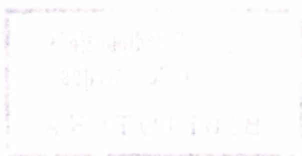
DR. ANTANAS RUKŠA

KOVOS DĖL LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĖS

LIETUVIŲ KARIŲ VETERANŲ SĄJUNGA "RAMOVĖ"

DR. ANTANAS RUKŠA

KOVOS DĖL LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĖS

II TOMAS

LIETUVIŲ - LENKŲ SANTYKIAI
IR
KOVŲ PRADŽIA

CLEVELAND 1981

Išleido LKVS "RAMOVĖ"
Centro Valdyba, talkinant
"KARIO" Redakcijai

Spausdino:
Tėvų Pranciškonų Spaustuvė
Brooklyn, New York

Schemas braižė ir
vardyną sudarė —
Pranas Karalius

Santrauką į
anglų kalbą vertė
Algis Rukšėnas

TURINYS

PRATARMĖ

Dar plk. K. Ališauskui tebebaigiant rašyti pirmąjį "Kovų dėl Lietuvos nepriklausomybės" tomą, JAV Lietuvių Veteranų Sąjungos "Ramovės" sudarytosios šiam veikalui leisti komisijos pirmininkas, a.a. gen. Mikas Rėklaitis, 1967 m. rugsėjo mėn. 27 d. raštu, kreipėsi į mane, kad parašyčiau antrąjį šio leidinio tomą, apimantį kovas su lenkais.

Parašyti siūlomąjį darbą sutikau dėl šių priežasčių. Visų pirma, nebebuvo jokios vilties, kad kas iš išeivių beapsiimtų tatai atlikti. Antra, veikalas apie kovas dėl Lietuvos nepriklausomybės šių dienų Lietuvoje, dėl žinomos politinės būklės, negalėtų išvysti pasaulio. Taigi, man atsisakius, išsamesnis rašinys apie lietuvių-lenkų kovas veikiausiai nebūtų buvęs iš viso parašytas.

Kad ir nebuvau ligi tol karo istorikas, tačiau nuo siūlomojo darbo neatsisakiau, juoba kad man, kaip Lietuvos kariuomenės savanoriui, 1919 m. baigusiam Lietuvos Karo Mokyklą ir dalyvavusiam kovose su lenkais, kovų su lenkais tema nebuvo visai svetima.

Gen. Rėklaitis sutiko ir su mano sąlyga, kad apsiimtam darbui tegalėsiu atsidėti ne anksčiau, kaip už pusantrų metų, ir netrukus atsiuntė man komisijos pastangomis surinktąją medžiagą. Tiek gen. Rėklaitis, tiek ir komisijos narys plk. Ališauskas ir toliau uoliai padėjo man telkti reikalingą medžiagą ir labai nuoširdžiai bendradarbiavo su manim ir visais kitais su veikalo rašymu susijusiais reikalais. Šių dviejų nenuilstamų mano bendradarbių pastangomis buvo sutelkta bene daugiau kaip pusė visos mano turimos kovas su lenkais liečiančios medžiagos.

Gan žymią dalį literatūros, ypač esančios Lietuvos ir Vokietijos bibliotekose, pasisekė gauti per Valstybinę Augsburgo biblioteką. Tenka tik apgailestauti, kad ne visais Sovietų Rusijos bibliotekose saugomais spaudiniais, kuriuo bebūtų pavidalu (originalais, xeroxo kopijomis, mikrofilmais), užsienio bibliotekoms leidžiama naudotis. Vis dėlto nemaža spaudinių ar jų kopijų pavyko gauti ir iš Lietuvos per Valstybinę Augsburgo biblioteką, kurios malonų patarnavimą, ypač ieškant spaudinių ar juos išrašant, tenka didžiai vertinti.

Daugiausia per plk. Ališauską, kartais per gen. Rėklaitį, ar tiesiog man, suteikė papildomų žinių apie kovas su lenkais dar ir visa eilė kovų dėl Lietuvos nepriklausomybės dalyvių. Visiems šiems asmenims, taip pat istorikui Pr. Čepėnui, plk. V. Viršilai, mjr. P. Gudeliui, mjr.

J. Černiui ir visiems kitiems, papildžiusiems mano turimą medžiagą ar šiaip kuo parėmusiems mano darbą, tariu nuoširdų ačiū.

Tenka labai apgailestauti, kad kovų dėl Lietuvos nepriklausomybės aprašyti nebuvo suskubta dar nepriklausomoje Lietuvoje. Tada buvo lengvai prieinama dar neapnaikinta archyvinė medžiaga, paskiri faktai galima buvo patikrinti betarpiškai atsiklausus kovos dalyvių, iš kurių atminties dar nebuvo spėję išdilti prieš keletą ar kad ir prieš keliolika metų išgyventieji įvykiai.

Žuvo šiek tiek ir kai kurių karo istorikų surinktosios medžiagos ar net ir jau paruoštų studijų bei atsiminimų rankraščių. Dingo pvz., gen. št. plk. Antano Breimelio rankraštis, kuriame buvo aprašytos kovos su Želigovskio kariuomene ir savaime suprantama, buvo labiau išryškinti ir veiksmai 9 pėst. pulko, kuriame ir pats autorius kovų metu tarnavo. Tas nuostolis juo didesnis, kad autorius savo darbo pasėkų nebuvo skelbęs spaudoje.

Šalia gan didelės neabejotinos žalos, pavėluotai aprašant kovas su lenkais, susilaukta ir tan tikros naudos. Čia ypač minėtini du kapitaliniai lenkų istorikų veikalai, kuriais tenka naudotis bet kuriam lietuvių-lenkų kovų istorikui. 1938 m. lenkų diplomuotas pulkininkas J. Smolenskis, remdamasis daugiausia lenkų archyvuose sutelkta lenkų, iš dalies ir lietuvių, medžiaga, paskelbė išsamų veikalą apie 1920 m. rugsėjo mėnesio lenkų-lietuvių kovas Suvalkijoje. Tą mėnesį vyko kaip tik ir mums nuostolingiausia Seinų-Druskininkų operacija. Pokario metu Lenkijoje išėjo iš spaudos ir vertingas, gan objektyvus P. Losovskio veikalas, nagrinėjąs 1918-1920 m. lenkų-lietuvių santykius, neapeinąs ir ginklo kovų.

Šiame darbe stengiausi atvaizduoti istorinį vyksmą taip, "kaip iš tikrųjų buvo". Šis XIX amžiaus vokiečių istoriko Rankės taip formuluotas istorikui reikalavimas nėra nei visai naujas, nei pasenęs. Tą patį reikalavimą skelbė ir beveik prieš pustrečio tūkstantmečio graikų istorikas Tukididas ir beveik prieš du tūkstantmečius romėnų istorikas Tacitas. Šis dėsnis neturėtų pasenti, nes kiekvienas istorikas turėtų siekti susekti ir perteikti skaitytojui kiek galima tikresnę, neiškreiptą istorinę tiesą.

Drauge su jau surinktos medžiagos dalimi gen. M. Rėklaitis buvo man atsiuntęs ir, bene istoriko Pr. Čepėno sudarytą, šiokį tokį provizorinį kovų su lenkais veikalo planą, kuriame, tarp kitko, buvo numatytas skyrelis antrašte "Lietuvių separatizmas". Iš tos antraštės lyg ir prašosi išvada, kad ne tik lenkų istorikai (pvz. Smolenskis, Losovskis ir kiti), bet ir kai kurie lietuviai ginkluoto lietuvių-lenkų konflikto priežastimi būtų linkę telaikyti vien tik vadinamąjį lietuvių "separatizmą". Iš tikrųjų ginkluotas lietuvių-lenkų 1919-1923 m. konfliktas yra daugiaamžės Lietuvos-Lenkijos unijos padarinys, o vadinamasis "separatizmas" tėra tik ilgos unijinių santykių grandinės paskutinė grandis.

Svarbiausieji daugiaamžės Lietuvos-Lenkijos unijos padariniai, su-

kėlę lietuvių-lenkų ginkluotą konfliktą, apsprendę jo pobūdį, iš dalies net ir jo rezultatus, buvo šie:

1. Lietuvos-Lenkijos unija buvo psichologinė lietuvių-lenkų ginklo kovų priežastis. Vis labiau užgoždami lietuvius politiškai ir kultūriškai, lenkai buvo bepradedą žiūrėti į Lietuvą kaip į neatskiriamą pačios Lenkijos dalį.

2. Dėl unijos poveikio Lietuvos daliai aplenkėjus, pasikeitė jėgų santykis Lenkijos naudai, ir tatai gundė Lenkiją pajungti sau silpnesnį už save kaimyną.

3. Unijinės tradicijos apsprendė gabaus Lietuvos bajoro Juozapo Pilsudskio nusistatymą skirti visas savo gyvenimo jėgas ne Lietuvos, bet Lenkijos valstybės atkūrimo veiklai.

4. Didžiausias Pilsudskio siekimas buvo atkurti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštiją, pajungtą Lenkijai.

5. Iš buvusių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemių, dėl unijinių Lietuvos-Lenkijos santykių sulenkėjusių gyventojų sluoksnių (visų pirma bajorų, miestiečių), dar 1919 m. pradžioje, Pilsudskis suorganizavo vadinamąsias lietuvių-gudų divizijas, skirtas vykdyti ypatingus uždavinius kovojant su nepriklausoma Lietuva.

6. Žalingi unijos padariniai ypatingai svarbų vaidmenį suvaidino per baigiamąsias lietuvių-lenkų kovas, nulėmusias ir Lietuvos sostinės Vilniaus likimą, būtent:

a) Želigovskio "maištą" sumanė pats Lenkijos valstybės viršininkas, Lietuvos bajoras maršalas Pilsudskis. Jis įsakė tą "maištą" vykdyti taip pat Lietuvos bajorui gen. L. Želigovskiui.

b) "Maištui" vadovavo Lietuvos bajoras gen. Želigovskis, įtakingiausias Želigovskio kariuomenės karininkas buvo Lietuvos bajoras plk. Butkevičius.

c) Pajėgiausia Želigovskio raitininkų dalis, 13 ulonų pulkas, buvo sudarytas daugiausia iš Lietuvos bajorų. Šiam pulkui vadovavo plk. Butkevičius.

d) Želigovskio "maištą" vykdžiusios kariuomenės pagrindą sudarė vadinamoji lietuvių-gudų divizija, kurios kovingiausioji dalis buvo sulenkėję lietuviai, ypač bajorai.

e) Sulenkėję Vilniaus miesto ir apylinkių gyventojai rėmė Želigovskio veiksmus.

Žalingieji Lietuvos-Lenkijos unijos padariniai buvo ne tik 1918-1923 m. vykusių lietuvių-lenkų kovų priežastis, bet jie apsprendė ir tų kovų pobūdį ir išdavas.

A. R.

Augsburgas,
1979 m. sausio 27 d.

I-JI DALIS

LIETUVOS LENKĖJIMAS IR KIVIRČŲ SU LENKAIS PRADŽIA

I

LIETUVOS LENKĖJIMAS

Įvadinis žodis. Kaizerinei Vokietijai pralaimėjus Pirmąjį Pasaulinį karą ir carinei Rusijai suirus, nevienam lietuviui atrodė, kad iš visų trijų kaimyninių Pabaltijo tautų lietuviams būsią lengviausia sukurti nepriklausomą valstybę. Mat, Lietuvai, buvusiai kadaise galingai imperijai, tereikėję tik atkurti savąją valstybę, kai latviai ir estai dar tik pirmą kartą istorijoje turėjo pradėti gyventi savo nepriklausomu valstybiniu gyvenimu. Be to, buvo tikėtasi, kad lietuviai galėsią sukurti žymiai didesnę valstybę, negu latviai ir estai, tad ir politinis lietuvių tautos svoris būsiąs didesnis. Buvo manyta, kad ir geopolitinė Lietuvos padėtis esanti saugesnė, negu jos šiaurės kaimynų, nes kitos abi Pabaltijo šalys turi gerų uostų, į kuriuos jau nuo seniai veržėsi imperialistinė Rusija. Tad eiti išvien su latviais ir estais kai kam atrodė net pavojinga. Kadangi per Pirmąjį Pasaulinį karą latviai dar neketino kurti savos nepriklausomos valstybės, tai Lietuva ne tik siekė gauti išėjimą į jūrą per Liepojos uostą, bet kai kurie lietuviai veikėjai, pvz. dr. Jonas Šliūpas, siūlė įjungti į Lietuvos valstybę net ir visą Latviją, suteikiant jai autonomiją.[1]

Lietuvos politinė padėtis po Pirmojo Pasaulinio karo iš tikrųjų pasirodė net daug sunkesnė ir pavojingesnė, negu Latvijos ir Estijos. Visos trys Pabaltijo tautos apsigynė, tiesa, nuo tų pačių priešų — nuo Sovietų Rusijos ir, mūsų paprastai bermontininkais vadinamų, vokiečių-rusų karinių junginių, visos jos 1920 m. sudarė su Sovietų Rusija gan palankias sau sutartis. Tačiau, kai mūsų šiaurės kaimynai po šitų karų galėjo toliau taikiai tvarkyti savo nepriklausomas valstybes ir gavo gan pastovias 1920 m. taikos su Sovietų Rusija sutartimis nustatytas sienas, lietuviai ne tik vėliau už latvius ir estus teišgavo savo valstybės pripažinimą, bet dar turėjo pakelti sunkias diplomatines ir ginklo kovas su galingesne Lenkija, kad ir iškovojo nepriklausomybę, tačiau neatgavo net savo senosios sostinės Vilniaus ir ištiso trečdalio, 1920 m.

liepos 12 d. taikos sutartimi su Sovietų Rusija Lietuvai pripažintos, teritorijos.

Keisčiausia, kad Lenkija, ištisus keturis šimtmečius išgyvenusi sąjungoje su Lietuva, po Pirmojo Pasaulinio karo ne tik nerodė palankumo Lietuvai, bet ji buvo net pats pavojingiausias atsikuriančios nepriklausomos Lietuvos priešininkas, su kuriuo Lietuvai teko pakelti sunkiausias diplomatines ir ginklo kovas. Kaip tik dėl ilgamečių unijinių Lietuvos-Lenkijos santykių tiek susidariusi kultūrinė, tautinė ir socialinė Lietuvos padėtis, tiek ir unijos išugdytas tradicinis lenkų tautos galvojimas daugiausia paskatino Lenkiją pretenduoti ne tik į buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos valdytąsias istorines, bet ir į etnografines Lietuvos žemes.

Išaugusio į įnirtingą konfliktą lietuvių-lenkų nesutarimo pradžia lenkų istorikai paprastai laiko XIX amžiaus antrąją pusę. Sakysim, gan bešališkas lenkų istorikas Losovskis tvirtina: "Lenkų-lietuvių ginčas prasidėjo, tiesą sakant, jau nuo XIX amžiaus aštuoniasdešimtųjų metų ir tęsėsi iki antrojo pasaulinio karo".[2] Taipgi ir kartais šališkas gen. št. plk. Smolenskis lietuvių-lenkų kivirčo pradžia ir net jo priežastimi laiko, taip pat XIX amžiaus antrojoje pusėje prasidėjusį, tautinį lietuvių sąjūdį.[3] Dėl ankstesniųjų abiejų kraštų santykių abu istorikai teužsimena, kad Lietuvą ir Lenkiją jungusi keleto šimtmečių valstybinė unija ir bendros kovos prieš carinės Rusijos priespaudą.

XIX amžiuje tautinės lietuvių sąmonės silpnėjimas buvo tiek toli pažengęs, jog daugelis lietuvių tautą laikė jau mirštančia. Veikiausiai ta prasme tenka suprasti ir didžiojo poeto Adomo Mickevičiaus jo Konrado Valenrodo prakalbos žodžius, kad Lietuva esanti visa praeityje. Mažojoje Lietuvoje 1879 m. buvo net įkurta vokiečių mokslininkų draugija "Litauische Literarische Gesellschaft", kurios tikslas buvo gelbėti žūstančios tautos kultūrines liekanas. Be stipresnio lietuvių atgimimo sąjūdžio, prasidėjusio ypač po 1883 m., lietuvių tauta būtų buvusi pasmerkta tautiškai žūti. Tuo atveju, žinoma, nebūtų galėjęs kilti lietuvių-lenkų konfliktas, nes lietuvių tauta nebūtų galėjusi tapti politiniu veiksniu, su kuriuo kam nors būtų reikėję bent kiek skaitytis. Taigi, tikra tiesa, kad lietuvių tautos atgimimas ir su juo susijęs jos separatizmas, t.y. siekimas atsiskirti nuo lenkų, nesusiliejant su jais į vieną lenkų tautą, ir vedė tiesiog į lietuvių-lenkų susikirtimą. Tad abu minėti lenkų istorikai lietuvių-lenkų 1918-1920 m. konfliktą teisingai sieja su tautiniu XIX amžiaus lietuvių atgimi-

mu. Čia tektų tik pastebėti, kad ir tautinis lietuvių atgimimas nebūtų išriedėjęs į tokį aštrų konfliktą su lenkais, jeigu lenkai nebūtų buvę griežtai nusistatę neišsižadėti unijos pasėkoje įgytų savo, tam tikros rūšies, kolonijinių kultūrinių, tautinių ir politinių laimėjimų.

Mums vis dėlto rūpėtų paieškoti ir gilesnių lietuvių-lenkų ginčo šaknų ir bent trumpai apžvelgti ir ankstesniuosius, ypač vadinamuosius unijinius, abiejų tautų santykius, vedusius į lietuvių tautos sunykimą ir po to sekusį tautinį atgimimą. Uolusis istorinės tiesos ieškotojas, žymusis lenkų istorikas J. Ochmanskis, apibūdindamas "nepaprastai didžią lietuvių tautos praeitį", pagrįstai tvirtina, kad lietuvių tauta,

"kryžiuočių pasmerkta išnaikinti, sukūrė galingą valstybę, apsaugojo plačius Rusios plotus nuo mongolų jungo, davė Lenkijai didžią Jogailaičių dinastiją, o pasauliui — daugelį įžymių valstybės veikėjų, mokslininkų ir menininkų. Suskilusi vėliau į dvi dalis — į sulenkintus aukštesniuosius luomus ir į jų niekinamą liaudį, nors jos egzistencijai ir grėsė rusifikacija, ne tik atgimė kaip tauta, bet ir sukūrė savo nepriklausomą valstybę".[4]

Ryšium su taip paradoksišku, nelauktu reiškiniu, kad, kurdama tokią iš tikrųjų didingą istoriją, lietuvių tauta tuo pačiu metu, bei kiek vėliau, pati taip silpo, jog jai net grėsė pavojus visai išnykti, kyla ištisa eilė atsakymo laukiančių klausimų. Kaip, pvz., atsitiko, kad lietuvių tauta savojoje valstybėje ne tik kad neasimiliavo kitų tautų, bet net ir pačioje etnografinėje Lietuvoje atsirado nutautusių ar pusiau nutautusių plotų ir net visas aukštesnysis Lietuvos luomas nutauto ir pradėjo svetimiesiems tarnauti? Dėl ko ne Lenkija pateko Lietuvos įtakon, bet Lietuvoje įsigalėjo Lenkijos kultūrinė ir politinė įtaka, ugdžiusi Lenkijos ekspansiją į Lietuvą, nors abi valstybes po savo valdžia buvo sujungęs lietuvis Jogaila ir nors beveik ištisus du šimtmečius tas abi valstybes valdė lietuviškoji Gedimino-Jogailos dinastija? Dėl ko ir kaip galėjo įvykti, kad po keleto Lietuvos su Lenkija bendravimo šimtmečių nebe Lietuva reiškė pretenzijų į lenkų "Karūnos", bet Lenkija į buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos žemes, nors unijos su Lenkija pradžioje Lietuva savo ekspansija buvo viršijusi Lenkiją: Lietuva valdė plotus, kelis kartus didesnius, negu Lenkija? Dėl ko, konkrečiau kalbant, ne Lietuva reiškė pretenzijų į Lenkijos sostinę, bet Lenkija į Lietuvos sostinę Vilnių, nors unijų laikais Varšuva buvo žymiai arčiau nuo Lietuvos, negu Vilnius nuo Lenkijos? Kurios, pagaliau, aplinkybės davė progos Lenkijai reikšti pretenzijų į Lietuvos že-

mes ir kaip tos aplinkybės susidėjo? Išsamiau atsakyti į šiuos klausimus neįeina į šito rašinio paskirtį, tačiau visai jų nepaliesti reikštų apeiti tylomis taip skaudžiai pažeidusio gyvybinius lietuvių tautos reikalus lietuvių-lenkų konflikto esmines priežastis.

Pagrindinės Lietuvos nutautimo priežastys. Dar nepriklausomosios Lietuvos laikais nekartą pasitaikydavo nugirsti nuomonę, kad pati pagrindinė lietuvių tautos silpnėjimo ir nutautimo priežastis buvusi pernelyg didelė Lietuvos ekspansija į slavų žemes. Juk net ir patys lietuviai kunigaikščiai, valdydami plačias slavų sritis, jau ir priešunijiniais laikais priimdavo stačiatikybę ir asimiliuodavosi. Panašią senovės Lietuvos silpnumo priežastį yra nurodę ir kai kurie istorikai. J. Ochmanskis, pvz., tvirtina: "Lietuva taip pat skaudžiai jautė besaikį savo sienų išplėtimą Rusijoje, ir dėl to lietuvių jėgos sklaidėsi milžiniškuose padnieprio plotuose".[5] Nors lietuvių tautos jėgos ir iš tikrųjų sklaidėsi plačiuose Rusios plotuose ir dalis jų asimiliuodavosi ir ištirpdavo plačiojoje slavų jūroje, tačiau Lietuvos valstybės teritorijos išplėtimas tebuvo veikiau proga pasireikšti tam tikrai asimiliacijai, negu tikroji jos priežastis. Juk užkariautojai dažniau bus asimiliavę užkariautąsias tautas, negu patys asimiliavęsi. Klasiškas pavyzdys čia yra senovės romėnų imperija, su kuria praverstų palyginti ir buvusią Didžiąją Lietuvos Kunigaikštiją. Romos imperijos pradžią sudarė dar mažesnis tautinis vienetas, negu Lietuvos valstybės atveju: tik du, skirtingos tautybės, lotynų ir sabinų, piemenų ir ūkininkų Romos kalvose gyvenę kaimai. Romėnai buvo sukūrę didžiausią pasaulinėje istorijoje valstybę, kokia tik yra kada buvusi ligi Britų Imperijos laikų, tačiau jie ne tik neištirpo milžiniškoje keltų, iberų, etruskų ir kitų tautybių jūroje, bet net ir patys romanizavo, t.y. asimiliavo visą šiaurės Afriką ir visas šių dienų vadinamąsias romanų tautas. Nebuvo romanizuoti tik germanai ir už Rumunijos prasidedančios rytinės Romos imperijos dalies gyventojai, kur jau anksčiau buvo įsigalėjusi graikiškoji kultūra. Kaip ir lietuviai, romėnai buvo stipriai pasidavę kitų tautų kultūrinei įtakai: pradžioje — etruskų, vėliau — graikų. Kaip ir lietuviai, romėnai, kurdami savo imperiją, ilgai neturėjo savo literatūros, kurios pradžią sudarė taip pat svetima kalba — graikiškai rašytieji metraščiai. Kaip lenkiškai mokėti Lietuvoje buvo pradėta laikyti aukštesnės kultūros požymiu, taip ir kiekvienas bent kiek prasilavinęs romėnas būtinai mokėjo ir graikiškai. Ir vis

dėlto romėnai, perėmę graikiškąją kultūrą, pritaikė ją savo reikalams, jos pagrindu sukūrė savo romėnišką kultūrą, išugdė savo lotyniškąją literatūrą ir ištobulino lotynų kalbą, kuri tapo daugelio šimtmečių tarptautine mokslo, diplomatijos, teisės, pagaliau, katalikų Bažnyčios kalba, kai Lietuvos valstybę kūrę lietuviai bajorai ne tik išsižadėjo savo lietuviškosios kalbos, bet net ir visai atsiskyrė nuo savo tautos kamieno.[6] Taigi, Lietuvos teritorijos išaugimo netenka laikyti ypatingai svarbia lietuvių tautos silpnėjimo priežastimi, nes juk, kaip matėme, ir romėnai, pradžioje būdami dar mažesnė už lietuvius tauta ir užvaldę dar didesnius negu Lietuva plotus, vis dėlto ne tik patys neištirpo didžiulėje kitataučių masėje, bet net pajėgė ir užkariautąsias tautas romanizuoti. Ekspansinė didžiųjų Lietuvos kunigaikščių politika buvo netgi naudinga Lietuvai, nes ji apsaugojo lietuvius nuo nelaimingo savo giminaičių prūsų ir latvių likimo. Prijungtų slaviškųjų žemių padedamai Lietuvai buvo lengviau gintis nuo galingų, viso krikščioniškojo pasaulio remiamų, kryžiuočių ir kalavijuočių ordinų.[7]

Lietuvių tauta buvo per daug jau pasidavusi kultūrinei ir politinei lenkų įtakai daugiausia dėl vadinamųjų lietuvių-lenkų unijinių santykių. Nors į XIV amžiaus pabaigą, sudarant su lenkais uniją, plotu Lietuva buvo net keletą kartų didesnė už Lenkiją ir nors abiejų sujungtų valstybių valdovu tapo lietuvis Jogaila, tačiau Lietuva vis dėlto buvo silpnesnis už Lenkiją unijos partneris. Jau pats Lietuvos didžiosios kunigaikštijos titulas buvo žemesnis už Lenkijos karalystės titulą, ir abiejų valstybių valdovas turėjo gyventi ne Lietuvos sostinėje Vilniuje, bet Lenkijos sostinėje Krokuvoje, apsuptas lenkiškojo dvaro ir lenkų politikų aplinkos. Karaliaus dvaras paprastai duoda valstybės gyventojams toną: dvariškiais seka didikai, didikais — bajorai, bajorais — miestiečiai, miestiečiais ir bajorais, pagaliau, pradeda sekti net ir kaimiečiai.

Būta ir kitų, dar svarbesnių, anų laikų Lietuvos silpnumo priežasčių, kurių pati pagrindinė bene bus tik pavėluotas Lietuvos krikštas. Kai Rusijos krikšto metais laikomi 989 metai (Didžiosios Kijevo Kunigaikštijos krikštas), Lenkijos krikšto ir valstybės pradžios — 966 metai, Lietuva, bent formaliai, teapsikrikštijo tik 1387 m., vadinasi, net keturiais šimtais metų vėliau. Kai visa Europa buvo jau seniai priėmusi krikščionybę, Lietuva dar ilgai buvo savotiškas tikėjimo ir kultūros atžvilgiu unikumas. Kad lietuviai taip ilgai laikėsi pagonybės ir kad jų kalba iš visų indoeuropiečių kalbų labiausiai išlaikė senoviškumą, paprastai, ypač anksčiau, buvo aiškinama

tuo, kad jie, didžiojo Pripetės baseino pelkyno ir šiaipjau sunkiai prieinamų girių ir pelkių nuo kaimyninių tautų atskirti, gyvenę užsidarę, mažai tebendraudami su kitomis tautomis. Betgi, kaip rodo Lietuvoje gausiai randamos įvairių kraštų monetos, lietuviai nuo seniausių laikų gyvai prekiavo su kitomis, net ir labai tolimomis tautomis. Taip pat nuo seniausių, priešistorinių, laikų lietuviams nebuvo svetimas didysis upių kelias, kuriuo variagai keliaudavo iš Skandinavijos į Juodąją jūrą.[8] Be to, priešunijiniais laikais, dar XIII amžiuje, pajungdami slavų žemes, lietuviai gavo progos dar daugiau santykiauti su stačiatikiais rusais. Tad pastaruoju metu vis labiau įsigali nuomonė, kad lietuvių tautos religinio ir kultūrinio konservatyviškumo priežasčių tenka ieškoti ne santykių neturėjime su kitomis tautomis, bet "lietuvių kultūriniame ir tautiniame atsiribojime nuo slavų".[9] Net ir pajungdami savo valdžiai slavų kraštus, lietuviai "jų tikėjimo nebuvo per daug traukiami jau tada, kaip ir visais laikais".[10]

Pirmieji bandymai sukrikščioninti vakarietiškai lietuvius ėjo iš Lenkijos. Apie 1075 m. Mozūrijos Čerske buvo įkurdinta misionieriška vyskupija, skirta jotvingiams ir lietuviams.[11] Mindaugo laikais dėl Lietuvos krikščioninimo varžėsi tarp savęs lenkų ir vokiečių pranciškonai. Dėl tų varžybų bus, tur būt, nepasisekęs ir popiežiaus sumanymas iš Krokuvos vyskupijos išskirtoje Lukovo srityje apie 1248 m. įkurti atskirą vyskupiją jotvingiams ir lietuviams. Dėl ordino daromų kliūčių veikiausiai nepasisekė ir jau kito Gniezno arkivyskupo Lietuvai skirto vyskupo Vito misija.[12] Vokiečių ordinas bus sutrukdęs ir Mindaugo užmojį krikštyti Lietuvą. Ordinas reikalavo sau iš Mindaugo atlyginimo donacijomis ir kėsinęsis turėti viršenybę visoje Lietuvoje. Pritrūkęs kantrybės, Mindaugas pagaliau atsimetė nuo krikščionybės.[13] Ordinas ir vėliau visą laiką trukdė Lietuvą krikščioninti, nes tai prieštaravo pagrindiniam jo siekimui — užkariauti sau Lietuvos žemes. Tad, nors ordinas ir skelbėsi kariaująs su pagoniškąja Lietuva jos sukrikščioninimo tikslu, tačiau, visai supasaulėjęs ir tapęs toliausiai į rytus prasiveržusia vokiška kolonialine valstybe, kliudė Lietuvai krikštytis per pusantro šimto metų.[14]

Su Vakarų krikščionybe yra glaudžiai susijusi, ant antikinio graikų-romėnų pasaulio sukurtų pagrindų išaugusi, tūkstančiametė Vakarų viduramžinė kultūra. Kadangi krikščioniškoji Vakarų kultūra buvo laikoma aukštesne už lietuvių sukurtąją pagoniškąją, tai ir lenkai, jau prieš keturis šimtmečius apsikrikštiję, laikė save daug aukštesnės kultūros tauta, negu ką

Vytauto Didžiojo laikų Lietuva (žemėl. braižė Lazauskas)

tik paviršutiniškai priėmę krikščionybę neofitai lietuviai. Laikydami save krikščionybės ir aukštesnės kultūros nešėjais, Lietuvos krikštytojai lenkai reiškė pretenzijų ir politiškai vadovauti abiem valstybėms, kai lietuvių apšaukimas niekinamuoju pagonių vardu virto nutautinamąja priemone, tebevartota net ir XX amžiuje.

Unijos sudarymo metu Lietuva kultūriškai buvo atsilikusi nuo Lenkijos dar ir dėl to, kad lietuviai, ypač žemaičiai, per pusantro šimto metų negalėjo vispusiškai ugdyti savo kultūros dėl sunkiai pakeliamų nuolatinių karų su galingu, visos Vakarų Europos remiamu, vokiečių ordinu. Visa to meto lietuvių tautos kūrybinė energija buvo nukreipta į krašto gynybą ir į plėtimą bei administravimą slaviškųjų Lietuvai pajungtų žemių.

Nors Lietuva plotu buvo keturis kartus didesnė už Lenkiją ir šiek tiek viršijo ją ir bendru gyventojų skaičiumi, tačiau valdančioji tauta Lenkijoje sudarė daug didesnę gyventojų dalį, negu Lietuvoje. 1410 m., pvz., Lietuvos plotas buvęs 1.000.000 km^2 su 2.000.000 gyventojų, iš kurių lietuvių buvo ketvirtadalis, taigi, pusė milijono. Tuo pačiu metu Lenkijos plotas apėmė 250.000 km^2 (per 150.000 km^2 etnografiškai lenkiškų žemių ir 97.000 km^2 Raudonosios Rusios ukrainietiškų). Tuo metu Lenkija turėjo 1.667.000 gyventojų, iš kurių 1.220.000 gyveno etnografinėje Lenkijoje ir 450.000 ukrainietiškame plote.[15] Vadinasi, lenkų Lenkijos valstybėje galėjo būti apie pustrečio karto daugiau, negu lietuvių Lietuvos valstybėje. Be to, turėdama savo tautiečių skaičiumi žymią persvarą, Lenkija galėjo tvirčiau susieti savo valstybę, negu savo valstybės gyventojų mažumą tesudariusieji lietuviai.

Ir geopolitinė Lenkijos padėtis buvo geresnė už Lietuvos padėtį. Būdama į vakarus ir į pietus nuo Lietuvos, Lenkija buvo lengviau pasiekiama iš Vakarų kultūros centrų. Išplėtusi savo teritoriją iki Juodosios jūros, Lietuva atskyrė Lenkiją nuo Maskvos valstybės, kuri buvo užsimojusi "rinkti rusiškąją žemę" ir darėsi vis grėsmingesnė Lietuvai. Vis silpnėdama ir sunkiai bepajėgdama spirtis prieš augančią Maskvos galią, Lietuva bandė ieškoti Lenkijos pagalbos ir buvo priversta daryti Lenkijai nuolaidas sutartimis, paprastai vadinamomis unijomis, kurių nepalankiausia Lietuvai buvo 1569 m. Liublino unija.

Nors Lietuva iš tikrųjų ir buvo silpnesnis unijos su Lenkija partneris ir tuo pačiu jau lyg buvo kaip ir apspręstas tolesnis nepalankus Lietuvai istorinis likimas, tačiau, išeidami

iš anų laikų susidėjusios padėties, rodos, neturėtume kaltinti uniją sudariusių Lietuvos valdovų. Kai Lietuvos kaimynai slavai jau prieš keturis šimtmečius buvo priėmę krikščionybę, tai ir pusantro šimto metų žiauraus karo su vokiečių ordinu siaubtą Lietuvą politiniai sumetimai verste vertė atsisakyti nuo savo, kad ir kaip glaudžiai besutapusios su lietuvybe, pagonybės, tuo išmušant savo priešui pagrindinį propagandos ir karo pateisinimo ginklą. Savaime suprantama, kad iš ordino krikščionybės priimti Lietuva negalėjo, nes ordinas, sutrukdęs ir ankstesniuosius Lietuvos valdovų pasinešimus krikštytis ir siekdamas įsigyti sau žemių, nešė Lietuvai ne krikštą, bet vergiją. Beliko ieškoti atramos prieš ordiną Maskvoje ar Lenkijoje. Nors buvo bandyta derėtis ir su Maskva, tačiau priimtinesnis talkininkas buvo Lenkija. Lietuvai derėtis su Maskva buvo pavojinga, nes beveik trys ketvirtadaliai Lietuvos gyventojų buvo rusai, rutėnai, rusinai, ar kaip šiuos rytų slavus stačiatikius šiandien bevadintume. Nebesiskiriant nuo rusų ir religija, lietuviams būtų grėsęs dar didesnis pavojus surusėti, negu susidėjus su lenkais sulenkėti, juoba kad slavų kalba jau XIII-XIV amžiuje buvo įsigalėjusi Lietuvos kanceliarijoje ir buvo beįsigalinti ir teismuose. Antra vertus, Maskvos ir Lietuvos interesai buvo priešingi, nes Maskva varžėsi su Lietuva dėl Lietuvai pajungtų slaviškųjų žemių. Priėmus Lietuvai stačiatikybę, ordinui nebūtų, be to, dar išmuštas iš rankų propagandos ginklas, kad Lietuva esanti kitatikė. Ir karui su stačiatikiškąja Lietuva kryžiuočiai dar būtų galėję sulaukti Vakarų krikščioniškojo pasaulio paramos. Tad, atsižvelgiant į anais laikais susidėjusias aplinkybes, Lietuvos pasirinkimas buvo teisingas, juoba kad ir lenkams dar priešunijiniais laikais jau buvo tekę kariauti su kryžiuočiais, taigi ir jie Lietuvoje matė savo natūralų sąjungininką.

Bajorijos lenkėjimas. Bendromis lietuvių-lenkų jėgomis 1410 m. laimėjus su vokiečių ordinu Žalgirio mūšį, buvo pašalinta didžiausia Lietuvai grėsmė. 1387 m. aukštaičiams ir 1417 m. žemaičiams, bent formaliai, apsikrikštijus, lietuviams atsivėrė kelias į Vakarų Europos kultūros laimėjimus. Antra vertus, užvaldžiusi didelius Rusios plotus ir 1385-1386 m. suartėjusi su lenkais, lietuvių tauta artimiau suėjo su toliau pažengusiomis rusinų ir lenkų kultūromis ir jau tuo pačiu lietuvių tautybė ir kultūra atsidūrė dideliame nutautimo pavojuje, (nes aukštesnioji kultūra, bendraudama su žemesniąja, paprastai nustelbia pastarąją).

Vis dėlto tiek Lietuvos valstybės ir aukštesniųjų lietuvių visuomenės sluoksnių XIII-XIV a. oficialiai perimtoji rusinų slaviškoji kanceliarinė kalba, tiek formalus Lietuvos krikštas bei daugiausia per Lenkiją plintanti Vakarų kultūra per pirmuosius du šimtmečius, bent iki 1569 m. Liublino unijos, lietuvių tautai kiek žymesnės žalos nebuvo padariusi. Lietuvos-Lenkijos unija, bent iš pradžių, netgi buvo padėjusi stiprinti tautinę lietuvių sąmonę. Lietuvių priimtoji katalikybė — rusinų nekenčiamasis "liachų (lenkų, A.R.) tikėjimas" dar griežčiau atskyrė lietuvius nuo stačiatikių rusinų.

"1387 ir 1413 m. duotos katalikiškai, t.y. lietuviškai, bajorijai žemės privilegijos teisiškai-politiškai dar labiau kėlė lietuvius viršum rusinų bajorų. Tatai teikė lietuviams pranašumo jausmą rusinų atžvilgiu, vadintų niekinamai skambančiu *gudų* vardu. Jausdamiesi valdančia tauta, lietuviai pavydžiai saugojo savo padėtį, nenoriai sutiko rusinų teisių sulyginimą 1434 m., taip pat atkakliai stengėsi neprileisti prie aukštų pareigų ir valstybinių vietų Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje lenkų, laikydami juos svetimšaliais".[16]

Bręstančio tautinio lietuvių susipratimo XV amžiuje liudijimu tenka laikyti kad ir 1420 m. imperatoriui Zigmantui rašytas Vytauto laiškas, kur pabrėžiama tautinė žemaičių ir aukštaičių vienybė. "Žemaičiai visada buvo ir tebėra ta pati Lietuva, nes visur čia kalbama ta pačia lietuvių kalba", sako Vytautas. Žemaičiai ir aukštaičiai — "unum ydeoma et uni homines" — ta pati kalba ir tie patys žmonės, vadinasi, viena lietuvių tauta.[17]

Tiek Vytauto iškilimas, tiek ir su svetimomis slavų, lotynų, vokiečių kultūromis ir kalbomis pagyvėjęs santykiavimas pažadino aukštesniųjų lietuvių sluoksnių intelektualinius interesus ir sukėlė susidomėjimą savo tautos praeitimi. Pradedant XIV a. pabaiga, atsiranda visa eilė kronikų-metraščių, rodančių didelį lietuvių valstybinį ir tautinį susipratimą.[18] Ypatinga aukšto tautinio lietuvių bajorijos susipratimo apraiška buvo XV amžiuje veikiausiai ryšium su humanizmu ir tam tikru lietuvių kalbos panašumu su lotynų kalba atsiradusi Palemono teorija apie lietuvių tautos kilmę iš romėnų. Šia teorija buvo tvirtai tikėta, ir ji buvo išsilaikiusi istoriografijoje per ištisus tris šimtmečius. Lietuviai bajorai ne tik domėjosi savo tautos praeitimi, bet ir didžiavosi prieš lenkus bajorus savo senesne, garbingesne bajoryste. Šia teorija lietuviai bajorai ypač rėmėsi per aštrius ginčus su lenkais 1447-1453 m. 1451 m., pvz., Parčavo seime Lietuvos ponų dalis, pasipiktinusių lenkais, grąžino lenkams 1413 m. iš jų gautus herbus. Pagal Palemono

teoriją, lietuvių kalba tesanti pagadinta lotynų kalba, todėl patriotiniais sumetimais kai kurie žymūs valstybininkai net siūlė lotynų kalbą paversti valstybine Lietuvos kalba.[19]

Nepaisant svetimų kultūrinių ir kalbinių įtakų skverbimosi, aukštesniųjų lietuvių sluoksnių tautinis susipratimas iki XVI amžiaus vidurio tebebuvo stiprus. Baudžiava iki to meto dar nebuvo galutinai sustiprėjusi, tad ir Lietuvos bajorai dar nebuvo nutraukę kultūrinių ir kalbinių santykių su liaudimi.[20] Vis dėlto, pradedant XV a. pabaiga, "Lietuvių kalba Lietuvos Didžiojoje kunigaikštystėje palaipsniui buvo išstumiama iš viešojo valstybinio gyvenimo".[21] Ši tendencija ėjo iš viršaus — iš didžiojo kunigaikščio ir didikų. Didysis Lietuvos kunigaikštis· Jogailos sūnus Kazimieras (1440-1492) dar mokėjo lietuviškai, nes jis, didikų pakviestas iš Lenkijos didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, turėjo mokytis lietuvių kalbos ir papročių.[22] Kiti didieji Lietuvos kunigaikščiai, kaip Aleksandras (1492-1506), Žygimantas Senasis (1506-1548), Žygimantas Augustas (1544-1572), nors ir Jogailaičiai, lietuvių kalbos veikiausiai nebesimokė. Paskutinis Jogailaitis Žygimantas Augustas gerai mokėjo lenkų, italų, rusų, lotynų, vokiečių kalbas, bet lietuvių kalba nesidomėjo. Jis ypatingai mėgo lenkų kalbą, kuri jam valdant ir įsigalėjo Lenkijos valstybiniame ir kultūriniame gyvenime. 1544-1548 m. gyvendamas Vilniuje, Žygimantas Augustas, šalia ne taip gausaus iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos pareigūnų sudaryto lietuviškojo, laikė žymiai gausingesnį lenkiškąjį dvarą, susidedantį iš 43 dvarionių, turinčių 216 savo tarnų.[23] Nuo to laiko lenkų kalba pradėjo plisti tarpe Lietuvos bajorų, santykiavusių su lenkiškai kalbančiu karalium ir jo lenkiškuoju dvaru.

Vis dėlto XVI a. pirmojoje pusėje namie ir viešai didikai dar plačiai tebevartojo lietuvių kalbą.[24] Tačiau lietuviškai jie tik šnekėjo. Raštui buvo naudojama senoji slavų, lotynų, iš dalies ir lenkų kalba.

Lietuvos bajorijos lenkėjimą daugiausia skatino ryšium su unija susidėjusios socialinės, kultūrinės ir politinės aplinkybės. Sekdami Lenkijos pavyzdžiu, Lietuvos bajorai išsikovojo vis daugiau privilegijų ir į XVI a. vidurį Lietuva darėsi luominė valstybė, kurioje žemesnysis sluoksnis pateko į vis sunkėjančią baudžiavą. Patys spausdami valstiečius, Lietuvos bajorai pradėjo nebematyti liaudies kultūroje patrauklių sau vertybių ir ėmė stengtis kurti savą, bajorišką kultūrą. Atitrūkusi nuo liaudies kultūros ir nesuskubusi sukurti savosios, lietuvių bajorija ėmė naudotis svetimais pavyzdžiais, kurių tuomet galėjo rasti Lenkijoje ir kuriais sekti padėjo unijiniai su Lenki-

ja santykiai. Kaip tik XVI a. Lenkijoje buvo suklestėjusi renesansinė "aukso amžiaus" literatūra, tuo pat metu subrendo ir literatūrinė lenkų kalba. Ypač Liublino unija sudarė sąlygas lenkų kalbai tapti Lietuvos bajorų šnekamąja ir literatūrine kalba. Bendras Lietuvos ir Lenkijos senatas, bendri seimai, vis didėjantis giminiavimasis su lenkais vertė didikus mokėti ir vartoti lenkų kalbą. Gan anksti kultūrinei lenkų įtakai buvo pasidavusi žymiausių Lietuvos didikų Radvilų giminė. Mikalojus Radvila Juodasis, pvz., XVI amžiaus viduryje turtingiausias ir įtakingiausias Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos didikas, kad ir didelis unijos su lenkais priešas, buvo vedęs Krokuvos vaivados Kristupo Šidloveckio dukterį, savo dvare laikė lenkų rašytojų, mokslininkų, muzikų ir dvasininkų. 1554 m. jis liepė Lietuvos Brastoje laikyti pamaldas ne lotyniškai, bet lenkiškai, "kad kiekvienas suprastų". Lenkų kalba, pagaliau, jis daugiausia susirašinėjo ir ją laikė savąja kalba.[25] Jo pusbrolio Mikalojaus Radvilos Rudojo vaikaitis Jonušas 1615 m. rašė savo broliui Kristupui: "Nors lietuviu esu gimęs ir lietuviu teks man mirti, tačiau turime vartoti mūsų tėvynėje lenkų kalbą".[26]

Didikų dvarų pavyzdys ir tarnavimas juose, siekimas daryti karjerą ir noras pirmauti, aktyviai dalyvaujant politiniame gyvenime, seimeliuose ir seimuose, bendravimas ir giminiavimasis su lenkų šlėktomis vis labiau vertė lietuvius bajorus mokytis lenkų kalbos. Be to, atitrūkdami nuo liaudies socialiai, bajorai vis labiau stengėsi pabrėžti savo luomo pranašumą dar ir skirdamiesi nuo liaudies jų vis labiau pradėtąja mėgti lenkų kalba. Į XVI amžiaus pabaigą lenkų kalbos mokėjimas pradeda virsti bajorystės požymiu, ir lenkų kalba tampa kaip ir lietuvių literatūrine, bendrine aukštesniųjų sluoksnių kalba. Tatai liudija ir įvairūs to meto šaltiniai. Lietuvos istoriografas Augustinas Rotundus, pvz., apie 1576 m., gal net kiek ir perdėtai, tvirtina, kad tuo metu lietuviškai tekalbėję tik kaimiečiai, o bajorai jau buvo perėmę kalbą iš lenkų.[27] Beveik tą pat, tik kiek atsargiau išsireikšdamas, liudija ir Mikalojus Daukša patriotinėje savo garsiosios "Postilės" prakalboje 1599 m.:

"Nors, tiesą sakant, retas kuris iš mūsų, ypač prakilnesniųjų, nemoka lenkų kalbos ir negali skaityti lenkiškai rašytų pamokslų, tačiau, mano manymu, daugiausia yra tokių, kurie lenkų kalbos nesupranta arba nekiek jos temoka".[28]

Tad, kai pagal Rotundą jau apie 1576 m. bajorai buvo perėmę lenkų kalbą, pagal Daukšą dar ir pačioje XVI amžiaus

pabaigoje daugumas Lietuvos bajorų vis dėlto dar mažai temokėję lenkiškai. Šį prieštaravimą galima būtų, bent iš dalies, pateisinti regionaliniais skirtingumais. Juk Žemaičių vyskupijos kapitulos kanauninkas Daukša savo prakalboje veikiausiai turėjo galvoje žemaičių bajorus, kurių neturtingesnieji dar ir XIX amžiuje silpnai temokėjo lenkiškai, kai Vilniaus miesto vaitas Rotundas savo įspūdžius bus sėmęsis iš anksčiau pradėjusių lenkėti Vilniaus bajorų.

Lenkiškai mokytis bajorus vertė dar ir tai, kad po Liublino unijos lenkų kalba pradėjo virsti ir oficialia Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos kalba, išstumdama labiausiai įsigalėjusią oficialiąją slavų kalbą. XVI amžiaus viduryje Lietuvos bajorai, kaip tvirtina Mykolas Lietuvis, turėjo mokytis "maskvėnų" kalbos,[29] ir trečiojo Lietuvos Statuto pirmasis leidimas 1588 m. buvo išleistas dar slavų kalba, kai vėlesnieji, kaip 1614, 1619 m. ir kt., jau lenkų kalba. 1696 m. seimo konstitucija nustatė, kad nuo tol Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje "vaivadijos žemės teismo raštininkas lenkiškai, bet ne rusiškai rašyti" turi ir kad "visi dekretai nuo šiol turi būti lenkų kalba skelbiami".[30] Šis lenkų kalbos paskelbimas oficialia Lietuvos valstybine kalba nebuvo staigus, netikėtas įvykis. Šiuo skelbimu tebuvo įteisinta faktinė padėtis, lenkų kalba jau per keletą dešimtmečių, po 1569 m. Liublino unijos, buvo virtusi, kad ir neoficialiai vyraujančia Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos valstybine kalba.[31]

XVI amžiaus viduryje vis dėlto net ir stambesnieji bajorai lietuvių kalbą tebelaikė savąja kalba ir ja daugiausia kalbėjo. Tai rodo Abraomo Kulviečio, pasiturinčio bajoro, vieno mokyčiausių to meto asmenų Lietuvoje, pavyzdys. Mirdamas savo tėviškėje 1545 m., jisai prašė artimuosius "giedoti psalmes, kurias jis pats buvo išvertęs į lietuvių kalbą ir kurių buvo juos išmokęs".[32] Kitas pavyzdys — turtingas bajoras Merkelis Petkevičius, ilgametis Vilniaus žemės teismo raštininkas, kurio antroji žmona buvo kunigaikštytė Giedraitytė. Jis yra išvertęs į lietuvių kalbą ne vien tik liaudžiai skirtą kalvinų katekizmą ir jį išleidęs 1598 m.[33]

XVI amžiaus pabaigoje ir XVII amžiaus pradžioje Lietuvos bajorai dar gan uoliai gynė politinį Lietuvos savitumą ir dėl jo dažnai susikirsdavo su lenkų bajorais, tačiau kultūriškai abiejų tautų bajorai vis labiau artėjo. Vis dėlto jau ir nuo Vazų laikų (1588-1668 m.) lietuvių bajorai išvien su lenkų bajorais kovojo už savo luomo interesus — už "lenkų tautos laisves".[34] Kad XVII amžiaus pradžioje Lietuvos bajorų lenkė-

jimas buvo jau tolokai pažengęs, rodo ir tai, kad "1606 m. Kauno pavieto instrukciją pasirašė 26 bajorai lenkiškai ir vienas rusiškai. 1607 Vilniuje 60 bajorų pasirašė lenkiškai ir vienas rusiškai".[35] Ypač suartino lietuvių ir lenkų bajorus bendra nelaimė — Lietuvos-Lenkijos padalijimai. Rusams valdant, XIX amžiuje Lietuvos bajorai svajojo apie unijinės abiejų tautų respublikos atkūrimą. Daugelis Lietuvos bajorų kovojo kartu su lenkais prieš rusus per 1831 m. ir 1863 m. sukilimą.

XVI amžiuje prasidėjęs, Lietuvos bajorų lenkėjimas baigėsi tik XX amžiaus pradžioje. "Stipriausiai tas procesas pasireiškė XIX amžiuje, ypač antrojoje pusėje, ir XX amžiaus pradžioje".[36] XIX amžiuje sulenkėję Lietuvos bajorai dar bent kilme save laikė lietuviais, tik tautybe lenkais, vartodami lotynišką posakį "gente lituanus, natione polonus", kai vėliau, užmiršę ir savo lietuvišką kilmę, jie pradėjo save laikyti tiesiog lenkais. Tik nežymi bajorų dalis sutapo su atgimusia lietuvių tauta.

Miestų lenkėjimas. Vilniaus ir Kauno, didžiųjų Lietuvos miestų, gyventojų sudėtis tautiniu ir religiniu atžvilgiu nuo seno buvo gan mišri. Iš kitataučių anksčiausiai Vilniuje buvo apsigyvenę iš Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės atkilusių nemaža rusų (rusinų, gudų). Miesto valdybos kūrimosi metu rusai veikiausiai bus sudarę apie pusę miesto gyventojų, nes Vilniuje buvo nusistovėjusi tvarka, kad pusė pareigūnų buvo katalikai, vadinasi, lietuviai ir pusė stačiatikiai, tad rusai.[37] Rusai (rusinai) buvo daugiausia pirkliai. Jie gyveno atokiau nuo pilies esančioje sodyboje (civitas Ruthenica).[38] Taip pat toliau nuo pilies, kaip kronikos mini, XIV amžiuje Vilniuje buvo įsikūrusi ir vokiečių pirklių nausėdija.[39] XVII amžiaus viduryje Vilniuje vokiečiai gyventojai bus sudarę apie vieną procentą miesto gyventojų. Jie vertėsi daugiausia amatais ir prekyba.[40] Gan anksti, gal net pradedant XII amžiumi,[41] Vilniuje pradėjo rastis ir žydų, tačiau žymiai daugiau jie pradėjo keltis į Vilnių nuo 1349 m., kai Vokietijoje pradėjo siausti maras.[42] Žydai buvo pinigų skolintojai ir pirkliai. XIV amžiaus pabaigoje Vilniuje apsigyveno ir kiek į Lietuvą Vytauto atgabentų totorių. Senajame Vilniuje gyveno dar šiek tiek ir kitų tautybių gyventojų, kaip armėnų ir italų.[43]

Lenkų Vilniuje pradėjo rastis po 1386 m. unijos. Pirmiausia į Vilnių atvyko lenkų dvasininkų, XV amžiuje ir ypač XVI amžiaus viduryje, sekdami Žygimanto Augusto dvarą, atkeliavo ir šiek tiek lenkų pirklių bei amatininkų.[44] Tačiau Vilnius labiau ir greičiau už kitus Lietuvos miestus lenkėjo ne

tiek dėl to, kad jame apsigyveno ir šiek tiek lenkų, kiek dėl to, kad jis buvo Lietuvos sostinė ir pats žymiausias krašto politinis, kultūrinis ir ekonominis centras. Pradedant XV amžiaus pabaiga, į Vilnių kėlėsi gyventi aukštieji valstybės pareigūnai ir stambieji žemvaldžiai.[45] XVI amžiuje Vilnius praturtėjo ir pagražėjo, pakilo kultūriškai ir ekonomiškai,[46] jame telkėsi įtakingiausi aukštesnieji Lietuvos visuomenės sluoksniai. Žygimanto Augusto dvaro paskatintas ir kultūrinei lenkų įtakai pasidavusių didikų veikiamas, Vilnius ėmė lenkėti anksčiau už kitus miestus, duodamas ir kitiems Lietuvos miestams lenkėjimo pavyzdį. Kaip lenkų kalba įsigalėjo Vilniuje, matyti iš miestiečių reikalų raštų vartotos kalbos. XV-XVI amžiuje 50% tokių raštų dar buvo rašyti lotyniškai, 45% — rusiškai ir tik 5% lenkiškai. Tik 1554 m. buvo rašytas lenkiškai pirmas magistrato aktas. XVII amžiaus viduryje jau 53% miestiečių aktų surašyti lenkiškai, 37% lotyniškai ir tik 10% rusiškai, nors oficiali valstybės kalba ir toliau tebebuvo slavų kanceliarinė (rusų) kalba.[47]

Lietuvių kalba Vilniaus magistrate tebuvo tik žodžiu vartojama. 1551 m. nutarime, pvz., reikalaujama, kad suolininkai teismo sprendimus skelbtų lenkiškai, lietuviškai ir rusiškai "kad visi, kurie klauso, juos suprastų".[48] 1620 m. pakartotame tame pačiame magistrato nutarime apie lietuvių kalbą jau nebeužsiminta. Veikiausiai buvo galvojama, kad miesto piliečiai lietuviai jau pakankamai supranta rusiškai arba lenkiškai. Ilgainiui lietuvių kalba pradėta mažiau vartoti ir Vilniaus bažnyčiose. Kai XVI amžiaus gale akademinėje šv. Jono bažnyčioje jėzuitai laikė bent po du nuolatinius lietuviškus pamokslininkus, tai, pradedant XVII amžium, buvo tenkinamasi tik vienu tokiu pamokslininku.[49] Kaip matyti iš mums išlikusio 1710-1723 m. vesto Vilniaus jėzuitų kolegijos dienraščio, per penkias didžiąsias katalikų šventes lietuviškieji pamokslai dar net vyravo prieš lenkiškuosius, kai vakarinės papildomos pamaldos paprastai būdavo atliekamos lenkiškai. Iš to galima būtų daryti išvadą, kad tuo metu Vilniaus miesto gyventojai buvo jau gerokai sulenkėję, kai per didžiąsias šventes į miestą gausiai suplaukiančios Vilniaus apylinkių kaimiečių masės dar tebebuvo mažai tepaliestos lenkiškumo.[50] Vis dėlto po 1737 m. ir jėzuitai Vilniuje nebelaikė prie šv. Jono bažnyčios nuolatinio lietuviško pamokslininko.

XVIII amžiuje, ypač po 1773 m., kai buvo uždarytas jėzuitų ordinas ir įsteigta Edukacinė Komisija, Vilnius pradėjo tapti pačiu žymiausiu mokyklų ir dvasiškijos vykdomo sąmo-

ningo Lietuvos lenkinimo židiniu. Vis labiau lenkėjo ir pats miestas, ir to lenkėjimo nebesulaikė nei XIX amžiaus pradžioje gan stipriai pasireiškęs lituanistinis sąjūdis, nei 1883 m. prasidėjęs platesnio masto lietuvių tautos atgimimas. Vilnius nenustojo lenkėti net ir XX amžiaus pradžioje, kai jis jau buvo tapęs vadovaujančiu lietuvių tautos visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo centru. 1897 m. statistiniais duomenimis Vilniuje gyvenę *3.238 lietuviai (2,1%), 47.795 lenkai (31,9%),* 30.967 rusai (20%), 6.514 gudų (4,2%), 61.847 žydai (40%), 4.171 kitų (2,7%).[50] 1909 m. Vilniuje gyvenę *lietuvių 2.453 (1,2%), lenkų 77.500 (37,75%),* žydų 36,8%, "rusų" 18,3% (prie jų priskirti visi stačiatikiai).[52] 1916.III.9 vokiečių surašinėjimo duomenimis iš 140.840 Vilniaus miesto gyventojų *lietuvių buvę 3.699 (2,6%), lenkų — 70.129 (50,15%),* žydų — 61.266 (43,5%), rusų — 2.030 (1,46%), gudų — 1.916 (1,36%), vokiečių — 1.000 (O,72%), kitų — 300 (0,21%).[53] Nors šios statistikos rodo sumažintą lietuvių skaičių kartais rusų, paprastai, lenkų naudai, tačiau tenka pripažinti, kad tiek ir XX amžiaus pradžioje Vilniuje ryškiai tebevyravo lenkiškosios nacionalistinės dvasiškijos ir sulenkėjusios miestietijos įtaka. Vilniuje dar tebelenkėjo net ir naujieji ateiviai lietuviai kaimiečiai.[54]

Ir Kauno, antrojo didumu ir vieno lietuviškiausių Lietuvos miestų, gyventojų sudėtis tautiniu ir religiniu atžvilgiu jau nuo senų laikų buvo irgi gana mišri. Seniausi Kauno gyventojai buvo lietuviai. Iš kitataučių anksčiausiai Kaune bus apsigyvenę vokiečiai. 1408 m. vasario 14 Vytautas Kauno vokiečiams suteikė pirmą privilegiją.[55] Tačiau vokiečių gyventa Kaune jau žymiai anksčiau, gal net nuo XIII amžiaus, nes jau karalius Mindaugas buvo leidęs Rygos pirkliams visoje savo valstybėje laisvai keliauti ir prekiauti.[56] "Dar XVI amžiaus viduryje Kauno miestas turėjo tris raštininkus — lotynų, rusų ir vokiečių kalboms".[57] Vėlesnieji magistrato aktai buvo rašyti lotyniškai arba vokiškai.[58] XVIII amžiaus pradžioje, iki tol klestėjęs, Kaunas ėmė nykti. Dvylika savaičių trukusi švedų okupacija 1701 m. ir didelis gaisras 1732 m. balandžio 20 padarė Kaunui skaudžių nuostolių. 1723 m. Kaune buvo dar 28.000, 1736 m. jau tik 8.500 gyventojų. Vokiečių pirkliai išsikraustė iš Kauno. Nuo XVIII amžiaus vidurio vokiečių pirklių apleistuosius sklypus ir sudegusius namus ėmė supirkinėti žydai.[59] Kai 1796 m. rusų valdžia uždraudė žydams gyventi kaimuose, dar daugiau žydų apsigyveno Kauno senamiestyje ir perėmė amatus iš vokiečių.[60] Kai 1842 m. Kaunas tapo gubernijos miestu, jame iš 8.525 gyventojų trečdalį su-

darė žydai.[61] 1888 m. Kaune buvo 53.164 gyventojai, iš kurių 33.415 žydų, 9.417 katalikų, 6.827 stačiatikiai, 2.690 protestantų.[62] Katalikai buvo daugiausia lietuviai (žymia dalimi sulenkėję), stačiatikiai — rusai, atkilę iš Rusijos valdininkai ar kolonistai, protestantai — vokiečiai. Tuo metu Kaune gyveno dar šiek tiek sentikių, reformatų, baptistų, mahometonų, karaimų.

Po Liublino unijos lenkų kalba pradėjo įsigalėti ir Kaune. Lenkybę palaikė čia aukštesnieji gyventojų sluoksniai, kuriais pradėjo sekti ir liaudis. Kad Kaune lenkų kalbą platino ne lenkai ateiviai, rodo ir vėlesnieji Lietuvos Metrikos užrašai, kuriuose žymiai vyrauja grynai lietuviškos pavardės.[63] Nors XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje lietuvybė Kaune pradėjo atgyti, tačiau per Pirmąjį Pasaulinį karą ir net pirmaisiais keleriais pokario metais, kai Kaunas jau buvo tapęs laikinąja Lietuvos valstybės sostine, Kaune dar tebebuvo daugiau sulenkėjusių, negu lietuvių gyventojų. 1918 m. gruodžio 19 išrinktojoje Kauno miesto taryboje buvo *30 lenkų atstovų (42,25%),* 22 žydai (30%), *12 lietuvių (16,9%),* 6 vokiečiai (4,5%) ir 1 rusas (1,4%).[64] Net ir 1923 m. Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis Kaune dar buvo *31,5% lenkų,* 31,5% žydų ir tik *29,9% lietuvių.*[65] Net ir tokio pat didumo kaip Kaunas Latvijos mieste Liepojoje 1914 m. tiek absoliučiu skaičium (17.567 iš 94.000 miesto gyventojų), tiek ir procentais (19%) lietuvių gyveno šiek tiek daugiau, negu to meto Kaune.[66] Tad Pirmojo Pasaulinio karo metu ir net pirmais keleriais pokario metais Kaune lietuvių gyventojų procentas tebebuvo dar žymiai mažesnis, negu šių dienų Vilniuje, mažiausią lietuvių gyventojų procentą turinčiame Lietuvos didmiestyje.[67]

Tiek Kaunas, tiek ir kiti atsikūrusios nepriklausomos Lietuvos miestai ir net miesteliai XVII amžiuje ir ypač XVIII-XIX amžiuje buvo tapę lenkybės židiniais. Nors šie miestai XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje ir buvo pradėję atlietuvėti, tačiau lietuviškumas juose galutinai teįsigalėjo tik nepriklausomybės laikmečiu.

Lenkinimas per bažnyčią. Labai nevienodai, kartais net diametraliai priešingai vertinamas bažnyčios vaidmuo lenkinimo atžvilgiu. Lenkų istorikas J. Fijalekas savo studijoje uoliai įrodinėjo, kad lenkai labai rūpinosi apsaugoti lietuvių kalbos teises bažnyčiose. Pagal Fijaleką, "per visą lenkų valstybės laikmetį religiniai lietuvių liaudies reikalai apskritai būdavo

tenkinami savo kalba".[68] Vieneriais metais anksčiau už Fijaleko studiją kan. K. Prapuolenis, taip pat gausiais šaltiniais remdamasis, įrodinėjo, kad lenkai dvasininkai, skriausdami lietuvių kalbą bažnyčiose, pridarė lietuvių tautai daug žalos.[69] Šiandien vis dėlto šias abi kraštutines pažiūras į lenkinamąją dvasiškijos vaidmenį tektų laikyti pasenusiomis. Tiesa, kad dvasiškijos nepaisymas lietuvių kalbos buvo vienas iš Lietuvos lenkinimo veiksnių, tačiau tas lenkinimas nevisada buvo sąmoningas, be to, kartais dvasiškija net dėjo pastangų religijos reikalams vartoti lietuvių kalbą.

Kaip per pirmuosius du Lietuvos krikščionybės šimtmečius religiniame gyvenime nebuvo paisoma lietuvių kalbos, labai vaizdžiai rodo gerai pažinusio religinius Lietuvos reikalus nežinomo autoriaus 1619 m. rašyta Vilniaus jėzuitų kolegijos istorija:

"Nors Lietuva priėmė krikščionių tikėjimą prieš 232 metus, niekuomet tačiau jos gyventojai nebuvo pakankamai pamokyti pagrindinių tikėjimo tiesų dėl dviejų svarbiausių priežasčių. Pirmiausia dėl to, kad nebuvo lietuvių kalbą mokančių ganytojų ir dvasininkų, tad netgi didysis Lietuvos kunigaikštis Jogaila, kuris buvo išrinktas Lenkijos karalium, buvo priverstas juos mokyti religijos. Į kaimus ir miestus skiriamieji klebonai buvo lenkai, nemoką tenykštės kalbos, ir todėl jų kalba nei išpažinčių buvo klausoma, nei Dievo žodis buvo skelbiamas. Tad ne tik kaimo parapijose nesirasdavo mokančių lietuviškai, bet netgi pačioje sostinėje Vilniuje, kur yra 18 katalikų bažnyčių, klero perpildyta katedra ir 4 ordinų vienuolynai, iki jėzuitams atvykstant nebuvo nieko, kas šia kalba galėtų sakyti pamokslus . . ."[70]

Bažnytinė to meto Lietuvos padėtis panašiai vaizduojama ir kitose keturiose įvairių autorių rašytose mums žinomose Vilniaus jėzuitų kolegijos įsikūrimo istorijose bei kituose jėzuitų raštuose ar pranešimuose savo vyresnybei. Galima būtų nebent įtarti jėzuitus, kad jie, norėdami labiau iškelti aikštėn savo nuopelnus, perdėtai tamsiai vaizdavo jų rastą bažnytinę Lietuvos padėtį, tačiau ir kiti mums žinomi šaltiniai pakankamai patvirtina, kad ligi atvykstant jėzuitams Lietuvos bažnyčiose nebuvo paisoma lietuvių kalbos ir kad dėl to ir pati krikščionybė Lietuvoje labai mažai tebuvo prigijusi.[71] Net ir J. Fijaleko argumentas, kad į XVI-XVII amžiuje statomų bažnyčių donacinius aktus reikėdavo įrašyti sąlygą, kad tos bažnyčios klebonas ar vikaras mokėtų lietuviškai, neprieštarauja tam, kad iš Lenkijos atvykę kunigai nepaisė lietuvių kalbos. Jau pats reikalas tvarkyti bažnytinį gyvenimą iš viršaus, rei-

kalaujant, kad bent tose parapijose, kur žmonės vien tik lietuviškai tesupranta, būtų bent vienas lietuviškai mokąs kunigas, rodo, kad ateiviai kunigai patys nesirūpino išmokti lietuviškai ir buvo "nebyliai apaštalai". Tad teisingai pastebi lenkų jėzuitų istorikas S. Bernadskis, kad ano meto Lietuvos liaudis "lenkų kalbos nemokėjo, o lietuviškai ar rutėniškai jos mokyti nenorėta ir nemokėta".[72] Netgi 1521 m. Vilniaus vyskupijos sinodas nutarė krikšto formules tarti ne lietuviškai, nes lietuvių kalbos "kunigas dažniausiai nemoka".[73]

Nepaneigiant fakto, kad vienas svarbiausių Lietuvos lenkinimo veiksnių buvo ateiviai, vėliau ir vietiniai sulenkėję dvasininkai, tenka vis dėlto pripažinti, kad bažnytiniame Lietuvos gyvenime lietuvių kalba buvo plačiau vartojama, negu valstybiniame. XVI amžiaus valstybiniame Lietuvos gyvenime slavų kanceliarinė kalba buvo jau tiek įsigalėjusi, jog ji pradėjo atrodyti net "sava", Lietuvos kalba. Net Lietuvos kancleris Leonas Sapiega, žinomas Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos patriotas, įvade į 1588 m. trečiįį Lietuvos Statutą džiaugėsi, kad tas Statutas rašytas "ne kuriuo svetimu liežuviu, bet sava kalba".[74] Kitiems, pvz., Mykolui Lietuviui, Radvanui, kaip jau matėme, tokia "sava kalba" buvo lotynų kalba, kuri nuo XVI amžiaus antrosios pusės Lietuvoje buvo tiek paplitusi, jog net vengras karalius Steponas Batoras, naudodamasis ja, Lietuvoje galėjo lengvai išsiversti net ir nemokėdamas nė vienos slavų, nei lietuvių kalbos.[75] Vėliau Lietuvos bajorams tokia "sava kalba" pasidarė lenkų kalba. Šios trys "savos" kalbos, iš dalies netgi ir vokiečių kalba, buvo visai išstūmusios iš viešojo valstybinio gyvenimo lietuvių kalbą. Patriotinė M. Daukšos 1599 m. "Postilės" prakalba, raginusi bajorus Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje "sava kalba" laikyti lietuvių kalbą ir ją vartoti viešajame gyvenime, nebuvo susilaukusi atgarsio. Prof. K. Jablonskio skelbtieji teismų aktuose aptikti lietuviški priesaikų tekstai, kaip ir kitokie kur-ne-kur rasti lietuviškieji teksteliai yra veikiau privataus pobūdžio, kai pačiame viešajame gyvenime lietuvių kalbos nebuvo paisoma. Steponui Batorui 1579 m. žygiuojant iš Maskvos caro Jono Žiauriojo atsiimti Polocko, išleistasis kariuomenei atsišaukimas buvo rašytas slavų kanceliarine kalba, vokiškai, lenkiškai ir vengriškai.[76] Kai samdytiems vengrų kariams minėtos kalbos nebuvo suprantamos, tad jiems reikėjo ir vengriško teksto, lietuviams, matyti, minėtosios kalbos buvo laikomos pakankamomis.

Lietuvos didikams ir bajorams vis labiau lenkėjant, lietuvių kalbos padėtis valstybiniame gyvenime nė kiek nepagerė-

jo ligi pat Lenkijos Lietuvos valstybės padalinimo. Bažnytiniuose reikaluose, priešingai, nuo XVI amžiaus vidurio, ryšium su iš Vakarų Europos ir Lietuvoje plintančiu humanizmu, reformacijos ir kontrreformacijos sąjūdžiu, lietuvių kalba pradėta plačiau vartoti. Humanizmas skatino kurti literatūras ir naujosiomis kalbomis. Protestantai stengėsi skelbti savo mokslą liaudies kalba. Uolaus protestantizmo šalininko Prūsijos kunigaikščio Albrechto rūpesčiu 1547 m. Karaliaučiuje buvo išspausdinta pirma lietuviška knyga — protestantiškasis M. Mažvydo "Katekizmas". Norint sėkmingai kovoti su plintančiu protestantizmu, teko ir katalikams griebtis tų pačių priemonių. Po didelių, ilgai trukusių Vilniaus vyskupo V. Protasevičiaus pastangų, 1569 m. pasisekė atkviesti į Vilnių su protestantizmu kovojusio jėzuitų ordino vienuolius. Atvykę į Lietuvą, jėzuitai tuojau susirūpino religiniu liaudies švietimu. Kadangi tarpe pirmųjų iš įvairių kraštų į Vilnių atvykusių jėzuitų nebuvo mokančių lietuviškai, tai iš pradžių jėzuitai Vilniuje sakė pamokslus itališkai, vokiškai ir lenkiškai.[77] Netrukus pradėjo rastis ir lietuvių jėzuitų. 1587 m. pačiame Vilniuje jau buvo net aštuoni vilniečiai lietuviai jėzuitai.[78] Lietuviškai moką jėzuitai misininkai pradėta siuntinėti į Lietuvos kaimus ir miestelius. Bent nuo 1583 m. ir paties Vilniaus miesto įvairiose vietose lietuviškai kalbėjo visa eilė jėzuitų pamokslininkų.[79] 1594-1600 m. laikotarpiu Vilniuje kartą pamokslus sakė net penki lietuviški pamokslininkai, o 1600 m. lietuviškų pamokslininkų ir išpažinčių klausytojų buvo net septyni.[80] XVI amžiau pabaigoje Vilniuje jėzuitai laikė bent du lietuviškus pamokslininkus, per visą XVII amžių ir XVIII amžiuje ligi 1737 m. prie akademinės jėzuitų, drauge ir Vilniaus miesto parapinės, šv. Jono bažnyčios buvo be pertraukos laikomas vienas nuolatinis lietuviškas pamokslininkas.[81] XVII amžiuje tokį nuolatinį lietuvišką pamokslininką jėzuitai laikė netgi Karaliaučiuje.[82] Tik Gardino kolegijos sąrašuose neaptikta atžymėjimų, kad būtų sakomi lietuviški pamokslai.[83]

Galima priskaičiuoti visą eilę jėzuitų nuopelnų lietuvių kalbai palaikyti ir ugdyti. Lietuvos jėzuitai rūpinosi ne tik lietuviškais pamokslais, bet ir organizavo lietuviškus bažnytinius giedojimus, mielai spausdino savo spaustuvėje lietuviškas knygas, jas patys ir rašė, didžiai vertino gerą lietuvių kalbos mokėjimą ir gražų lietuvių kalbos stilių, mokantieji lietuvių kalbą studentai Vilniaus akademijoje pamokslų sakymo pratybas turėdavo atlikinėti lietuviškai, jėzuitai, pagaliau, buvo veiksmingai parėmę lietuviškai mokančio lietuvio Merkelio Giedrai-

čio kandidatūrą į Žemaičių vyskupus.[84] Jėzuitų Lietuvos provincijoje, apėmusioje nemaža ir nelietuviškų žemių, 1749 m. iš bendro 695 (420 kunigų, 275 scholastikai) jėzuitų skaičiaus lietuvių kalbą mokėjo 111, žemaičių — 17; 1770 m. iš bendro 911 (518 kunigų ir 393 scholastikai) skaičiaus lietuviškai mokėjo 118, žemaitiškai — 2[85]. Šie skaičiai yra ne taip jau maži, ypač turint galvoje, kad priešjėzuitiniam Lietuvos krikščionybės laikotarpyje lietuviškai mokantieji kunigai buvo retenybė. K. Jablonskis ne be pagrindo buvo priėjęs išvadą, kad "jėzuitai lenkų ir lietuvių kalbas laikė vienodomis vietinėmis kalbomis, kurias reikėjo naudoti tikybos propagandai".[86] Kartais jėzuitai gal net daugiau kreipė dėmesio į lietuvių, negu į lenkų kalbą, nes, kai lenkų kalba literatūriškai buvo jau toliau pažengusi, lietuvių kalbą dar reikėjo "ugdyti, taikyti ją atitrauktinėms sąvokoms reikšti, kad ta kalba galima būtų visiškai aiškiai ir įtikinamai reikšti mintis, propaguoti katalikybę".[87]

Pranciškonai, domininkonai ir karmelitai taip pat apaštalavo liaudyje, tad ir jie turėjo savo misijas atlikinėti ir lietuvių kalba, tačiau tuo tarpu beveik visai nėra ištirtų tuo klausimu šaltinių. Iš vieno atsitiktinio 1633 m. šaltinio žinome, kad Vilniuje buvo skirtas kaimiečiams lietuviškasis pamokslininkas.[88] Kaip matyti iš vieno 1654 m. rašto, XVII amžiuje Lietuvos bernardinai (pranciškonai-observantai) turėjo ne tik lietuviškai kalbančių savanorių, bet net ir sąmoningų lietuvybės gynėjų, nes tuo raštu reikalaujama, kad gvardijonais Lietuvoje būtų skiriami "tik lietuviškai kalbą Lietuvoje gimę lietuviai".[89]

Vis dėlto net ir lietuviškos pastoracijos darbe nusipelnę jėzuitai nevisada pakankamai paisė lietuvių kalbos teisių. Kai XVI amžiaus pabaigoje per pirmuosius karaliaus rinkimus lietuviai ėjo skirtingu keliu, išreikalavo 1588 m. Lietuvos Statuto pripažinimą ir atkakliai kovojo (iki 1600 m.), kad Vilniaus vyskupu nebūtų skiriamas lenkas, politiniai Lietuvos Lenkijos santykiai buvo įsitempę. Apie 1597 m. kilus atskiros Lietuvos jėzuitų provincijos steigimo klausimui, gausingesni Vilniuje už lietuvius jėzuitai lenkai, paveikti lietuvių lenkų nesutarimo nuotaikų, griežtai priešinosi tam sumanymui, argumentuodami, pvz., kad "nedaugelis prasilavinusiųjų tešneka lietuvių kalba ir ja pamokslų klauso", kad lietuviai negalį sakyti pamokslų lenkiškai, nes negalį ištarti lenkiškų žodžių . . .[90] Šiuokart Romos vyresnybei lietuvių jėzuitų argumentai pasirodė svaresni, ir 1608 m. buvo įsteigta atskira nuo Lenkijos Lietuvos jėzuitų provincija.

Lietuvių kalbos niekinimu galima būtų laikyti tai, kad ir jėzuitai lietuviškai paprastai tesikreipdavo tik į liaudį, o į didikus lenkiškai arba lotyniškai.[91] Mažėjantį lietuvių kalbai dėmesį pastebime kad ir iš to, jog Vilniuje prie šv. Jono bažnyčios, kaip matėme, jėzuitai vis mažino nuolatinių lietuviškų pamokslininkų skaičių: iki 1600 m. jų buvo bent du, po to jau tik vienas, nuo 1737 m. nė vieno. Tačiau čia jėzuitų kaltinti netenka. Jeigu jau didikai patys paniekino savo kalbą, tai negalima reikalauti, kad internacionalinė jėzuitų organizacija labiau gerbtų vietinę kalbą už pačius vietinius bajorus, nuo kurių jie patys, be to dar, priklausė. Ir lietuviškų pamokslininkų Vilniuje mažėjo veikiausiai dėl ne nuo jėzuitų priklausančio tolesnio Lietuvos sostinės lenkėjimo. Didėjančiu bajorijos ir miestietijos lenkėjimu tenka aiškinti ir mažėjantį jėzuitų dėmesį lietuvių kalbai. Kai visi Lietuvos provincijos jėzuitai mokėjo lotyniškai ir lenkiškai, 1740 m. lietuviškai temokėjo 18% (128 iš 695), 1770 m. jau tik 13% (120 iš 911), nors kitas kalbas mokančių jėzuitų skaičius žymiai kilo: vokiečių kalbos iš 148 buvo pakilęs į 188, prancūzų — iš 16 į 125.

Jeigu net svarbų vaidmenį Lietuvos bažnytiniame ir kultūriniame gyvenime suvaidinusiems jėzuitams galima prikišti, kad ir jie savo pastoraciniame darbe kartais nepakankamai uoliai rūpinosi lietuvių kalba, tai jau pasauliečiai dvasininkai, su labai retomis išimtimis, savo ganytojiškame darbe net ir nuo XVI amžiaus lietuvių kalbos nepaisė. Ypatingai apleisti lietuvių kalbos reikalai buvo Vilniaus diecezijoje, kurioje labai retas vyskupas bent kiek mokėjo lietuviškai. Vilniaus kapitulą sudarė daugiausia ateiviai lenkai, turtingų beneficijų ieškotojai.[92] Išskyrus iš gudiškojo Kraisko kilusio jėzuitų įkūrėjo Vilniuje vyskupo V. Protasevičiaus dviejų raštų popiežiui ir nuncijui, energingai siūlančių Medininkų vyskupu skirti lietuvių kalbą mokantį M. Giedraitį, apie lietuvių kalbos palaikymą pastoraciniame Vilniaus diecezijos darbe nieko negirdėti.[93]

Žymiai palankesnė lietuvių kalbai padėtis buvo susidariusi Žemaičiuose. Po keletos metų trukusios nepaprastai sunkios kovos su, Gniezno primo arkivyskupo Jokūbo Uchańskio palaikomu, kandidatu seserėnu kan. Jokūbu Voroneckiu 1576 m. Medininkų vyskupu tapo ne tik gerai lietuviškai mokąs lietuvis, bet ir veiklus ganytojas, uolus Lietuvos valstybinių ir lietuvių kalbos reikalų gynėjas Merkelis Giedraitis. Giedraičio vyskupavimas yra epochinis. Per savo vyskupavimą (1576-

1609) Giedraitis ne tik pats uoliai lietuviškai apaštalavo, atitaisė visai pašlijusią bažnytinę vyskupijos padėtį ir paruošė lietuviškai mokančių kunigų, bet ir sudarė sąlygas atsirasti pirmiesiems lietuviškiems raštams ir Didžiojoje Lietuvoje: jis įtaigavo savo kapitulos kan. M. Daukšą rašyti religinius lietuviškus raštus ir davė lėšų jiems spausdinti. Dvidešimt metų po M. Giedraičio mirties dar tebesilaikė lietuviškosios krypties šio vyskupo išauklėtieji įpėdiniai. Tačiau nuo XVII amžiaus vidurio ir Žemaičiuose ši lietuviškoji linkmė pradėjo nykti.[94]

Vis dėlto ir Medininkų vyskupijos kapitulą, net ir Giedraičio vyskupavimo metu, sudarė daugiausia ateiviai iš Lenkijos, nes Lietuvoje, pradedant Lietuvos krikšto metais, per keletą ištisų šimtmečių labai stigo vietinių kunigų. Viena kunigų stigimo priežasčių buvo socialinė. Tik bajorai turėjo privilegiją eiti mokslą, o bajorų luomas tesudarė vos kelintą ar keliolitką dalį gyventojų, tad jau vien dėl to nedaug tegalėjo rastis dvasininkų. Be to, dėl beneficijų nepakankamo turtingumo didesniems bajorams neapsimokėdavo klebonauti. Bent kiek pabuvoję užsienio universitetuose, didikai gaudavo aukštas valstybines vietas. Nebent vidutinį bajorėlį galėjo suvilioti parapinės bažnyčios žemė, tačiau toks bajorėlis galėdavo klebonauti ir neturėdamas pilnų kunigo šventimų, imdamas iš žemės pelną, o sielovadą pavesdamas samdytam, šykščiai apmokamam vikarui.

Daug svarbesnės kunigų trūkumo priežastys, iš kurių išplaukė ir eilė kitų priežasčių, buvo Lietuvos bažnytinis ir ypač ilgai trukęs švietiminis Lietuvos priklausymas nuo Lenkijos. Kadangi Lietuva nesudarė atskiros bažnytinės provincijos, tai ji bažnytiniame gyvenime ėmė priklausyti nuo Gniezno arkivyskupo. Savaime suprantama, kad Lenkijos dvasininkai, siekdami apsirūpinti kapitulų ir klebonijų beneficijomis, ne tik kad mažai tesirūpino bažnytiniais Lietuvos reikalais, bet ir buvo aiškiai priešingi tam, kad Lietuvoje daugėtų vietinių kunigų.

Nors 1400 m. Jogailos atkurtojo Krokuvos universiteto viena pagrindinių paskirčių, kaip buvo ir atkūrimo akte įrašyta, buvo Lietuvos sukrikščioninimas, tačiau vargu ar kas buvo daugiau pakenkęs (nebent kryžiuočių ordinas) Lietuvai krikščioninti ir šviesti, negu tas pat Krokuvos universitetas. Krokuvos universitete, tiesa, mokėsi nemaža ir lietuvių, einančių į kunigus, tačiau jie ten neturėjo progos mokytis bent kiek lietuviškai, ir patys daugiau ar mažiau pasiduodavo lenkinama-

jai įtakai. Naudodamasis Jogailos aktu suteikta išimtine privilegija būti aukštąja mokykla ne tik Lenkijai, bet ir visai Lietuvos teritorijai,

"Krokuvos universitetas . . . labai kietai laikėsi savo monopolinės privilegijos, ir per porą šimtų metų (nuo 1387 m.) nepasirodė jokio ženklo organizuoti kokią nors švietimo įstaigą Lietuvai. Humanistai universiteto, kuris skaitėsi "motina ir mokytoja" visų karalystės mokyklų, pasekė pavyzdžiu Lenkijos dvasininkų, kurie po oficialiai formalaus krikštijimo Vilniuje ir toliau neparodė reikalingo misinio uolumo".[95]

Krokuvos universiteto profesoriai į Lietuvą žiūrėjo iš aukšto, laikydami jos sostinės lotynų kalbą nepakankama steigti aukštajai mokyklai. Tik stiprus kontrreformacinis judėjimas kovoti su protestantizmu ir didelės Vilniaus vyskupo ir kitų asmenų pastangos padėjo nugalėti Krokuvos monopolį ir 1579 m. įsteigti Vilniuje jėzuitų akademiją.

Lietuvos švietimą smarkiai varžė ne tik aukštojo mokslo, bet ir kitų mokyklų monopolis. Ryškus pavyzdys čia yra kad ir XV amžiuje prie Vilniaus katedros įsteigtoji mokykla. Vilniaus kanauninkai stropiai saugojo, kad neprasiplėstų ši jų laikomoji mokykla ir kad kas kitas neįsteigtų kitos. 1513 m. gruodžio 13 d., tiesa, Vilniaus kapitula leido steigti mokyklėlę ir prie šv. Jono bažnyčios, tačiau joje turėjo mokytis tik 6 gabūs vaikai choro reikalui ir 16 mokinių, bet "ne daugiau". Baigusiems tą mokyklą ar iš jos pasitraukusiems buvo griežtai uždrausta turėti pas save mokinių, už neklausymą grąsant net bažnytinėmis bausmėmis.[96] Vilniaus kapitulos nariai varžė švietimą dėl to, kad bijojo konkurencijos. Mokslą išėję dvasininkai žiūrėjo ne krašto, bet savo luominės grupės reikalų. Užtat XVI amžiuje trūko vietinių klebonų, ir abiejų Lietuvos vyskupijų kapitulose sėdėjo daugiausia svetimieji. Nors Lietuvos įstatymai ir draudė svetimšaliams, taigi ir Lenkijos gyventojams, užiminėti aukštas valstybines ir bažnytines vietas Lietuvoje, tačiau tie įstatymai būdavo apeinami, nes Lietuvoje stigo vietinių kunigų, kuriems paruošti nebuvo ilgą laiką nė atitinkamų mokyklų. Ypač Vilniuje gyveno daugybė iš Lenkijos kilusių aukštų kapitulos dvasininkų ir klebonų, ėmusių pajamas net iš keletos parapijų, kurių jie paprastai net nebuvo nė karto savo gyvenime matę. Pastoracinį darbą tose parapijose atlikinėjo klebonų skurdžiai apmokami vikarai.

Kunigų trūkumo Lietuvoje nepašalino nė 1582 m. Vilniuje įsteigtosios dvi seminarijos — popiežinė ir diecezinė. Popiežinė seminarija buvo skirta "rutėnams", švedams, Livoni-

jos gyventojams, užlaikant joje 20 alumnų. Lietuviai į tą seminariją buvo labai nenoriai priimami. Ligi 1594 m., pvz., iš 148 tą seminariją lankiusių alumnų tik 16 buvo lietuvių.[97] Diecezinė Vilniaus seminarija skurdo. Joje 1595 m., pvz., tebuvo tik 6 klierikai. Kadangi abi seminarijos buvo jėzuitų rankose, tai lietuvis jėzuitas Mankauskas (Moncovius) 1595 m. savo skunde prikišo lenkams jėzuitams, kad jie nemėgsta lietuvių jaunimo ir neleidžia jam stoti į jų tvarkomą popiežinę seminariją ir kad didelėje Vilniaus vyskupijoje vyskupinę seminariją telanko vos 6 klierikai, kai gabūs jaunuoliai, stigdami lėšų, nuėjo į prekybą ar į kitus "mechaniškus užsiėmimus".[98]

Stingant Lietuvoje vietinės kilmės kunigų, pastoraciniam darbui vadovavo ir jį vykdė daugiausia ateiviai, ypač iš Lenkijos kilę dvasininkai. Jie iš aukšto žiūrėjo į Lietuvos liaudį ir jos kalbą ir lietuviškai jos mokyti, kaip sako S. Bednarskis, ir "nemokėjo, ir nenorėjo". Sutikdami su Z. Ivinskiu, kad "ano meto santykius reikia matuoti *savo laiko* mastu", vis dėlto dėl jo antrojo tvirtinimo, kad ankstesniaisiais amžiais "XIX amžiaus tautinių problemų nė iš tolo dar neegzistavo",[99] turėtume rimtai paabejoti. Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje į kalbą ir tautybę buvo, tiesa, kitaip žiūrima, negu šiandien. Lietuviu tada buvo laikomas kiekvienas Lietuvos valstybės gyventojas, visvien ar jis buvo lietuvių, gudų, vokiečių ar kitos kilmės, ar jis kalbėjo lietuviškai, rusiškai ar kaip kitaip. Juk tais laikais į kalbą didelio dėmesio nekreipė, pvz., net ir XVIII amžiuje Prūsijos galybės kūrėjas Friedrichas II Didysis, galvojo, susirašinėjo ir knygas rašė paprastai tik prancūziškai. Dėl to ir Lietuvos bajorai lengvai periminėjo svetimas gudų, lenkų ir kitas kalbas, kuriomis, kaip literatūriškai daugiau pažengusiomis, jiems gal ir patogiau buvo naudotis, pradedant užmiršti net ir savo gimtąją lietuvių kalbą ir vis dėlto nenustojant buvus Lietuvos patriotais. Tad ir ateiviai kunigai nesimokė lietuvių kalbos, atsikalbinėdami, kad lietuvių kalbą niekino ir patys lietuviai bajorai ir šviesesnieji tautiečiai, kalbėdami gudiškai ar lenkiškai. Vis dėlto ir ankstesniaisiais amžiais kartais iškildavo kalbinių ir tautinių problemų, panašių į XIX amžiuje įsigalėjusias. Kad ir, pvz., Krokuvos universitete, kurį lankė nemaža ir lietuvių, nors dėstomoji kalba per keletą šimtmečių buvo lotynų kalba, tačiau net nuo XV amžiaus kartais būdavo pradedama rūpintis ir tautine lenkų kalba.[100] Tautinė problema buvo ypač paaštrėjusi 1409 m. Prahos universitete, kai dėl tautinių nesutarimų pasišalino iš universiteto visi vokiečių profesoriai ir studentai. Tautinio ir

kalbinio XVI amžiaus pabaigos lietuvių-lenkų jėzuitų nesutarimo pavyzdžių juk yra davęs ir tas pats mūsų istorikas Ivinskis.

Jeigu 1521 m. Vilniaus vyskupijos sinodas savo nutarimą krikšto formules tarti ne lietuviškai teisino tuo, kad lietuvių kalbos kunigai dažniausiai nemokėjo, tai dviem šimtam metų po to Vilniaus vyskupo Brzostovskio patvarkymą užsakus skelbti lenkų kalba ir prieš komuniją priimant žmonėms kalbėti lenkiškai "Viešpatie, nesmi vertas . . ." lietuviškai mokančių kunigų trūkumu vargu ar begalima būtų teisinti.[101] Toks vyskupo patvarkymas veikiausiai buvo sąmoningas lenkų kalbos, tad ir lenkystės Lietuvoje palaikymas.[102]

Polonofiliškoji tų laikų Vilniaus bažnytinės administracijos tendencija ryškiai matyti kad ir iš to, jog 1717 m. atidarant to paties vyskupo Brzostovskio vadovaujamos Vilniaus vyskupijos sinodą per iškilmingą procesiją į katedrą buvo giedamas patriotinis lenkų himnas "Gaude, Mater Poloniae . . ." (Džiaukis, Lenkijos Motina . . .).[103]

Kaip XVIII amžiuje buvo lenkinami Vilniaus diecezijos ūkininkai, atskleidžia 1766-1767 m. byla tarp Dubingių dvaro ir Dubingių klebono kun. Pranciškaus Stankevičiaus. Dvaras skundėsi dėl klebono Stankevičiaus padarytų ūkininkams medžiaginių skriaudų už tai, kad jie poterius mokėjo ne lenkiškai, bet lietuviškai. Atvykę į Dubingius tirti skundo, konsistorijos skirtieji komisoriai į klebono iš ūkininkų atimtų daiktų sąrašą neatsižvelgę. Iš to tenka daryti išvada, kad Vilniaus vyskupijos administracija prievartinį ūkininkų lenkinimą laikė neskųstinu, visai normaliu dalyku.[104] Tad jau ir XVIII amžiuje Vilniaus vyskupijos administracija prievarta bus lenkinusi žmones sistemingai.

XVIII amžiaus pabaigoje, po Lietuvos-Lenkijos padalinimo, prasidėjusios Lietuvos rusinimo ir stačiatikinimo pastangos paveikė ir Lietuvos lenkinimą. Lietuvos rusinimas smarkėjo palaipsniui. Kultūrinis Lietuvos gyvenimas pradėta griežčiau varžyti nuo 1823 m., kai buvo išaiškintos slaptos Vilniaus Universiteto studentų organizacijos. Keršijant už 1831 m. sukilimą, buvo uždarytas vienintėlis Lietuvoje universitetas, suardyta puikiai veikusi švietimo sistema, pradėta persekioti katalikybė ir kraštas imta kolonizuoti rusais. Tačiau žiauriausiai buvo pradėta persekioti Lietuva, kai 1864 m., keršijant už 1863 m. sukilimą, buvo uždrausta net lotyniškais rašmenimis rašyta lietuviškoji spauda. Nors persekioti buvo užsimota daugiausia lenkybė ir jai atstovaująs dvarininkų bei katalikiškosios dva-

sininkijos luomas, tačiau iš tikrųjų dėl to persekiojimo užvis labiau nukentėjo lietuvių tauta. Dėl rusų valdžios pavartotų persekiojimo priemonių dviem dešimtmečiais pavėlavo tautinis lietuvių atgimimas, kuris dėl spaudos draudimo silpniau tegalėjo ir pasireikšti. Dėl tos pat priežasties per XIX amžiaus antrąją pusę daugiausia apgudėjo bei aplenkėjo Vilniaus kraštas.

Kai po 1863 m., surusinus ir sustačiatikinus Lietuvos mokyklas, Lietuvos lenkinimui per mokyklas buvo suduotas smūgis, tai per dvasininkiją Lietuva buvo ir toliau lenkinama ir netgi sąmoningiau ir sistemingiau. Vakarų ir šiaurės Lietuvoje veiklusis vyskupas Motiejus Valančius (1850-1875 m.), tiesa, gan sėkmingai kovojo su rusinimu ir stačiatikinimu ir kiek pristabdė Lietuvos lenkinimą per kunigus. Jis griežtai pasipriešino pripažinti rusišką raidyną lietuviškiems raštams, pats rašė ir spausdino Prūsuose tiek tikybines, tiek pasaulietines knygas, palaikė ir net pats organizavo slaptą tų knygų gabenimą į Lietuvą, tačiau slaptai spaudai sunku buvo pasiekti tolesnes nuo Prūsijos rytinės ir pietinės Lietuvos sritis. Tad Vilniaus krašte net ir lietuviškų maldaknygių mokantiems skaityti stigo, kai lenkiškos maldaknygės ir lenkiškoji spauda apskritai nebuvo draudžiama ir galėjo būti laisvai platinama. Žmonės ir poterių mokėsi lenkiškai, dažnai ne tik nesuprasdami, ką kalba, bet net ir iki juokingumo iškreipdami maldos žodžius.[105] Išmokę lenkiškai kalbėti poterius ir bažnyčioje nuolatos tegirdėdami lenkų kalbą, žmonės katalikybę vis labiau tapatino su lenkiškumu, juoba kad ir šovinistiškai nusiteikusi Vilniaus krašto dvasiškija skelbė žmonėms, kad tiek lietuvių kalba, tiek ir apskritai visa, kas lietuviška, esą pagoniška. Tat vertė žmones ne tik mokytis kalbėti lenkiškai, bet ir kratytis lietuvių kalbos ir lietuviškumo, nekęsti viso, kas lietuviška. Kartą prieš Pirmąjį Pasaulinį karą, vienas teisiamasis, pvz., už muštynes bažnyčioje teisėjo paklaustas, ar jis moka lenkiškai ir dėl ko jie mušė lietuvius, atsakė, kad jis nemokąs lenkiškai, kad namie tekalbąs lietuviškai ir kad jie mušė lietuvius dėl to, kad "lietuvių kalbos Ponas Dievas nesupranta".[106]

Vilniaus Stepono Batoro universiteto filologijos asistentė Halina Turska savo 1939 m. pradėtame, bet dėl karo nebaigtame veikale tvirtina, kad iš trijų Lietuvos kaimą lenkinusių veiksnių svarbiausią vaidmenį neginčytinai vaidinusi bažnyčia. Ši lenkų mokslininkė atskleidžia, kaip sistemingai buvo lenkinamas Lietuvos kaimas: "Perdėm lietuviškose paribio parapijose, lygiai kaip ir mišriose lietuvių-gudų parapijose pamokslai ir papildomosios pamaldos, kaip taisyklė, būdavo atliekamos

lenkų kalba. Pamaldos čia buvo kaip ir lenkų kalbos pamokos, kurias ėmė gausios kaimiečių minios".[107]

Lietuvių tautinis atgimimas Vilniaus krašte prasidėjo bent dviem dešimtmečiais vėliau, negu Užnemunėje ar buvusioje Kauno gubernijoje. Jau ir "Aušros" laikais, tiesa, Vilniaus vyskupijoje, nors ir trumpai, buvo pradėję veikti du lietuviai patriotai kunigai — kun. Aleksandras Burba, vos vienerius metus teišbuvęs Žaslių vikaru ir ten įvedęs lietuviškus pamokslus ir lietuvišką giedojimą, ir poetas garbės kan. Silvestras Gimžauskas, nuo 1878 m. kunigavęs įvairiose Vilniaus vyskupijos parapijose. Šie kunigai, naujos gadynės pranašai, buvo vietos dvarininkų ir šovinistiškai nusiteikusių lenkų kunigų skundžiami ir savo dvasinės vyresnybės ir rusų valdžios persekiojami, tad jiems nebuvo leista bet kurioje lietuviškoje parapijoje bent kiek ilgiau pakunigauti, ir jie buvo prieš laiką net ir visai iš pastoracinės veiklos išjungti.

1889 m. Vilniaus vyskupu pagaliau tapo iš Biržų apskrities Daujėnų valsčiaus kilęs Antanas Pranciškus Audzevičius, pirmas lietuvis valstietis, pirmas iš Vilniaus vyskupijos vyskupų po 500 m. nuo Lietuvos krikšto pradėjęs reikalauti, kad kunigai katekizuotų žmonėms suprantama kalba. Jis įvedė kai kuriose lietuviškose parapijose lietuviškus pamokslus. Vis dėlto šio vyskupo lietuvio veikla nebuvo epochinės reikšmės, ir vyskupo Audzevičiaus toli gražu negalima lyginti su didžiaisiais Žemaičių vyskupais, kaip su Merkeliu Giedraičiu ar Motiejum Valančium. Pirmiausia, Audzevičius trumpai tevyskupavo (1889-1895), antra, jo veiklą smarkiai varžė lenkiška nacionalistinė kapitula. Tatai davė kunigui Gimžauskui tam tikro pagrindo prikišti vyskupui Audzevičiui net prolenkiškumą.[108]

Pirmieji lietuvybės žadintojai ir lietuvių kalbos bažnyčiose teisių gynėjai buvo XIX amžiaus pabaigoje Vilniuje susibūrę į slaptą ratelį vadinamieji Dvylika Vilniaus apaštalų. Šio būrelio iniciatyva ir pastangomis po šešerių metų kovos Vilniaus lietuviams pasisekė sau atkovoti vienintelę mažiausią Vilniuje, nutriušusią, nuskurusių žydų gyvenamoje apylinkėje kuklią šv. Mikalojaus bažnytėlę, kurios pirmu lietuvišku klebonu 1901 m. gruodžio 18 d., pagaliau, vyskupas Zvierovičius paskyrė kun. J. Kuktą.[109]

XX amžiaus pradžioje gyviau suskato kovoti už lietuvių kalbos teises bažnyčiose vis gausėjanti tautiškai susipratusi jaunoji lietuvių kunigų karta. Ta kova ypač sustiprėjo po 1904 m., kai buvo atgauta spauda. Vilnius tapo lietuvių spaudos ir knygų leidimo centru, per spaudą sustiprinusiu kovą dėl

lietuvių kalbos bažnyčiose, ypač Vilniaus krašte. Kad lietuviškosios spaudos ginklas lenkybei bažnyčiose buvo pavojingas, rodo ir tai, kad dvasinė Vilniaus vyriausybė nepagailėjo net šmeižtų, kad energingas kovotojas už lietuvybę ir faktinis "Vilties" laikraščio redaktorius kun. J. Tumas būtų pašalintas iš Vilniaus vyskupijos.[110]

Kai XIX amžiaus pabaigoje ir ypač XX amžiaus pradžioje Žemaičių vyskupijos klebonijose vis labiau pradėjo įsigalėti lietuvių kalba, tai dvasinė Vilniaus vyskupijos vyresnybė griežtai persekiojo lietuvybę bažnyčiose, kilnojo tautiškai susipratusius lietuvius kunigus į nelietuviškas parapijas, uolius lenkininkus atkeldama į lietuviškąsias, sunkino lietuviams stoti į Vilniaus kunigų seminariją ir šiaip, kaip įmanydama, varžė lietuvišką sąjūdį. XX amžiaus pradžioje ligi pat Pirmojo Pasaulinio karo, iš dalies net ir to karo metais, ypač Vilniaus krašte, buvo atkakliausiai kovojama dėl lietuvių kalbos teisių bažnyčiose. Kovos dėl papildomųjų pamaldų ir bažnytinių giedojimų kalbos nekartą baigdavosi muštynėmis, skundais, teismais. Kai, 1914 m. Žemaičių vyskupu tapus Pranciškui Karevičiui, lietuvių kalba įsipilietino Kauno katedroje, vyskupo rūmuose, viešuose kunigų susirinkimuose ir dar labiau tvirtėjo parapijose, tai Vilniaus vyskupijos kapitulą, priešingai, net ir Pirmojo Pasaulinio karo metu dar tebesudarė karšti lenkintojai.

Lenkinimas per mokyklą. Ligi XVIII amžiaus paskutinio ketvirčio Lietuvos lenkinimas per mokyklą buvo nedaug tepasireiškęs. Ligi 1569 m., t.y. ligi atvykstant į Lietuvą jėzuitams, kiek reikšmingesnių mokyklų kaip ir nebuvo. Vilniuje katedros mokykla ir šv. Jono bažnyčios mokykla buvo kapitulos varžomos ir didesnio vaidmens suvaidinti negalėjo. Be to, ir dėstomoji tų mokyklų kalba turėjo būti tarptautinė lotynų kalba. A. Kulviečio 1539 m. Vilniuje įsteigtoji aukšto lygio vidurinė mokykla dėl protestantiško kovingumo ilgiau išsilaikyti negalėjo. Tad ir suprantamas darosi to meto Mykolo Lietuvio apgailestavimas, kad Lietuvoje nesą gimnazijų. Lietuvos lenkinamąjį vaidmenį nebent šiek tiek vaidino Krokuvos universitetas, kurį daugiausia lankė būsimieji Lietuvos kunigai. Taip pat ir šio universiteto bei konkurencijos bijančių abiejų Lietuvos, ypač Vilniaus, vyskupijų kapitulų dvasininkų savanaudiška švietimo politika, varžydama Lietuvos švietimą, netiesiogiai stiprino Lietuvos lenkinimą tuo, kad pristabdė natūralų tautinės lietuvių kultūros augimą ir tuo plačiau atvėrė duris sklisti Lietuvoje lenkybei.

Vėlesnieji du šimtmečiai, nuo jėzuitų į Lietuvą atvykimo (1569) iki jėzuitų ordino uždarymo (1773), yra lotyniškosios jėzuitų mokyklos laikotarpis. Tuo laikmečiu Lietuvos mokyklos buvo konfesinės, žymia dauguma katalikiškos, tarp kurių aiškiai vyravo jėzuitinės. Tiek nuo 1570 m. jėzuitų įsteigtosiose Lietuvoje kolegijose (gimnazijose), tiek ir 1579 m. Vilniuje įsteigtojoje aukštojoje mokykloje, "akademijoje ir universitete", dėstomoji kalba buvo lotynų. Lotynų kalba buvo vartojama net ir vidaus šių mokyklų, ypač Vilniaus akademijos, gyvenime. Lietuvių kalba, tiesa, kaip dėstomasis dalykas, tiek Vilniaus akademijoje, tiek ir jėzuitų kolegijose jokiuose jėzuitų ordino nuostatuose ar pamokų tvarkaraščiuose neminima.[111] Neminima tačiau kaip dėstomoji kalba ir lenkų kalba. Šalia lotynų kalbos, tam tikrais atvejais, pvz. aiškinant kai kuriuos dalykus, ypač žemesniosiose klasėse, leidžiama buvo vartoti ir "vietinė kalba". Kuri kalba turėjo būti laikoma "vietine kalba", lėmė pati mokyklinė praktika. Iš pradžių lietuviškai mokančių jėzuitų nebuvo, bet vėliau ne visi jėzuitai mokėjo lietuviškai, kai lenkiškai mokėjo net ir nelenkai Lietuvos jėzuitai. Kadangi ir moksleiviai, daugiausia bajoraičiai, daugiau ar mažiau buvo pramokę lenkų kalbos, tai savaime suprantama, kad pagrindine "vietine" Lietuvos jėzuitų kalba turėjo tapti lenkų kalba, kuri ypač turėjo vyrauti Vilniuje, tiek akademijoje, tiek ir kolegijoje. Vis dėlto esama rimtų duomenų tvirtinti, kad net ir pačiame Vilniuje, tiek jėzuitų vadovautose kunigų seminarijose, tiek ir akademijoje lietuvių kalba nebuvo visai užmiršta. Jau vien tai, kad K. Sirvydo lenkų - lotynų - lietuvių kalbų žodynas, skirtas vartoti žemesniųjų klasių mokiniams, sulaukė net penkių laidų (1629-1713), rodo, kad mokant negalima buvo išsiversti be lietuvių kalbos ne tik XVI amžiaus gale, bet net ir XVIII amžiuje. Tą patį patvirtina ir kiti kalbiniai veikalai, kaip mūsų nepasiekusi K. Sirvydo lietuvių kalbos gramatika ar vadovėlis (Clavis linguae Lithuanicae, "Lietuvių kalbos raktas"), 1737 m. jėzuitų išspausdinta lotyniškai rašyta lietuvių kalbos gramatika — Universitas linguarum Lithuaniae, "Lietuvos kalbų (taigi, tarmių) visetas", taip pat vartota D. Kleino gramatikos rankraščio santrauka.[112] Apie 1620 m. jėzuitų noviciate, tad apie 15 m. amžiaus jaunuoliams, buvo įsteigta lietuvių kalbos "akademija", pratybos mokytis gražiai lietuviškai kalbėti.[113] Jėzuitai scholastikai (studentai) turėjo progos tęsti lietuvių kalbos studijas ir Vilniaus Akademijoje, nes "akademijoje buvo nustatyta, kad studentai, mokantieji lietuvių kalbą, pamokslų sakymo

pratybas turi atlikinėti ne kuria kita kalba, o lietuviškai, kad, išėję iš akademijos, galėtų aiškia, gražia lietuvių kalba imponuoti lietuviškai kalbančiai visuomenei".[114]

Kad lotyniškoje Lietuvos jėzuitų mokykloje kaip vietinė kalba buvo labiau už lietuvių kalbą įsigalėjusi lenkų kalba, tenka aiškinti tuo, kad Lietuvos bajorija dėl kitokių įvairių priežasčių vis labiau lenkėjo, tad ir patiems jėzuitams, gyvenantiems iš bajorų aukų, negalima buvo nesiskaityti su savo geradariais. Jėzuitai, tiesa, šalia daugiausia mokslo reikalams skiriamų lotyniškų veikalų, rašė ir populiaresnių lenkiškų knygų, tačiau pačia lenkų kalba, tos kalbos tobulinimu nesirūpino. Per dviejų šimtų lotyniškosios Lietuvos jėzuitų mokyklos laikotarpį bene tik vienas Vilniaus Akademijos profesorius ispanas De Soxo tebuvo susidomėjęs lenkų kalba ir 1636 m. išleido "Praecepta grammaticae linguae Polonicae", lenkų kalbos gramatiką. Kai XVIII amžiuje bandžiusieji varžytis su jėzuitų mokyklomis pijorai kreipė daugiau dėmesio į lenkų kalbą, kaip tariamai į vietinę kalbą, jėzuitai griežtai tebesilaikė lotynų kalbos. Dėl to kai kurie lenkų istorikai net prikaišioja jėzuitams, kad jie savo dėstomąja lotynų kalba užvilkinę Lietuvos lenkinimą ir tuo pačiu jos kultūrinimą.

1773 m. buvo uždarytas jėzuitų ordinas. Tais pat metais Lietuvos švietimui vadovauti pradėjo, didelius jėzuitų ordino turtus perėmusi, tik ką įsteigtoji Lenkijai ir Lietuvai bendra Tautos Edukacinė Komisija. Tuo metu bendri Lietuvos ir Lenkijos bajorų reikalai, bendra kova prieš karalių, ypač prieš respublikose pradėjusius šeimininkauti rusus, bendri abiem valstybėm pavojai netekti nepriklausomybės, juoba po pirmojo respublikos padalinimo 1772 m., dar labiau suartino abiejų kraštų bajorus, ir jie pradėjo vis labiau jaustis sudarą ne tik vieną visuomenę, bet ir bendrą valstybę. Lietuvos-Lenkijos unija vis labiau pradėjo reikšti siekimą abi valstybes sujungti į bendrą valstybę ir pagrindines tos valstybės tautas — lietuvius ir lenkus — suliedyti į vieną tautą. Valstybinė kalba toje valstybėje turėjo būti lenkų kalba, o tą valstybę sudarančią visuomenę tiek kalbos, tiek ir kultūros atžvilgiu reikėjo suvienodinti. Edukacinė Komisija nuosekliai vykdė šiuos siekius atitinkančią švietimo politiką. Mokykla turėjo ugdyti lenkiškąjį patriotizmą. Mokyklų dėstomoji kalba buvo įvesta lenkų kalba. Edukacinės Komisijos paruoštieji vadovėliai buvo taip pat lenkiški. Taip prasidėjo sistemingas Lietuvos lenkinimas per mokyklą.

Taip pat smarkiai Lietuva buvo lenkinama per mokyklą

jau ir po Lietuvos-Lenkijos padalinimo Vilniaus Imperatorinio Universiteto metu (1803-1832). Universitetas tada vadovavo švietimui didžiulės Vilniaus švietimo apygardos, vėliau apkarpytos, bet pradžioje apėmusios ne tik etnografinės Lietuvos, bet ir Gudijos bei Ukrainos žemes. Apygardos kuratoriai, universiteto rektoriai ir daugumas profesorių buvo nepalankūs tautinei lietuvių kultūrai. Universitete vyravo unijinė dvasia, priešinga lietuvybei. Lietuvių kalbą universitetas laikė liaudies kalba, tik vietiniu dialektu, bet ne lietuvių tautos kalba. Tad ir, kaip ir Edukacinės Komisijos laikais, Lietuvos mokykla tiek dvasia, tiek ir kalba turėjo būti lenkiška. Iš visų Vilniaus Universiteto profesorių tik vienas P. Golianskis, ir tas ateivis iš Lenkijos, siūlė, bent abejonės forma, į vidurines Lietuvos mokyklas dėstomąja kalba įvesti lietuvių kalbą.[115] Tad ir jaunos lietuviškos inteligentijos dėtos pastangos sukurti lietuvišką vidurinę mokyklą negalėjo duoti vaisių. Universitetas nebuvo įsteigęs jokios mokyklos paruošti lietuviškų parapinių mokyklų mokytojams, nebuvo paskelbęs jokio potvarkio dėl lietuviškų parapinių mokyklų,[116] nebuvo išleidęs nė vienos lietuvių kalba rašytos knygelės. Net priešingai: iš universiteto profesorių sudarytasis cenzūros komitetas sukliudė pasirodyti visai eilei reikšmingų tautinei lietuvių kultūrai lietuviškų knygų.[117] Užtat universitetas nesigailėjo triūso rasti priemonėms išmokyti mokinius lenkų kalbos. Ypatingai buvo stengiamasi išmokyti mokinius švariai tarti lenkiškus žodžius. Su lietuvių kalbos poveikiu lenkų kalbai buvo kovojama ne tik mokykloje, bet ir gyvenime. Ta kova buvo ypač suinteresuoti iš Lenkijos kilę profesoriai, pvz. universiteto rektorius J. Sniadeckis.[118]

Kadangi ir Rusija siekė panašaus tikslo, kaip Lenkija — suliedyti visas užkariautąsias tautas į vieną rusų tautą, tai tuojau po Lietuvos-Lenkijos padalinimų prasidėjo Lietuvos, rusų imperialistų žodžiais tariant, šio "iš senų senovės rusiško krašto", rusifikacija. Rusifikacinė politika buvo nukreipta pirmiausia prieš vis stiprėjantį Lietuvos lenkinimą. 1824 m. susekus slaptas Vilniaus Universiteto organizacijas, buvo atleistas iš pareigų Vilniaus švietimo apygardos kuratorius Čartoriskis, pradėta kovoti su patriotine studentų dvasia, oficiali universiteto raštinės lenkų kalba pakeista rusų kalba. Po 1831 m. sukilimo buvo uždarytas Vilniaus Universitetas, nes valdžia nebuvo pajėgi kovoti su studentų patriotiniu nusiteikimu. Pradėta rusinti mokyklos, vis ieškant būdų, kaip tatai sėkmingiau galima būtų įvykdyti. Po 1863 m. sukilimo, pagaliau,

Lietuvos mokyklos buvo visai surusintos, į jas visur buvo įvesta dėstomoji rusų kalba. Rusinimas per mokyklas šiek tiek sušvelnėjo tik po 1905 m. revoliucijos. Tačiau Lietuvos rusinimas nebuvo Lietuvai toks pavojingas, kaip lenkinimas. Lietuviai buvo atsparesni prieš rusinimą dėl to, kad lietuvius nuo rusų skyrė tikyba, kai su lenkais jungė bendra tikyba ir kultūra. Lietuviai labiau lenkėjo, negu rusėjo net ir visai surusinus Lietuvos mokyklas. Norėdami išsiskirti iš paprastų kaimiečių ir pakilti į aukštesnį kultūros laipsnį, lietuviai moksleiviai noriai mokėsi Lietuvos bajorų ir inteligentijos vartotos lenkų kalbos. Taip Lietuva lenkėjo per mokyklą ligi įsigalint tautiniam lietuvių tautos atgimimui, stipriau pradėjusiam reikštis po 1883 m. "Aušros" pasirodymo ir ypač po 1905 m. revoliucijos.

Rytų Lietuvos nutautimas. Pradedant Lietuvos-Lenkijos unijos metais (1385), Lietuva buvo lenkinama daugiau kaip 500 metų. 120 metų (nuo 1795 m.), be to, Lietuva buvo dar ir rusinama. Vis dėlto Lietuvos kaimas, apskritai, pajėgė atsilaikyti prieš amžius trukusias nutautinamąsias įtakas ir išsaugojo savo senos, savitos liaudies kultūros turtus, kuriais remdamasi, iš valstiečių kilusi inteligentija XIX amžiaus antrojoje pusėje suskato uoliai kurti jau ir aukštesnę tautinę lietuvių kultūrą. Tik Rytų Lietuvos kaimas ne visur pajėgė atsilaikyti prieš stipriau jį veikusius nutautinamuosius veiksnius.

Ligi baudžiavos panaikinimo Lietuvoje 1861 m. tiek pats vergaujantis Lietuvos kaimas negalėjo turėti aukštesnės kultūros reikalavimų, tiek ir aukštesnieji gyventojų sluoksniai, iš aukšto žiūrėdami į baudžiauninkus, nematė reikalo žadinti juose bet kurių aukštesnių kultūros poreikių. Tik po 1861-63 m. atleistasis iš baudžiavos kaimas pasidarė imlesnis tiek lenkininkų, tiek ir iš liaudies kilusios tautiškai lietuviškai susipratusios inteligentijos skleidžiamai kultūrai. Kai vakarinės Lietuvos kaimą per keletą dešimtmečių neabejotinai laimėjo lietuviškoji kultūra, tai Vilniaus krašte per pastaruosius XIX amžiaus dešimtmečius lietuvybė patyrė labai skaudžių nuostolių. Rytų Lietuvoje sąlygos nutausti buvo žymiai palankesnės, negu buvusioje Suvalkų ar Kauno gubernijoje. Kadangi spaudos draudimo metu lietuviškieji raštai labai retai tepasiekdavo Rytų Lietuvą, tai žmonės norom nenorom buvo priversti daugiau naudotis lenkiškomis knygomis. Vilniaus krašte žemė nederlinga ir kaimiečiai neturtingesni, tad iš jų mažiau tegalėjo išeiti ir lietuviškai susipratusių inteligentų. Užtat kokiu dvi-

dešimtmečiu vėliau ten prasidėjo ir tautinis atgimimas. Dėl to Vilniaus krašte galėjo veiksmingiau pasireikšti tiek sulenkėjusio dvaro, tiek ir šovinistiškai lenkiškai nusiteikusios dvasinės vyresnybės ir kunigų lenkinamasis poveikis. Lenkybė smarkiai sklido iš, kaip tik Rytų Lietuvoje esančios, didžiausiu Lietuvos lenkinimo židiniu tapusios Lietuvos sostinės Vilniaus. Nepaprastai stipriai nutautinamai veikė ir gudiškasis Rytų Lietuvos pasienis.

Labai keista, kad rytinių ir pietrytinių Lietuvos sričių lietuviai kalbiniu atžvilgiu labiau gudėjo, negu lenkėjo. Juk gudai kultūriškai buvo žymiai atsilikę ne tik nuo sulenkėjusių aukštesniųjų Lietuvos sluoksnių, bet ir nuo paprastų kaimiečių lietuvių, kaip matyti kad ir iš 1897 m. statistikos. Kauno gubernijoje 1897 m. mokančių skaityti ar rašyti buvo 55,7% vyrų ir 53,0% moterų. Raštingumo atžvilgiu Kauno gubernija buvo užėmusi vieną pirmųjų vietų visoje Rusijoje. Vilniaus gubernijoje žmonių raštingumas buvo mažesnis: mokančių skaityti ir rašyti vyrų buvo 34,8%, moterų — 22,9%, o atmetus miestus, vyrų — 29,3%, moterų — 17,6%. Ir pačioje Vilniaus gubernijoje daugiau gudų gyvenamosios Vileikos ir Dysnos apskritys tamsesnės už lietuvių gyvenamąsias: Vileikos apskrityje raštingų tebuvo 18,6%, Dysnos — tik 17,7%. Nors Vilniaus gubernija žymiai mažiau raštinga buvo už Kauno guberniją, tačiau gudiškoji Minsko gubernija buvo dar neraštingesnė ir už Vilniaus guberniją: čia bent kiek pamokytų tebuvo 25,44% vyrų ir 10,13% moterų, o atmetus miestus — 22,07% vyrų ir tik 7,14% moterų.[119] Tad ir labai keista, kad paprasti Vilniaus krašto lietuviai nutausdami apsisprendė būti gudais, t.y., dar paprastesniais žmonėmis. Užtat stebėjosi tuo nepaprastu reiškiniu ir Sovietų Rusijos diktatorius Stalinas, klausdamas Lietuvos atstovą L. Natkevičių: "Man suprantama, kad tam tikra dalis lietuvių suvokietėjo ir sulenkėjo, bet kaip jie pataikė sugudėti — visiškai nesuprantama?"[120]

Nebeatsilaikančią prieš slavišką įtaką Vilniaus krašto liaudį pasirinkti dažniau gudų, negu lenkų kalbą vertė daugiausia praktiški sumetimai. Lietuviui kaimiečiui sunku buvo išmokti tarti kai kuriuos lenkų ar rusų kalbos garsus, kai gudų kalbos balsiai ir dvibalsiai panašiai tariami kaip ir lietuviškai. Gudų kalba, be to, yra tarpinė tarp lenkų ir rusų kalbos, tad, mokėdamas gudiškai, kaimietis lietuvis galėjo, reikalui esant, susikalbėti ir rusiškai arba lenkiškai. Gudų kalbą perimti skatino ir kaimyniniai gudų ar sugudėjusių lietuvių gyvenamieji kaimai. Lietuviškojo kaimo gyventojai, bendrau-

dami su gudiškojo kaimo gyventojais, kalbėdavo ne lietuviškai, bet gudiškai. Net ir "po Pirmojo Pasaulinio karo, kada gyvenimo sąlygos pasikeitė ir Vilniaus kraštas atsidūrė lenkų valdžioje, vistiek gudėjimo procesas vyko toliau; lietuviško kaimo nutautėjimas ėjo daugiau gudų, negu lenkų kalbos naudai".[121]

Nutautimas XIX amžiaus antrojoje pusėje vyko staiga: viena karta tekalbėjo lietuviškai, kita karta buvo jau dvikalbė, o trečia karta jau tekalbėjo gudiškai ar lenkiškai. Tokią Vilniaus krašto lietuvių kaimo nutautimo eigą patvirtina ir lenkų mokslininkai. H. Turska, pavyzdžiui, pati išvaikščiojusi plačiai visą Vilniaus kraštą, priėjo tokias išvadas:

"Stebint ant lietuviškojo substrato lenkiškuose plotuose vyresniosios kartos lietuvių kalbos mokėjimą, galima patikrinti, kad apylinkėse, kur lenkiškumas yra seniausios datos, lietuvių kalba pereito šimtmečio pirmoje pusėje džiaugėsi gyvybės pilnuma. Tai liudija toji aplinkybė, kad visi mano užtikti 90 metų amžiaus ir senesni vietos valstiečiai mažesniame ar didesniame laipsnyje lietuvių kalbą moka; be to, jų tos kalbos mokėjimas didėja, juo ilgiau jie galvoja ir prisimena. Nukrypimas nuo lietuvių kalbos čia prasidėjo XIX amžiaus trečiame ketvirtyje, ir tai buvo nukrypimas toks staigus, jog žmonės, gimę devintame, aštuntame ir netgi septintame to šimtmečio dešimtmetyje, nieko arba beveik nieko tos kalbos nesupranta. Tai liudija, kad jie priklauso kartai, kuri jau išaugo lenkų tradicijoje".[122]

Kokia rytinės ir pietrytinės Lietuvos gyventojų sudėtis tautybėmis buvo XIX amžiaus pirmojoje pusėje, rodo grafo S. Platerio geografinis veikalas[123]:

Gubernija	Gyventojų iš viso	Lietuvių valstiečių	Lenkų (bajorų ir miestelėnų)	Gudų valstiečių	Rusų valstiečių	Žydų
Vilniaus	1.200.000	780.000	100.000	50.000	80.000	180.000
Gardino	800.000	100.000	80.000	470.000	20.000	120.000

Iš 8 Gardino gubernijos apskričių tik Gardino, Lydos ir dalis Naugarduko apskričių teįeina į etnografinės Lietuvos plotą, ir šiose trijose apskrityse lietuvių nuošimtis didžiausias už visų kitų tautybių nuošimtį. Tad pagal S. Platerį Vilniaus gubernijoje lietuvių buvo 780.000, kai visų slavų kartu — tik 230.000 — kone pusketvirto karto mažiau, negu lietuvių.

Tiek S. Platerio veikale, tiek ir kituose ankstesniuose demografų pateiktuose skaičiuose gali būti žymių netikslumų,

bet nuo 1861 m. prasideda Lietuvos gyventojų tautybės statistikos laikai. Apie 1860 m. Rusijos Centrinis Statistikos komitetas pavedė M. Lebedkinui pirmą kartą surašyti istorinės Lietuvos 9 gubernijų gyventojus pagal tautybę ir religiją. Surašinėjo katalikų ir stačiatikių klebonai, tik smulkesnes religines bendruomenes surašė gubernijų statistikos komitetai.[124] 1861 m. statistinius duomenis paskelbė rusų gen. št. kpt. A. Koreva.[125] Koreva duoda mažesnį lietuvių ir lenkų skaičių, bet žymiai didesnį gudų skaičių. Matyti, būta tendencijos didinti rusams artimesnių gudų ir mažinti lietuvių, iš dalies, ir lenkų skaičių, kai Lebedkino statistiką lenkų demografas E. Czybskis (1887) laiko "reliatyviai bešališka, nes įvykdyta prieš 1863".[126]

Vilniaus gubernijos lietuvių nutautimo eigą rodo kad ir šios statistikos[127]:

	Prieš 1861 m. (Lebedkinas)	%	**1857-61 m. (Koreva)**	%	**1897 m. (Visuotinis surašymas)**	%	**1909 m. (Žemietybės ankieta)**	%
Lietuvių	418.880	49,98	386.860	46,0	279.877	17,59	234.484	12,9
Lenkų	154,386	18,42	103.440	12,3	130.054	8,17	277.073	15,3
Gudų	169.057	20,17	247.300	29,4	891.903	56,05	—	—
Rusų	15.631	1,87	19.250	2,3	79.536	5,00	1.038.187	57,2
Žydų	76.802	9,16	67.290	8,0	202.374	12,72	253.081	13,9
Kitų	3.318	0,40	16.820	2,0	7.563	0,47	12.369	0,7
Slavų kalbos žmonių %		41,46		44,0		69,2		72,5
Iš viso gyventojų	838.074		841.064		1.591.207		1.815.194	

Pastabos: 1. Koreva teduoda tautybių procentus. Čia duoti jo tautybių skaičiai atsekti iš procentų. 2. 1909 m. statistikoje gudai sudėti su rusais, tiek stačiatikiais, tiek sentikiais.

Didelio šių statistikų tikslumo, tiesa, netenka laukti. Kartais lietuviu, pavyzdžiui, buvo laikomas tas, kas pasisakė esąs lietuvis, kartais tautybę apsprendžiančiu požymiu laikyta gimtoji kalba. Kadangi po 1863 m. būta tendencijos politiniais sumetimais mažinti lietuvių gyventojų skaičių, tai dėl menko Vilniaus krašto kaimiečių tautinio susipratimo, kai jie patys ne-

žinojo, kokios jie tautybės, lengva buvo statistikų sudarinėtojam jų tautybę žymėti tokią, kokios apklausinėtojai pageidavo. Vis dėlto statistikų parodytas lietuvių nuošimčio kritimas nuo 49,98 (1861 m.) ligi 17,59 (1897 m.) ir ligi 12,9 (1909 m.) yra partrenkiantis.

Išskyrus Dysnos ir Vileikos apskritis, kurių gyventojų daugumą jau ir prieš 1861 m. sudarė slaviškasis ar suslavėjęs elementas, visose kitose Vilniaus gubernijos apskrityse 1861 m. lietuviai dar tebesudarė absoliučią visų gyventojų daugumą.[128] Atmetus labiausiai gudiškas Dysnos ir Vileikos apskritis ir šeštąją dalį Ašmenos apskrities, kaip esančias už 1920 m. Maskvos sutartimi nustatytų Lietuvos ribų, lietuviškoje Vilniaus gubernijos dalyje, pagal M. Lebedkiną, lietuviai sudarė 71%, visi slavai — 29%.[129] Per spaudos draudimo laikmečio pirmąją pusę (1864-83 m.) slaviškos kalbos pradėjo veržliai plėstis pagal ašį Kriavas - Ašmena - Vilnius. Vis dėlto pagal sąžiningais laikytinus Ed. Czynskio, lenkų demografo, tyrinėjimus 1887 m. visoje Vilniaus gubernijoje lietuviai tebesudarė 35%, kai lenkai tik 23,6%, gudai 20,1%, žydai 14,8%.[130]

Pagal Lebedkino 1861 m. statistiką trijose Gardino gubernijos šiaurinėse, lietuviškosiomis laikytinose apskrityse iš 350.000 tų apskričių gyventojų lietuvių buvo 201.897, 57,7%,[131] tad čia lietuviai sudarė absoliučią daugumą. Pružanų apskrityje lietuvių buvo 27.610, visų rytiečių slavų — 30.570, taigi čia bendras visų slavų skaičius nedaug teviršijo lietuvių skaičių. Didžiausia Lebedkino statistikos staigmena — atradimas Gardino gubernijoje, seniai išmirusiais laikytų, lietuviams artimų jotvingių. Jų rasta iš viso 30.927: Kobrino apskrityje 22.725 (čia rasta dar ir lietuvių 539, kai visų rytiečių slavų — 54.481), Valkavisko apskrityje 2.845, Lietuvos Brastos apskrityje 1.205, Bielsko apskrityje 3,741. Visi jie buvo stačiatikiai, savos kalbos nebemokėjo. Jie buvo rasti tik prie Baltvyžio (Bielovieželo) girios prieinančiose apskrityse, kalbėjo gudų tarme su lietuvišku tarimu.[132]

Ilgiau teko sustoti ties Lebedkino statistika, nes

> "ši pirmoji Lietuvos tautybių ir religijų statistika buvo vienintelė mūsų šaly, kuri nesirėmė vien kalba, bet labiau plačiai suprastais etnografiniais pradais ir pačių gyventojų neišprievartautu apsisprendimu. Todėl ji mums labai įdomi ir vertinga, nes pravesta be politinių motyvų ir gerai pavaizduoja, iki kur buvo paplitusi lietuvių tauta baudžiavos laikų pabaigoje".[133]

Čia tenka dar pastebėti, kad lietuvių tautos gyvenamuose plotuose į pietus nuo linijos Gardinas - Lyda - Lazūnai -

Vileika 1861 m., su retomis išimtimis, lietuviškai jau nebekalbėta.[134]

Po penkių dešimčių metų nuo Lebedkino surašinėjimo 1909 m. darytoji statistika rodo visos Vilniaus gubernijos lietuvių gyventojų procentą iš buvusių beveik 50% kritus ligi nepilnų 13%, vadinasi, lietuvių rasta net mažiau, negu lenkų (15,3%). Užtat gudai su rusais sudaro net 57,2%. Kaip ir kitų po 1861 m. darytų statistikų, taip ir 1909 m. ankietos vienas iš valdžios tikslų buvo parodyti Lietuvą kiek galima rusiškesnę, didinant rusų ir rusais laikytų gudų skaičių ir mažinant kitų tautybių skaičių. Šiai tendencijai veiksmingiau pasireikšti galėjo padėti ta aplinkybė, kad Rytų Lietuvos gyventojų kaimiečių tautinis susipratimas buvo labai žemas. Daugumas kaimiečių net neturėjo jokio supratimo apie tautybę. Paklausti, kurios tautybės, jie paprastai atsakydavo, kad jie "tuteišai", atseit, vietiniai. Tokį "tuteišą", kalbantį lietuviškai ir gudiškai lenkišku žargonu, lengva buvo užrašyti gudu ar net ir rusu. Taip pat ir kalbantį lietuviškai ir lenkiškai ar net ir kalbantį tik lietuviškai lietuvį kaimietį nesunkiai galėjo užrašyti ir lenku, kaip kataliką, tiek lenkų, tiek ir rusų akimis žiūrint, "lenkų tikėjimo" išpažinėją. Iš to tenka daryti išvada, kad 1909 m. Vilniaus gubernijoje lietuvių buvo ne 234.484, bet dar žymiai daugiau.

Vis dėlto tenka pripažinti, kad kaip lietuviai 1861 m., taip gudai ar sugudėję lietuviai prieš Pirmąjį Pasaulinį karą buvusioje Vilniaus gubernijoje bus jau sudarę bene didžiausią tautinę grupę, gal net arti pusės gyventojų. Gudai buvo neapsišvietę, jie beveik neturėjo savo inteligentijos. Gudai katalikai, kurie sudarė daugumą, meldėsi lenkiškai, jie neturėjo net gudiškų maldaknygių. Užtat lenkai Vilniaus krašto gudus pradėjo laikyti lenkais ar "baltlenkiais". Tarp Gudijos ir tarp ištisai lietuviškai kalbančios Lietuvos dalies susidarė platoka gudiškai - lenkiškai - lietuviškai kalbančių gyventojų juosta su lenkiškai kalbančių Vilniaus miesto gyventojų persvara. Kai Vilniaus mieste vyravo lenkų kalba, tai daugumas Vilniaus krašto gyventojų kalbėjo ir po Pirmojo Pasaulinio karo daugiausia lietuviškai ar gudiškai.[135] Pagal 1931 m. gruodžio 9 d. visuotinį Lenkijos gyventojų surašymą, tada lenkų valdomoje, 1920 m. Lietuvos - Sovietų Rusijos sutartimi nustatytoje Lietuvos teritorijoje rasta lietuvių 82.313 (8,23%), lenkų apie 700.000 (70%), gudų apie 153.000 (15%) ir rusų apie 23.000 (2,3%).[136]

Vilniaus kraštas atskirtas nuo lenkiškų etnografinių ribų. Kaip ir iš lenkų kalbininkų veikalų matyti, lenkų kalbos tar-

mių Vilniaus krašte nėra, nes ta kalba čia atsirado dirbtiniu būdu.[137] Kad lenkų kalba Vilniaus krašte ne taip plačiai buvo vartojama, kaip rodo 1931 m. statistika, šitaip aiškina Vilniškis:

"Kas tikrai norėtų patirti, kokią kalbą vartoja Vilniaus krašto gyventojai, turėtų pavažiuoti nuo Vilniaus Zarasų, Pastovių, Molodečno, Lydos ir Gardino kryptimi. Dėl geresnio tikrumo naudinga būtų pervažiuoti tą kraštą nuo Brėslaujos iki Valažino — pietų kryptimi, ir nuo Valažino per Lydą iki Gardino — vakarų kryptimi. Išgirstų lenkiškai kalbant keliolikos kilometrų spinduliu apie Vilniaus miestą ir šiaip didesniuose miesteliuose; išgirstų lenkų kalbą dvaruose ir po I pas. karo atvykusių lenkų kolonistų sodybose. Gyventojų gi masė vartoja lietuvių arba "prastą" (gudų) kalbą".[138]

Pirmaisiais dvidešimtojo amžiaus dešimtmečiais Vilniaus krašte lenkų kalba negalėjo taip smarkiai plisti lietuvių kalbos sąskaita, kaip tatai rodo 1831 m. statistika. 1904 m. atgavus lietuvišką spaudą, Vilnius tapo svarbiu lietuviškos kultūros centru. Platesnio masto tautinis lietuvių atgimimas prasidėjo ir Vilniaus krašte. Daugėjo lietuvių inteligentų pasauliečių ir kunigų. Bažnyčiose prasidėjo atkakli kova dėl lietuvių kalbos. Daugelyje Vilniaus krašto bažnyčių buvo įvesta lietuvių kalba. Steigėsi ir plito lietuviškos organizacijos. Net ir po Pirmojo Pasaulinio karo lenkų valdymo laikais Vilniaus krašte lietuviai kietai priešinosi lenkinimui. Nors lietuviškumas ir buvo griežtai persekiojamas, tačiau buvo stengiamasi, kur tik galima, steigti ir laikyti lietuviškas mokyklas, lietuviškas organizacijas, skaityklas, platinti lietuvišką spaudą. Kruopščiai išnagrinėjęs okupuotojo Vilniaus krašto kultūrinę lietuvių veiklą, Vilniškis priėjo išvadą, kad Vilniaus krašte net ir tada sąmoningų lietuvių turėjo būti apie 300.000.[139]

1931 m. statistikoje labai sumažintas lietuviškai kalbančių gyventojų skaičius dėl daugelio priežasčių. Surašinėtojai, lenkų valdininkai ir mokytojai, ypač kaimuose, dažniausiai net neklausę žmonių, kuria kalba jie kalba, užrašydavo taip, kaip jiems atrodė geriau. Dėl tendencingai nepalankios agitacijos apie Lietuvos valstybę daugelis pasisakydavo, kad jie kalba lenkiškai, nors jie namuose tekalbėdavo lietuviškai ir lenkų kalbos visai nevartodavo. Daug kur gyventojai bijojo prisipažinti prie jų vartojamos lietuvių kalbos, kad nesusilauktų lenkų valdžios įprastinių represijų (protokolų, baudų, grasinimų išvežti į nepriklausomą Lietuvą ir panašiai). Artimesnės lenkų kalbai gudų kalbos vartojimas tokių pasekmių nesulaukdavo, ypač kai gudai neturėjo ir politinių ginčų su lenkais dėl Vilniaus krašto. Kad Vilniaus srities lietuviai bijodavo pasiro-

dyti moką lietuviškai, aiškiai patvirtina mokslininkai, rinkę mokslinę medžiagą iš žmonių. Lazdūnų apylinkėse (Valažino apskrityje), pavyzdžiui, mokslininkus prof. J. Gerulį, dr. Ch. Stangą, prof. J. Jablonskį ir kitus, atvykusius mokslo reikalais, žmonės sutikdavo su didžiausiu nepasitikėjimu, bijodavo net nakvynes duoti, tvirtindavo lietuvių kalbos nemoką.[140] Kad žmonės bijojo prisipažinti, kad jie moka ar bent mokėjo lietuviškai, skundžiasi ir lenkų filologė H. Turska, tyrinėjusi lenkiškai kalbančių salų atsiradimo klausimą Vilniaus krašte:

"Kaip matyti iš žemėlapių brėžinių, lietuvių plotas buvo atskirtas nuo gudų mišriuoju ruožu. Gali būti, kad tas ruožas buvęs platesnis, kad šen bei ten gudiškumas ir lietuviškumas siekė už linijų, išbrėžtų žemėlapyje. Tai liečia ypač lietuvių kalbą, kadangi gyventojai lenkai dabar mažiau prisipažįsta prie lietuviškos, negu gudiškos praeities, ir tai iš baimės, kad prisipažinimas prie kitados vartotos lietuvių kalbos nebūtų pagrindu vietos bažnyčioje ir mokykloje lietuvių kalbai įvesti, ištremti už sienos arba viso valsčiaus prijungti prie Lietuvos respublikos. Įdomu, kad kartais tik vaivadijos įstaigos, arba universiteto legitimacijos ir liudijimo parodymas apie tyrimo tikslą, taigi įrodymas, kad nesu iš "anapus" (atseit, iš kitos valstybės), bet "nuo valdžios", atrišdavo tokiems užsispyrėliams liežuvį ir palenkdavo juos kalbėti tiesą, o ne pasakas apie vartojamą nuo amžių lenkų kalbą".[141]

Turint visa tai galvoje, yra rimto pagrindo tvirtinti, kad Pirmojo Pasaulinio karo ir net pokario metu lenkų okupuotoje Rytų Lietuvoje gyveno ne 82.313, kaip randa 1931 m. lenkų statistika, bet apie 300.000 lietuviškai kalbančių lietuvių, kaip Vilniškis įžvalgiai atsekė iš lietuviškos spaudos, lietuviškų organizacijų, mokyklų ir skaityklų paplitimo tame krašte.

Kiek ilgiau teko stapteleti ties Rytų Lietuvos nutautimo ir gyventojų tautybės klausimu dėl to, kad šis Lietuvos kraštas buvo pats pagrindinis lietuvių-lenkų ginčo objektas, sukėlęs po Pirmojo Pasaulinio karo atkaklias diplomatines ir ginklo kovas. Rusų valdžios 1897 ir 1909 m. gyventojų statistikos rodė Vilniaus gubernijoje lietuvių 17,59% ir 12,9%, lenkų — 8,17% ir 15,3%, užtat gudų 56,05% ir (kartu su rusais) 57,2%. Lenkų valdžia, net be mažiau lietuviškų už 1920 m. sienos pakraščių, 1931 m. Rytų Lietuvoje lietuvių terado tik 8,23%, gudų tik 15%, užtat lenkų net 70%. Netrukus betgi po to, kai tik Rytų Lietuvos dalis grįžo prie Lietuvos, 1939 m. išsiimdami pasus, iš 169.646 net labiausiai sulenkėjusios Vilniaus apskrities gyventojų lietuviais užsirašė net 110.117 (64%), len-

kais 30.679 (18%), gudais 20.380 (12%).[142] Jau ir iš šių statistikos pavyzdžių aiškiai matyti, kad mažai tautiškai susipratusių Rytų Lietuvos gyventojų daugumai galiojo dėsnis — kieno valdžia, to ir tautybė. Abi kovojusios pusės matė, kad Rytų Lietuvos plotuose laimės pagaliau tos tautos kultūra, kuri valdys kraštą. Lietuva kietai užsispyrė neišsižadėti amžiais jai priklausiusios šios lietuviškos, kad ir unijinių santykių pasėkoje kiek nutautusios, trečdalį etnografinės Lietuvos sudarančios teritorijos su jos sena sostine Vilniumi, kai lenkams rūpėjo pajungti Lietuvą savo politiniams tikslams, išsaugoti Lietuvoje, ypač jos pietryčiuose, savo kultūrinės ekspansijos išugdytas lenkiškas saleles, apginti sulenkėjusių Lietuvos bajorų dvarus nuo galimos žemės reformos ir užsitikrinti, kad bent pietrytinėse, kiek suslavėjusiose Lietuvos srityse būtų sudarytos palankiausios lenkybei vyrauti sąlygos. Abiems pusėms nenusileidžiant dėl savo politinių ir teritorinių siekių, neišvengiamai turėjo įsiliepsnoti karštos kovos.

II

LIETUVIŲ "SEPARATIZMAS"

Priešaušrinės lietuvių "separatizmo" apraiškos. Didžiojo lietuvių-lenkų ginčo pirminė priežastis glūdi XIX amžiaus antrojoje pusėje tautinio lietuvių atgimimo subrandintame lietuvių separatizme, t.y. siekime atsiskirti nuo lenkų tautos, laikant save atskira tauta ir kuriant savo atskirą aukštesnę kultūrą. Lietuvių ir lenkų istorikų bei politikų požiūris tiek į Lietuvos-Lenkijos uniją, tiek ir į lietuvių separatizmą paprastai skiriasi. Kai lenkams Liublino unija yra šventas abiejų tautų aktas, amžiams sujungęs lietuvius ir lenkus į vieną tautą ir net valstybę, lietuviai istorikai unijoje mato daugiau žalos, negu naudos ir labiau ryškina separatistines lietuvių tendencijas. Lenkus juo labiau nustebino nelauktas XIX amžiaus antrojoje pusėje pradėjęs vis stipriau reikštis lietuvių separatizmas, kad lenkai unijoje tematė amžiną, neišardomą lietuvių-lenkų vienybę ir brolybę, ne tik nesudrumstą per keturis šimtmečius laisvo gyvenimo, bet ir po "Respublikos" padalinimų užantspauduotą 1831 ir 1863 m. bendrų sukilimų krauju, juoba kad šiuose sukilimuose Lietuvos gyventojai net žymiai gausiau ir karščiau dalyvavę už pačius lenkus. Iš tikrųjų betgi lietuvių separatizmas tiek senas, kiek sena ir Lietuvos-Lenkijos unija. Tik tas separatizmas ne visais laikais buvo vienodai stiprus, ir jis reiškėsi įvairiais pavidalais. Lietuvių separatizmo būta politinio, kartais bažnytinio ir kultūrinio pobūdžio.

P o l i t i n i s   s e p a r a t i z m a s buvo ilgiausiai trukusi ir stipriausiai pasireiškusi lietuviškojo separatizmo forma. Jau pats Vytautas Didysis, vienas iš Lietuvos-Lenkijos unijos kūrėjų, buvo ne tik pirmas, bet ir žymiausias Lietuvos separatistas. Pradžioje, tiesa, Vytautas brangino uniją ir ją stengėsi ir mokėjo panaudoti savo tikslams, ypač kovai su ordinu, tačiau, pakankamai sustiprinęs savo padėtį Lietuvos valstybėje ir išugdęs pačią valstybę, jis ryžosi vainikuotis Lietuvos karalium ir tuo nutraukti bet kuriuo pavidalu Lietuvos priklausymą Lenkijai.

Lietuvos separatizmas buvo gan stiprus ligi pat Liublino unijos. Abiejų valstybių bendram valdovui mirus, pavyzdžiui, lietuviai paprastai didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu apšaukdavo kurį Jogailaitį. Bijodami, kad Lietuva visai neatsiskirtų nuo Lenkijos, lenkai naująjį didįjį Lietuvos kunigaikštį vainikuodavo ir savo karalium.

Ypač gyvai reiškėsi lietuvių separatizmas Liublino unijos metu ir pirmais keliais dešimtmečiais po tos unijos. Pati Liublino unija buvo prievartos aktas. Atsiklaupę maldavo Lietuvos atstovai karalių ir didįjį kunigaikštį Žygimantą Augustą, kad jis neskriaustų Lietuvos ir neverstų lietuvių pasirašyti lenkų paruošto Liublino unijos teksto. Tik Maskvos grėsmės akivaizdoje ir priskyrusio dalį Lietuvos žemių Lenkijai karaliaus verčiami, lietuviai pasirašė Liublino unijos aktą.

Lietuvių pastangas nepriklausomai nuo lenkų tvarkytis aiškiai liudija atskiras Lietuvos teisių kodeksas — Lietuvos Statutas (1529, 1566 ir 1588 m.). Norėdami apsisaugoti nuo lenkų veržimosi į Lietuvą, Lietuvos bajorai 1447 m. gautojoje iš didžiojo kunigaikščio Kazimiero privilegijoje įrašė nuostatą, draudžiantį svetimšaliams, tad ir lenkams, užimti tarnybas ir gauti žemių Lietuvoje. Liublino unijos § 14 skelbė šį nuostatą negaliojantį, ir lenkai reikalavo, kad tas nuostatas būtų išbrauktas ir iš Lietuvos Statuto. Vis dėlto ir paskutiniame (III) 1588 m. Lietuvos Statute šis nuostatas buvo įrašytas, ir pats statutas galiojo ne tik iki Lietuvos-Lenkijos padalinimų, bet ir netekus nepriklausomybės iki 1840 m.

Kai Lietuvos bajorai, norėdami turėti tokias pat teises kaip ir Lenkijos šlėktos, buvo unijos šalininkai, Lietuvos didikai ilgai kovojo už politinį Lietuvos savarankiškumą. Šio didikų separatizmo pavyzdžiu gali būti kad ir Jonušas Radvila, 1655 m. sudaręs separatistinę taikos sutartį su švedais.

B a ž n y t i n i s l i e t u v i ų s e p a r a t i z m a s. Lietuviai nepaprastai atkakliai kovojo dėl bažnytinio Lietuvos savarankiškumo Liublino unijos metu ir pirmaisiais dešimtmečiais po tos unijos. 1569 m. atvykus jėzuitams į Vilnių ir pradėjus steigti kolegijas (gimnazijas), 1579 m. įkūrus net Vilniaus Akademiją, buvo sulaužyta Krokuvos universiteto privilegija būti vienintėle aukštąja mokykla Lenkijai ir Lietuvai ir tos mokyklos pretenduotas nuolatinis krikščionybės apaštalavimo Lietuvoje monopolis. Tik po sunkių kovų su Gniezno primo arkivyskupo Jokūbo Uchańskio seserėnu kan. Jokūbu Voroneckiu, 1576 m. Medininkų (Žemaičių) vyskupu buvo paskirtas lietuvis Merkelis Giedraitis, didžiai nusipelnęs tautinei lietuvių

kultūrai dvasiškis. 1600 m. po didelių Lietuvos visuomenės pastangų buvo atsikratyta lenkų pretendento Bernardo Maciejowskio ir Vilniaus vyskupu paskirtas lietuvis (kilme rutėnas) Benediktas Vainius (Voina). Lietuviai jėzuitai 1597 m. pradėjo kovoti dėl savo atskiros provincijos steigimo ir 1608 m. pagaliau tą kovą laimėjo. Buvo įsteigta atskira nuo Lenkijos Lietuvos jėzuitų provincija.

K u l t ū r i n i s - p o l i t i n i s l i e t u v i ų s e p a r a t i z m a s. Lietuvių patriotų sukurtoji Palemono teorija apie romėniškąją lietuvių kilmę turėjo tikslą išaukštinti lietuvių tautą ir padėti jai atsilaikyti prieš lenkus. Taip pat ir kai kurių Lietuvos veikėjų, kaip Mykolo Lietuvio ir Augustino Rotundo, siūlymas grindžiant ta teorija lotynų kalbą paversti valstybine Lietuvos kalba turėjo tą patį Lietuvos savarankumo tikslą. Ir didis kovotojas už politinę Lietuvos nepriklausomybę Leonas Sapiega prakalboje į III Lietuvos Statutą (1588 m.) džiaugėsi, kad tas statutas rašytas ne kuria svetima, bet "sava", skirtinga nuo Maskvos rusų ir lenkų slaviška kalba, ryškinančia Lietuvos savitumą. Šis oficialus kalbinis Lietuvos savitumas baigėsi 1697 m., kai Lietuvos ir Lenkijos atstovai seime priėmė teisių sulyginimo, coaequatio iurum aktą, nustatantį, kad vyriausiojo tribunolo (praktikoje ir visų teismų) sprendimai nuo to laiko būtų rašomi lenkiškai.

Tačiau lietuvių tautos savitumą, jos skirtingumą nuo lenkų tautos ugdė ne tiek slavų ar net lotynų kalbos vartojimas, kiek literatūrinės lietuvių kalbos kūrimas. Kone tris su puse šimtmečius trukusiame ligi "Aušros" laikų lietuvių literatūros kūrimo procese tenka išskirti tautinei lietuvių sąmonei žadinti epochinės reikšmės turėjusius keturis rašytojus — du kūrusius XVI ir du XVIII amžiuje. Tai — Martynas Mažvydas, Mikalojus Daukša, Simanas Stanevičius ir Simanas Daukantas. Mažvydas savo Karaliaučiuje išleistu protestantišku "Katekizmu" (1547 m.), pirma spausdinta lietuviška knyga, pradėjo naują lietuvių kultūros erą. Daukša, pirmų lietuviškų katalikiškų knygų autorius, garsiojoje savo "Postilės" (1599 m.) lenkų kalba rašytoje prakalboje pirmas karštai ragino Lietuvos bajorus gerbti gimtąją lietuvių kalbą ir ją viešai vartoti. Stanevičius, žymiausias Vilniaus Universiteto lituanistinio sąjūdžio atstovas, odėje "Šlovė žemaičių" (1824 m.) skatino kelti aikštėn garbingą Lietuvos praeitį ir gaivinti lietuvių kalbą — "ką amžiai pagadino, . . . sutaisyti", skelbdamas ir tvirtai tikėdamas, kad "Lietuvos senos giminės pražuvime sveikos liko". Daukantas pirmas rašė Lietuvos istoriją lietuviškai, ir jis veikiausiai bus paskatinęs

ir Motiejų Valančių taip pat lietuvių kalba rašyti ir pirmą žymesnį lietuvišką 2 tomų mokslo veikalą "Žemaičių vyskupystė" (1848 m.). Kaip ir devynių tomų lenkiškai rašytos Lietuvos istorijos (1835-41 m.) autorius Teodoras Narbutas, Daukantas garbino Lietuvos praeitį ir kaltino lenkus dėl visų Lietuvos nelaimių. Jis buvo pirmas aiškus lietuvis separatistas, griežtai skyręs lietuvybę nuo lenkybės, ir rūpinosi lietuvių tautos švietimu ir ekonomine gerove. Šiomis visomis savybėmis Daukantas buvo jau tikras aušrininkų ir viso tautinio lietuvių atgimimo pirmatakas.

Mažvydas, Daukša, Stanevičius ir Daukantas buvo ryškiausi nuo pat lietuvių literatūros pradžios iki "Aušros" meto tautinės lietuviškos minties atstovai ir žadintojai. Beveik per tris su puse šimtmečius, kartais vaiskiau sužėrėdama, kartais prigesdama, brendo savos tautinės lietuvių kultūros ugdymo ir iš to ugdymo kilusio lietuviškojo separatizmo mintis, kol, pagaliau, kitų tautų atgimimo ir kitokių veiksnių paskatinta, prasiveržė gan plačia, jau niekieno nebepajėgta sulaikyti srove.

Tautinio atgimimo sukeltasis lietuvių "separatizmas". Siekiančių savo tautybę sustiprinti tautinių sąjūdžių pobūdį lėmė skirtingos istorinės sąlygos, Sutikdami su istoriku J. Ochmanskiu, pagal jų sąjūdžių pobūdį galime skirstyti kraštus į tris grupes. Pirmosios grupės yra tokie kraštai, kaip Anglija, Prancūzija, Rusija, Vokietija, kurie siekė ekspansijos. Antrąją grupę sudaro kraštai, kaip Italija, Lenkija, kurie, kad ir buvo netekę savo valstybingumo, bet išlaikė be pertraukos tautinę sąmonę ir taip pat be pertraukos ugdė savo kultūrines tradicijas. Trečiosios grupės kraštai ne tik buvo netekę savo nepriklausomo gyvenimo, bet ir neišlaikė tautinės sąmonės, nes jų aukštesnysis visuomenės sluoksnis nutauto, atitrūko nuo savo tautos ir perėmė svetimą tautinę sąmonę. Šiems kraštams buvo sunkiausia tautiškai atgimti, jiems teko nugalėti didžiausias kliūtis. Šitų kraštų tarpe, šalia Bulgarijos, Čekijos, Estijos, Latvijos, Slovakijos, Suomijos, Ukrainos, yra ir Lietuva.[143]

Nuo Liublino unijos laikų vadovaujantieji Lietuvos visuomenės sluoksniai lenkų kalbą pradėjo laikyti savo kalba, ir nuo tol jiems atrodė savaime suprantama, kad Lietuvoje reikia tą kalbą vartoti. Kalbėdama, rašydama ir galvodama lenkiškai, Lietuvos šviesuomenė įsijungė į bendrą su lenkais — tad lenkišką — kultūrą ir į tos kultūros kūrybą. Per ištisus tris šimtmečius — ligi 1863 m. sukilimo, iš dalies net ir lig paskutinio XIX amžiaus ketvirčio — lenkiškoji kultūra Lietuvoje

ne tik neabejotinai vyravo, bet ji neturėjo net ir pavojingo varžovo, kurio būtų reikėję rimtai prisibijoti. Gan grėsmingu lenkų kultūros Lietuvoje varžovu pasidarė pagaliau rusų valdžia, kai ji, žiauriai numalšinusi 1863 m. sukilimą, pasišovė išnaikinti su šaknimis Lietuvos lenkybę ir patį kraštą ir pagrindų surusinti. Kadangi rusus tiek nuo lietuvių, tiek ir nuo lenkų skyrė tikyba ir kultūra, tai lenkybei Lietuvoje buvo ne tiek pavojingos griežtos rusinimo priemonės, kiek po baudžiavos panaikinimo (1861-1863 m.) prasidėjusios demokratizacija ir stiprėjančio tautinio sąjūdžio pažadinta, potencijoje tūnojusi, krašto lietuvybė.

T a u t i n i s   l i e t u v i ų   a t g i m i m a s . Keletą šimtmečių Lietuvoje vyravusi lenkiškoji kultūra stelbė lietuviškąją, kuri vis nepajėgdavo kiek stipriau iš po lenkiškosios prasiveržti. Šios lenkiškosios, kad ir svetimos, nebent šiek tiek lietuviškumo bruožais atmieštos, Lietuvoje prigijusios kultūros poveikį vis dėlto tektų vertinti ne vien tik iš neigiamos pusės. Šiaip ar taip, ši kultūra ne tik kėlė bendrą krašto kultūrinį lygį, bet kartais, kad ir netiesiogiai ir nenoromis, žadindavo ir tautinę lietuvišką sąmonę. Netgi nesunku pastebėti, kad tiek iš svetur atneštų naujų idėjų stipresnį poveikį, tiek ir krašto gerovės ir kultūros, kad ir lenkiškai nuspalvintos, aukščiausio pakilimo tarpsnius paprastai lydėdavo ir sąmoningesnio lietuviškojo tautinio susipratimo pasireiškimai. Aukščiausios politinės Lietuvos galybės laikmetis, sakysim, davė Lietuvai Vytautą, reformacija ir humanizmas — Mažvydą, kontrreformacija — Daukšą, pats žymiausias lenkiškosios kultūros Vilniaus Universitete suklestėjimas (1824 m.) — Stanevičiaus “Žemaičių šlovę”. Ir priešingai: tiek po 1655 m. Lietuvos nelaimių bendras kultūros nuosmūkis, tiek ir po 1831 m. sukilimo daugiausia lenkinamojo švietimo varžymas pristabdė ir pažadintos tautinės sąmonės kilimą.

Su tautinio lietuvių atgimimo procesu buvo glaudžiai susijęs baudžiavos panaikinimas (1861-1863 m.) — griežtas persilaužimo momentas demokratizacijos procese, paskatinęs ligi tol pasyvias baudžiauninkų mases veikti ir kūrybiškai vystytis. Ši socialinė reforma turėjo savaime pagreitinti tiesioginį lietuvių atgimimą, jau anksčiau paruoštą žymių tautinio atgimimo pirmatakų ir liaudies švietėjų, kaip Ivinskio, Valančiaus, Daukanto. Tačiau kaip tik su baudžiavos panaikinimu sutapo ir nepaprastai nepalankios aplinkybės, kurios visu 20 metų pavėlino pradžią betarpiško atgimimo, siejamo su pirmo, Mažojoje Lietuvoje leisto, Didžiajai Lietuvai skirto lietuviško laik-

raščio "Aušra" (1883-1886) pasirodymu. Griežtas politinis persekiojimas, visiškas kultūrinės ir visuomeninės veiklos suvaržymas ir ypač barbariškas lietuviškos spaudos draudimas (1864-1904 m.) nelemtai sutapo su tinkamiausiu momentu pradėti vykdyti patį tautinio atgimimo darbą, kai to atgimimo pradai buvo jau visai pribrendę. Ir taip jau negausias lietuvių veikėjų eiles rusų caro valdžia dar labiau praretino ir suvaržė. Vienus ji, pvz. kun. Mackevičių, fiziškai sunaikino, kitus ištrėmė į Sibirą (E.J. Daukšą), kitus privertė emigruoti (J. Akelaitį) arba nustoti veikus (L. Ivinskį).

Visos carinės rusų valdžios priemonės žūt būt surusinti Lietuvai — tariamam "Šiaurės vakarų", "nuo senų senovės rusiškam kraštui" — kad ir pristabdė lietuviško sąjūdžio augimą ir padėjo gudėti ir lenkėti Rytų Lietuvai, tačiau visai nuslopinti tautinio lietuvių atgimimo nepajėgė, ir iš kovos laimėtoja išėjo lietuvių tauta. Maskvoje, Petrapilyje, Varšuvoje ir kitur apie 1879 m. pradėjo organizuotis tautiškai susipratusių lietuvių studentų būreliai, net ir spaudos draudimo metu išeina "Aušra" (1883-1886 m.), "Apžvalga" (1889-1896 m.), "Varpas" (1889-1906 m.). Marijampolės gimnazija ir Veiverių seminarija tampa tautinio atgimimo židiniais Lietuvoje. Tautinė lietuvių sąmonė atgimsta pirmiausia Užnemunėje, plinta Žemaitijoje, pagaliau pradeda veržtis net ir į Vilniaus guberniją. 1904 m. lietuviai laimi ilgą ir sunkią kovą su rusų valdžia ir atgauna spaudą. 1905 m. Rusijos revoliucijos metu tautinis lietuvių judėjimas buvo jau tiek sustiprėjęs, jog Didysis Vilniaus seimas išdrįso net skelbti Lietuvą autonominiu, laisvu kraštu. Kad ir buvo nuslopinta 1905 m. revoliucija, Lietuva tačiau gavo kiek daugiau laisvės ugdyti savo kultūrai ir visapusiškai bręsti nepriklausomam gyvenimui. Pasinaudodama dėl Pirmojo Pasaulinio karo palankiau susidėjusia tarptautine padėtimi, Lietuva, pagaliau, pasiskelbia nepriklausoma valstybe ir tą nepriklausomybę ginklu iškovoja.

Lietuvių tautos atgimimo kelias vis dėlto buvo nepaprastai sunkus. Naujas lietuviškas sąjūdis ne tik kad neturėjo nė vieno tikro draugo ar sąjungininko, bet jam nuo pat pradžios teko turėti reikalo su daugeliu atkaklių priešų. Iš pradžių net ir lietuviai moksleiviai nebuvo patriotiškai nusiteikę. Sekdami sulenkėjusiais Lietuvos bajorais ir norėdami jiems viskuo prilygti, jie gėdinosi savo valstietiškos kilmės ir kalbos, savo kilmei paslėpti jie mielai savo pavardes arba visai lenkindavo, arba bent pridėdavo prie jų lenkiškas galūnes, Lietuvos bajorų, dvasiškijos ir šviesuomenės apskritai vartotos lenkų kal-

bos mokėjimą jie laikė aukštesniosios kultūros sluoksniams priklausymo požymiu, stengdavosi lenkiškai kalbėti ir žavėjosi lenkų kultūra.[144] Koks buvo to meto mokslus einančio lietuvių jaunimo tautinis susipratimas, rodo kad ir pirmuoju lietuvybės židiniu kiek vėliau tapusios Marijampolės gimnazijos dviejų įžymių lietuvybės šulų pavyzdys. Ne tik, kaip plačiau žinoma, tautinio lietuvių atgimimo didysis žadintojas Vincas Kudirka, lankydamas Marijampolės gimnaziją, buvo visai sulenkėjęs, bet ir jo klasės draugas dabartinės lietuvių bendrinės kalbos kūrėjas Jonas Jablonskis būdamas 1880-81 m. paskutinėje klasėje, jautėsi jau esąs "tikras lenkas".[145]

Pažadintos iš snaudulio liaudies savų inteligentų užmojis ugdyti savarankišką tautinę kultūrą, skiepijant kultūros laimėjimus į gimtąjį kamieną, jau iš pat pradžios buvo labai priešiškai sutiktas aukštesniųjų Lietuvos gyventojų sluoksnių, kurie buvo sulenkėję. Senų pažiūrų vyresnioji inteligentų karta dėl to meto lietuvių kultūros menkumo netikėjo, kad lietuvių tautos kultūra galėtų savarankiškai augti, tad ir visą tautinį judėjimą laikė kenksmingu užsidegėlių išsišokimu, kurį reikia kaip galima greičiau užgniaužti, kad nepridarytų žalos. Šiems inteligentams atrodė, kad vietoje dėjus tuščias pastangas atgaivinti lietuvišką kultūrą, reikėtų veikiau stengtis ir toliau skiepyti liaudžiai kur kas aukštesnę ir našesnę lenkišką kultūrą. Kai inteligentai save laikė tikrais demokratais ir nuoširdžiais liaudies draugais ir tautinio atgimimo veikėjai jiems atrodė tik liaudį suvedžiojantieji demagogai, tai sulenkėjusi Lietuvos bajorija buvo ne tik tautinio atgimimo, bet ir pačios liaudies priešas. Atgimimo žadintojai, bajorijos akyse, buvo apsėsti manijos tarnauti liaudžiai, esamos tvarkos priešai, kurstantieji valstiečius prieš ponus ir visuomenės vyresnybę.

"Luominis pradmuo taip giliai slypi Lietuvos bajoro psichikoje, bajoro, kuris kadaise Respublikos metu turėjo savo rankose politinės valdžios monopolį ir kuris iki neseniai vaidino visuomenės vairuotojo ir natūralaus pašauktojo vadovo vaidmenį, jog jam negali galvoje tilpti, kad galėtų būti liaudies visuomenė be jo, demokratinė visuomenė ir kokia kultūra, kylanti lietuvių valstiečių tarpe ir pretenduojanti į savarankišką augimą . . . Lietuvių kaip visuomenės apibūdinimas sukelia jų lūpose tik sarkazmą ir daro tų ponų protams įspūdį, jog jie turi reikalo su vaikišku fanatiku ir užsidegėliu, kuris iš kažkur, kažko prisiskaitė ir kuriam galva apsisuko".[146]

Šie užkampyje gyvenantieji senesniosios kartos kaimo bajorai savo pasenusiose tradicijose tiek sustingo, jog jie nepripažino net inteligentų, jeigu jie nebuvo bajoriškos kilmės, ir

reikalavo, kad visi klausytų jų skelbiamų šūkių. "Tačiau istorija ir gyvenimas", kaip jau 1906 m. pastebėjo M. Römeris,[147] "padarė savo: tie ponai, beatodairiškai reikalaujantieji paklusnybės, šiandien, įsižiūrėję į praeitį ir užliūliuoti tradicijos, jokių šūkių neskelbia".

Tautinį lietuvių sąjūdį iš pat pradžių priešiškai sutiko ne tik senesnės kartos bajorija dėl savo kastinio uždarumo, bet ir visa bajorija, ir gal net ypač jaunesnioji, ekonominiais sumetimais, kurie nenustojo veikę ir vėliau. Kadangi Lietuvoje lietuviu save laikė tiktai valstietis arba iš valstiečių kilęs inteligentas, tai bajorai nuo pat tautinio judėjimo pradžios užėmė tam judėjimui priešingą poziciją, nes kultūrinių valstiečių poreikių augimas betarpiškai grėsė bajorijos, ypač dvarininkų, interesams. Čia jau nebe tiek svarbu buvo, ar ta auganti kultūra buvo lietuviška, ar lenkiška. Lietuviškas kultūros pobūdis nebent tiek atrodė blogesnis, kad juo žmonės lengviau ir giliau įsisavino kultūros laimėjimus ir kad jis lietuvišką liaudį griežčiau nuteikdavo prieš bajorus, kurie buvo sulenkėję.

Tautiniam lietuvių judėjimui priešingi buvo ne tik sulenkėję aukštesnieji Lietuvos visuomenės sluoksniai. Tik pasirodžiusią "Aušrą", smarkiai užsipuolė visi trys galingi Lietuvos kaimynai, kurie varžėsi dėl Lietuvos žemių. Laikydami lietuvių tautinį atgimimą sau kenksmingu, šie kaimynai stengėsi jį suniekinti, kiekvienas savaip išgalvodamas nebūtą lietuviško judėjimo pobūdį ir jo kilmės priežastį. Mažiausiai pavojingas lietuvių atgimimas atrodė vokiečiams. Tačiau ir vokiečiai, kiek prisibijodami, kad nepradėtų atgimti baigiantieji nutausti Mažosios Lietuvos lietuviai, "Aušrą" laikė "panslavistiniu" leidiniu, germanizmo priešų intrigos vaisium.[148]

Po 1863 m. sukilimo, užsimojusiai lietuvių tautą per prievartą suliedinti su rusais, Rusijai "Aušra" buvo nepageidaujama dėl to, kad ji stengėsi ryškinti lietuvių tautos individualumą, silpninti rusų įtaką ir valdžią.[149] Norėdami diskredituoti žalingą jiems judėjimą, rusai sugalvojo jam priekaištą, diametraliai priešingą vokiečių skelbtajam priekaištui. Petrapilyje ir Rusijoje buvo tvirtinama, kad "Aušra" esanti leidžiama vokiečių žymiojo kanclerio Bismarko lėšomis ir esanti nukreipta prieš Rusijos valstybingumą.[150]

Lenkai tematė tik pasinešusios susilieti su lenkais bajoriškosios Lietuvos evoliuciją, tačiau jie nepajėgė ir nenorėjo įžiūrėti ir priešinga kryptimi — tautinio lietuvių atskirumo link — vykusios raidos. Lietuvių tautos atgimimas lenkams atrodė istorinė išdavystė, manijos apsėstų pamišėlių ir kursty-

tojų sukeltasis imperialistinis sąjūdis, siekiąs provincinio separatizmo ir kėsinąsis į lenkams nuo seno priklausančią nuosavybę. Tad ir Lenkija, trečiasis pretendentas į Lietuvos žemes, tautinį lietuvių atgimimą, ypač pradžioje, laikė svetimos intrigos padaru. Lenkai atkakliai tvirtino, kad lietuvių tautos atgimimas esąs rusų valdžios intriga, netgi kone "Koriku" praminto, 1863 m. sukilimo žiauraus malšintojo, 1863-65 m. Vilniaus generalgubernatoriaus M. N. Muravjovo darbas. Savo požiūrį į Lietuvos atgimimą lenkai tiksliausiai nusakydavo žodžiais "rusiškasis divide et impera" ir "litvomanija" bei "separatizmas".[151]

Lietuvių-lenkų polemika dėl tautinio atgimimo. Tiek užsienio lenkų spauda, tiek ir sulenkėję Lietuvos bajorai labai nepalankiai sutiko Lietuvos atgimimą skelbiančią "Aušrą" ir stengėsi, kaip įmanydami, ją niekinti. Tik mažiau sulenkėję Žemaitijos bajorai kiek palankiau žiūrėjo į "Aušrą". Žemaičių bajorų lietuviškumo bei lenkiškumo klausimu buvo kilęs net viešas ginčas 1881-82 m., t.y. prieš pat "Aušros" pasirodymą, Varšuvos savaitraščio "Przegląd Tygodniowy" puslapiuose. Ginčo dalyviai buvo pareiškę tris skirtingus požiūrius. Vieni tvirtino, kad žemaičių bajorai tiek kultūriškai, tiek ir politiškai priklauso lenkų tautai, kiti šiuos bajorus kultūriškai ir tautiškai laikė lietuviais, tačiau politiškai aiškiais unijos su Lenkija šalininkais, tretiems žemaičių bajorai tiek kultūriškai, tiek ir politiškai atrodė tiesiog lietuviai. Ginčas baigėsi "Aušroje" pastarosios koncepcijos šalininko Vėversio straipsniu apie visišką bajorijos sutapimą su lietuvių tauta.[152]

Vis dėlto aušrininkų ir kai kurių kitų tautinio atgimimo veikėjų viltys grąžinti lietuvių tautai nuo jos atitrūkusią sulenkėjusią Lietuvos bajoriją neišsipildė. Tik pavieniai bajorijos asmenys sutapo su lietuvių tauta, kai žymioji Lietuvos bajorų dauguma galutinai atskilo nuo lietuvių tautos ir pritapo prie lenkų. Šie lietuvių tautos atskalūnai buvo net žymiai fanatiškesni lietuvių tautos atgimimo priešai, negu tikrieji lenkai. Tatai pastebėjo, pavyzdžiui, jau 1892 m. "Varpas", tvirtindamas, kad jeigu Varšuvoje dar galima buvo sutikti lenką, suprantantį lietuvių atgimimo evoliuciją, tai Lietuvos lenkų tarpe tokio žmogaus būtų tekę ieškoti su žiburiu.[153]

1902 m. A. Jakštas (Dambrauskas) paskelbė brošiūrą lenkų kalba "Glos Litwinów do mlodej generacji magnatów, oabywateli i szlachty na Litwie". Šiame rašinyje autorius įrodinėjo, kad formulė "gente lituanus, natione polonus" esanti

nesąmonė ir kvietė jaunąją sulenkėjusios bajorijos kartą atsižadėti unijos ir eiti išvien su lietuvių tauta. Į šį kvietimą labai griežtai atsakė kažkoks jaunas Lietuvos bajoras" (S. Meištavičius?) 1903 m. Krokuvoje išleista brošiūra antrašte "Przenigdy" (Niekadų niekadai). Jau pati šios brošiūros superlatyvinė antraštės forma rodo, kokia pikta neapykanta tautiniam lietuvių atgimimui ir pačiai lietuvių tautai degė žymesnioji sulenkėjusios Lietuvos bajorijos dalis.

Tik pradėjusią eiti "Aušrą" tuojau užsipuolė lenkų laikraštis "Gazeta Polska", paskelbęs slapyvardžiu Zero pasirašiusio kažkieno straipsnį, šmeižiantį "Aušrą" ir lietuvių veikėjus, apibūdindamas juos parsidavėliais ir tautinę lietuvių veiklą laikydamas svetima intriga. Zero ragino įtakingus asmenis, dvasiškiją ir Seinų vyskupą energingai malšinti "intrigą". Šie šmeižtai rado atgarsį Petrapilio lenkų laikraštyje "Kraj" ir Amerikos lenkų spaudoje.[154] "Aušra" 1883 m. 5 nr. į tą straipsnį atsakė, kad su "padoriais" lenkais lietuviai visai sutarią, o su šmeižikais nedera ir neverta kovoti.

Tik vienas kitas lenkas, iš pradžių nesuprasdamas tautinio lietuvių judėjimo esmės, sutiko "Aušrą" palankiai. Vis dėlto vėliau, supratę, kad tas judėjimas nukreiptas prieš lenkybę, šie lenkai pasidarė tautinio lietuvių atgimimo priešai.[155]

Literatūroje labiausiai pagarsėjo "Aušros" polemika su lenkų laikraščiu "Dziennik Poznański". Šią, ryškiai nušviečiančią "Aušros" meto lietuvių lenkų santykius polemiką dar ne taip seniai pirmą kartą pilniau apžvelgė lenkų istorikas J. Ochmanskis.[156] Supažindindamas savo skaitytojus su 1883 m. "gegužės mėnesį"[157] Ragainėje pradėjusia eiti "Aušra", Poznanės lenkų dienraštis tais pačiais metais spalio mėnesį ne tik kad palankiai atsiliepė apie patį "Aušros" laikraštį, bet gėrėjosi netgi ir jo tautine bei kultūrine kryptimi:

> "Kas gi nežiūrėtų su džiaugsmu į bet kurias pastangas, siekiančias apsaugoti ir išlaikyti ateičiai lietuvių kalbą, kas gi nežvelgtų su nuoširdžiu pasitenkinimu į žemaičių liaudį, kad ji meldžiasi iš savo kalba rašytų maldaknygių".[158]

Tačiau tuo tiktai ir baigėsi visas šio lenkų laikraščio palankumas "Aušrai". "Dziennik Poznański" labiausiai užsipuolė politines lietuvių aspiracijas ir "Aušros" kovą su lenkinimu. Veikiausiai nesuprasdamas tikrosios "Lietuvos mylėtojų" priešinimosi lenkinimui priežasties, šis laikraštis buvo linkęs tautiniame lietuvių judėjime matyti svetimos intrigos įrankį: "Aišku, baigiasi bet koks pagrindas ir bet koks galimumas diskutuoti,

jei sumanymas leisti "Aušrą" yra rusų arba vokiečių klastos darbas,[159] jeigu jis yra ... gal bandymas sukelti prieš lenkus Lietuvoje kokį lietuvišką klausimą, panašų į rusinų klausimą Galicijoje". Kad ir ragindamas tuo tarpu mesti ginčus ir ieškoti susitarimo, Poznanės laikraštis vis dėlto įsakmiai pabrėžė: "Šiandien suprantame lietuvius *politiškai ir tautiškai* kaip kitaip kalbančius lenkus".[160] Tuo šis dienraštis lietuviams tepripažino tik teisę kultūriškai skleistis, bet paneigė teisę būti savarankiška tauta.

Į tą straipsnį griežtai atkirto vienas pagrindinių "Aušros" steigėjų, tautinio lietuvių atgimimo tėvas dr. Jonas Basanavičius "Aušros" 7 nr. Basanavičius prikišo lenkams, kad jie visai nepagrįstai giriasi, kad lietuviai esą jiems viskuo skolingi. Kaip tik priešingai: lietuviai lenkams daug gero padarė. Po ilgos patirties pasirodė, kad lenkų "brolybė" ir bičiulystė esanti netikra. Apgailestaudamas, kad "Dziennik Poznański" "lietuvius laiko politiškai ir tautiškai kitaip kalbančiais lenkais", Basanavičius klausė: "Argi gali būti didesnis šlovingo lietuvių vardo paniekinimas?"[161]

Kai Basanavičius visą kaltę dėl lietuvių lenkų nesutarimo matė lenkuose, 1883 m. rudenį pradėjęs redaguoti "Aušrą" ir suredagavęs jos 1883 m. 5-10 ir 1884 m. 1-6 nr. kitas žymus aušrininkų veikėjas dr. Jonas Šliūpas ėmėsi iniciatyvos atvirais laiškais išsiaiškinti lietuvių lenkų savitarpio santykius. 1884 m. vasario 25 d. Šliūpas parašė atvirą laišką laikraščio "Dziennik Poznański" redakcijai, siūlydamas lenkams liautis rašius apie išdavystę ir separatizmą ir būti draugiškiems lietuviams. Poznanės laikraštis atsakė į laišką palankiu tonu, tačiau neišsižadėjo anksčiau užimtosios pozicijos, kad lietuviai politiškai priklauso Lenkijai, nes "kaip tik ta žemaičių ir lietuvių liaudis, kurios vardu jie (t.y. lietuvybės gynėjai, tad Šliūpas, A.R.) pasišauna kalbėti, jausdamasi *padermės* atžvilgiu (ir tai yra labai teisingai ir to mes jam užginčyti nemanome) svetima, jautėsi ir reiškėsi per visus bandymus ir patyrimus *politiškai* visada tiktai lenkiška".[162] Šliūpas parašė tai pačiai redakcijai dar kitą laišką 1884 m. kovo 5 d., siūlydamas lenkams eiti išvien su lietuviais ir bendrai kovoti su rusišku despotizmu. Atsakydama redakcija, tarp kitko, pabrėžtinai pakartojo tą patį nusistatymą, kad lenkai lietuvius laiko "*politiškai* garbinga savo būties dalimi", tačiau jie "trokštą, kad Lietuva kaip *padermė* ir tautiškai vystytųsi visokeriopai laisvai".

Visą šios diskusijos eigą Šliūpas tuojau paskelbė "Aušros" 1884 m. 1-3 numeryje. Savo straipsnyje daug paskan-

čia antrašte "Bičiulystė" "Aušros" redaktorius Šliūpas reiškė viltį, kad dėl tautinio lietuvių atgimimo nebebūsią toliau ginčų su lenkais, tačiau jis vis dėlto įsakmiai pabrėžė, kad lietuviai save laiko atskira tauta ir kad jie reikalauja, kad lenkai pripažintų jų savarankiškumą.[163]

Šis paties Šliūpo iniciatyva, net be Basanavičiaus sutikimo, kad ir abiem pusėm rodant išviršinį palankumą, darytas bandymas susitarti su lenkais nepasisekė ir negalėjo pasisekti, nes nebuvo pašalinta pagrindinė nesutarimo priežastis. Lenkai buvo pratę žiūrėti į Lietuvą poeto Mickevičiaus akimis, kaip į kažką, kas negrįžtamai dingo praeityje ir kas šiandien politiškai ir tautiškai sudaro neatskiriamą Lenkijos dalį,[164] kai aušrininkai siekė visai išsivaduoti iš lenkų "globos".

Dar karščiau buvo ginčijamasi su lenkais ir po 1904 m., kai buvo atgauta spaudos laisvė. Tada su lenkais atkakliai kovojo ir patys žymieji lietuviai publicistai, kaip A. Jakštas-Dambrauskas, J. Tumas-Vaižgantas, A. Smetona ir kiti. Dar 1902 ir 1903 m. Jakštas-Dambrauskas paskelbė dvi bajorų sulenkėjimą smerkiančias brošiūras[165] ir per 10 metų rašė savo nuo 1906 m. redaguoto žurnalo "Draugija" skyriuje "Rusų ir lenkų spauda apie Lietuvą".

Prieš lenkinimą per Vilniaus krašto bažnyčias daugiausia kovojo 1907 m. Vilniuje pradėtas leisti vidurio srovės laikraštis "Viltis". Žymiausieji viltininkai buvo dr. Jonas Basanavičius, Antanas Smetona ir kun. Juozas Tumas-Vaižgantas. Atkakliausias kovotojas buvo Vaižgantas, tačiau Vilniaus vyskupijos lenkininkai administratoriai jo nepakentė, ir 1910 m. dėl lenkų intrigų jis turėjo grįžti į Žemaičių vyskupiją.[166] Vilniaus krašto lietuvybės klausimas liečiamas ir įvairiuose A. Smetonos raštų tomuose. Plačiai ir vispusiškai tas klausimas gvildenamas netgi ištisame ketvirtajame jo raštų tome "Lietuvių santykiai su lenkais".[167]

1915 m. rudenį vokiečiams okupavus Lietuvą, dėl griežto okupacinio režimo polemika su lenkais turėjo aptilti, tačiau ji vėl pagyvėjo užsienyje, kai, 1916 m. pakilus vilčiai atkurti nepriklausomą Lietuvą, lietuviai veikėjai pradėjo tam ruošti dirvą. Ginčo pagrindas ir dabar iš esmės nepasikeitė. Atsikurianti Lenkijos valstybė siekė Lietuvą vienokiu ar kitokiu pavidalu prijungti prie Lenkijos, kai lietuviai veikėjai dėjo pastangas atkurti nepriklausomą Lietuvą etnografinėse sienose.[168]

III

TERITORINIAI LIETUVIŲ TAUTOS SIEKIAI

Lietuvos plotai ligi "Aušros". Prancūzijos ekspertas Lietuvos-Lenkijos klausimui paruošti Paryžiaus taikos konferencijai 1919 m., žymusis prancūzų kalbininkas A. Meillet, taip apibūdino senąją Lietuvos imperiją ir jos kūrėjus lietuvius:

> "Lietuvių aristokratija sugebėjo sukurti žymią imperiją, kuri nusitęsė nuo Baltijos krantų iki Kijevo ir už jo. Tai buvo didžioji lietuvių imperija. Žmonės, sukūrę šitą didžią imperiją, tikrai buvo senojo indoeuropietiško tipo vadai, nuostabūs žmonės, kurie žengė pirmyn, kurie vis jautė reikalą užkariauti naujas sritis, kurie negalėjo pasitenkinti buvimu kurioje nors šalyje, nebūdami jos viešpačiais".[169]

Iki antrosios XV amžiaus pusės, šalia totorių Aukso Ordos, Didžioji Lietuvos Kunigaikštija buvo pati didžioji Rytų Europos galybė, kurios privengdavo ir Maskvos kunigaikščiai iki Jono III laikų. Lietuvos imperija tais laikais siekė arti vieno milijono kvadratinių kilometrų.[170] Į XV amžiaus pabaigą sustiprėjusi Maskvos valstybė perėjo į ofenzyvą, nuolatos užkariaudama vis naujas Lietuvai priklausiusias teritorijas. Nepajėgdama atsilaikyti prieš Maskvą, Lietuva buvo priversta 1569 m. sudaryti su lenkais Liublino uniją, nustačiusią glaudesnius abiejų valstybių santykius ir labiau apribojusią Lietuvos nepriklausomybę. Iš Lietuvos buvo atimtos ukrainietiškos Lietuvos žemės (Volinija, Palenkė, Braclavo vaivadija (Rytinė Podolė), Kijevo sritis — iš viso apie 170.000 km^2) ir prijungtos prie Lenkijos. Tuo Lietuva sumažėjo iki 300.000 km^2 ir buvo nustumta į vidurinės antraeilės valstybės rangą.[171] Nuo 1569 iki 1772 m. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo suskirstyta į 9 vaivadijas, iš kurių 3 buvo lietuviškos (Žemaitija, Vilniaus ir Trakų vaivadija) ir 6 gudiškos (Brastos, Naugarduko, Minsko, Polocko, Vitebsko ir Mstislavlio). Gudiškosios vaivadijos buvo stačiatikiškos, lietuviškosios — katalikiškos. Lietuviškųjų provin-

cijų plotas turėjo beveik 99.000 km². Vilniaus vaivadijos rytiniame pasienyje buvo Glubokas, Kraiskas, Krasnoje Selo, Kamien ir Deliatičiai prie Nemuno. Jau XVI amžiuje lietuviškųjų ir gudiškųjų vaivadijų pasieniais ėjo apie 40 km ir platesnė mišrių gyventojų juosta. Vilniaus ir Trakų vaivadijos nuo 1566 m. iki šiol paprastai vadinamos lotyniškai *Lituania Propria,* lenkiškai *Litwa Rdzenna, Litwa Właściwa,* rusiškai *Korennaja Litva.* Pagal istoriką M. Balinskį XIX amžiaus pirmojoje pusėje trys ketvirtadaliai Vilniaus gubernijos buvę gyvenami lietuvių ir tik vienas ketvirtadalis gudų. Pačių lietuvių Tikrąja Lietuva, be to, buvo laikoma dar Žemaitija ir Mažoji Lietuva.[172]

Per pirmąjį Lietuvos-Lenkijos padalinimą 1772 m. Lietuva neteko 70.000 km² savos teritorijos ir 15.000 km² bendrai su Lenkija valdytos Latgalijos. Iš atimtų Lietuvos žemių Rusija sudarė dvi naujas gubernijas: Vitebsko ir Mogiliavo. Lietuva buvo nustojusi tik gudiškų ir latviškų sričių. Per antrąjį padalinimą 1793 m. Lietuva neteko net 117.500 km². Iš atimtų Lietuvos žemių Rusija sudarė didelę Minsko guberniją, prie kurios priskyrė iš buvusios Vilniaus srities Dysnos ir Vileikos apskritis, Lepelio apskritį priskyrė prie Vitebsko gubernijos ir ilgą ruožą prie Mogiliavo gubernijos. Po šio padalinimo rytinį Lietuvos pasienį žymėjo: Brėslauja, Vidžiai, Tverečius, Pastovys, rytinis Naručio ežero krantas, Naručio upė, Zaskonys ir Valažinas. Ligi čia 1793 m. riba beveik sutampa su 1920 m. liepos 12 d. Maskvos sutartimi nustatyta siena. Nuo Valažino siena ėjo tiesiai į pietus pro Nalibokus, Lietuvos pusėje palikdama Myrių, Ščaros versmes, siekė Šventyčio ežerą, toliau siena suko lanku į vakarus, eidama pietiniu Bobriškio ežero krantu, po to vėl į pietus, Rusijai palikdama Pinską, o Lietuvai Jonavą, Nobelį (už Pripetės), Kobriną ir Lietuvos Brastą prie Bugo.[173] Skaičiuojant pagal tai, kuriuos administracinius vienetus Rusija vėliau suformavo, 1793-95 m. Lietuvos valstybę sudarė:

Visa Kauno gubernija	40.188 km²
Visa Suvalkų gubernija	12.317 km²
Vilniaus gubernijos 5 apskritys	29.744 km²
Gardino gubernijos 7 apskritys	32.104 km²
Beveik visa Naugarduko apskritis	5.000 km²
Slucko apskrities ketvirtadalis	1.500 km²
Pinsko apskrities ketvirtadalis	2.000 km²
1795 m. Lietuva	122.853 km² [174]

1795 m. Lietuvą sudarė grynai lietuviškos ir senos jotvingių (sūduvių) žemės, tad etniniu atžvilgiu jos nebegalėjo būti irridenta, t.y. "neišvaduotosios žemės". Kai carinės Rusijos valdžia skelbė, kad visa Lietuva esanti "nuo amžių rusiškas kraštas" ("iskoni russkij kraj"), tai rusų istorikai, pvz. vienas žymiausių rusų istorikų V. O. Kliučevskis, parašęs išsamiausią 5 tomų Rusijos istoriją, teisina tik pirmuosius du Lietuvos-Lenkijos padalinimus, nes jie atidavę Rusijai visas gudų ir ukrainiečių stačiatikiškas žemes. 1793 m. padalinimu Lietuvai likusius plotus V. Kliučevskis laiko ne rusiškais, jo manymu, iš Lietuvos-Lenkijos tereikėjo atimti tik rytinių slavų apgyventas žemes iki etnografinių ribų, neišardant visos valstybės, nes tai esą naudinga ne slavams, bet germanams.[175]

Lietuvos valstybei žlugus 1795 m., per pusę šimtmečio buvo planų atstatyti nepriklausomą, ar bent autonominę, Lietuvos valstybę. Jau nuo pat XIX amžiaus pradžios caro Aleksandro pirmojo draugas kunigaikštis Adomas Čartoriskis rūpinosi atstatyti autonominę Lietuvos valstybę maždaug 1514-69 m. ribose, apimančią lietuviškas, gudiškas ir dalį ukrainietiškų žemių su Kijevo sritimi, Volinija ir Podole iki 485.000 km² ploto. Kunigaikštis Mykolas Oginskis buvo įteikęs carui tokios autonominės Lietuvos projektą. Šis projektas tiek tebuvo pradėtas vykdyti, jog buvo sudaryta šias žemes apimanti Vilniaus švietimo apygarda.

1812 m. vasarą žygiuodamas su savo kariuomene per Lietuvą, Napoleonas, didikų patariamas, sudarė Lietuvos vyriausybę. Ši vyriausybė laikinai valdė Kauno, Vilniaus, Gardino ir Minsko guberniją, iš viso apie 138.000 km² plotą.

Mykolas Petkevičius (Pietkiewicz) prie savo veikalo apie 1831 m. sukilimą pridėjo "Carte de la Lithuanie Russe", Lietuvos žemėlapį, rodantį teritorinius sukilėlių pageidavimus. Tas žemėlapis apima Kauno, Vilniaus, Gardino ir Minsko guberniją, iš viso apie 150.000 km². Sūduva išskirta iš šios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos teritorijos, ir ant jos užrašyta "Lithuanie Polonaise", nes ji nuo Vienos kongreso priklausė vadinamajai Lenkijos karalijai.[176]

Teritoriniai atgimusios lietuvių tautos siekimai. Ligi "Aušros" laikų (1883 m.) tik bajorai vadovavo politiniam ir kultūriniam Lietuvos gyvenimui. Jie svajojo apie didelę tarptautinę Lietuvos valstybę, daugiau ar mažiau susietą su Lenkija. Nuo 1883 m. daugiausia iš liaudies kilusi lietuviškoji inteligentija vis aiškiau pradeda siekti kultūriškai ir tautiškai

lietuviškos Lietuvos, istorinį ribų pradmenį keisdama etniniu. Kuriuos buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos plotus laikyti etniškai lietuviškais, lietuvius inteligentus daugiausia įteigė carinės Rusijos administracinis krašto padalinimas ir rusų, iš dalies ir lenkų, mokslininkų raštai. Standartiniai Rusijos geografijos ir istorijos veikalai per ištisus 125 Lietuvos valdymo metus rašė, kad Rusija 1793 m. jau atsiėmė iš Lietuvos visus slaviškus kraštus ir kad 1795 m. ji užėmė jau tikrai lietuviškas žemes. Kai Rusijos valdžia 1840 m. savo leidiniuose uždraudė vartoti Lietuvos vardą, keisdama jį į "Sievero-Zapadnyj kraj" ("Šiaurės Vakarų kraštas"), tai Rusijos mokslininkai Kauno, Vilniaus ir Gardino, kartais ir Suvalkų, gubernijas ir toliau tebevadino "Lietuviškomis Gubernijomis". Šių keturių gubernijų plotas apėmė 132.989 km², ir 1914 m. jis turėjo apie 6.700.000 gyventojų.[177] Netenka stebėtis, kad ir Lietuvos politikai, nuteikti tokių gausių geografinių ir istorinių rusų, net ir lenkų, raštų, būsimą Lietuvos valstybę vaizdavosi taip pat panašiose ribose, juoba kad ir Gardino gudų tarpe 1917-1920 m. buvo pasireiškęs sąjūdis dėtis ne prie Lenkijos, bet prie Lietuvos. Lietuvių šviesuomenės nusiteikimui būsimos Lietuvos sienų klausimu tam tikrą vaidmenį vaidino taip pat ir Lebedkino statistikos paliudyta dar ne taip sena iš dalies lietuviška bei šiek tiek ir jotvingiška Gardino gubernijos praeitis, kaip ir nuo 1566 m. nusistovėjusi teritorinė "Tikrosios Lietuvos" sąvoka.[178] Tačiau "Tikrosios Lietuvos" plotas tesiekė jau tik 99.000 km².

Teritoriniai lietuvių tautos siekimai vis dėlto ilgai dar nebuvo bent kiek tiksliau nusakinėjami. Lietuvių Demokratų Partijos 1902 m. lapkričio 15 d. paruoštame ir tais pat metais 12 "Varpo" numeryje paskelbtame programos projekte, pvz., tepareikštas siekimas išgauti "pilną Lietuvos autonomiją *etnografinėse ribose*" (mano pabraukta).[179] Čia dar visai nieko nepasakyta, kokios turėtų būti tos "etnografinės ribos".

Tiksliau aptarinėti būsimosios laisvos Lietuvos sienas paskatino 1905 m. Rusijos revoliucija, teikusi daugiau vilčių atstatyti bent autonominę Lietuvą. 1905 m., prieš susirenkant Didžiajam Vilniaus Seimui, sudarytame Lietuvių Krikščionių Demokratų Susivienijimo programos projekte pabrėžta, kad šios partijos veikimo

"tikslas yra Lietuvos autonomija etnografiškose ribose, t.y. apimanti visą Kauno guberniją ir lietuviškai kalbančias dalis Suvalkų, Kuršo, Gardino ir Vilniaus gubernijų su miestu Vilnium, kaipo visokeriopu to krašto centru".[180]

Didysis Vilniaus seimas, posėdžiavęs Vilniuje 1905 m. lapkričio 21-22 d. (gruodžio 4-5 d.), antrajame nutarimo punkte reikalavo Lietuvai autonomijos su seimu Vilniuje.

"Toji autonomiška Lietuva turi būti sudėta iš dabartinės etnografiškosios Lietuvos kaip branduolio ir tų pakraščių, kurie dėlei ekonomiškų, kultūriškų, tautiškų arba kitų priežasčių traukia prie to branduolio ir kurių gyventojai prie jo priklausyti panorės . . . Suvalkų gubernijos lietuviai turi būti priskirti prie autonomiškosios Lietuvos".[181]

Ir šitas autonominės Lietuvos teritorijos nusakymas dar nelabai aiškus. Tepaminėta tik Suvalkų gubernija, bet ir jos apimtis tiksliau nenusakyta. Ir trečiajame nutarimo punkte iš pasakymo "neiti Kauno, Vilniaus ir Gardino gubernijose į valsčiaus teismus . . ." tematyti, kad seimas etnografine Lietuva laikė Kauno, Vilniaus ir Gardino gubernijas, tik vis dėlto iš to gubernijų paminėjimo negalima spręsti, ar čia reikia suprasti ištisi tų gubernijų plotai, ar tik tam tikros jų dalys.

Lietuvos Socialdemokratų Partijos (LSDO) konferencija 1906 m. rudenį, patvirtinusi savo Centro Komiteto paruoštas sąlygas susijungti su Lenkų Socialistų Partija Lietuvoje (PPSL), trečiame tų sąlygų punkte jau žymiai aiškiau aptarė šios jungtinės partijos veikimo plotą, tad Lietuvos teritoriją:

"Susidėjusi partija apima savo darbu Kauno gub., lietuvių gyvenamą Suvalkų gub. dalį (Naumiesčio, Vilkaviškio, Senapilės pavietus, dalį Kalvarijos ir seinų pavietų), Vilniaus gub. be Dysnos ir Vileikos pavietų, Gardino gub. Klausimas apie tai, ar į tą plotą turi įeiti Bielskas, Balstogė ir Lietuvos Brasta su apylinkėmis, palieka tuo tarpu neišspręstas".[182]

Jungtinis ir septintasis Lietuvos Socialdemokratų Partijos suvažiavimas 1907 m. rugpiūčio mėn. nutarė iš savo partijos veikimo ploto neišskirti Gardino gubernijos Balstogės, Bielsko ir Lietuvos Brastos apskričių.[183] Tad pagal šiuos abu LSDP nutarimus visa Gardino gubernija laikoma Lietuvos teritorija.

Lietuvos sienų klausimas pradėta gyviau svarstyti per Pirmąjį Pasaulinį karą, kai pradėjo aiškėti galimumas atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Karo metu buvo paskelbti net trys reikšmingi Lietuvos ribų klausimu veikalai: K. Werbelis (P. Klimas), Russisch Litauen, 1916; P. Klimas, Lietuva, jos gyventojai ir sienos, 1917 ir W. Gaigalat (V. Gaigalaitis), Litauen, das besetzte Gebiet, 1917. Vilniaus Lietuvių Konferencijos 1917 m. rugsėjo 18-22 d. išrinktosios Lietuvos Tarybos posėdžiuose daugiausia svarstomų klausimų tarpe buvo ir "sienų su kaimyninėmis tautomis klausimas".[184]

Teritoriniai būsimos nepriklausomos Lietuvos valstybės reikalavimai buvo pareiškiami atsišaukimuose ir ypač tiek Lietuvoje, tiek užsienyje vykusių gan gausių lietuvių konferencijų nutarimuose. Jau pačioje 1916 m. pradžioje Lietuvos kaimuose slaptai platintame socialdemokratų, bet "Savarankės Demokratiškos Lietuvos Sąjungos" vardu pasirašytame atsišaukime "Lietuvos piliečiai" buvo pareikšta, kad būsimos Lietuvos teritoriją turi sudaryti:

"Visos Lietuvos dalys iki šiol buvusios Rusijos valstybės ribose ir, be to, gudų krašto dalių, dabar vokiečių okupuotų: iš Suvalkų gubernijos lietuviškosios ir gudų dalies; lietuviškosios Kuršo dalies, Kauno ir Vilniaus gubernijų dalių. Gardino gubernijos. Gal būt, net dalį Minsko gub., jei ji panorėtų su mumis dėtis".[185]

1916 m. birželio 27-29 Lozanoje vykusioje Pavergtųjų Tautų Sąjungos konferencijoje lietuvių delegacija pareiškė:

"Turėdama galvoje Lietuvos istorinę praeitį, lietuvių tauta taria nepažeisianti tautų laisvo apsisprendimo principų, jei pretenduos įjungti į Lietuvą ir buvusios Didžiosios Lietuvių Kunigaikštijos tautas, pirmoje eilėje gudus. Patikrinimą savo ateities laisvei lietuvių tauta mato pilnoje ir neribotoje Lietuvos nepriklausomybėje".[186]

1917 m. gegužės 31 d. — birželio 3 d. Petrapilyje posėdžiavęs Rusijos Lietuvių Seimas tepasitenkino bendru Lietuvos teritorijos nusakymu: "Visa etnografinė Lietuva privalo tapti nepriklausoma valstybe, nuolat neutrali".[187]

1917 m. rugsėjo 18-22 d. Vilniuje vykusioje lietuvių konferencijoje Lietuvos teritorijos klausimu buvo taip pareikšta:

"Liuosam Lietuvos plėtojimuis reikalinga yra sudaryti iš jos nepriklausomą, demokratiškai sutvarkytą valstybę etnografinėmis ribomis su būtinai reikalingomis ekonominiam gyvenimui korektyvomis".[188]

Išsamiausiai Lietuvos sienų klausimu pasisakė 1917 m. lapkričio 2-10 d. Berne posėdžiavusi lietuvių konferencija. Šiam klausimui skirta visa antroji rezoliucija:

"Dėl Lietuvos ribų Lietuvių Berno Konferencija sutinka su Lietuvių Konferencijos Vilniuje rezoliucija, būtent, reikalauja nepriklausomos Lietuvos etnografinėse ribose su reikalingomis ekonominiu, arba kitais atžvilgiais, korektyvomis. Konferencija mano, kad ribų klausimą reikėtų tuojau pradėti spręsti. Jos manymu, į etnografinį plotą įeina visa Kauno ir Suvalkų gub. šiaurinė dalis, Balstogės apskritis su miestu Balstoge, Gardino, Slanimo, Sokolkos ir Volkovysko ištisi apskričiai Gardino gubernijoj, nes šituose apskričiuose, nors kalbama maišytu slavišku dialektu, tačiau jų gyventojai savo tikyba, būdu, papročiais ir rasės privalumais priklauso lietuvių tautai. Jie gyvena teritorijoj,

kuri nuo seniausių istorijos atmenamų laikų, t.y. nuo XIII šimt. pradžios, visada Lietuvai priklausė, todėl net rusų valdžia visada žiūrėjo į Gardino gub. kaip į integralinę etnografinės Lietuvos dalį. Einant į rytus, Lietuvai priklauso Naugarduko apskritis, Minsko gub. ir visa Vilniaus gub., išskyrus tas Vileikos ir Dysnos apskričių dalis, kur gyventojų dauguma išpažįsta pravoslavų tikybą. Šiaurėje etnografinė Lietuvos siena siekia ligi Dauguvos upės, apimdama visą Alūkstos apskritį Kuršo gub., o paskum eina maždaug Kauno-Kuršo gubernijų sienomis ligi upės Bartavos ir upe Bartava ligi jūrų. Tarp ekonominių korektyvų Konferencija numato kaip svarbiausią — reikalą Lietuvai uosto".[189]

Su sienų klausimu susijusi ir mažumų reikalui skirta trečioji rezoliucija:

"2) Iš Gardino ir Minsko gubernijų lietuviškų dalių, kurių gyventojai skiriasi savo kalba ir tikyba, sudaryti administracinį vienetą, surištą su Lietuvos valstybe tam tikrais dar nustatytinais santykiais. 3) Kreiptis į Lietuvos Tarybą, kad ji pasirūpintų nuo vokiečių okupacijos valdybų "Balstogė-Gardinas" ir "Kuršas" tuojau stskirti lietuvių gyvenamas apylinkes ir prijungti jas prie dabartinės Lietuvos valdybos . . . 4) Jei Latgaliai prisidėtų prie Lietuvos valstybės, jiems duoti kultūros-švietimo, ūkio ir administracijos savivaldą ir atskirą R. Katalikų vyskupiją, surištą su Lietuvos arkivyskupija".[190]

"Iš visų lietuvių konferencijų, vykusių užsienyje 1916-1917 metais, Berno konferencija buvo įmanomai pilniausiai atstovaujama, pasižymėjo darbingumu ir užsimojimu".[191]

Tad ir netenka stebėtis, kad iš visų čia duotų konferencijų nutarimų pavyzdžių šios konferencijos rezoliucijos sienų klausimu buvo ne tik išsamiausios, tiksliausiai ir argumentuotai aptariančios, bet jos ir labiausiai atitiko to meto Lietuvos politikų nusistatymą. Kadangi šios konferencijos metu nebuvo aišku, kas karą laimės, tai ir nebuvo tikra, ar po karo Lietuva atgaus Mažąją Lietuvą ar bent Klaipėdos uostą. Užtat buvo numatyta gauti iš Latvijos Liepoja, tad ir siena su Latvija turėjo eiti Bartavos upe, tuo ne tik ištiesindama sienos liniją, bet ir priartėdama prie pageidaujamo uosto. Alūkstos apskritis turėjo priklausyti Lietuvai, nes tos apskrities gyventojų daugumas buvo lietuviai. Rezoliucijoje užsiminta ir Latgalija, nes ši sritis ilgoką laiką buvo Lietuvos ir Lenkijos bendrai valdoma, jos gyventojai latgaliai buvo tos pačios religijos, kaip ir lietuviai, ir jie kalbėjo artimiausiu lietuvių kalbai dialektu. Čia išryškintas ir etnografinis pradas, kaip jį suprato ir tebesupranta daugumas lietuvių politikų. Etninį gyventojų priklausymą apsprendžia ne vien kalba, kaip, pvz., buvo pasisakyta krikščionių demokratų programos projekte, bet

daugelis kitų savybių, kaip "tikyba, būdas, papročiai ir rasės privalumai". Ypač tikyba yra svarbus požymis, skiriąs lietuvius nuo gudų. Kai stačiatikiai gudai savo mase yra gudų kilmės, tai gudiškai ar "po prostemu" kalbą katalikai yra lietuvių kilmės. Daugiausia šiuo pradu vadovaujantis buvo išvesta ir 1920 m. liepis 12 d. sutartimi su Rusija Lietuvos - Sovietų Sąjungos siena. Etninius požymius dar kiek plačiau buvo nusakiusi Vilniaus lietuvių politinių veikėjų grupė savo pirmajame okupacinei valdžiai įteiktame memoriale 1916 m. birželio mėn: "Nors žmonės apie Vilnių kalba gudiškai arba lenkiškai, bet jie nesiskiria nuo tų, kurie kalba lietuviškai: čia randame tas pačias dainų melodijas, tas pačias pasakas, papročius, tą pačią religiją, būdą, praeitį, tą pačią padermę ir pagaliau tą pačią išvaizdą".[192] Kartais lietuviai politikai Rytų Lietuvos lietuviškumą įrodinėjo ir kitais etniniais požymiais, kaip vietovardžių ir žmonių pavardžių lietuviškumu, lietuviška trobesių architektūra.

S. Kairys apie Berno konferencijos rezoliuciją teritorijos klausimu yra taip atsiliepęs: "Negalima pasakyti, kad Berno konferencija nebūtų mokėjusi užsimoti".[193] Tačiau Lietuvos socialdemokratai, kurių pats S. Kairys buvo vienas iš pagrindinių vadų, kaip matėme, pietuose Lietuvos sienas buvo nukėlę net ligi Lietuvos Brastos. Nebent tik Latvijos teritorijos atžvilgiu Berno konferencijos buvo plačiau užsimota. Vis dėlto teritoriniai Berno konferencijos nutarimai buvo tam tikras kompromisas. Toje konferencijoje dalyvavęs J. Gabrys buvo istorinės Lietuvos šalininkas. Jis "siūlė Lietuvai kiek galint daugiau žemių, nes, anot jo, tik didžiulė Lietuva galėsianti imponuoti Antantės valstybėms ir susilaukti jų palankumo. Dėl to buvo siūloma eiti iki Pinsko balų".[194] A. Smetona buvo už tai, kad prie Lietuvos būtų prijungta Gardino gubernija su jos pramonės rajonu. Dėl šių kalbų J. Šaulys buvo pareiškęs: "Labai liūdną įspūdį daro iki šiol pasakytos kalbos apie Lietuvos sienas, ir, jeigu Lietuva jas gautų, ji žūtų dėl per didelio sienų išplėtimo".[195] Pirmojo politinio lietuvių memorialo vokiečių valdžiai aptarta Lietuvos teritorija mažesnė už Berno konferencijos nubrėžtąją:

"Rusų padalijimu ta teritorija susideda iš Kauno gubernijos, mažiausia 3/4 Suvalkų gubernijos su Suvalkų miestu, mažiausia pusės Vilniaus gubernijos, būtent, iš Trakų, Švenčionių, Vilniaus, mažiausia pusės Lydos apskrities ir trečdalio Ašmenos apskrities, iš nedidelės dalies Gardino gubernijos ir Kuršo dalies su Palangos miestu".[196]

Kadangi kai kurių Lietuvos politikų buvo pageidautos žy-

miai platesnės Lietuvos sienos, tai Berno konferencijos nutartos ribos maždaug atitiko daugumos to meto lietuvių politikų nusistatymą. Užtat ir 1920 m. liepos 12 d. sutartimi nustatyta Lietuvos - Sovietų Rusijos siena buvo kompromisinis sprendimas, pasiektas po kietų derybų, lietuviams atsisakius nuo platesnių Gardino gubernijos plotų ir nuo Minsko gubernijos Naugarduko.

IV

LENKIJOS PRETENZIJOS Į LIETUVOS TERITORIJĄ

Teritoriniai lenkų siekiai. Apibendrindamas teritorinius atgimstančios Lietuvos valstybės siekimus, tariuosi nedaug prasilenksiąs su tikrove, jei pripažinsiu, kad pagrindiniu tų siekimų išeities tašku, bent jau bendrais bruožais, buvo nuo 1566 m. nusistovėjusios etnografinės Lietuvos "Lituania Propria", "Tikrosios Lietuvos" sąvokos nužymėta teritorija. Būta, tiesa, ir tam tikrų nuo šios bendros linijos nukrypimų, tačiau ir tie nukrypimai ėjo į abidvi priešingas, tiek šios teritorijos mažinimo, tiek, ir gal net dar didesnio, jos didinimo kryptis. Kai kuriose konferencijose, partijų programose, memorandumuose ar atsišaukimuose pasitaikydavo ir kuklesnių teritorinių reikalavimų, atsisakant, pvz., pirmiausia Dysnos ir Vileikos, kartais ir pietų Sūduvos, kai kada net nebūtinai siekiant pietuose ištisinės Nemuno ribos ir pietryčiuosia sieną priartinant prie Lydos ir Ašmenos, tačiau nekartą buvo reikalaujama ir kai kurių už "Lituania Propria" esančių žemių, kaip vidurinės, ar net ir pietinės Gardino gubernijos dalies, Lietuvos sieną nukeliant net ligi Pripetės pelkyno ir Lietuvos Brastos, priskiriant Lietuvai Minsko gubernijoje buvusį Naugarduką, net Liepoją.

Kaip etnografinis Lietuvos žemių pagrindas yra "Lituania Propria", taip tikrasis lenkiškų žemių pagrindas, bent bendrais bruožais, yra 1807 m. Napoleono sudarytoji "Varšuvos kunigaikštystė", nuo 1815 m. Vienos kongreso paversta dar labiau apkarpyta "Lenkijos karalyste", apėmusi beveik visas etnografines lenkiškas žemes ir lietuvišką šiaurinę Suvalkų gubernijos dalį. Tačiau, kai lietuviai savo nusistovėjusias "Tikrosios Lietuvos" etnografines sienas laikė siektinu idealu, lenkų politikams etnografinės Lenkijos sienos atrodė visai nepriimtinos, toli gražu netenkinančios lenkų tautos siekimų. Atgimusi Lenkijos valstybė pretendavo į buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos žemes, neišskiriant nė tikrosios Lietuvos plotų.

Šį siekimą Lenkija, tiesą sakant, paveldėjo iš praeities. Nuo pat Kriavo unijos (1385 m.) laikų lenkai stengėsi prijungti Lietuvą prie Lenkijos, kai Lietuva siekė išlaikyti savo jei jau ne kultūrinę ir tautinę, tai bent politinę nepriklausomybę. Tenka pripažinti, kad ilgai trukęs stiprus Lietuvos bajorų, ypač didikų, Lietuvos nepriklausomybės siekimas po 400 unijos metų, į "Respublikos" pabaigą, buvo gerokai susilpnėjęs. Tuo tenka aiškinti, kad ir 1791 m. gegužės 3 d. seimo priimtoji nauja konstitucija galėjo paversti Lietuvą paprasta Lenkijos provincija. Vis dėlto iš tikrųjų net ligi pat paskutinio 1795 Lietuvos-Lenkijos padalinimo praktiškai Lietuva buvo išlikusi kaip atskira valstybė su savo vyriausybe, savo kariuomene, savo iždu. Ir Lietuvos vidaus gyvenimas buvo tvarkomas ne lenkiškais įstatymais, bet savo atskiru teisynu — Lietuvos Statutu, laikiusiu Lenkiją užsieniu ir draudžiusiu svetimšaliams, tad ir lenkams, užiminėti aukštas tarnybos vietas ir pirktis žemių Lietuvoje. Istoriografijoje vyravo, tiesa, ilgą laiką nepagrįsta nuomonė, kad Lietuvos valstybė tegyvavusi tik iki Liublino unijos (1569 m.). Didelis Lietuvos patriotas Teodoras Narbutas savo 9 tomų lenkiškai rašytoje "Lietuvos istorijoje" "laužė plunksną ant Liublino unijos". Tos pat nuomonės laikėsi ir Simanas Daukantas, pirmas istorikas, lietuviškai rašęs savo veikalus. Ir vokiečių istorikas A. L. Schlözer (1735-1809), pirmas įtraukęs Lietuvos istoriją į pasaulinės istorijos rėmus, remdamasis V. A. Kojalavičiaus "Historia Lituana", Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos istoriją baigė irgi Liublino unija. Kad ir turėdama po Liublino unijos bendrą su Lenkija seimą ir bendrą kartu su lenkais renkamą Lenkijos karalium ir didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu tituluojamą valdovą, nors ir nebevainikuojamą didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu atskiromis ceremonijomis, Lietuva išlaikė savo valstybinį savarankiškumą net ligi pat paskutinio Lietuvos-Lenkijos padalinimo.

Kaip unijos laikų, taip ir atsikuriančioji Lenkijos valstybė, nesitenkindama savo etnografinėmis sienomis, siekė tuo ar kitu pavidalu prijungti prie Lenkijos visas buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos žemes ar bent didžiąją jų dalį. Priemones, kuriomis atgimusi Lenkijos valstybė tą siekimą vykdė, šitaip gan taikliai dar ne taip seniai aptarė monografijos apie 1918-1919 m. Lenkijos politiką Lietuvos, Gudijos ir Ukrainos žemių atžvilgiu autorius lenkų istorikas Aleksy Deruga:

"Lenkijos politiką tuo laikotarpiu sudarė *daugiausia* karo įvykiai į rytus nuo lenkiško etnografinio ploto esančiose žemėse. Lenkijos

vyriausybė nepripažino esant tokių valstybinių formacijų, kaip buržuazinė Lietuvos Respublika, Gudų Liaudies Respublika, Tarybinė Lietuvos Respublika, Vakarų Ukrainos Liaudies Respublika, Ukrainos Liaudies Respublika. Svarbiausiu ir, tiesą sakant, vieninteliu partneriu rytuose valdantieji lenkų sluoksniai laikė Vokietiją. Tatai liudija reikšmingas karinis-politinis 1919 m. vasario 5 d. susitarimas, žinomas Balstogės sutarties vardu . . .

Vadovaudamasi politine kryptimi laikyti įvairias valstybes rytuose per non est (nesančiomis, A.R.), lenkų vyriausybė dėjo pastangas įjungti į Antrąją Respubliką plačias lietuviškas-gudiškas ir ukrainiškas žemes militarinės, politinės ir diplomatinės akcijos keliu. Karinio veiksnio persvarą lėmė daugelis priežasčių. Jokia tarptautinė instancija nei prieš, nei taikos konferencijos Paryžiuje metu nepripažino Lenkijai tų žemių. Negalėjo pavykti sudaryti politinių sutarčių teritoriniais klausimais su lietuvių, gudų ir ukrainiečių nacionalistais dėl tos paprastos priežasties, kad lenkų vyriausybės nepripažino Voldemaro (Tarybos), Čechivskio ir Ostapenkos (Direktoriato) ir Izidoriaus Holubovičiaus (Ukrainos Tautos Tarybos Stanislavove) valdžių. Tokioje padėtyje buvo vedama daug derybų, bet karinio-politinio pobūdžio, griežtai slaptų, dalyvaujant pirmiausia generalinio štabo karininkams. Derybų tema tegalėjo būti ne galutinių valstybės ribų, bet tiktai laikinosios demarkacinės linijos nustatymas".[197]

Nors visos lenkų partijos ir politinės grupuotės nesitenkino etnografinėmis Lenkijos sienomis ir rytuose siekė buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos žemių, tačiau tų žemių aneksijos pateisinimo argumentavimu, jos pavidalu bei maskavimu, prijungtinų žemių apimties, būsimosios jų santvarkos ir kai kuriais kitais klausimais įvairių politinių sambūrių tarpe būta ir tam tikrų skirtumų, kartais net ir priešingumų. Tiek Lenkijos bendrojoje, tiek ir jos pretenduotų rytinių žemių politikoje daugiausia svėrė dvi politinės grupuotės — paprastai sutrumpintu endekų vardu vadinamieji tautiniai demokratai (Narodowa demokracja) ir J. Pilsudskio autokratiškai vadovaujama vadinamoji "Belvederio stovykla". Šios dvi srovės daugiausia tarp savęs varžėsi dėl politinės įtakos valstybėje ir turėjo skirtingas pažiūras į prijungtinų prie Lenkijos žemių rytuose apimtį ir ypač į to prijungimo išorinį pavidalą. Kai Romano Dmovskio vadovaujami endekai siekė į rytus nuo etnografinės Lenkijos esančias žemes į Lenkijos valstybę besąlygiškai įjungti, inkorporuoti, Pilsudskis svajojo atkurti Lenkijos vadovaujamą ir lenkų tautos interesams tarnaujančią Didžiąją Lietuvos Kunigaikštiją ir ją sujungti, sufederuoti su Lenkija. Tad tuometinėje lenkų politikoje buvo dvi pagrindinės lietuviškų, gudiškų ir ukrainiškų plotų prijungimo prie Lenkijos koncepcijos:

tiesioginis prijungimas, arba *inkorporacija*, ir netiesioginis, maskuoto pavidalo prijungimo būdas — *federacija*.

Pilsudskinis federalizmas. Belvederio stovykla buvo palaidas įvairių politinių grupuočių junginys, kurį sudarė legionininkai, slaptosios lenkų karinės organizacijos POW (Polska Organizacja Wojskowa) nariai, gen. št. žvalgybos, informacijos ir propagandos skyriaus karininkai, socialistai, nemaža po Pirmojo Pasaulinio karo iš Rusijos miestų, iš Kijevo, Minsko ir Vilniaus į Varšuvą persikėlusių pas, iš Magdeburgo kalėjimo grįžusį, Pilsudskį politikų, apie savaitraštį "Rząd i Wojsko" ir dienraštį "Gazeta Polska" susitelkę žurnalistai, pagaliau gan gausingi buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos žemių, ypač etnografinės Lietuvos, dvarininkai. Šitas įvairių politinių grupių lipdinys neturėjo išdirbtos, rašytos programos: jį jungė energingo Juozapo Pilsudskio autoritetas. Šios stovyklos politikai drausmingai tevykdė savo vado Pilsudskio nurodymus ir sakėsi esą "Komendanto tarnyboje".[198]

Tiek 1918 m. spalio mėn. pradžioje Varšuvą pasiekusios neramios žinios, kad vokiečių kariuomenė netrukus pasitrauksianti iš keleto apskričių prie Berezinos, tad Raudonoji armija pradėsianti žygiuoti į vakarus, tiek ir artėjanti vokiečių armijos kapituliacija vakaruose paragino Pilsudskio šalininkus suskasti uoliai ruošti teritorines programas. 1918 m. spalio 4 d. pilsudskininkų Lenkų Demokratinės Politikos Grupuotės (Stronnictwo Polskiej Polityki Demokratycznej) valdyba įteikė Regentų Tarybai memorialą, kurio mintis vėliau bandė vykdyti Moračevskio-Vasilevskio vyriausybė ir iš kurio pradėjo ryškėti teritorinė pilsudskininkų politika. Tame memoriale pareikšta:

1. Reikia taikyti įvykusių faktų politika ir okupuoti teritorijas, kurios turi priklausyti Lenkijai. Kai susirinks būsimasis taikos kongresas, "tą, ką turėsime, niekas mums jau nebeatims".

2. Reikia siekti, kad nuo Rusijos atplėšti pakraščiai niekad jai nebegrįžtų.

3. Lenkų tauta turi siekti susitarimo "pirmoje eilėje su vokiečių tauta".

4. "Atstatant Rusiją, reikia vadovautis tuo pagrindu, kad būtų nuo jos atskirtos gausingos jos pavergtos tautos, tad vakaruose, be lenkų, taip pat — ukrainiečiai, gudai, lietuviai, latviai, estai ir suomiai".

6. "Paprasčiausias reikalo sprendimas būtų senosios isto-

rinės Lenkijos atstatymas naujųjų laikų federalizmo pagrindais Lenkijos, Lietuvos, Gudijos ir Ukrainos unijos pavidalu".[199]

Kaip programos minimumą šis memorialas reikalauja, kad prie Lenkijos būtų prijungtos Bielsko, Balstogės, Sokolkos, Lietuvos Brastos apskritys ir Volinija pagal Styrės ar Slučės upės liniją. Iš likusios lietuvių-gudų teritorijos, šių pilsudskininkų-demokratų nuomone, galima būtų išskirti du politinius vienetus: etnografinę Lietuvą (žinoma, lenkiškai suprastose etnografinėse sienose), kaip atskirą valstybę "sąjungoje su Vokietija", ir Didžiąją Vilniaus Kunigaikštiją.[200] Čia tenka pabrėžti, kad kaip visų lietuvių teritorinių reikalavimų būtiniausiu pagrindu buvo laikoma Lietuvos sostinė Vilnius ir Vilniaus sritis, taip ir visi lenkų politikai Vilnių laikė lenkišku miestu, būtinai išskirtinu iš etnografinės Lietuvos. Apie Lietuvos sąjungą su Vokietija čia kalbama dėl to, kad buvo skaitomasi su realia padėtimi, nes vokiečiai dar nebuvo visai parblokšti. Pasisakymą už atskirą lenkiškai suprastos "etnografinės" Lietuvos valstybę tenka laikyti mostu Vilniaus lenkų konservatorių nusistatymui.

Šiame memoriale iškelta aikštėn keletas pagrindinių to meto lenkų, ypač Pilsudskio, politikos bruožų, kaip 1. Pilsudskio nuosekliai vartotas "įvykusių faktų" metodas; 2. to meto lenkų, ypač Pilsudskio, siekimas savo politikoje remtis vokiečiais; 3. Rusijai priešinga Pilsudskio politika, siekianti kiek galima labiau apkarpyti Rusijos teritoriją, ir 4. Pilsudskio federalizmas.

Pilsudskio šalininkai 1918 m. paskelbė tris brošiūras šūkiu "Laisvi su laisvais, lygūs su lygiais". Iš šių spaudinių ryškėja politinis pilsudskininkų galvojimas. Pirmoji anoniminė brošiūra antrašte "Senosios Rusijos 'pakraščio tautų' klausimas" nukreipta prieš galimą Pabaltijo tautų, gudų ir ukrainiečių federaciją su Rusija, argumentuojant, kad rusai esą viešpataujanti tauta, net ir sksičiumi viršijanti kitas tautybes. Ginče tarp Lenkijos ir "pakraščio tautų" autoriai tepastebi tik du dėmesio vertus momentus: sienų klausimą ir kitos tautybės teritorijoje gyvenančių piliečių klausimą. Čia keliamas aikštėn antagonizmas tarp anų tautų kultūros ir senesnės civilizacijos lenkiškos kultūros. Išvadoje pabrėžta, kad prie Nemuno ir Dniepro Lenkijos kaimynu neturinti būti Rusija.[201]

Antrosios brošiūros antrašte "Lietuvos valstybė"[202] autorius buvo Regentų Tarybos Politinio Departamento vicedirektorius, istorijos profesorius Vytautas Kamieneckis. Pagal Kamieneckį geriausias politinis sprendimas būtų buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos žemes padalyti į tris kantonus. Į pirmąjį kantoną įeitų Kauno Lietuva su žymiausiais miestais Kaunu,

Šiauliais, Telšiais, Raseiniais, Tilže, Klaipėda, Liepoja. Lenkai čia sudarytų 10-15%. "Lenkų dauguma Kaune ir pietinėse Ukmergės apskrities dalyse". Nustatydamas kantonų teritoriją, Kamienieckis atsižvelgė į pagrindinius endekų reikalavimus, kad iš vokiečių būtų atimta Tilžė ir Klaipėda, iš Rusijos — Liepojos uostas. Antrojo "autonominės provincijos" kantono sostinė būtų Vilnius. Šį kantoną sudarytų Sviechovskio ir E. Mališevskio "lenkiškai-gudiška Lietuva" vadintosios apskritys, būtent: Vilniaus, dalis Trakų, Gardino, Lydos, Valkaviskio, Balstogės, Sokolkos ir Bielsko. Vilniuje turės susirinkti ir jungtinis seimas, kuris nutars, kuri kalba turi būti valstybinė. Trečiasis kantonas būtų gudiškas su sostine Minske. Pagal autorių, šiame kantone būtų lenkų "priemaiša", siekianti 10-20%. Ši būsimoji Lietuvos valstybė turėtų apie 8 milijonus gyventojų.

Šioje jungtinėje Lietuvos valstybėje seimas turėtų būti arba Vilniuje, Kaune, Balstogėje, Pinske ir Minske, arba Kaune, Vilniuje ir Minske. Pirmoji koncepcija primena dar 1917 m. prezidentui Vilsonui informuoti skirto Paderevskio memorialo federalistinę koncepciją. A. Deruga šiame "Lietuvos valstybės" projekte, kuriame lietuviai sudarytų tautinę mažumą, teisingai įžiūri klastą. Reikėjo tikėtis, kad jungtinis seimas Vilniuje lenkų ir gudų balsais nutars Lietuvą sujungti su Lenkija. Kamieneckio brošiūroje esama tiek endekams, tiek ir konservatoriams priimtinų elementų.'[203]

Trečiosios tos pat serijos brošiūros antrašte "Lenkų gaivalas Lietuvoje" autorius yra žurnalistas statistikas Edvardas Mališevskis.[204] Jis čia užsibrėžė įrodyti buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos žemių, ypač Gardino ir Vilniaus gubernijų, lenkiškumą. Gudų klausimo sprendimą sunkina rusifikacinės akcijos padariniai, kuriuos tačiau galima būsią atitaisyti. Taip galvoti duodanti pagrindo ta aplinkybė, kad turime daug tokių, kurie buvo "kilme gudai, krašto priklausomybe lietuviai", kaip Mickevičius, Kosciuška, Moniuška, Kondratavičius, Oželkienė ir kiti. Vilniaus krašto ir Gardino lenkiškumui įrodyti autorius panaudojo vokiečių okupacijos meto 1916 m. lenkams palankią statistiką, pagal kurią Lydos apskrityje lenkų buvę 33,1%, Gardino 78,1% ir Vilniaus 89,8%. Vilniaus miesto tarybą kadaise sudarė 59 lenkai (viceburmistras Konradas Niedzialkovskis), 9 rusai, 7 žydai, 1 lietuvis. Privačių lenkų mokyklų buvo 60 su 7.000 su viršum vaikų. Mališevskis pateikia pagaliau du svarbiausius Lietuvos lenkiškumui įrodyti argumentus: 1. Istorinės Lietuvos teritorijoje bendras lenkų kaimo gyventojų skaičius drąsiai gali siekti arti dviejų milijonų galvų. 2. Prieš

karą buvusioje Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje lenkams priklausė stambios ir vidutinės žemės nuosavybės dešimt milijonų margų, "tad daugiau, negu dabar sudaro visa dvarų nuosavybė, drauge su latifundijomis, Lenkų Karalystėje". Lenkiškai suprastos etnografinės Lietuvos (tad be Vilniaus ir Gardino) klausimo esą neverta specialiai nė nagrinėti, kai net pačiame Kaune lietuviai sudaro mažumą.[205]

Ši brošiūra, kaip ir A. Deruga pastebi,[206] nedaug teprisidėjo prie pilsudskininkų federacinės minties vystymo, nes jos autorius savo temą taip dėstė, kad tuo turėjo būti labiau patenkinti endekai, negu pilsudskininkai. Ir iš tikrųjų: jeigu jau visa Lietuva, net ir etnografinė, kaip ją lenkai suprato, buvo tiek lenkiška, tai kam čia dar reikėjo kurti paskiri kantonai? Tad čia jau savaime prašosi išvada, kad visą Lietuvą reikėjo įjungti, inkorporuoti į Lenkijos valstybę, kaip skelbė endekai.

Kaip ir K. Pakštas yra pastebėjęs,[207] net ir gan palanki lenkams 1909 m. statistika per silpnai grindė lenkų pretenzijas į Vilniaus kraštą, tad, norėdami įrodyti Lietuvos lenkiškumą, lenkai kiekybinius argumentus pradėjo keisti kokybiniais. Nors lenkai Lietuvoje kiekybiškai dar ne dauguma, tačiau jie vyraują kokybiškai: lenkai Lietuvoje sudarą aukštesnį, inteligentijos sluoksnį, jie vyraują ir ekonominiame Lietuvos gyvenime, nes lenkams dvarininkams priklauso apie pusę visos Lietuvos žemės nuosavybės. Panašias mintis dar 1917 m. yra dėstęs Kauno gubernijos dvarininkas, žurnalistas Marijonas Sviechovskis, rašinyje "Lenkų gaivalas lietuvių žemėse, ypatingai atsižvelgiant į centrinių valstybių okupuotus plotus".[208] "Lenkų ir su jais sutapatintų (čia turima galvoje vadinamieji "baltalenkiai", "bialopolacy", aplenkėję gudai, A.R.) gyventojų rankose visose Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos žemėse (be Suvalkų gubernijos) yra 140 tūkstančių km^2 žemės (68,4% visos žemės nuosavybės) — ne daug mažiau, negu kartu paimtose lenkų rankose esančiose visose kitose etnografinės Lenkijos žemėse".[209] Ir Sviechovskis buvusioje Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos teritorijoje randa 2 milijonus lenkų.

Deruga išskaičiavo 1918-1919 m. pilsudskininkų sunkumus jų teritorinei programai vykdyti.[210] Reikėjo atsiklausti tautinių lietuvių ir gudų veikėjų nuomonės. Tam kliudė Dmovskio doktrinos išpažinėjų šovinizmas, nes jie lietuvius ir gudus laikė per non est, nesančiais. Endekai taip pat nenorėjo angažuotis veiksmais, reikalaujančiais bendradarbiauti su vokiečiais. Trečias sunkumas buvęs "žymią daugumą ginčijamų teritorijų sudarančių dviejų tautų atstovų tarpe paplitusios poli-

tinės kryptys". Kadangi dauguma lietuvių nacionalistų buvę vokiškos orientacijos, tai, "kol vokiečiai stipriai tebesėdėjo balne", lietuvių-lenkų pasitarimai negalėję duoti teigiamų vaisių.[211] Gudų vyriausybė buvusi marionetinė, atstovavusi negausingai grupei, neturėjusiai tautoje įtakos, be armijos, be iždo. Pagal tai ir gudų nacionalistų orientacija buvusi dvejopa: arba su vokiečiais, arba su Lietuvos Taryba.[212]

Inkorporacinė endekų doktrina. Inkorporacinę endekų tautinės-teritorinės politikos doktriną suformulavo Romanas Dmovskis, taikos konferencijos Paryžiuje atstovas. Nors Dmovskis pats sakosi rytų sienų sprendime nedalyvavęs ir net neturėjęs progos taikos konferencijoje pravesti diskusijų, be to, jo vaidmuo kaip lenkų atstovo konferencijoje dėl staigios ligos 1919 m. rudenį turėjęs baigtis,[213] tačiau jo programa buvo reikšminga tiek tuo, kad jos laikėsi įtakinga endekų partija ir visa dešiniųjų stovykla krašto viduje, tiek ir ypač tuo, kad Dmovskio vadovaujamas Tautinis Lenkų Komitetas Paryžiuje atstovavo Lenkijos valstybei užsienyje. Tautinio Lenkų Komiteto notos didžiosioms valstybėms ir taikos konferencijai buvo pripažįstamos oficialia Lenkijos vyriausybės pažiūra.

1917 m. liepos mėn. laiške J. Bartoševičiui, Ukrainos lenkų dvarininkijos atstovui, vėliau Tautinio Lenkų Komiteto teritorinės komisijos pirmininkui, R. Dmovskis nužymėjo pagrindinius savo teritorinės doktrinos apmatus. Tame laiške Dmovskis pareiškė: "Mums reikia pasitraukti gan toli į rytus". Atsakydamas į klausimą, kokiose ribose Lenkija taptų galinga, Dmovskis pabrėžė: "Tuo atžvilgiu šiaurės rytai (Lietuva, Gudija) mums yra saugesni už pietryčius (Ukrainą). Mano nuomone, geriausia mums būtų turėti Kauno, Vilniaus, Gardino guberniją, didesnę dalį Minsko ir Volinijos, pagaliau, apie dvi Podolės apskritis (Ploskirovo ir Kamienieco). Bet ar leis mums Ukrainos klausimo išaugimas šitaip karpyti?"[214]

Savo inkorporacinės koncepcijos pagrindus Dmovskis išdėstė trijose oficialiose brošiūrose. Pirmoji brošiūra yra anglų kalba rašytas memorialas "Problems of Central and Eastern Europe" (Londonas, 1917 m. liepos mėn.), įteiktas didžiųjų koalicijos valstybių vyriausybėms. Pagal šį memorialą "tikroji Lenkija, t.y. kraštas, kuriame gyventojų masė kalba lenkiškai, sudaro paviršių apie 85.000 kvadratinių mylių su 23 milijonais gyventojų", tačiau reikia sukurti Lenkiją, apimančią apie 200.000 kvadratinių mylių teritoriją, beveik lygią Prancūzijos ar Vokietijos teritorijai, su maždaug 38 milijonais gyventojų,

beveik tiek, kiek turi Prancūzija. Pagal tai Lenkija savo teritorija ir gyventojų skaičium būtų viena didžiausių Europos kontinento valstybių ir, būdama sąjungoje su didžiosionis Vakarų valstybėmis, taptų galingu Europos pusiausvyros ir užtvankos, prieš augančius vokiečių nukariavimus rytų Europoje, veiksniu.

Praeityje Lenkija siekusi iki Dniepro ir už Dauguvos.

"Visame tame plote lenkų civilizacija iki šiol turi persvarą, o lenkų mažuma, didelė ar maža, ten reiškia turtą, kultūrą, pažangą. Nebūtų nei geistina, nei galima įjungti vėl į Lenkiją viso ploto. Bet žymi jo vakarinė dalis, kur lenkų mažuma labai stipri (kai kuriose Vilniaus žemės apskrityse lenkai faktiškai sudaro daugumą), turi būti įjungta, kad ir tik tuo sumetimu, kad vien tik lenkų valstybė sugebės tas žemes tinkamai valdyti ir jas įvesti į pažangos kelią. Nelenkiškos padermės, gyvenančios tose žemėse, įėjusios į lenkų valstybės sudėtį, naudosis augimo laisve savo gimtaisiais pagrindais. Ypač lietuvių padermės ateitis gali būti apdrausta vien tik įjungiant visą lietuvių etnografinį plotą (Kauno gubernija bei dalys Vilniaus, Suvalkų ir Rytprūsių) į lenkų valstybę: lietuvių padermė per maža (apie du su puse milijono), kad galėtų sukurti savo valstybę, o negalima laukti, kad lietuvių liaudis, būdama Romos katalikų tikėjimo ir išaugusi Vakarų civilizacijos įtakoje, rastų savo teisėtų reikalų patenkinimą rusų valstybėje pagal kurią nors konstituciją. Lietuvių tarpe yra grupuotė, kuri priešinga jungtis su Lenkija: jos šalininkai prisibijo lenkų įtakos, kuri krašte yra stipri, ir jiems vadovauja klasinis antagonizmas jų ir žemvaldžių, kurie Lietuvoje yra lenkai. Tačiau yra tikra, kad, jeigu klausimą spręstų plebiscitas, tai žymi gyventojų dauguma balsuotų už Lenkiją".[215]

Antras ir pats svarbiausias oficialus dokumentas yra 1918 m. spalio 8 d. prezidentui Vilsonui įteiktas "Memorialas apie lenkų valstybės teritoriją".[216] Šiame memoriale buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos žemes su Ukraina Dmovskis laiko buvusia Lenkijos valstybės teritorija. Šioje teritorijoje "lenkai buvo vienintelė intelektualinė ir politinė jėga", kurią rusai stengėsi sunaikinti. Daugumą tos teritorijos gyventojų sudarantieji ukrainiečiai, gudai ir lietuviai susidedą beveik išimtinai iš smulkių ūkininkų ir dvasiškių. Įdomiausia, kaip Dmovskis šias tautybes vertina. Guduose nesą iš viso bet kokio tautinio judėjimo, nesą net ir gudų literatūros užuomazgų. Ukrainiečių tarpe per pastaruosius penkiasdešimt metų pasireiškusi tam tikra literatūrinė veikla ir silpnas politinis judėjimas, siekiąs tautinio savaimingumo. Vis dėlto šis judėjimas, apimąs tik studentus, daugiausia kunigų ir valstiečių sūnus, neišugdęs stiprios intelektualinės klasės.

Apie lietuvius memorialo autorius šitaip pasisako:

"Tik lietuviškai kalbančių gyventojų tarpe šiuose plotuose tautinis judėjimas padarė žymią pažangą. Prasidėjo jisai ne daugiau kaip prieš 40 metų, ir per tą trumpą laiką jo vadovai įgijo tam tikrą įtaką lietuvių liaudies masėse ryšium su tuo, kad jos buvo labiau išsilavinusios ir gabesnės pažangai, negu rusinai ar gudai. Tačiau lietuvių tautinis judėjimas tebėra dar labai jaunas. Išmokslintos šio krašto klasės tarpe maža lietuvių nacionalistų, ir lenkai dar tebėra pagrindinis jos kultūrinis elementas. Literatūrinės lietuvių pastangos tebėra dar kūdikystės padėtyje, o lietuvių kalba dar neišaugo viršum labai pirmykščio lygio. Yra duomenų, kad ateityje lietuviai išsivystys į savarankią tautą, bet, kaip ligi šiol, tatai dar nėra įvykęs faktas. Nelaimei lietuvių tauta nėra pakankamai gausinga ir statistika rodo, kad lietuviškai kalbantieji gyventojai, gyvenantieji daugiau ar mažiau kompaktiška mase, tiksliai apibrėžtoje teritorijoje (Kauno gubernija, dalis Suvalkų ir Vilniaus gubernijos, Rytprūsių dalis), neviršija dviejų milijonų".

Vis dėlto Dmovskis pripažįsta, kad po 1863 m. "rytinėse provincijose" visuomeninis ir ekonominis lenkų pajėgumas esąs žymiai sumažėjęs. Esančios keturios šio reiškinio priežastys, būtent: prieš lenkus nukreipta rusų valdžios politika, ukrainiečius, gudus ir lietuvius valstiečius prieš lenkus žemvaldžius ir lenkišką inteligentiją kurstanti rusiškoji propaganda, tautinio lietuvių judėjimo pažanga ir iš dalies perėmusių rusų kalbą ir kultūrą šių plotų gausingų žydų, lenkams priešingas, nusistatymas. Nors lenkai ir per silpni valdyti visus rytų plotus, tačiau "lietuvių ir ukrainiečių valstybės sukūrimas reikštų arba anarchiją, arba svetimšalių vokiečių valdymą". Taip pat ir šių žemių grįžimas prie Rusijos reikštų anarchiją ir protinį bei ekonominį sustingimą. Atsižvelgiant į visa tai, Lenkijos sienos tekeltinos kiek toliau į rytus nuo sienų po antrojo padalinimo (1793 m.).

"O šiaurinės dalies teritorija su lietuviškai kalbančia dauguma privalėtų būti suorganizuota kaip atskiras ir su lenkų valstybe surištas kraštas autonomijos pagrindu.

Lietuva turėtų apimti Kauno guberniją, šiaurės vakarų Vilniaus gubernijos juostą, didesnę Suvalkų gubernijos dalį ir šiaurės rytų Rytprūsių juostą (Nemuno žemupį). Pietinis Kuršo pakraštys su mažu Palangos uostu sudaro taip pat lietuviškos istorinės ir etnografinės teritorijos dalį; jis buvo įjungtas į Kuršą tik 1841 m., kad patenkintų pageidavimus Kuršo vokiečių, kurie norėjo betarpiškai siektis su Prūsija. Sienos reikėtų dabar ištiesinti ir net išvesti į šiaurę nuo Liepojos, imant dėmesin faktą, kad Liepoja, kaip jūrų uostas, telkia lietuvių prekybą ir todėl ji turėtų būtinas palankaus augimo sąlygas".

Norėdamas pridengti savo imperialistinę koncepciją, kad ji atrodytų priimtinesnė tautų apsisprendimo teises pripažinusiam Vilsonui, Dmovskis šiame memoriale užsimena ne tik apie Lietuvos autonomiją, bet nepabūgo pavartoti net ir iš pilsudskininkų skolinto unijos termino. "Lietuva būtų per maža, kad galėtų sudaryti visai savarankišką valstybę, bet unijoje su Lenkija jos tautinė laisvė kaip ir vystymasis būtų labiau apsaugotas, negu kurioje nors kitoje kombinacijoje". Šį tvirtinimą autorius remia tuo, kad Lietuva priėmusi civilizaciją iš Lenkijos, tad ir unija su Lenkija tebūtų natūralus tęsinys, nė kiek negresiąs lietuvių tautos likimui. Būsimoji demokratinė Lenkija nedarysianti jokių kliūčių lietuvių tautai laisvai plėtotis.

Lenkijai turėtų priklausyti likusi, didesnė Vilniaus gubernijos dalis su Vilniaus miestu ir Gardino gubernija, nes čia lenkai sudarą daugumą arba žymią mažumą, didesnė Minsko gubernijos dalis su Minsku, Slucku ir Pinsku, vakarinės Volinijos dalis iki Horynės upės ir vakarinės Podolės apskritys (Ploskirovas ir Podolės Kamieniecas). Šiose teritorijose lenkai turį labai stiprią mažumą ir esą vienintėlė intelektualinė ir ekonominė jėga, sugebanti valdyti kraštą. Latgalija (Inflanty Polskie) su Daugpiliu ir Alūkstos apskritis esanti lenkų ir latvių apgyventa, bet lenkai vyraują ekonominiame ir intelektualiniame gyvenime. Šias teritorijas derėtų prijungti prie Lenkijos, jeigu Kuršas ir Livonija neturėtų priklausyti Rusijai. Rytinės Vitebsko ir Minsko gubernijos dalys, Mogiliavo gubernija, Volinijos ir Podolės gubernijos, išskyrus jų vakarines apskritis, ir Kijevo gubernija turėtų būti grąžintos Rusijai, nes šiose srityse lenkų elementas nepakankamai stiprus, kad galėtų sėkmingai valdyti šalį. Mat, daugelyje apskričių lenkai čia tesą beveik išimtinai stambūs žemvaldžiai. Kadangi stambi žemės nuosavybė šioje Europos dalyje nesulaikomai nykstanti, tai pirmaujanti dvarininkų padėtis neilgai tetversianti.

Trečiasis oficialus, paties Romano Dmovskio pasirašytas dokumentas yra "Lenkų delegacijos taikos konferencijoje nota apie rytines Lenkijos sienas", įteikta teritorinės komisijos pirmininkui 1919 m. kovo 3 d.[217] Ši nota, trumpiausia iš visų trijų oficialių Dmovskio raštų, glaustai aptaria jau dėstytas pirmuosiuose dviejuose dokumentuose tezes. Pati nota dėmesio verta nebent tuo, kad čia kai kurie inkorporacinės doktrinos momentai kiek tiksliau nusakyti ir kai kurios tezės pasistengta stipriau arba papildomai argumentuoti. Ir šioje notoje Dmovskis negalėjo tylomis apeiti tautinio lietuvių atgimimo padarytos pažangos. Atsižvelgdamas į tai, jis čia, nebeminėdamas autonomi-

jos ar unijos vardo, lenkų vyriausybės vardu siūlo, kad "lietuvių kalbos plotas... turi būti suorganizuotas kaip atskiras kraštas Lenkijos valstybės sienose ir jis turėtų gauti specialią santvarką, paremtą lietuvių tautybės teisėmis". Tad ir čia Dmovskis nepripažįsta lietuviams laisvo apsisprendimo teisės. Ne patys lietuviai turėtų sukurti savo krašto santvarką, bet "lietuvių kalbos plotas" turėtų būti iš viršaus kažkieno, žinoma, lenkų, "suorganizuotas". "Organizuodami" lietuvių kraštą, lenkai, žinoma, pasistengtų ir "lietuvių tautybės teises" tame krašte nustatyti kiek galima naudingesnes ne lietuvių, bet lenkų tautos interesams.

Šioje notoje stengiamasi dar labiau išryškinti lenkų reikšmė Lietuvoje ir laikomasi kitų tautybių menkinimo linkmės. Čia, pvz., dar ryškiau pabrėžiamas ir papildomai argumentuojamas Lietuvos sulenkėjimas prieš 1863 m.:

"Aukštesnieji krašto gyventojų sluoksniai, visa, kas tik kilo viršum valstiečių masės lygio, perėmė lenkų kalbą, papročius ir tautybę, ir netgi valstiečių masės, kurios išlaikė savo lietuvių, gudų ar ukrainiečių tarmę, persiėmė pagaliau lojalumo lenkų valstybei dvasia. Ir taip, pvz., Kauno ir Vilniaus gubernijos lietuviai valstiečiai paskutiniame 1863 m. lenkų sukilime dalyvavo žymiai aktyviau, negu Kongreso Karalystės valstiečiai".

Kaip pirmajame memoriale autorius, lietuvių nelaikydamas tauta, vadina juos, kaip citavome, "lietuvių paderme",[218] taip ir šioje notoje, būdamas nuoseklus, jis lietuvių, gudų ir ukrainiečių kalbų irgi nelaiko savaimingomis kalbomis, bet tik tarmėmis.[219] Ir pačios lietuvių tautos siekimas tapti savaiminga tauta Dmovskiui atrodo iš kitur kilusi akcija, "rusų valdžios propagandos lietuvių gyventojuose sukeltos (1880) separatistinės tendencijos, užnuodytos neapykanta lenkų tautai".

Aptardamas vakarines Lietuvos sienas, Dmovskis kartais vis dėlto atsižvelgia ir į etnografinį lietuvišką gyventojų elementą. Sakysim, "Lenkų delegacijos taikos konferencijoje notos vakarinių Lenkijos sienų reikalu", įteiktos teritorinės komisijos pirmininkui P. Jules Cambonui 1919 m. vasario 28 d., autorius Dmovskis siūlo: "Šiaurės rytinė tos provincijos (Rytprūsių, A.R.) dalis, esanti Nemuno žemupyje ir apgyventa lietuvių, turi būti įjungta į Lietuvą ir kartu su Lietuva sujungta su Lenkijos valstybe".[220] Šios Lietuvos dalies siena su vokiška Rytprūsių dalimi "turi eiti į pietus ir rytus nuo Galdapės, į rytus ir šiaurę nuo Gumbinės — prieiti Kuršių marių krantą į šiaurės rytus nuo Labguvos".[221] Jau minėta, kad Palangos kraštą Dmovskis laiko lietuvių istorinės ir etnografinės

teritorijos dalimi. Lenkijos valstybės sieną su Kuršu paskutinėje notoje jis veda šiaurėje nuo Liepojos "dėl geografinių ir ekonominių priežasčių, sustiprintų dar tuo faktu, kad pusė Liepojos gyventojų yra lenkiška ir lietuviška".[222]

Nustatinėdamas lietuviškai kalbančios srities ribas Rytų Lietuvai, Dmovskis daug kur jau nebelinkęs aptikti lietuvių. Alūkstos apskrityje, pvz., paskutinėje notoje tenurodyta tik lenkų dauguma,[223] memoriale prezidentui Vilsonui šalia lenkų daugumos jis temato tik latvius.[224] Apie išskirtino kaip atskiro krašto lietuvių kalbos ploto ribą Vilniaus ir Suvalkų gubernijoje kiek tiksliau teužsiminta tik trečiajame dokumente, kuriame irgi tepaminėta tik, kad tas plotas esąs "į šiaurės vakarus nuo linijos Trakai, Švenčionys, Zarasai" ir "į šiaurę nuo Seinų".[225]

Paryžiaus taikos konferencija nebuvo linkusi pripažinti Lenkijai Dmovskio nubrėžtų sienų rytuose. Ypač įsakmiai prieš aneksionistinius Lenkijos planus rytuose buvo pasisakyta 1918 m. spalio pabaigoje parašytuose ir Amerikos prezidento patvirtintuose 14 Vilsono punktų komentaruose. Šeštojo punkto komentare pasakyta, kad, pripažinus lenkų tautai nepriklausomybę, tas pats kriterijus turi būti taikomas ir suomiams, lietuviams, latviams ir "gal būt, lygiai ir ukrainiečiams".[226] Lenkijos santykis su jos rytų kaimyninėmis tautomis tuose komentaruose apibūdintas kaip santykis dvarininko su valstiečiu. Tuose kraštuose gresianti net klasių kova. Lietuvių, gudų ir ukrainiečių žemėse svarbesnė yra daugumos gyventojų, negu "valdančiųjų ir turtingųjų klasių" nuomonė. "Rytuose Lenkija neturi gauti jokių žemių, kur viršija lietuviai ar ukrainiečiai".[227]

Endekai tikėjosi apeiti Vilsono punktų principus Tautų Sąjungos numatyta mandatų, pavedimų sistema. Lenkų Tautinio Komiteto posėdyje 1919 m. naktį iš kovo 2 į 3 d., turėdamas galvoje Tautų Sąjungos statuto projektą ir Vilsono punktų komentarus, Dmovskis pareiškė nuomonę, kad ir Lenkija galinti gauti žemių mandato pavidalu:

> "Komentare pasakyta, kad tuo pat būdu gali būti administruojamos ir iširusios rusų valstybės provincijos . . . Galimas dalykas, kad Kaukazą paims viena didžioji valstybė, Krymą kita, Pabaltijo provincijas trečia, ir tuo atveju mes galėtume pasiūlyti apsiimti globoti ir administruoti tas provincijas, kurios priklausė senajai Respublikai (Rzeczpospolita)".[228]

Lenkų socialistai. Kairiosios lenkų partijos lenkų politikai turėjo žymiai mažiau įtakos, negu Pilsudskio Belvederio stovykla ar Dmovskio endekai. Iš socialistinių partijų kiek reikš-

mingesnė buvo PPS (Polska Partija Socialistyczna), kurios ir pats Pilsudskis buvo vienas organizatorių ir vadų, vėliau šios suskilusios partijos dešiniojo sparno vadu. PPS daugiausia svėrė tuo, kad kai kuriomis jos programos gairėmis vadovavosi ir Belvederio stovykla. Tos rūšies nekartą kartoti teritorinės PPS programos pagrindai yra su Lenkija sujungtos "Lietuvos valstybės atstatymas jos senose istorinėse ribose", lietuvių, gudų ir ukrainiečių tautų pripažinimas egzistuojančiomis ir turinčiomis teisę laisvai apsispręsti, drauge nekartą pabrėžiant, kad Vilnius ir Lvovas esą lenkiški miestai. Paskutinis tvirtinimas lyg rodo, kad turėta dėl viso ko ir minimalinė programa.

Šiaipjau teritoriniai PPS siekimai nėra nei tiksliai apibrėžti, nei visada vienodai nusakomi. Tikrą, nepridengtą PPS teritorinę programą bene aiškiausiai bus atskleidę J. Noulenso Lenkijos Tarpaliantinės Komisijos (Commission Interaliée de Pologne) Didžiosios Britanijos atstovo E. Hovardo (Sir Esmé Howard) 1919 m. kovo 23 d. užrašai. Hovardas užsirašė, ką dvi su puse valandas su juo kalbėdamasis PPS atstovas J. Moračevskis ir socialdemokratas I. Dašinskis pasakė. Šiame pasikalbėjime abu socialistai pareiškė, kad Lenkija turinti gauti ginklų ir amunicijos, nes ji ginanti nuo bolševikų. PPS yra "griežtai priešinga bet kuriai akcijai Rusijos atžvilgiu už Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos ribų. Tačiau jie aiškiai pasisakė už šių teritorijų prijungimą prie Lenkijos, nes tatai leistų išsikelti žemės ūkio gyventojų pertekliui".[229]

PPS partija mums įdomi dar tuo, kad jos nariai sudarė tam tikrą slaptosios lenkų karinės organizacijos POW kadrų dalį. Ši organizacija buvo apėmusi ir Lietuvą ir 1919 m. rugpiūčio 29 d. ruošė net sukilimą Lietuvoje.

Nors Pilsudskis ir buvo vienas šios partijos steigėjų ir vadų, tačiau, tapęs valstybės viršininku, jis jau ne tik nebelaikė savęs socialistu, bet net nepripažino sau jokių politinių doktrinų varžtų. Sakysim, PPS spauda žavėjosi Vilsono punktais, tarydama, kad Jungtinės Amerikos Valstybės pritarsiančios tokiai teritorinei programai, kuri skelbs tautų laisvę ir lygybę, autonomiją, plebiscitus. Pilsudskis duodavo suprasti, kad tokiai politikai nepritarė. Savo pasikalbėjime su žurnalistu, pvz., Pilsudskis pareiškė: "Kaip ir visi kariai, spręsdamas karinius reikalus, per daug nepasitikiu nei plebiscitu, nei šiokiais ar kitokiais viešosios nuomonės apibūdinimais".[230]

Lenkų konservatoriai. Gan veiklūs buvo dešinieji lenkų politikai. Daugelis jų formaliai priklausė endekams ar įvairioms

Pilsudskio grupuotėms, tačiau tiek Dmovskio, tiek Belvederio stovyklos teritorine programa jie nebuvo patenkinti. Pilsudskio tautinių valstybių kūrimas konservatoriams atrodė pavojingas tuo, kad kuris nors sritinis seimelis galės sutarti vykdyti žemės reformą. Endekų programa paliko už Lenkijos valstybės ribų su lenkų dvarininkų nuosavybėmis Vitebsko, Mogiliavo guberniją, žymią Volinijos dalį ir visą dešiniakrantę Ukrainą.

Konservatorių programa susiformavo 1918-1919 m. sąvartoje. Konservatoriai reikalavo 1772 m. Lenkijos sienų ir karo su Sovietų Rusija sąjungoje su Antantės valstybėmis. Vis dėlto dažnai buvo atsisakoma nuo rytų Volinijos, Podolės ir Kijevo srities, nes dėl šių teritorijų Lenkijai būtų tekę kariauti ne tik su Sovietų Rusija, bet ir su Petliura ir Denikinu. Užtat griežtai buvo reikalaujama rytinės Gudijos. Šį reikalavimą konservatoriai grindė tuo, kad jeigu jau reikalaujama atkurti istorinė Lietuva, tai į ją reikią įjungti ir Vitebsko bei Mogiliavo gubernija.

Kai 1918 m. spalio mėnesį vokiečiai pradėjo kraustytis iš vakarinės Mogiliavo gubernijos dalies, Gudijos lenkų dvarininkų delegacija įteikė X armijos štabo viršininkui gen. Falkenhaynui memorialą, prašydama, kad kaizeris Vilhelmas padėtų sukurti "Didžiąją Lietuvių-Gudų Kunigaikštiją vokiečių globoje". Atsakydamas į šį 30 dvarininkų memorialą, gen. Falkenhaynas pažadėjo apie tai pranešti vyriausiajai kaizerio stovyklai.[231]

Mogiliavo gubernijoje didelio dvaro netekęs grafas L. Lubienskis 1918 gruodžio 12 d. Tautinio Lenkų Komiteto Paryžiuje posėdyje perskaitė atsivežtąsias "visuotiniu balsavimu išrinktų Lietuvos lenkų gyventojų atstovų, siekiančių sukurti istorinę Lietuvą unijoje su Lenkija, rezoliucijas". Posėdyje buvo nutarta prašyti aliantų intervencijos. 1919 m. sausio 4 d. Dmovskis pareiškė, kad Prancūzija, Anglija ir Amerika tikriausiai sudarysią apsaugos kordoną tarp Baltijos jūros ir Ukrainos. Buvo sutarta, kad T. Lubienskis ir grafas L. Puttkameris varytų propagandą už tokio kordono sukūrimą, tik ne Tautinio Lenkų Komiteto, bet "lietuvių delegacijos" vardu. Tatai sukėlė kaip tik tuo metu į Paryžių atvykusios lietuvių delegacijos, kun. K. Olšausko ir D. Siemaškos, pasipiktinimą.[232]

1918 m. gruodžio 6 d. Varšuvoje įvyko Gudijos Pakraščių Lenkų Sąjungos organizacinis susirinkimas, kuriame dalyvavo ir Amerikos karinis-politinis agentas leitenantas D. C. Fosteris. Į ltn. Fosterio kritinę pastabą dėl imperialistinių 1772 m. sienų sekimo, Slucko apskrities dvarų savininkas E. Voinilovičius (Woynillowicz) atsakė, kad šiuo atveju esą nega-

lima taikyti Vilsono principo, kai Rusijoje viešpatauja bolševizmas.[233]

Jau 1918 m. spalio pabaigoje lenkų dvarininkai buvo suorganizavę pirmą, dar nelegalią, Lydos Žemės Tautos Tarybą. Vėliau buvo suorganizuota ir daugiau tokių apskričių tarybų. Netrukus šios tarybos buvo sujungtos, ir nuo 1919 m. sausio mėn. joms teatstovavo tik Gudijos Lenkų Tarybų Prezidiumas.

Maksimalistinių teritorinių konservatorių reikalavimų oficialiai neparėmė nei Varšuvos vyriausybė, nei Tautinis Lenkų Komitetas, nes lenkams nepasisekė išreikalauti karinės sąjungininkų intervencijos lietuvių ir gudų žemėse. Vis dėlto lietuvių-lenkų ginče nemaža įtakos turėjo ir konservatoriai, ypač Lietuvos dvarininkai, iš kurių tarpo buvo kilęs ir pats Lenkijos valstybės viršininkas J. Pilsudskis, kuris buvo nuolatos jų apsuptas ir mielai klausėsi jų balso.

V

LIETUVIŲ-LENKŲ KONFLIKTAS PIRMOJO PASAULINIO KARO METU

Lietuvių-lenkų susikirtimai vokiečių okupacijos pradžioje. Prasidėjus Pirmajam Pasauliniam karui, lenkai turėjo daugiau pagrindo tikėtis atstatyti savo nepriklausomą valstybę, negu lietuviai. Vokiečiams paskelbus Rusijai karą (1914 m. rugpiūčio 1 d.), netrukus vyriausias rusų kariuomenės vadas, didysis kunigaikštis Nikolaj Nikolajevič, pažadėjo lenkams autonomiją. Kadangi tiek Rusijos valdžia, tiek ir visuomenė lenkų paprastai neskirdavo nuo lietuvių, visus katalikus laikydami lenkais, tai kilo net šiek tiek susirūpinimo, kad prie numatytos autonominės Lenkijos nebūtų kartais priskirta ir Lietuva.

Karo pradžioje lietuvių šviesuomenė tegalėjo tik svajoti apie Lietuvos nepriklausomybę, ar bent tik apie autonomiją, nes, Rusijai karą laimėjus, politinio lietuvių tautos padėties pagerėjimo tebuvo galima laukti nebent tik Rusijos režimui pasikeitus. Tad ir nenuostabu, kad Martynas Yčas, kadetų (konstitucinių demokratų) atstovas Rusijos Dūmoje, dar rugpiūčio pradžioje, lietuvių tautos vardu įteikė dvi deklaracijas — vieną vyriausybei, kitą Dūmai — pareikšdamas Rusijai lojalumą ir viltį, kad Rusija bus laisva ir kad Mažoji Lietuva bus sujungta su Didžiąja "po viena Rusijos vėliava". Tačiau Rusijos valdžia visai neatkreipė dėmesio į tas deklaracijas.

Polemika dėl Mažosios Lietuvos. Vis dėlto, nors ir trumpai, buvo švystelėjusi viltis, kad bent Mažosios Lietuvos sujungimas su Didžiąja, vienintelis lietuvių pareikštas konkretus politinis pageidavimas, išsipildys. Dar rugsėjo mėnesį rusų armijos vadas gen. Rennenkampfas buvo užėmęs mažne visą Mažąją Lietuvą su Klaipėda, Tilže, Įsrutim ir Darkiemiu. Didžiuodamiesi savo pergale, rusai buvo bepradedą skirti užimtai sričiai ir savo administraciją. Lenkai tuojau pradėjo įrodinėti rusų spaudoje, kad Mažosios Lietuvos kraštas esąs lenkiško pobūdžio, ir reikalavo jį priskirti prie Lenkų Karalystės. Lietuviai taip pat įrodinėjo rusų spaudoje, kad Mažosios Lietuvos

vietovardžiai lietuviški ir kad lenkų publicistai, nemokėdami lietuvių kalbos, savaip juos iškraipo ir tuo klaidina rusų visuomenę. Lietuviams nesunku buvo pagrįsti savo tvirtinimus, nes rusų valdžia dideliais būriais trėmė Mažosios Lietuvos lietuvius iš savo gimtinės į Rusijos gilumą.[234] Tačiau šis ginčas dėl Mažosios Lietuvos lietuvių-lenkų santykiuose tebuvo tik trumpas epizodas, nes, pralaimėjusi ties Tannenbergu (rugpiūčio 26-31) ir prie Mozūrų ežerų (rugsėjo 6-14), rusų kariuomenė skubiai pasitraukė į Didžiąją Lietuvą.

Vietinės milicijos steigimas Lietuvoje. Karo laimei svyruojant, per Lietuvos teritorijos dalį dukart buvo peržygiavusios vokiečių ir rusų kariuomenės, kol pagaliau 1915 metų pradžioje frontas nusistovėjo. Vokiečių buvo užimta tik vakarinė Lietuvos dalis. Tais pat metais rugpiūčio 5 d. vokiečiai paėmė Kauną ir rugsėjo 18 d. Vilnių. Tada jau beveik visa Lietuva pateko po vokiečių valdžia.

Norėdami vokiečius sutikti kaip miesto šeimininkai, dar neatsitraukus rusams, lenkai ėmėsi iniciatyvos sudaryti Vilniaus mieste piliečių miliciją. Uoliai stojo kad ir į neapmokamą miliciją ir lietuviai, ne tik nenusileisdami lenkams, bet ir prisibijodami, kad rusai traukdamiesi nepasiimtų su savim vyrų. Žydų lenkai beveik visai nepriėmė į milicijos tarnybą. Kadangi, organizuojant miliciją, rusai dar nebuvo pasitraukę, tai vieniems lenkams nebuvo patogu užimti visas vadovaujamas vietas, tad jie pasistengė užleisti lietuviams bent prastesnius rajonus. Iš keturių komisariatų lietuviai buvo gavę du. Vienas apėmė žydų gyvenamą pirmąją nuovadą, kurios komisaru tapo dr. A. J. Domaševičius, jo padėjėju A. Čechavičius. Čia dirbo ir M. Biržiška, kuris buvo net patenkintas, patekęs į žydiškąjį rajoną, nes turėjo progos susidraugauti su kai kuriais žydų visuomenės veikėjais. Tas suartėjimas su žydų visuomene vėliau buvo naudingas ir politiškai. Kito komisariato, apėmusio priemiesčius Žvėryną ir Saltoniškes, komisaru buvo inž. S. Kairys, jo padėjėju L. Gira.[235]

Grafo Pfeilio atsišaukimas. Nors prieš Pirmąjį Pasaulinį karą lenkai nesudarė Vilniaus gyventojų daugumos, tačiau dėl ypatingų rusų įstatymų Vilniaus miesto valdyboje vyravo lenkai, tik jie dar buvo rusų valdžios šiek tiek varžomi. Lenkai tikėjosi, kad, vokiečiams užėmus Vilnių, visi suvaržymai atkris ir kad lenkai galės tapti visiškais miesto šeimininkais. Vilniaus miesto valdyba pasistengė miestui suteikti išviršinį lenkišką pobūdį. Aukštosios miesto sferos, valdininkai turėjo būti lenkai, miesto kalba turėjo būti lenkų kalba. Len-

kai sutiko vokiečių kariuomenę entuziastingai, mergaitės iš džiaugsmo barstė vokiečių kareiviams gėles. Vien lenkiškų sluoksnių paveiktas, vokiečių armijos atstovas grafas Pfeil pirmu vokiečių atsišaukimu į Vilniaus gyventojus, šalia abiejų oficialiųjų kalbų — vokiečių ir rusų, kreipėsi tik viena vietine kalba, būtent lenkų. Lenkai laikė save laimėjusiais ir džiūgavo.

Toks buvo šio prolenkiško atsišaukimo tekstas:

"Į Vilniaus miesto gyventojus.

Vokiečių karo pajėgos išvijo rusų kariuomenę iš lenkų miesto — Vilniaus sienų. Jos įžengė į garbingą ir padavimų turtingą Vilniaus miestą. Jis visuomet buvo perlas garsioj Lenkų viešpatijoj. Ši viešpatija yra drauginga vokiečių tautai. Vokiečių kariuomenė piktindamasi žiūri į žiaurius, niekingus rusų vyriausybės žygius, kuriuos ji daro kenčiantiems gyventojams ir jų mantai. Rusų darbus nušviečia aplink degantieji kaimai. Vokiečių kariuomenė stengsis palengvinti taip pat Vilniuje lenkams gyventojams Vokietijai primestojo karo sunkenybes. Dienos reikalai, kaip ir kiekvienas ramus gyventojų darbas, bus remiami. Miesto ramybės ir tvarkos saugojimas pasilieka prityrusiose dabartinės vyresnybės rankose; tiktai tais šios tvarkos ardymo atvejais, kada miesto vyresnybė neįstengtų suvaldyti, aš būčiau priverstas padėti karo priemonėmis. Vilniaus piliečių tvarkos jausmas ir taikos meilė duoda vilties laukti, kad jie nieko neveiks prieš vokiečių kariuomenę arba jos dalis. Karo įstatymai tokiems darbams graso sunkiomis bausmėmis kūnui ir gyvybei. Aš nenoriu vartoti Vilniuje bet kokios baudžiamosios jėgos.

Dieve palaimink Lenkus!

Grafas Pfeil.

Vilnius, 1915 metų rugsėjo 18 d.".[236]

Vis dėlto vokiečių štabo karininkai greit suprato savo politinę klaidą ir tuoj liepė nuplėšyti nuo sienų pernelyg palankų lenkams atsišaukimą. Po to vokiečiai pasidarė jau apdairesni ir savo skelbimus spausdino visomis penkiomis kalbomis.

Lietuvių pareiškimas dėl 1916 metų gyventojų surašymo. Ir taip negausi to meto lietuvių inteligentija per karą buvo dar labiau sumažėjusi, kai į Rusiją dėl įvairių priežasčių pasitraukė apie 3/4 lietuviškos šviesuomenės. Vilniuje likusiems negausiems lietuviams veikėjams teko pakelti aštrią kovą ne tiek su griežta vokiečių okupacija, kiek su lenkų kėsinimusi į Lietuvą ir ypač į jos sostinę Vilnių, kuris ne tik prieš karą, bet ir vokiečių okupacijos metu buvo pagrindinis lietuvių tautinio, kultūrinio ir politinio gyvenimo centras. Tiek lenkų įteigtas grafo Pfeilio atsišaukimas, tiek ir

kitos lenkų pastangos įsiviešpatauti Vilniuje paskatino lietuvius veikėjus atitinkamai reaguoti. Bene svarbiausia to meto lietuvių-lenkų kovos priemonė buvo įvairūs protesto raštai ir memorandumai, kuriais abi pusės stengėsi pakreipti Lietuvą okupavusios vokiečių valdžios politiką savo naudai.

Norėdami išaiškinti darbo jėgos rezervus ir maisto kortelių pareikalavimą ir patirti tikrą tautinę Lietuvos gyventojų sudėtį, 1916 metais kovo 9 d. vokiečiai atliko visuotinį Vilniaus ir visos okupuotos Lietuvos gyventojų surašymą. Surašinėjama buvo pagal Vokietijoje vartotą metodą, kuris tačiau nevisai tiko ypatingoms Lietuvos kultūros ir politikos sąlygoms. Dėl lenkų organizacijų ir ypač dėl lenkų kunigų bažnyčiose varytos demagogiškos propagandos surašymo duomenys negalėjo duoti teisingo Vilniaus gyventojų tautybių santykio. Jau pačią gyventojų surašinėjimo dieną kviestoji surašinėjimą vykdyti lietuvių grupė pareiškė protestą dėl lenkų varytos agitacijos bažnyčiose. Kovo 19 d. visi nuovadų komisijų nariai lietuviai įteikė vokiečių vyriausiam burmistrui raštą, aiškinantį lietuvių-lenkų santykius ir surašinėjant Vilniaus miesto gyventojus lenkų vartotas demagogines priemones. Kadangi sau palankius surašinėjimo duomenis lenkai vėliau mielai vartojo kaip sau naudingą argumentą kovoje dėl Lietuvos ir ypač dėl jos sostinės Vilniaus, kuriame lietuvių tebuvo rasta tik 2,6%, kai lenkų net 50,15%, tai čia duodamos šio, lietuvių-lenkų kovas dėl Vilniaus nušviečiančio, vokiško rašto ištisas lietuviškas vertimas[237]:

"Ponui Vilniaus miesto Vyriausiam Vokiečių Burmistrui.

Gale pasirašiusieji nuovadų surašinėjimo komisijų nariai lietuviai laiko savo pareiga pateikti Jums šį pareiškimą.

Mūsų giliausiu įsitikinimu, žmonių sąrašo pateiktieji tautų statistikos daviniai nieku būdu neatitinka tikrenybės ir štai dėl kurių priežasčių:

Vilniaus miestas, lietuvių gudų krašto centras, be žydų, turi gyventojų masę, kuri nuolatos gauna papildymų iš artimų apskričių, lietuvių ir gudų gyvenamų. Skaičius atkeliavusių iš Lenkijos lenkų gyventojų čia sudaro tiktai nežymią mažumą. Tačiau beveik visi Vilniaus miesto gyventojai katalikai yra užrašyti lenkais.

Tas nuostabus lietuvių ir gudų pakeitimas lenkais paaiškinamas paliktomis politikos ir visuomenės gyvenimo sąlygomis, taip pat lenkų pasiturinčių klasių ekonomine viršenybe.

Pasinaudojant atgyvenusiais rusų įstatymais miestui tvarkyti (1892 metų), lenkams pasisekė paimti į savo rankas miesto valdymą ir apstatyti visas miesto organų ir įmonių vietas savo žmonėmis,

kurie neretai buvo kviečiami iš Lenkijos. Einant tais įstatymais, žydams netenka jokios teisės miesto valdyme.

Taip pat bažnyčios vyresnybė yra patekusi į lenkų dvasininkų rankas: diecezijos priešakyje čionai stovi lenkų vyskupas (tuomet administratorius K. M. Michalkevičius); kapitula susideda iš lenkų; visos įtakingesnės vietos yra išdalytos lenkams kunigams, ir lietuviai kunigai neretai iškeliami į gudų parapijas, kad tuo būdu būtų pašalinta jų įtaka lietuviams guventojams.

Dar didesnę neteisybę lenkiškoji bažnyčios vyresnybė daro gudams katalikams: nors gudų kalba, kaip ir kiekviena kita, yra leista katalikų Bažnyčioje ir tatai patvirtina Romos Kurija, tačiau lenkai dvasininkai sąmoningai tos kalbos neįveda į bažnyčias. Tuo būdu gudai verčiami bažnyčioje vartoti lenkų kalbą ir taip bažnyčios yra dirbtinai lenkinami.

Vokiečiams užėmus miestą, agresinga lenkų politika dar daugiau įsigalėjo. Pabaigtinai organizuojant milicijos policiją, lenkams pasisekė pasiimti jos vadovybę ir beveik vienais lenkais ją apstatyti. Pagaliau, visuomenės ir labdaros įstaigos, kurias lenkai įsteigė visai Lietuvai užsieniuose surinktomis lėšomis ir kurios šiokia ar kitokia forma yra miesto valdybos palaikomos, neturtinguosius gyventojų sluoksnius daro visiškai priklausomus nuo gerai organizuotos lenkų inteligentijos.

Dėl šių aplinkybių lenkai pasidarė tarpininkais tarp gyventojų ir vokiečių valdininkų, o lenkų kalba įsiviešpatavo Vilniuje ir apskritai, kiek yra žinoma, visoje buvusioje Vilniaus gubernijoje, ypač milicijos policijoje ir iš dalies santykiuose su vokiečių valdininkais, nes vertėjais yra imami lenkai, arba vokiečių kariai iš Poznanės, kurie moka lenkų kalbą.

Be to, lenkų organizacijos dar prieš tą surašinėjimą išplėtė stropią agitaciją žodžiu ir raštais tarp gyventojų Vilniuje ir jo srityje. Buvo išleisti instrukcijų pavidalo agitaciniai raštai ir atsišaukimai, kuriuose gyventojams katalikams buvo nurodoma įsirašyti tiktai lenkais, kad mokykloje, miesto įstaigose ir teismuose — visur galėtų viešpatauti lenkų kalba; be to, atsišaukimuose buvo patariama visus surašinėtojus, kurie nemokėtų lenkų kalbos, vyti lauk.

Dėl visų tų aplinkybių lietuviai ir gudai negalėjo laisvai pareikšti savo tautybės. Pasirodė, kad surašinėjimo metu katalikus, kurie įsirašė lietuviais arba gudais, aplankydavo specialiai agitatoriai, kurie klausinėjo, kodėl jie įsirašė ne lenkais. Ir pradėjo tuojau vargšai žmoneliai reikalauti iš surašinėjimo komisijų, kad juos įrašytų lenkais, nes jie nenori būti lietuviais arba gudais. Į mūsų klausimą, kodėl jie bijosi būti lietuviais ir gudais, jie atsakinėdavo, kad tatai jiems įsakę kunigai ir jie biją, kad jie nebegausią duonos iš miesto parduotuvių, kad dėl to jie nustosią savo vietų, arba kad jų vaikai būsią pašalinti iš prieglaudų, kad mirties atveju milicijos policija jiems neišduosianti mirties liudijimų, kad policija darysianti jiems visokių nemalonumų etc. Kiti atsakinėdavo, kad jie yra katalikai ir todėl esą lenkai, kad jie nenori būti lietuviais pagonimis, arba gudų

eretikais, kurių kalba net bažnyčioje nėra pripažįstama; daugelis griežtai gynėsi nuo savo lietuvių arba gudų gimtosios kalbos, pareikšdami, jog jie tiktai lenkiškai tesupranta, nors surašinėtojai ir kiti liudininkai liudijo, kad jie puikiausiai lietuviškai, arba gudiškai kalbėjo. Daugumas iš jų pirmiau ir patys vadinosi lietuviais arba gudais, kol jiems negrėsė joks kontrolės pavojus iš galią turinčių lenkų. Tokiomis sąlygomis negali būti gauti tikri tautybės daviniai tiek Vilniuje, tiek jo apskrityje net ir tada, jeigu ir visiškai nepartiniai valdininkai surašinėtų gyventojus.

Vilnius, 1916 metų kovo 19 d."

Šį pareiškimą pasirašė A. Smetona, A. Stulginskis, A. Janulaitis, M. Biržiška, P. Gaidelionis, J. Vileišis, Č. Landsbergis, A. Žmuidzinavičius, J. Šernas.

Lietuviai buvo surinkę daug medžiagos, įrodančios surašinėjimo metu lenkų vartotas agitacijos ir demagogijos priemones.

P i r m a s p o l i t i n i s l i e t u v i ų m e m o r a n d u m a s. Vokiečių okupacijos metu Vilniaus lietuviai telkėsi aplink dvi šalpos organizacijas. Svarbiausia šių organizacijų buvo "Lietuvių Komitetas nukentėjusiems dėl karo šelpti". Šioje draugijoje dirbo Pažangos ir Krikščionių demokratų krypties veikėjai. Kita draugija buvo "Lietuvių Draugija agronomijos ir teisės pagalbai teikti". Šioje organizacijoje telkėsi kairiųjų pažiūrų veikėjai — vėlesnieji liaudininkai ir socialdemokratai. Kai dalis senojo komiteto narių išvažiavo į Rusiją, pačioje vokiečių okupacijos pradžioje į komitetą buvo kooptuota keletas Agronomijos Draugijos narių. Nors Agronomijos Draugija nenustojo ir toliau veikusi, tačiau komitetas tapo jungiančia, vyriausia lietuvių šviesuomenės organizacija.

Jau 1916 metų kovo mėnesį iš penkių narių susidedančio komiteto ir apie jį susitelkusių lietuvių veikėjų tarpe buvo pradėtas kelti Lietuvos nepriklausomybės šūkis. Kadangi viešasis gyvenimas vokiečių okupacijos buvo visai užgniaužtas, tai buvo kreipiamasi į plačią visuomenę slaptais atsišaukimais. Vienas tokių atsišaukimų buvo išspausdintas 1916 metais balandžio 9 d. Šiame atsišaukime pareikštas jau ir nepriklausomos Lietuvos siekimas. Čia šiuo klausimu, tarp kitko, parašyta:

"Nes tik laisvi palikę, svetimų tautų nevarinėjami ir negrumiami, tik l a i s v i v a l d o v a i l a i s v o j s a v a r a n k i š k o j L i e t u v o j tegalime savo gyvenimą tinkamai susitvarkyti ir, kaip kitos n e p r i k l a u s o m o s pasaulio tautos, sau gražią ateitį nukloti . . . kada tėvai ir vaikai, dideli ir maži, degs vienu Lietuvos l a i s v ė s — n e p r i k l a u s o m y b ė s siekimu . . , — nebus mums baisūs ir patys piktieji neprieteliai . . ."[238]

Šiems atsišaukimams krašte buvo gan gyvai pritarta, nes lietuvių tautoje jau nuo seniau buvo ugdomas laisvės siekimas. Pajutę tautinį lietuvių judėjimą, vokiečiai pradėjo veiklesnius asmenis suiminėti ir tremti.

1916 metais birželio mėnesį, pagaliau, vokiečių Vyriausiam Rytų Karo Vadui (Oberbefehlshaber Ost) buvo įteiktas platus memorandumas, kuriame jau beveik visai aiškiai pasisakyta dėl lietuvių tautos siekimų. Pirmojoje to rašto dalyje buvo plačiai nušviesta Lietuvos praeitis ir tautinis atgimimas. Išsamiai buvo išdėstyta lietuvių tautos kova su lenkinimu visoje Lietuvoje, tiek ypač Vilniuje. Pabrėžęs, kad kariaujančios valstybės, vienos karo pradžioje, kitos vėliau, paskelbė, kad jos kovojančios dėl pavergtųjų tautų laisvės ir išvadavimo, šis memorandumas toliau dėsto:

"Atsižvelgdami į tai, lietuviai šią valandą laiko reikalinga iškelti aikštėn jų savotišką tautinę padėtį, jų savitus, skirtinus nuo kitų tautų siekimus, ypač jų krašto savotiškumus.

Kadangi lietuviai trokšta išlaikyti ir toliau plėsti savo gimtąją kalbą, savo tautinę, dvasinę ir medžiaginę kultūrą, kuri paveldėta iš žilosios praeities, reikia, kad visas jų gyvenamas kraštas, kurs administracijos atžvilgiu yra išdraskytas, būtų sujungtas į vieną politinę teritoriją.

Rusų padalijimu, ta teritorija susideda iš Kauno gubernijos, mažiausia 3/4 Suvalkų gubernijos su Suvalkų miestu, mažiausia pusės Vilniaus gubernijos, būtent iš Trakų, Švenčionių, Vilniaus, mažiausia pusės Lydos apskrities ir trečdalio Ašmenos apskrities, iš nedidelės Gardino gubernijos dalies ir Kuršo dalies su Palangos miestu.

Rytinė Vilniaus gubernijos dalis, trikampio pavidalo, dar prieš keletą dešimčių metų buvo lietuviška, bet dabar gyventojai daugiausia kalba gudiškai; tuo būdu Vilnius atsiduria srityje, kurioje žmonės kalba maišyta kalba. Bet niekuomet ir nieku būdu lietuviai neatsižadės tos teritorijos. Nors žmonės apie Vilnių kalba gudiškai arba lenkiškai, bet jie nesiskiria nuo tų, kurie kalba lietuviškai: čia randame tas pačias dainų melodijas, tas pačias pasakas, papročius, tą pačią religiją, būdą, praeitį, tą pačią padermę ir, pagaliau, tą pačią išvaizdą.

Vilnius buvo Lietuvos valstybės sostinė, iš kurios išaugo savarankiško krašto idėja. Todėl tas miestas dėl savo praeities yra lietuviams brangus. Vilnius taip pat šiandien yra didžiausias Lietuvos miestas; iš jo išėjo lietuvybės atgimimas, jame susidėjo ir plėtėsi kultūrinio gyvenimo mintys.

Be to, Vilnius yra lietuvių centras bažnyčios atžvilgiu. Prie Vilniaus diecezijos priklausė nuo krikščionybės įvedimo ligi paskutinių dešimtmečių didesnė Suvalkų gubernijos dalis (Marijampolės, Vilkaviškio, Seinų, Kalvarijos ir Augustavo apskritys ir dalis Kauno guber-

nijos (Ukmergės, Zarasų ir Panevėžio apskritys). Beveik visos Vilniaus bažnyčios yra lietuvių ir jų lėšomis pastatytos. Kad Vilnius visais atžvilgiais yra Lietuvos centras, tatai parodo jau aukščiau minėtas Seimas, kurs ne kur kitur, tik Vilniuje buvo lietuvių 1905 metais sušauktas".

Paminėjęs reikalingumą turėti Lietuvai išėjimą į jūras ir siekimą demokratiškai tvarkytis su seimu Vilniuje, memorandumas pasisako prieš Lietuvos priklausymą Lenkijai:

"Siekdami savo krašto nepriklausomybės, lietuviai kovoja taip pat su ta srove, kuri norėtų matyti Lietuvą atgimstančios Lenkijos dalimi; jie nenori jokių santykių su Lenkų karalyste, kurie būtų žalingi lietuvių ūkio gyvenimui ir jų tautinei kultūrai. Lietuviai randa, kad nesiderina su tautinės laisvės principu, jeigu jų kraštas būtų laikomas kurios nors valstybės pavergta provincija arba kolonizacijos sritimi, kuri būtų užtvinusi iš svetur atgabentais žmonėmis".[239]

Tą memorandumą pasirašė dr. J. Basanavičius, dr. Stankevičius, inž. S. Kairys, A. Janulaitis, A. Stulginskis, dr. J. Bakšys, A. Smetona, M. Biržiška, P. Klimas, dr. J. Šaulys, inž. J. Vileišis ir Dogelis.

Šio memorandumo istorinė dalis vėliau buvo daug kartų kartojama tiek lietuvių delegacijų, tiek privačių asmenų teiktiems memorialams. Politinė jo dalis buvo kaskart plečiama ir tobulinama.

L i e t u v i ų k o v a s u l e n k i n i m u v o k i e č i ų o k u p a c i j o s m e t o m o k y k l o s e. Kai kuriais atvejais lietuvių švietimas vokiečių okupacijos metu buvo net labiau suvaržytas, negu kitų tautų. Tariamai dėl cenzorių stokos nebuvo leidžiami lietuviški teatrų vaidinimai, nors lenkams ir žydams nebuvo trukdoma vaidinti. Lenkai, žydai ir gudai turėjo Vilniuje bent po vieną savo laikraštį, kai lietuviai ligi 1917 metų pabaigos neturėjo nė vieno savo laikraščio. Steputaičio leidžiama Kaune "Dabartis" su Lietuvos siekimais nieko bendro neturėjo, ir vokiečiams nepasisekė šio laikraščio padaryti lietuvių organu. Taip pat ir lietuvių kalba Lietuvoje nebuvo užėmusi atitinkamos vietos. Šios švietimui daromos kliūtys paskatino Lietuvių Komitetą energingai imtis švietimo darbo. Buvo įsteigta Vilniuje lietuvių gimnazija, buvo priorganizuota įvairių kursų, mokyklų, prieglaudų.

Lietuviams veikėjams teko kovoti ne tik su vokietinamomis, bet ir su lenkinamomis okupacinės vokiečių administracijos priemonėmis. Tatai matyti iš A. Smetonos, S. Kairio ir dr. J. Šaulio memorialo, įteikto 1916 m. liepos mėn. vokiečių Vyriausiam Karo Vadui ir Užsienių Reikalų Ministeri-

jai Berlyne, grįžtant iš Lozanos konferencijos. Tame rašte, tarp kitko, pasakyta:

"Mokyklų faktai aiškiai parodė, kad Lietuvos rytuose žemesniųjų vokiečių valdininkų simpatijos tuo tarpu perdėm stovi lenkintojų pusėje. Lietuviai nežino atsitikimo, kad būtų uždrausta lietuviškuose kraštuose steigti lenkiškų mokyklų; priešingai — įvairiose lietuviškose vietose (Vilniaus, Trakų apskrityje) lietuviai kunigai buvo klausiami, kodėl jie nesteigią lenkiškų mokyklų. Lenkintojams švietimo darbe padeda ypač vokiečių žandarai lenkai iš Poznanės".[140]

Tokių vokiečių administracijos lenkinimo tendencijų būta ypač Vilniaus srityje, net ir grynai lietuviškuose kraštuose, kaip apie Varėną.

Pirmas lietuvių protestas prieš Lenkijos politiką. Norėdami patraukti lenkus savo pusėn karui prieš Rusiją, Vokietijos ir Austrijos imperatoriai 1916 m. lapkričio 5 d. paskelbė Lenkiją nepriklausoma karalyste. Nors šis Lenkijos nepriklausomybės paskelbimas tebuvo fikcija, vis dėlto lenkai pradėjo organizuoti savo administraciją. 1917 m. lenkai įkūrė laikiną Valstybės Tarybą su įstatymų leidžiamąja galia ir įsteigė Regentūros tarybą. Lenkijos nepriklausomybės paskelbimas Lietuvoje buvo sutiktas su džiaugsmu, bet ir su tam tikra baime. Šis įvykis davė pagrindo tikėtis, kad ir kitos pavergtos tautos, jų tarpe ir lietuviai, atgaus nepriklausomybę, tačiau tas viltis kiek slopino susirūpinimas, kad Lenkija reikš pretenzijų ir į Lietuvą. Pirmas Lenkijos Valstybės Tarybos oficialus pareiškimas tą lietuvių susirūpinimą dar labiau sustiprino. Protestuodami prieš tą pareiškimą, vilniškiai lietuviai 1917 m. vasario 17 d. Vilniuje įteikė vokiečių okupacinei valdžiai šią dr. J. Basanavičiaus, dr. A. Domaševičiaus, inž. S. Kairio, A. Smetonos ir dr. J. Šaulio pasirašytą notą:

"Vokiečių Vilniaus-Suvalkų Valdžiai Vilniuje

Tam tikri iškilę aikštėn įvykiai Varšuvoje, paskelbus Lenkų Karalystę, sulaukę atgarsio ir įtakos Lietuvoje, kelia lietuviuose neramumą ir verčia žemiau pasirašiusius pateikti Vokiečių Valdžiai šį pareiškimą.

Jeigu Lenkų Karalystės paskelbimas savo laiku Lietuvoje buvo sutiktas visai atviru palankumu, tai pirmieji naujai sukurtos laikinosios Lenkų Tarybos žingsniai buvo tik tam nutaikyti, kad sukeltų lietuvių tautoje atšalimą ir pasipiktinimą. Yra žinoma, kad pirmame dabartinio kronmaršalo p. Niemojevskio išleistame oficialiame laikinosios Lenkų Tarybos pareiškime, tarp kito ko, yra kalbama apie jos istorinę misiją, kuri reikalaujanti, kad Lenkijos sienos būtų iš-

plėstos ant visų nuo Rusijos atimtų ir tariamai į Lenkus gravituojančių sričių. Apie tą pačią 'istorinę Lenkijos misiją' kalba taip pat šių metų sausio 15 dienos išleistas tos pačios Tarybos atsišaukimas į Lenkus.

Apie kurias sritis čia kalbama, nesunku spėti, paėmus dėmesin visą lenkų akciją, kuri dabar varoma Lietuvoje. Kiek žinoma žemiau pasirašiusiems, minėtas atsišaukimas iš Varšuvos buvo pasiųstas taip pat į įvairias Lietuvos vietas, ir buvo mėginama jisai praplatinti tarp žmonių.

Dabar vokiečių kariuomenės okupuota lietuvių gyvenama Neries ir Nemuno sritis kaip tik sudaro branduolį, iš kurio išaugo Didžioji Lietuvos Kunigaikštystė. Tos kadaise garsios valstybės tradicijos išliko gyvos lietuvių tarpe ligi šių laikų ir taip pat dabar yra ne be įtakos ruošiant lietuvių tautos ateities planus.

Lietuva yra visai nelinkusi, kartą jungo nusikračiusi, antrą sau užsikrauti, vis tiek koks jis bebūtų, lenkų ar koks kitoks. Jau tik dėl to negali būti kalbos apie lenkų misiją Lietuvoje, kad tautinio susipratimo įgijusi lietuvių tauta pati jaučiasi subrendusi spręsti savo likimą ir iš tikrųjų siekia sau valstybinio gyvenimo. Tik jisai gali Lietuvai laiduoti pilną savarankiškumą ir galimybę plėsti jos tautinį, politinį, ekonominį ir kultūrinį gyvenimą.

Lietuvių tauta nė kiek nelinkusi brautis į savo kaimynių tautų teises, bet ji taip pat reikalauja, kad jos tautinės teisės būtų ištisai gerbiamos ir nebūtų laužomos.

Atsižvelgdami į visa tai, apačioje pasirašiusieji yra įgalioti lietuvių tautos vardu griežčiausiai protestuoti prieš aukščiau minėtas, niekuo nepamatuotas ir tautų apsisprendimo principui priešingas laikinosios Lenkų Tarybos aspiracijas, bet visų pirma prieš aneksijos planus, kuriuos ta Taryba stengiasi realizuoti per atsišaukimus ar kitokiais būdais prieš lietuvių tautos interesus ir siekimus.

Pateikdami tą pareiškimą Vokiečių okupacijos Valdžiai, mes drauge prašome jį perduoti Jo Karališkai Aukštybei Vyriausiam Rytų Karo Vadui.

Vilnius, 1917 m. vasario 17 d.".[241]

Vilniaus lenkų akcija už Lietuvos prijungimą prie Lenkijos. 1917 m. Vilniaus lenkai yra parašę visą eilę pareiškimų, reikalaudami Vilnių ir visą Lietuvą prijungti prie Lenkijos. Tais metais balandžio 19 d. Vilniuje leistame slaptame lenkų "Biuletenyje", pavyzdžiui, trys lenkų partijos ("Centralny Komitet Narodowy", "Partia Niezavisłości Narodovej" ir "Polskie Stronnictwo Ludowe") parašė atsišaukimą dėl lenkų armijos, kuriame, tarp kitko, pareiškiama: "Tai, kas mums atiteks paskutinės sąskaitos išdavoje, turi atitikti ne tik mūsų norus, bet ir tikrą mūsų pajėgą, ir ne me-

tas eiti atilsio, kol dar gresiama Lvovui ir kol dar nesurišta širdies mazgais Varšuva su Vilnium".[242]

Dar aiškiau dėl Lietuvos prijungimo prie Lenkijos Vilniaus lenkai pasisako laiške Lenkijos valstybės Tarybai[243]:

"Mes, lenkai, Vilniaus ir buvusios Lenkų Respublikos rytinių sričių gyventojai, giliai atjaučiame tą skriaudą, kuri daroma mūsų kraštui tuo, kad jis yra atskirtas nuo Lenkų Karalystės žemių politiniu ir administraciniu atžvilgiu ir kad visos teritorijos, vokiečių kariuomenės okupuotos ir pavestos Vyriausiai Rytų Karo Vadovybei, būtent Lietuva ir Suvalkija, yra išskirtos iš žemių, kurias apima 1916 m. lapkričio 5 d. aktas.

Mūsų kraštas ir jame gyvenantieji žmonės turi su Lenkų Karalyste bendrą praeitį, bendrą kultūrą, bendrus kraujo ryšius, bendrus ūkio interesus. Be vietinių gyventojų lietuvių ir gudų, žymi mūsų krašto dalis turi taip pat daugumą ir vietinių lenkų tautos ir kultūros gyventojų, kurie savo lenkiškumą patvirtino tūkstančiais įrodymų praeityje, patvirtino jį viešai taip pat šią valandą per gyventojų surašinėjimą, kurį atliko vokiečių okupacijos valdžia 1916 metais.

Pikčiausia praeitų metų priespauda ne tik netesėjo nustelbti lenkiškų tautinių jausmų gyventojų tarpe, kurie iš seno buvo pripažįstami lenkais, bet priešingai, atgaivino tuos jausmus plačiuose sluoksniuose, kurie atvirai prisipažįsta esą lenkų tautos, o ne kurios kitos. Savaiminis lenkiškų mokyklų praplitimas didžioje krašto teritorijoje, nepaisant sutiktų kliūčių, bendro skurdo ir išvargimo, davė aiškų to krašto tikrųjų siekimų įrodymą. Vilnius — to krašto sostinė — ne tik praeityje vaidino didelį vaidmenį lenkų tautos gyvenime, kaip jos vadų dvasios lopšys, bet ir dabar yra vienas iš miestų, daugiausia ir nuoširdžiausiai lenkiškų, ir sudaro didelį atgimstančio tautinio lenkų gyvenimo židinį.

Remdamiesi realybės pagrindu, įsitikinę, kad mūsų kraštas gali gerai plėtotis tiktai sujungtas su Lenkija, kreipiamės į Aukštąją Tarybą, karštai ir tvirtai prašydami ko greičiausiai daryti žygių, kurie turėtų tikslą tą kraštą prijungti prie Lenkų Karalystės".

Tačiau, lenkų Tautos Taryba ir neprašoma jau 1917 m. balandžio 6 d. nutarimu pripažino, kad reikia "praplėsti savo valdžią ir savo darbą į kitas Lenkų Karalystės dalis ir į tas Lietuvos dalis, kuriose karo būtenybė nedarys tam kliūčių".[244]

V i l n i a u s l e n k ų r a š t a s V o k i e t i j o s k a n c l e r i u i. 1917 m. gegužės 25 d. Lietuvos lenkai įteikė vokiečių vyriausybei memorialą su 44 parašais. Kadangi šiame memoriale pareikštas lenkų nusistatymas Lietuvos atžvilgiu ir argumentai vėliau buvo kartojami visoje lietuvių-lenkų byloje,

tai čia dedamas ištisas šio vokiško dokumento lietuviškas vertimas[245]:

"Lenkų raštas Vokietijos Kancleriui

Visų Lietuvos lenkų politinių pakraipų atstovai turi garbę Jūsų Ekscelencijai įteikti šį raštą apie būsimą politinį Lietuvos sutvarkymą.

Nors tik darant taiką, kaip mes gerai numanome, tegali būti galutinai nulemtas Lietuvos klausimas, vis dėlto juntame, kaip svarbu bus mūsų gimtojo krašto ateičiai tai, ką dabar prieš taiką bus apsvarsčiusios vidurinių valstybių vyriausybės.

Iš pono Zimmermano žodžių, kuriuos jis prieš kelias savaites yra ištaręs lietuvių deputacijai, galėjome spręsti, jog kaizerio vyriausybė laiko naudingu daiktu Lietuvos klausimu išgirsti jos gyventojų atstovų nuomones. Tai mus paragino išreikšti Jūsų Ekscelencijai lenkų visuomenės pageidavimus bei viltį.

Vilnius, 1917 m. gegužės 25 d.

Visų politinių Lietuvos lenkų pakraipų įgalioti atstovai:

(Pasirašė, Stanislovas Kognowicki, Grafas Marijonas Broel-Platter, Bronislovas Umiastowski, Vaclovas Zawadski

Istorijos įvykiai iškėlė aikštėn visą eilę politikos problemų viešumos dėmesiui. Čia priklauso ir Lietuvos ateities klausimas, apie kurį paskutiniu metu dažnai užsimindavo laikraščiai, kalbėdavo politikos žmonės ir net kovojančių valstybių valdžios organai dėdavosi jį sau galvon. Labai reikšminga problema iškilo, užėmus vokiečiams tą kraštą, kurs, padalijus Lenkiją, kad ir neturėjo vietinių rusų gyventojų, kad ir nebuvo jokiais ryšiais surištas su Rusija, betgi buvo prijungtas prie rusų valstybės, ir kurs ne sykį kruvina laisvės kova, kiek galėdamas, stengėsi atsikratyti jam užmesto jungo. Mes, Lietuvos lenkai, vietinis, senas šio krašto kultūros gaivalas, laikome savo pareiga šiuo pareiškimu pasiskelbti, kol dar nenulemtas mūsų šalies likimas, kurios būtis ir laimė taip labai mums rūpi.

"Lietuvos" vardas yra vartojamas daugeriopa reikšme. Siauresne prasme tariant, Lietuva turi apėmusi etnografines lietuvių sritis, tai yra kraštą, kur lietuvių visuomenė sudaro daugumą gyventojų. Platesne prasme Lietuva reiškia visą buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos teritoriją.

Šiame pareiškime Lietuva laikome tą Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos dalį, kurią turi užėmę vokiečiai.

Nemuno ir Dauguvos upių srityje esąs kraštas geografijos bei ūkio sąlygų atžvilgiu sudaro vienodą ūkio pavaizdą: katalikų religija ir per jos įtaką gyventojų dvasios kultūra yra sudariusios organišką sijos narį, kurs jungte jungia jį su Vakarų Europa. Pagaliau labai

būdinga to krašto ypatybė yra ta, kad jame gyvena įvairių genčių, taip kad nė viena tauta čie negali įrodyti didžiosios daugumos.

Tautybių klausimas, kurs šiandien tapo ypač opus ir gyvas, reikalauja ypatingo dėmesio bei įsigilinimo, ir todėl mes norime ties juo šiek tiek ilgiau sustoti.

Etnografinės Lietuvos teritorija maždaug sutampa su Kauno gubernija, šiaurine Suvalkų gubernijos dalimi ir Vilniaus gubernijos ruožu, einančiu Nemuno pakrante. Tačiau reikia pažymėti, jog Kauno gubernijos rytuose bei pietuose nemažas gyventojų nuošimtis yra lenkai, kurie vietomis sudaro daugumą.

Tas Kauno gubernijos plotas ir tos Vilniaus ir Gardino gubernijų dalys, kurios vokiečių okupacijos pradžioje buvo priskirtos prie Vilniaus ir Gardino valdybų, sudaro lenkų - lietuvių - gudų teritoriją, kurioje lenkai yra gyventojų dauguma. Labiausiai Vilnius, to krašto sostinė, turi gryną lenkišką pobūdį, kurs spinduliais plėsdamasis ligi Švenčionių, Ašmenos, Lydos, Trakų ir Ukmergės ypatingai yra žymus. Kad tai tiesa, geriausiai rodo gyventojų sąrašas, 1916 metais okupacinės valdžios padarytas.

Pagal tą gyventojų sąrašą lenkų yra pirmiau buvusioje Vilniaus valdyboje 55 nuošimčiai visų gyventojų; pirmiau buvusioje Gardino valdyboje 57 nuošimčiai iš gyventojų visumos; Vilniaus apskrityje 90 nuošimčių ir pagaliau Vilniaus mieste 50 nuošimčių iš visų gyventojų skaičiaus ir 89 nuošimčiai iš krikščionių.

Toliau į pietus ta sritis, perėjusi lenkų plotą Balstogės apskrityje, tiesiog susiduria su Lenkų Karalyste; priešingai, sritis, kuri eina į pietus ir į rytus, yra daugiau gudų gaivalo apgyventa; šiek tiek yra ir ukrainiečių.

Trumpai čia išdėsčius gyventojų sudėtį, jau aišku darosi, kad ta šalis, paimta kaip visuma, etnografiniu atžvilgiu yra maišyta teritorija. Nė viena giminė neturi didžiosios daugumos, ir todėl nė viena jų negali pati atstovauti visą kraštą arba vieną kurią jo dalį, taigi ir lietuviai, nežiūrint jų vardo, neturi daugiau teisės į Lietuvą, kaip lenkai arba gudai.

Lenkų padermės randame šiame krašte visur ir visuose luomuose, neišskyrus nė lenkiškai-tautiškai susipratusių valstiečių; lenkai yra čia įsikūrę nuo šimtų metų ir giminystės ryšiais sutapę su vietos gyventojais.

Be mišriosios, lenkų - lietuvių - gudų gyvenamos teritorijos, kur lenkų padermė minių miniomis gyvena ir kitas savo skaičiumi viršija, lenkai (szlachta zaściankowa) gyvena dar išsimėtę po visą kraštą ir turi savo nedidelių ūkių, įsiterpę į kitos tautos sodiečius, nuo kurių kad ir nesiskiria nei savo būdu, nei savo darbu, tačiau atkakliai laikosi lenkų kalbos ir lenkiškos kultūros, kaip kokios šventenybės.

Jei toliau įsidėmėsime, jog, be to, visi didieji ir vidutiniai dvarai yra lenkų rankose ir krikščionių visuomenės didžiuma miestuose yra irgi lenkai, jog (žydus atmetus) pramonė, prekyba ir amatai, visų

pirma laisvųjų pašaukimų inteligentija daugiausia taip pat lenkų atstovaujama, tad turi būti suprantama, kiek vadovaujamos reikšmės turi lenkų gaivalas šiame krašte ir kiek stiprumo jis rodo čia ūkio kultūros ir politikos atžvilgiu.

Lenkų kultūros įtaka visose gyvenimo srityse siekia gilią senovę; pradėjus valstybės pamatu artėti Lietuvai į Lenkiją, ji vis labiau ir labiau stiprėjo per šimtus metų, nes plėtojosi, tarpo ir žydėjo bendra lietuvių-lenkų valstybė, ligi ji pagaliau 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos aktu pasiekė aukštybės laipsnį, kada visi valstybės kraštai panoro atnaujinti lenkų karalystę, susijungę to akto vienybės šūkiu.

Atėjo ilgi ir sunkūs rusų vergovės metai; lenkų kultūra Lietuvoje, nepaisant baisiausių pirmykštės rusų vyriausybės persekiojimų, pasirodė vienintelis tikriausias gynymosi įrankis, kuris ne vien lenkus, bet ir kitas krašto gimines apsaugojo nuo pražūties. Kad ir spaudžiamas, kad ir nuo žemės varomas, lenkų gaivalas per tą šimtą metų nenustojo nė kiek nei savo stiprumo, nei savo gajumo, ir dabar nebėra tos galimybės, kuri galėtų nugalėti ar išnaikinti lenkystę Lietuvoje. Ji šlieja visas šio krašto dalis vienon visumon, duoda tai visumai ypatingą pobūdį ir veda garbingą praeitį per praslinkusius amžius iš kovų ir kančių į naująsias tautinės sąmonės bei sudemokratėjusio bendravimo sroves.

Lenkystė davė Lietuvai religiją, šviesos, ūkio kultūros ir valstybės tradicijų, t.y. aukščiausio tikros civilizacijos lobio. Tų veiksnių įtaka ir vertybė pačios savaime reikšte apsireiškia. Katalikybė ir mokykla sudarė neperlipamą pylimą visiems rusinimo siekimams; ūkio kultūra, kurios pažangai lenkai daugiausia padėjo, apsaugojo šalį nuo valstybės centralizmo naudojimo, ir savosios valstybės tradicijos palaikė visuomenės geismą ir valią vėl įsteigti laisvą valstybę.

Mes, Lietuvos lenkai, labai gerbdami visų tautų siekimus susidaryti sau tokias gyvatos sąlygas, kurios geriausiai tinka jų laisvam plėtojimuisi, reikalaujame betgi mums patiems susidaryti tokių pat sąlygų ir, dėdamiesi lygiateisiais Lietuvos piliečiais bei sūnumis, pareiškiame, jog mūsų balsas turi būti išgirstas, kai bus šio krašto likimas lemiamas.

Būdami neskaidoma didžiosios lenkų tautos dalis, mes stengiamės ir visados stengsimės susijungti valstybėn su Lenkija, su kuria mūsų šalis yra drauge išgyvenusi tą patį likimą, tiek garbės ir pokylio metu, tiek kovoje ir vergovėje. Tas teisingas mūsų reikalavimas visai neprieštarauja kitų šio krašto tautų gyvatos reikalams; priešingai, jis derinasi su jais ko naudingiausiai, įsteigus vieną bendrą, pastatytą ant atskirų šalies dalių savarankiškumo pamatų valstybę.

Šią valandą nenorime iš anksto spręsti to susivienijimo formos, tačiau numatome reikalą remti būsimąją valstybės organizaciją konstitucija, kurią išdirbs bendra visų tą valstybę sudariusių šalių mintis bei triūsas.

Vien tokiame mūsų šalies likimo nulėmime visa lenkų visuome-

nė regi vienintėlį, tinkamą laidą šio krašto politikos, ūkio bei kultūros gyvenimui normaliai augti.

Viso pasaulio karštai trokštama tautų laisvė, kurią turi duoti šio karo pabaiga, be abejo, bus įgyvendinta toje valstybėje, kuri laiduoja visoms savo tautoms laisvą jų individualios gyvatos plėtojimąsi.

Visų Lietuvos lenkų politikos pakraipų atstovai.

Vilnius, 1917 m. gegužės 24 d."

Toliau eina 44 lenkų veikėjų parašai.

Iš šio rašto aiškiai matyti, kad visos Lietuvos lenkų partijos nenorėjo pripažinti lietuviams teisės kurti savo valstybę. Lietuvos lenkai siekė, kad visa Lietuva būtų įjungta į lenkų įsteigtą valstybę ir taptų paprasta Lenkijos provincija.

Lietuvių atkirtis. Vilniaus lietuviai labai atsidėję svarstė šį lenkų "credo". Atkirčio projektą paruošė P. Klimas, kuriam 1916 m. gale buvo pavesta atlikti etnografiniai Lietuvos tyrinėjimai. Projektą iš pagrindų perredagavo A. Smetona. Kadangi šio atkirčio argumentai buvo vartojami visuose vėlesniuose tarptautiniuose lietuvių-lenkų ginčuose dėl Vilniaus ir jo srities, tai čia taip pat duodamas šio polemikos su lenkais prototipo ištisas vertimas[246]:

"Lietuvių raštas Vokietijos kancleriui.

Lietuvių tautos atstovų memorialas, kurs liečia visų Lietuvos lenkų politikos pakraipų atstovų raštą apie Lietuvos suvienijimą su Lenkija į vieną valstybę.

Vilnius, 1917 m. liepos 10 d.

Escelencija
esi prašomas išklausyti šių pareiškimų:

"Biuletenio Wilenskio" 5 num., išspausdinto 1917 m. gegužės mėn. ir visur išplatinto, yra "Visų Lietuvos lenkų politikos pakraipų atstovų" raštas Kancleriui; tame rašte jis praneša stengiąsi ir stengsiąsi, kad Lietuva būtų sujungta į vieną valstybę su Lenkija.

Žemiau pasirašę lietuvių tautos atstovai būtų pažiūrėję į tą lenkininkų raštą tik kaip į naujo užpuolamojo lenkų imperializmo, patirto ir Vokietijoje, ženklą, jei tame rašte nebūtų noro, susukus ir suraizgius faktus, prisivilioti vokiečių vyriausybę, kad ji amžinai išduotų lietuvių tautą lenkintojų plėtimosi įgeidžiams.

Visų pirma, reikia aiškiai išklostyti žodis "Lietuva". Lenkų raštas supranta tuo žodžiu visą buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos plotą, vokiečių užimtą, kurs, jų supratimu, esąs geografijos, ūkio, religijos bei kultūros atžvilgiu nedalijamas vienetas. Kalbant apie to

krašto geografijos vienumą, kuriam iš tikro trūksta ženklių ribų, jis, tas vienetas, galima būtų rasti tik žiemiuose, Nemuno upės srityje, lietuvių apgyventose. Ūkio vienumos užimtame krašte tėra matyti vien jo skurdžiame atsilikime, kurio nestinga, palyginus su Rytų Prūsais ir Kuršu, visoms šalims, slavų kultūros įtakon patekusioms.

Kaip galima kalbėti apie religijos bei kultūros vienumą, matant stiprų stačiatikių pleištą, įsibrovusį pietų bei vakarų katalikų žemių tarpan, yra nesuprantama. Jei dar atsiminsime, kad ištisą lietuvių kalbos sritį beveik visai atskiria nuo ištisos lenkų kalbos srities į pietus ir į vakarus plati gudų ir ukrainiečių sekluma, tai bus aišku, jog tariamoji krašto vienuma ir čia lieka visai be pagrindo. Lenkai teigia ją tik norėdami nuskurdinti lietuvių teisę, kad ateityje negalėtų laisvai ir lenkų vienybės nevaržomi plėtoti savo giminės apgyventą šalį.

Mes turime ko stipriausiai pabrėžti, jog lietuviai neseka grobuoniška lenkų politika; priešingai, jie visai nesiekia buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos žemių, jie negeidžia nė jos ploto visumos, kurią vokiečiai dabar turi užėmę. Lietuviai nesibrauna į lenkų, nei į gudų tankiai gyvenamą sritį; bet, antra vertus, jie žūt būt reikalauja laisvės niekieno nekliudomi valdyti bei tvarkyti savo giminę jos gyvenamame plote.

Lietuvių giminės ploto ribos, bendrai imant, eina žiemiuose Kuršo pasieniu, rytuose vokiečių fronto linija, pietuose vakarų linkui Nemuno tėkme ligi Gardino, nuo ten pasuka žiemos vakarų linkui į Prūsijos sieną. Jūrą prieina lietuvių žemė ligi Šventosios įtakos, į šiaurę nuo Palangos.

Tose ribose gyventojai yra, išskyrus Vilniaus gubernijos pietų ir rytų tarpeklį, perdėm lietuviai. Nelietuvių nuošimtis čia niekur nėra tokio didumo, kaip nelenkų nuošimtis Varšuvos generalgubernijoje. Norint suprasti kitaip susidėjusius santykius Vilniaus gubernijos srityse, būtinai reikia apsižvelgti į praeitį.

Prasidėjus istorijos metui (13 amžius), lietuviai jau buvo apgyvenę viršum įribotąją Lietuvą. Vakaruose ir žiemiuose jie atkakliai gynė ją nuo Kryžiuočių Ordino; bet iš antros pusės, tvirtai įsigalėję Trakų, Vilniaus, Gardino ir Naugarduko miestuose, lietuviai išplėtė savo valdžią pietuose ir rytuose ant rusų giminių. Dauguvos aukštupys ir visas Dniepro upės vandenų plotas buvo 200 metų tvirtoje Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos valdžioje.

Nors ta nausėdija buvo kelis kartus didesnė už tikrąją lietuvių žemę, lietuviai betgi, būdami karingi ir prityrę politikai, ilgai valdė rusus, kurių kilmė, kalba, religija ir kultūra buvo visai kita. Tikroji Lietuva buvo tankiau apgyventa, ir todėl ji stengėsi apsodinti lietuviais rusų žemes, pirmiausia, žinoma, tas, kurios jai buvo arčiausios. Kad rusai būtų senovėje įsibrovę į lietuvių šalį, lig šiol nepavyko rasti įrodymų. Su lenkų plotu Lietuva stačiai tesusiduria tik Suvalkų gubernijoje, kur vėliau apgyventose dalyse lenkų kalbos

plotas siauru rėžiu palei Prūsijos mozūrų žemę susisiekia su lietuvių kraštu.

Prieš tampant Jogailai lenkų karalium, Lietuvoje nebuvo jokių lenkų, negut tie, kurie per karą buvo pakliuvę nelaisvėn. Kad tie lietuviai, kurie dabar lenkiškai šneka, nėra lenkai ateiviai, yra jau ir iš to matyti, jog kaip tik kalbos sienų susidūrime Suvalkų gubernijos žiemiuose lietuvių gaivalas yra ypač stiprus skaičiumi, kultūra ir jo tautinės kovos pajėgumu, kai didžiuma Vilniaus gubernijos "lenkų" yra atskirta jau rusų apgyventu plotu. Net po unijos su Lenkija, ligi galutinio valstybės nuopuolio, lietuviai įstatymais gynėsi nuo lenkų kolonizacijos; įstatymai draudė tiems "svetimšaliams" pirkti ir veldėti žemę ne tik tikrojoje Lietuvoje, bet ir visoje Didžiojoje Kunigaikštijoje.

Kad Lenkija anuomet negalėjo duoti Lietuvos miestams kolonistų, tatai yra žinoma; bet tai galima buvo pasakyti dar pradžioje 19 amžiaus ir apie Vilnių, tą lenkų "tvirtumą", 1835 m., taigi tuomet, kada niekas ir galvoti negalvojo apie tautinę lietuvių kovą su lenkais. M. Balinskis savo "Vilniaus miesto statistikos aprašyme", apskaitydamas lietuvius, žydus, rusus ir vokiečius, praleidžia lenkus, nes, jo žodžiais, lenkų, kaip ir kitų svetimųjų tautų, Vilniuje tiek maža tėsą, jog neverta duoti joms atskiros vietos apskaitymo lentelėse. Tai buvo žydėjimo metas Vilniaus universitetui, kai lenkų kultūra viešpatavusi Lietuvoje!

Kadangi rusų vyriausybė nuo 1863 m. lenkų maišto gynė lenkų kilmės žmonėms pirktis Lietuvoje žemę ir kadangi nuo 1905 m., panaikinus tą užgynimą, Lenkijos lenkai visai mažai tepasinaudojo ta atmaina, tad ir paskutiniu laiku apie lenkų kolonizaciją Lietuvoje tenka tiek pat nedaug tepasakyti, kaip ir senovėje. Todėl prieštarauja istorijos tiesai, kas kalba, jog etnografinėje Lietuvoje esą įsigyvenusių tikrų lenkų ir rusų aborigenų.

Tikrai, lenkų arba rusų kalbos vartojimas, ypač minių tarpe, gali kelti šiokių tokių abejojimų. Bet ar galima sakyti, kad tie žmonės tuo jau yra virtę lenkais arba rusais (gudais)? Visiškai ne! Jie patys vadina save, destis kokios aplinkybės, labai nevienodai: katalikais, "tuteišais", lenkais, lietuviais arba rusais. Žodis "bielarusas" jų tarpe yra tiek težinomas, kiek buvo težinomas buvusioje Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje.

Nepaisant to, tas nutautintas lietuvių gaivalas esti dažnai statomas prieš lietuvius kaip atskira slavų giminė. Kurie taip sako, remiasi ta aplinkybe, kad tie nutautėliai esą nustoję lietuviškos sąmonės ir lietuvių kalbos. Kad tas reiškinys, kaip tikrų tikriausias, būtų įmanomas, reikia būtinai įsivaizduoti praėjusieji lietuvių lenkų santykiai, ypačiai paskutinio šimtmečio santykiai.

18 šimtmečio pabaigoje visiškai nustojus Lietuvai savarankiškumo, jos bajorai, norėdami geriau gintis nuo bendros rusų priespaudos, stengėsi vis arčiau sueiti su Lenkija.

Tos susiartinimo pastangos rados po paskutinio lenkų maišto dar

stipresnės, kai rusai uždraudė lietuviams spaudos raštą ir tuo būdu visiškai prislėgė dvasios gyvenimą Lietuvoje. Tuomet ėmėsi darbo Varšuvos ir Krokuvos lenkų spauda ir, kur tik galėdama, skelbė panpolonizmą Lietuvoje. To dėlei tautinė lietuvių bajorų sąmonė, paveldėta iš jų protėvių, palengvėle skurdo, nyko, ligi pagaliau pradėjo jie laikyti Lietuvą per viena su Lenkija.

Kad taip susidaręs lenko-lietuvio tipas yra nepatvarus, kad jis yra nulemtas išnykti, rodo ir tas reiškinys, jog nūdien neretai atsitinka, kad toje pačioje šeimoje, kur tėvai sakosi lenkai, lietuviai arba tiesiog lenkai esą, vaikai esti pasiskirstę dviem tautom. Tačiau dabar vis dažniau randasi tokiose šeimose, kurioms stinga aiškaus tautinio jausmo, prieauglių, vėl grįžtančių į lietuvius. Ne tik daugelis moksleivių jaunuomenės, bet ir nemaža dalis vyresniųjų kartų yra jau sutapę su savo tauta. Bent pusė dabartinių lietuvių politikos vadų, didžioji dalis jų rašytojų ir mokslininkų yra kilę iš Lietuvos bajorų šeimų, kurias lenkininkai stengiasi pasisavinti. Petys į petį su inteligentija, kilusia iš valstiečių luomo, jie kovoja šiandien dėl dvasinių bei materialinių lietuvių tautos reikalų. Ir čia jie pasirodo ištikimi esą gerosioms bajorų tradicijoms.

Dar prieš baudžiavos panaikinimą, kol valstiečių kilmės inteligentų dar maža tebuvo, bajorų dalis palaikė tautinę lietuvių mintį. Lydos apylinkės bajoras, dvarininkas T. Narbutas, kurs darbavosi 19 amžiaus viduryje, pasirodo savo Lietuvos istorijoje didžiausias separatistas, tikras lietuvis, ne lenkas, nors jis tą savo veikalą parašė lenkiškai ir lenkiškai namie šnekėjo. To paties meto ir to paties luomo žmogus, poetas L. Kondratavičius (Syrokomla) apreiškia savo veikaluose lietuvišką dvasią. Viename savo rašte jis sielojasi: "Esu lietuvis, ir lietuvių žemėje negalėjau su žmonėmis lietuviškai susišnekėti!" Taigi jis patvirtina tą aplinkybę, jog yra tokių lietuvių, kurie lietuviškai nebemoka ir tuo pareiškia ypačiai tragingą lietuvių tautos likimą.

Tiesa, ir kitos tautos, budusios iš tautinio miego, turėjo gaivinti savo nutautusius aukštuosius sluoksnius, bet ne taip sunkiomis sąlygomis, kaip Lietuvoj, kur nelaiminga politikos vienybė ilgą metą trukdė tautos plėtojimąsi. Didžiausias poetas, kuriuo lenkai didžiuojasi, A. Mickevičius, ne tik išidealizavo Lietuvos praeitį ir lietuvių sielą, bet pats vedė savo giminystę iš lietuvių, tarytum norėdamas tuo pasakyti visų pirma esąs lietuvis ir tik paskui lenkas.

Jei dar toliau įsigilinsime į Lietuvos istoriją, ligi Liublino unijos, tad matysime visur, jog lietuviai bajorai aiškių aiškiausiai skiria save nuo lenkų ir ženkliai save vadina lietuviais, o ne lenkais. Lietuviai bajorai kartais dargi drastiškai pareikšdavo savo lietuvybę. Taip, Janušas Radvila 17 šimtmetyje, gindamas Lietuvos reikalus prieš vieną aukštą Lenkijos valdininką, grasydamas sušukęs karaliaus akivaizdoje, jog ateisiąs laikas, kada lenkai durų nerasią, kai lietuviai juos pro langą mėtysią.

Jei nūdien dauguma lietuvių bajorų nori sekti lenkais, tad jie,

matyti, bus atsižadėję savo palikuonių ir visiškai pamiršę, kas buvę jų protėviai. Todėl tie bajorai nebeprivalėtų girtis esą kuriamas valstybės gaivalas. Priešingai, tapę svetimi savo tautai ir savo kraštui, jie tapo griaunamu valstybės gaivalu. Taip, ne kitaip tevertina lietuviai tą gaivalą.

Apatiniai Lietuvos rytų visuomenės sluoksniai, kurie yra pasisavinę maišytą lenkų arba lenkų-rusų kalbą, tebėra lig šiol be jokios tautinės sąmonės.

Jų įpročiai, našysta, dainos, būdas, jų tikyba ir net prietarai rodo juos lietuvius esant. Dar prieš kelias dešimtis metų jie kone visi lietuviškai tekalbėjo. Seniai dar ir šiandien nėra pamiršę lietuvių kalbos, o jaunoji karta pradeda jos atsižadėti. Kodėl taip darosi, taip pat yra suprantama: teisėjai ir iš viso valdininkai ilgą metą kalbino juos rusiškai, o kunigai — lenkiškai. Per prievartą primestos slavų kalbos išdirbo čia, pasienyje tarp Lietuvos ir Gudijos, lenkiškai rusišką žargoną, vadinamą "prastuolių kalba". Lietuvių spaudos draudimas irgi be galo daug padėjo nutautinti tuos visuomenės sluoksnius. Vakarų Lietuva spaudą uždraudus vis dėlto galėjo naudotis lietuvių knygomis, slapčia per sieną gabenamomis iš Tilžės ir Klaipėdos, kai rytų Lietuva, toli būdama nuo Prūsų sienos, turėjo tenkintis lenkiškomis knygomis, visai neginamomis ir lenkininkų brukte brukamomis minioms į rankas.

Dvasinės Vilniaus vyskupijos vyresnybė, kuri yra lenkininkų rankose, mėgino visokiais būdais įkalbėti minioms, jog "katalikas" yra tas pat, kaip ir "lenkas", "lietuvis" tas pat, kaip ir "pagonis", ir tokio tautinio susipratimo pakanka dar daugeliui Lietuvos rytuose. Tokiu susipratimu vadovaujasi lenkų memorialas, kalbėdamas apie tautinę valstiečių orientaciją, kurie nuo šimtų metų čia yra apsigyvenę ir su kitais šio krašto gyventojais giminystės ryšiais susijungę.

Taip tad iš tikrųjų atrodo "aiškių aiškiausios" tos šalies lenkiškumo žymės.

Iš antros pusės, rusai panslavistai stengiasi pasisavinti tuos tamsybėje laikomus Vilniaus vyskupijos katalikus vien dėl to, kad jie šneka lenkiškai rusišku žargonu, paversdami tas minias gudais, taigi rusais. Tų klaidintojų rungčios ir ginčai atrodo viena, jog čia nėra nei lenkų, nei rusų, bet jog čia, pietuose ir rytuose, etnografiniu atžvilgiu ta pati Lietuva, nustojusi savo tėvų kalbos.

Lietuvių tauta negali ir niekuomet negalės sutikti, kad tie kamuojami ir kvailinami sūnūs, ypačiai šiuo metu, kada tautų laisvės šūkis eina per visą pasaulį, būtų toliau naudojami ir atiduoti kaip etnografinė medžiaga lenkams arba kitiems. Tik akla galybė ir pikta valia tegalėtų juos per smurtą priversti, bet joks kultūros ar doros dėsnis nepateisintų tokio darbo. Lietuvių tauta gins, kiek galėdama, nuo rusų ir nuo lenkų tą jos moraliai pavergtą dalį.

Jei tie politikai išdeda visą etnografinę Lietuvą tautų mišiniu, kur nė viena tauta kitų neviršijanti, tad jau sunku bepateisinti tas

jų žygis vien nedovanotinu nežinojimu; priešingai, čie reikia spėti piktas noras nuniekinti tautinę Lietuvos gyvatą.

Turėdama tai galvoje, lietuvių tauta mano turinti teisę ir pareigą paimti į savo rankas lietuvių krašto likimą. Mes negalime pripažinti sulenkėjusių mūsų tėvynės gyventojų atskira tauta, kaip štai Kuršo bajorai, bet priešingai, laikome juos vien nelemta mūsų nelaiminga istorijos plėtojimosi išdava. Sulaukus lietuviams laisvų sąlygų tautiniam ūgiui plėtotis, tas gaivalas nyks ir pamažu išnyks, kaip jis dar prieš karą yra išnykęs vakarų Lietuvoje, kur tauta buvo nusikračiusi vadų lenkintojų.

Kadangi ir nesąžiningiausių priemonių griebiantis per tautų skaičiavimą nebepavyksta didžiojoje Lietuvos dalyje prisijoti lenkų daugumos, tai lenkų raštą parašiusieji stengiasi gauti pageidaujamą viršų, savo skaičiaus silpnumą vaduodami savo tariamuoju pranašumu.

Jie rašo: "Lenkystė davė Lietuvai religiją, šviesos, ūkio, kultūros ir valstybės tradiciją, tai yra didžiausią civilizacijos lobį". Tuo remdamies, lenkai nori padaryti iš Lietuvos Lenkijos provinciją, bet čia jie nutyli arba užmiršta, jog tie kultūros nešėjai buvo per visą Lietuvos istoriją ne ateiviai lenkai, bet vietos lietuviai, kurie, kad ir lotyniškai ar lenkiškai rašė arba kalbėjo, bet lietuviškai jautė, niekuomet, ligi paskutinio šimtmečio, nesivadino lenkais ir visuomet ko aiškiausiai nuo jų skyrėsi.

Toliau, neatitinka tiesą, kad Lietuvoje lietuvių ugdoma kultūra tebuvusi vien lenkiška: jei iš visur ji ėjo, tai ji buvo visuotinė Europos kultūra, lietuvių inteligentijos semiama iš pirmų šaltinių, dažnai be lenkų tarpininkavimo. Mes žinome, ir lenkų istorikai tai pripažįsta, kad ir lenkai labai daug yra gavę jų kultūrai iš Lietuvos. Lietuvių rašytojai suteikė lenkams pasaulio akyse garbę tuo, kad jie tai, kas iš lietuvių ypatybės išaugo, yra apvilkę lenkų kalbos drabužiu. Taip, XIX amžiaus pradžioje, Vilniaus universiteto metu, lietuviai padarė naują erą lenkų kultūros istorijoje. Tiesa, lenkai turėjo daug įtakos, būdami tarpininkais lietuviams imantis Vakarų kultūros, kai, jiems kovojant su Ordinu, vokiečių kultūra buvo ilgai neprieinama; bet lenkai nori per didelių nuošimčių už perdėtus nuopelnus, jei reikalauja už tarpininkavimą ponų teisės Lietuvoje.

Labai keista yra girdėti lenkus giriantis ir laikant savo ypatingu nuopelnu krikščionybės įvedimą Lietuvoje. Mes žinome, kad lenkai įvedę katalikybę Lietuvoje tik ant popierio, o iš tikrųjų ji buvo įvesta daugiausia pačių lietuvių. Kur tik lenkai buvo pasiėmę skelbti tikybą, ten žmonės išliko pagonys ligi pat 18 šimtmečio. Taip buvo netoli Vilniaus, visai arti miesto, vadinasi, ten, kur lenkai visuomet rungdavosi dėl aukštųjų bažnyčios vietų.

Ko yra verta lenkiškai nudažyta katalikybė? Dar ir šiandien tebemokomi Vilniaus katalikai suprasti Dievą esant Lenkų karalių ir Dievo Motiną Lenkų karalienę. Lenkas ir katalikas — tai tas pat. Viename rašte, kurį Vilniaus lenkai yra prieš metus įteikę vokiečių vyresnybei, katalikų tikyba pavadinta tiesiog "lenkų tikyba". Čia reiks

dar ilgai ir rimtai padirbėti, norint apvalyti krikščionių tikybą nuo kataliko jausmus užgaunančio naudojimo pasaulio reikalams.

Lenkai, girdi, davė Lietuvai valstybės tradicijų. Argi Lenkija nebuvo susijungusi su Lietuvos valstybe? Dar nesusijungę su Lenkija, lietuviai turėjo jų pačių įsteigtą stiprią valstybę, kuri buvo pavojingas Lenkijos priešininkas. Be to, Lietuva davė lenkams Jogailų dinastiją, kuria jie lig šiol tebesididžiuoja. Tik reikia pasakyti, kad unijos su Lenkija, kuriomis buvo duota pilna laisvė bajorų savivalei, tik nusilpnino Lietuvą ir galų gale nustūmė ją bedugnėn. Liublino unijos dokumentai aiškiausiai rodo, jog lietuviai, nujausdami tą pavojų, nenorėjo jungtis su lenkais. Jie matė, kad Lenkijoje viešpatavo ne ta garbinamoji laisvė, bet savivalė, nesugyvenimas ir visuotinė neapykanta.

Visai be nuovokos yra sakymas, kad Lenkija davusi Lietuvai ūkio kultūros. Jei minimąjį raštą rašiusieji ponai mėklina savo dvarus, tai mes turime tvirtą pamatą teigti, kad tegali būti kalbos apie žemės ūkio kultūros nuopuolį. Beveik niekur Lietuvoje bajorų dvarai negalėjo eiti rungčių su valstiečių ūkiais; jie dažnai reikalavo parduoti ir paskirstyti tarp valstiečių. Ten, kur tie dvarai galėjo šiaip taip laikytis, niekur nedarydavo valstiečiams kultūrinės įtakos, kaip tatai tyrinėję žmonės įrodo. Kas nori pažinti tikrą "lenkų" žemės kultūros vertę, tesulygina gerąsias vakarų lietuvių valstiečių apskritis su Vilniaus apylinkėmis, kur esanti svarbiausia lenkų kultūros būklė. Čia tučtuojau priemiestyje pamatysi dar medinių arklų, kurie tik tepurina žemę, akėčių, kuriose nėra nė vieno kąsnio geležies, ir vietoje dalgės piautuvą.

Lieka atviras dar tas klausimas: kiek svarūs "visų Lietuvos lenkų pakraipų atstovai" lietuvių tautoje, kurią jie norėtų įterpti į Lenkų valstybę. Jie galėjo tiek sverti Lietuvoje, kiek buvo remiami sulenkintų bažnyčios viršininkų ir rusų biurokratijos. Ir tie bažnyčios viršininkai, ir ta biurokratija stengėsi, sulenkėjusių dvarininkų bajorų padedami, sulaikyti kilimą lietuvių, reikalavusių savo tautos teisių. Bet kad tai nepasiekė pageidaujamo tikslo, rodo ir Dūmos rinkimai: sulenkėję dvarininkai Kauno gubernijoje tegalėdavo pasiųsti vieną atstovą, įstatymu jiems laiduotą. Suvalkų gubernijoje lietuviai visados tesėdavo vieni, be didelės rinkimų kovos, prieš lenkų bei žydų balsus, pasirinkti Dūmon atstovus. Tik Vilniaus gubernijoje, kur dėl geros lenkų dvarininkų pažinties su Petrapiliu valstiečių rinkimų teisės galutinai buvo susiaurintos, kur, be to, bažnyčios valdžia tarnavo lenkininkams, tik čia lenkininkai tegaudavo viršų.

Tačiau ir tokiomis aplinkybėmis sulenkėję dvarininkai nejuto tvirto pamato po savo kojomis. Jie mainė savo pažiūras ir savo įsitikinimus pagal aplinkybes. Prieš 1905 metų revoliuciją jų vadai mėgino susiartinti su griūvančia rusų biurokratija, norėdami laimėti daugiau paspirties savo luomui, ir dėl to dalyvavo Muravjovo ir Kotrynos II paminklų šventinimo iškilmėse. Revoliucijos metu norėjo susiprasti su plačia visuomene ir vadino save lietuviais. Po revo-

liucijos derėjosi su rusų reakcija, kad išsilygtų sau ko patogiausias Dūmos rinkimų teises. Tai jiems gan greit ir pavyko. Per karą Lenkijai įgyjant laisvės ir galios, sulenkintasis Lietuvos gaivalas tuojau ištiesė į ją ranką, nes mato ir aiškiai junta, jog vienintelis kelias palaikyti savo viršenybę Lietuvoje yra Lietuvos prišliejimas prie didžiai agresingos Lenkijos ir jog, Lietuvai tapus savarankiška, sulenkėjusio gaivalo vaidmuo šiame krašte būtų baigtas. Ir todėl jie linkėtų viso, tik ne laisvosios Lietuvos, kurioje sprendžiamą balsą turėtų lietuvių visuomenė, o ne privilegijuotas plonas viršutinis sluoksnis su savo pasenusiomis tradicijomis, užsilikusiomis prie reakcinės valdžios.

Kai dėl 1916 metų statistikos, paties didžiojo lenkininkų įrankio, tai ji įdomi vien tuo, kad parodo, kas per viena yra ta lenkiškoji katalikybė, kuria lenkai giriasi prieš visą pasaulį. Nenuginčijami daugelio liudytojų žodžiai rodo, jog lietuviai buvo per nenorą, per smurtą užrašyti lenkais, net tokie lietuviai, kurie, kaip visur girdėti, yra patys didieji lenkybės priešininkai, dar ir tokie, kurie vargu ar moka lenkiškai šnekėti. Buvo daroma tai: Katalikas? Na tai lenkas! Tame skaitymo sąraše lenkais parodytos ištisos parapijos, kur lietuvių kalba dar plačiai tebevartojama. Argi ir apie tas vietas galima sakyti, kad ten yra iš senų senovės įsigyvenusių lenkų valstiečių? Jau ta aplinkybė, kad 44 žmonių tarpe, reikalaujančių Lietuvą prijungti prie Lenkijos, yra ir pats Vilniaus vyskupijos valdytojas, nušviečia kelią, kuriuo tas statistikos išdaras yra gautas.

Vadovaudamiesi visais čia išdėstytais pagrindais, mes laikome Lietuvą, pradžioje nurodytose ribose, lietuvių šalimi ir tik lietuvių tautai tepripažįstame teisę spręsti to krašto likimą. Nustatyti visų svetimų giminių, kaip mažumų, teises ir duoti toms mažumoms privalomas garantijas yra būsimosios Lietuvos vidaus byla. Kaip ta ateitis nusistatys, tat pareis nuo tolesnių istorijos įvykių plėtojimosi.

Dabar tebūnie leista lietuvių tautos atstovams išklostyti Vokiečių vyriausybei, kurios atstovai yra pažadėję ir lietuvių tautą išvaduoti iš svetimos priespaudos, — išklostyti, kaip lietuviai, pažadindami realiąsias ir idealiąsias savo tautos pajėgas, privalo dėti pamatus savo ateičiai.

Tebūnie jiems leista tat padaryti, ypač atsiminus tai, kad ne vien neatsakingieji lenkai imperialistai, bet ir lenkų Valstybės Taryba, — valstybės, kuriai pamatus padėjo centrinės valstybės, skelbia politinius siekimus, kurie pateiktų Lietuvai ne išvadavimą iš svetimo jungo, bet tik vėl svetimos tautos viršenybę.

Prieš karą lietuviai, kaip ir kitos svetimosios Rusijos giminės, kovojo dėl autonomijos Lietuvai Rusų valstybės ribose; po karo vargų našta prisikentę, rasit, daugiau, negu kitos prispaustosios tautos, ir, matydami šalia savęs kylant Lenkų valstybę, jie negali kitaip sau vaizduotis savo ateities, kaip tik nepriklausomybės pavidalu. Tai lietuvių didžiausias geismas, istorijos tradicijų išauklėtas, atgyjančios gimtosios kalbos sustiprintas ir savosios tautinės kultūros supratimu pagrįstas. Tai yra ne vien iš tautinės sąmonės kilęs noras, ne vien

karo išauklėtas ir giliai siekiančių atmainų pagamintas išdaras, bet ir būtinoji sąlyga tautai sveikai plėtotis, kad ji laisvai ir nevaržomai vėl atgaivintų ir stiprintų savo šimtais metų slopintą ir naikintą sveikatą. Lietuvių tauta praeityje yra tiek kovojusi dėl savo laisvės ir savarankiškumo, tiek daug smūgių prisikentusi, jog noras padaryti galą visoms savo kančioms nebeįveikiamas ir nebeišdildomas.

Jei šis karas, kurs ilgam laikui nulems tautų laimę, neatsižvelgtų į lietuvių tautos siekimus; jeigu jis atiduotų lietuvius svetimos tautos ar svetimos valstybės malonei ir tuo paliktų juos skursti svetimame junge, tai būtų padaryta neteisybė, kuri duotų pamato nepaliaujamai kovai Lietuvoje. Lietuva būtų priversta nevaisingai gaišinti savo pajėgas ir dar daugiau, nei pirma, būtų progos ir praskinto kelio griaunamosioms priemonėms — daryti iš Lietuvos lenkų arba rusų forpostą prieš Rytų Prūsus.

Tačiau kyla klausimas, ar lietuvių tauta yra subrendusi gyventi savarankišku, nepriklausomu valstybės gyvenimu? Į tai galima šiaip atsakyti:

Kad lietuviai mokėjo savo valstybėje valdyti bei tvarkytis, liudija jų praeitis; tik slavams, visų pirma lenkams, įsikišus į Lietuvos reikalus, prieš lietuvių norą, ji nustojo toliau plėtojusis ir, įmizgusi į lenkišką anarchiją, ardė savo valstybės organizmą.

Atsižadėdama istorinės Lietuvos sričių, lietuvių tauta reikalauja būsimai valstybei atstatyti tik iš senų senovės jos gyvenamų žemių, būtent, tose ribose, kurias, remdamiesi etnografijos dėsniu, esame jau pažymėję. Tariamoji inteligentų bei aukštesniųjų luomų stoka, kaip rodo laimingas Bulgarijos augimas, visai netrukdytų atsteigti Lietuvos. Gi dar prieš karą lietuvių giminė, palyginti, yra išleidusi daugiau inteligentijos, negu rusai. Tik politikos aplinkybės nedavė tai inteligentijai pačioje Lietuvoje įsikurti. Po karo dauguma tų inteligentų, žinoma, grįš Lietuvon. Dauguma bajorų, kurie šiandien nei šen nei ten nesideda, arba yra atskilę nuo savo senosios giminės, atgaus tautinę sąmonę ir vėl sutaps su lietuvių tauta. Naujai susidėjusios sąlygos išvaduotoje šalyje pagamins visą naują eilę inteligentijos, kaip tat visuomet yra buvę naujai įsteigtose valstybėse. Dabar reikiamas ir trūkstamas inteligentijos pajėgas Lietuva galės užvaduoti pajėgomis tų valstybių, su kuriomis ji susidės artimesniais ūkio, politikos ir kultūros santykiais.

Žemės ūkio ypatybės ir pramonės stoka dar prieš karą rišo Lietuvą su aukštai išsiplėtojusiomis Vakarų Europos pramonės šalimis, ir pirmučiausia su Vokietija. Tai jau realių sąlygų ypatybė, kad tie ryšiai ateityje taps dar stipresni. Taip pat mokslas ir technika lenks lietuvius į vakarus, o ne į rytus arba į pietus. Bet tie ūkio kultūros santykiai bus lietuvių tautai pageidaujami bendrųjų reikalų atžvilgiu, nepakenkiant savo nepriklausomybei. Jie turėtų būti priešingi tokiems santykiams, kurie, pagal lenkų siūlymus, susidarytų tarp Lenkijos ir Lietuvos, kada viena pusė, būtent lenkai, tykoja iš antrosios paglemžti visa, net pačią tautos sielą.

Priešingai, jei Lietuvos ateitis būtų pastatyta, kaip tat lietuvių tautos atstovai geidžia ir tikisi, ant teisybės pamato, nesunku būtų darant taiką nulemti išviršinis valstybės pavidalas ir rasti vadinamųjų realių jos garantijų.

(Parašai) Dr. Jonas Basanavičius, A. Smetona, A. Žmuidzinavičius, dr. Jurgis Šaulys, kun. dr. J. Bakšys, kun. dr. J. Stankevičius, P. Klimas, dr. A. Vileišis, A. Gylys, A. Stulginskis, Č. Landsbergis, kun. J. Kukta, kun. prof. Brazis, kun. A. Varnas, Donatas Malinauskis".

Vilniaus bažnytinės vyresnybės beatodairiško šališkumo pavyzdį parodė net pats Vilniaus vyskupijos administratorius kun. Michalkevičius, kuris, nors pats pasirašė politinį lenkų memorialą, tačiau nubaudė penkis kontrmemorialą pasirašiusius lietuvius kunigus — Bakšį, Brazį, Kuktą, Stankevičių ir Varną. Visi jie buvo mėnesiui suspenduoti ir atleisti nuo vietų Vilniuje už tai, kad jie tariamai "įžeidę ir papiktinę maldingo kataliko jausmus".[247]

Čia cituotieji tiek lenkų, tiek ir lietuvių poleminiai vokiečių valdžiai raštai išryškino ir pagrindė dvi pačias esmines lietuvių-lenkų ginčo problemas: politinio Lietuvos likimo ir jos etnografinio ploto klausimą. Lenkai siekė, kad Lietuva būtų įjungta į Lenkiją, lietuviai aiškių aiškiausiai pareiškė, kad Lietuva turi tapti nepriklausoma valstybe. Pagal lenkus, Vilnius esąs lenkiškas miestas, ir Vilniaus srityje vyraująs lenkų gaivalas, tad Vilnius su sritimi turįs būtinai priklausyti Lenkijai. Lietuviams Vilnius yra tiek istorinė, tiek šių dienų Lietuvos sostinė ir Vilniaus sritis — nuo senų senovės lietuvių apgyventas, nuo Lietuvos neatskiriamas kraštas, kurio, kaip ir paties Vilniaus miesto, Lietuva niekad neišsižadėsianti.

Lietuvių-lenkų santykiai nuo Lietuvos Tarybos sudarymo ligi karo pabaigos. Dar tebepolemizuojant lietuviams su lenkais čia pateiktais raštais, brendo Lietuvos Tarybos sudarymo klausimas. Kai kurie politiniai įvykiai, ypač vokiečių pralaimėjimai fronte, po 1917 m. vasario revoliucijos dūmos sudarytosios laikinosios Rusijos vyriausybės pasisakymas už tautų apsisprendimo teisę ir lenkiškosios vokiečių politikos visiška nesėkmė privertė vokiečius keisti savo politiką okupuotuose kraštuose, tad ir Lietuvoje. 1917 m. birželio 2 d. Lietuvos laikraščiai iš vokiečių spaudos biuro gavo pranešimą, kad Obostas (OB-Ost, Ober-Ost, iš Oberbefehlshaber Ost), vyriausioji karo vadovybė rytuose, leido iš įžymių Lietuvos vyrų sudaryti lietuvišką "Patikėtinių Tarybą" (Vertrauensrat). Vokiečiai kreipėsi

į keletą žinomų lietuvių — į Žemaičių vyskupą Karevičių, dr. Basanavičių, A. Smetoną, kad jie nurodytų "patikimus" asmenis, tačiau nė vienas lietuvis nesutiko tokioje taryboje dalyvauti. Kadangi kai kurie kitataučiai, suklaidinti šio oficialaus pranešimo, kiti vėl, norėdami tyčia pakenkti nepriklausomos Lietuvos idėjai, sąmoningai neskiria šios vokiečių sumanytosios "Patikėtinių Tarybos" nuo vėliau įkurtosios Lietuvos Tarybos ir, suplakdami tas dvi tarybas, laiko ir Lietuvos Tarybą, tad drauge su ja ir Lietuvos valstybę, grynai vokiečių padaru, tai čia tenka bent trumpais bruožais nušviesti, kaip ta taryba buvo sukurta.

Vilniaus konferencija. Lietuviai siekė tokios tarybos, kuri atstovautų kraštui ir, gyventojų įgaliota, gintų Lietuvos reikalus. Kadangi krašto atstovybei sukurti negalima buvo daryti rinkimų, tai lietuviai stengėsi sušaukti bent galimai plačią konferenciją.

Leidimą konferencijai šaukti Vilniaus lietuviams tepasisekė gauti tik po ilgų ir sunkių derybų. Pastangos susisiekti su užsienio lietuviais sudaryti bendrai programai nedavė vaisių. Vilniaus veikėjų grupė sukvietė Organizacinį Komitetą konferencijai šaukti. Šis komitetas posėdžiavo Vilniuje 1917 m. rugpiūčio 1-4 d. Į komiteto suvažiavimą atvyko 16 narių iš provincijos ir 5 iš Vilniaus (S. Kairys, P. Klimas, A. Smetona, J. Šaulys, kun. Stankevičius).

Prieš Organizacinio Komiteto posėdžius politinis vokiečių referentas pareiškė, kad be prisijungimo prie Vokietijos negali būti jokių tolesnių kalbų. Jei lietuviai nesutiks prisijungti prie Vokietijos, tai vokiečiai žiūrėsią į užimtą teritoriją tik strateginiu požiūriu ir skaldysią kraštą nė kiek nepaisydami tautinių lietuvių siekimų.

Atsižvelgdamas į tai, kad vokiečiai lietuvių sutikimą jungtis prie Vokietijos laikė būtina sąlyga konferencijai šaukti, Organizacinis Komitetas po ilgų diskusijų dauguma balsų sutiko eiti į tam tikrą kompromisą. Buvo sutikta su ryšių su vokiečiais *galimumu,* turint galvoje, kad, geresnėms politinėms aplinkybėms susidėjus, Lietuvos valstybės kūrimo klausimas bus galima spręsti laisvai ir nepriklausomai.

Aplink "Agronomijos Draugiją" susispietę kairieji lietuviai veikėjai gan ilgai tebesivadovavo nusistatymu, kad kuriant Lietuvos valstybę reikia remtis bendradarbiavimu su lenkų, gudų ir žydų demokratiniais sluoksniais, kai kitos lietuviškos srovės laikėsi pažiūros, kad reikia kurti tautinę lietuvių valstybę, nė kiek nekreipiant dėmesio, kaip į tai žiūrės mažumos. Pasta-

rąjį požiūrį vienintelis to meto lietuvių spaudos organas "Lietuvos Aidas" šitaip nusakė: "Sprendžiant tautos likimą arba tautinės valstybės kūrimą, svetimos tautinės mažumos daugumos teritorijoje yra *neklausiamoji* visuomenės dalis ... Visai kitas yra dalykas, kada tenka krašto vidaus reikalai spręsti", t.y. jau *sukurtoje* valstybėje: "čia yra mažumų *teisių* sritis".[248]

Vilniaus Konferencija ir Lietuvos Tarybos kūrimas galutinai konsolidavo lietuvių veikėjų nusistatymą, kad steigiamoji Lietuvos valstybė turi būti tautinė lietuvių valstybė. Minėtasis Organizacinio Komiteto suvažiavimas nutarė, kad konferencijoje tegalės dalyvauti tik lietuviai ir tik tie piliečiai, kurie žinomi kaip aiškūs lietuvių tautos ir Lietuvos gerovės šalininkai. Prieš šitą nutarimą lenkai protestavo slaptame lapelyje, pareikšdami, kad konferencija esanti šaukiama lietuvių nacionalistų ir kad vieni lietuviai *neturį teisės* spręsti Lietuvos likimo.[249]

Konferencijos šaukimo metu Lietuvos politinė būklė buvo bent tiek pagerėjusi, kad kaip tik rugpiūčio pabaigoje Vokietijos reichstago biudžeto komisija (Hauptausschuss) pradėjo kelti Lietuvos ir Kuršo administravimo keitimo klausimą. Vietinė karo valdžia vis dėlto ir toliau griežtai laikėsi aneksionistinės politikos ir konferencijos vykdytojams neleido prieš konferenciją susisiekti ne tik su užsienio lietuviais, bet net ir su Berlyno valdžia ir parlamentu.

Iš 264 kviestų į konferenciją atvyko 214 iš įvairių Lietuvos vietų įvairių srovių asmenų. Konferencija posėdžiavo Vilniuje 1917 m. rugsėjo 18-22 d., nedalyvaujant jokiam okupacinės valdžios atstovui. Srovės ir partijos parodė didelį vieningumą, ir rezoliucijos buvo priimtos mažne vienu balsu. Karščiausiai buvo diskutuojama dėl šitos pagrindinės, vienbalsiai priimtos politinės rezoliucijos:

"Kad Lietuva galėtų laisvai plėtotis, turi būti sukurta nepriklausoma Lietuvos valstybė, demokratiniais principais sutvarkyta, prisilaikant etnografinių sienų, su ekonomijos reikalaujamais korektyvais. Mažumoms garantuojamos kultūros teisės. Vilniuje sušaukta Konstituanta turės nustatyti valstybės pamatus ir santykius su kitomis valstybėmis."

Turėdama galvoje to meto realias politines sąlygas, antrojoje šios rezoliucijos dalyje konferencija padarė atsargų kompromisą:

"Jeigu Vokietija (okupavusi valstybė) sutiktų dar prieš Taikos Konferenciją proklamuoti Lietuvos valstybę ir pačioje Konferencijoje paremti Lietuvos reikalus, tai Lietuvių Konferencija,

turėdama mintyje, kad Lietuvos interesai normaliose sąlygose yra pasvirę ne tiek į rytus ir ne tiek į pietus, kiek į vakarus, pripažįsta galimu sueiti būsimai Lietuvos valstybei, nepakenkiant savarankiškam jos plėtojimuisi, į tam tikrus dar nustatytinus santykius su Vokietija".[250]

Vilniaus Konferencija savo vykdomuoju organu išsirinko iš 20 asmenų Lietuvos Tarybą, rezervuodama joje dar 6 vietas tautinėms mažumoms (po 2 lenkams, gudams ir žydams). Tiems atstovams buvo statomi trys reikalavimai: 1. jie turėjo sutikti su Lietuvos nepriklausomybės principu, kaip jis buvo konferencijos nutartas; 2. jie neturėjo priklausyti tai žmonių rūšiai, kurie dalyvavo priešlietuviškoje akcijoje, ir 3. jie turėjo bent suprasti lietuviškai. Lietuvos mažumoms Lietuvos nepriklausomybė labai mažai terūpėjo, ir jų atstovai, nors daug kartų kviečiami, Tarybos papildyti nesutiko.[251]. Tad tiek Vilniaus Konferencija, pirmą kartą iškėlusi Lietuvos nepriklausomybės klausimą kaip organizuota krašto atstovybė, tiek ir jos išrinktoji Taryba, vadovaujamas politinis kovos už nepriklausomybę organas, buvo sudarytas tik iš lietuvių.

Vokiečių ketinimas užleisti Lenkijai Lietuvos dalį ir Tarybos reagavimas. Lietuvos Tarybos pirmininku buvo išrinktas A. Smetona. Taryba palaikė santykius su lietuvių organizacijomis Rusijoje ir įvairiais komitetais Vakarų Europoje ir Amerikoje. Ji pati net organizavo lietuvių konferencijas Berne ir Stockholme. Su laiku Lietuvos Taryba tapo neabejotinu, visų lietuvių pripažintu vyriausiu lietuvių politinės veiklos centru.

1917-1918 m. pagrindinės Lietuvos Tarybos pastangos buvo dedamos išgauti iš Lietuvą okupavusios kaizerinės Vokietijos nepriklausomos Lietuvos lietuvių pageidaujamose ribose pripažinimą. 1917 m. gruodžio 11 buvo susitarta su Vokietija dėl Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo sąlygų, Tarybai sutinkant, kad Lietuva sudarys su Vokietija glaudžią karinę ir ūkinę sąjungą. Tačiau netrukus paaiškėjo, kad toks susitarimas Vokietijai tebuvo reikalingas kaip argumentas Lietuvos Brastos taikos derybose su Rusija, ir Vokietija to susitarimo nebuvo linkusi vykdyti. Tada, protestuodami dėl nuolaidų, kairieji išstojo iš Tarybos. Todėl 1918 m. vasario 16 Taryba vienbalsiai priėmė naują Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo aktą, kurio nebevaržė jokie ryšiai su Vokietija ar kuria kita valstybe. Prieš vokiečių aneksionistinę politiką nukreiptas vasario 16 aktas dėl vokiečių pasipriešinimo negalėjo būti net Lietuvos visuomenei paskelbtas. Nors, Tarybai sutikus grįžti prie

1917 m. gruodžio 11 deklaracijos, kaizeris, remdamasis ja, ir paskelbė Lietuvos valstybės atkūrimą, tačiau šis paskelbimas jokios praktiškos reikšmės neturėjo ligi 1918 metų rudens, kada vokiečiai kapituliavo vakaruose, nes okupacinė karo valdžia buvo griežtai nusistačiusi aneksuoti Lietuvą.

Lietuvai buvo pavojingi Vokietijos bandymai artėti su Lenkija. Vienas tokių bandymų įtraukti Lenkiją į savo politikos sritį buvo daromas dar tebekuriant Lietuvos Tarybą ir tik ką jai susidarius. Rugsėjo mėn. 5 d. Vokietijos ir Austro-Vengrijos monarchai paskelbė naują aktą, kuriuo Lenkų Karalystės valdžia, ligi ją perimant karaliui ar regentui, buvo atiduota tų monarchų skirtų trijų asmenų Regentų Tarybai. Tie regentai, būdami vokiečių šalininkai, stengėsi skubiai kurti lenkų armiją, kuri kovotų centro valstybių pusėje prieš Rusiją ir padėtų atkovoti "lenkų žemes". Už legionų suorganizavimą Regentai reikalavo, kad prie Lenkijos būtų prijungta Ukraina, Gudija ir visa Lietuva, ar bent jos dalys.

Ta pačia prasme Lenkijos klausimo svarstyti Vokietijos kaizeris sušaukė savo "kronratą" (ministrų kabinetą) lapkričio 5 d., per metinę Lenkijos karalystės paskelbimo sukaktį. Tame posėdyje buvusi numatyta asmeninė Lenkijos unija su Austro-Vengrija — Austrijos karalius turėjęs tapti ir Lenkijos karalium. Lenkų karalystei, šalia kai kurių kitų Lietuvos žemių, buvo numatyta priskirti visa Suvalkų gubernija.

Tuo pačiu laiku vokiečių karo valdžia davė suprasti, kad ji nė kiek neatsižvelgs į tautinius lietuvių interesus, jei Taryba nepasižadės susidėti su Vokietija ir kaizerio nepasirinks savo didžiuoju kunigaikščiu. Į Lietuvos teritoriją vokiečiai tada žiūrėsią grynai strateginiu požiūriu. Patogiausia siena Vokietijai būsianti Gardinas - Kaunas - Ryga linijoje.[252]

Norėdama tokiam Lietuvos teritorijos skaldymui užbėgti už akių, Tarybos delegacija iš pirmininko A. Smetonos, vicepirmininko S. Kairio ir generalinio sekretoriaus J. Šaulio 1917 m. lapkričio 26 d. Berlyne įteikė vyriausiam karo vadui ir generalinio štabo viršininkui Ludendorffui memorialą, kuriame pasižadama sudaryti su vokiečiais konvencijas ir sueiti su jais į artimus ryšius, jeigu vokiečių vyriausybė skubiai pripažins Lietuvos nepriklausomybę ir "pasižadės neskaldyti Lietuvos teritorijos, kuri apima tas iš Rusijos atimtas sritis, kuriose yra įsigyvenęs lietuvių gaivalas ir kur pirmoj eilėj stovi Vilniaus sostinė".[253] Nuo tol lietuviai veikėjai energingai siekė ne tik krašto nepriklausomybės, bet ir sostinės Vilniaus pripažinimo Lietuvai. Dėl Vilniaus buvo varoma gyva pro-

paganda vokiečių reichstage ir vyriausybės sluoksniuose, Vilnius kaip Lietuvos sostinė buvo įrašomas ir nepriklausomybės skelbimo deklaracijose (1917 m. gruodžio 11, 1918 m. vasario 16).

Vilniaus lenkų bandymas derėtis su vokiečiais. Tuo pat metu ir Vilniaus lenkai mėgino derėtis su okupacine vokiečių valdžia, siūlydami iš vokiečių užimtosios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos dalies sudaryti atskirą valstybę. Ta valstybė turinti susijungti su Lenkija į vieną jungtinę valstybę (Bundesstaat). Ši lietuvių-lenkų jungtinė valstybė vėliau turinti sueiti į artimesnius politinius ir ekonominius santykius su kaimyninėmis vakarų valstybėmis.

Kaip Lietuvos Taryba vėliau patyrė, tą programą Vilniaus Lenkų Komitetas buvo pasiuntęs Vokietijos kancleriui su kai kuriais papildymais, būtent, pažymint, kad, remdamosios tautų apsisprendimo teise, prie tos "jungtinės valstybės" galėtų prisidėti ir už vokiečių fronto esančios sritys. Lenkai, be to, davę suprasti, kad, jei vokiečiai šią jų programą atmes, tai lenkai reikalausią, arba kovos keliu sieksią Vilnių tiesiog prijungti prie Lenkijos.[254]

Lietuvių-lenkų bandymai susitarti. Kairieji Lietuvos Tarybos nariai — Kairys, Narutavičius, Smilgevičius ir Vileišis, nepatenkinti per dideliu 1917 m. gruodžio 11 Tarybos deklaracijos nuolaidumu vokiečiams ir vokiečių net ir tos nuolaidžios deklaracijos sutartų sąlygų nevykdymu, 1918 m. sausio 14 ir 18 d. tarėsi su lenkų visuomenės organizacijų atstovais, siūlydami sušaukti visų Lietuvoje gyvenančių tautybių konferenciją tikslu sudaryti naują Lietuvos atstovybę. Šie lietuviai veikėjai siūlė tuo tarpu dėtis prie Tarybos. Tačiau lenkai griežtai atsisakė bendradarbiauti su Taryba ir reikalavo, kad lietuviai pasisakytų už federaciją su Lenkija. Lietuviai atsakė, kad federacijos klausimą turėsiąs spręsti steigiamasis seimas. Taip abi pusės ir išsiskyrė nesusitarusios.[255]

Lietuviai vėl tarėsi su lenkais 1918 m. birželio mėnesį Berlyne. Lietuvius atstovavo prof. Augustinas Voldemaras ir prelatas Konstantinas Olšauskis, lenkus — Regentų Tarybos Berlyne atstovas grafas Adam Ronikier. Pagrindinis pasitarimų klausimas buvo, kaip pasipriešinti vokiečių planui kolonizacijos keliu sudaryti vokišką juostą, skiriančią Lietuvą nuo Lenkijos. Pasitarimų rezultatas buvo A. Ronikierio ir A. Voldemaro 1918 m. birželio 30 d. pasirašyta slapta Lietuvos-Lenkijos sutartis. Sutartyje pasakyta, kad lenkų vyriausybė pripažins ir rems Lietuvos valstybę už pripažinimą lenkams Lietuvoje plačių teisių valstybiniame gyvenime, kalbos ir kultūros srityje. Abi

šalys įsipareigojo derinti visus savo politinius ėjimus su vokiečiais. Kitas punktas buvo nukreiptas prieš vokiečių kolonizacinį koridorių tarp Lietuvos ir Lenkijos ir skelbė, kad Lietuva su Lenkija turi turėti bendrą sieną. Sutartyje nebuvo tiksliau nurodyta, kur ta numatytoji siena turės eiti, tačiau iš 1918 m. lapkričio mėn. Voldemaro atviro laiško Ronikieriui matyti, kad buvo sutarta, kad Lenkijai teks tik nedidelė Suvalkų ir Gardino gubernijos dalis.[256] Abidvi šalys įsipareigojo nevaryti viena kitai priešingos propagandos. Sutartis buvo laikoma laikinu dokumentu, įpareigojančiu ligi oficialios sutarties sudarymo.

Už dviejų savaičių lenkų Regentų Taryba šią sutartį patvirtino, tačiau ji pati pirmoji ją ir sulaužė. Ronikieris pradėjo slaptai derėtis su vokiečiais, siūlydamas jiems nuolaidų už Lietuvos dalies su Vilnium perdavimą lenkams administruoti.[257] Į Voldemaro atvirą laišką ir į jo priekaištus nebuvo atsakyta. Tuo būdu šis formaliai sudarytas susitarimas nedavė jokių teigiamų pasekmių. Net priešingai — jis tik pagilino vienų kitais nepasitikėjimą.

T a r y b o s p i r m i n i n k o A. S m e t o n o s r a š t a s V o k i e t i j o s k a n c l e r i u i d ė l v o k i e č i ų d e r y b ų s u l e n k a i s. Norėdama išvengti vokiečių militaristų paruošto plano Lietuvą kolonizuoti ir tam tikslui ją sujungti su Prūsija, Tarybos dauguma 1918 m. liepos 11 d. hercogą Urachą išrinko Lietuvos karalium Mindaugo II vardu. Nors Uracho kandidatūrą Lietuvai pasiūlė įtakingos Vokietijos katalikų centro partijos reichstage vadas M. Erzberger ir reichstago nepriklausomieji socialistai ir social-demokratai, ypač E. David, nebuvo priešingi tam, kad pati Lietuva pasirinktų savo valdymo formą, tačiau tada dar visagaliai Vokietijos militaristai piestu stojo prieš Uracho išrinkimą Lietuvos karalium. Dėl šio jau Valstybės Taryba pasivadinusios Tarybos rinkimo ne tik 4 kairieji nariai iš Tarybos išstojo, bet ir okupacinis režimas Lietuvoje buvo dar pagriežtintas.

Kaip tik tuo metu, t.y. 1918 m. liepos viduryje, vokiečių generalinio štabo viršininkas Ludendorffas vėl pradėjo derėtis su lenkų Regentų Tarybos diplomatais Berlyne dėl Vilniaus. Siūlydamas atiduoti Vilnių Lenkijai, Ludendorffas tikėjosi priversiąs Lietuvą sudaryti uniją su Prūsija ar Saksonija. Prieš šitą okupacinės valdžios politiką Taryba atliko nemaža žygių, parašė daugybę protesto notų. Vieno tokio protestuojančio prieš tas derybas Tarybos pirmininko A. Smetonos rašto, kaip apibūdinančio ano meto Tarybos branduolio pažiūras kal-

bamuoju klausimu ir jo kovos dėl Vilniaus taktiką bei argumentavimą, duodamas čia ištisas vertimas[258]:

"Berlynas, 1918 m. spalio 8 d.
Augsburgerstrasse 69

Jo Didžiojo Hercogo Didenybei Princui Maksui Badeniečiui,
Vokiečių Valstybės Kancleriui

Jūsų Didenybe,

Iš čionai atėjusių žinių aš gaunu patirti, kad okupacijos valdininkai Lietuvoje veda derybas su lenkais dėl Vilniaus miesto ir atitinkamos apylinkės atidavimo kuriamai Lenkų Karalystei. Tos derybos sukelia Lietuvoje didžiausią nerimą ir nepasitenkinimą Vokietija. Tas klausimas taip pat čia, Berlyne, esąs pastatytas sprendžiamose sferose. Ta aplinkybė verčia mane, Lietuvos Valstybės Tarybos pirmininką, pateikti šį pareiškimą:

1917 m. gruodžio 11 d. Lietuvos Taryba paskelbė Lietuvos valstybės atstatymą,[259] nepažymėdama tiksliau josios sienų. Ji turėjo galvoje, kad naujai valstybei turėtų tekti sienos, kurias Lietuva turėjo tuo metu, kai ji paliovė buvusi valstybe. Tuomet jai buvo aišku, kad paskelbime pažymėtos sienos nebūtų galutinės ir kad sienų klausimas tik tada galės būti laikomas išspręstu, jeigu jos bus visų pripažintos, o tatai yra galima tiktai visuotiniame taikos kongrese. Vėliau kai kurias buvusios Lietuvos valstybės sritis Taryba išbraukė iš savo programos, nes ji remiasi principu, kad, žymint sienas, turi būti sprendžiami ne tik istoriniai, bet taip pat etnografiniai ir ekonominiai motyvai. Bet, kas visada lietuviams buvo savaime suprantama ir jokių abejonių nekėlė — tai kad Vilniaus miestas, kurs nuo pat įkūrimo XIV amžiuje buvo Lietuvos sostinė, ir visiems laikams turi sostine pasilikti.

Tuo faktu rėmėsi Taryba skelbdama gruodžio 11 d. nutarimu Lietuvos valstybės atstatymą su sostine Vilnium. Tą savaime suprantamą reikalavimą Taryba įtraukė į savo nutarimą tik todėl, kad ji numatė, jog lenkai pakeis savo pretenzijas į Vilnių, kad gautų sau ir visą Lietuvą savo provincija. Lenkai gerai numano, kad lietuviams, nustojus savo sostinės su jos teritorija, ligi kurio laiko, rasit, net būtų patogiau prisijungti prie tos valstybės, kuriai tenka didelė jų krašto dalis, negu kad priimti nepriklausomybę pusei Lietuvos ir tuo būdu suskaldyti Lietuvos vienetą. Pagaliau Vokietija, Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo dokumente 1918 m. kovo 23 dieną, pakartodama beveik žodis po žodžio Tarybos gruodžio 11 d. nutarimą, tuo pačiu žygiu pripažino neabejojamą lietuvių teisę į Vilnių, būsimos valstybės sostinę.

Todėl derybos dėl Vilniaus atidavimo lenkams po to reikštų susiaurinimą ir pažeidimą tų teisių, kurias Vokietija pati prieš pusę metų yra Lietuvai pripažinusi.

Kai dėl tų derybų būdo, tai derėtis gali arba vokiečių valdininkai su Varšuvos vyriausybe, — tuomet jie daro, be abejonės, pasižadėjimų dėl tų sričių, kurios priklauso Lietuvai, o ne Vokietijai; arba jie gali derėtis su Vilniaus lenkais, t.y. už Lietuvos valstybės organo akių, organo, kurs jo Didenybės Vokiečių kaizerio yra pažymėtas kovo 23 d. dokumente kaip vienintėlė krašto atstovybė. Kaip ten bebūtų, Valstybės Taryba mato tame būde, kuriuo dabartinės derybos yra vedamos, lietuvių teisių pažeidimą.

Šitų argumentų ir sprendimų turėtų visiškai pakakti įrodyti, jog Vilniaus, Lietuvos sostinės, klausimas yra galutinai išspręstas. Bet kad nepasirodytų, jog lietuviai remiasi tiktai dokumentais, vadinasi, teikia tiktai formalių įrodymų, čia tenka trumpai dar kartą išdėstyti istorijos, ekonomijos ir etnografijos momentai, iš kurių lietuviai imasi savo teises į Vilnių ir kurie taip pat Vokietijos valstybės vadybai pasirodė pakankami lietuvių reikalavimams pripažinti teisingais.

Istorijos atžvilgiu Vilnius nuo seniausių laikų priklausė Lietuvos valstybei. Dėl to fakto dar niekam nebuvo abejojimų. Vilnius buvo politinis ir dvasinis Lietuvos centras. Lietuviai pagonys buvo krikštyti Vilniuje ant Neries kranto. Dar šiandien parodomas Vilniuje pagoniškas lietuvių altorius. Vadinasi, Vilnius yra tautinė lietuvių šventykla. Kaip maža teisių lenkai turi į Vilnių ir į visą Lietuvą, parodo tas faktas, jog didžioji 1447 metų privilegija, kuri vėliau buvo pavadinta "Lietuvos Statutu", lenkams buvo uždraudusi apsigyventi Lietuvoje. Lietuvos mokslininkas Balinskis XIX amžiaus pradžioje atspausdino Vilniaus miesto statistiką, kur, šalia lietuvių, rusų, vokiečių ir žydų, lenkai visai nebuvo minimi, nes jų skaičius buvo per daug mažas.

Ekonominiu atžvilgiu Vilnius yra centras, kurio neperaugo nė vienas lietuvių miestas. Teatskirie tą miestą nuo Lietuvos valstybės, ir ji bus pasmerkta skursti. Bet ir Vilnius negali gyventi be užnugario, kurs teikia jam gyvybės pajėgų. Todėl Vilniaus apylinkės, kurios, be to, iš didžios dalies yra grynai lietuviškos, negali būti atiduotos Lenkijai.

Taip pat etnografiniu atžvilgiu, kuriuo lenkai išimtinai remiasi, Vilnius yra lietuviškas. Tiktai čia reikia pastebėti, jog lenkai etnografiją šiek tiek savotiškai supranta: jie rodo lenkais visus tuos, kurie moka lenkiškai kalbėti. Šituo būdu galima būtų beveik visi Prūsų lenkai ramiai laikyti vokiečiais, nes jie daugumas moka vokiškai. Toliau — ir tatai yra svarbiausia — viena kalba niekuomet nesprendžia tautybės. Yra žinomas faktas, kad esti daugiakalbių tautų. Geriausias pavyzdys yra žydai, kurie savo istorijoje daug kartų priiminėjo kitas kalbas ir dar dabar priiminėja, ir vis nepaliauja buvę žydais.

Bet Vilniuje visai nėra tiek daug lenkų, kaip tat lenkai tvirtina. Jeigu jie laikys lenku kiekvieną, kurs moka lenkiškai, tada, žinoma, visas miestas bus lenkiškas, nes tiek žydai, tiek lietuviai tą kalbą moka. Tarybos narys Donatas Malinauskas namie ir šiaip kalba

daugiausia lenkiškai, tačiau yra įsitikinęs lietuvių patriotas. Kai kuriose šeimynose vieni nariai kalba lietuviškai, kiti lenkiškai. Lenkų jie visi bendrai laikomi lenkais.

Kaip maža yra lenkų Vilniaus gubernijoje, parodo 1897 metų žmonių sąrašas, kurį darė rusai ir lenkai surašinėtojai. Iš visų 1.591.207 gyventojų ten randame tik 130.054 lenkus.

Lenkai vis vadovaujasi vokiečių 1916 metais darytu sąrašu, kurs Vilniaus miestui davė daugumą lenkų. Tą rezultatą jie pristato absoliučiai tikru, kadangi vokiečių valdininkai jokio intereso neturėję palaikyti lenkus. Tačiau mes turime kaip tik visą pamatą tvirtinti, jog ta statistika buvo didelėje lenkų įtakoje. Mes turime atkreipti dėmesį į tai, kaip ta statistika buvo vedama. Vokiečių valdininkai nesuprato nei lenkiškai, nei lietuviškai, o gyventojai vokiškai. Surašinėtojai turėjo klausinėti žmones apie jų tautybę jųjų kalba. Surašinėtojais krašte buvo daugiausia kareiviai poznaniečiai, moką lenkiškai. Šie visus klausinėjo lenkiškai, ir jeigu žmonės lenkiškai atsakydavo, tai ir buvo lenkais įrašomi, nors jie buvo ne lenkai, bet lietuviai. Net tokius žinomus asmenis, kaip Valstybės Tarybos viceprezidentą dr. Šaulį, Dūmos atstovą Yčą[260] ir kitus užrašė lenkais ir išdavė jiems lenkiškus pasus. Teko jiems energingai protestuoti, kad jiems "lenkybė" būtų pasuose išbraukta ir kad jie būtų įrašyti lietuviais. Taip pat Kaune žinomas lietuvių rašytojas ir patriotas Dambrauskas gavo lenkišką pasą. Ta praktika minėtiems asmenims ir kitiems prirašinėti lenkų tautybę negali būti laikoma atsitiktine, bet sąmoningai vartotąja. Ji parėjo nuo Vokietijos lenkų kareivių valdininkų uolumo patarnauti lenkams. Man pačiam įrodinėjant tokios praktikos nesąžiningumą, vienas surašinėtojas pasakė: "politikoje nėra reikalo būti sąžiningam".

Kaip galėtų Rodūnios apskrityje gyvuoti 20 lietuvių mokyklų, jeigu ten lietuvių iš tikrųjų tebūtų tiktai 4000? Kad pagaliau pati vokiečių valdžia laikė tą jos padarytą sąrašą netikru, matyti iš to, kad ji pasidrovėjo to sąrašo rezultatus skelbti. Žmonių sąrašo medžiagą tyrinėjo speciali Valstybės Tarybos komisija ir ji atrado, kad lenkų surašinėtojai tiesiog falsifikavo duomenis ir kad toji statistika nieku būdu neatitinka tikrenybės.[261]

Iš viso to išeina aikštėn, kad lenkų skaičius Vilniaus mieste yra lenkų perdedamas. 1897 metų sąrašas rodė tiktai 32%. Nuo to laiko jų skaičius yra greičiau sumažėjęs, negu padidėjęs. Šiaip ar taip, jų santykis su lietuvių skaičium pasikeitė lietuvių naudai, nes lietuvių skaičius Vilniuje labai greitai auga.

Bet jeigu net to nepaisydami sakytume, jog Vilnius esąs grynai lenkiškas, tai galėtume paklausti, kaip tas miestas galėtų priklausyti Lenkų valstybei, jeigu jis yra apie 200 kilometrų tolumo nuo lenkų etnografinių sienų ir tame dideliame ploto tarpe tik šen bei ten po truputį kalbama lenkiškai?

Atrodo, kad lenkų pretenzijos į Vilnių atsiranda tik dėl to, kad jiems ypačiai pageidaujama yra Gardino gubernija, jungiamoji sritis tarp Lenkijos ir Vilniaus. Kai dėl Gardino gubernijos, tai 1918 metų

pavasarį atvyko į Vilnių du delegatai, kurie buvo pasiųsti Rusijoje buvusių Gardino gubernijos tremtinių sąjungos ir maždaug 600.000 tremtinių vardu oficialiai pareiškė, kad Gardino gubernija priklausė senos Lietuvos valstybės branduoliui. Jos gyventojai yra lietuvių-jotvingių palikuonys: jie priklausė lietuvių giminei ir nori taip pat priklausyti lietuvių tautai ir naujai Lietuvos valstybei. Tik jie pageidavo, atsižvelgdami į stačiatikių tikybą (57% iš 1 1/2 milijono gyventojų ten stačiatikiai), tam tikros aprėžtos savivaldybės. Jie energingai protestavo prieš prijungimą prie Lenkijos. Visa tatai buvo užprotokoluota, ir Taryba įgaliota ginti visos buvusios Rusijos Gardino gubernijos gyventojų interesus.

Šių trumpai paduotų faktų, kurie savo laiku jau buvo plačiai išdėstyti Vokiečių valstybės vadybai, rodosi, pakako, kad aukščiau minėtame dokumente[262] teisės į Vilnių būtų lietuviams pripažintos. Todėl Lietuvos Valstybės Taryba turi pagrindo manyti, kad naujos derybos su lenkais yra vedamos be valstybės vadybos žinios ir kad ji, sužinojusi apie jas, tuojau pasirūpins jas nutraukti.

Aš turiu garbės būti

(pas.) A. Smetona".

Iš kitų į karo pabaigą vokiečių valdžiai rašytų raštų ypatingai minėtinas dar Tarybos vicepirmininko dr. J. Šaulio ir generalinio sekretoriaus K. Bizausko pareiškimas Vokietijos kancleriui, kuriame nusiskundžiama, kad vokiečių karo valdžia palaikanti Vilniuje organizuojamus lenkų legionus.[263] Ši nota buvo rašyta 1918 m. spalio 23 d.

Lietuvių kova dėl Vilniaus vyskupo. Svarbiausias šimtmečius trukusio Vilniaus miesto ir krašto lenkinimo veiksnys buvo Vilniaus diecezijos lenkai vyskupai ir iš karštų lenkininkų susidedanti kapitula. Tarp nepaprastai retų ir nereikšmingų išimčių, šalia 1889-1895 metų lietuvio vyskupo P. Audzevičiaus, buvo dar Vilniaus vyskupijos administratorius (nuo 1908 m. spalio mėn.) K. M. Michalkevičius. Kad ir bajorų kilmės, tačiau gimęs ir augęs Lietuvoje, Michalkevičius jautėsi esąs lietuvis. Tapęs administratorium, jis pradėjo tvarkyti Vilniaus vyskupijos bažnyčiose lietuvių kalbos reikalus. Tačiau vyskupijos kurija ir kunigų seminarijos vadovybė bei profesoriai buvo griežtai lenkiškai nusistatę ir nekentė lietuvių. Michalkevičius su laiku pradėjo lenkams pataikauti ir juos proteguoti, o vėliau ir pats save ėmė laikyti lenku. Vokiečių okupacijos metu, kaip vienas iš 44 lenkų veikėjų, jis pasirašė prieš lietuvius nukreiptą Vokietijos kancleriui memorialą ir nubaudė lietuvius kunigus, pasirašiusius kontrmemorialą. Vokiečių okupacijos metu Vilniaus lietuviai ėmė daryti žygių, kad Mi-

chalkevičius būtų pašalintas ir kad jo vietoje būtų paskirtas lietuvis vyskupas.

L i e t u v i ų   o r g a n i z a c i j ų   r a š t a s   p o p i e ž i u i. 1917 m. rugsėjo 10 d., tad dar prieš Lietuvos Tarybos sudarymą, per popiežiaus nuncijų Miunchene arkivyskupą Pacelli buvo nusiųstas raštas popiežiui. Tą raštą pasirašė Vilniuje Lietuvių Komiteto pirmininkas A. Smetona, lietuvių savitarpio šalpos draugijos pirmininkas dr. A. Vileišis, katalikų švietimo draugijos "Rytas" atstovas gimnazijos mokytojas A. Gylys ir lietuvių katalikų darbininkų šv. Mikalojaus draugijos pirmininkas K. Kriščiukaitis. Kadangi tas dokumentas aiškiai nušviečia lietuvių kovos dėl Vilniaus vyskupo pobūdį ir motyvavimą, čia duodamas ištisas jo vertimas, išskyrus kreipimosi ir rašto pabaigos formules[264]:

"Rusų vyriausybei Vilniaus vyskupą baroną Roppą išvarius į Rusijos gilumą, Vilniaus diecezija liko be globėjo. Bet ir pirma ir vėliau lietuviai negalėjo gauti Vilniaus diecezijoje jiems prideramų teisių, kadangi aukštosios bažnytinės hierarchijos vietos, pradedant nuo vyskupo ir jo kapitulos, buvo išimtinai griežtų lenkininkų (lenkų draugų) rankose, kurie stengėsi išlaikyti ir išplatinti bažnyčioje lenkų kalbą ir lenkų idėjas, o lietuvių kalbą, kur tik galima, pašalinti ir nuslopinti. Kai atgimę lietuviai mėgino apsiginti nuo gimtosios jų kalbos slopinimo ir pasipriešinimo savo tėvynėje jų teisių siaurinimui, bažnyčios virto ginčų ir nesutikimų vieta, o Bažnyčios vyriausybė rėmė savo globiama ranka lenkų pretenzijas.

Tačiau didysis pasaulio karas, kurs atnešė katalikiškai Lietuvai tiek nelaimių, sužadino taip pat lietuvių tautoje viltį pasiekti jos trokštamos tautinės valstybės atgaivinimą. Tam tikslui pasiekti svarbiausia yra sąlyga, kad Bažnyčios vyresnybė, ypač lietuvių sostinės Vilniaus vyskupas, ne tik nedarytų kliūčių lietuvių tautos siekimams, bet kad ji, atstovaudama Bažnyčios interesams, eitų išvien su kitais Lietuvos Bažnyčios viršininkais ir įmanytų susitaikyti su bendra lietuvių politika.

Kiek yra žinoma, išvarytasis Vilniaus vyskupas baronas Roppas gavęs Rusijoje naują vietą. Jeigu tatai pasitikrintų, tai Vilniaus katedra liktų laisva.

Atsižvelgdami į tuos vaisingus uždavinius, kuriuos Vilniaus vyskupas turės Bažnyčios reikalui būsimoje Lietuvoje, mes lietuvių vardu nuolankiausiai prašome Jūsų Šventenybę paskirti Vilniuje naują vyskupą lietuvį, kurs tvirta ir teisinga ranka galėtų padaryti tvarką ir išlyginti bei prašalinti tuos ginčus, kurie sukūrė tiek nelaimės mūsų diecezijos gyvenime.

Kelias, kuriuo eina vyresnieji lenkininkų kunigijos sluoksniai, kovodami su lietuviškai nusistačiusiomis masėmis, yra skaudžiai lietuvių atjaučiamas kaip bažnytinės galios neteisėtas išnaudojimas. Jei

nebus tas kelias apleistas, reikia bijotis, kad giliai tikinčios lietuvių tautos religiniam gyvenimui bus padaryta žalos; nuo jos reikia apsaugoti mūsų žmonės ypačiai jų atgimimo ir valstybinio atsistatymo metu, kurs reikalauja visų moralinių pajėgų įtempimo . . ."

Tokio pat turinio raštą tie patys asmenys nusiuntė ir vokiečių karinės valdžios Lietuvoje šefui kunigaikščiui Isenburgui, prašydami, kad jis "pavartotų savo įtaką ir pasakytų savo svarbų žodį atitinkamoje vietoje tam, kad Vilniuje vyskupu būtų lietuvis". Šio rašto gale įterptas dar toks sakinys:

"Pirmiau Lietuvoje buvo tradicija, kad vyskupo sostui Vilniuje tapus laisvam, pirmenybę tai katedrai visuomet turėjo Žemaičių vyskupas. Todėl mes prašome Jūsų Šviesenybę atsižvelgti į tą dalyką, ir jeigu Jo Ekscelencija Žemaičių vyskupas Pr. Karevičius pats nesiteiktų ta tradicine pirmenybės teise pasinaudoti, tai išklausyti jo žodį dėl vyskupo skyrimo į Vilniaus sostą".

Prie to rašto buvo pridėtas dar 70 Vilniaus kunigų memorialas apie lietuvių katalikų padėtį Vilniaus vyskupijoje.[265]

L i e t u v o s   T a r y b o s   ž y g i a i   V i l n i a u s   v y s k u p o   r e i k a l u. Susidariusi Lietuvos Taryba tuojau pradėjo rūpintis ir lietuvio vyskupo paskyrimu Vilniuje. 1917 m. lapkričio mėn. lankydamasi Šveicarijoje, Tarybos delegacija Vilniaus vyskupijos reikalus paaiškino popiežiaus atstovui Marketti.

Gruodžio 30 d. Tarybos pirmininkas A. Smetona parašė dar vieną raštą popiežiui per Miuncheno nuncijų. Tame rašte buvo aptarti lietuvių tautos siekimai, buvo pranešta apie Lietuvos Tarybos sudarymą ir duota konkrečių žinių apie netinkamą kun. Michalkevičiaus Vilniaus vyskupijos administravimą. Buvo nurodyta, kad, per daug kišdamasis į politinius reikalus, administratorius pakerta Bažnyčios autoritetą, kad jis bažnyčiose palaiko lenkininkų akciją, kad Vilniaus kunigų seminarija paversta grynai lenkiška mokykla, į kurią lietuviams beveik visai užkirstas kelias, kad, pasinaudojęs karo aplinkybėmis, kapitulą apsodino vien lenkais ir įsteigė lenkiškai patriotišką "Jėzaus Širdies Kongregaciją". Rašte buvo iškelta aikštėn ir lietuvių kunigų nubaudimas už lietuvių memorialo pasirašymą. Dėl išdėstytų priežasčių Tarybos pirmininkas prašė popiežių atleisti kun. Michalkevičių iš eitų pareigų ir Vilniaus vyskupu skirti "vyrą pamaldų ir pagirtiną už tikrą bažnytinį atsidavimą". Prie to rašto pridėtame "pro memoria" buvo dar smulkiau nupasakota, kaip kun. Michalkevičius visa siela atsidėjęs politikai ir kaip jis supolitikino ir Bažnyčią.

Prie Tarybos vedamos akcijos prisidėjo ir Žemaičių vysku-

pas P. Karevičius. Jis 1918 m. vasario mėn. buvo nuvykęs į Berlyną ir įteikė vyriausybei, įvairioms katalikiškoms organizacijoms ir šiaip įtakingiems asmenims atitinkamą memorialą, kuriame pabrėžė reikalą Vilniaus vyskupu skirti lietuvį ir prašė vokiečių vyriausybę, kad tą reikalą paremtų.

1918 m. birželio mėnesį buvo gauta žinia, kad kun. Michalkevičius pašalintas nuo savo pareigų. Tarybos pirmininkas tuojau nusiuntė telegramą popiežiaus nuncijui Miunchene Pacelli, prašydamas ko greičiau skirti naują Vilniaus vyskupą. Nuncijus birželio 9 d. atsakė, kad Jis Tarybos pirmininko prašymą telegrafu pranešęs Šventajam Sostui, ir nusiskundė, kad esą nepaprastai sunku rasti kandidatą. Tada Tarybos prezidiumas pasiuntė į Miuncheną iš kun. J. Staugaičio, J. Purickio ir A. Voldemaro susidedančią delegaciją, kuriai buvo nurodyta pristatyti pirmuoju kandidatu prelatą K. Olšauskį, antruoju — marijonų kongregacijos generolą Jurgį Matulaitį (Matulevičių). Delegacija su nuncijum apsisprendė už kun. J. Matulaitį, kurį popiežius Benediktas XV ir paskyrė Vilniaus vyskupu. Vyskupas buvo konsekruotas Kaune 1918 m. gruodžio 1 d. Jo ingresas Vilniuje įvyko gruodžio 8 d.

L i e t u v i o p a s k y r i m o V i l n i a u s v y s k u p u r e i k š m ė. Agrarinėje ir konservatyvioje Lietuvoje kunigija vaidino nepaprastai svarbų kultūrinį ir tautinį vaidmenį. Uolusis kunigas Jonas Katelė, pvz., po 1863 metų savo švietimine veikla Panemunėlio parapijoje panaikino visai analfabetizmą. Tai buvo nepaprastas tuo metu įvykis. Tose, ypač rytų Lietuvos, parapijose, kur kunigai buvo lietuviai ir švietė žmones, lietuviškumas buvo stiprus, ir žmonės nenutauto. Nutauto daugiausia tos parapijos, kur kunigai buvo lenkininkai.

Jeigu jau paprasti parapijų kunigai, kamendoriai ir klebonai, galėjo nulemti savo parapijiečių tautinį nusistatymą, tai dar daugiau nuveikdavo tautiniu atžvilgiu aukštesnieji, įtakingesnieji dvasiškiai. Čia klasišku pavyzdžiu gali būti lenko kunigo R. Jalbrzykowskio, nuo 1902 m. Seinų kunigų seminarijos dėstytojo, nuo 1908 m. tos seminarijos viceregento veikla. Šis kunigas, tapęs viceregentu, gerokai aplenkino ligi tol buvusią beveik visai lietuvišką kunigų seminariją, pristeigė Seinuose lenkiškų organizacijų, kad atsvertų lietuvių įtaką. Net patys lenkai prisipažįsta, kad jei Seinai teko ne lietuviams, o lenkams, tai yra Jalbrzykowskio 16 metų veiklos Seinuose nuopelnas. Už tuos nuopelnus lenkybei Varšuvos valdžia Jalbrzykowskį apdovanojo Polonia Restituta ordinu.[266]

J. Matulaičio vyskupavimo negalima lyginti nei su didžių-

jų Žemaičių diecezijos vyskupų švietėjų M. Giedraičio bei M. Valančiaus, nei su dar ne taip seniai (1914 m.) paskirto, su lietuvių tautiniu judėjimu visai sutapusio ir jam atsidavusio P. Karevičiaus vyskupavimu. J. Matulaitis perėmė Vilniaus vyskupiją su vien lenkininkų apsėsta kapitula. Lenkams nebuvo priimtinas joks vyskupas, jeigu jis nebuvo lenkas. Jo taktika visoms jo vyskupijos tautybėms būti vienodai teisingam negalėjo patenkinti nei kapitulos kunigų, nei daugumo lenkų dvasiškių, todėl jis iš jų pusės sulaukdavo daug nemalonumų. Lenkai telaukė progos atsikratyti nepageidaujamu ganytoju. Lenkams sudarius konkordatą su Šventuoju Sostu 1925 m. vasario 10 d., Matulaitis atsisakė nuo vyskupavimo. Netrukus, 1926 m. birželio 24 d., Vilniaus vyskupijos arkivyskupija tapusios sostą užėmė jau minėtasis R. Jalbrzykowskis.

Dvi aplinkybės varžė vyskupo Matulaičio veiklą: lenkiškai šovinistinė kurija ir 1920 m. Vilnių okupavusi Lenkijos valdžia. Matulaičiui pavyko nebent kiek apginti lietuvius ir gudus nuo jiems daromų lenkininkų skriaudų ir tuo šiek tiek prilėtinti tolesnį beatodairišką Vilniaus krašto lenkinimą per kunigus.

Gavus Vilniuje lietuvį vyskupą, bene daugiausia buvo laimeta politiškai. Pats įvykis, kad ano meto sąlygomis lietuviai pajėgė išsikovoti savo sostinei lietuvį vyskupą, pakėlė Tarybos ir nepriklausomybės siekusios lietuvių tautos prestižą.

VI

LENKIJOS KARO PAJĖGŲ ORGANIZAVIMAS PER PIRMĄJĮ PASAULINĮ KARĄ

Ligi Pirmojo Pasaulinio karo pabaigos lietuvių kova su lenkais buvo tautinė-kultūrinė ir politinė. Abidvi pusės, kaip įmanydamos, stengėsi savo siekimams palankiai nuteikti Lietuvos gyventojus, okupacinę vokiečių valdžią ir užsienį. Buvo išleista slaptų atsišaukimų į krašto gyventojus, parašyta daugybė raštų okupacinei vokiečių valdžiai, paskelbta brošiūrų bei straipsnių užsienio spaudoje, siekiant pakreipti pasaulio nuomonę savo naudai.

1918 m. lapkričio 11 d. karui pasibaigus ir Vokietijoje kilus lapkričio revoliucijai, tiek Lietuvos, tiek ir kitų Rusijos pavergtų tautų kovoje už nepriklausomybę vis labiau pradėjo lemti savos tautinės ginkluotos pajėgos. Pirmame šio veikalo tome jau aprašyta, kaip buvo sudarinėjami lietuviški kariniai daliniai 1917-1918 metais ir kaip į 1918 m. pabaigą buvo pradėta organizuoti Lietuvos kariuomenė. Šiai kariuomenei kiek vėliau teko pakelti žūtbūtinę kovą su atkakliausiu to meto priešu Lenkija dėl Lietuvos žemių ir net dėl pačios krašto nepriklausomybės. Užtat dabar pravartu susipažinti, kaip lenkai formavo savo karinius dalinius per Pirmąjį Pasaulinį karą ir kaip buvo steigiamos slaptos karinės lenkų organizacijos Lietuvoje, ypač Vilniuje, vokiečių okupacijos metu.

Su Lenkijos karinių pajėgų steigimu praverčia susipažinti dar ir dėl to, kad, būdama reikšminga atsvara prieš bolševikinės Rusijos karo pajėgas, Lenkijos kariuomenė Lietuvos kovoje už nepriklausomybę suvaidino ne tik žalingą, bet ir, kad ir netiesioginiai, ir tam tikrą naudingą vaidmenį, ypač kai ji 1920 m. vasarą sulaikė rusų Raudonosios armijos žygiavimą į Vakarus. Jeigu tada lenkams nebūtų pavykę atsilaikyti prie Vyslos, Lietuvos kariuomenė pati viena veikiausiai nebūtų pajėgusi atsispirti prieš bolševikų ruoštą Lietuvos okupaciją, ir Sovietų Rusija būtų jau tuomet pavergusi visą Lietuvą.

Prieškariniai lenkų pasiruošimai. Po nesėkmingo 1863 m. sukilimo ilgą laiką lenkų visuomenė nepriklausomybę laikė nerealiu, neturinčiu jokio pagrindo siekimu. Tokios nuotaikos buvo visų trijų okupantų valdytose Lenkijos srityse. Austrijos valdytoje Galicijoje vadovaujamą politinį vaidmenį vaidino vadinamieji "Stovėtojai", "Stańczycy". Šios konservatyvios partijos programos esmę sudarė kiek galint glaudesnis bendradarbiavimas su imperatoriniais Hapsburgų namais pagal šūkį "Prie Tavęs, Šviesiausiasis Viešpatie, stovime ir stovėsime". Su savo valstybės siekimu buvo kovojama ne tik dėl to meto politinės padėties, bet ir iš principo. Bobrzynskio ir Tarnovskio vadovaujama Krokuvos istorinė mokykla skelbė, kad Lenkijos valstybė žlugo ne dėl kaimynų užgrobimo, bet dėl pačių lenkų kaltės, dėl jų ištižimo ir organizacinės nenuovokos. Iš to ši mokykla darė išvadą, kad lenkai turi visiems laikams atsižadėti minties apie savo nepriklausomybę ir galutinai sutikti su esama padėtimi.

Panašiai buvo ir Vokietijos valdytose lenkų srityse. Ten paskutiniais prieš karą metais visos lenkų pastangos buvo sutelktos į kovą su vokiečiais dėl žemės ir dėl darboviečių. Ūkinės kovos laimėjime lenkai matė savo išsigelbėjimą ir savo tikslą. Apie nepriklausomybės siekimą ten nebuvo nė kalbos.

Ne kiek skyrėsi padėtis ir Rusijos valdytoje vadinamoje Kongreso Karalystėje. Didelis nusivylimas skaudžiai pasibaigusiomis paskutinių dešimtmečių ginklo kovomis su Rusija sukėlė lenkų visuomenėje visišką apatiją. Toliausiai siekiąs tautinis lenkų troškimas tebuvo susitarimo su Rusija keliu pasiekti kultūrinę ir ūkinę autonomiją.

1905 metų kovos daliniai. XIX-XX amžiaus sąvartoje, ypač XX amžiaus pradžioje, naujai išaugusioje kartoje, nemačiusioje 1863 m. sukilimo pralaimėjimo smūgių, brendo nusistatymas, kad reikia vėl pradėti ginklu kovoti už Lenkijos nepriklausomybę. Šiai jaunajai kartai vadovauti stojo žymiausias būsimos nepriklausomos Lenkijos kūrėjas Juozapas Pilsudskis, sulenkėjusios Lietuvos bajorijos atstovas, kuris tiek kilme, tiek ideologija visai atitinka bene vyskupo A. Baranausko pirmą kartą pavartotą apibūdinimą "gente Lituanus, natione Polonus" (kilme lietuvis, tautybe lenkas).

Nuo 1900 m. Socialistinė Lenkų Partija (Polska Partia Socjalistyczna, PPS) darbininkijoje pradeda vis labiau skiepyti visuomeninį ir tautinį susipratimą. J. Pilsudskis, vienas tos partijos steigėjų, netrukus užėmė toje partijoje vyraujančią vietą ir iškėlė aikštėn šūkį "Per Lenkijos nepriklausomybę į liau-

dies išlaisvinimą". Iš PPS narių jis sudarė kovos dalinius, kuriais per 1905 revoliuciją kovojo su carine Rusija. Nuslopinusi revoliucinį judėjimą Rusijoje, caro kariuomenė išsklaidė ir sunaikino karinius J. Pilsudskio dalinius.

Kariniai lenkų pasiruošimai po 1905 metų. 1905 m. revoliucinio judėjimo pralaimėjimas sukėlė masinę politinę emigraciją iš Karalystės į Galiciją. Emigrantai pasirinko Galiciją dėl dviejų priežasčių: viena — Galicijos autonomija leido lenkams ne tik kultūriškai, bet ir politiškai laisvai veikti, antra — dėl Austro-Vengrijos blogų santykių su Rusija Galicijoje buvo palankios sąlygos kovai už nepriklausomybę.

Pasidalinimas didžiųjų Europos valstybių į du priešingus blokus — Vokietijos ir Austro-Vengrijos prieš Prancūziją, Angliją ir Rusiją, atkakli kova dėl ekonominės įtakos ir karo laivynų viešpatavimo jūrose ir ginklavimosi rungtynės rodė artėjantį pasaulinį karą. Iš šito ginkluoto didžiųjų valstybių susirėmimo, kuriame turėjo dalyvauti ir visos trys Lenkiją pasidalinusios valstybės, Pilsudskis laukė Lenkijai politinės naudos.

Derinantis prie numatomos karinės padėties, Pilsudskiui teko keisti savo paruošiamąsias priemones. Grumiantis milijoninėms armijoms, partizaninė kova negalėtų būti pakankamai veiksminga, užtat vietoj pusiau civilinių kovos dalinių jis ryžosi steigti grynai karinius vienetus, tvarkomus griežtai kariniais pagrindais. 1908 m. drauge su Kazimieru Sosnkovskiu jis steigia "Aktyviosios Kovos Sąjungą" "Związek Walki Czynnej", nuo 1909 m. organizuoja šaulių sambūrius, "Związki Strzeleckie", kurių paskirtis buvo ruošti jaunimą veikiai prasidėsiančiai kovai už nepriklausomybę. Šaulių sambūriuose organizuojamos kareivių, puskarininkių ir karininkų mokyklos, kuriose jaunimas mokosi ne tik vartoti ginklą, bet ir karo meno apskritai. Karo meną tiria ir pats šaulių "komendantas" J. Pilsudskis. Po poros metų pradeda kurtis ir kitos, kariaunomis (družyny) vadinamos, karinės grupuotės, kaip "Šaulių Kariaunos" ("Družyny Strzeleckie"), Bartošo ("Družyny Bartoszowe") ir kitokiais vardais "kariaunos". Kai kur Galicijoje karinį parengimą į savo programas įveda ir skautų bei sakalų organizacijos.

Pilsudskis ruošėsi kovoti ne tik kariškai, bet ir politiškai, stengdamasis neišleisti vadovavimo iš savo rankų. Tvirčiausias jo politinis užnugaris buvo PPS, ypač dešinysis šios partijos sparnas, aiškiai apsisprendęs kovoti už Lenkijos nepriklausomybę. Kiek vėliau po Pilsudskio programa pasirašo taip pat

ir "Liaudies Partija", "Stronnictwo Ludowe". Ginklų ir pinigų telkimu ginkluotai kovai prisidėjo ir "Nepriklausomybės Grupuočių Susivienijimas", "Skonfederowane Stronnictwa Niepodległościowe".

Visi šie skubūs pasiruošimai buvo atliekami tuojau neišvengiamai prasidėsiančio Austrijos karo su Rusija šūkiu. Sukilimas buvo ruošiamas prieš Rusiją, o ne prieš kurį kitą Lenkijos okupantą, nes Rusijai priklausė pati didžioji Lenkijos dalis, kurioje lenkams dar teko daugiausia kovoti už nepriklausomybę. Propaguodama panslavizmo idėją, Rusija, be to, griovė ir pačius Lenkijos nepriklausomybės pagrindus. Šalia viso to, Pilsudskiui atrodė dar, kad Rusija, nepaisant milžiniškų plotų ir milijoninių armijų, turėjo netrukus kilsiančiame kare išsisemti.

Pilsudskio legionai. Pilsudskis buvo įsitikinęs, kad pačioje Austrijos su Rusija karo pradžioje turėjo pakakti tik pasirodyti rusų valdomojoje Lenkų karalystėje ginkluotiems lenkų daliniams, kad tuojau spontaniškai kiltų visame krašte sukilimas. Sumobilizavęs "Šaulių Sambūrius" ir "Šaulių Kariaunas", 1914 m. rugpiūčio 6 d. keliolika valandų prieš Austrijos su Rusija karo paskelbimą, jis su keletu batalionų[267] išžygiavo į Karalystės teritoriją ir paskelbė Rusijai karą. Tačiau Lenkų Karalystėje niekas už nepriklausomybę nepajudėjo, ir rusų mobilizacija puikiai pavyko. Abejingo, kartais net priešiško, lenkų kariuomenės sutikimo Karalystėje negalėjo paveikti net ir tuo metu sudarytosios "Tautinės Lenkų Organizacijos" (Polska Organizacja Narodowa, P.O.N.) propaganda.

Nepasisekimas privertė Pilsudskį ieškoti kompromiso ir paramos Austrijoje, nes iš visų trijų Lenkiją valdžiusių valstybių Austrija buvo suteikusi lenkams daugiausia laisvių. Kilo planas išvaduoti Karalystę nuo Rusijos, prijungti ją prie Galicijos ir šių dviejų sričių lenkų karūną atiduoti Austrijos imperatoriui. 1914 m. rugpiūčio 16 d. visos Galicijos lenkų partijos sudarė "Vyriausiąjį Tautos Komitetą" (Naczelny Komitet Narodowy, N.K.N.) kaip politinę atstovybę ir nutarė steigti su austro-vengrų armija susietus lenkų legionus, kurių kadrą turėjo sudaryti Pilsudskio šaulių batalionai.

1914 m. gruodžio mėnesį buvo sudarytos dvi legionų brigados — I ir II, iš kurių I, Pilsudskio vadovaujamai, teko suvaidinti ypatingas karinis ir ypač politinis vaidmuo. Jau Pilsudskio šaulių batalionų vien tik pasirodymas Austrijos pusėje privertė rusų kariuomenės vyriausiąjį vadą didįjį kunigaikštį

Mikalojų (Nikolaj Nikolajevič) išleisti į lenkų tautą atsišaukimą, išjudinusį visų trijų Lenkiją pasidalinusių valstybių Lenkijos nepriklausomybei naudingų aktų skelbimą ir tuo pačiu praskynusį kelią lenkų klausimui įgyti tarptautinį pobūdį.

Legionai ir jų vadas Pilsudskis turėjo didelę įtaką politinės lenkų ideologijos raidai. Tik susikūrus legionams, prasidėjo kova tarp Vyriausiojo Tautos Komiteto (N.K.N.) bei Austrijos primestos "Karinės Legionų Vadovybės" ir I brigados. Tiek N.K.N., tiek ir legionų vadovybė aklai pildė visus austrų politinius ir karinius potvarkius, o I brigada griežtai tam priešinosi, visur pabrėždama bekompromisinį nepriklausomybės siekimą, paremtą pačios tautos jėgomis. Lenkų tautoje augo ne tik pasididžiavimas legionų karo žygiais, bet ir Pilsudskio ir jo I brigados populiarumas dėl griežtos laikysenos su austrų valdžia. Politiškai vis labiau ėmė laimėti ne N.K.N., bet Pilsudskio idėja. 1915 m. pavasarį, pvz., Karalystėje pradėjus verbuoti legionininkus, beveik visi naujokai reikalavo skirti juos į I brigadą. Kai 1915 m. pavasarį ir vasarą centrinės valstybės užėmė visą Lenkų Karalystę, beveik visa lenkų visuomenė pasisakė aiškiai už Pilsudskio atstovaujamą visišką Lenkijos nepriklausomybę.

Nors centrinės valstybės ir okupavo visą Karalystę su jos sostine Varšuva, tačiau lenkų byla tarptautine prasme nebuvo nė kiek pajudėjusi iš vietos. Pilsudskis nenorėjo dėtis į uniją su austrais ir vengrais ne tik dėl to, kad jis siekė visiškos Lenkijos nepriklasusomybės, bet dar ir dėl to, kad numatė, jog, centrinėms valstybėms pralaimėjus karą, kaip tik prieš jas teks dar atgręžti ir ginklą. Kadangi legionams oficialiai atstovavo N.K.N., griežtai stovėjęs už susijungimą su Austrija ir Vengrija, tai Pilsudskis 1915 m. vasarą per savo išsiuntinėtus emisarus liepė sulaikyti verbavimą į legionus. Nuo tol svarbiausią karinę pajėgą kovai už nepriklausomybę turėjo sudaryti dar 1914 m. rugsėjo mėn. įsteigtoji slapta karinė organizacija "Polska Organizacja Wojskowa" (POW). 1915 m. rugpiūčio mėn. Pilsudskis išsiuntinėjo savo puskarininkius ir karininkus beveik į visas Karalystės vietas, kad jie plėstų POW.

1916 m. pavasarį ir vasarą Pilsudskis pradėjo varyti energingą akciją už tai, kad centrinės valstybės pasisakytų Lenkijos klausimu. Iš legionų pulkininkų sudarytoji taryba įteikė N.K.N. ir austrų valdžiai visą eilę Pilsudskio padiktuotų reikalavimų. Pagaliau ir pats I legionų brigados vadas Pilsudskis atsistatydino. Paremdami savo "Komendanto" reikalavimus, visi iš Karalystės kilę legionininkai pareikalavo atleisti juos iš le-

gionų ir galicijiečiai — perkelti juos į austrų kariuomenę. Austrija nusileido, iš dalies atsižvelgė į legionų pulkininkų tarybos reikalavimus ir legionus pakeitė į "Pagalbinį Lenkų Korpusą".

1916 metų viduryje Vokietija įsitikino, kad be pašalinės pagalbos žmonėmis ji karo nelaimės, nes dėl austrų kariuomenės menko kovingumo vokiečiai buvo priversti rytų fronte laikyti daug divizijų. Vokiečių generolų atsiliepimai apie lenkų legionierius kaip puikius kovotojus atkreipė Hindenburgo ir ypač Ludendorffo dėmesį į lenkų kareivį. Vyriausioji vokiečių karo vadovybė padarė spaudimą į lemiamus politinius sluoksnius, kad Vokietija paskelbtų Lenkijos nepriklausomybę, nes tada būsią galima sukurti lenkų armiją, kuri padėsianti kovoti rytų fronte. 1916 m. lapkričio 5 d. Vokietijos ir Austro-Vengrijos monarchai paskelbė Lenkiją nepriklausoma karalyste. Norėdama lenkus patraukti į savo pusę, Rusija negalėjo mažiau duoti, negu Austrija ir Vokietija, tad netrukus, tuojau po kovo revoliucijos, 1917 m. kovo 30 d. laikinoji Rusijos vyriausybė taip pat paskelbė nepriklausomą Lenkijos valstybę. Nors lapkričio aktas ir nebuvo centrinių valstybių įvykdytas, tačiau jis Lenkijos bylą iškėlė į tarptautinę plotmę. Šis aktas buvo Pilsudskio ir jo legionų nuopelnas.

Pilsudskis, kaip naujai sudarytosios lenkų Valstybės Tarybos narys, griežtai pareiškė, kad Lenkija tik tada duos savo kareivius, kai centrinės valstybės įkūnys lapkričio 5 d. aktą, t.y. kai jos visą valdžią atiduos lenkams ir pačios iš Lenkijos pasitrauks. Netrukus tačiau, 1917 m. kovo mėnesį kilus Rusijoje revoliucijai, Vokietija tikėjosi sudaryti su Rusija separatinę taiką. Lenkų legionų naudingumas vokiečiams pasidarė juo labiau abejotinas, kad ligšioline savo politika su lenkais vokiečiai jau ir taip buvo nusivylę. Buvo pareikalauta, kad legionininkai prisiektų ištikimybę vokiečiams. Kai daugumas legionininkų atsisakė prisiekti, vokiečiai 1917 m. liepos mėnesį areštavo Pilsudskį ir išvežė jį į Magdeburgo pilį, vienus legionininkus internavo, kitus įjungė į austrų kariuomenę.

Legionų likučiai laikėsi ir toliau. Du pėstininkų pulkai, vienas kavalerijos ir vienas artilerijos pulkas, sudarantieji Pagalbinį Lenkų Korpą, liko ir toliau septintosios austrų armijos sudėtyje. Šis korpas stovėjo pietryčių fronte Bukovinoje.

Legionininkus nepaprastai sujaudino 1918 m. vasario 12 d. pasiekusi žinia, kad Lietuvos Brastoje Vokietijos su Sovietų Sąjunga sudarytoji taikos sutartis sienų klausimą išsprendė ukrainiečių naudai. Buvo aišku, kad Austrija netrukus nuginkluos

lenkus. Tada, generolas Halleris su savo II brigada prasimuša ties Rarančia per austrų-rusų frontą ir Ukrainoje susijungia su gen. Stankevičiaus vadovaujamu II lenkų korpu, sudarytu iš rusų armijoje tarnavusių karių. Šis korpas, vadovaujamas jau gen. Hallerio, ties Kanevu buvo vokiečių kariuomenės apsuptas ir po mūšio 1918 m. gegužės 11 d. nuginkluotas. Iš legionų teliko tik Karalystėje smulkūs kadrai, palengva augusieji į puskarininkių ir į karininkų mokyklą, viena pėstininkų brigada, kavalerijos eskadronas ir artilerijos baterija.

Kariniai lenkų junginiai Rusijoje. Rusų užimtosios lenkų Karalystės lenkiškoji visuomenės dauguma jau nuo seniai buvo atsisakiusi net nuo svajonių apie nepriklausomą Lenkiją. Karo pradžioje beveik visi buvo įsitikinę, kad Rusija, turėdama daugiamilijoninę armiją, turi laimėti, tad kaip nors jai priešintis būtų gryna beprotybė. Tiek Varšuvoje, tiek ir visoje Karalystėje visa lenkų visuomenė griežtai smerkė politines Pilsudskio pastangas. Išimtį tesudarė menka saujelė Pilsudskio organizuotų "šaulių" ir jų simpatikų. Priešinimasis legionų kampanijai dar padidėjo, kai 1914 m. rugpiūčio 15 d. vyriausias rusų kariuomenės vadas didysis kunigaikštis Mikalojus, Mikalojaus sūnus, išleido atsišaukimą, kviesdamas lenkų tautą pakelti "niekada nerūdijantį lenkų kardą" bendrai kovai su vokiečiais.

Šis politiškai neatsakingo asmens atsišaukimas, išskyrus keletą blankių bendrybių, nieko konkretaus lenkams nežadėjo. Be to, tas atsišaukimas atsirado tik dėl Austrijoje steigtų lenkų karinių dalinių kovai austrų pusėje. Vis dėlto nekritiškai galvojančioje lenkų visuomenėje šis vyriausiojo karo vado gestas padarė didelį įspūdį. Varšuvoje sudarytas "Tautos Komitetas" pradėjo rimtai rūpintis Lenkų Legiono steigimu. 1914 m. spalio mėn. pradėtas organizuoti, iki 1915 m. liepos mėnesio šis legionas teišaugo tik iki dviejų pėstininkų batalionų ir dviejų kavalerijos eskadronų, kartu sudarančių 1.500 žmonių, kai tuo pat metu Austrijoje kurtieji lenkų legionai turėjo apie 30.000 karių. Šis legionas beveik nieku nesiskyrė nuo kitų rusų kariuomenės dalinių, tad ir nebuvo lenkams per daug patrauklus. 1915 m. tas lenkų dalinys buvo performuotas į paprastą rusų 104 brigadą. Trejus metus trunkančio karo nuvarginta Rusija 1917 m. sausio mėnesį, darydama lenkams nuolaidą, brigadą pakeitė šaulių divizija ir leido lenkams keltis iš kitų dalių į lenkiškąją diviziją. Netrukus divizija išaugo ligi 12.000 žmonių.

Didesniu mastu steigti lenkiškas dalis pradėta po 1817

m. kovo revoliucijos. Šį sąjūdį nepaprastai išjudino 30 kovo skelbtoji Lenkijos nepriklausomybė. 1917 m. birželio mėnesį lenkų karių suvažiavimas sudarė "Vyriausiąjį Karinį Lenkų Komitetą" (Naczelny Polski Komitet Wojskowy, Naczpol), kuris ėmėsi organizuoti lenkų kariuomenę Rusijoje. Ginkluotų lenkų jėgų vadu šis komitetas paskyrė gen. J. Dovbor-Musnickį (Daubarą Musninkietį, kilusį iš Lietuvos bajorų Musninkų Daubarų giminės).

Visose rusų kariuomenės dalyse lenkai pradėjo organizuoti savo tautinius dalinius. "Naczpolas" buvo užsibrėžęs organizuoti lenkiškus junginius tikslu sudaryti karinę pajėgą kovoti už Lenkijos nepriklausomybę, tačiau daugumas lenkų karių stojo į tuos junginius kitais tikslais. Populiariausias šūkis daugelio dalių buvo "grįžti namo". Kiti vėl buvo priešingi kuriamai lenkų armijai politiniais sumetimais. Vieniems iš jų atrodė, kad reikia laikytis Laikinosios Tarybos Varšuvoje nusistatymo bendradarbiauti su vokiečiais 1916 m. lapkričio 5 d. akto pagrindais, kiti, susižavėję revoliuciniais šūkiais, ypač po bolševikų perversmo, kraštutinius visuomeninius siekimus laikė svarbesniais už tautinius.

Daugiausia lenkų karių buvo suburta į Minske organizuojamą I korpą, kuriam vadovavo gen. Dovbor-Musnickis. Į Minską persikėlė ir Vyriausiasis Karinis Lenkų Komitetas. Čia korpas išaugo į 12 pėstininkų pulkų, 4 ulonų pulkus, 3 artilerijos brigadas ir labai gausias, palyginti su korpo didumu, pagalbines dalis.

Tolesnį korpo telkimą ir ugdymą sukliudė nepalanki politinė padėtis. Paėmę valdžią, bolševikai pradžioje buvo kiek neutralūs, tačiau nuo 1917 m. pabaigos jie pradėjo lenkų dalis laikyti "baltomis ir kontrrevoliucinėmis" ir pradėjo net su jomis kovoti. Tada gen. Dovbor-Musnickis užėmė Bobruisko tvirtovę, kurioje buvo labai didelės kariško turto atsargos, ir šią tvirtovę padarė pagrindine savo operacine baze. Bolševikai pradėjo I korpą supti iš kelių pusių, tačiau, kai nutrūko Brastos derybos ir kai Trockis paskelbė šūkį "nei taika, nei karas", vokiečiai ėmė žygiuoti į rytus. Į 1918 m. vasario pabaigą su jais jau susitiko ir I korpo daliniai.

Korpo vadas neišnaudojo tinkamai susidariusios padėties. Užuot atitrūkęs nuo vokiečių ir susijungęs su kitais lenkų korpais ar su santarvininkais, jis keletą mėnesių tuščiai delsė Minsko apylinkėse. Kai vokiečiai pareikalavo, kad I korpas sudėtų ginklus, Dovbor-Musnickis, net nebandęs bent kiek pro-

testuoti, kapituliavo ir vokiečiams perleido ginklus ir milžiniškus karo medžiagos išteklius.

Lenkai buvo suorganizavę dar ir trečią, mažiausią iš visų korpą, teturėjusį tris-keturis tūkstančius kareivių. Korpo vadas gen. Michaelis, užuot sutelkęs korpą vienoje vietoje, išskirstė jį privačiai dvarų nuosavybei ginti. Surevoliucinti kaimiečiai išžudė visus smulkius korpo padalinėlius. Taip žuvo šis Kijevo krašte stovėjęs III korpas, nedavęs jokios naudos nei privačiai nuosavybei, nei tautiniams lenkų siekiams.

Nors "Naczpolas" lenkų kariuomenę Rusijoje organizavo kovai už nepriklausomybę, tačiau visų trijų korpų vadai — gen. Dovbor-Musnickis, gen. Stankevičius ir gen. Michaelis — buvo šiam tikslui abejingi ir nieko teigiamo jam nepadarė. Tik kai gen. Halleris su savo II legionų brigada susijungė su II korpu ir kai legionininkai įnešė į korpą naują dvasią ir korpo vadu tapo gen. Halleris, buvo bent ginklu pasipriešinta prieš atiduodant vokiečiams ginklus.

Po 1918 m. gegužės mėnesio korpų katastrofos, negausūs likučiai telkėsi Murmanske, Kubanėje ir Sibire. Gen. Želigovskis Kubanėje suformavo IV diviziją, su kuria jis grįžo per Rumuniją į Lenkiją ir dalyvavo kovose su bolševikine Rusija. Plk. Rumša, kaudamasis su bolševikais, su savo V Sibiro divizija prasimušė iki Vladivostoko ir jūros keliu grįžo į Lenkiją 1920 m. liepos mėn., pačiu kritiškiausiu metu, kai lenkai sunkiai kovojo su rusais ties Varšuva. Gen. Halleris su saujele karininkų nuvyko į Prancūziją, kur kūrėsi lenkų kariuomenė.

Lenkų armijos steigimas Prancūzijoje. Politinė lenkų būklė tiek karo pradžioje, tiek ir per visą karo metą buvo labai kebli. Rusija, didžiausias Lenkijos priešas, kovojo koalicijos pusėje, Vokietija, kitas didysis Lenkijos priešas, vadovavo centrinių valstybių blokui. Lenkams buvo labai sunku be jokių rezervų pasisakyti už vieną ar kitą kovojančią pusę. Kadangi vieniems lenkams atrodė vienas priešas pavojingesnis, kitiems kitas, tai lenkų visuomenėje įvyko gilus skilimas.

Prancūzija buvo tradicinis Lenkijos draugas, todėl, tik kilus karui, atsirado savanorių iš Prancūzijoje gyvenusių lenkų tarpo iš kurių buvo sudaryta viena kuopa. Ši kuopa pasižymėjo kautynėse su vokiečiais. Vis dėlto lenkų politikai, kurie linkę buvo dėtis su koalicija, dar ilgai nedarė jokių žygių organizuoti lenkų armiją Prancūzijoje, nes buvo neaišku, ar, koalicijai laimėjus, Lenkija turės sau naudos. Kovodama žūtbūtinę kovą su Vokietija, Prancūzija visiškai priklausė nuo savo są-

jungininko Rusijos pagalbos ir todėl lenkams negalėjo politiškai padėti prieš Rusijos norą. Nepaisant didžiojo kunigaikščio Mikalojaus atsišaukimo, pirmais karo metais lenkų klausimas dar nebuvo iškilęs į tarptautinę plotmę.

Siaučiant karo viesului, ėmė kilti tautų apsisprendimo šūkis. 1915 m. lapkričio mėn. prancūzų kabineto ministras pirmininkas A. Briand kviečia kovoti už tautų laisvę, kad jos galėtų naudotis "visiška autonomija". Tais pačiais metais gruodžio mėnesį italų užsienių reikalų ministras S. Sonnino skelbia "nepriklausomybės, saugumo ir savitarpės tautų pagarbos" principą. Lenkų propagandos ir Pilsudskio legionų veiklos pasėkoje 1915 m. gruodžio 7 d. Italijos parlamente visos partijos pasirašė pasiūlymą, kuriame pareikštas linkėjimas, kad skirtoji taikos pusiausvyrai suvaidinti svarbų vaidmenį Lenkija galėtų būti suorganizuota kaip "monolitinė, laisva ir nepriklausoma valstybė".[268]

1916 m. balandžio mėn. endekų vadas R. Dmovskis įteikė rusų ambasadoriui Paryžiuje Izvolskiui memorialą, kuriame įrodinėjo, kad, tautinei idėjai tapus pagrindu kuriant vidurinės Europos valstybes, reikia sukurti nepriklausomą tautinę Lenkijos valstybę, kuri būtų atrama prieš vokiečių veržimąsi į rytus. Į šį memorialą nebuvo atkreipta dėmesio. Rusų valdžia Lenkijos klausimu tesitenkino vien bendrais, miglotais pažadais. Užsienių reikalų ministras S. Sazonovas, pvz., dūmoje savo pasakytoje kalboje tepasisakė bendrai, kad caras trokštąs sujungti visas tris Lenkijos dalis ir kad sujungtai Lenkijai būtų suteikta autonomija. Nei S. Sazonovas, nei ministras pirmininkas B. Štiurmeris tačiau nieko konkretesnio apie patį autonomijos pobūdį nebuvo pareiškę.

Vis dėlto lenkų politikų propaganda buvo paveikusi Prancūziją, kad ji kreiptųsi į Rusijos valdžią, kad ta aiškiau apibūdintų savo nusistatymą Lenkijos atžvilgiu. Į tai Rusija lakoniškai atsakė, kad "Lenkija gaus tik tą autonomiją, apie kurią Goremykinas[269] kalbėjo dūmoje", ir priekaištingai įspėjo, "kad Prancūzija neturi užmiršti, kiek jai kainavo simpatijos Lenkijai antrosios imperijos laikais: nutraukimą draugiškumo su Rusija, suartėjimą tos valstybės su Prūsija, Sadovą ir Sedaną".[270]

1916 m. lapkričio 5 d. aktas iš pagrindų pakeitė koalicijos valstybių, visų pirma Rusijos, nusistatymą Lenkijos atžvilgiu. Pavojus, kad centrinės valstybės sukurs lenkų armiją kovai su Rusija, privertė rusus padaryti visą eilę lenkams palankių pareiškimų, rusų cenzūra leido beveik laisvai svars-

tyti lenkų bylą, nevienas dienraštis pasisakė už nepriklausomą Lenkiją sujungtoje jos teritorijoje. Net ir pati Rusijos valdžia padarė atitinkamas išvadas iš naujai susidariusios padėties: vyriausias kariuomenės vadas pats caras Mikalojus II įsakyme armijai pareiškė, kad Lenkija turi būti suvienyta ir laisva.

Rusija pasekė ir kiti santarvininkai. 1916 m. lapkričio 7 d., duodamas interviu, anglų atstovas Rusijai G. W. Buchanan pareiškė, kad "santarvininkai laiko savo uždaviniu sustiprinti pilnutinę Lenkijos valstybę". Tuojau po to prancūzų ir anglų ministrai pirmininkai A.Briand ir H. H. Asquith 1916 m. lapkričio 16 d. įteikė Rusijos valdžiai bendrą notą, kurioje buvo pareikštas džiaugsmas dėl Rusijos caro iniciatyvos "dėl tautos, su kuria juos sieja senovinės simpatijos", ir išreikšta viltis, kad Lenkijai būsianti grąžinta laisvė Rusijos valstybės ribose.[271]

Laikinoji Rusijos vyriausybė po tik ką įvykusios taip nekantriai lauktos didelės revoliucinės permainos, pagauta idealistinio entuziazmo, be to, paveikta jau keletą mėnesių vis aiškiau už Lenkiją pasisakančių kitų santarvininkų, pačiomis pirmomis savo veiklos dienomis, 1917 m. kovo 30 d. skelbia iškilmingą deklaraciją, kurioje, pripažindama, kad Lenkijos padalinimas buvęs smurtas ir neteisybė, sutinka grąžinti Lenkijai visišką nepriklausomybę.[272] Rusija tuojau pasekė ir kiti santarvininkai ir panašiomis deklaracijomis pripažino Lenkiją nepriklausoma valstybe.

Šalia visuotinio sąjungininkų Lenkijos nepriklausomybės pripažinimo, buvo dar ir kitų priežasčių, palankiai nuteikusių Prancūziją lenkų armijos steigimo reikalu. Matydama pas save atvykusių rusų kariuomenės dalinių vakarų fronte pakrikimą, Prancūzija aiškiai suprato, kad griūva buvusi Rusijos galybė. Buvusį susižavėjimą Rusija pakeitė pasipiktinimas, ypač tuo metu, kai rusų dalys maištavo Prancūzijoje ir Salonikuose. R. Dmovskio žodžiais, "buvo tai tinkamas momentas vietoje nykstančio santarvininko pakišti Prancūzijai gimstančią Lenkiją".[273] Lenkų politikai puikiai išnaudojo palankų jiems momentą ir pradėjo atitinkamai kreipti visuomenės nusistatymą per prancūzų spaudą. Ypač palankus lenkams pasirodė "Le Temps", kurio politiniu vadovu tuomet buvo A. Tardieu, būsimasis taikos konferencijos atstovas.

Skatinančiai kurti atskirą lenkų armiją prancūzus paveikė ir Lozanos lenkų politinio biuro "Agencja Lozańska" 1917 m. pavasarį prancūzų kariniam attaché Berne įteiktas memorialas lenkų armijos klausimu. Tame memoriale buvo aiškinama, kad, jeigu Prancūzija ir Anglija nepaskelbs Lenkijos nepri-

klausomybės, tai varšuviškė Valstybės Taryba suorganizuosianti milijoninę lenkų armiją prieš Antantę.

Kurti lenkų armiją galutinai buvo nuspręsta 1917 m. gegužės mėn. Pirmuosius kadrus turėjo sudaryti prancūzų kariuomenėje tarnavę lenkai. Su rusų ir prancūzų vyriausių štabų ryšininku plk. Ignatejevu buvo sutarta į lenkų armiją įjungti ir rusų brigadose tarnavusius lenkus. Savanoriai buvo telkiami iš Olandijos, Brazilijos ir Šiaurės Amerikos. 1917 m. birželio 4 d. Prancūzijos respublikos prezidentas R. Poincaré paskelbė dekretą apie autonominės lenkų armijos kūrimą Prancūzijoje.

Pagal tą dekretą, Prancūzijoje kuriama autonominė lenkų armija karo metui. Ji klauso vyriausios prancūzų vadovybės įsakymų ir kariauja su lenkų vėliava. Armiją ginkluoja ir išlaiko prancūzų valdžia. Paties dekreto skelbimą ministerija šitaip pamatavo:

"Jau dalyvaujančių kare už tautų teisę ir laisvę arba galinčių būti įtrauktų į tarnybą ginti santarvininkų reikalo lenkų skaičius jau gan žymus, kad pateisintų jų sujungimą į atskirą kariuomenės vienetą. Antra vertus, sąjungininkų vyriausybių, ypač Laikinosios rusų vyriausybės, ketinimai atkurti lenkų valstybę negali būti geriau patvirtinti, kaip leidžiant lenkams visur kovoti su jų tautine vėliava. Pagaliau esame įsitikinę, kad Prancūzija turi laikyti sau garbės reikalu bendradarbiauti kuriant ir ugdant būsimą lenkų armiją. Mūsų rasių dvasios giminystė ir bičiulystė, kurios įrodymų lenkai visada duodavo mūsų kraštui, morališkai mus įpareigoja prisidėti prie šios kilnios ir girtinos misijos".[275]

Išleidus dekretą, tuojau buvo pradėta organizuoti lenkų armija. Organizaciniam darbui vadovavo prancūzų-lenkų karinė misija, Mission militaire franco-polonaise, kurios šefu buvo gen. Archinard. Misijos nariu, vėliau štabo viršininku buvo papulkininkis Mokiejevskis.

Autonominės lenkų armijos organizavimas žymiai pagyvėjo, kai 1917 m. rugpiūčio 15 d. Lozanoje buvo sudarytas politiškai atstovavęs steigiamą armiją ir atsakingas už tolesnį jos augimą Tautinis Lenkų Komitetas. Buvo pradėta masiškai telkti lenkai savanoriai lenkų kolonijose Amerikoje ir vokiečių bei austrų belaisvių stovyklose. Nuo 1918 m. pavasario armiją pradėjo šiek tiek papildinėti ir trijų Rusijoje buvusių lenkų korpų likučiai. Jų tarpe 1918 m. liepos mėnesį per Murmanską į Prancūziją, su II legionų brigados karininkų grupe, atvyko gen. Halleris, kuris tuojau buvo paskirtas visų karinių lenkų

dalių vadu. Kai kurie lenkų armijos pulkai tuo metu jau kovojo fronte prieš vokiečius, tarp kitko, ir ties Verdenu (Verdun).

1918 m. lapkričio mėn., paliaubų metu, armiją sudarė 4 pilnos, puikiai apginkluotos ir aprūpintos divizijos,[276] kurios 1919 m. pavasarį grįžo į Lenkiją ir dalyvavo kovose.

Tautinės lenkų kariuomenės organizavimo pradžia. 1918 m. 31 spalio buvo likviduota austrų okupacija Galicijoje ir Lenkų Karalystėje. Lapkričio 11 d. lenkai pradėjo masiškai nuginkluoti vokiečių kariuomenę, demoralizuotą Berlyno revoliucijos ir įsteigtų kareivių tarybų. Tačiau lenkai nesitenkino išvadavimu vien tik savo lenkiškai etnografinio krašto. Jų politikai siekė atkurti didelę, galingą Lenkiją, apimančią ne tik etnografines, bet ir istorines Lenkijos žemes. Gerai numanydami, kad savo etnografinių žemių kaimynai lenkams geruoju neduos, lenkų politikai sienų ir kitus politinius klausimus su kaimynais sprendė ne geruoju su jais tardamiesi, kaip lygus su lygiu, bet išeidami iš jėgos pozicijų, paties "valstybės viršininko" ir vyriausiojo kariuomenės vado J. Pilsudskio žodžiais tariant, "įvykusių faktų sudarymu",[277] "su revolveriu kišenėje".[278] Tad, norint ne tik nuo priešų apsiginti, bet ir įvykdyti tautinius savo siekius, lenkams stipri ir didelė armija buvo neišvengiama būtinybė, ir ją sudaryti, pačių lenkų pasisakymu,[279] buvo dedamos milžiniškos pastangos.

Tautinė lenkų kariuomenė pradėta organizuoti 1918 m. lapkričio pradžioje. Kadrinę kariuomenę, pajėgią priimti naują medžiagą ir išsiplėsti, sudarė tik vadinamosios Lenkų Kariuomenės (Wehrmachto) I brigada, susidedanti iš trijų pėstininkų pulkų, dviejų kavalerijos eskadronų, dviejų lauko artilerijos baterijų, karininkų mokyklos ir puskarininkių mokyklos. Iš dalies kadro kariuomene galima laikyti dar kai kurie austrų armijos atsargos daliniai. Žymiai geresnėje padėtyje buvo medžiaga, iš kurios galima buvo kurti kadrai. Tą medžiagą sudarė buvę legionininkai, slaptosios organizacijos POW nariai, Rusijoje išformuotų lenkų korpų karininkai. Iš visų trijų Lenkijos okupantų kariuomenėse tarnavusių lenkų kadrams tiko tik karininkai, nes puskarininkiai ir eiliniai buvo ilgo karo išvarginti ir troško naminio poilsio.

Kai 1918 m. lapkričio 12 d. J. Pilsudskis tapo valstybės viršininku ir vyriausiu kariuomenės vadu, maždaug suorganizuotas lenkų karo pajėgas sudarė 24 pėstininkų batalionai, trys raitininkų eskadronai ir penkios baterijos. Atsižvelgiant į tai, kad dar nebuvo susikūręs administracinis aparatas, ir į tai,

kad svetimose armijose tarnavę lenkai buvo paveikti ilgo karo ir demoralizuojančios irstančių armijų įtakos, buvo nusistatyta pradžioje ne šaukti naujokus, bet remtis savanoriais. Tik savanoriai galėjo pakelti didelius materialinius sunkumus, ginklų ir aprūpinimo trūkumą ir sudaryti tvirtą kareivių masių moralinį pajėgumą.

Masinio savanorių verbavimo sąjūdyje daugiausia pasireiškė buvusieji kariniai lenkų daliniai, POW, Akademinis legionas, sakalai, skautai. Karo ir okupacijų nuniokoto krašto ekonominiai sunkumai, dar tik pradėtas organizuoti valstybės administracinis aparatas, socialinių santykių įtempimas, vidinės konsolidacijos stoka iš pradžių kliudė sistemingai organizuoti lenkų kariuomenę. Be šių vidinių, buvo dar išorinių priežasčių, trukdžiusių normaliai steigti karines pajėgas. Nuo 1918 m. lapkričio 1 d. buvo atkakliai kovojama su ukrainiečiais dėl rytinės Galicijos. Šią kovą lenkų naudai nusvėrė tik 1919 m. balandžio mėnesį atvykusi Hallerio armija. 1919 m. sausio mėnesį, kad ir neilgai, buvo kovojama su čekais dėl Ciešino (Tešeno), nuo 1919 m. vasario mėnesio vidurio prasidėjo karo veiksmai su Sovietų Sąjunga. Nuolatos grėsė pavojus nuo vokiečių kariuomenės ne tik iš šiaurės ir vakarų, bet ir iš grįžtančios vokiečių armijos iš Ukrainos ir Lietuvos. Karštligiškas skubėjimas organizuojant paskirus dalinius, per ankstyvas jų siuntimas į frontą trukdė viso organizacinio kariuomenės darbo apimtį. Per keliolika dienų suorganizuoti daliniai, paskiri batalionai, kartais ir kuopos, nė kiek neapmokyti, buvo siunčiami į fronto vietas, kurioms grėsė pavojus. Tuo buvo ardomas bet koks didesnių junginių sudarinėjimas. Mūšio laukuose pradžioje didžiausi kariniai vienetai buvo batalionai, eskadronai ir baterijos, paskubom jungiami, daugių daugiausia, į operacines grupes bei pogrupius.

Kariuomenei organizuoti buvo sudarytos penkios generalinės apygardos: Varšuvos, Lodzės, Liublino, Kielcų ir Krokuvos. Pėstininkai ir kavalerija buvo organizuojama visose apygardose, tik artilerija tebuvo organizuojama Varšuvoje ir Krokuvoje, kur okupantai buvo palikę atitinkamų medžiagų atsargas ir sandėlius. 1919 m. sausio viduryje lenkų kariuomenė turėjo jau apie 110.000 vyrų. Buvo sudaryta virš 100 pėstininkų batalionų, virš 80 artilerijos baterijų, virš 70 raitininkų eskadronų.

Remiantis naujokų šaukimu, 1919 m. vasario mėnesį buvo pradėta kurti divizijos. Organizuoti aukštesnius taktinius junginius paskatino ir santarvininkų pažadas duoti lenkams ginklų,

amunicijos ir kitokio aprūpinimo. Jau 1919 m. sausio 19 d. Galicijoje buvo pašaukti 1898 m. gimę naujokai. 1919 m. kovo 7 d. Steigiamasis Seimas priėmė įstatymą šaukti šešerių metų naujokus (1896-1901). Kovo pradžioje lenkų kariuomenė turėjo apie 170.000 vyrų, balandžio mėnesį — 200.000 vyrų, sudariusių 10 pėstininkų divizijų, vieną kalnų brigadą, penkias kavalerijos brigadas.

Organizuojant kariuomenę, vyriausiojo kariuomenės vado padėjėjais buvo vyriausiojo štabo viršininkai gen. Rozvadovskis, gen. Šeptickis ir St. Halleris. Organizacinį kariuomenės darbą palaipsniui perėmė krašto apsaugos viceministras, vėliau ministras gen. Sosnkovskis.

Nuo 1919 m. kovo mėn. Lenkijoje veikė prancūzų karinė misija, kuriai vadovavo pradžioje gen. Henrys, vėliau gen. Niessel. Ši misija labai pasitarnavo Lenkijos kariuomenei, ypač karinio apmokymo srityje.

Buvusioje Poznanės kunigaikštijoje buvo dar atskira lenkų kariuomenė, vadinamoji Didžiosios Lenkijos Armija, vadovaujama gen. Dovbor-Musnickio. Šiai armijai pradžią davė 1918 m. gruodžio 27 d. įvykęs sukilimas prieš vokiečius. Pagrindą šiai armijai sudarė buvusios vokiečių armijos kariai, papildyti buvusių Rusijoje lenkų korpų karininkais. Vokiečių palikti dideli karo medžiagos ištekliai palengvino kurti armiją. Ši armija netrukus pasiekė 60.000 karių skaičių, sudariusių tris pėstininkų divizijas ir vieną kavalerijos brigadą.

1919 m. balandžio mėn. pabaigoje į Lenkiją atvyko apginkluota ir apmokyta pagal didelius vakarų fronto reikalavimus gen. Hallerio armija iš 80.000 vyrų. Netrukus atvyko lenkų dalinys iš Murmansko, "geležinė" gen. Želigovskio divizija iš pietų Rusijos, 1920 m. vasarą — plk. Rumšos vadovaujama Sibiro brigada.

Per keturis paskutinius 1919 m. mėnesius iš įvairių šaltinių kilusi lenkų armija buvo suvienodinta. To suvienodinimo išraiška buvo spalio 19 d. Krokuvoje atliktos įvairių lenkų dalinių sujungimo iškilmės.

Iki gen. Hallerio atvykimo lenkų kariuomenė teturėjo tik tuos ginklus ir karo medžiagą, kurią buvo pasisekę atimti iš okupantų. Nuo 1919 m. balandžio mėnesio pradėta sistemingai gauti visa reikalinga karo medžiaga iš santarvininkų. Tatai leido sparčiai didinti kariuomenės skaičių. 1919 m. pabaigoje sujungta lenkų kariuomenė turėjo jau 21 pėstininkų diviziją ir 7 raitininkų brigadas, iš viso apie 600.000 vyrų. 1920 m. rudenį lenkų kariuomenė pasiekė 1.000.000 vyrų.

Su šia didele, su santarvininkų, ypač prancūzų, pagalba išugdyta, turinčia prityrusių karininkų ir mūšiuose užgrūdinta lenkų kariuomene, be visų kitų Lenkijos kaimynų, grumtis teko ir negausingai atsikuriančios Lietuvos kariuomenei.

VII

KARINIS LENKŲ ORGANIZAVIMASIS VILNIUJE VOKIEČIŲ OKUPACIJOS METU

Slapta lenkų karių organizacija Vilniuje. Po 1918 m. gegužės 21 d. gen. Dovbor-Musnickio vadovauto I lenkų korpo kapituliacijos šio buvusio karinio lenkų junginio karininkai ir kareiviai pradėjo gausiai plaukti į Vilnių. Lenkai kariai, ypač buvusio I korpo, 1918 m. liepos mėnesio viduryje susibūrė į sąjungą, kurios tikslas buvo: 1. sukurti karinį lenkų židinį Lietuvoje, 2. suorganizuoti kariškus kooperatyvus, darbo tarpininkavimo biurus, 3. rūpintis savišalpa, tiksliau — po savišalpos priedanga savigyna. Pats pagrindinis, slaptas sąjungos tikslas buvo Lenkijos atgimimo šūkiu kovoti už Vilniaus krašto prijungimą prie Lenkijos, visus kitus pretendentus į Lietuvos sostinę laikant, žinoma, okupantais, o save pačius tikraisiais miesto ir krašto šeimininkais.

Formaliai ši sąjunga pradėjo gyvuoti, kai 1918 m. rugsėjo 10 d. Vilniuje, prekybos tarnautojų klube, kpt. S. Bobiatynskio iniciatyva, susirinkęs nedidelis lenkų karininkų būrelis įsteigė "Vilniaus Miesto Lenkų Karių Sąjungą" ("Związek Wojskowych Polaków miesta Wilna", Z.W.P.M.W.). Susirinkimas nutarė rūpintis šios sąjungos legalizavimu, karių telkimu ir kas savaitė rinktis į sueigą pasitarti. Be to, buvo išrinkta komisija, kuri turėjo nuvykti į lenkų komitetą Vilniuje ir pareikšti jam protestą, kad jis ligi tol nepasisakė aiškiai už Vilniaus krašto prijungimą prie Lenkijos.

Telkimas į organizaciją buvo vykdomas viešai, vokiečių akyse skelbiant, kad organizacijos tikslas esąs savišalpa, kariški kooperatyvai. Vis dėlto vokiečiai legalizuoti sąjungą sutiko tik su sąlyga, jei lenkai priims į organizaciją ir vokiečių leitenantą Lorchę. Lenkai su vokiečių sąlyga nesutiko, tad toliau teko veikti slaptai, renkantis kaskart kituose namuose. Rugsėjo mėn pabaigoje organizaciją sudarė 38 karininkai ir kareiviai.

Spalio 7 d., kad ir vokiečių nepripažinta, sąjunga sušaukė lenkų mitingą, kuriame buvo išrinkta valdyba, į kurią įėjo

pirmininku plk. Želigovskis (nesąs), padėjėju mjr. Bobiatynskis, vicepirmininku plk. Brodzičius ir kiti. Buvo nutarta visuose lenkų visuomenės sluoksniuose išplėsti agitaciją už savigyną, sustiprinti verbavimo akciją ir įsteigti sąjungos skyrius, vadinamąsias filijas, visoje Lietuvos teritorijoje, būtent: Lydoje, Kaune, Ašmenoje, Kaišiadoryse, Svieriuose, Lentupyje, Šlapaberžėje, Širvintose, Nemenčinėje ir Vileikoje. Visiems šiems skyriams paskirti vadais karininkai (tuo tarpu nebuvo paskirti vadai Širvintoms ir Nemenčinei). Be to, buvo nutarta siųsti į Varšuvą ryšiui su vyriausybe palaikyti ryšininką. Į Varšuvą važinėjo gen. Kątkovskis. Norėdamas susitarti su vokiečiais, gen. Kątkovskis važinėjo ir į Berlyną, tačiau nieko nelaimėjo.

Buvo dar nutarta užmegzti ryšius su kitomis karinėmis lenkų organizacijomis. Vilniaus lenkų komitetas ryšiams su Z.W.P.M.W. palaikyti sudarė "Karinę Komisiją" ("Komisja Wojskowa"). Buvo sušaukta keletas bendrų susirinkimų.

Karininkai mokyklose iš ryto mankštindavo jaunimą, popiet dėstė karines pamokas. Spalio pabaigoje sąjunga buvo suregistravusi jau 130 karininkų ir 500 su viršum kareivių.[280] Ginklų tuo metu dar visai neturėta.

Netrukus buvo šaukiamas dar vienas mitingas, tačiau, vokiečiams uždraudus, jis neįvyko. Spalio 20 d. sąjunga suorganizavo iškilmingą eiseną nuo katedros per miestą. Eisenos tikslas buvo pademonstruoti Vilniaus lenkiškumą. Vokiečiai demonstrantus sulaikė, buvo keletas sužeistų. Po šios demonstracijos sąjungos valdyba pasiskelbė nuolatine karine lenkų atstovybe Lietuvoje.

Lenkų "Savigyna" Vilniuje. 1918 m. lapkričio mėnesį įvyko daug svarbių politinių pasikeitimų, lėmusių tolesnį tiek Lenkijos, tiek ir Lietuvos likimą. Tą mėnesį buvo pasirašytos Pirmojo Pasaulinio karo paliaubos, Vokietijoje įvyko revoliucija, buvo sudarytos kareivių tarybos. Lenkai Varšuvoje nuginklavo vokiečius, pradėjo savarankiškai valdyti dalį Galicijos ir Karalystės, Pilsudskis grįžo iš Magdeburgo pilies ir tapo valstybės viršininku. Lietuva Vilniuje buvo sudariusi pirmąjį ministrų kabinetą ir išleidusi pirmąjį Lietuvos kariuomenei įsakymą. Visi šie įvykiai rodo, kad tiek Lenkijai, tiek ir Lietuvai kelias į visišką nepriklausomybę darėsi vis laisvesnis. Tačiau tuo pat metu visai išryškėjo naujas pavojus visoms anksčiau Rusijos pavergtoms tautoms.

Federatyvinė Rusijos respublika laikė save vokiečių okupuotų kraštų įpėdine, ir ji, vokiečiams traukiantis, tuos kraštus

palaipsniui užiminėjo. Šitas nusistatymas iškilo aikštėn, kai 1918 m. lapkričio 13 d. visos Rusijos vykdomasis komitetas padarė nutarimą, kuriame kalbama apie visas Rusijos tautas. Šio nutarimo gale, remiantis visai aiškiai buvusios Rusijos imperijos pagrindu, išvaduotų iš vokiečių okupacijos sričių gyventojai kviečiami dėtis į brolišką sąjungą su Rusija.[281] Vėliau buvo atsisakyta nuo federacijos minties ir nusistatyta buvusias vakarines gubernijas tiesiog prijunginėti.[282]

Netrukus po to, Daugpilyje jau veikė specialus delegatas Manuilskis, kuriam buvo pavesta užiminėti vokiečių paliekamas sritis. Šią veiklą Sovietų Rusija grindė trim veiksniais: 1. vakarų fronte buvusiomis ginklo pajėgomis, duodama dalims "lietuviškų" ar "lenkiškų" pulkų pavadinimus; 2. vokiečių okupuotose srityse agitacija už bolševizmą, negailėdama tam reikalui milžiniškų piniginių išteklių ir žmonių, ir 3. susitarimais su vokiečių kareivių tarybomis. Sovietų Rusijos kariuomenei buvo lengva žygiuoti į vakarus, nes vokiečiai geruoju susitardavo užleisti jiems okupuotąsias sritis. Remiama spartakistais vadinamų komunistinių grupių Vokietijoje, bolševikinė Rusija tikėjosi nesustoti ties Vokietijos siena, bet žygiuoti toliau ir įvykdyti Europoje komunistinę revoliuciją.

Vokiečių evakuacija prasidėjo taip pat lapkričio mėnesį. Ryšium su šios evakuacijos pradžia, iš dalies ir su gandais, kad vokiečiai netrukus apleisią Vilnių, Vilniaus lenkai dar uoliau suskato organizuotis kariškai. Lapkričio 20 d. lenkų komitetas sudarė "Viešojo Saugumo Komitetą". Lapkričio mėnesį Vilniuje buvo įsteigta ir Vilniaus, arba "Lietuvos ir Gudijos Savigyna", "Samoobrona Litwy i Bialej Rusi", kurios užuomazgos tenka ieškoti Minske organizuotoje lenkų savigynoje.

M i n s k o l e n k ų s a v i g y n a. Karinių dalinių Lietuvoje ir Gudijoje steigimas buvo Pilsudskio karinės ir politinės koncepcijos vykdymas. Viešai Pilsudskis savigynos reikalu, tiesa, niekada nėra išsitaręs, tačiau V. Račkevičiaus, gen. V. Veitkos (Wejtko) ir gen. M. Sulevskio Minsko, Vilniaus ir Gardino savigynos vadais skyrimo raštus pasirašęs Pilsudskis.[283] Šie savigynų organizatoriai nurodymus gavo betarpiškai iš paties Pilsudskio Belvederyje, nes, kaip paprastai, Pilsudskis neduodavo raštiškų nurodymų.

Jau 1918 m. spalio 5 d. pilsudskinės "Lenkų Demokratinės Politikos Grupuotės" memoriale Regentų Tarybai pirmą kartą buvo pareikštas reikalavimas steigti savigynos dalinius Gudijoje.[284] Dar prieš grįžtant Pilsudskiui iš Magdeburgo pirmasis iš eilės lenkų generalinio štabo informacijos skyriaus

viršininkas mjr. M. Mackevičius paruošė projektą "Apie slaptų karinių dalinių užuomazgų Lietuvoje ir Gudijoje suorganizavimą". Reikalą kurti kažką panašaus į pogrindžio armiją jis pagrindė pastarųjų dienų patirtimi, kai ukrainiečiai per trumpą laiką įgijo persvarą rytų Galicijoje ir užvaldė Lvovą. Jis siūlė įsteigti tris karo apygardas: Vilniaus — vieną pulką Vilniaus gubernijos teritorijoje, Minsko — vieną pulką Minsko gubernijos teritorijoje ir Gardino — Gardino ir Suvalkų sričiai (vieną pulką Balstogėje, vieną batalioną Suvalkuose).

Vyriausiojo štabo viršininkas gen. Rozvadovskis įteikė Užsienių Reikalų ministerijai skubų raštą, kad reikia ministrų tarybos posėdyje įnešti pasiūlymą skirti 500.000 markių pradinėms išlaidoms. Šį pasiūlymą buvų nutarta priimti.[285]

Lenkijos vyriausiasis štabas pripažino būtinu reikalu skubiai organizuoti savigyną Minske. Ten buvo gen. E. von Falkenhayno vadovaujamas X vokiečių armijos štabas. Minske gyveno gausus buvusio I Dovbor-Musnickio korpo karininkų būrys ir veikė buvusių "Rytų Korpų Lenkų Karių Savišalpos Draugija", kurioje svarbiausią vaidmenį vaidino V. Račkevičius. 1918 m. spalio 20 d. įvyko dr. A. Bernatavičiaus vadovaujamas steigiamasis Minsko savigynos susirinkimas. Savigynos organizatoriai nusiuntė Račkevičių į Varšuvą, prašydami nurodymų ir pinigų. Spalio 31 d. grįžęs į Minską, Račkevičius parvežė vyriausiojo štabo viršininko gen. Rozvadovskio spalio 28 d. raštą, kuriuo "gen. Veitka skiriamas visų savigynos dalinių Lietuvoje ir Gudijoje vadovu ir tuo pačiu laiku plk. Kabarda (Kobordo) skiriamas Gudijos savigynos dalinių viršininku".[286]

V i l n i a u s "S a v i g y n o s" o r g a n i z a v i m a s i r v e i k l a. Atvykęs į Vilnių, gen. Veitka tuojau suorganizavo "Savigynos" štabą. Savo pavaduotoju paskyrė kpt. Bobiatynskį, dalinių Lietuvoje vadu — plk. Brodzičių. Vilniaus lenkų karių sąjungą perorganizavo į pulką iš trijų batalionų. Taip pat ir slaptoji Lietuvos ir Gudijos organizacija P.O.W. Veitką paskyrė savo į viešumą išėjusių dalinių vadovu.

Gen. Veitka palaikė santykius su Minsko "savigyna" ir su Gardino srities "savigynos" vadovu gen. Sulevskiu. Mjr. Bobiatynskiui buvo pavesta derėtis su "Obostu" dėl ginklų gavimo ir dėl savigynos išėjimo į viešumą. Toliau savigynos štabas bendradarbiavo su Saugumo Komitetu. Vilniuje įvyko pirmas dvarininkų suvažiavimas, kuriame buvo nutarta apsidėti mokesčiais savigynai, ir veikiai buvo surinkta 11.000 markių.

Artėjanti Raudonosios armijos grėsmė, Minsko savigynos nepasisekimas ir sunkumas susitarti su vokiečiais dėl ginklų

gavimo rodė, kad ir Vilniaus savigyną ištiks panašus likimas, jei sąlygos nepasikeis. Ieškodamas išeities, gen. Veitka gruodžio 4 d. parašė vyriausiam štabui raportą, kuriame išdėstė padėtį ir reikalavo pagalbos.[287]

Raporte Veitka nusiskundžia, kad 1918 m. lapkričio 30 d. Kaune Obostas pažadėjęs lenkams išduoti jų savigynai Lietuvoje tiek ginklų ir pinigų, kiek tariamai jie išdavę lietuvių Tarybai (10.000 šautuvų ir 100.000 markių kas savaitė). Tačiau kitą dieną vokiečių kareivių taryba Vilniuje nesutiko paremti lenkų savigynos. Gruodžio 3 d. Vilniaus miesto komendantas, Kauno vadovybės įsakytas, pakvietė "lenkų legionų viršininką ir tris jo štabo atstovus" pasitarti dėl parinkimo Lietuvos rajono, kuriame lenkams bus leista organizuoti lenkų savigynos dalinius.

Karines lenkų formacijas stiprina nauja į Vilnių plaukianti iš Minsko krašto ir iš "anarchijos liepsnų apimtų vietovių" nelaimingų likučių banga. Atvyksta žmonės su arkliais, ginklais ir aprūpinimu. Poznaniečiai po priedanga "darbo biurų" sudarinėja karinius dalinius, ginkluotus ir aprūpintus. Į savigyną priiminėjami grįžę belaisviai.

Vis dėlto "lenkų reikalo priešai" kurstą vietos gyventojus prieš lenkus, įkalbinėdami kaimiečiams, kad lenkų kariuomenė norinti grąžinti baudžiavą ir laikosi išvien su vokiečiais, kurie griauna Lietuvą.

Jaučiamas esąs tam tikras neryžtingumas ir baimė dėl neaiškaus rytojaus, nepasitikėjimas ir dvasios nuopuolis, nes lenkų valdžia neparemia. "Lietuva iki šiol nieko nežino apie savo ateitį ir iš niekur neturi paramos".

Atsižvelgiant į tai būtina:

1. Turėti lenkų vyriausybės atstovybes Lietuvoje, kad lenkų reikalą Lietuvoje perimtų į savo rankas ir pabrėžtų savo nusistatymą ateičiai.

2. Kaip įrodymą, kad lenkiškumas Lietuvoje remiamas, pažadėti greitą pagalbą ir išsiųsti į Vilnių ir Gardiną pavyzdingai išmankštintus lenkų kariuomenės dalinius, kurie sudarys ginkluotų pajėgų židinius Lietuvoje ir bus grandimi, jungiančia lenkiškus Lietuvos dalinius su lenkų armija.

3. Kariniai daliniai Lietuvoje turi būti priskirti prie tikrosios lenkų kariuomenės tarnybos ir pavaldūs Lenkijos vyriausybei.

4. Vyriausiame lenkų kariuomenės štabe turi būti atitinkamas skyrius kariškiems reikalams Lietuvoje.

5. Lenkai kariškiai Lietuvoje turi gauti lenkų uniformą ir aprūpinimą pagal lenkų armijos etatus.

Be to, raporte reikalaujama dar, kad lenkams būtų perduotos karinės vokiečių įstaigos Lietuvoje ir kad provincijoje būtų išplėsta lenkiška agitacija.

Įdėmiai išklausęs pranešimą, Pilsudskis pažadėjo memorialą išnagrinėti drauge su vyriausiojo štabo viršininku gen. Šeptickiu ir, privačiai kalbėdamasis su gen. Veitka, pasisakė neapsakomai mylįs Vilnių ir nė kiek neabejojąs anksčiau ar vėliau įžengsiąs į jį kaip laimėtojas. Jis pažadėjo suteikti pagalbą dar prieš Kalėdas.[288]

Gruodžio 8 d. gen. Veitka gavo asmeniškai iš paties Pilsudskio jo ir vyriausio štabo viršininko gen. Šeptickio pasirašytą vyriausios lenkų kariuomenės vadovybės tokio turinio dekretą:

"Priimu į Lenkijos kariuomenę:

Gen. mjr. Veitką Vladislovą, su vyresniškumu nuo 1916.XI.1, iš buvusios rusų armijos ir skiriu jį visų Lietuvos ir Gudijos krašto savigynos formuočių bei kitokių karinių ir milicinių lenkų dalinių Lietuvos ir Gudijos teritorijoje vadu; — pavedu jam atstovauti karinius lenkų reikalus su teise organizuoti ir atlikinėti visokius veiksmus, susijusius su lenkų karinių vienetų formavimu minėtose teritorijose.

Pagal tai gen. Veitka minėtose teritorijose turi teisę skirti karininkus, dislokuoti dalinius ir kelti kareivius į puskarininkius".[289]

Gen. Veitka apie savo pasikalbėjimo su Pilsudskiu turinį ir apie tolesnius savo ketinimus referavo "Pakraščių Gynimo Komitetui" ("Komitet Obrony Kresów", K.O.K.).[290] Kai dauguma šio komiteto narių nutarė, kad Vilniaus ginti nereikia, nes savigyna vistiek negali laimėti, nes ir Vilniui atsitiks tas pat kaip ir Minskui, tai Veitka atsakė, kas "jis yra kareivis ir kad Komendanto pavedimą jis turi įvykdyti. Sutikdamas taipgi su tuo, kad gali kartais ir nepasisekti, vis dėlto jis neabejoja, kad Vilniaus lenkiškumo gynimas nebus be reikšmės ateičiai".[291]

Tuo pačiu metu rotmistras dr. Algirdas Gurka (Górka) buvo paskirtas "kariniu agentu" prie Obosto Kaune, Lenkijos vyriausybės įgaliotu derėtis su vokiečiais ir Lietuvos Valstybės Taryba. Jis atvežė iš Varšuvos 375.000 markių "savigynos" reikalams. Į Vilnių buvo atsiųstas kaip "politinis agentas" mjr. M. Mackevičius. Drauge buvo užtikrinta, kad "savigynos" karininkai bus priimami į lenkų kariuomenę.

Gruodžio 12 d. Veitkai grįžus iš Varšuvos į Vilnių, "savigynos" veikla žymiai pagyvėjo. Paskatą uoliau veikti davė gautieji pinigai ir Pilsudskio pažadas atsiųsti į Vilnių pagalbą.

Kareiviams ir karininkams buvo išmokėtos algos, buvo išnuomoti reikalingi butai, įsteigtos nuosavos valgyklos, pradėta supirkinėti iš vokiečių ginklai ir amunicija ir rekvizuoti arkliai.

Iš jau esamų dalinių buvo steigiama "savigynos brigada", kurią turėjo sudaryti organizuojamieji du pėstininkų po tris batalionus pulkai ir vienas ulonų pulkas. Organizacinis planas numatė paskiruose buvusios Vilniaus gubernijos miestuose bei miesteliuose steigti kuopų užuomazgas. Tokios užuomazgos, tarp kitko, buvo numatytos ne tik vėliau lenkų okupuotose, bet ir šiose tarp abiejų pasaulinių karų į nepriklausomos Lietuvos teritoriją įėjusiose 5 vietovėse: Širvintose, Molėtuose, Stakliškėse, Varėnoje ir Kaišiadoryse. Papulkininkio Zubrickio (Zubrycki) vadovaujamo 1 pėst. pulko štabas buvo Pabradėje, 2 pėst. pulko (vadas gen. A. Mokrzeckis) štabas buvo Lydoje. Brigados štabas ir 1 pėst. pulko 1 batalionas, kuriam vadovavo papulkininkis Jankovskis, buvo Vilniuje.

Buvo nustatyti šitokie kuopų etatai: kadrų — 5 karininkai, 14 puskarininkių ir 50 eilinių, lauko etatai — 5 karininkai, 14 puskarininkių ir 150 eilinių. Pirmas pulkas turėjo apie 500 savanorių.[292] Lydos (Mokrzeckio) pėst. pulkas turėjo 40 karininkų, 42 puskarininkius, 492 kareivius ir 20 arklių. Buvo organizuojami dar raitininkų ir kulkosvaidininkų daliniai ir sakalų bei skautų vienetai.

Netrukus buvo gauta dar 310.000 markių ir surinkta aukų 60.000 markių.

Gruodžio 19 d. vyriausios Lenkijos kariuomenės vadovybės vardu Pilsudskis parašė gen. Veitkai tokio turinio raštą:

"Kapitonas Klingeris atvažiuoja kaip karininkas mano vardu su misija apie kurią su Ponu Generolu asmeniškai kalbėjau".[293]

Gruodžio 24 d. atvažiavo į Vilnių kpt. Klingeris ir įteikė Veitkai šį raštą, tuo tapdamas vyriausiojo štabo ryšio karininku, kurio paskirtis buvo vadovauti operatyvinei sričiai, susitariant su Varšuva. Tapęs operacinio skyriaus viršininku, Klingeris 1918 m. gruodžio 29 d. davė gen. Veitkai pasirašyti įsakymą Nr. 1, prasidedantį šitaip:

"I. Nuo šios dienos paleidžiu organizaciją "Lietuvos ir Gudijos Krašto Savigyna".

II. Visiems priklausantiems minėtoms organizacijoms įsakau nedelsiant įstoti į lenkų kariuomenę Vilniuje tarnybos tvarka".[294]

Buvo nustatyti štabo etatai. Išformuotosios "savigynos" organizacijos vietoje sudarytos "Lietuvos ir Gudijos Generalinės Apygardos" ("Okręg Generalny Litwy i Bialej Rusi") vadu liko

gen. Veitka, jo padėjėju paskirtas gen. Kreičmanas, buvęs Vilniaus karo mokyklos topografijos profesorius ir inspektorius, Vilniaus miesto komendanto vietą užėmė gen. A. Mokrzeckis, nors dėl generolo ligos tas pareigas daugiausia ėjo mjr. Bobiatynskis.

Nuo tol vadovavimas karinėms operacijoms buvo vykdomas palaikant ryšius su Lenkijos vyriausiuoju štabu, kurio operacinis skyrius ir buvo atsakingas už jų pasekmes. "Savigynos brigada" buvo performuota į "šaulių pulką" ir "ulonų pulką". Visi provincijos daliniai buvo grąžinti į Vilnių.

Buvo išleistas "mobilizacinis įsakymas" ir potvarkis imti savanorius. Pagal tą "mobilizacinį įsakymą" buvo patvarkyta, kad visi nuo 17 metų amžiaus karinei tarnybai tinkami lenkai tuojau atvyktų į ėmimo biurą (Užupio g. 5), o visi lietuviai stotų į Lietuvos kariuomenę. Gudams ir žydams paliekama laisvė pasirinkti stojimo formuotę.[295] Lenkų istorikų duomenimis,[296] pirmą dieną "stoję į šaukimą 450, antrą — 600". Bendras užregistruotųjų skaičius viršijęs du tūkstančius, neskaitant smulkių lenkiškų dalinių, atsiradusių Panevėžyje, Alytuje, Eišiškėse ir kitur.[297]

Nuo 1918 m. gruodžio 27 d. buvo pradėtas formuoti 1 ulonų pulkas, vadovaujamas rotmistro J. Dombrovskio. Į tą pulką stojo Vilniaus, Ašmenos, Lydos ir Švenčionių šlėktos, daugiausia su savo arkliais. Gruodžio 31 d. formuojamą pulką sudarė 25 karininkai, 220 ulonų ir 4 kulkosvaidžiai.[298]

Lenkai veikėjai Vilniuje dėjo daug pastangų propagandai už lenkų karinių jėgų organizavimą. Buvo organizuojami susirinkimai ir mitingai, dienraštis "Ojczyzna" ("Tėvynė") stengėsi kelti patriotinius lenkų jausmus ir užsidegimą.

Lietuvių-gudų divizijos steigimas. Greta "Lietuvos ir Gudijos Savigynos" ir beveik tuo pačiu laiku lenkai steigė ir vadinamąją lietuvių-gudų diviziją. Ši formuotė buvo organizuojama, tiesa, daugiausia nebe slaptai ir ne Lietuvos teritorijoje, tačiau, jos tikslas buvo beveik tas pats, kaip ir "savigynos" — karinėmis jėgomis užimti Lietuvos teritoriją.

Varšuvoje buvo keletas įstaigų, vadovavusių lenkų karinių pajėgų organizavimui Lietuvos ir Gudijos teritorijoje. Išsklaidytų Lietuvos ir Gudijos dvarininkų veiklą daugiausia, žinoma, derino ir tai veiklai rodė iniciatyvos vyriausiasis štabas. Lietuvių-gudų divizijos organizavimo pradžia glaudžiai susijusi su vadinamąja "Lietuviška Komisija" ir jau minėtu "Pakraščių Gynimo Komitetu", K.O.K. "Lietuviškosios Komisijos" ligtolinė veikimo

sritis tebuvo vokiečių okupuotoji teritorija. K.O.K. atsirado vėliau, darant spaudimą gausiems jau iš Rusijos okupuotų sričių atbėgusiems lenkams dvarininkams.

1918 m. lapkričio 16 d. "Lietuviškoji Komisija" įteikė Pilsudskiui memorialą, įrodinėjantį būtinumą sukurti ginkluotą pajėgą, "skirtą specialiai kovai su bolševikais Lietuvoje ir Gudijoje". Tame memoriale siūlomas sudaryti "Pakraščių Gynimo Komitetas" kaip visuomenės organizacija, kuri padės valdžiai organizaciniu ir finansiniu atžvilgiu steigti lenkų karinius dalinius rytiniuose pakraščiuose.[299] Šis komitetas buvo sudarytas sujungus "Lenkų Komiteto" Vilniuje delegaciją su "Pakraščių Taryba" Gudijoje. Į komiteto sudėtį įėjo visos buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos bajorų atstovai, kilę iš buvusių Kauno, Vilniaus, Gardino, Minsko, Mogiliavo gubernijų.

1918 m. lapkričio 26 d. vyriausios lenkų kariuomenės vadovybės vardu Pilsudskis parašė gen. Ivaškevičiui tokio turinio skyrimo raštą:

"Apsaugoti lenkams ir lenkų turtui Rytiniuose Pakraščiuose vyriausioji lenkų kariuomenės vadovybė ketina kurti lietuvių-gudų diviziją, tikriau — įimti jau ten esančius branduolius.

Lenkų visuomenė per "Rytinių Pakraščių Gynimo Komitetą" teikia pagalbą visomis kryptimis.

Sutikdamas su to paties Komiteto prašymu, kuris įvardijęs pristatė Poną Generolą vykdyti tą visą akciją, skiriu Poną Generolą tosios divizijos vadu.

Ponas Generolas perduos Generalinės Kielcų Apygardos Vadovybę generolui Olševskiui ir atvyks į vyriausiąjį štabą gauti tolesnių nurodymų".[300]

Gavęs šį skyrimo raštą, gen. Ivaškevičius netrukus pateikė vyriausiajai vadovybei lietuvių-gudų divizijos organizacijos projektą, kuriame, tarp kitko, buvo taip užplanuota:

"Lietuvių-gudų divizijos vadovybei pavaldžios yra visos karinės formuotės, esančios Lietuvos ir Gudijos teritorijoje (Vilniaus, Kauno, Minsko, Gardino ir Suvalkų gubernijos), taip pat formuojamos minėtiems tikslams Karalystės teritorijoje (pulkininkas Janušaitis ir papulkininkis Podgurskis — Lapuose ir papulkininkis Gavronskis — Ščiutine).

P. I. Diviziją tuo tarpu turi sudaryti 3 po du pulkus šaulių brigados su kulkosvaidžiais, pulkas ulonų, trys lengvosios artilerijos baterijos, techniški daliniai ir gurguolės.

Kai tik įžengs į Lietuvą ir Gudiją, brigados išplečiamos į tripulkes (iš vietinių organizacijų).

Kiekvienas pulkas turi savo iš 80 žmonių susidedančią raitų žvalgų komandą.

I brigada — pulkai: Suvalkų ir Kauno.
II brigada — pulkai: Gardino ir Balstogės.
III brigada — pulkai: Vilniaus ir Minsko.
Kavalerija: 1-sis ulonų pulkas. Tik įžengus į Lietuvą, bus priskirtas vienas iš jau Karalystėje suformuotų kavalerijos pulkų.

P. 7. Piniginiai reikalai: Divizijos poreikiams Pakraščių Gynimo Komitetas projektuoja išdavinėti jau surinktus 20 milijonų markių. Komitetas numatė tuos pinigus išdavinėti įžengus į Lietuvą. Ta suma bus pakelta ligi 70 milijonų markių. Pakraščių Gynimo Komitetas tikisi, kad kai tik valstybės iždo padėtis sunormalės ir Lietuvos ir Gudijos klausimas bus sėkmingai išspręstas, minėtosios sumos bus grąžintos".[301]

Deruga[302] aiškina motyvus, kuriais gen. Ivaškevičius sudarinėjo tokią divizijos schemą. I brigada buvusi skirta okupuoti kompaktiškam etnografiniam (žinoma, lenkiškai suprastam) *lietuvių* plotui — šiaurinei Suvalkų gubernijos daliai ir Kauno gubernijai. II brigada turėjusi operuoti šiaurės vakarinėje Gardino gubernijos dalyje, tad ir Balstogės ir Gardino pulkai esą numatyti tai pačiai brigadai. Šiai daliai savanorius turėjusi duoti "Gardino Žemės Savigyna". III brigada turėjusi remtis plk. Kabardos (Gudijos "savigynos" viršininko) ir Vilniaus srityje veikusių pulkininkų sudarytais daliniais.

1918 m. gruodžio 9 d. Pilsudskis ir vyriausiojo štabo viršininkas gen. Šeptickis, susitarę su mjr. M. Mackevičium, paskyrė lietuvių-gudų divizijos vadovybę: divizijos vadu — gen. V. Ivaškevičių, I brigados vadu — plk. E. Gavronskį, II brigados — plk. M. Žegotą-Janušaitį, III brigados — plk. A. Kučevskį (iš Gardino).

1918 m. gruodžio 12 d. Lenkijos ministrų tarybos posėdyje, ministrui pirmininkui Moračevskiui pasiūlius, buvo nutarta Rytinių Pakraščių Gynimo Komitetui Varšuvoje skirti 20 milijonų markių. Tame pačiame posėdyje buvo apsvarstytas ir lenkų kariuomenės planuoto Lietuvos okupavimo projektas.[303] Pakraščių Gynimo Komitetas gavo labai greit jam numatytus pinigus, nes Poznanės bankai nupirko valstybinės paskolos obligacijų už 20 milijonų markių.[303]

Plk. Gavronskis savo štabą suorganizavo Lomžos Ščiutine ir tenai telkė savanorius — išeivius iš Suvalkijos. Kauno pulkas buvo pradėtas steigti Zambrove, kur netrukus persikėlė ir divizijos štabas. Į Zambrovą savanoriai buvo siunčiami iš gruodžio 12 d. Varšuvoje įsteigto pirmo savanorių telkimo punkto.

Kai 1919 m. sausio pradžioje Lietuvos ir Gudijos lenkų savigynos daliniai pasitraukė iš Vilniaus, buvo pradėta skubiai

formuoti nauji lietuvių-gudų divizijos pulkai. Apie sausio 19 d. Lomžos Astrave (Ostrów) susitelkė 123 karininkai ir 1169 eiliniai, evakuoti iš Vilniaus į Lapus (Lapy, prie geležinkelio tarp Balstogės ir Varšuvos). Kpt. Bobiatynskis iš šitų vyrų pradėjo formuoti Vilniaus šaulių pulko 1 batalioną, tačiau 1919 m. vasario 11 d. tas batalionas teturėjo 28 karininkus ir 383 eilinius, nes dauguma iš Vilniaus išvykusių savigynos kareivių nestojo į Vilniaus pulką. Dėl savanorių trūkumo pulko steigimas vyko nepaprastai lėtai. "Net taip didelė ir kompaktiška lenkų gyventojų sala, kaip Vilnius ir Vilniaus apskritis, neišgalėjo duoti pakankamai savanorių vienam pulkui formuoti".[304] Pulkas pradėjo palengva augti tik tada, kai atvyko savanorių iš Varšuvos ir Lodzės.[305]

Pirmas Gardino pulko batalionas kovo pradžioje teturėjo 17 karininkų ir 250 eilinių.[306] Kadangi lenkų-bolševikų karo pradžioje daug reikšmės buvo skiriama kavalerijos reidams, tai vyriausiasis štabas stengėsi sustiprinti lietuvių-gudų diviziją kavalerija. Į šią diviziją buvo įjungti Lodzėje stovėjusio 2 ulonų pulko trys eskadronai.[307]

1919 m. kovo mėnesį lietuvių-gudų divizijoje buvo iš "pakraščių" kilusių kareivių 1761, iš Karalystės — 1967. Tad daugumą sudarė žmonės, "veikiausiai pirmą kartą mačiusieji tuos "lietuvių-gudų pakraščius", kuriuos jie, vadovaujami gen. Ivaškevičiaus, turėjo vaduoti".[308] Iš Vilniaus miesto buvo 448, iš Vilniaus apskrities — 561, iš kitų Vilniaus srities apskričių — tik 69 žmonės. Kiti 683 kariškiai buvo bajorai, kilę iš Latgalijos, Šiaulių, Panevėžio, Mogiliavo, Oršos ir kitų pakraščių".[309]

Kad į Lenkiją patekusių savigynos savanorių dauguma nestojo į lietuvių-gudų diviziją, tenka aiškinti tuo, kad buvo pasikeitusi padėtis. 1918 metais buvo kalbama ir tikima, kad vokiečiai bus nuginkluoti ir kad jie savu noru perleis valdžią lenkų organizacijoms. Lietuvių ir gudų kraštuose įsigalėjus arba Sovietų Rusijos, arba vokiečių dar teberemiamos Lietuvos valdžiai, daugumas "pakraščių" lenkų, pasiekę pagrindinį savo tikslą — repatrijavimą į Lenkiją, nebesiveržė tarnauti nebe Lenkijos valdomų miestų vardais pavadintuose pulkuose.

Visi lenkų karo istorikai sutartinai tvirtina, kad lietuvių-gudų divizijos karininkų dauguma buvo rytuose savo dvarų netekę savininkai ir kad kareivių masę sudarė smulkieji bajorai ("szlachta zaściankowa").[310] Šiai divizijai vėliau teko suvaidinti ypatingas, Pilsudskio iš anksto numatytas kovoti prieš Lietuvą vaidmuo, ypač kai 1920 metais Želigovskio vadovau-

jama lenkų kariuomenė, sulaužiusi Suvalkų sutartį, užėmė Vilnių ir veržėsi gilyn į Lietuvą.

Lenkų įsiviešpatavimas Vilniuje. 1918 metų pabaigoje Vilniuje buvo atsiradusios Lietuvos sostinę Vilnių ir visą Lietuvą valdyti siekusios keturios, kiekviena kitos valstybės valią vykdžiusios, valdžios. Šalia Lietuvą dar tebeadministravusios okupacinės vokiečių valdžios ir lapkričio mėnesį sudarytosios vietinės Lietuvos vyriausybės, Vilniuje buvo sukurtos dar dvi iš svetur diriguojamos ir svetimiems interesams tarnaujančios valdžios. Tai — gruodžio 8 d. Vilniuje sudarytoji iš Maskvos atsiųsto ir Maskvos direktyvas vykdančio V. Mickevičiaus-Kapsuko vadovaujama, vadinamoji, "Laikinoji Lietuvos revoliucinė darbininkų ir valstiečių vyriausybė" ir iš Varšuvos duodamus Lenkijos vyriausiojo štabo įsakymus vykdanti, Vilnių užėmusi, lenkų kariuomenė.

Tiek visoje vokiečių okupuotoje teritorijoje, tiek ir Vilniuje Sovietų Rusija stengėsi sukurti tariamai pateisinančių savo okupacijai priežasčių. Buvo siunčiama daugybė gausiai aprūpintų pinigais agentų, kurie turėjo paruošti dirvą, kad atrodytų, jog vietos gyventojai laukte laukia bolševikų ateinant. Bolševikinę propagandą Vilniuje darė gan veiksmingą dėl ilgo karo ir sunkios vokiečių okupacijos padidėjęs gyventojų skurdas, masės per Vilnių grįžtančių iš Vokietijos į Rusiją rusų belaisvių, kuriuos bolševikinė Rusija išlaikė ir sau palankiai nuteikinėjo,[311] ir dalis iš Rusijos grįžusių karo pabėgėlių, paveiktų kraštutinių revoliucijų idėjų. Bene daugiausia pasisekimo bolševikų propaganda turėjo žydų, ypač jų jaunimo, tarpe.

Lapkričio mėnesį į Vilnių atvyko V. Mickevičius-Kapsukas ir Z. Aleksa-Angarietis. Buvo išrinkta Vilniaus Darbininkų atstovų taryba. Toje taryboje komunistai turėjo 94 vietas, žydų "Bund" — 60, socialdemokratai — 27, socialistai revoliucionieriai — 7, bepartiniai — 7. 1918 m. gruodžio 15 d. Vilniaus Darbininkų atstovų taryba nutarė paimti miesto valdžią į savo rankas ir gruodžio 18 d. išlipdytais plakatais paskelbė, kad nuo tol ji esanti vienintelė teisėta valdžia, kurios turi klausyti visi gyventojai. Vienas pirmųjų jos veiksmų buvo paklusimas Minsko Sovietui. Sovietinė spauda Rusijoje tuojau pranešė, kad Vilniaus gubernija prisijungė prie "Vakarų Komunos".[312]

L e n k ų   d e r y b o s   s u   v o k i e č i a i s. Stiprinant savo padėtį Vilniuje, lenkams buvo svarbu iš vokiečių išgauti: 1. oficialų jų karinių dalinių pripažinimą, 2. ginklų ir amunicijos ir 3. sutikimą gabenti karinius lenkų dalinius iš Lenki-

jos. Pirmasis iš šių lenkų pageidavimų išsisprendė gruodžio 3 d. Tą dieną vokiečiai "savigynos" patalpoje darė reviziją, ieškodami ginklų, bet jų nerado. 16 valandą, įsakius vokiečių vadovybei iš Kauno, revizija buvo nutraukta. Tą dieną "savigynos" kareivinėse lenkai iškabino iškabą "Lenkų Savigynos Vadovybė". Miesto komendantas Verneris savo oficialiu raštu pripažino "savigyną" kaip įvykusį faktą ir pakvietė "Lenkų Legionų Viršininką" ir tris savigynos atstovus į miesto komendantūrą "susitarti dėl parinkimo Lietuvos rajono, kuriame lenkams bus leista organizuoti lenkų savigynos formuotes".[313]

Per tą pasitarimą lenkams buvusi nustatyta ribos linija: Suvalkai, Varėna, Kriavas. Lenkai į tai atsakė, kad jiems reikią tuo reikalu pirmiausia susižinoti su lenkų vyriausybe, ir pasiūlė sudaryti bendrą komisiją, į kurią įeitų lenkų komiteto Lietuvoje, lenkų savigynos ir okupacinės valdžios atstovai.[314] Tas pasitarimas konkretesnių pasekmių nebus davęs.

Pasklidus gandams, kad vokiečiai išeina iš Vilniaus 1919 m. sausio pradžioje, lenkų savigyna dar atkakliau pradėjo reikalauti iš vokiečių ginklų ir pinigų. Tada vokiečiai pasiūlė suorganizuoti mišrią, vokiečių vadovaujamą miliciją. Lenkai su tuo nesutiko.

Gruodžio 16 d. mjr. Bobiatynskis gavo iš X vokiečių armijos generalinio štabo mjr. Šrioderio tokio turinio pranešimą:

"Prašau pas mane atvykti 17-tą 11 valandą ryto aptarti lenkų korpo formavimo reikalo; be to, dar kartą pažymiu, kad bet kurios derybos šiuo atžvilgiu turi būti vedamos per Lietuvos vyriausybę".[315]

Į tai mjr. Bobiatynskis atsakė:

"Dėl nurodyto mjr. Šrioderio pranešimo pareiškiu, kad Lenkų Karių Saąjunga nesijaučia kompetentinga spręsti politinių klausimų ir turi laikytis požiūrio lenkų komiteto, kuris "Tarybos" kaip valdžios nepripažįsta; su Tarybos kariuomene, turinčia tik dabar atsirasti, jungia mus bendras tikslas — Pakraščių gynimas nuo anarchijos ir rytinių sienų gynimas, tad toks požiūris pašalina tolesnes derybas; prašau duoti žinią, kad nereikėtų veltui gaišti laiko.[316]

Į šį laišką nebuvo gauta atsakymo, tačiau netrukus lenkai buvo vėl pakviesti tartis. Iš lenkų pusės dalyvavo trys Lenkų Karių Sąjungos, iš vokiečių — mjr. Šrioderis ir du Kareivių Tarybos atstovai.

Į Kareivių Tarybos atstovo pareiškimą, jog iš Berlyno valdžios gautas griežtas įsakymas nesikišti į politinius Lietuvos reikalus, mjr. Bobiatynskis atsakė, kad jam taip pat nerūpi politinis reikalas. Į tai Kareivių Tarybos atstovas pažymėjo, kad karinių dalinių pasireiškimas turi būti laikomas politiniu

aktu, nes jie skiriami ginti kraštui nuo Sovietų Respublikos kariuomenės, tačiau niekam negalima leisti nugalėti bolševikų; tegalima tik steigti miliciją vidaus tvarkai palaikyti, tačiau su sąlyga, kad kiekvienas milicininkas įsipareigotų raštu, jog prieš sovietinę kariuomenę nepakels ginklo. Paklaustas, prieš ką lenkai nori kariauti, Bobiatynskis atsakė, kad jie norį ginti kraštą nuo išorinio priešo, kuris kišasi į lenkų reikalus Lietuvoje. Tada vokiečių atstovas kategoriškai pareiškė, kas lenkams ginklai nebus išduoti, nes anarchijos bijotis nereikia, kadangi sovietinė kariuomenė įeis į Vilnių tuojau, kai tik okupantai pasitrauks; taip buvo Minske, taip bus ir Vilniuje, ir "reikia stebuklo, kad tai neįvyktų".[317]

Plečiantis lenkų savigynai ir nepaprastai didėjant jos išlaikymo išlaidoms, pinigų ir ypač ginklų ir amunicijos gavimo reikalas Vilniaus lenkams darėsi vis labiau degantis. Kad ir nutrūkdavo derybos su vokiečiais, tačiau nuolatos buvo dedamos pastangos jas vėl atnaujinti. Negalint darybų keliu išgauti taip reikalingų ginklų, Vilniaus lenkų savigynos narių tarpe kilo sumanymų griebtis pačių kraštutinių priemonių. Vienas tokių fantastiškų planų buvo užpulti vokiečių įgulą Vilniuje ir ją nuginkluoti. Kartą, besiderėdamas su Obostu Kaune, rotmistras Gurka atskubėjo staiga į Vilnių, surinko savigynos ir saugumo komiteto atstovus į slaptą posėdį ir jiems pareiškė, kad erzinti vokiečių nereikia ir kad reikia atsisakyti nuo bet kurių vokiečių užpuolimo planų, nes to pageidauja Varšuva, turėdama galvoje, kad, jei vokiečiai bus nuskriausti Vilniuje, jie lengvai galės atkeršyti Varšuvai. Karas su vokiečiais tuo metu būtų lenkams nepataisomas ir galutinis pralaimėjimas.[318]

Redaguojant vokiečių Kareivių Tarybai galutinį ultimatumą, reikalaujantį nedelsiant aprūpinti savigynos dalinius ginklais ir amunicija ir už tai atsilyginant įsipareigojimu neužpulti vokiečių evakuacijos iš Vilniaus metu, vienas poznanietis jaunesnysis leitenantas, savigynos vadovybės narys, rado, kad kreipimosi tekstas esąs per švelnus. Tik ryžtingas tonas galįs paveikti vokiečius, tad jis ir pasiūlė tokio, pačio kraštutiniausio turinio raštą:

"LENKŲ SAVIGYNOS VADOVYBĖ

Kareivių Tarybai Vilniuje

Pareiškiu, kad, jeigu per 24 valandas lenkų savigyna negaus iš vokiečių 10.000 šautuvų su šoviniais:

1. Kareivių Tarybos pirmininkas Zimerlee (vietoje "Zimmerle", A.R.) bus pakartas ant pirmos šakos ir

2. Visi vokiečiai, esantieji visos Lietuvos ir Vilniaus teritorijoje, bus išpiauti.

Savigynos vadovybė
WEJTKO — generolas"

Veitka šį raštą perskaitė "Saugumo Komiteto" posėdyje ir pareiškė, kad jo turinys atitinka jo įsitikinimą ir kad jis sutinka po tuo raštu pasirašyti. Komitetas šį raštą vienu balsu pasmerkė, ir jis nebuvo vokiečiams įteiktas.[319]

Visą gruodžio mėnesį ne tik valstybės viršininko ir vyriausiojo kariuomenės vado J. Pilsudskio, bet ir Lenkijos vyriausybės, kurios ministru pirmininku buvo socialdemokratas A. Moračevskis ir užsienių reikalų ministru, Pilsudskiui artimas, L. Vasilevskis, pagrindinis rytų politikos rūpestis buvo užvaldyti Vilnių ir sritį tarp Vilniaus ir Balstogės, kurią lenkai buvo praminę "lenkiškai-gudiška Lietuva". Šį tikslą Lenkijos valdantieji veiksniai tikėjosi pasiekti daugiausia Veitkos savigyna ir Lapuose steigiama lietuvių-gudų divizija. Šiam planui vykdyti leidimą iš vokiečių turėjo išgauti užsienių reikalų atstovas ir vyriausiojo štabo įgaliotinis rotmistras Gurka, gavęs pilnus įgaliojimus vesti deryboms, "susijusioms su Vilniaus miesto gynimu".

1918 m. gruodžio 22 d. vyriausiojo štabo viršininkas gen. Šeptickis Užsienių Reikalų ministerijai parašė raštą, kuriame buvo prašoma Lietuvos savigynai skirti 4-5 milijonus markių, iš kurių vienas milijonas turi būti tuojau išmokėtas ir nusiųstas į Vilnių.[320] Vyriausias štabas išdirbo smulkų kovos planą antrašte "Vadovybė į Lietuvą" ("Dowództwo na Litwę"). Buvo net įsakyta pasiruošti žygiui, numatant, kad išžygiuos trys, gen. Ivaškevičiaus, plk. Janušaičio ir plk. Kučevskio vadovaujamos, brigados. Iš Generalinės Varšuvos Apygardos turėjo išžygiuoti 1, 3, 21, 32 ir 36 pėstininkų pulko pirmieji ir antrieji batalionai, 4 ulonų eskadronai, 5 baterijos, sanitariniai daliniai, gurguolės ir kita. Vyriausiojo štabo I skyrius (operacinis) iki gruodžio 29 d. turėjo gauti pavardes karininkų, skirtų į "operacinę komandą". Šiame "slaptame" ir "labai skubiame" "Vadovybės į Lietuvą" dokumente, tarp kitko, yra dar tokie punktai:

"14) Likusieji raitininkų pulkai intensyviai apmokomi, papildomas jų apginklavimas ir aprūpinimas, ruošiant siųsti į frontą naujus eskadronus. 15) Artilerijos Inspektoriato uždavinys yra, šalia organizacinių darbų, sudarinėti toliau paruoštas siųsti į frontą baterijas".[321]

Pagal vyriausiojo štabo gen. Ivaškevičiui skirtus nurodymus, buvo numatyta, kad, "užvaldžius Vilnių" ir išplėtus Lietuvos

ir Gudijos Savigynos dalinius, ekspedicinis korpas turėjo užtikrinti eventualią "koncentraciją tolesnių lenkų pajėgų, reikalingų užimti Gudijai ir Lietuvai".[322]

Šio lenkų vyriausiojo štabo skubiai paruošto operacinio plano vykdymas priklausė nuo to, ar Obostas leis ekspediciniam korpui iš Varšuvos Generalinės Apygardos važiuoti į Vilnių. Gruodžio 23 d. Gurka Kaune įteikė gen. Hofmanui smulkų vokiečių-lenkų susitarimo projektą ir prašė atsakyti iki gruodžio 26 d. Pagal tą projektą gruodžio 25 d. Vilniaus savigyna turi gauti iš vokiečių 2000 šautuvų ir 13 sunkiųjų kulkosvaidžių; gruodžio 26 d. keturi pėstininkų batalionai, vienas kavalerijos pulkas ir dvi baterijos važiuos keliu Lapai- Balstogė - Gardinas; nuo gruodžio 27-28 d. susijungusi Ivaškevičiaus ir Veitkos lenkų kariuomenė pradės sudarinėti priešsovietinį frontą į rytus ir pietus nuo Vilniaus. Iš komunistinių Vilniaus organizacijų turi būti atimti ginklai. Už sutikimą šį planą priimti vyriausias lenkų štabas įsipareigojo padėti vokiečių kariuomenei evakuotis ir karinių ešelonų garvežius aprūpinti Aukštosios Silezijos anglimis. Susipažinęs su projektu, gen Hofmanas pareiškė, kad jis nesąs priešingas jam, tik be Berlyno valdžios sutikimo jis negalįs šio reikalo spręsti.[323]

Po keleto dienų[324] Vokietijos krašto apsaugos ministerija telegrafavo tokį atsakymą į lenkų pasiūlymą:

"Valstybės vyriausybė yra tos nuomonės, jog ji po paliaubų neturi teisės daryti sutarties, nedalyvaujant Antantei. Prašau telegramos turinį pranešti rotmistrui Gurkai".

Valdantieji Lenkijos sluoksniai darė žygių ir kitu keliu išgauti sutikimą karinei intervencijai. Dar gruodžio 21 d. vyriausio štabo viršininkas gen. Šeptickis kreipėsi tuo reikalu į Kontrolės Komisiją (Spa mieste), argumentuodamas, kad a) "lietuviai (prezidentas Voldemaras) sutinka, kad lenkų valdžia stotų ginti Vilnių, kadangi jie visai neturi pajėgų ir kareivių"; b) vokiečiai yra susitarę su bolševikais "pagal įsakymus iš Berlyno, kuris draudžia organizuoti bet kurią gynybą prieš bolševikus".[325]

Netrukus, gruodžio 29 d., analoginio turinio telegramas į Vakarus išsiuntė užsienių reikalų ministras L. Vasilevskis ir valstybės viršininkas J. Pilsudskis. Telegrafuodamas diplomatinei lenkų atstovybei Vienoje, Vasilevskis rėmėsi tariamai sudaryta "sutartimi tarp lenkų, lietuvių ir žydų, kurie visi laukia atvykstant lenkų kariuomenės, kad pradėtų bendrą gynimosi akciją prieš bolševikus".[326]

Pilsudskis radijo telegrama pranešė Prancūzijos ministrui pirmininkui ir krašto apsaugos ministrui G. B. Clemenceau, kad Vokietijos vyriausybė pavedė gen. Hofmanui duoti neigiamą atsakymą pretekstu, jog paliaubos su Vokietija nenumato lenkų kariuomenės atvykimo į Vilnių.[327]

Tiek gen. Šeptickis, tiek ir L. Vasilevskis, kreipdamiesi į Vakarus, rėmėsi nebūtomis lietuvių-lenkų sutartimis. Bandė, tiesa, lenkai su lietuviais keletą kartų dėl bendro Vilniaus gynimo tartis,[328] tačiau iš tų derybų nieko doro negalėjo išeiti, nes lenkai Vilniaus pripažinti Lietuvai, žinoma, nesutiko, o lietuviams prisidėti prie lenkų vadovaujamos Vilniaus gynimo akcijos, siekusios kaip tik įrodyti Vilniaus lenkiškumą ir jį prie Lenkijos prijungti, nebuvo, savaime suprantama, nė mažiausios prasmės.

Tuo pačiu laiku Lietuvos vyriausybė buvo susitarusi su Vokietijos vyriausybe dėl Vilniaus ir Lietuvos teritorijos gynimo. Vokiečiai pažadėjo likti dar keleta mėnesių Lietuvoje ir duoti ginklų organizuojamai Lietuvos kariuomenei,[329] tačiau dėl nepalankiai susidėjusių aplinkybių[330] ši sutartis negalėjo būti įvykdyta.

Berlyno valdantiesiems sluoksniams sunku buvo susiorientuoti tikroje Vilniaus padėtyje ir užimti nuoseklią politinę liniją, juoba kad teko laviruoti tarp keleto vienas kitam priešingų veiksnių. Obosto vyriausiojo štabo viršininkas gen. M. Hofmanas buvo už tolesnį gen. Veitkos savigynos ginklavimą. Vyriausybės įgaliotinis Lietuvai dr. Zimmerle teigė, kad reikia ginkluoti lietuvius. Vyriausybė nenorėjo elgtis prieš Kareivių Tarybų valią, bet kartu ji stengėsi apsidrausti, kad Antantė jos neįtartų bendradarbiaujant su bolševikais.

Vyriausioji vokiečių kariuomenės vadovybė pasiuntė Obostui telegramą, draudžiančią palikti bolševikams ginklus ir karo medžiagą, nes Antantė grasanti pradėti karo veiksmus. Negalint karo medžiagos išvežti, reikia ją "perleisti atitinkamoms krašto valdžioms". Šiuo atveju turėta galvoje Lietuvos valdžia. Į tai Obosto vadovybė atsakė neigiamai. Esą nepatartina ginkluoti lietuvių miliciją. Lietuvos vyriausybė nesanti padėties viešpats ir "savo pusėje teturi gyventojų mažumą".[331]

1919 m. sausio 2 d. Vokietijos valdžia telefonu pranešė Obostui, jog ji sutinkanti, kad Vilnius būtų evakuotas sausio 4 d., ir pavedė perleisti lenkams 4 patrankas ir 6 sunkiuosius kulkosvaidžius, "kad jie galėtų gintis nuo bolševikų". Prieš šį įsakymą griežtai užprotestavo X armijos Kareivių Tarybos įgaliotinis Gardine, rytų fronto Centrinės Kareivių Tarybos pir-

mininkas Ašas ir Vokietijos valdžios įgaliotinis Kaune dr. Zimmerle. Pastarasis savo priešingą nuomonę pagrindė Lietuvos Valstybės Tarybos protestu ir Poznanėje bei Gniezne prieš keletą dienų įvykusiu sukilimu prieš vokiečius. Šitaip spaudžiama, Vokietijos vyriausybė savo pavedimą sausio 3 d. atšaukė.[332]

Lenkų kariuomenė užima Vilnių. Vilniaus lenkų "savigynai" persiformavus į "Lietuvos ir Gudijos Generalinę Apygardą", naujoji lenkų dalinių vadovybė (kpt. Klingeris, miesto komendantas gen. Mokrzeckis, apygardos vadas gen. Veitka) tuojau pradėjo elgtis taip, lyg Vilnius jau pastoviai priklausytų Lenkijai. Ne tik buvo išleistas "mobilizacinis įsakymas", bet miesto komendantas gen. Mokrzeckis su savo padėjėju mjr. Bobiatynskiu organizavo mieste lenkišką miliciją ir žandarmeriją, žvalgybos biurą, skelbė karo padėtį, atsišaukimais ragino gyventojus laikytis tvarkos ir ramybės ir atiduoti ginklus. Tačiau šie potvarkiai ir įsakymai dėl miesto gyventojų tautybių mišrumo ir įvairių sluoksnių nuotaikų skirtingumo nebuvo visada vykdomi, juoba kad komendantūra neturėjo ir pakankamai priemonių, priversti tuos įsakymus vykdyti. 189 vyrų komendantūros kuopa teturėjo vos 16 šautuvų, 230 milicininkų — tik 60 visokiausios kokybės šautuvų.[333]

Pavojingiausias lenkų konkurentas buvo komunistų vadovaujama Vilniaus Darbininkų Atstovų Taryba, pasiskelbusi vienintėle teisėta Vilniaus valdžia ir griežtai reikalavusi vykdyti visus jos leidžiamus įsakymus. Darbininkų taryba užėmė amatininkų klubą Varnų gatvėje, kuriame pradėjo ruoštis gynybai ir į kurį perkėlė savo štabą ir ginklų bei amunicijos sandėlius. Į gruodžio pabaigą štabas pripažino tas patalpas netinkamomis gintis, nes klubo pastatas buvo įsispraudęs tarp kitų pastatų ir jis buvo lengvai prieinamas. Tada buvo užimtas dar kitas priešais atskirai stovintis mūrinis namas, į kurį buvo sunešti ginklai ir amunicija, užverstos durys ir langai ir visas namas paverstas maža tvirtove, praminta "Varnų lizdu".

Gruodžio 31 d. lenkų skautai sučiupo vežimą, kuriame važiavo du bolševikai ir vežė šiauduose paslėptus ginklus. Vieną iš tų bolševikų — raudonarmietį Todorovskį lenkai pasiuntė į Varnų lizdą, reikalaudami, kad jo įgula iki 24 valandos pasiduotų ir padėtų ginklus. Priešingu atveju lenkai juos 24 valandą apguls ir jėga nuginkluos.

Negavę atsakymo, gruodžio 31 d. 24 valandą lenkai pradėjo šaudyti į Varnų lizdą.[334] Puolėjai per gimnazijos rūmus įsiveržė į amatininkų klubą ir, granatomis išviję į Varnų lizdą

gynėjus, užėmė klubo namą, iš kurio buvo lengviau apšaudyti pačią Varnų lizdo tvirtovę. Buvo kilusi mintis tvirtovę išsprogdinti dinamitu, tačiau nuo to projekto buvo atsisakyta, atsižvelgus į namų savininko lenkų pulkininko Antonavičiaus prašymą, kurio šeima slėpėsi to namo rūsyje. Rytą nustota kovoti, bet lenkai apgulė namą iš visų pusių. 14 valandą, pristigę šovinių, Varnų lizdo gynėjai iškėlė baltą vėliavą.[335]

Buvo paimti į nelaisvę 76 bolševikai, jų tarpe 3 moterys ir 7 vokiečių instruktoriai. Paimtųjų tarpe buvo 32 žydai, 30 katalikų, 6 stačiatikiai ir 2 liuteronys. Buvo užmušti 3 komunistai, 5 nusižudė. Vienas iš nusižudžiusių paliko kortelę su užrašu: "Gyvas nepasiduodu — draugai, tęskite revoliucijos darbą" ("Živjom ne zdajus — tovarišči, prodolžajte delo revoliucii"). Sužeisti buvo 2 komunistai.[336]

Tą pačią sausio 1 d. į pavakarį lenkai išlipino gatvėse skelbimus, pranešančius, kad jie užėmė Vilnių, ir mobilizacinius įsakymus. Vokiečiai tuo metu buvo jau pasitraukę į Vilniaus miesto dalį Pogulianką ir tebeturėjo užėmę geležinkelio stotį.

Žinią apie lenkų įsiviešpatavimą Vilniuje lenkiškoji Vilniaus gyventojų dalis sutiko entuziastiškai. Sausio 2 diena praėjo ramiai, tačiau tą dieną buvo patirta, kad bolševikai artėja prie Vilniaus trimis kryptimis: nuo Nemenčinės, Maladečnos ir Lydos ir kad stipriausias dalinys žygiuoja Ašmenos keliu. Naktį iš 2 į 3 sausio lenkai išsiuntė į Naująją Vilnią rotmistro J. Dombrovskio vadovaujamą raitininkų dalinį ir šiek tiek pėstininkų.

Iš pat pradžių lenkai kovojo gan sėkmingai; jie buvo paėmę net belaisvių, kuriuos turėjo paleisti, nes nebuvo kur jų dėti. Tačiau lenkams tesisekė tol, kol jie kovojo su priekiniais nereguliariais daliniais, lengvai pasiduodančiais panikai ir pakrikimui. Netrukus atžygiavo raudonarmiečiai, kurie vis smarkiau ėmė veržtis pirmyn. Sausio 3 d. jie užėmė Antakalnio dalį ir priartėjo prie pat Vilniaus nuo Naujosios Vilnios pusės. Sausio 5 d. į pavakarį bolševikai užėmė Trijų Kryžių kalną ir pradėjo šaudyti į lenkų štabo patalpą Užupyje. Kaip tik tuo metu į lenkų štabą atėjo miesto tarybos delegacija, kuri prašė Vilniaus toliau nebeginti, nes juo ilgiau su bolševikais bus kovojama, tuo žiauriau jie keršysią miesto gyventojams. Tuo pat metu iš lietuvių-gudų divizijos štabo buvo gauta žinia, kad netenka laukti pagalbos iš Varšuvos, nes dėl kunigaikščio E. Sapiegos maišto pagalbai skirtoji kariuomenė atšaukta. Sausio 5 d. vakare lenkai galutinai pasitraukė iš Vilniaus.

Operacinio skyriaus viršininkas kpt. Klingeris savo vyresnybei Varšuvoje parašė tokio turinio raportą:

"1. Užėmiau miestą 19.I.1, nugalėjęs sargybą Varnų gatvėje ir tuo nuslopinęs bolševikų dalinį mieste, ir jame laikiausi iki 19.I.5 d. 6:30 val. popiet.

2. Priešo antpuoliai prasidėjo I.3 apie 20-25 km spinduliu susirėmimais su mano kavalerija, kurią išsiunčiau žvalgyti ir patruliuoti.

3. I.4 priešas nuolatos judėjo šoniniais keliais, nes keturių pagrindinių į Vilnių kelių koncentraciniuose punktuose jo nebuvo.

4. Priešas pradėjo iš tikrųjų pulti trimis nukreiptomis ir žygiuojančiomis sukoncentruotomis grupėmis I.5 apie 1 val. popiet.

5. Apie tolesnę eigą galiu atraportuoti tik žodžiu.

6. 7 val. popiet įsakiau daliniams susirinkti Baltojoje Vokėje — į pietryčius nuo Vilniaus, vokiečių ir bolševikų neužimtojoje teritorijoje.

7. Nakties būvyje visi daliniai iš tikrųjų ten atsirado.

8. Už šešių km į šiaurės vakarus buvo apsistoję vokiečiai.

9. Netekęs teritorijos ir aprūpinimo maistu, kuris liko Vilniuje, ir neturėdamas žinių apie kasininką ir kasą, dėl baisios kareivių aprangos ir apavo padėties nusprendžiau atsisakyti nuo sudaryto plano — trauktis į Eišiškes — Rodūnią (dyka, miškinga, skurdi gudų apylinkė) ir bandyti tartis su vokiečiais".

Paskutiniame (10) savo raporto punkte kpt. Klingeris praneša, kad sausio 6 d. 12 val. 30 min. popiet Vakos pilyje tarp jo ir Obosto atstovo kpt. Vunderlicho buvo sudaryta raštiška sutartis, ir duoda tos sutarties turinį.[337]

Vilniaus lenkų savigynos likimas. Tikėdamiesi iki paskutinio momento iš Varšuvos pagalbos, Vilniaus savigynos vadai nepasirūpino planingai pasitraukti. Nevisi daliniai gavo laiku įsakymą trauktis. Svarbiausias netvarkingo pasitraukimo nuostolis buvo netekimas viso medžiaginio turto, sukrauto sandėliuose Užupyje. Lenkų daliniai per sausio mėnesio šalčius neteko maisto ir šiltos aprangos.

Lenkų daliniai buvo vokiečių nuginkluoti ir nugabenti į Lenkiją. Sausio 8 d. į Astravą atvyko iš viso 123 karininkai ir 1169 eiliniai. Atvykusieji buvo paskirti į lietuvių-gudų diviziją: vilniečiai sudarė 1 Vilniaus pulko batalioną ir antrojo kadrą, kilusieji iš Minsko savigynos buvo paskirti į Minsko šaulių pulką.

Vis dėlto 2 Vilniaus savigynos batalionas, karininkų dalinys (legja oficerska) ir rotmistro Dombrovskio vadovaujami raitininkai nepanorėjo būti vokiečių nuginkluojami ir vežami į Lenkiją. Jie ryžosi partizanaudami pasiekti Lenkiją. Nebūdami medžiagiškai aprūpinti, šie kareiviai buvo sunki našta gyven-

tojams. Tik rotmistro Dombrovskio raitininkams pasisekė su ginklais pasiekti lenkų dalinius.

Kitoks likimas buvo iš štabo bataliono sudaryto dalinio. Šis dalinys atvyko į Lentvarį, kai nuginkluotieji daliniai jau buvo iš ten traukiniu išvažiavę. Negalėdami patekti į Lenkiją per Gardiną ir Balstogę, šie vyrai, su savo vadu poručiku Balcevičium, paskutiniu traukiniu iš Lentvario atvyko į Kauną. Išbuvęs Kaune ir Rytprūsiuose savaitę ir Kaune užverbavęs saujelę savanorių, dalinys atvyko į Astravą ir įsijungė į Vilniaus šaulių pulką.

Pastabos dėl pirmojo lenkų bandymo užimti Vilnių. Pirmas lenkų pasiruošimas okupuoti Vilnių baigėsi nesėkme. Šis Lenkijos valdžios organizuotas "pirmas žygis į Lietuvą" negalėjo pasisekti dėl to, kad iš buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos lenkų bajorų ir sulenkėjusių Vilniaus miestiečių sukurtai "savigynai" neatėjo į pagalbą Lenkijoje organizuotoji lietuvių-gudų divizija. Pagalbos siuntimą iš Lenkijos sukliudė dvi priežastys: 1. dėl greito vokiečių traukimosi ir bolševikų artėjimo prie Vilniaus nesuskubta išsiaiškinti su vokiečiais ir santarvininkais klausimas, ar leisti lenkų kariuomenę į Lietuvą, ir 2. Sapiegos maištas Varšuvoje nukreipė Lenkijos vyriausybės dėmesį nuo užsienio politikos į valstybės vidaus reikalus.

Kaip tenka spręsti iš lenkų karo istorikų suteiktų duomenų ir ypač iš paties Vilniaus operacijų skyriaus viršininko kpt. Klingerio raporto, 1919 m. sausio pirmomis dienomis rimtų kautynių su Vilnių okupuojančia bolševikų kariuomene nebuvo. Tebuvo tik šioks toks pasišaudymas, turėjęs tikslą pademonstruoti Vilniaus miesto lenkiškumą. Jei ir buvo kiek vilties atsilaikyti Vilniuje prieš bolševikus, tai tos vilties tiek tebuvo, kiek buvo tikėtasi susilaukti pagalbos iš Varšuvos. Už tat ir lenkams jau visai baigiant trauktis iš Vilniaus gautąjį miesto tarybos prašymą nutraukti kautynes tenka vertinti ne tiek kaip baimės dėl bolševikų keršto išraišką, kiek kaip siekimą propagandiniais sumetimais parodyti, kad net ir pačių Vilniaus gyventojų pasipriešinimas buvęs tariamai stiprus ir kad dėl to reikėję bijotis užkariautojų keršto.

Veiksniai, padėję lenkams Vilniuje anksčiau už lietuvius kariškai susiorganizuoti. Tikras paradoksas, kad 1918 m. gale Lietuvoje, net pačioje jos sostinėje, lenkams pasisekė anksčiau už lietuvius sudaryti stipresnius karinius dalinius, juoba, kad Vilniuje nuo 1917

m. rugsėjo mėn. jau veikė vokiečių valdžios pripažinta Lietuvos Taryba, paskelbusi kiek vėliau Lietuvos nepriklausomybę, kurią, bent aprėžtą, 1918 m. kovo 23 d. buvo pripažinusi ir kaizerinė Vokietijos valdžia.

Šio paradoksinio reiškinio priežasčių buvo tiek psichologinių, tiek ir materialinių. Pagrindinė psichologinė priežastis buvo ta, kad lenkų visuomenė anksčiau už lietuviškąją įsitikino, jog, siekiant savo tautinių tikslų, reikia pasikliauti savo jėgomis. Lenkijoje Pilsudskis savo karine ir politine veikla ir laimėjimais jau karo eigoje sugebėjo lenkų tautai įkvėpti pasitikėjimą savo ginklu. Šalia to, ir politiniai bei kariniai Lenkijos laimėjimai į karo pabaigą kėlė ir sulenkėjusioje Lietuvos visuomenėje entuziazmą karinei veiklai.

Tuo metu kai Lenkijos autoritetingieji sluoksniai jau buvo aiškių aiškiausiai apsisprendę politinius santykius, ypač sienų klausimą, su Lietuva ir kitais savo rytų kaimynais spręsti "įvykusių faktų" metodu, "su revolveriu kišenėje", lietuviai veikėjai tebegyveno iliuzijomis, kad Lietuvos valstybės likimą nulems tarptautinės institucijos. Tatai ryškiai matyti iš to meto Lietuvos politikai vadovaujančių asmenų pasisakymo pirmame viešame Lietuvos Valstybės Tarybos posėdyje 1918 m. lapkričio 14 d. Tame posėdyje Valstybės Tarybos pirmininkas A. Smetona pareiškė, kad Lietuvos likimą lems pasaulio kongresas, "kur bus sprendžiama, ar Lietuva sugebės savitai valdytis, vadinasi, ar ji yra priaugusi tapti vėl nepriklausoma valstybe. Taigi, Lietuvos Steigiamasis Seimas, Vilniuje demokratiškais pamatais šaukiamas, Tautų Sąjunga ir jos tarpe nepriklausoma Lietuvos valstybė — tai šio momento obalsis".[338]

Tą pačią tezę, kad Lietuvai reikia pasikliauti vien tarptautinėmis politinėmis institucijomis, dar plačiau nusakė ir pagrindė tame pačiame posėdyje pirmojo atsikuriančios nepriklausomos Lietuvos ministrų kabineto ministras pirmininkas prof. Augustinas Voldemaras. Pripažindamas, kad ir toliau reikia kovoti "prieš visus pasikėsinimus prieš mūsų laisvę", Voldemaras savo kalboje čia pat ir klausia: "Bet ar įstengsime apsiginti nebūdami skaitlingi, negalėdami lygintis su didžiosiomis tautomis?" Į šį savo retorinį klausimą Voldemaras, nė kiek nedvejodamas, duoda griežtą neigiamą atsakymą: "Žinoma, jei pasauly prievarta viešpataus, negalėsime prieš ją atsispirti". Iš prielaidos, kad Lietuva pati negalės apsiginti, Voldemaras daro logišką išvadą, kad reikia pasikliauti tik tarptautiniais veiksniais:

"Iš didžiosios Amerikos demokratijos pasklido linksma žinia —

šalin su prievarta, tevіešpatauja jos vietoj teisė. Programoje Amerikos prezidento Vilsono aiškiai išrašyta — ir mažos, ir didžiosios tautos turi tas pačias teises. Tautų plėšikų neturi būti. Tautų sąjunga — štai, kur kiekvienos tautos nepriklausomybės apgynimas. Jau žodis kūnijasi, jau dalis valstybių tautų susiartina, kad sudarius tokią šeimyną. Taigi galime būti tikri, kad greta kitų nepriklausomų tautų ir mes, lietuviai, rasime sau vietos".[339]

Pagal A. Voldemarą, "Lietuvos valstybės organizacijos darbe didžiausia sunkenybė guli sutvarkyme iš vidaus . . . Kad mūsų valstybė išliktų, reikalinga, kad ji būtų pripažinta kitų didžiųjų valstybių". Sienų gynimo klausimu ministras pirmininkas taip pasisako: "Gindami kas mums pridera, mes svetimo neieškosim, todėl tvirtai tikime, kad mūsų santykiai su kaimyninėmis tautomis bus geriausi, ypač su tomis, kurios, kaip ir mes, bus perdėm demokratiškos . . . Karo mes su niekuo nevedam, ir nė vienas iš mūsų kaimynų — vokiečių, lenkų, ukrainų, rusų ir latvių — neturi pamato ant mūsų užsipuldinėti. Taigi didelių spėkų rubežiams sergėti mums ir nereikia . . ." Iš ginkluotų pajėgų tesanti reikalinga tik "milicija ir policija" vidaus tvarkai palaikyti ir "sargyba . . . kad mūsų valstybėn neįsibrautų vogčia tas, kas neturi teisės mūsų kraštan atvykti". Laikinos Lietuvos sienos būsiančios tokios, kaip nustatytos "vokiečių valdymo reikalams, vadinasi šiaurės ir pietų Lietuva". Galutines Lietuvos valstybės sienas nustatysiąs "būsimasis taikos kongresas, kur mūsų likimas bus sprendžiamas".[340]

Šitaip galvojo ne tik A. Smetona, A. Voldemaras ir kiti dešinesnieji, bet ir juo labiau kairesniųjų pažiūrų to meto lietuviai veikėjai,[341] kurie, būdami dar labiau sužavėti naujų demokratijų skelbiamais tautų apsisprendimo, tautų lygybės ir taikaus tautų sugyvenimo šūkiais, per daug pasikliovė tarptautinį teisingumą vykdančiomis institucijomis. Netenka, žinoma, stebėtis, kad to meto nedidelės lietuvių tautos veikėjai savo politikoje vadovavosi pasitikėjimu ne kariniu savo tautos pajėgumu, bet pagalba iš svetur, jeigu net daug didesnė lenkų tauta ir net daug palankiau susidėjusiomis aplinkybėmis savo ginklu siekti nepriklausomybės tepasiryžo tik po ilgamečių uolaus Pilsudskio pastangų.

Kad krašto gynimo organizavimas nebuvo laikomas pačiu svarbiausiu ir skubiausiu valstybės kūrimo reikalu, rodo ir ta aplinkybė, jog pirmajame ministrų kabinete nebuvo net atskiro krašto apsaugos ministro. Tas pareigas ėjo ministras pirmininkas ir užsienių reikalų ministras prof. A. Valdemaras. Ka-

dangi užsienių reikalus Voldemaras laikė pačiais svarbiausiais ir jis tiems reikalams buvo visas atsidėjęs, tai, savaime suprantama, krašto apsaugos organizavimu jis negalėjo nė per daug ir rūpintis. Būtų buvę dar pusė bėdos, jeigu Voldemaras bent savo pavaduotoju būtų pasiskyręs tinkamą asmenį. Voldemaras betgi nepasitikėjo jaunais lietuviais karininkais, o aukštais laipsniais lietuvių karininkų nebuvo, tad savo viceministru jis paskyrė rusą gen. K. Kondratavičių, nesugebėjusį kurti gudų kariuomenės Minske ir dar labiau netinkamą organizuoti Lietuvos kariuomenei, juoba kad jam ir lietuvių tautos siekiai buvo visai svetimi (jis, pvz., nepaprastai nustebo sužinojęs, kad Lietuvos kariuomenėje įsakymai rašomi lietuviškai). Gen. Kondratavičius suorganizavo, tiesa, štabą, tik tą štabą sudarė rusai (tariamai gudai) karininkai, kuriems Lietuvos kariuomenė tiek terūpėjo, kad už tarnybą joje gaudavo algas.

Kiek pagerėjo padėtis, kai 1918 m. lapkričio 23 d. buvo išleistas pirmas įsakymas kariuomenei, kuriuo buvo paskirta iš trijų asmenų Apsaugos Taryba ir krašto apsaugos ministerijos štabo viršininku buvo paskirtas plk. Kubilius. Tačiau ir po to karinių pajėgų sudarymo tempas nepagreitėjo. Kariuomenė ir toliau buvo organizuojama iš lėto, pagal sudarinėjamus planus, tarytum ramiais, normalios taikos laikais. Kariuomenės vadovybė nerodė jokios iniciatyvos karinių pajėgų organizuoti ko skubiausiai, kad ir improvizacijos būdu, kaip to reikalavo gyvenamasis momentas. Ji netgi slopino paskirų karininkų iniciatyvą vykti į provinciją verbuoti savanorių, atsikalbėdama lėšų ir ginklų trūkumu ir laukdama žadėtosios vokiečių pagalbos.

Buvo dar ir kitų priežasčių, dėl kurių lenkams anksčiau už lietuvius pasisekė suorganizuoti Vilniuje kiek stipresnes karines pajėgas. Į karo pabaigą ir Lietuvoje veikė Pilsudskio įkurta slapta karinė lenkų organizacija POW, kuri buvo jau sudariusi tam tikrą karinį branduolį. Anksčiau už lietuvius kariškai organizuotis lenkus pažadino ir kiek anksčiau juose pribrendusi viltis ginklu atkovoti krašto nepriklausomybę. Tiesioginę paskatą kariškai organizuotis Vilniaus lenkams davė Dovbor-Musnickio korpo karininkai, susitelkę Minske ir iš ten bolševikų priversti pasitraukti į Vilnių. Pinigų steigiamiems Lietuvoje kariniams daliniams Vilniaus lenkai gaudavo iš Varšuvos, be to, ir patiems Lietuvos dvarininkams lenkams lengviau buvo skubotai sutelkti lėšų, negu lietuviams ūkininkams. Kariškai organizuotis lenkams Vilniuje buvo dar ir dėl to lengviau, negu lietuviams, kad vietoje, pačiame mieste, tuo

metu dar žymiai daugiau tebebuvo sulenkėjusių, negu tautiškai lietuviškai susipratusių gyventojų. Nors Vokietija buvo leidusi lietuviams sudaryti kraštą atstovaujančią Lietuvos Tarybą, tačiau imperialistinė okupacinė Lietuvos valdžia buvo griežtai nusistačiusi aneksuoti Lietuvą ir visokeriopai varžė Tarybos veiklą. Užtat Obostas buvo visada priešingas tam, kad būtų organizuojama Lietuvos kariuomenė, ir daug palankiau žiūrėjo į lenkiškų karo dalinių sudarinėjimą Lietuvoje, kol galop net ir Berlyną įtikino užleisti Vilnių lenkams.[342]

Pati pagrindinė priežastis, kad 1918 m. pabaigoje lietuviams nepasisekė sutelkti Vilniuje stipresnių karinių pajėgų, buvo vis dėlto nevykusi kariuomenės kūrimo sistema. Nepaisant keletos dešimčių Vilniuje susitelkusių jaunų patriotų karininkų karštų protestų, nei Lietuvos Taryba, nei pirmasis ministrų kabinetas nesiėmė iš anksto slaptai pradėti organizuoti karinių dalinių, ir iš viso buvo pasirinkta pernelyg lėto kariuomenės steigimo sistema. Kai jau apie gruodžio vidurį išryškėjo, kad vokiečiai rengėsi netrukus užleisti rusams Vilnių, buvo nuspręsta sostinėje pradėtus formuoti dalinius skubiai siųsti į provinciją, Vilniuje tepaliekant tik etapo komendantūrą su saujele kareivių sargyboms prie Lietuvos Valstybės Tarybos rūmų ir Apsaugos štabo.[343] Tik jaunų, patriotiškai nusiteikusių karininkų paveiktas, M. Sleževičius, 1918 m. gruodžio 26 tapęs ministru pirmininku, tuojau pakeitė kariuomenės organizavimo metodą daug dinamiškesniu. Tačiau ligi tol buvo veltui sugaišta pusantro mėnesio brangaus laiko, ir Vilnių gelbėti buvo jau per vėlu.

Išvadinės pastabos dėl lietuvių-lenkų santykių ligi 1919 metų.

1. Nors sudarant su Lenkija Kriavo uniją (1385) lietuviai buvo jau sukūrę keliskart didesnę imperiją už Lenkiją, tačiau Lietuva politiškai ir kultūriškai pasirodė silpnesnis už Lenkiją unijos partneris. Dėl to ne Lenkija pasidavė kultūrinei ir politinei Lietuvos įtakai, bet įvyko priešingai: Lietuva pateko į Lenkijos įtaką.

2. Turėdami daugiau inteligentinių pajėgų, negu lietuviai, lenkai stengėsi įsigalėti Lietuvoje ir slopino kultūrinį Lietuvos kilimą. Bendras Lenkijai ir Lietuvai Krokuvos universitetas per pirmuosius du Lietuvos-Lenkijos unijos šimtmečius ničnieko nėra nuveikęs tautinei lietuvių kultūrai kelti. Šis universitetas priešingai jo paskirčiai, buvo veikiau Lietuvos kultūros slopintojas, negu ugdytojas, nes jis nenorėjo išleisti iš savo rankų Lietuvos švietimo monopolio ir priešinosi tam, kad Lietuvoje

būtų įkurta aukštoji mokykla. Atvykę Lietuvos krikščioninti lenkai kunigai nesimokė lietuvių kalbos ir lenkino lietuvius per bažnyčias. Saugodama tik savo asmens interesus, iš lenkų susidedanti Vilniaus kapitula stropiai budėjo, kad Vilniuje neplistų švietimas. Tad lenkai kunigai Lietuvoje buvo ne tik "nebyliai apaštalai", bet ir "tamsybės apaštalai", siekę, kad Lietuva būtų "ir tamsi ir juoda".

3. Palankesnės sąlygos tautinei lietuvių kultūrai kilti teatsirasdavo ten, kur negaliodavo unijos dedami varžtai. Net savąjį raštą, pačią pirminę ir pagrindinę aukštesnės kultūros atsiradimo sąlygą, davė ne beveik du šimtmečius ir Lietuvą pagal jam uždėtas pareigas "švietęs" unijinis, tas "savas" Krokuvos universitetas, bet svetimas, vokiškas Karaliaučiaus universitetas, kurio įkūrėjas kunigaikštis Albrechtas jau ketvirtaisiais šios aukštosios mokyklos gyvavimo metais (1547) išleido Karaliaučiaus universiteto auklėtinio Mažvydo Katekizmą — pirmą lietuvišką knygą, nepaprastai reikšmingą lietuvių tautos kultūrai veikalą. Taipgi ir Didžiojoje Lietuvoje pirmi katalikiški raštai teatsirado tik tada, kai, po ilgos ir sunkios kovos pavykus išsivaduoti iš unijinių varžtų, į Žemaičių vyskupo sostą pateko ne lenkiškasis Gniezno arkivyskupo giminaitis, bet lietuvis M. Giedraitis, savo lėšomis išleidęs pirmuosius lietuvių kalba katalikiškus savo padėjėjo kanauninko M. Daukšos raštus. Ir Lietuvių tautos mases sukrikščionino ne du šimtmečius tą misiją vykdęs Krokuvos universitetas ir iš Lenkijos atvykę "nebyliai apaštalai", bet jėzuitų ordinas — tarptautinė katalikiška organizacija.

4. Dėl nepalankių politinių ir kultūrinių aplinkybių pirmosios lietuviškos knygos Didžiojoje Lietuvoje tepasirodė tik dviem šimtmečiam praėjus nuo formalaus Lietuvos krikšto, kai lietuviai didikai ir turtingesnieji bajorai buvo jau pasisavinę svetimą lenkų kalbą, tad ir Postilės prakalbos autoriaus M. Daukšos raginimas, kad bajorai vartotų savo gimtąją kalbą, nerado atgarsio.

5. Pavėluotas susirūpinimas lietuvių kalba ir jos nepripažinimas valstybine Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos kalba padarė milžiniškus lietuvių tautai nuostolius. Užuot asimiliavus rutėnus ir kitas savo sukurtosios valstybės tautas, lietuvių tauta pati ėmė asimiliuotis ir nykti. Lietuvių tauta ne tik kad neišsiplėtė už pirmykščių savo etnografinių Lituania Propria ribų, bet dar žymi etnografinės Lietuvos dalis sugudėjo. Lietuvių tautybės gyventojų skaičius, lyginant ne tik su lenkų, bet ir su gudų gyventojų skaičium, amžių bėgyje labai sumažėjo.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos plotuose plintant ne lietuvių, bet lenkų kultūrinei įtakai, aukštesnieji gyventojų sluoksniai lenkėjo.

6. Nepaisant lenkų pamėgto skelbti šūkio "laisvi su laisvais, lygūs su lygiais", tikrasis daugelio šimtmečių lenkų siekimas buvo ne "abiejų tautų" laisvė ir lygybė, bet Lietuvos pajungimas Lenkijai. Šis siekimas pareikštas jau ir 1385 m. Kriavo akte — paruošiamojoje, preliminarinėje Lietuvos-Lenkijos unijos sutartyje. Vykdydami lenkų reikalavimus, šį dokumentą pasirašę Lietuvos kunigaikščiai buvo priversti pasižadėti "terras suas Litvaniae et Rusiae coronae regni Poloniae perpetuo applicare" — savo Lietuvos ir Rusijos žemes amžinai prišlieti prie Lenkijos karalystės karūnos". Kova dėl politinio Lietuvos valstybės statuso truko per ištisus keturis Lietuvos-Lenkijos unijos šimtmečius.[344]

7. Nuo visiško išnykimo lietuvių tautą išgelbėjo tik 1883 m. teprasidėjęs platesnio masto tautinis atgimimas. Šis atgimimas bei vadinamasis "separatizmas" — lietuvių pastangos atsiskirti nuo lenkų tautos nebuvo pati pirminė lietuvių-lenkų ginkluoto konflikto priežastis, kaip kartais nurodo lenkai istorikai, nes juk ir pats tautinis lietuvių atgimimas nebuvo koks atsitiktinis, kažkaip savaime, be niekur nieko, atsiradęs, nuo visko atsijęs sąjūdis, lyg antikiniame graikų teatre iš dangaus nusileidęs "deus ex machina". Tiek tautinis lietuvių atgimimas, tiek ir jo sukeltasis lietuvių "separatizmas" iš tikrųjų buvo savo meto tautinių, politinių, kultūrinių, socialinių ir ekonominių tautos gyvenimo sąlygų sukeltas ir tam tikrų išorinių akstinų paskatintas unijinių santykių su lenkais amžiais slopintos lietuvių tautos stipresnis savisaugos instinkto pasireiškimas. Tad ir pats "separatizmas" buvo ne pirminė kalbamojo konflikto priežastis, bet tik į tą konfliktą vedusių veiksnių grandinėje viena, tarpinė grandis. Pati pirminė, tikroji tiek lietuvių-lenkų ginkluoto konflikto iš viso, tiek ir jau 1918 m. pasireiškusios Lenkijos agresijos prieš Lietuvą priežastis yra ne kas kita, kaip 1385 m. Lenkijos pradėtosios vykdyti imperialistinės ekspansijos į Lietuvą tęsinys. Laikant lietuvių "separatizmą" pirmine lietuvių-lenkų konflikto priežastimi, susidarytų iškreipta, klaidinanti istorinė perspektyva, tarytum, paveikta manijos apsėstų "litvomanų", kuriems "galva apsisuko", lietuvių tauta nei iš šio, nei iš to sugalvojo skirtis nuo lenkų, pradėjo griauti amžiais sankcionuotą dviejų tautų brolybę, tapo tikrais vienybės ardytojais ir, pagaliau, karo kurstytojais. Tačiau iš tikrųjų agresorius čia yra ne Lietuva, bet Lenkija, kuri, pra-

dedant 1385 metais, be perstogės stengėsi politiškai ir kultūriškai pajungti sau Lietuvą.

8. Ilgainiui silpnėjant Lietuvai ir vis labiau įsigalint Lenkijai, atitinkamai keitėsi ir teritoriniai Lietuvos-Lenkijos ginčo objektai. XIV ir XV amžiuje Lietuva varžėsi su Lenkija dar dėl tolimosios Podolės. Tenkindamas lenkų norus ir norėdamas priversti lietuvius sudaryti su lenkais Liublino uniją, 1569 m. karalius Žygimantas Augustas atėmė nuo Lietuvos ne tik jos valdytąją Podolės dalį, bet ir Palenkę, Voliniją ir Kijevo žemes ir jas įjungė į Lenkijos Karūną. Dar po pusketvirto šimtmečio (1918-1920) Lenkija jau kėsinosi ne tik į buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos gudiškas žemes, bet ir į pačią etnografinės Lietuvos širdį ir sostinę Vilnių ir netgi į visą Lietuvos teritoriją.

9. Lenkijos agresiją prieš Lietuvą skatino ir jai vadovavo ne tiek Lenkijos lenkai, kiek sulenkėję Lietuvos bajorai, paties Lenkijos valstybės viršininko, lietuvių kilmės bajoro, Juozapo Pilsudskio vadovaujami. Šis luomas, kadai kūręs didžiąją Lietuvos valstybę ir ją gynęs nuo Lenkijos pasikėsinimų, atskilęs nuo lietuvių tautos ir save sutapdinęs su lenkais, siekė, kad visa Lietuva įeitų į Lenkijos valstybės sudėtį. Didžiausias akstinas Lietuvos bajorams šlietis prie Lenkijos buvo baimė, kad atgimusi demokratinė Lietuva vykdys žemės reformą ir nusavins jų dvarus.

II-JI DALIS

KOVOS SU LENKAIS
LIGI 1920 METŲ LIEPOS 1 DIENOS

I

LENKŲ KARINIŲ DALINIŲ BROVIMASIS Į LIETUVĄ

Nors 1918-1920 metais atsikurianti nepriklausoma Lietuva išgyveno keletą labai kritiškų momentų, tačiau pati pavojingiausia ir beviltiškiausia padėtis buvo 1918-1919 metų sąvartoje. Tada vokiečiai jau buvo užleidę bolševikams didelę Lietuvos teritorijos dalį su sostine Vilnium ir buvo pasinešę trauktis ir iš rusų dar neužimtų Lietuvos sričių. Dėl vokiečių trukdymo, iš dalies ir dėl pačių lietuvių vadovaujančių veiksnių delsimo slaptai kariškai organizuotis, tebuvo sukurta dar tik pati Lietuvos kariuomenės užuomazga. Tokie vos pradėti organizuoti silpni dalinėliai patys vieni dar visai nebuvo pajėgūs sulaikyti žygiuojančios rusų armijos. Tik 1919 m. sausio pradžioje vokiečiams apsisprendus neužleisti bolševikinei Rusijai Kauno ir kartu su kuriama Lietuvos kariuomene priešintis Sovietų Rusijos armijos invazijai, Lietuva buvo nuo visiškos katastrofos išgelbėta.[1]

1919 m., pradžioje vokiečių padedama, vėliau ir pati viena, Lietuvos kariuomenė sėkmingai apgynė Lietuvą nuo bolševikų. Tais pat metais lapkričio mėnesį buvo nugalėti ir bermontininkai.

Su bolševikais kovojo ir lenkai. Jie stengėsi išvaryti rusų kariuomenę ir iš Lietuvos, tačiau ne tam, kad Lietuvai padėtų, bet kad ją okupuotų ir prijungtų prie Lenkijos. Pirmajam "žygiui į Lietuvą" 1918-1919 metų sąvartoje nepasisekus, 1919 m. balandžio mėnesį lenkai surengė antrą, jau daug sėkmingesnį žygį į Lietuvą ir užėmė Vilnių.

Žymioje Lietuvos dalyje suėję į sąlytį su Lietuvos kariuomene, naudodamiesi jėgos persvara, lenkai pradėjo be paliovos veržtis į krašto gilumą. Karą laimėjusios Santarvės valstybės, norėdamos, kad būtų išvengta lietuvių-lenkų karo, nustatinėjo tarp Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių skiriamąsias, vadi-

namas demarkacijos linijas, tačiau lenkai tų linijų nepaisė ir stengėsi ir toliau stumti lietuvius iš jų užimtų pozicijų. Vis dėlto per visus 1919 metus ir pirmojoje 1920 m. pusėje bent kiek žymesnių kautynių su lenkais beveik nebuvo, nebent išskyrus tik kiek smarkesnius susirėmimus dėl Seinų.

Lenkai, ypač ir Lietuvoje veikusi dar 1914 m. Pilsudskio įkurtoji slapta karinė organizacija POW (Polska Organizacja Wojskowa), stengėsi griauti Lietuvos valstybę iš vidaus. 1919 m. rugpiūčio mėnesį POW buvo suruošusi net sukilimą, turėjusį tikslą nuversti Lietuvos vyriausybę ir jos vietoje pastatyti sau klusnų prolenkišką marionetinį ministrų kabinetą. Šiam bandymui nepavykus, iki 1920 m. vidurio Lenkija vykdė Lietuvos apsupimo ir izoliavimo politiką. Ir šios politikos tikslas buvo priversti Lietuvą kapituliuoti ir pasiduoti Lenkijai. Ši priemonė taip pat nedavė lenkams lauktų pasekmių.

Naudodamiesi sunkia ekonomine Lietuvos padėtimi ir nepakankamu kariuomenės aprūpinimu maistu, Lietuvos komunistai 1920 m. vasario mėnesį suagitavo kai kurias Lietuvos kariuomenės dalis ir paruošė kariuomenės sukilimą, kurio tikslas buvo irgi nuversti Lietuvos vyriausybę ir įvesti komunistinę diktatūrą. Pasisekimo atveju šis sukilimas praktiškai būtų irgi veikiausiai palengvinęs Lenkijai okupuoti Lietuvą. Ir šis sukilimas buvo sėkmingai likviduotas.

Lietuvių-lenkų ginčas Paryžiaus taikos konferencijoje. Dar 1918 m. gruodžio pabaigoje, prancūzų valdžios kviečiamas, į Paryžių atvyko pirmas lietuvių politikas J. Gabrys. Tikėdamiesi, kad lietuviams pasiseks dėl politinės ateities susitarti su lenkais ar rusais, prancūzai patarė Gabriui bandyti tartis su lenkų ir rusų atstovais. Drauge su lietuvių bajorų kilmės prancūzų rašytoju O. Milašium, jau nuo seniau gyvenusiu Paryžiuje, ir su ten atvykusiu kun. K. Olšauskiu Gabrys pradėjo tartis su lenkais federalistais ir su lenkų "pakraščių" organizacijų delegacija. Iš lenkų pusės svarbiausias politikas buvo nuo sausio 4 d. Paryžiuje veikęs valstybės viršininko Pilsudskio delegacijos vadovas K. Dluskis, daręs pastangų reikštis kaip antras Lenkijos delegatas.

Sausio 26 d., pagaliau, Gabrys įteikė lenkams susitarimo projektą, pagal kurį Lenkija pripažįsta nepriklausomą Lietuvą Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos sienose prieš pirmąjį padalinimą ir įsipareigoja nesikišti į jos vidaus reikalus. Lietuva sudaro su Lenkija karinę ir ekonominę sąjungą ir laiduoja visišką kalbinių ir tikybinių teisių lygybę visiems savo pilie-

čiams. Abi valstybės remia viena kitos teritorinius siekimus Vokietijos atžvilgiu; Lietuva siekia Karaliaučiaus ir Gumbinės. Valstybės santvarką ir sienas galutinai nustatys Lietuvos steigiamasis seimas.[2]

Lenkų "pakraščių" organizacijų atstovai dėl šio projekto padarė savo pastabų. Jie nebuvo priešingi Lietuvos istorinėse sienose idėjai, tačiau pareiškė toli siekiančius Lietuvos nepriklausomybę siaurinančius reikalavimus: turėjo būti bendra užsienio politika, bendra kariuomenės vadovybė, bendra muitų siena. Be to, buvo reikalaujama lenkams Lietuvoje ne mažumos teisių, bet visiško teisių vienodumo. Tuo vienodumu buvo suprantama, tarp kitko, teisė Lietuvos lenkų organizacijoms dalyvauti derybose su lenkais.

Tolesnė šių įžanginių derybų eiga nežinoma. Net jeigu ir buvo pasiektas koks susitarimas su lenkais, tai praktiškos reikšmės jis neturėjo jau vien dėl to, kad Gabrys nebegalėjo atstovauti Lietuvos Valstybės Tarybos ar Lietuvos vyriausybės politikos. Jau 1918 m. gruodžio mėnesį Lietuvos vyriausybė įsteigė Šveicarijoje formalią atstovybę. Tuo būdu Šveicarijoje, šalia Gabrio, atsirado ir vyriausybės įsteigtas spaudos biuras, ir santykiai tarp Lietuvos vyriausybės ir Gabrio vis blogėjo. Tenka, žinoma, kiek abejoti ir Pilsudskio delegacijos vadovo, federalisto Dluskio, kompetentingumu sudarinėti sutartis, kai Lenkijai atstovaujančiame endekų komitete Paryžiuje Dluskiui nepasisekė įgyti kiek žymesnės įtakos, juoba kad ir neseniai rinktame Lenkijos seime didžiumą gavo endekai.

1919 m. apie vasario mėn. vidurį į Paryžių atvyko Lietuvos vyriausybės skirtoji delegacija, turėjusi dalyvauti taikos konferencijoje. Delegacijos pirmininku buvo prof. A. Voldemaras, sekretorium P. Klimas, nariais — E. Galvanauskas, M. Yčas, T. Naruševičius, S. Rozenbaumas ir D. Semaška. Rozenbaumas atstovavo žydų, Semaška — gudų mažumą. Nors delegacijos sudėtis keletą kartų keitėsi, tačiau mažumų atstovai vis likdavo tie patys. Jie buvo labai naudingi politiniais sumetimais. Žydų pritarimas nepriklausomai Lietuvai buvo reikšmingas ne tik dėl to, kad jie buvo didžiausia mažuma Lietuvoje, sudariusi prieš karą net 13%, bet ir dėl to, kad jie turėjo daug inteligentijos ir Lietuvos ūkiniame gyvenime vaidino svarbų vaidmenį (1923 m. jų rankose buvo 77% visos Lietuvos prekybos, 22% pramonės). Žydams Lietuvoje buvo duota kultūrinė savivalda, nuo 1918 m. gruodžio mėn. ligi 1924 m. liepos mėn. žydai turėjo Lietuvos ministrų kabinete savo reikalams ministrą. Dar svarbiau politiniu atžvilgiu buvo turėti

delegacijoje gudų atstovą. Tautinis Gardino gubernijos gudų kongresas 1918 m. gruodžio mėn. nutarė tą guberniją jungti prie Lietuvos. Buvęs Minske sudarytosios Gudų Tarybos vykdomojo komiteto pirmininkas ir užsienių reikalų sekretorius J. Voronka, 1918 m. gruodžio 1 d. tapęs Lietuvos ministru gudų reikalams, 1919 m. sausio 20 d. paskelbė deklaraciją, kad Gardino gubernija ir Augustavo apskritis turėtų būti priskirti prie Lietuvos. Delegacijai kaip tik ir buvo svarbu turėti savo tarpe šį gudų tautos valios reiškėją.

Lietuvių delegacija Paryžiuje turėjo įvykdyti tris pagrindinius uždavinius: išsirūpinti, kad būtų leista jai atstovauti Lietuvą konferencijoje, išgauti Lietuvos nepriklausomybės pripažinimą lietuvių nužymėtose sienose ir gauti pagalbą kovai su bolševikine agresija. Voldemaras vasario 16 d. laiške taikos konferencijos pirmininkui Clemenceau prašė leisti lietuvių delegacijai dalyvauti toje konferencijoje, nes lietuviai rusų armijoje kovojo pirmosiose eilėse prieš vokiečius, jie taip pat kovojo ir amerikiečių armijoje. Laiško autorius tvirtino, kad Lietuva turinti nė kiek ne mažesnę teisę dalyvauti konferencijoje, negu Lenkija. Juk Lenkija nedalyvavusi kare koalicijos pusėje. Vienintelės lenkų-vokiečių kovos — Poznanės sukilimas — buvusios jau karui pasibaigus. Kadangi Amerikos lietuviai pripažino Lietuvos valdžią, tai ta valdžia negalinti būti laikoma neatstovaujančia lietuvių tautą. Kad ir nepripažintų valstybių delegacijoms gali būti leidžiama dalyvauti taikos konferencijoje, Voldemaras grindė tuo, kad ir nepripažintų Britų dominijų valdžios dalyvauja konferencijoje.[3]

1919 m. kovo 17 d. taikos konferencijai Voldemaras pareiškė, kad Lietuvos nepriklausomybės pripažinimas sustiprins kovojančių su bolševikais lietuvių karių dvasią.[4] Kovo 24 d. jis parašė taikos konferencijos pirmininkui notą, kurioje reikalaujama pripažinti nepriklausomą Lietuvos valstybę lietuvių pageidaujamomis sienomis. Notoje buvo pirmą kartą oficialiai aiškiau suformuluoti teritoriniai lietuvių reikalavimai. Pagal šį raštą į Lietuvos valstybę turėjo įeiti Vilniaus, Kauno, Gardino ir Suvalkų gubernija ir dalis Kuršo gubernijos bei Rytprūsių. Klaipėda turi priklausyti Lietuvai, nes gyventojai lietuviai ir ji yra išėjimas į Baltijos jūrą. Be Klaipėdos Lietuva būtų "torso be galvos" arba "žmogus, kuriam atimtas galėjimas naudotis savo rankomis". Prūsų lietuvių delegacijai turi būti leista dalyvauti taikos konferencijoje.[5]

Antrojoje notos dalyje pareiškiama, kad Lietuva neketina su bet kuria valstybe, ypač su Lenkija, įeiti į glaudesnius

santykius. Visi trys šio nusistatymo argumentai nukreipti prieš Lenkiją: a) Lietuvos valstybės istorijoje Lenkija buvo visada išnaudotoja, gaudavusi naudos iš savo rytinių kaimynų sunkios padėties, b) unija su Lenkija davė Lietuvai sauvaliavimą ir anarchiją ir c) atgavusi laisvę, Lenkija tuojau pradėjo rodyti Lietuvos atžvilgiu grobikiškus polinkius.[6]

Dėl šios notos teritorinių reikalavimų lenkų istorikas P. Losovskis pasisako, kad Lietuva, apimanti Suvalkus, Gardiną, Lydą, taip pat Balstogę, Valkaviską, net ir Lietuvos Brastą, užimtų apie 125 tūkstančius km^2 ir kad joje lietuviai nesudarytų nė pilno trečdalio gyventojų. Esą sunku suprasti, kuo vadovavosi Voldemaras, teikdamas tokius reikalavimus ir kokius matė šansus juos realizuoti. Tikriausiai buvęs pasikliovęs Antantės atstovų nežinojimu vidurio-rytų Europos santykių. Juk ir daug dokumentų, skirtų Antantei ar vėliau Tautų Sąjungai, kaip ir propagandinių brošiūrų, buvo rašoma turint galvoje skaitytojų nenusimanymą. Voldemaras turėjęs suprasti, kad lenkų delegacija pasistengsianti atitinkamais paaiškinimais lietuvių pretenzijas nukreipti prieš juos pačius. Be abejonės čia daug svėręs savotiškas lietuvių tautybės supratimas ir taktinis sumetimas pradžioje daugiau reikalauti, kad vėliau būtų didesnis pagrindas derėtis.[7]

Lenkų istorikui sunkiai suprantamu atrodantis Voldemaro Lietuvos sienų reikalavimas iš tikrųjų yra visai natūralus ir suprantamas. Tose maždaug sienose ano meto lietuviai politikai vaizdavosi Lietuvą, į kurią įėjo keturios rusų, iš dalies ir lenkų, mokslininkų lietuviškomis vadintosios gubernijos. Kad šis reikalavimas išeina iš etnografinės Lietuvos, Lituania Propria, ribų, tenka aiškinti pirmiausia to meto gudų pareikštu noru priklausyti Lietuvos valstybei.[8] Ar tik ne labiau tektų stebėtis lenkų siekimu niekada ligi tol Lenkijai nepriklausiusią Gudiją prijungti prie Lenkijos, negu lietuvių užmoju į Lietuvos valstybės sudėtį įtraukti dalelę Gudijos, ištisus šimtmečius buvusios Lietuvos valstybės ribose. Voldemaro notoje išdėstytieji Lietuvos sienų reikalavimai kad ir buvo kiek didesni, negu kai kurių kitų to meto lietuvių politikų pareikštieji, tačiau jie toli gražu dar nebuvo maksimaliniai. Maksimalistais Lietuvos sienų klausimu tenka laikyti visų pirma J. Gabrį ir 1916 m. birželio mėn. Lozanoje vykusios Pavergtųjų Tautų Sąjungos konferencijos lietuvių delegacijos narius, pretendavusius atstatyti Lietuvą buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos ribose. Maksimalistai buvo ir O. Milašius[9] bei S. Rozenbaumas,[10] reikalavę jungti prie Lietuvos ir Minsko guberniją.

Visas viltis sukurti nepriklausomą Lietuvos valstybę pačių

LIETUVA

PLENTAI
VIEŠKELIAI
UPĖS
EŽERAI
PLAT. GELŽKELIAI
SIAUR. GELŽKELIAI

0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 km.
MASTELIS: 1:1700000

21 22 23 24 25 26 27
56 55 54

LATVIJA
BALTIJOS JŪRA
MAŽOJI LIETUVA
LENKIJA
GUDIJA
Kuršių Įlanka
Nemunas
Neris
Minija
Dubysa
Šventoji
Nevėžis
Beržuna

Priekulė
Laižuva
Vegeriai
Skuodas
Židikai
MAŽEIKIAI
Viekšniai
Žagarė
Joniškis
Šatės
Seda
Šakyna
Salantai
Kalvarija
Plevėnai
Gruzdžiai
Tryškiai
Darbėnai
Kuršėnai
Linkuva
Kartena
TELŠIAI
Pakruojis
Palanga
KRETINGA
Plungė
ŠIAULIAI
Stačiūnai
Luoke
Žarėnai
Kurtuvėnai
Vytautai
KLAIPĖDA
Gargždai
Rietavas
Užventis
Radviliškis
Dovillai
Tverai
Varniai
Andriejavas
Kelmė
Juodkrantė
Pežaičiai
Kražiai
Tytuvėnai
Kvėdarna
Klaipėda
Švėkšna
Šilalė
Šiluva
Grinkiškis
Nida
ŠILUTĖ
Naumiestis
Skaudvilė
Krakės
Rusnė
Kulėšai
Batakiai
Vidukle
RASEINIAI
KĖDAINIAI
Katyčiai
Rukai
TAURAGĖ
Eržvilkas
Ariogala
Čekiškė
Pagėgiai
Smalininkai
Jurbarkas
Veliuona
Seredžius
Tilžė
Vilkija
Slavikai
ŠAKIAI
KAUNAS
Karaliaučius
Naumiestis
Kazlų-Rūda
Isrutis
Stalupėnai
Eitkūnai
Pilviškiai
VILKAVIŠKIS
Prienai
Vėluva
Gumbinė
Kybartai
MARIAMPOLĖ
Balbieriškis
Tolminkiemis
Vištytis
Kalvarija
Simnas
LAZDIJAI
SUVALKAI
SEINAI
Kapčiamiestis
AUGUSTAVAS
Sapackinė
Sokolka
Kuznica

Bauska
N. Radviliškis
Žeimelis
Suvainiškiai
Aknista
Pasvitinys
Saločiai
BIRŽAI
Oniškis
Pasvalys
ILUKSTA
Joniškėlis
Vabalninkas
Pandėlys
ROKIŠKIS
DAUGAVPILS
Pumpėnai
Skapiškis
Obeliai
Razalimas
Kupiškis
Kamajai
Raduva
PANEVĖŽYS
Subačius
Svedasai
Dusetos
ZARASAI
BRASLAVAS
Upytė
Viešintos
Krekenava
Troškūnai
Vyžuonos
Salakas
Drukšė
Alantis
Anykščiai
Daugailiai
Rimšė
UTENA
Ramygala
Kavarskas
Tauragnai
Kazitiškis
Vidžiai
Pagirys
Taujėnai
Kuktiškės
Daugeliškis
Labanoras
Alunta
Šėta
Melagėnai
Maletai
Kaltanėnai
UKMERGĖ
Inturkė
Adutiškis
Jonava
Giedraičiai
Švenčionys
Gelvonys
Dubingiai
Lintupis
Babtai
Širvintai
Kabilninkai
KAIŠIADORYS
Maišiogala
Kanstantinavas
Žasliai
Rumšiškės
Žiežmariai
VILNIUS
Mikališkis
Vievis
Jieznas
N. TRAKAI
Astravas
Aukštadvaris
Medininkai
Smurgainis
VILEIKA
Pivašiūnai
AŠMENA
ALYTUS
Valkininkai
Molodečna
Krėvė
Nemunaitis
Varėna
Alsėnai
Seirijai
Dieveniškis
Užberžė
Trobos
Merkinė
Rodūnė
Varanavas
Subatninkai
Marcinkonys
Šabakinai
Vija
LYDA
Vasiliškis
GARDINAS
Ščiučinas
Kuznica

lietuvių pageidaujamose sienose Voldemaras, kaip ir daugumas kitų lietuvių politikų, dėjo į taikos konferenciją, Tautų Sąjungą ir į kitas tarptautinio teisingumo institucijas. Tačiau čia buvo bene didžiausia to meto lietuvių politikų klaida, ypač kad į Lietuvos teritoriją reiškusi pretenzijas Lenkija vadovavosi jėga ir įvykusių faktų praktika. Tarptautinės institucijos paprastai tik patvirtindavo jėgos persvara įvykdytų faktų sudarytą padėtį.

Tiek Paryžiaus taikos konferencijos dalyvių, tiek ir iš viso vakarų diplomatų nenusimanymas rytų-vidurio Europos klausimais buvo daugiau žalingas Lietuvai, negu Lenkijai, nes lenkai pajėgė išvystyti daug platesnę diplomatinę akciją ir propagandą. Geresnis vakariečių Lietuvos reikalų pažinimas buvo kaip tik ir Lietuvos sienų klausimui naudingas, kaip rodo Amerikos ekspertų 1919 m. paruoštas Lietuvos sienų projektas, kuriuo buvo siūloma Lietuvai pripažinti 132.000 km^2 teritorija.[11] Tas projektas, tiesa, nesutapo su lietuvių reikštais reikalavimais, nes jo autoriai, norėdami tenkinti Lietuvos vakarų kaimynus ir Vilnių apsupti iš visų šonų panašaus atstumo periferijomis, beveik visą Gardino gaberniją ir Suvalkų trikampį priskyrė Lenkijai, o Lietuvą kompensavo pastumdami jos ribas toli į rytus už Minsko ir net už Borisovo. Pietuose Lietuvos ribą turėjo sudaryti per šimtą kilometrų platumo Pripetės vidurupis ir keliolika kilometrų žemutinė Jasiolda. Vis dėlto amerikiečiai 1919 m. pirmojoje pusėje nesidomėjo Europos ir Azijos klausimais ir Paryžiaus taikos konferencijoje šio projekto niekam neįpiršo. Tenka dar kartą pabrėžti, kad Lietuvą tokiose plačiose sienose projektavo ne patys lietuviai ir ne kokie ignorantai, bet trijų Amerikos profesorių komisija, kuriai pirmininkavo Rytų Europos istorijos profesorius Frank Golder, surinkęs nepaprastą daugybę Lietuvos klausimu medžiagos.[12]

Balandžio 5 d. Voldemaras vėl pasiuntė taikos konferencijos pirmininkui notą apie gresiantį Lietuvai pavojų iš Lenkijos pusės. Jis nurodė į lenkų kariuomenės judėjimą Gardino gubernijoje ir pareiškė, kad tos kariuomenės įžengimas į Lietuvos teritoriją bus laikomas priešo agresija. Tik jei Antantė ir Lenkija pripažins Lietuvos nepriklausomybę keturių gubernijų ribose ir jei Lenkija išsižadės agresyvinių užmojų, bus sudarytos sąlygos bendradarbiauti prieš bolševikų kariuomenę.[13]

Lenkus Paryžiuje atstovavo Tautinis Lenkų Komitetas (Komitet Narodowy Polski, KNP). Tai buvo R. Dmovskio vadovaujama, pradžioje vien tik iš tautinių demokratų (endekų) sudaryta lenkų atstovybė, kurią 1919 m. pradžioje papildė

kooptuoti Pilsudskio šalininkai, kurie čia didesnio vaidmens nevaidino. 1919 m. vasario 28 d. Dmovskis įteikė Cambono komisijai taikos konferencijoje lenkų reikalams notą, reikalaujančią į lenkų valstybę įjungti visą Lietuvą. Kovo 3 d. Dmovskis pasiuntė taikos konferencijos teritorinės komisijos pirmininkui raštą, kuriame, tarp kitko, buvo pareikšta, kad "lietuvių kalbos plotas... turi būti suorganizuotas kaip atskiras kraštas lenkų valstybės ribose".[14]

Lenkijos steigiamasis seimas 1919 m. balandžio 4 d. priėmė dvi viena kitai aiškiai prieštaraujančias rezoliucijas. Viena jų, pasiūlyta PPS (Lenkų Socialistų Partijos), skelbė, kad lietuvių ir gudų tautos turinčios teisę laisvai spręsti savo likimą. Tik čia laisvas apsisprendimas ribojamas tuo, kad nepripažįstama nei Lietuvių-Gudų Tarybinė Respublika, nei valdžios, atsiradusios vokiečiams palaikant, tuo, žinoma, suprantant Lietuvos Valstybės Tarybą ir Lietuvos vyriausybę Kaune. Antroji rezoliucija siūlė "ko skubiau užimti šiaurės vakarų Lenkijos žemes su jų sostine Vilnium ir jas įjungti į Respubliką".[15] Balandžio 12 d. lenkų reikalams komisijoje I. Paderevskis kėlė aikštėn pirmąją seimo rezoliuciją, kaip labiau tinkamą pridengti imperialistiniams Lenkijos siekimams. Turint galvoje šį seimo nutarimą ir bendrą keleto šimtmečių praeitį, lietuviai ir lenkai, anot Paderevskio, lengvai rasią bendrą kalbą.[16]

Atsakydama į teritorinius Voldemaro reikalavimus, lenkų delegacija 1919 m. gegužės mėn. pradžioje įteikė taikos komisijos pirmininkui platų memorandumą, kuriame, remiantis statistiniais duomenimis, buvo įrodinėjama, kad, išskyrus Kauno guberniją ir šiaurinę Suvalkų gubernijos dalį, lietuvių delegacijos reikalautuose Lietuvos plotuose lietuviai negyveną. Tolesnė rašto dalis nukreipta prieš Lietuvos Valstybės Tarybą. Taryba esanti vokiečių padaras, neatstovaująs gyventojų valią. Ir šiuo metu vokiečiai šeimininkaują Lietuvoje kaip savame krašte. Germanofiliškoji Lietuvos valdžia turinti būti pakeista kita, nepriešinga gyventojų valiai.[17] Šiuo raštu buvo bandoma visiškai susidoroti su savo priešininku, pakertant pačius lietuvių delegacijos gyvavimo ir veiklos pagrindus.

Šalia šitų oficialių dokumentų, lenkai varė plačią propagandą prieš lietuvius. Propagandai tarnavo speciali spaudos tarnyba, paskiri leidiniai ir brošiūros.

Didžiausią kliūtį Lietuvos valstybei ir lietuvių delegacijai Paryžiaus taikos konferencijoje pripažinti sudarė lenkai. Paryžiuje buvo dar kitas reikšmingas, ypač pirmaisiais 1919 m.

mėnesiais, Lietuvos nepriklausomybei nepalankus veiksnys, būtent rusai. Negavę teisės oficialiai dalyvauti taikos konferencijoje, rusai iš emigracinių srovių atstovų buvo sudarę politinę tarybą vardu Conférence Politique Russe. Patyrę, kad Cambono komisija pradėjo svarstyti rytines Lenkijos sienas, šios rusų tarybos veikėjai 1919 m. kovo 9 d. nusiuntė Aukščiausiai Tarybai memorandumą šio turinio:

"Paryžiaus taikos konferencija neturi spręsti jokio klausimo, susijusio su buvusios 1914 m. sienose rusų imperijos teritorija, išskyrus Lenkų Karalystę ... be rusų liaudies leidimo".

Rusų tarybos politika buvo priešinga tiek Lenkijos, tiek ir Lietuvos interesams. Rusai buvo priešingi, kad Lenkija gautų rytuose žemes už Bugo, išeinančias iš etnografinės Lenkijos ribų. Domėdamasis rusų tarybos planais, Pilsudskis pavedė nuo kovo 9 d. Paryžiuje gyvenusiam savo atstovui, buvusiam užsienių reikalų ministrui L. Vasilevskiui, patirti rusų emigrantų nusistatymą Lenkijos rytinių sienų klausimu. 1919 m. balandžio 3 d. Vasilevskis parašė Pilsudskiui, kaip vyriausiam kariuomenės vadui, visai slaptą tokio turinio raportą apie savo pasikalbėjimo su rusų emigrantų atstovais rezultatus:

"Su Lenkijos (etnografinėse sienose) netekimu jie sutinka. Su Suomijos netekimu gal būt sutiktų grieždami dantimis, nors tatai jie laikytų sau sunkiu smūgiu; Estijai ir Latvijai jie yra nusistatę galų gale pripažinti autonomiją; Lietuvai jie būtų linkę padaryti tam tikrų toliau siekiančių nuolaidų, jie ją globoja ir veikiausiai lietuviuose nori turėti priešlenkišką įrankį. Gudijos jie nepripažįsta. Prieš Ukrainos bet kurį atskirumą jie kovoja ko atkakliausiai".[18]

1919 m. kovo 6 d. deklaracijoje Conférence Politique Russe pasisakė prieš Pabaltijo valstybių nepriklausomybę, kurios vietoje buvo peršama tam tikra savivaldos forma. Galutinė tos savivaldos forma galinti būti nustatyta visos Rusijos steigiamojo seimo. Ši rusų taryba siūlė Antantei pripažinti naujas Pabaltijo vyriausybes de facto ir tuo jas padrąsinti, tačiau jų statusas galutinai negalįs būti nustatytas "be rusų liaudies sutikimo".[19] Nors pripažinimas de facto Pabaltijo valstybėms būtų buvęs ir pageidautinas, tačiau emigrantų rusų programos visuma nepriklausomybės siekusioms Pabaltijo tautoms buvo nepriimtina.

Lietuvos delegacijai Paryžiuje buvo nepaprastai sunku ką teigiamo laimėti ypač dėl Paryžiuje jau ilgesnį laiką akciją prieš Lietuvos nepriklausomybę variusio gausingo Tautinio Lenkų Komiteto, atstovavusio Paryžiuje Lenkiją, ir kitų propagandą variusių lenkų veiksnių. Tad ir nenuostabu, kad pirmaisiais

konferencijos mėnesiais Antantės atstovai buvo linkę sutikti su lenkų pažiūra ir palankiai žiūrėjo į Lenkijos-Lietuvos uniją.[20] Prietaras apie Lietuvos Valstybės Tarybos germanofiliškumą buvo giliai prigijęs. Londono *Times*, pvz., skelbė, kad vokiečių įtaka esanti vienintėlis veiksnys, sulaikąs lietuvius nuo unijos su Lenkija.[21] Amerikos taikos delegacijos nariai 1919 m. vasario mėnesį atsisakė imtis žygių Lietuvos delegacijos prašyto pripažinimo klausimu, tariamai, dėl informacijos neturėjimo. Prancūzai, bijodami Vokietijos, žiūrėjo į lenkus kaip į ištikimus sąjungininkus prieš vokiečius ir norėjo sukurti galingą Lenkiją, nors kartais ir kiek svyruodavo dėl per didelio jos išplėtimo svetimose žemėse. Didžiosios valstybės nepripažino Lietuvos vyriausybės, tačiau, matydamos daromą Lietuvos valstybės kūrimo pažangą ir ypač bijodamos, kad joje neįsigalėtų vokiečių ir bolševikų įtaka, pradėjo palaipsniui plėsti informacinį bendradarbiavimą su lietuviais. Į Pabaltijo kraštus pradėta siųsti misijos informacijoms rinkti ir palaikyti susidariusioms vyriausybėms. 1919 m. kovo 15 d. į Kauną atvyko amerikiečių maitinimo komisija ARA, kovo 19 d. — plk. C. Reboulio vadovaujama karinė prancūzų misija, birželio mėn. — karinė plk. Wardo misija.

Bandymai derėtis su lenkais. Nemaža lietuvių veikėjų, ypač kairesniųjų pažiūrų, 1918-1919 m. sąvartoje vis dar tebeturėjo tuščių iliuzijų, kad, gręsiant iš vokiečių ir bolševikų pusės pavojui, lietuviams dar gal kaip nors pasiseks susitarti su lenkais eiti išvien. Vienas tokių bandymų susitarti su vietiniais Lietuvos lenkais įvyko 1918 m. gruodžio 30 d. Sleževičiaus ministrų kabineto vidaus reikalų ministro Jono Vileišio bute. Iš lietuvių tame pasitarime dalyvavo, be Vileišio, dar pats ministras pirmininkas M. Sleževičius ir švietimo ministras M. Biržiška, iš lenkų demokratų — Abramavičius, Chominskis, Jundila ir Jonas Pilsudskis, valstybės viršininko Juozapo Pilsudskio brolis.[22] Lenkai pareiškė, kad būtina susitarimo sąlyga turi būti Lietuvos unija su Lenkija. Lietuviai reikalavo, kad Lenkijos valstybė ir lenkų visuomenė pripažintų nepriklausomą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje. Lietuviai buvo padarę lenkams nuolaidą, sutikdami, kad Lietuvos ir Lenkijos valstybių teisinius santykius nustatytų Vilniuje sušauktas steigiamasis Lietuvos seimas. Lietuvių atstovai pabrėžė, kad jeigu Lietuvos lenkai pripažins Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje, tai ir Lenkijos valdžia Varšuvoje panašiai nusistatys.[23]

Lenkų atstovai aptarė lietuvių pasiūlymą Laikinojoje Lietuvos Lenkų Tautinėje Taryboje. Sausio 1 d. V. Abramavičius per lenkų-lietuvių sekantį susitikimą perskaitė šį lenkų tarybos nutarimą:

"Pripažindami Lietuvos valstybės nepriklausomybę etnografiškai lietuviškose žemėse, sienų tarp Lenkijos ir Lietuvos nustatymą bei ginčytinų klausimų sprendimą sąlygojame teisiniu valstybiniu santykiu, kuris jungs abidvi valstybes".[24]

Tad ir šiame atsakyme tebuvo pakartoti pirmykščiai reikalavimai ir spaudimas, kad lietuviai atnaujintų uniją su lenkais.

Sausio 2 d. Lietuvos vyriausybė turėjo atsakyti į Abramavičiaus pareiškimą. Kadangi Lietuvos vyriausybė tą dieną paskutiniu vokiečių traukiniu išvažiavo iš Vilniaus į Kauną, tai skirtu laiku atvykę į pasitarimą lenkų atstovai terado Vileišio pasirašytą tokio turinio laišką:

"Lietuviai tegali pradėti derėtis tiktai: 1) jeigu lenkai, kaip Lietuvos piliečiai, visai besąlygiškai pripažins nepriklausomą Lietuvos valstybę su sostine Vilnium dabartinėse sienose, 2) be šio pripažinimo ir ypač sudarius nepriklausomas nuo laikinosios Lietuvos valdžios ginkluotąsias pajėgas, tokios derybos negali įvykti".[25]

Lietuviai pareiškė protestą prieš gen. Veitkos vadovautas ginkluotas lenkų pajėgas tuo metu, kai jau nebebuvo jokios vilties susitarti su lenkais prieš bendrą Lietuvai grėsusį priešą — bolševikinę Rusiją. Tą pačią sausio 2 d. generalinis Lietuvos vyriausybės įgaliotinis M. Biržiška įteikė gen. Veitkai dar griežtesnį, tokio turinio protestą:

"Lenkų kariuomenės Vadui Vilniuje.

1918 m. gruodžio 31 d., iš pradžių laikraščiuose, paskiau ir tam tikruose atsišaukimuose Vilniuje paskelbta, jog gen. Wejtko esąs paskirtas Lietuvos karo apskrities vadu. 1919 m. sausio 1 d. apie 5 val. popiet ginkluotas jaunimas užėmė Vilniaus miesto gatves. Tą pat ir sekančią dieną ginkluotieji jaunikliai daro gatvėje kratas, atiminėja iš praeivių ginklus ir veda tikrą kovą su darbininkais ties Varnų gat. Sausio 2 d. pasirodė gen. Mokrzeckio paskelbimas, jog jis esąs Vilniaus komendantas ir įvedęs Vilniuje nepaprastą stovį. Tą pat dieną lenkų spaudoje paaiškinta, jog Vilniaus gatvių užėmimas esąs padarytas lenkų karo pajėgų.

Kadangi 1) Lietuvos ir Vilniaus valdžia, tad ir krašto apsauga priklauso Laikinajai Lietuvos Vyriausybei, 2) Vilniaus miestas lenkų kariuomenės buvo užimtas (originale: tapo apimtas) be šios Vyriausybės sutikimo, 3) apėmusi gatves kariuomenė ne tik neveikia Lietuvos karo pajėgų valstybinės vyresnybės vedama, bet ir savinasi sve-

timos valstybės ženklus (erelį prie kepurės), 4) stoja prieš Lietuvos gyventojų dalį, tariant Darbininkų Tarybon susimetusius darbininkus, tad Laikinoji Lietuvos Vyriausybė pavedė man, jos Generaliniam Įgaliotiniui Vilniuje, pareikšti Lenkų kariuomenės Vadui Vilniuje griežčiausią protestą prieš jo pasisavinimą vyriausybės teisių ir įsikišimą į vidujinius Lietuvos reikalus, kas gresia jai naminiu karu ir suirute. Laikinosios Lietuvos Vyriausybės Generalinis Įgaliotinis Vilniuje Švietimo Ministeris M. Biržiška. Vilnius, sausio mėn. 2 d. 1919 m.".[26]

Per keletą pirmųjų 1919 m. mėnesių betarpiški politiniai lietuvių-lenkų santykiai susilpnėjo. Vis dėlto, šalia užsieniuose vykusių diplomatinių lietuvių-lenkų kontaktų, buvo bandyta ir toliau betarpiškai tartis.

1919 m. sausio 4 d. Lietuvos vyriausybė išsiuntė notą, protestuojančią prieš lenkų komisarų paskyrimą Lietuvos teritorijoje. Į šią notą 1919 m. vasario 12 d. lenkai išsiuntė atsakymą, skelbiantį, kad Lenkijos vyriausybė pripažįsta lietuvių tautai teisę apsispręsti, tačiau ji nesutinka su lietuvių teritorinių reikalavimų apimtimi. Lietuvos-Lenkijos sienos, anot šios notos, turėtų būti nustatytos remiantis laisva ginčytinų teritorijų gyventojų valia. Sienų klausimas nesudarąs "jokios kliūties vardan visos eilės bendrų interesų jau dabar užmegzti betarpiškiems santykiams tarp vyriausių atsakingų abiejų tautų veiksnių".[27]

Lietuvos požiūrį į šią lenkų notą pareiškė oficiozas "Lietuva" savo kovo 5 d. vedamajame straipsnyje. Pagal šį straipsnį, lenkų nota beveik reiškia, kad Lenkijos vyriausybė pripažįstanti Lietuvos nepriklausomybę. Vis dėlto Lietuvos vyriausybė negalinti užmegzti su Lenkija glaudesnių santykių tol, kol ta neatsižadės savo pretenzijų į Vilnių. Atskiras klausimas esąs Lietuvos vyriausybės atstovo siuntimas į Varšuvą.[28]

Vasario 12 d. lenkų nota buvo, tiesa, gan neaiški ir labai maža vilties tedavė susitarti, vis dėlto M. Sleževičiaus kabineto vyriausybė į Varšuvą pasiuntė buvusį Lietuvos atstovą Berlyne J. Šaulį tartis su lenkais. Šaulys buvo įgaliotas derėtis su Lenkijos valdžia savitarpio abiejų valstybių pripažinimo, užmezgimo diplomatinių ir ūkinių santykių ir karinės akcijos prieš bolševikų armiją suderinimo reikalu. Į Varšuvą Šaulys atvyko deryboms nepalankiu laiku, nes kitą dieną, balandžio 19, lenkų kariuomenė, pažeisdama Lietuvos interesus, puolė bolševikų okupuotą Vilnių.

Antrasis lenkų "žygis į Lietuvą". 1918-1919 m. sąvartoje pirmajam "žygiui į Lietuvą" nepasisekus, nuo sumanymo

Vilnių užimti karinėmis pajėgomis lenkai nebuvo niekada atsisakę. Buvo laukiama tik patogios karinei akcijai progos. Be pertraukos buvo ruošiamasi tiek politiškai, tiek ir kariškai. Pilsudskiui artimi politiniai sluoksniai, daugiausia iš Vilniaus krašto į Lenkiją atbėgę dvarininkai, kartas nuo karto tardavosi Varšuvoje A. Prystoro bute. Šie asmenys "laukė tiktai pavasario ir su juo grįžimo į Vilnių, į kurį turėjo jisai (Pilsudskis, A.R.) įjoti pro Aušros Vartus ant balto arklio".[29] Tose sueigose Pilsudskio šalininkai svarstė bendrus politinius klausimus ir ruošė Vilniaus krašto organizacijos pagrindus. Krašto administracijos viršininku buvo numatytas skirti Pilsudskio bičiulis J. Osmolovskis. Pasitarimams vadovavo pats Pilsudskis, nuolatos galvodamas apie Vilniaus užėmimą. Iš pašaliečių maža kas apie šiuos pasitarimus težinojo.

Pirmas lenkų žygis į Vilnių nepasisekė, nes 1. to meto labai negausinga ir labai silpnai aprūpinta lenkų kariuomenė turėjo sunkiai kovoti su pajėgesne ukrainiečių kariuomene, 2. kad ir nepasisekęs, sausio 5 d. endekų suruoštas bandymas nuversti Varšuvoje kairesnę Pilsudskio šalininkų valdžią vadovaujančių Lenkijos veiksnių dėmesį buvo nukreipęs į valstybės vidaus reikalus ir 3. derybos su vokiečiais dėl lenkų dalinių praleidimo į Lietuvą dar nebuvo baigtos. Iš visų šio lenkų žygio nepasisekimo priežasčių pastarąją tenka laikyti pačia svarbiausia. Pati pagrindinė kliūtis lenkams žygiuoti į Vilnių buvo pašalinta, kai 1919 m. vasario 5 d. Balstogėje lenkai sudarė su vokiečiais sutartį, pagal kurią lenkų kariniai daliniai buvo praleidžiami į rytus per iš Ukrainos evakuojamos vokiečių kariuomenės kordoną. Ši sutartis įgalino lenkų kariuomenę, kovojant su rusų bolševikais, žygiuoti į Gudiją ir Lietuvą. Balandžio pradžioje kariniai lenkų daliniai jau buvo pasiekę sritį į pietus nuo Lydos.

Vis dėlto to meto žygiui į Vilnių stojo skersai kelio beveik nenugalimos šios kliūtys: 1. nesėkmingos lenkų kariuomenės kovos prieš ukrainiečius Galicijoje, 2. gresiantis karas su Vokietija, 3. lenkų visuomenės, ypač ir steigiamajame seime daugumą turinčios endekų partijos nusistatymas į Vilnių žygiuoti tik sėkmingai baigus karą su ukrainiečiais, 4. steigiamojo seimo nutarimas, kad vyriausias kariuomenės vadas artimiausiu laiku siųstų prieš ukrainiečius stiprius kariuomenės dalinius, 5. ministro pirmininko Paderevskio baimė, kad Pilsudskio žygis į Vilnių pakenks tarptautinei Lenkijos padėčiai, 6. daugumos lenkų generolų nuomonė, kad pirmenybė reikia

duoti Galicijos frontui, pagaliau, 7. prancūzų karinės misijos Lenkijoje viršininko visiškas nepritarimas tokiam žygiui.

1919 m. sausio mėn. net apie keturis penktadalius visos lenkų kariuomenės kovėsi rytų Galicijos fronte. Karinių pajėgų likutis buvo reikalingas vakarų Lenkijoje, kur 1918 m. gruodžio 27 d. lenkų sukilimas prieš vokiečius Poznanėje grėsė tikru Lenkijos-Vokietijos karu.[30] Seimo dauguma, endekų vadovaujama, kaltino Pilsudskį, kad jis prijaučiąs ukrainiečiams ir nekariaująs su jais rytinėje Galicijoje visu smarkumu. Daugelis tautinių demokratų nujautė, kad Pilsudskis ruošiasi rizikingam žygiui į Vilnių, ir bijojo, kad karinių pajėgų siuntimas į Vilnių gali sudaryti didelį pavojų Lvovo frontui. Balandžio 11 d. paskutiniame prieš Velykų atostogas slaptame posėdyje seimas nutarė, kad vyriausias kariuomenės vadas į rytų Galiciją turi siųsti "naujas ir atitinkamai stiprias kariuomenės pajėgas artimiausiu laiku".[31] Ši seimo rezoliucija turėjo, be abejo, tikslą sukliudyti Pilsudskiui tuojau vykdyti savo žygio į Vilnių užmojį. Endekų vadai buvo nusistatę, kad Pilsudskis savo sumanymo vykdymą atidėtų iki to laiko, kai gen. Halleris su savo armija grįš iš Prancūzijos. Halleris buvo endekams palankesnis ir, grįžęs su savo, kad ir maža, bet gerai apmokyta ir aprūpinta kariuomene, būtų žymiai sustiprinęs politinę tautinių demokratų padėtį. Endekai "kad ir pakentė Pilsudskį, tačiau laikė jį pavojingu kosmopolitiniu socialistu, iškilėliu ir avantiūristu".[32]

Prieš žygiuodamas į Vilnių, Pilsudskis keletą kartų tarėsi su ministru pirmininku Paderevskiu, kuris netrukus turėjo vykti į Paryžiaus taikos konferenciją. Pilsudskis supažindino ministrą pirmininką su savo ruošiamu žygiu į Vilnių. Jie abu buvo vieningos nuomonės, kad Bugo linijos peržengimas didžiųjų valstybių bus laikomas aneksija. Tuo metu Vakarų sąjungininkai dar tebetikėjo, kad bolševizmas Rusijoje bus nugalėtas, ir jautė pareigą sienų klausimu palaikyti savo Pirmojo Pasaulinio karo sąjungininko reikalavimus. Abiejų lenkų politikų nuomonės skyrėsi tik priemonėmis, kuriomis tenka nugalėti sunkumus. Pilsudskis griežtai stojo už įvykusių faktų metodą. Savo tezei patvirtinti Pilsudskis nurodė jėgos pagalba įkurtą Ukrainos respubliką, kuri Kijeve turėjo svetimų valstybių atstovus. Paderevskiui atrodė, kad lenkams reikia taikytis prie europinio galvojimo ir bandyt steigti Rytų Europos jungtines valstybes, kurias, anot jo, palaikysiąs Amerikos prezidentas Vilsonas. "Paderevskis net jau dalino žemes už Bugo į valstybes". Pilsudskis į tai pareiškė, kad "juk ateiname su

ginklu, ir tatai prieštarauja federacijos pagrindams". Be to, jis nematęs čia norinčių į tą federaciją dėtis.[33]

Kai kurie aukštesnieji kariuomenės vadai, jų tarpe ir vyriausiojo štabo viršininkas plk. S. Halleris, buvo tos nuomonės, kad visus turimus rezervus reikia siųsti į Galicijos frontą. Prancūzų karinės misijos Lenkijoje viršininkas gen. P. Henrys, kad ir būdamas visai sužavėtas Pilsudskio asmeniu, "žiūrėjo į visą Vilniaus sumanymą kaip į beprotybę".[34]

Nors keletą mėnesių trukusios sunkios kovos su karinę persvarą turėjusiais Galicijos ukrainiečiais vertė Lenkijos visuomenę visą dėmesį sutelkti į Lvovo frontą ir nors politiniai ir kariniai lenkų sluoksniai buvo priešingi tiesiog beprotiškai Pilsudskio avantiūrai, tačiau Pilsudskis vis dėlto tvirtai ryžosi, kad ir labai maža vilties laimėti teturėjusiam žygiui į Vilnių. Čia, tikiuosi, pravers dar kartą pabrėžti ir dar labiau išryškinti savotišką Pilsudskio tautinę pažiūrą ir nepaprastą jo prisirišimą prie gimtojo Vilniaus, nes šios didžiojo lenkų politiko ir karvedžio savybės lemiamai veikė viso lietuvių-lenkų konflikto pobūdį ir padarinius. Pilsudskis buvo tipingiausias bene paskutinis žymus senosios Lietuvos bajorijos atstovas, kurio tautinis apsisprendimas visiškai atitiko bene poeto Baranausko pirmąkart pavartotą formulę "gente Lituanus, natione Polonus". 1919 m. vasario mėn. atvykęs į Varšuvą kaip tarpaliantinės misijos narys Sir Esmé Hoeard (vėliau Lord Howard of Penroth) šitaip apibūdina Pilsudskio lenkiškumą bei lietuviškumą:

"Pilsudskis žiūrėjo į Vilnių ir drauge su Vilnium ir į Lietuvą kaip į savo tikrą tėviškę. Jis visada juto tam tikrą panieką Lenkijai: Vilnius buvo taip pat Lenkija, bet geresnė Lenkija, lietuviškoji Lenkija. Ir lietuviai jam buvo lenkų žemės druska; grynoji lenkų kiltis jam buvo antraeilė. Kaip dažnai jis kreipdavosi į auditoriją, netgi į seimo atstovus, žodžiais "Jūs, lenkai!".[35]

1919 m. vasario 18 d. Pilsudskis suruošė pietus tik ką į Varšuvą atvykusios tarpaliantinės komisijos garbei. Hovardas šitaip aprašo per tas vaišes vykusį savo pasikalbėjimą su Pilsudskiu:

"Pietų metu generolas Pilsudskis sėdėjo šalia manęs ir kalbėjo daug laisviau, negu anksčiau. Viena mūsų pasikalbėjimo dalis ypatingai įstrigo man į širdį. Jisai paklausė manęs, iš kurios Anglijos dalies aš esu kilęs ir ar aš jaučiu kokį sentimentą jai. Aš jam papasakojau apie savo susižavėjimą Cumberlandu ir kad aš niekur niekada nesijaučiau tikrai tėviškėje, kaip tik ten.

"O", tarė jis, "tada jūs suprasite, ką aš jaučiu savo gimtajai

sričiai netoli Vilniaus Lietuvoje. Aš niekada nesijaučiau laimingas, kaip tik ten. Toks stiprus buvo šis mano jausmas, jog aš, būdamas rusų policijos ištremtas tremtinys, niekada negalėjau praleisti metų nelankęs savo gimtinės, nors iš tikrųjų suėmimo rizika buvo be galo didesnė, nes jie visada turėjo neišleisti manęs iš akių".

Tada aš pradėjau suprasti, dėl ko šis vyras niekada nesutiks atskirti Vilniaus nuo Lenkijos".[36]

Skubiai ruoštis žygiui į Vilnių Pilsudskį vertė šie strateginiai ir politiniai sumetimai:

1. Pagal vokiečių-lenkų sutartį vokiečiai turėjo išvykti iš Gardino tarp balandžio 28 ir gegužės 1 d., užleisdami miestą lenkų daliniams, atvykstantiems iš Skidliaus.[37] Dėl vokiečių pasitraukimo iš Gardino ir tolesnio bolševikų pasistūmėjimo į vakarus lenkams pasidarytų dar nesaugiau smogti į Vilnių. 2. Skubėti žygiuoti į Vilnių Pilsudskį vertė ypač baimė, kad lietuviai neužbėgtų jam už akių. Kovo mėnesį lietuviai pradėjo rimtai ruoštis žygiui į Vilnių. Kovo 25 d. Lietuvos vyriausybė prašė Vokietijos valdžią maisto atsargų, kuriomis lietuviai, užėmę Vilnių, galėtų aprūpinti miesto gyventojus.[38] Balandžio pradžioje lietuviai pradėjo pulti bolševikus Vilniaus fronte, tačiau, po pirmų pasisekimų puolimą daug gausingesnės priešo jėgos sustabdė.[39] 3. Pilsudskis skubėjo užimti Vilnių, kad taikos konferencija, spręsdama sienų klausimą, jau turėtų skaitytis su įvykusiu faktu. 4. Vilnius skubėta užimti dar prieš atvykstant Hallerio armijai, kad tuo būdu būtų sustiprinta Pilsudskio politinė padėtis, ir 5. Reikėjo naudotis proga laisvai veikti, kai balandžio 11 d. seimas buvo paleistas Velykų atostogų.

Savo naujam užmojui užimti Vilnių Pilsudskis pradėjo ruoštis jau kovo mėn. pradžioje.[40] Pilsudskis pats ėmėsi vadovauti Vilniaus užėmimo operacijai. Savo motyvus tokiam nusistatymui jis išdėstė balandžio 7 d. laiške Lietuvoje ir Gudijoje veikusios lenkų kariuomenės vadui gen. Šeptickiui. Būtinumą pačiam vadovauti Vilniaus operacijai Pilsudskis argumentavo savo autoritetu, reikalingu užimtojo Vilniaus painiems reikalams spręsti, operacijos sunkumais, kuriuos geriau seksis nugalėti, jei jis pats vadovaus žygiui skirtiesiems legionieriams — savo buvusiems pavaldiniams. Paskutinis motyvas buvo paties Pilsudskio taip nusakytas jo pasitenkinimas: "ta operacija yra mano grynai asmeninių svajonių įvykdymas ir pasitenkinimas, gal didžiausias iš visų pasitenkinimų, kurie man pasitaikė ligšiolinėje karjeroje". Laiško gale Pilsudskis prašė gen. Šeptickį iš lenkų ryšių karininko prie Obosto Gardine mjr. Nienievskio

sužinoti, ar vokiečiai ir Taryba neketina artėti prie Vilniaus, ir per tą patį majorą, tarytum nemokant laikyti paslapties, paleisti vokiečiams gandą, kad Varšuvoje manoma, jog šiuo metu negalima vykdyti bet kurių operacijų dėl blogų kelių ir dėl to, kad dar neatvyko lauktoji Hallerio kariuomenė.[41]

Balandžio 8 d. laiške savo patikėtiniui L. Vasilevskiui, turėdamas galvoje ruošiamą Vilniaus operaciją, Pilsudskis jau prasitarė, kad artimiausiu laiku jis galėsiąs "praverti duris su Lietuva ir Gudija susijusiai politikai", ir pabrėžė ir pačiam Vasilevskiui gerai žinomą savo pažiūrą, kad jis tą politiką tevykdysiąs tik tada, kai galėsiąs "kalbėti su šiokiu tokiu orumu, na, ir su revolveriu kišenėje".[42]

Norėdamas sustiprinti pasisekimo galimumą, Pilsudskis pats balandžio 13 d. perėmė vadovavimą šiai imperialistinei, įvykusių faktų sudarymu pagrįstai, prieš Lietuvą nukreiptai operacijai. Balandžio 16 d. pradėta žygiuoti į Vilnių. Lyda buvo paimta balandžio 17 d. Balandžio 19-21 lenkai užėmė Vilnių.[43]

Politinės ir diplomatinės Vilniaus okupavimo pasekmės. Užėmęs Vilnių, Pilsudskis ketino tuojau sudaryti jo vadovaujamos kariuomenės paremtą vyriausybę. Apie sutiktas kliūtis šiam sumanymui Pilsudskis 1919 m. gegužės 4 d. laiške Paderevskiui taip pasisako:

"Ryšium su tuo, kad patį Vilnių radau tiek lenkų, tiek ir lietuvių ir gudų apleistą, užėmęs Vilnių, negalėjau sukurti ko platesnio. Ir lenkai, ir lietuviai, ir gudai per derybas su jais dairėsi vieni į Varšuvą, antri į Kauną ar Minską, kur išemigravo dauguma jų atstovų. Prie jokio sprendimo jų privesti negalėjau. Todėl apsistojau ties tokiuo klausimo sprendimu, kuris neužkirstų kelio jokia kryptimi".[44]

Vietinę valdžią ar gal ir seimą Vilniuje sudaryti sukliudė daugiausia endekų sluoksniai ir, tur būt, nesėkmingos derybos Kaune su lietuviais.[45] Tad Pilsudskis, užuot tuojau kūręs vietinę Vilniaus valdžią, paskelbė Rytų žemių civilinės valdybos generaliniam komisarui J. Osmolovskiui padiktuotą šį atsišaukimą:

"Į buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos gyventojus.

Jau šimtas ir kelios dešimtys metų kaip jūsų kraštas nebežino, kas yra laisvė; jis visą laiką buvo slėgiamas priešininkų, rusų, vokiečių ir bolševikų jėgų, kurios, nesiskaitydamos su gyventojų siekiais,

vertė juos savaip elgtis, paneigdamos jų valią, o kartais pakirsdamos ir pačią jų gyvybę.

Ta nuolatinės vergijos padėtis, kurią aš ir pats gerai pažįstu, nes pats esu gimęs šitame nelaimingame, paties Dievo, rodos, užmirštame krašte, turi išnykti, o į jos vietą atgimti laisvė; gyventojams turi būti grąžinta teisė patiems laisvai ir be trukdymų pasisakyti, ko jie nori ir ko jiems reikia. Lenkijos kariuomenė, kurią aš čia atsivedžiau, kad išvytų iš čia jėgos ir prievartos viešpatavimą, kad sugriautų priešingas gyventojų valiai tvarkas, toji kariuomenė atneša jums, jums visiems, laisvę!

Aš noriu jums duoti galią patiems išspręsti tautybės ir tikėjimo klausimus taip, kaip jums pasirodys geriausia, be jokio spaudimo ir jokios prievartos iš Lenkijos pusės.

Štai kodėl, kad ir gaudžia dar jūsų žemėje patrankos ir kraujas dar liejasi, aš neįvedu kariškos, o vieną tik civilę administraciją, į kurią aš, be to, pašauksiu šio krašto gyventojus, šitos žemės sūnus.

Civilinės administracijos uždavinys bus:

1) leisti gyventojams per savo laisvai išrinktus atstovus laisvai pasisakyti dėl savo ateities ir išdėstyti savo reikalus. Rinkimai bus daromi visuotiniu, slaptu, tiesioginiu, be lyčių skirtumo, balsavimu.

2) duoti maisto tiems, kurie bus jo reikalingi; globoti produktyvinį darbą; užtikrinti tvarką ir taiką.

3) globoti visus, nedarant skirtumo dėl tikėjimo ar tautybės.

Administracijos galva paskyriau Jurgį Osmolovskį; tiesiog į jį arba į jo paskirtus žmones kreipkitės nesivaržydami, atvirai visais jūsų reikalais ir visais klausimais, kurie jus liečia, arba kurie jums guli ant širdies.

Vilnius, 1919 metais balandžio 22 dieną

Jósef Pilsudski".[46]

Pilsudskio atsišaukimo poveikis lenkų vidaus ir užsienio politikai. Okupavęs Vilnių, Pilsudskis sudarė visai naują, niekada ligi tol nebuvusią, abejonių keliančią Lietuvos sostinės Vilniaus valstybinio priklausymo padėtį. Ligi tol Vilnius tiek nepriklausomybės, tiek ir okupacijų laikais niekada nebuvo nuo Lietuvos politiškai atskirtas, ir lenkai, išskyrus 1919 m. sausio 1-5 d. trumpalaikę jo okupaciją, niekada nei ginklo jėga, nei diplomatinėmis priemonėmis nebuvo jo okupavę. Unijos laikais Vilnius politiškai tik tiek su Lenkija tebuvo susijęs, kiek ir visa Didžioji Lietuvos Kunigaikštija buvo sujungta su Lenkijos Karalyste.

Vilniaus okupavimą tik šiek tiek, bent tuo tarpu, švelnino Pilsudskio atsišaukimas, palikdamas valstybinio Vilniaus krašto priklausymo klausimą atvirą. Tačiau tiek Lenkijos visuomenėje daugumą sudarantieji endekai, tiek ir kitos inkorporacinio nusistatymo grupės reikalavo Vilnių tuojau prijungti prie

Lenkijos ir atsišaukimą kritikavo ko smarkiausiai. Pilsudskio priešininkai norėjo ta proga su Pilsudskiu galutinai susidoroti. Endekų laikraštis "Gazeta Warszawska", pvz., pašiepiamai rašė: "Kas Vilniaus nepažįsta, tegu sau įsivaizduoja, jog į priešo užimtą Varšuvą įžengia pergalinga lenkų armija ir išleidžia į gyventojus atsišaukimą kaip "į buvusios Mozūrų Kunigaikštijos gyventojus".[47] Pilsudskis buvo puolamas už J. Osmolovskio paskyrimą generaliniu Rytų žemių komisaru ir V. Abramavičius — Vilniaus miesto prezidentu. Balandžio 29 d. posėdyje seimas pripažino skubotomis dvi interpeliacijas — vieną, skelbiančią, kad Pilsudskis, leisdamas atsišaukimą, pasielgė neteisėtai, nes veikė be atitinkamo ministro kontrasignatos, antrą — dėl užimtų šiaurės vakarų žemių prijungimo prie Lenkijos.[48]

Pilsudskio ir unijos šalininkų padėtį išgelbėjo gyvas Antantės reagavimas į Vilniaus okupavimą. Dėl per didelės Lenkijos ekspansijos šiaurės vakarų Europoje ypač nepatenkinta buvo Anglija, kuri tada jau buvo bepradedanti domėtis Pabaltijo kraštais. Balandžio 26 d. Aukščiausioji Antantės Taryba kreipėsi į Lietuvos ir Lenkijos vyriausybes, ragindama jas nesunkinti politinės padėties, kuri galėtų baigtis abiejų valstybių karu. Kaip tik šių valstybių susivienijimas (union) esąs būtinas kovai su bolševikais.[49]

Kiek Pilsudskio atsišaukimas, dengdamas Vilniaus užgrobimą, lengvino lenkų politikų veiklą Paryžiuje, tiek endekų bei seimo daugumos reikalaujama atvira, nieku nepridengta Vilniaus aneksija statė Lenkiją į keblią politinę padėtį. Federalistų atstovas Paryžiuje M. Sokolnickis savo gegužės 6 d. rašte Pilsudskiui entuziastingai atsiliepė apie neužkertantį federacijai kelio Vilniaus atsišaukimą. Tas atsišaukimas buvęs "smūgis visiems mūsų priešams, moralinis triumfas prieš visą konferencijoje lemiamą anglosaksų pasaulį".[50]

Tačiau inkorporaciniai Lenkijos seimo siūlymai vėl pablogino lenkų delegacijos darbą Paryžiuje. Paderevskis pareiškė net nuomonę, kad dėl seimo nutarimų Vilniaus klausimu Lenkija galinti netekti kitų teritorijų. Gegužės 6 d. Paderevskis atsiuntė Pilsudskiui į Varšuvą tokią šifruotą telegramą:

> Viršininko atsišaukimas padarė labai teigiamą įspūdį, tačiau žinia apie opoziciją ir apie turintį įvykti seimo nutarimą aneksijos dvasia rimtai užaliarmavo draugus ir gali pridaryti neapskaičiuojamų nuostolių. Ar negalima atidėti diskusijų iki mano grįžimo".[51]

Grįžęs netrukus į Varšuvą, Paderevskis pareiškė nuomonę, kad "jokie aneksionistiniai planai ir užmojai nebus Antantės

paremti, bet sustiprins rusų senosios valstybinės santvarkos (ancien régime) įtakas".[52] Išklausęs gegužės 22 d. Paderevskio pareikštą panašų tvirtinimą, Lenkijos seimas priėmė nutarimą, keliantį aikštėn Lenkijos siekimą "išvaduoti buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos žemes nuo svetimo smurto ir įgalinti tų žemių tautas pasisakyti dėl savo pačių likimo ir dėl santykių su Lenkijos valstybe". Tame nutarime tvirtinama, kad Lenkija "nesiekia buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos žemių įjungti į Lenkijos valstybės sudėtį vienpusišku Lenkijos įstatymų leidžiamojo organo nutarimu".[53]

Šis federacijos šalininkų laimėjimas vis dėlto tebuvo labai netvirtas ir laikinas. Bent jau endekai jokiu būdu neišsižadėjo savo inkorporacinių užmojų. Tik aplinkybių verčiami, jie formaliai sutiko su tuo, kad buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos likimą lems tų žemių gyventojai, tačiau praktikoje jie sieks rasti tokius gyventojų valios reiškimo metodus, kuriais gyventojai neabejotinai pasisakytų už priklausymą Lenkijai.[54]

Lietuvių reagavimas į Vilniaus pagrobimą. Žinia, kad lenkai užėmė Vilnių, buvo lietuviams didelis, nelauktas smūgis. Opozicija smarkiai puolė M. Sleževičių, kad jis nesugebėjęs pirmas užimti Vilniaus.[55] Balandžio 24 d. laiške Lietuvos atstovui Berlyne J. Purickiui, Sleževičius rašė: "Sukelk visus ant kojų, Vilnius turi būti mūsų. Negalime jo palikti lenkams".[56]

Nepaisant šiokios tokios galimos vokiečių pagalbos, dėl savo karinių pajėgų nepakankamumo atsiimti Vilnių iš lenkų vis dėlto tebuvo maža vilties.[57] Teko tenkintis protestais ir skundais tarptautinėse institucijose. Iš valdžios ir visuomenės atstovų sudarytasis Lietuvos gynimo Komitetas, į kurį, be kitų, įėjo ir A. Smetona, M. Sleževičius ir Žemaičių vysk. P. Karevičius, išleido į Lietuvos piliečius atsišaukimą, kuriame buvo pabrėžiamas socialinis momentas — dvarininkų siekimas grąžinti sau dvarus ir griežtai pasisakoma dėl Vilniaus: "Jokio susitarimo su lenkų vyriausybe nėra ir negali būti tol, kol Lenkija pripažins Lietuvą natūralinėse jos sienose, kol lenkai grąžins mums Vilnių".[58]

Lietuvos kariuomenės atstovai stengėsi įteikti protestą dėl Vilniaus okupavimo Lietuvių-Gudų Fronto vadui gen. Šeptickiui. Pastarasis atsisakė priimti protestą, atsikalbėdamas, kad tai esąs grynai politinis, neįeinąs į jo kompetenciją klausimas.[59]

Balandžio 29 d. lietuvių delegacijos pirmininkas Voldemaras įteikė taikos konferencijos pirmininkui G. Clemenceau notą,

siūlydamas Lenkijos vyriausybei organizuoti bendrą gynimąsi nuo bolševikų su sąlyga, kad Lenkija pripažintų nepriklausomą Lietuvos valstybę lietuvių reikalaujamose sienose. Lietuvoje kovojantieji su bolševikais lenkų daliniai būtų laikomi sąjunginiu paramos korpu. Kol bus sutarta, lenkų daliniai Lietuvoje bus laikomi įsibrovėliais ir priešais.[60] Lietuvių delegacijos pirmininkas Paryžiuje ir toliau energingai gynė Lietuvą nuo Lenkijos agresijos. Gegužės pradžioje jis perspėjo ministrą pirmininką Sleževičių, kad tas nedarytų jokių sutarčių su lenkais, kurie tuo nori įtikinti Antantę, kad Lietuva esanti linkusi sudaryti su Lenkija uniją. [61] Gegužės 23 d. Voldemaras vėl parašė taikos konferencijos pirmininkui notą, kurioje skundėsi dėl lenkų kariuomenės okupuotoje teritorijoje daromų pogromų ir plėšimų ir prašė sudaryti tarptautinę tardomąją komisiją, kuri, dalyvaujant Lietuvos ir Lenkijos atstovams, ištirtų reikalą vietoje.[62]

Apie okupacinės lenkų valdžios vartotą smurtą, žiaurumus ir nusikaltimus skelbė taip pat ir Lietuvių Spaudos Biuras Berlyne savo pranešime 1919 m. gegužės 26 d. ir dėl jų protestavo Lietuvos chargé d'affaires Skandinavijos valstybėms Stokholme J. Aukštuolis.[63]

Nauja priežastis protestuoti atsirado, kai vokiečiams pasitraukus, 1919 m. balandžio 28 d. lenkai užėmė Gardiną. Remdamasi, tarp kitko, Aukščiausios Antantės Tarybos balandžio 26 d. atsišaukimu, Lietuvos vyriausybė skundėsi, kad lenkai nuginklavo lietuvių-gudų pulką Gardine ir pasodino į kalėjimą jo vadą Antonovą. Šį skundą išnagrinėjo taikos konferencijos komisija Pabaltijo reikalams ir 1919 m. birželio 13 d. pasiūlė Vakarų valstybių atstovams Varšuvoje pasirūpinti, kad būtų grąžinti ginklai gudų pulkui ir paleistas į laisvę pulko vadas Antonovas.[64]

Bevaisiškos lietuvių-lenkų derybos. J. Šaulys su delegacija, kurią sudarė Užsienių Reikalų ministerijos atstovas V. Daumantas, karinis attaché plk. M. Velykis ir gudų plk. Jezovitovas, į Varšuvą atvyko, kaip jau minėta, balandžio 18 d., kaip tik lenkų įsiveržimo į Vilnių išvakarėse. Kadangi tuo metu Varšuvoje nebuvo nei Pilsudskio, nei Paderevskio, tai lietuvių delegacija negalėjo gauti audiencijos Užsienių Reikalų Ministerijoje ir pradėti derybų. Tik balandžio 22 d., gen. Babianskio tarpininkaujama, lietuvių delegacija susitiko neoficialiai su V. Sieroševskiu, V. Kamienieckiu ir kitais federacinio nusistatymo lenkų politikais.

Šaulys pareiškė, kad Lietuva sutinka užmegzti su Lenkija

draugiškus santykius su sąlyga, jei Lenkija pripažins nepriklausomą Lietuvą Kauno, Vilniaus, Suvalkų, Gardino ir dalies Minsko gubernijos ribose. Prof. Kamienieckis siūlė sukurti sufederuotą su Lenkija lietuvių-gudų respubliką 1772 m. sienose. Šaulys su tuo nesutiko ir pareiškė nuomonę, kad rytinė Minsko gubernijos dalis ir Vitebsko gubernija turinti priklausyti Rusijai. Jis pasisakė taip pat ir prieš federaciją su Lenkija. Kai lenkai ėmė prikaišioti lietuviams germanofiliškumą, Šaulys atsikirto, kad Lietuvos vyriausybė turi Lenkijos vyriausybės su vokiečiais be Antantės žinios sudarytą sutartį dėl Balstogės ir Gardino užleidimo lenkams. Pamatę šios sutarties tekstą, prancūzų misijos Kaune karininkai buvę labai pasipiktinę.[65]

Pagal V. Sieroševskio laišką Pilsudskiui,[66] sužinoję, kad lenkai užėmė Vilnių, lietuviai atstovai buvo labai sujaudinti ir nekartą pabrėžė, kad tos akcijos reikėjo imtis susitarus su Lietuvos vyriausybe. Sieroševskis stengėsi ir toliau palaikyti kontaktą su lietuvių delegacija, bijodamas, kad lietuviai nepradėtų tartis su endekais, ir norėdamas užvilkinti derybas. Kad Sieroševskiui nerūoėjo rimtai susitarti su lietuviais, rodo tai, kad jis tų pat derybų metu inspiravo lenkų spaudą (per "Gazeta Polska"), kad pultų Tarybą ir patį Šaulį kaip vokiečių šalininką.[67]

Kai balandžio 24 d. lietuviai pradėjo oficialiai tartis su einančiu užsienių reikalų ministro pareigas Vrublevskiu ir seimo užsienių reikalų komisijos pirmininku St. Grabskiu, jie išgirdo visai kitokią lenkų kalbą, negu per neoficialius pasikalbėjimus. Apie federaciją nebuvo nė užsiminta. Grabskis reikalavo, kad Vilnius būtinai priklausytų Lenkijai, Šaulys tvirtino, kad Vilnius yra Lietuvos sostinė. Derybos nenutrūko tik dėl to, kad Vrublevskis, norėdamas laimėti laiko, kol gaus iš Paryžiaus instrukcijų, savo diplomatiniu manevru sugebėjo užvilkinti derybas. Buvo sutarta, kad Šaulys savo nusistatymą formuluos raštu ir kreipsis į savo vyriausybę dėl tolesnių nurodymų.

1919 m. balandžio 25 d. rašte lenkų Užsienių Reikalų ministerijai kaip sąlygą toliau derėtis Šaulys reikalavo pripažinti Lietuvos nepriklausomybę su sostine Vilniuje ir prašė į savo siūlymą atsakyti raštu. Negavęs atsakymo iki gegužės 2 d., Šaulys parašė raginamąjį raštą, pareikšdamas, kad, jeigu iki gegužės 7 d. nebus atsakyta, tai jis tatai laikys neigiamo lenkų vyriausybės nusistatymo ženklu. Vrublevskis stengėsi savo atsakymais nuraminti Šaulį, kad tasai palauktų, kol Paderevskis grįš iš Paryžiaus. Tuo metu kaip tik Lenkijos federalistai seime smarkiai ginčijosi su inkorporacijos šalininkais. Pade-

revskio grįžimas iš Paryžiaus su naujomis informacijomis apie Antantės reagavimą į lenkų politiką davė vilties federalistams vėl pradėti derybas su Šauliu.

Šaulys betgi suprato lenkų politiką, siekiančią laimėti laiko. Jis labiausiai bijojo tokio vilkinimo Lietuvai pasekmių. Laiške Amerikos komisijos Pabaltijo kraštams plk. E. J. Dawley Šaulys rašė, kad lenkai derasi apgaulingu tikslu, stengdamiesi prailginti pasitarimus, kad parodytų Antantei, jog esanti daroma tam tikra pažanga.[68] Kaip matyti iš Jungtinių Amerikos Valstybių archyve saugomo vieno diplomatinio laiško, dėl nenutrūkstančių lietuvių-lenkų derybų politiniuose Antantės sluoksniuose būta iš tikrųjų tam tikro optimizmo.[69]

Gegužės 13 d. Paderevskis priėmė Šaulį pasikalbėti. Paderevskis pareiškė, kad sienų klausimu lietuviai gali tikėtis nuolaidų, tačiau pagrindinis Lenkijos reikalavimas esąs federacija, pagal kurią Lietuva turėtų bendrą su Lenkija užsienių politiką, kariuomenės vadovybę, geležinkelius, paštą ir iždą.[70] Šį siūlymą Paderevskis pakartojo gegužės 23 d., Pilsudskis tą pat siūlė gegužės 21 d., kalbėdamasis su Šauliu. Šie siūlymai prieštarauja tam, ką Pilsudskis savo kalboje balandžio 22 d. buvo pasakęs, žadėdamas Vilniaus gyventojams suteikti tam tikrą apsisprendimo pavidalą, ir ką jis gegužės pradžioje buvo pareiškęs, tvirtindamas, kad lenkai niekada nepasitrauks iš Vilniaus, neatlikę prieš tai plebiscito. Gegužės 23 d. Paderevskis Šauliui pareiškė, kad visos kalbos apie plebiscitą buvo tiktai "būtina nuolaida mūsų rėksniams" ir kad niekada nebūsią tokio plebiscito.[71]

Lenkijos vyriausybė taip elgėsi arba siekdama susitarimu su lietuviais pastatyti seimą prieš įvykusį faktą, arba norėdama apgauti tiek lietuvius, tiek ir Antantę, tevilkino tik pasitarimus ir ruošė kelią kitiems politiniams ėjimams. Lietuviai buvo įsitikinę, kad lenkai, vilkindami derybas, siekė pastarojo tikslo ir kad federalistai veikė sutartinai su aneksionistais.[72]

Gegužės 16 d. asmeniškame laiške Šauliui Sleževičius pareiškė įsitikinimą, kad lenkai bando užvilkinti pasitarimus "Antantos akims dumti". Tame laiške ministras pirmininkas paaiškino kitų valstybių nusistatymą lietuvių-lenkų ginčo klausimu. Vokiečiai yra priešingi, kad lietuviai sudarytų sutartį su lenkais. Amerikiečių nusistatymas esąs "labai neaiškus", tačiau atrodo, kad jie labiau linkstą į Lenkijos pusę. Prancūzai visiškai palaiko lenkų pusę, tik vieni anglai palankūs lietuviams.[73]

Tos pačios dienos oficialiame laiške Sleževičius liepė Šauliui reikalauti iš lenkų aiškaus atsakymo. Jei lenkai neduos

patenkinamo atsakymo, Šaulys turi tučtuojau baigti derybas. Delsimas šiuo atveju tegalėtų tik pakenkti Lietuvos reikalui.[74]

Taip pat gegužės 16 d. ir Paderevskis oficialia nota atsakė į balandžio 25 d. Šaulio laišką. Notoje buvo atkreiptas Šaulio dėmesys į Lenkijos seimo balandžio 4 d. rezoliuciją, pagal kurią sutinkama, kad lietuviai organizuotų savo valstybę, ir siūlė lietuviams tuo tenkintis, paliekant sienų klausimą atvirą. Ši nota negalėjo patenkinti lietuvių, nes jiems Vilnius nebuvo vien paprastas sienų klausimas. Gegužės 22 d. laiške Lenkijos vyriausybei Šaulys pareiškė pasitenkinimą, kad Lenkijos vyriausybė sutinka leisti organizuoti savo valstybę, tačiau jis pabrėžė, kad jie nori abipusiško vieni kitų pripažinimo deklaracijos, kurioje būtų ryškiai išvardytos abiejų valstybių sostinės. Šaulys protestavo prieš Vilniaus okupavimą ir vėl reikalavo, kad lenkų kariuomenė iš Vilniaus pasitrauktų. Gegužės 23 d. įteikęs pats šį raštą Pederevskiui, Šaulys išvyko iš Varšuvos.[75]

Šaulio derybų rezultatai Varšuvoje buvo labai menki. Varšuvoje buvo, tiesa, įsteigtas lietuvių konsulatas su konsulu Antanu Kasakaičiu, tačiau jo teisės buvo labai aprėžtos. Abiejų pusių nusistatymai buvo tiek skirtingi ir vienas kitam priešingi, o jungiamųjų elementų tiek maža, jog nebuvo net užmegzti normalūs diplomatiniai santykiai tarp abiejų valstybių. Svarbiausias lietuvių-lenkų susitarimo tikslas turėjo būti bendra kova prieš Sovietų Rusijos agresiją. Apie tai kalbama ir Šaulio įgaliojime. Lenkams užėmus Vilnių, lietuvių-rusų frontas žymiai susiaurėjo, ir lenkų kariuomenė vis platesniu pleištu veržėsi tarp lietuvių ir komunistinės Rusijos kariuomenės. Nors Lietuva ir toliau tebekariavo su komunistine Rusija, tačiau pagrindiniu priešu vis labiau pradėjo virsti Lenkija.

Derybos su lenkais vyko ir Lietuvoje. Tikėdamasis, kad, Vilnių užėmęs, privers lietuvius daryti nuolaidų, Pilsudskis Didžiosios savaitės pradžioje išsiuntė į Lietuvą M. Römerio vadovaujamą delegaciją, į kurią įėjo dar Z. Jundila (Jundzill) ir J. Lukovskis. Römeris Lietuvos ministrų kabineto posėdyje pasiūlė atkurti buvusią Didžiąją Lietuvos Kunigaikštiją ir sudaryti Lietuvos-Lenkijos uniją. Dėl ligos vėliau į Kauną atvykęs po šio Römerio siūlymo Jundila labai apgailestavo, kad lenkų siūlymas buvo padarytas labai nediplomatiškai. Reikėję pirma pasitarti su galimais unijos šalininkais. Viešai keliamas klausimas buvo jau iš anksto nulemtas nepasisekti, nes tiek prezidentas, tiek ir valdžia tuo metu turėjo remtis vokiečiais. Savaime suprantama, kad toks lenkų

siūlymas buvo griežtai lietuvių atmestas (toks siūlymas, žinoma, ir kitokia forma siūlomas, būtų buvęs atmestas). Delegacijai teko tuojau, nieko nelaimėjus, grįžti.[76]

Staniševskio derybos Kaune. Dar Šauliui tebebūnant Varšuvoje, Lenkijos vyriausybė nusprendė siųsti į Kauną delegeciją derybų. Delegacijai pirmininkavo įgaliotas ministras S. Staniševskis, jos sekretorium buvo V. Pšesmickis, nariais — mjr. M. Mackevičius ir poručnikas M. Hurčinas. Delegacijos paskirtis buvo ištirti politines lietuvių nuotaikas vietoje. Buvo tikėtasi, kad lietuvių tarpe rasis unijai pritariančių asmenų. Šis tikslas turėjo savo išraišką net ir oficialiame įgaliojimo rašte Staniševskiui, kuriame pastarasis buvo įgaliotas tartis ne su Lietuvos vyriausybės, bet su lietuvių tautos atstovais.[77]

Delegacija atvyko į Kauną gegužės 28 d. Kitą dieną lenkų atstovai jau pradėjo tartis su ministru pirmininku Sleževičium. Sleževičius delegaciją priėmė gan šaltai. Nors ir puikiai mokėjo lenkiškai, tačiau, tardamasis su lenkais, Lietuvos ministras pirmininkas kalbėjo per vertėją, vertusį jo kalbą prancūziškai.[78] Į Sleževičiaus priekaištą, kad lenkai esą kalti už Šaulio misijos Varšuvoje nepasisekimą, Staniševskis atsakė, kad jo atvykimas į Kauną esąs tikras įrodymas, kad lenkai nori užmegzti santykius tarp abiejų tautų. Lenkija niekada nebuvusi atsisakiusi pripažinti lietuviams teisės būti nepriklausomiems. Šių derybų tikslas esąs nustatyti formalaus pripažinimo smulkmenas.[79]

Sleževičius reikalavo, kad lenkai pripažintų nepriklausomą Lietuvos valstybę buvusio Obosto ribose ir kad lenkų kariuomenė pasitrauktų iš jos užimtos Lietuvos teritorijos, civilinį okupuoto krašto administravimą tuojau perleisdama lietuviams. Staniševskiui pasisakius apie lenkų okupuotų kraštų tautų apsisprendimo teisę ir užsiminus apie plebiscitą, derybos vos nenutrūko. Norėdama derybos užvilkinti, lenkų delegacija pareiškė, kad ji kreipsiantis į savo vyriausybę dėl papildomų nurodymų. Savo pranešime Lenkijos vyriausybei Staniševskis rašė, kad pirmas susitikimas su Lietuvos ministru pirmininku padaręs blogą įspūdį ir kad sunku esą rasti susitarimo pagrindą. Lietuvos vyriausybę jis pavadino progermaniška ir nepopuliaria. V. Pšesmickis savo rašte vyriausybei prileido, kad Šaulys po nesėkmingų derybų Varšuvoje blogai nuteikęs lietuvių valdančius sluoksnius.[80]

1919 m. birželio 2 d. papildomuose nurodymuose lenkų delegacijai Pilsudskis liepė pareikalauti iš lietuvių tiksliau nu-

sakyti jų teritorinius siekimus. Delegacijai buvo liepta tęsti darbus, tirti padėtį vietoje ir pradėti varyti akciją prieš nepalankias lenkams nuotaikas. Galutinio sprendimo apie derybas delegacijai nebuvo leista daryti.[81]

Veikdama pagal šias Pilsudskio instrukcijas, lenkų delegacija birželio 7 d. turėjo antrą pasikalbėjimą su Sleževičium. Staniševskis pasistengė sudaryti lietuviams klaidinantį įspūdį, kad lenkai tariamai rimtai žiūri į lietuvių reikalavimus perleisti jiems civilinę administraciją lenkų okupuotoje teritorijoje. Tuo būdu lenkai norėjo užvilkinti derybas, kad galėtų ilgiau likti Kaune ir įvykdyti jiems pavestus uždavinius. Pačioje pasikalbėjimo pradžioje Staniševskis pareiškė, kad jis gavęs džiugią naujieną — Lenkijos vyriausybė sutinkanti nagrinėti okupuotų teritorijų perleidimo lietuviams administruoti klausimą. Šis sutikimas tebuvo, žinoma, diplomatinė fikcija. Staniševskis pareikalavo dar, kad lietuviai duotų papildomų paaiškinimų dėl tikslių sienų teritorijos, kurioje lietuviai pretenduoja įvesti savo valdžią, dėl būsimų santykių tarp civilinės lietuvių ir karinės lenkų valdžios ir kitais su civilinės administracijos perleidimu susijusiais klausimais. Tą pačią dieną lenkai įteikė raštu suformuluotus šiuos klausimus Sleževičiui, kuris sutiko suteikti reikalaujamų paaiškinimų.[82]

Birželio 11 d. Lietuvos vyriausybė jau buvo paruošusi smulkmenišką atsakymą į lenkų iškeltus aikštėn klausimus. Teritoriniai reikalavimai buvo šiek tiek sumažinti. Atsisakyta nuo Vileikos ir Disnos apskrities; Gardino gubernijos, išskyrus Gardino miestą, valstybinio priklausymo klausimas paliktas spręsti taikos konferencijai, tačiau ir ten buvo reikalaujama, kad būtų leista veikti lietuviškiems komisarams. Birželio 11 d. Lietuvos vyriausybės nota pakartojo reikalavimą pripažinti nepriklausomą Lietuvos valstybę nurodytose sienose ir grasė nutraukti derybas, jei iki birželio 18 d. nebus gauta aiškaus atsakymo į notoje pareikštus reikalavimus.[83]

Kitą dieną, t.y. birželio 12 d., gavęs šią notą, Staniševskis laikė savo misiją baigta. Nuo gegužės 28 d. iki birželio 12 d. jam pakako laiko surinkti smulkių informacijų apie nepriklausomos Lietuvos padėtį ir atlikti užsibrėžtus uždavinius lenkų mažumos tarpe.

1919 m. pradžioje Pilsudskis buvo nuomonės, kad Lietuvos lenkai turi boikotuoti bet kurį darbą, susijusį su Lietuvos valstybingumu. Tačiau su laiku lenkų politikų nusistatymas šiuo klausimu keitėsi. Gegužės 9 d. laiške Pilsudskiui lenkų kariuomenės Vilniaus grupės vadas Rydz-Smigly taip

rašė: "Manau, kad, priešingai Jūsų instrukcijoms lietuvių armijos dezorganizavimo klausimu, lenkus reikia joje laikyti, kad turėtume: a) nuolatinių žinių, b) kad galėtume juos atitraukti su kuo didžiausiu padariniu eventualios akcijos metu".[84] Pastaroji lenkų generolo nuomonė, matyt, paėmė viršų. Kalbėdamasis su vietos lenkais, Staniševskis įtikinėjo juos, kad nesišalintų nuo darbo pas lietuvius, mjr. Mackevičius patarinėjo lenkams karininkams likti lietuvių armijos eilėse, "kol gaus atitinkamus nurodymus".[85]

Laikydamas savo misiją baigtą, Staniševskis birželio 12 d. atsisveikino su Sleževičium. Prižadėjo, kad lenkai atsiųs galutinį atsakymą, ir prašė prailginti jo terminą iš 18 į 26 birželio.[86]

Lenkų Užsienių Reikalų ministerija 1919 m. birželio 24 d. parašė visai aiškiai neigiamą atsakymą. Lenkija atsisakė pripažinti nepriklausomą Lietuvos valstybę dėl tariamai tebetrunkančios ten vokiečių okupacijos. Teisindamiesi tuo pačiu argumentu, lenkai atmetė lietuvių reikalavimą įvesti savo civilinę valdžią lenkų okupuotoje teritorijoje. Lenkų nota pabrėžė dar, kad lenkų kariuomenės okupuotų sričių gyventojai nenorį priklausyti Lietuvai, jie reiškią tiesiog priešingus pageidavimus. Nota baigiama pareiškimu, kad "gyventojai patys nuspręs, kokia turės būti jų ateitis".[87]

Lietuviai lenkų okupuotame Vilniaus krašte. Užimdamas Vilnių, Pilsudskis ketinęs sudaryti Lietuvos valdžią iš Lietuvos Valstybės Tarybos opozicijos, būtent iš M. Biržiškos, S. Kairio, J. Vileišio ir S. Narutavičiaus.[88] Šią grupę Pilsudskis norėjęs prijungti prie Vilniaus pilsudskininkų. Šie asmenys turėję Vilnių sujungti su Kaunu ir Lietuvą su Lenkija.

Osmolovskis ir Biržiška. Balandžio 23 d., Vilniaus miesto burmistro V. Abramavičiaus pakviestas, M. Biržiška atvyko į miesto valdybą, kur jis turėjo svarbų pasikalbėjimą su vyriausiuoju Rytų žemių komisaru J. Osmolovskiu. Osmolovskis kalbėjo taip saldžiai ir palankiai lietuviams, jog nenusimanantį apie lenkų politiką jis būtų tikriausiai savo pusėn suviliojęs.

Jau pati pasikalbėjimo pradžia buvo neįprasta: Osmolovskis atsiprašė Biržišką nemokąs lietuviškai, tad kalbėsiąs lenkiškai. Tatai, žinoma, išgirsti iš lenko Vilniuje buvo nepaprasta naujiena — lietuvis su lenku turi kalbėti lenkiškai, bet kad lenkas su lietuviu kalbėtų lietuviškai — negirdėtas dalykas! Osmolovskis kalbėjo Biržiškai apie pilsudskininkų palankumą Lie-

tuvai ir apie reikalą lietuviams eiti drauge su lenkų kariuomene, kad įveiktų stipresnius dešiniuosius. Pats Osmolovskis esąs žemės reformos šalininkas, Lenkijos vyriausybė pripažįstanti Vilnių esant neginčijamą Lietuvos ir lietuvių sostinę, Vilnius suspiesiąs apie save visą Lietuvą ir lietuvių tautą, lenkai pavydį lietuviams jų iš sveikų mužikų kilusios šviesuomenės. Prikalbėjęs gausybę komplimentų lietuviams, Osmolovskis pareiškė, kad jis, būdamas Pilsudskio įgaliotas, norėtų užmegzti su lietuviais gerus santykius, lietuviams būsią pavestos svarbiausios ir įtakingiausios vietos, lietuviai Vilniuje turėsią teisėtą pirmenybę. Nors lenkai nori Vilniuje kurti savo universitetą, bet jei lietuviai tenorėsią kurti tik savo lietuviškąjį, tai Osmolovskis paremsiąs lietuvius ir neleisiąs steigti lenkiškojo universiteto.[89]

Šie Osmolovskio komplimentai ir pats jo siūlymas buvo grynai provokacinio pobūdžio — visiška priešybė tam, ką jis tą pačią dieną buvo pasakęs uždarame Vilniaus miesto valdybos ir kitų žinybų viršininkų susirinkime.[90] Kiaurai supratęs visą Osmolovskio diplomatinę gudrybę, Biržiška atsakė, kad malonu išgirsti Lenkijos vyriausybę pripažįstant Vilnių Lietuvos sostine, tad jis ir neabejojąs, kad lenkai jį užleis lietuviams, kai bolševikai nebegrės Lenkijos nepriklausomybei. Kadangi Vilniaus lietuviai tėra tik visos lietuvių visuomenės dalis, tai jie atskiros politinės linijos neves. Lietuviai nereikalauja pirmenybės: jie tereikalauja lygybės su lenkais, tačiau tokių pat teisių jie reikalauja ir gudams bei žydams. Kaip vakar išrinkto lietuvių komiteto pirmininkas, Biržiška Osmolovskio pareiškimą pakartosiąs komitetui ir prašė jo leidimo dar kartą pas jį ateiti ir komiteto vardu kalbėti.

Osmolovskis užtikrino Biržišką, kad su Vilniaus lietuviais susiprasiąs, ir prašė jo, kaip įgalioto Varšuvos vyriausybės atstovo, reiškiančio Pilsudskio nuomonę ir nusistatymą, žodžius pakartoti komitetui.[91]

Balandžio 26 d. Biržiška pranešė susirinkusiam posėdžio lietuvių komitetui Osmolovskio pareiškimo turinį ir balandžio 28 d., nuvykęs ps Osmolovskį, perskaitė jam jo paties, Biržiškos, ir Tumo pasirašytą tokio turinio raštą:

"Generaliniam Rytų Žemių Komisarui J. Osmolovskiui.

Vaduodamies demokratine Lietuvos nepriklausomybe, mes, Vilniaus lietuvių demokratinių grupių atstovai, laikom okupacija įvykusį Lenkų kariuomenės Vilniaus užėmimą.

Mes norėtume tikėti tos kariuomenės vyriausiojo vado paskelbtuo-

ju balsu: "duoti visiems valios ir laisvės rišti vietos tautų ir tikybos reikalus be kokio smurto ir prievartos iš lenkų pusės". Bet iš šių dienų gyvenimo faktų dar nematyti, kad galėtų įvykti tie geidžiamieji žadai.

Mes matome, jog su kiekviena okupacija įra krašto gyvenimas. Juo sunkiau tai atjuto Lietuva, ypačiai jos sostinė Vilnius, matęs tiek okupacijų. Reakcija, kuri, bolševikams atsitraukus, pakėlė savo galvas, dar labiau apsunkina jo padėjimą. Dėl to mes manome, jog būtinai reikalinga sutraukti visas demokratines jėgas, norint atstatyti suirusį krašto gyvenimą ir sustiprinti bekylančią Lietuvos valstybę, ir užtikrinti šias darbo sąlygas:

1) Išėmus fronto dalykus, visą valdžią pavesti vietos gyventojams;

2) Visas valdymo įstaigas remti demokratiniais visuomenės sluoksniais;

3) Įvykdyti gyveniman visų vietos tautų teisių lygybę;

4) Įkūnyti tikrą vietos kalbų lygybę;

5) Įvykdyti gyveniman visas pilietines liuosybes (žodžio, spaudos, sąžinės, susirinkimų, draugijų ir t.t.);

6) Sustabdyti politinį terorą;

7) Nuginkluoti vaikiščius ir savanorių gaujas;

8) Pašalinti visas kliūtis ekonominiam krašto atgijimui, ypačiai neleisti vežti iš Lietuvos bet kokį turtą.

Šiomis, okupacijos vyresnybės užtikrintomis, sąlygomis mes tegalime dėtis prie darbo, reikalingo krašto gerovei atstatyti, imantis ant savęs ir sunkios atsakomybės už jį".[92]

Išklausęs šį raštą, Osmolovskis pareiškė, kad jis visai pritaria šio krašto reikalavimams, išskyrus aštuntojo dalį dėl Lietuvos turtų išvežimo. Varšuvos vyriausybė esanti nusistačiusi remti savo valiutą Lietuvos miškais ir juos pardavinėti. Osmolovskis pasisakė tą pat vakarą važiuojąs į Varšuvą, ir tenai vyriausybė "be abejo" pritarsianti lietuvių pageidavimams, ir jis, po kelių dienų grįžęs į Vilnių, tuojau pakviesiąs lietuvius nuoširdžiai dirbti bendro darbo.

Tik gegužės 20 d. Osmolovskis grįžo iš Varšuvos. Apie "palankų Varšuvos atsakymą", apie Osmolovskio siūlytą lietuvių "pirmenybę" ar lietuvių reikalautą lygybę su lenkais Vilniuje nebebuvo toliau nė kalbos. Lietuviai buvo vis griežčiau persekiojami, net labiau už žydus ir gudus, kuriuos lenkai dar tebesitikėjo panaudoti savo politiniams tikslams. Šią politinę kryptį Osmolovskis ne tik palaikė, bet jai net ir vadovavo. Jau gegužės 22 d. Osmolovskis, tik ką grįžęs iš Varšuvos, parašė Lietuvos geležinkelio (kolei litewskiej) Vilniaus vadovybei slaptą (poufne) nurodymą, kad 4.000 geležinkeliečių tarpe teleidžiama laikyti tik 30 lietuvių (30 koncedowanych litwinów). Gavęs šį, aiškiai prieštaraujantį ankstyvesniems Osmo-

lovskio pažadams, raštą, M. Biržiška birželio 12 d. paskelbė jį savo laikraštyje "Glos Litwy" (nr. 23), kartu primindamas Osmolovskiui įteiktus balandžio 27 d. lietuvių reikalavimus, jo pareikštą tiems reikalavimams pritarimą ir pažadą savo žodžius patvirtinti raštu. Osmolovskis sukėlė didelį triukšmą dėl šio įvykio geležinkeliečių valdyboje, tačiau jam nepasisekė sužinoti, kas įteikė Biržiškai tą slaptą instrukciją.[93]

Osmolovskiui įteiktasis balandžio 27 d. Vilniaus lietuvių raštas buvo Lenkijos politinių veiksnių "pamirštas". Buvo paleista net gandų, kad jis kažkur užsimetęs. Šis, lenkų politikams vėliau nebemalonus, raštas "dingo" arba dėl to, kad Osmolovskis buvo pažadėjęs suteikti lietuviams daugiau teisių, negu Pilsudskis buvo nusistatęs jų duoti, arba veikiausiai dėl to, kad Pilsudskis suprato, jog Vilniaus lietuvių nepasisekė tuščiais pažadais suvilioti ir atitraukti nuo Kauno vedamos bendrosios Lietuvos politikos. Ir Vilniaus lietuviai pasirodė kietas, neįkandamas riešutas.

L i e t u v i ų s p a u d a l e n k ų o k u p u o t a m e V i l n i u j e. 1919 m. balandžio mėnesį bolševikų okupacijos pakeitimas lenkų okupacija suteikė progos Vilniaus lietuviams atgaivinti bolševikų valdymo metu visai nuslopintą veikimą. Pirmajame Laikinojo lietuvių komiteto posėdyje buvo nutarta leisti laikraštį, kuris gintų Vilniaus lietuvių reikalus ir vadovautų politiniam ir tautiniam lietuvių veikimui. Iš komiteto tarpo buvo išskirta redakcinė komisija, kurią sudarė M. Biržiška, S. Čiurlionienė, I. Jonynas, kun. Šepetys ir kun. Tumas. Ši komisija, arba "redakcinis komitetas", nutarė leisti "kiek galima dažniau" laikraštį "Nepriklausomąją Lietuvą". Pirmas laikraščio numeris išėjo balandžio 25 d., ir "Nepriklausomoji Lietuva" tuojau virto dienraščiu. Dienraštį rėmė savo prenumerata daugiausia miesto gyventojai, nes Vilnius buvo atskirtas ne tik nuo nepriklausomos Lietuvos, bet ir nuo lenkų okupuotų sričių, kurias lenkai labai pamažu tepradėjo tvarkyti. Laikraščio administracijai teko naudotis savu "paštu" — per tam tikrus pasiuntinius, klebonus, vėliau dar ir mokytojus, ir per šiaipjau susipratusius lietuvius. Toks paštas veikė ir vėliau, ypač 1921-1922 m., nes lenkų administracija stengėsi sukliudyti lietuviams kaimiečiams gauti lietuvišką spaudą.[94]

Pagal tai, kaip vietinė administracija varžė, "Nepriklausomoji Lietuva" išgyveno tris periodus: 1. ligi 1919 m. liepos 21 d., 2. nuo liepos 21 iki gruodžio 21 d., kada laikraštis, išleidęs 134 nr., nustojo ėjęs, ir 3. bolševikų laikai. Pirmame periode laikraštis galėjo laisvai reikšti savo mintis.

Spauda tik buvo perspėta, kad neįžeistų lenkų kariuomenės garbės. Lenkų policija dar nedaug tekibo prie laikraščio — ji tik pradėjo kvosti korespondentus, gąsdindama juos protokolais, kalinimu ir kitokiais nemalonumais. 1919 m. liepos 21 d. buvo įvesta karo cenzūra. Laikraščio skiltyse atsirado baltų vietų, kurias vėliau redakcija buvo valdžios priversta užpildinėti skelbimais ar kuo kitu. 1920 m. liepos 17 d. prasidėjęs trečiasis laikraščio gyvavimo laikmetis tebuvo trumpas.[95]

"Nepriklausomoji Lietuva" labai aiškiai pasisako dėl pagrindinių lietuvių tautos siekimų. Jau laikraščio pirmojo numerio pirmajame straipsnyje "Naujoji valdžia" J. Š(epetys) aiškiai pareiškia: "lietuvių krūtinės negalės pilnai kvėpuoti laisvės laime, jei jie neturės savo sostinės — Vilniaus". Vilniaus ir jo reikšmės klausimu ir šiaipjau dažnai užsimenama. Štai vienas kitas pavyzdys. "Kas taiko į Vilnių, tas taiko į lietuvių širdį: tas mūsų priešininkas" (7 nr.). "Jei mes jo (Vilniaus) neišsižadame ir niekados neišsižadėsime, tai vien dėl idėjos, dėl istorijos, ne dėl ko kita" (87 nr.).

Taip pat jau laikraščio pirmajame numeryje pasisakyta ir dėl kito pagrindinio lietuvių tautos siekimo — dėl Lietuvos nepriklausomybės. S. Č(iurlionienė) straipsnyje "Didysis mūsų obalsis" kalba apie nepriklausomybę, kaip apie visus lietuvius vienijantį šūkį, ir pareiškia: "tikrai gyventi tegalėsime nepriklausomoje Lietuvoje".

Iš nepalaužiamo lietuvių tautos nepriklausomybės ir Vilniaus siekimo seka ir nusistatymas dėl lietuvių-lenkų santykių.

> "Todėl unija ar federacija su Lenkija būtų kenksmingiausias smūgis mūsų krašto gerovei. Dėl bet kurios federacijos su Lenkija mūsų kartos keiktų mus, kaip mes keikiam Jogailą ir jo sėbrus. Lenkų peršamoji unija ar federacija būtų naujas kapas mums ir Lietuvos nepriklausomybės idėjai. Kartą jau mus skaudžiai pamokė istorija. Todėl visomis pastangomis privalome rūpintis nekartoti senųjų klaidų" (19 nr.).[96]

Kai daugeliui Vilniaus lietuvių, ypač dėl lenkų valdžios persekiojimų, susidarė nuotaika keltis į Kauną, "Nepriklausomos Lietuvos" 3 numeryje nepasirašytame straipsnyje "Į Kauną" duodamas toks pamokymas:

> "Tik karininkams kelias į Kauną atidaras; visi kiti, galintieji šiokiu ar tokiu būdu savo visuomenei patarnauti, neturi teisės, taip, n e t u r i t e i s ė s kojos iš Vilniaus iškelti, nors tai tas pereinamas laikas sunkus ir slėgiantis, mes gi Vilniaus ateities neatsižadame . . .

reikia suprasti savo priedermė piliečio, visuomenės nario lietuvio priedermė, neieškot, "kur lengviau", bet stovėt ten, kur reikia".

Ta pati mintis dar labiau išryškinta ir praplėsta taip pat ir M. B(iržiškos) straipsnyje "Rimta valanda" (10 nr.):

"... Politinis nusistatymas, balandžio 27 d. pareikštas Generaliniam Rytų Žemių Komisarui pil. Osmolovskiui, yra aiškus, nepamainomas. Tvirtai įsitikinę galutiniu Lietuvos nepriklausomybės įvykdinimu su Vilniaus sostine.., turime 1) likti Vilniuje, jei bent badas ar prievarta iš čia išvys; 2) kelti savo įstaigas; 3) stoti bendran kuriamąjin visuomenės darban su kitomis Vilniaus tautomis, ypačiai atsirėmę jų demokratiniais sluoksniais; 4) kelti politinę ir kultūrinę plačiųjų minių sąmonę, padėdami joms susiprasti ir pajusti Vilniaus reikalų bendrumą su visa Lietuva ir tos Lietuvos savybes".[97]

Patys pagrindiniai "Nepriklausomosios Lietuvos" žurnalistai buvo kun. J. Tumas ir mokytojas S. Matjošaitis. M. Biržiška šitaip tuos abu laikraštininkus abibūdina:

"... palaikęs santykius, tur būt, su visais šioje vyskupijoje lietuviais kunigais, visų smulkmeniškai informuojamas, Tumas mums čia buvo neišsemiamas žinių aruodas, o jo "Nepriklausomoji Lietuva", kad ir tų žinių tik dalį tegalėjusi paskelbti, gražiai informavo visuomenę, įspėdama kur reikiant dėl to ar kito pavojaus, rodydama lenkų "gražių" žygių negražią tikrovę ir tuo padėdama prieš ją veikti. Suprantama, jog prieš "Nepriklausomąją Lietuvą" ir jos pavojingąjį redaktorių kilo didelė lenkų kunigų ir endekų neapykanta ir pasiryžimas juo nusikratyti... Mokytojas Stasys Matjošaitis... Vilniaus sąlygų pažinimo atžvilgiu su Tumu, žinoma, negalėjo lygintis, kaip ir populiarumo atžvilgiu visuomenėje. Mūsų visuomenė nei anksčiau apie jį nežinojo kaip apie rašytoją, nei dabar, jam besispausdinant kiekviename "Nepriklausomos Lietuvos" numeryje, neką apie jį težinojo, nes savo vardo jis niekuomet nesirašė, tik vis slapyvardžiu... Taip pat, žinoma, nei tuomet, nei vėliau lenkai nežinojo jo žurnalistinės veiklos, tad ir jai nekliudė... O tuo tarpu Matjošaitis rašė už Tumą dažnai ne tik griežčiau ir smarkiau, bet ir nuosakiau. Jo straipsniai, Tumo kartais dedami tik antriniais, nekartą buvo tikri vedamieji... Aukštaitis ir suvalkietis, feljetonistas ir šiaip žurnalistas, žinomas talentas ir nežinomas slapyvardis, gyvas smarkuolis ir šaltas griežtuolis, juodu kits kitą atitiko ir tik drauge suteikė "Nepriklausomai Lietuvai" reikalingo jai svorio mūsų visuomenėje".[98]

"Nepriklausomoji Lietuva" puikiai sugebėjo reikšti Vilniaus lietuvių visuomenės politinį nusistatymą ir drąsiai gynė tos visuomenės reikalus, tačiau šio laikraščio balsas negalėjo būti išgirstas lenkiškai kalbančios Vilniaus visuomenės dalies. Ši visuomenės dalis buvo nustatinėjama prieš lietuvius visokiausio-

mis priemonėmis, kokias tik sugebėjo išrasti Varšuvos pilsudskininkų ir Vilniaus endekų vadovaujantieji politiniai organai. Propagandos įrankiu prieš Lietuvą buvo vartojami net badaujančiai varguomenei atsiųstieji Amerikos miltai ir lašiniai, skelbiant, kad tos gėrybės esančios aukojamos "turtingos ir dosningos" Lenkijos. Kaime šie Amerikos aukotieji maisto produktai buvo davinėjami tiktai tiems, kurie sakėsi esą lenkais ar bent sutikdavo rašytis už lenkų valdžią Lietuvoje.[99]

Tiek Vilniuje, tiek ir provincijoje lenkai nuolat rengė susirinkimus ir mitingus, kurių tikslas buvo skelbti rezoliucijas, kad gyventojai norį dėtis su Lenkija. Šia akcija lenkai norėjo ne tik suagituoti žmones už Lenkiją, bet ir gauti Paryžiuje vykusiai taikos konferencijai įrodymų, kad krašto gyventojai esą nusistatę už Lenkiją.

"Net turgun žmonėms suvažiavus kuris Varšuvos agitatorius paskaitydavo kokių rezoliucijų, kurių žmonės paprastai ne tik nesuprato, bet ir gerai neišgirdo, ir paskui skelbdavo tos vietos tiek ir tiek tūkstančių žmonių pareikštus norus dėtis su Lenkija.[100]

Daugiausia šia kryptimi veikė ne tik lenkų veikėjų, bet ir okupacinės administracijos ir kariuomenės remiama 1918 m. Varšuvoje įkurtoji ir 1919 m. gegužės mėnesį pradėjusi veikti ir Vilniaus krašte, politinė organizacija "Straž Kresowa" (Pakraščių Sargyba). Bendrai veikdama su lenkų įstaigomis, ši organizacija siekė ne tik sulaužyti lietuvių pasipriešinimą lenkų tikslams, bet ir kiek tik galima daugiau lietuvių pašalinti iš Vilniaus krašto, vartodama įvairias persekiojimo priemones.

Nuo pat lenkų okupacijos pradžios Vilniaus krašto gyventojai buvo kiršinami prieš lietuvius įvairiomis brošiūromis, lapeliais. Propagandą prieš lietuvius varė ir periodinė Vilniaus lenkų spauda. Uoliausiai kurstė prieš lietuvius, Lietuvos vyriausybę ir nepriklausomybę Vilniaus endekų dienraštis "Dziennik Wileński". Ypatingą vaidmenį vaidino Pilsudskio politikai Lietuvoje remti skiriamas laikraštis "Nasz Kraj" ("Mūsų Kraštas"). Šį laikraštį faktiškai leido lenkų kariuomenės vadovybės politikos, spaudos ir žvalgybos skyrius. Kai endekai aiškiai pasisakydavo už Vilniaus krašto aneksiją ir nebuvo linkę bent kiek skaitytis su Lietuva, su kuria jie tikėjosi ir šiaip susidorosią, Pilsudskis vis dar tikėjosi anksčiau ar vėliau priversti Lietuvą susidėti su Lenkija. Ir Pilsudskis Vilnių laikė lenkišku miestu, tačiau, tam tikromis sąlygomis perleisdamas Lietuvai Vilnių, jis tikėjosi atgaivinti Lenkijos-Lietuvos uniją.

"Visa toji . . . ir Vilniaus ir Varšuvos spauda, Varšuvos jai pri-

statytieji redaktoriai ir bendradarbiai ir šiaip atsiųstieji agitatoriai apipuolė . . , tiesiog apsvaigino iš vienos okupacijos kiton vis įkliūvančius Vilniaus žmones, išvargusius, išbadėjusius, visa ko bijančius ir kiekvienai jėgai nusilenkiančius".[101]

Ir vis dėlto Vilniaus lietuviai, kad ir žinodami esą daug silpnesnį už Varšuvą, "atsidūrę okupacinėje jos valdžioje, tad turėdami prieš save karines ir žandarmerijos pajėgas, administracijos aparatą ir laisvą bei gausiai Varšuvos subsidijuojamą lenkų organizavimąsi, patys būdami persekiojami, suvaržyti, atskirti nuo savųjų ir dažnai bepinigiai", drįso pasipriešinti lenkų spaudos monopoliui ir nutarė leisti dienraštį lenkų kalba "Glos Litwy".[102]

Pirmas šio laikraščio numeris išėjo 1919 m. gegužės 15 d., paskutinis — 1922 m. sausio 28 d., bet jam, vis valdžios uždaromam, teko per tą laikotarpį atgimti net keturis kartus.[103] Faktinis laikraščio redaktorius buvo M. Biržiška. Iš visos eilės bendradarbių pats gabiausias ne tik "Glos Litwy", bet ir iš viso 1919-1920 m. lenkų žurnalistas (ir patys lenkai tatai pripažindavo) buvo Andrius Rondomanskis (vėliau Randamonis), kuris "savo gyva, smailia plunksna, sąmoju, grynai lenkišku stilium ir giliu, graudžiu lietuvišku jausmu . . . ne tik pagyvindavo . . . dienraštį, bet tiesiog jį papuošdavo . . ."[104]

"Glos Litwy" aiškino Lietuvos siekimus ir tų siekimų vykdymo būdus, kovojo su Varšuvos politikų skleidžiamais prieš lietuvius melagingais gandais ir šmeižtais, sekė tiek Lenkijos vyriausybės, politinių srovių ir paskirų veikėjų, tiek ir ypač Vilniaus krašto administracijos žodžius ir darbus Lietuvos, lietuvių ir Vilniaus krašto atžvilgiu, keldavo aikštėn lenkų slepiamus ir lietuviams pavojingus dalykus ir beveik visu savo turiniu gynė Lietuvos reikalus nuo lenkų agresyvumo.[105] Kokį šis laikraštis atliko vaidmenį, taip nusako pats buvęs jo redaktorius M. Biržiška:

"Glos Litwy", žinoma, nenulėmė Lietuvos ir Lenkijos kovos dėl Vilniaus nei jųdviejų tarpusavių santykių, o ir nesurišo, kad ir rišo, Vilniaus siūlų su Nepriklausomąja Lietuva, bet su savo palikuonimis ligi 1922 m. pusės, kai Varšuvos politikų galutinai buvo uždraustas, nemažai svėrė politiniame ir iš dalies visuomeniniame vilniečių gyvenime, ne tik lietuvių, bet ir pačių lenkų, net gudų ir žydų, taip tenka spręst žinant vilnietišką jo skaitytojų tarptautinę sudėtį, o taip pat gyvą įvairiatautės Vilniaus spaudos, ypačiai lenkiškų laikraščių, reagavimą į jo straipsnius, žinias ir informacijas".[106]

Okupantų savivalė ir tautinis persekiojimas. Vilniuje dar tebelipdant "laisvinamuosius" Pilsudskio,

gen. Smiglo ir plk. Belinos atsišaukimus, lietuviams teko patirti visai priešingą tiems plakatų šūkiams tikrovę — metų metais prieš lietuvius kurstomos miesčionijos puolimą, tariamai "vaduotojų" vaidmenį vaidinusios lenkų kariuomenės "atvirą ir cinišką prieš lietuvius agresyvumą" ir paties Pilsudskio pastatytos administracijos lietuviams skaudžius potvarkius ir žygius.

Nors Vilnių užėmusi lenkų kariuomenė skelbėsi esanti tautų vaduotoja, tačiau iš tikrųjų nebent vienam iš šimto karių terūpėjo kokie nors idėjiniai šūkiai. Ši kariuomenė, kad ir turėjo garbingą legionininkų vardą, tačiau joje jau nebebuvo 1914-1915 m. idealistų legionininkų dvasios. Kariuomenės masę sudarė daugiausia perėjūnai iš Lenkiją pasidalinusių valstybių armijų, penktus metus ėję karo tarnybą, kuriems nerūpėjo jokie idėjiniai dalykai ir kurie buvo gerokai apibanditėję. Be šitų, toje kariuomenėje tarnavo dar 1919 m. savanoriai — Vilniaus miestelėnai, Vilniaus ir Suvalkų krašto, Gudijos ir net Lenkijos kaimo bernai, stoję kariuomenėn arba lenkų kunigų, dvarininkų ar šiaip kieno paraginti, arba nuotykių ieškodami, kiti vėl nedarbo ir bado verčiami, dar kiti tikėdamiesi pasipelnyti. Bekovodami su bolševikais, lenkų kariai užsikrėtė tokiomis pat ydomis, kuriomis jie kaltino bolševikų armiją:

> "Žiaurumas, plėšikiškumas, kryžiuokiškas patvirkusio ginkluočio nusistatymas beginklių atžvilgiu, tamsiausio "lenko" pažiūra į visa, kas nelenkiška — štai savybės, kuriomis mums paprastai reiškėsi lenkų kariai . . . Net šviesesni . . . karininkai . . . santykiuose su mumis vis dėlto per daug nesivaržė".[107]

Tamsūs, sužiaurėję lenkų kariai puikiai susigyveno su tokiais pat tamsiais išbadėjusiais, lenkų veikėjų kurstomais, sužiaurėjusiais Vilniaus minios miesčionimis. Parapijose, sueigose, per organizacijas ir spaudą lenkų veikėjų "nustatoma miesčionija teskirstė Vilniaus pasaulį dviem pusėm: vienoje Dievo ir Bažnyčios laiminami lenkai, kitoje — velnio valdžios bolševikai, šiems pasitraukus — žydai, lietuviai ir šiaip kas nesideda su lenku . . . jau Veitkos-Klingerio 1918.XII.31 paskelbtas mobilizacijos įsakymas sviedė tą šūkį minioms: "Kto w Boga wierzy — będzie z nami! Kto w szatana — przeciw nam" (Kas Dievą tiki bus mūsų eilėse! Kas tiki velnią — bus mūsų priešas!)".[108]

Minios kurstytojai visada išrasdavo lietuviams kalčių, įrodančių, kad lietuviai esą ne Dievą, bet velnią tikinčiųjų pusėje. Dėl vokiečių okupacijos meto priespaudos, pvz., kalta buvusi "vokiečiams parsidavusi" Taryba, dėl sovietinės valdžios Vil-

niui atneštų vargų kalti buvę lietuviai komisarai, nors ir daug lenkų tarnavo bolševikų komisariatuose ir, antra vertus, daugelis kunigų su pačiu vyskupu buvo lietuviai.

Per 1919 m. Velykas žydams buvo suruoštas pogromas, per kurį "keliasdešimt užmuštų ir tiesiog nužudytų, šimtai sužeistų, tūkstančiai sumuštų, visaip kitaip apkultų ir dažniausiai apiplėštų; savo materialinius nuostolius žydai vertino milijonais rusų rublių". Šias skerdynes lenkai aiškino tuo, kad žydai gausingai tarnavę raudonuosiuose komisariatuose ir šaudę į lenkų kareivius. Žudynėse ir plėšimuose dalyvavo tiek kariai, tiek ir civiliai.[109]

Kruvinų skerdynių lietuviams lenkai nebuvo suruošę, tačiau nekruvinų, moralinių "skerdynių" lietuviai neišvengė.

"Retas kuris Vilniaus lietuvis bus kratos išvengęs ir nedaugelis negavę materiališkai nukentėti".[110] "Gana kvailiausio savanorių-šnipų pranešimo, gana kieno nors nurodymo gatvėje, jog šis ar kitas inteligentas esąs "lietuvis-šovinistas" ar "lietuvis-litvomanas", ir jis tuojau yra suimamas. Bekratant ar besuimant, prapuola pinigų, laikrodžių, šaukštelių, medžiagos . . . Besuimant ir betyrinėjant, nekartą pasityčiojama iš lietuvių politinių pažiūrų ir tautinio įsitikinimo . . ."[111]

Kaip lenkai sauvaliavo Vilniaus krašto lietuvių kaime, matyti iš 1919 m. birželio 6 d. ties Švenčionimis įvykusio slapto lietuvių suvažiavimo pasisakymo dėl okupantų sauvalės ir iš to padarytų išvadų. Tame suvažiavime

"Ašmenos, Giedraičių, Molėtų, Inturkės, Kaltanėnų, Trakų, Tverečiaus, Daugeliškio, Palūšės, Vidžių, Drūkšių, Gaidės, Rimšės, Smalvų ir Dūkštų . . . atstovai nustatė, kaip lenkai persekioja lietuvius, plėšdami, plakdami, kišdami į kalėjimus, gėdydami moteris, varydami baudžiavos į dvarus po 2 dienas savaitėje, drausdami lietuviškai kalbėti, versdami rašytis prie Lenkijos arba patys juos įrašydami".

Šie atstovai "nutarė reikalauti iš Lietuvos vyriausybės ginklų, kad patys išvarytų lenkus iš savo krašto. Ginklų negavę, žmonės labai pyko".[112]

Daugybę lenkų okupantų sauvalės ir Vilniaus krašto žmonių persekiojimo faktų duoda įvairūs lietuvių šaltiniai.[113] Neleistiną okupantų elgesį patvirtina ir turimieji lenkų šaltiniai. Čia cituojamame veikale P. Losovskis rašo:

"Jau pačioje įžangoje lenkų valdžia Vilniuje pasižymėjo žydų gyventojų pogromu. Piktnaudžiavimas ir smurtas kartojosi dar nuolatos, įgaudamas kartais pasibaisėtiną dydį".[114] "Valstiečių mušimas yra kasdieninis reiškinys — skaitome vienoje Pakraščių Sargybos ataskaitoje — muša žandarai ir karo komendantai, muša nuovadų virši-

ninkai... Savavališkos rekvizicijos, susijusios su pasityčiojimu iš gyventojų ir su piktnaudžiavimu, turi atviro plėšimo žymių... Gyventojų kartėlį didina dar beatodairiškas elgimasis atiminėjant bolševikų valdymo laikais žemės savininkams pagrobtus daiktus".[115]

Panašaus turinio yra ir 1919 m. gruodžio 12 d. L. Vasilevskio laiškas Užsienių Reikalų ministerijai:

"Žandarmerijos piktnaudžiavimas čionai šaukiasi keršto ir gyventojai... garsiai reikalauja teisingumo ir bausmių uniformuotiems nusikaltėliams, griaunantiems pakraščiuose bet kurį lenkų valstybės autoritetą".[116]

Į nepageidautinas tokio šeimininkavimo pasekmes atkreipė dėmesį 1920 m. sausio 15 d. lenkų vyriausiojo štabo informacinis referatas:

"Didžiausias blogis, kuris kreipia gyventojus prieš mus, slypi masiniame iš lenkų pusės piktnaudžiavime ir netaktiškame elgesyje dvarininkijos, kuri nesupranta laiko dvasios. Masinio, ypač žandarmerijos, piktnaudžiavimo ir grynai klasinės dvarininkijos politikos pasekmė yra ta, jog gyventojai gaili ne tik bolševikų, bet netgi ir vokiečių. Plebiscito šiose žemėse paskelbimo atveju mūsų perspektyvos laimėti labai silpnos".[117] Tokias pat išvadas daro ir 1920 m. kovo 22 d. Užsienių Reikalų ministerijos politinė apžvalga: "Plebiscitinių rinkimų Rytų Žemėse horoskopai bendrai mums nepalankūs... Ryšium su tuo lenkų sferose neatidėliojamų rinkimų Rytų Žemėse šalininkų skaičius mažėja".[118]

Kad lenkų administracija okupuotoje Lietuvoje sauvaliavo ir piktnaudžiavo, pripažįsta, kaip matėme, ir lenkiškų institucijų slaptosios ataskaitos bei pranešimai. Pačių lenkų šaltiniai taip pat patvirtina, kad jie užimtojo Vilniaus krašto kaimą nušeimininkavo. Švenčionių apskrityje, pvz., prieš Pirmąjį Pasaulinį karą būdavo 63 tūkstančiai apsėtų dešimtinių, 1919 m. — 6,6 tūkstančiai. Karvių toje apskrityje prieš karą buvo 81 tūkstantis, 1919 m. teliko tik 4.302 karvės ir panašiai. Nedaug kiek geriau tebuvo ir kitose apskrityse. Labai stigo maisto produktų ir buvo varoma plati spekuliacija. Žmonės juo labiau nerimo, kad padėtis už demarkacijos linijos, nepriklausomoje Lietuvoje, buvo visai kitokia. Kaip ir pats lenkų "Pakraščių Spaudos Biuras" pripažindavo, ūkinė padėtis Lietuvos valdomuose plotuose buvo gera. Žemdirbystės būklė buvo taip pat gera, ir derlius buvo visur gausus. Neapsėtos žemės nebuvo.[119]

Tolesnis lenkų kariuomenės brovimasis į Lietuvos terito-

rijų ir demarkacijos linijos. Lenkams balandžio 19-21 d. užėmus Vilnių, karinė Lietuvos padėtis pasikeitė. Frontas su bolševikais susiaurėjo, bet užtat atsirado naujas frontas su lenkais. Tarp lietuvių ir lenkų kariuomenės dalinių, bent iš pradžių, karo veiksmų nebuvo, tačiau nebuvo ir jokio abiejų pusių susitarimo. Pirmas Lietuvos ir Lenkijos kariuomenės dalinių susidūrimas įvyko 1919 m. balandžio 26 d. Vievyje. Nors tiek vieni, tiek kiti ginklus jau laikė parengtus, tačiau kraujo praliejimo buvo išvengta.[120] Dar ir gegužės 6 d. Pilsudskis telegrafavo Paderevskiui: "Ligi šiol jokių ginkluotų susirėmimų su lietuviais nėra. Paskiros jų kariuomenės dalys stovi šalia mūsų smulkių dalinių į pietvakarius ir į šiaurės vakarus nuo Vilniaus".[121] Tačiau gegužės 8 d. Vievio miestelyje jau įvyksta pirmas mūsų kariuomenės susirėmimas su lenkais.[122]

Kai, stumdami bolševikus iš rytų Lietuvos, lenkai pasiekė Lietuvos kariuomenės užimtą teritoriją, pasidarė aktualus demarkacinės, lenkų kariuomenę nuo lietuvių kariuomenės skiriamosios linijos klausimas. Gegužės mėn. 7 d. lietuvių kariuomenė užėmė Širvintų miestelį.[123] Tą pačią dieną lenkų gen. Šeptickis pranešė Pilsudskiui apie ryšių nustatymą su lietuviais Širvintų rajone ir apie patvarkymą siųsti jiems ryšių karininką derinti bendrai akcijai prieš bolševikų kariuomenę.[124] Iš šių įžanginių kontaktų išriedėjo gegužės 20 ir 21 d. kariškos lietuvių-lenkų derybos Vilniuje. Abi pusės buvo sutarusios, kad politiniai klausimai turi būti visai išjungti iš derybų. Derybų tikslas turėjo būti tik techniškas abiejų kariuomenių užimtos teritorijos atribojimo linijos nustatymas. Iš tikrųjų betgi derybose vyravo politiniai sumetimai. Lenkų delegacija, vadovaujama mjr. M. Mackevičiaus, pasiūlė, kad demarkacijos linija eitų nuo Alytaus per Stakliškes, Kaišiadoris, Čiobiškį, Širvintas. Ši linija ėjo tik už kokių 30-40 km nuo Kauno ir 50-60 km nuo Vilniaus. Lietuviai atstovai pasiūlė liniją nuo Varėnos stoties palei Gardino - Vilniaus - Daugpilio geležinkelį. Pati geležinkelio linija turėjo būti arba lietuvių valdžioje, arba lenkų, bet leidžiant laisvai naudotis ir lietuviškiems transportams. Be to, lietuviai reikalavo sau prekių stoties Vilniuje, sandėliams patalpų mieste ir butų karinei lietuvių administracijai. Kadangi abi pusės nenusileido, tai antrą derybų dieną pasitarimai buvo nutraukti, "kad būtų gautos papildomos instrukcijos". Tolesnių galimų pasitarimų vieta buvo numatytas Kaunas, tačiau derybos daugiau nebebuvo atnaujintos.[125]

Tiek Lenkijos sienų, tiek ir lietuvių-lenkų demarkacinės

linijos klausimas Paryžiaus politinių veiksnių pradėtas svarstyti dar prieš lenkams okupuojant Vilnių. Paryžiaus konferencijoje pirmiausia šį klausimą gvildeno Combono komisijos lenkų reikalams Le Rondo sienų reikalų pakomisė. Pagal 1919 m. kovo 26 d. Le Rondo komisijos siūlymą Lenkijos siena turėjo eiti per Gardino rajoną, toliau į šiaurę nuo Seinų, pagaliau išilgai buvusios Suvalkų apskrities šiaurinės ribos iki Rytprūsių sienos.[126]

Po keletos dienų tuo pačiu klausimu padarė pasiūlymų ir J. Noulenso komitetas, kuris 1919 m. 8 d. posėdyje sudarė žemėlapį. Tame žemėlapyje buvo nubrėžtos trys skiriamosios linijos.[127]

Iš šių linijų dvi buvo pasiūlytos kalbamojo komiteto nario anglo Sir Esmé Howard. Viena ėjo nuo Rytprūsių sienos ties Vištyčio ežeru pro Kalvariją iki Alytaus, nuo ten Nemunu aukštyn į Gardiną ir toliau į pietus. Ši linija sudariusi tariamai negincijamą Lenkijos teritoriją rytuose. Antroji linija buvo laikoma sąlygine, dėl kurios buvo galima derėtis. Prasidėjusi Alytuje, ši linija ėjo žemyn Nemunu ligi Rumšiškių, nuo ten — į dešinę upės pusę šiaurės rytų link, palikdama Kaišiadoris lenkų, Ukmergę lietuvių pusėje, toliau 60-80 km atstumu nuo Vilniaus ji rietė didelį lanką į rytus ir į pietryčius, nuo Smurgainių sukdama į pietus. Pirmojoje linijoje galima įžiūrėti 1919 m. gruodžio 8 d. Aukščiausios Tarybos Lenkijai pripažintų žemių pirmavaizdį. Antrojoje linijoje ryški tendencija šiaurėje sudaryti betarpišką Lietuvos - Sovietų Rusijos sieną. Tuo metu dar lenkų neužimtas Vilnius sąlygiškai buvo pavedamas valdyti lenkams.

Trečiąją šio žemėlapio liniją buvo nubrėžęs pats komiteto pirmininkas Noulensas. Ši linija nuo Rytprūsių sienos ties Vištyčio ežeru ėjo į pietryčius, palikdama Kalvariją lietuvių, Seinus lenkų pusėje, ties Maros žiotimis pasiekė Nemuną, kurį perkirtusi, ėjo į šiaurės rytus, Merkinę ir Alytų palikdama lietuvių pusėje, Vilnių supdama 30-40 km atstumu ir palikdama jį lenkų pusėje, toliau ji suko į šiaurę, eidama palei Vilniaus-Daugpilio geležinkelį į vakarus nuo jo. Įdomu, kad ši linija beveik visai atitiko 1920-1939 m. galiojusią administracinę tarp Lietuvos ir Lenkijos liniją.

Visi šių dienų, ypač kalbamajame žemėlapyje nubrėžtų skiriamųjų linijų, projektai labai vienašališki ir lietuviams nepalankūs. Šių projektų autoriai, matyt, buvo visai pasidavę lenkų politikų įtakai, juoba kad jie kai kur lenkų pusėje paliko net didesnius Lietuvos teritorijos plotus, negu pats Lenkijos

valstybės viršininkas J. Pilsudskis tuo metu pageidavo. Savo pageidavimą Pilsudskis 1919 m. gegužės 2-3 d. laiške Paderevskiui šitaip nusakė: "Noriu turėti tokią demarkacinę liniją, kuri man duotų Alytų, nuo Alytaus į šiaurę eitų per Stakliškes, Žiežmarius, Rečionis (tarp Kaišiadorių ir Žaslių stoties), Juknonis, Bagaslaviškį, Vileikius (pusiaukelėje tarp Širvintų ir Ukmergės). Visos išvardytos vietovės turėtų įeiti į mūsų liniją".[128] Kairėje Nemuno pusėje Pilsudskis demarkacinės linijos tiksliau nenusakė, matyt, dėl to, kad ten vokiečiai ilgiau buvo užsilikę. Vis dėlto tame laiške Pilsudskis kalba apie tai, kad vokiečiai turėtų evakuoti Suvalkų ir Seinų apskritį, duodamas tuo suprasti, kad jis su lenkų kariuomene ketina tas apskritis užimti.[129]

1919 m. birželio 18 d. demarkacinė lietuvių-lenkų linija. Demarkacinės lietuvių-lenkų linijos klausimas buvo susijęs su vokiečių okupacinės kariuomenės kraustymusi iš Lietuvos. Tiek vokiečių kariuomenės buvimas Lietuvoje, tiek ir jos išsikraustymas iš Lietuvos, kad ir dėl skirtingų priežasčių, sudarė Lietuvai Lenkijos agresijos pavojų. Teisindamiesi, kad stiprių vokiečių kariuomenės dalinių buvimas Lietuvoje tariamai sudarąs Lenkijai pavojų, lenkai brovėsi gilyn į Lietuvą.[130] Antra vertus, ir vokiečių karinių dalinių pasitraukimas iš Lietuvos sudarė net dar didesnį lenkų invazijos pavojų, nes tada negausingai Lietuvos kariuomenei, jau vienai, be vokiečių pagalbos, teko vyti toliau bolševikus iš savo krašto, tad dar mažiau jėgų galima buvo sutelkti prieš lenkus.

Tiek vokiečių evakuavimo iš Lietuvos, tiek ir demarkacinės lietuvių-lenkų linijos nustatymo klausimą daugiausia lėmė aukščiausieji politiniai veiksniai Paryžiuje. 1919 m. gegužės 13 d. prancūzų maršalas Fochas pasiūlė Aukščiausiajai Tarybai, kad pagal XII-jį paliaubų sutarties punktą vokiečių kariuomenė turi tuojau pasitraukti iš Augustavo, Suvalkų, Seinų ir Gardino apskrities.[131] Šis pasiūlymas buvo svarstomas Pabaltijo komisijos gegužės 19 d. Amerikos atstovas Morisonas pasisakė prieš vokiečių evakuaciją, ypač iš Seinų krašto, nes, vokiečiams pasitraukus, grynai lietuviškus plotus okupuos lenkai. Jis pasiūlė nustatyti etnografinius santykius labiau atitinkančią liniją. Atsižvelgdama į Morisono siūlymą, Pabaltijo komisija pasiūlė, kad vokiečiai tuojau evakuotų Augustavo, Suvalkų, Gardino apskritį ir į vakarus nuo Juodosios Ančios esančią Seinų apskrities dalį. Komisija pareiškė, kad reikia ištirti, kokias pasekmes turėtų vokiečių evakuavimas iš tolesnių teri-

torijų. Reikėtų įpareigoti bendrą dėsnį, kad juo mažiau lietuviškų plotų užimtų lenkų kariuomenė.[132]

Gegužės 24 d. Antantės Užsienių Reikalų ministrų taryba svarstė Pabaltijo komisijos ir lietuvių-lenkų demarkacinės linijos klausimą apskritai. Kaip Pabaltijo komisijoje Morisonas, taip ir čia Amerikos valstybės sekretorius Lansingas buvo priešingas tam, kad lenkai okupuotų lietuviškus etnografinius plotus. Jis pareiškė net nuomonę, kad jeigu lietuviai nepajėgtų užimti vokiečių evakuoto ruožo, tai būtų geriau, kad vokiečiai ten dar kurį laiką pasiliktų. Užsienių Reikalų ministrų taryba vis dėlto patvirtino Pabaltijo komisijos siūlymą.[133]

Žinia apie numatomą vokiečių evakuaciją iš Lietuvos ir apie tolesnį lenkų kariuomenės brovimąsi į kraštą Lietuvos vyriausybės sluoksniuose sukėlė didelį nerimą. Sleževičius birželio 6 d. laiške Amerikos misijos Pabaltijo kraštams vadovui plk. W. Green skundėsi, kad lenkai žygiuoja į grynai lietuvišką teritoriją, kur visai nėra bolševikų, ir kad jie mobilizuoja vietinius gyventojus.[134] Laiške pabrėžiama, kad Lietuvai pakanka jėgų be vokiečių pagalbos laikyti tiek vidaus tvarkai, tiek ir bolševikų frontui, tačiau kartu su tuo ir gintis nuo lenkų jėgų per maža. Tad Lietuvai tenka rinktis: arba gintis nuo lenkų, atimant kariuomenę iš sovietinio fronto, arba pietinę Lietuvą užleisti lenkams. Užtat Sleževičius prašė sulaikyti lenkų kariuomenės žygiavimą į Lietuvą.[135] Taip pat ir lietuvių delegacijos pirmininkas Paryžiuje Voldemaras birželio 13 d. notoje Aukščiausiai Tarybai protestavo prieš lenkų kariuomenės brovimąsi į Lietuvos teritoriją ir prašė Antantę sulaikyti lenkus ir oficialiai nustatyti demarkacijos liniją.[136]

Lietuvių įtikintas, kad pietinė Suvalkija yra lietuviškas kraštas ir kad tiek Seinuose, tiek ir Suvalkuose sėkmingai veikia lietuviška administracija, prancūzų karinės misijos Lietuvoje viršininkas plk. Reboulis (Reboul) parašė Pabaltijo komisijai raportą, kurį ši komisija apsvarstė 1919 m. birželio 13 d. Komisijos pirmininkas anglas Sir Esmé Howard pareiškė nuomonę, kad visą Suvalkiją reikėtų palikti lietuvių pusėje. Prancūzijos atstovas Kammereris nesipriešino šiam sumanymui.[137]

1919 m. birželio 18 d. plk. ltn. Reboulis atsakė į lietuvių delegacijos birželio 13 d. notą šitokio turinio raštu, nustatančiu tarp Lietuvos ir Lenkijos laikinę demarkacijos liniją, atitinkančią Pabaltijo komisijos siūlymą:

"Savo vyriausybės įsakytas, turiu garbę pranešti, kad santarvininkų vyriausybės, norėdamos išvengti Lietuvos-Lenkijos konflikto, galinčio pasibaigti vienos valstybės karo jėgų kitos valstybės žemių

okupacija, nutarė tarp tų dviejų valstybių per savo karines misijas atžymėti demarkacijos liniją. Ši demarkacijos linija eina per šiuos punktus: nuo Prūsų sienos tiesiai Luko-Augustavo kryptimi. Augustavas priklauso Lenkijai. Toliau eina Sopolkino (?) kanalu, per Ratnyčią, į pietus nuo Varėnos, toliau lygiagrečiai su geležinkeliu Varėna - Vilnius - Daugpilis, per penkis kilometrus į vakarus nuo geležinkelio, kad juo galėtų naudotis Lenkija. Vilnius taip pat palieka Lenkijai. Penki kilometrai į vakarus nuo geležinkelio demarkacijos linija eina iki Kazitiškio. Nuo Kazitiškio bus nustatyta vėliau... Mano vyriausybė mane prašo atkreipti Jūsų dėmesį į tai, kad ši demarkacijos linija neturėtų būti suprasta kaip teritorijos priskyrimas, net ir laikinis; ji tereiškia laikinę karinę okupaciją kariniu ar policiniu tikslu. Ji jokiu būdu negalės lemti taikos kongreso nutarimų, kurie vieninteliai nustatys abiejų valstybių sienas".[138]

Ši 1919 m. birželio 18 d. linija buvo pirmoji lietuvių-lenkų demarkacinė linija. Ji kartais vadinama pirmąja ir Focho linija, tačiau šis pavadinimas klaidingas. Jeigu jau kieno nors vardu galima būtų šią liniją vadinti, tai tik jau ne nieko bendro su ta linija neturinčio Focho, bet plk. Reboulio vardu. Lietuvos vyriausybė savo pažiūrą į šią liniją pareiškė M. Sleževičiaus birželio 23 d. šiuo plk. Rebouliui laišku:

"Lietuvos vyriausybė gavo iš Prancūzų karinės misijos pareiškimą, kad Santarvės Aukštosios vyriausybės per savo karines misijas Lietuvoje nustatė tarp Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių demarkacijos liniją. Lietuvos vyriausybė turi garbę pareikšti savo nuoširdžią padėką ir prašo Prancūzų karinę misiją teiktis ją perduoti Santarvės Aukštosioms Vyriausybėms už pritarimą jos norams.

Lietuvos vyriausybė tikėjosi, kad, nustatant demarkacijos liniją, galės dalyvauti Lietuvos vyriausybės atstovas, kuris būtų galėjęs nurodyti Lietuvos gyvybinius interesus.

Lietuvos vyriausybė turi garbę atkreipti dėmesį į tą faktą, kad demarkacijos linija (tegul ir laikinė) yra atžymėta taip, kad ji atskiria Lietuvos dalis nuo Lietuvos ir jas paveda Lenkijos kariuomenės įtakai, ir kad lietuviški Vilniaus ir Gardino miestai yra priskirti Lenkijai, ir kad svarbiausios geležinkelio linijos: Gardinas - Vilnius - Daugpilis, kurios yra priskirtos Lenkijai, Lietuvai kovoje prieš rusų bolševikus strategiškai yra būtinai reikalingos. Lietuvos vyriausybė turi garbę dar pažymėti, kad šių linijų perdavimas lenkams baisiai sukrės lietuvių kariuomenės žygius prieš rusų bolševikus. Lietuvos vyriausybė apgailestauja, kad lenkai už demarkacijos linijos gauna ne tik karinių, bet ir policinių pareigų; tas jiems suteikia teisę visuomet suimti, daryti kratas, bausti ir visokiais būdais skriausti Lietuvos piliečius, neturinčius simpatijų lenkiškoms tendencijoms.

Lietuvos vyriausybė dėkoja Santarvės Auštosioms Vyriausybėms, kad privertė (Lenkiją) priimti demarkacijos liniją, kuri bent vieną

Lietuvos dalį apsaugos nuo lenkų brovimosi; bet ji negali praeiti neatkreipusi dėmesio į aukščiau pažymėtus skaudžius faktus ir prašo, kad policinės funkcijos už demarkacijos linijos nebūtų pavestos Lenkijai ir kad Lietuvos administracija tučtuojau ten būtų įvesta, kaip tatai Lietuvos vyriausybės laiške Lenkijos vyriausybės įgaliotiniui Staniševskiui išdėstyta, pranešant Lenkijos vyriausybei sąlygas, kuriomis Lietuvos vyriausybė galėtų derėtis su Lenkija. Ministras pirmininkas ir Užsienių Reikalų ministerijos valdytojas M. Sleževičius".[139]

Ši linija lietuvių nepatenkino. Dar labiau nepatenkinti ja buvo lenkai, kurie dešinėje Nemuno pusėje turėjo atsitraukti vietomis iki 30-35 km, kad atsidurtų 5 km atstume nuo geležinkelio Gardinas - Vilnius - Daugpilis. Lenkijos karinė ir politinė vadovybė nė negalvojo trauktis į tą liniją. Kalbėdamasis su Osmolovskiu, Pilsudskis pasakęs:

"Jeigu Koalicija kategoriškai pasiryžtų priversti šį reikalavimą vykdyt, tai jis, Valstybės Viršininkas ir Vyriausias Vadas, turi perspėti, kad bus priverstas atsipalaiduoti nuo bet kurio atsakingumo už pasekmes".[140]

Nepalankiai šią liniją vertino ir Lenkijos Užsienių Reikalų ministerija:

"Vilniaus mieste tas 5 km ruožas tiesiog atkirstų nuo miesto kai kuriuos priemiesčius. Iš to išeina, kad toks dirbtinis krašto padalinimas techniškai negali būti įvykdytas, o politiškai gali sukelti tiktai priešingumus ir juos paaštrinti".[141]

Tad šiauriniame ruože birželio 18 d. demarkacijos linija niekada nebuvo įgyvendinta. Lenkų karinė valdžia neleido net jos ir žymėti teritorijoje. Praktiška šios linijos pasekmė tebuvo ta, kad ji suteikė progą šiek tiek prailginti vokiečių okupaciją pietų Suvalkijoje.[142]

Šiaip ar taip, demarkacinės lietuvių-lenkų linijos nustaymą tenka laikyti tam tikru lietuvių laimėjimu. Nors dėl tuo tarpu neaiškios Lietuvos ateities ir ypač dėl Lenkijos daromų kliūčių tiek lietuvių delegacija taikos konferencijoje, tiek ir laikinoji Lietuvos vyriausybė didžiųjų valstybių nebuvo oficialiai pripažinta, vis dėlto Lietuvos nota dėl demarkacinės linijos nustatymo buvo priimta dėmesin, ir linija, bent formaliai, varžė lenkus brautis be jokių ribų Lietuvon. Šis įvykis buvo dar viena, tolesnė pakopa link Lietuvos valstybės pripažinimo ir nelaikymo jos vokiečių padaru. Visa tai buvo lietuvių delegacijos Paryžiuje ir užsienio lietuvių veiklos, taip pat ir Antantės misijų Kaune nuopelnas, nekalbant jau apie tai, kad sėkmingas valstybės kūrimas ir kariuomenės augimas bei jos ryž-

tingos kovos su bolševikais jau savaime kreipė į save ir Antantės dėmesį. Nors Antantės žygis buvo atliktas ne tiek dėl pačios Lietuvos gyvavimo, kiek dėl bendro prieš bolševikus fronto sudarymo, jis rėmė lietuvių teisę gyventi savitu, atskiru nuo lenkų gyvenimu.

Demarkacinė Focho linija. Tolesnis lietuvių-lenkų demarkacijos linijų likimas buvo susijęs tiek su vokiečių pasitraukimu iš Lietuvos, tiek ir su nuolatiniu Lenkijos siekimu, pasikliovus militarine savo persvara, išnaudoti kiekvieną pasitaikiusią progą brautis gilyn į Lietuvą. 1919 m. pradžioje vokiečių kariuomenė Pabaltijo kraštuose buvo tiems kraštams naudinga, nes ji prilaikė tolesnį bolševikų žygiavimą į tuos kraštus ir tuo padėjo organizuotis vietinėms karo pajėgoms. Tačiau juo toliau, tuo mažiau tiems kraštams ji darėsi naudinga ir pageidautina. 1919 m. balandžio 16 d. vokiečių kariuomenės dalinio atliktas Liepojoje perversmas ir gegužės 10 d. sudarymas vokiečių kolaboranto A. Needros kabineto, Vokietijos valdžios atsisakymas liepti savanorių daliniams pulti rusų bolševikus ir lenkų kariuomenės Vilniaus užėmimas[143] keitė ne tik Pabaltijo kraštų, bet ir Antantės santykius su okupaciniais vokiečių daliniais.

Nors pats Lenkijos valstybės viršininkas ir vyriausias kariuomenės vadas J. Pilsudskis suorganizavo sau ištikimus legionus ne vakarų santarvininkų, bet vokiečių sąjungininkų austrų žemėje kovoti ne Antantės, bet centrinių valstybių pusėje prieš Antantės sąjungininką Rusiją, tačiau tatai nekliudė lenkams nuolatos pulti ir diskredituoti Lietuvos Valstybės Tarybą ir laikinąją Lietuvos vyriausybę, skelbiant juos vokiečių padaru ir įrankiu jų politiniams tikslams vykdyti. Šita prieš Lietuvą nukreipta propaganda turėjo, ypač iš pradžių, tam tikrą pasisekimą. Londoniškis "Times" 1919 m. balandžio 15 d. kalba apie "vokiečių ir lietuvių kondominiumą, palaikomą Rezervinio Korpo durtuvais".[144] Prancūzų "Le Temps" 1919 m. gegužės 14 d. tvirtino, kad vokiečiams nereikalingas esąs Lietuvoje Liepojos pobūdžio perversmas, nes Taryba esanti jų įrankis.[145]

Už vokiečių pasitraukimą iš Pabaltijo varė propagandą ir lenkai. Balandžio mėn. buvęs Lenkijos užsienių reikalų ministras tvirtino, kad lenkų okupavimas Vilniaus panaikinęs karinių vokiečių pajėgų buvimo Lietuvoje prasmę (raison d'être).[146] Tam tikslui tarnavo ir lenkų pramanyta žinia, kad Hindenburgas Lietuvoje rengiąs žygį prieš Lenkiją.[147] Be to, vokiškų savanorių formacijų įsigalėjimas Pabaltijy darėsi pavojingas ir

patiems pabaltiečiams,[148] ir Antantė galutinai įsitikino, kad atėjo laikas pasinaudoti teise reikalauti, kad vokiečių daliniai apleistų Pabaltijį. Birželio 1 d. Aukščiausioji Taryba įsakė vokiečiams tuojau evakuoti Latviją ir po to kiek galima greičiau ir Lietuvą.[149]

Jau birželio 3 d. vieni lietuviai telaikė lietuvių-bolševikų frontą.[150] Liepos 11 d. vokiečiai išsikraustė iš Kauno. Vokiečių kariuomenė teliko tik šiaurės vakarų Lietuvoje palaikyti laisvą priėjimą iš Rytprūsių į Latviją.[151] Vokiečiai, be to, neskubėjo evakuoti ir pietinės Suvalkijos. Iš Suvalkų jie kraustėsi ne pagal Antantės numatytą planą, bet taip, kaip jiems atrodė naudingiau.[152] Vis dėlto liepos 1 d. vokiečių kariuomenės vadovybė pranešė Lietuvos vyriausybei, kad Suvalkai bus tuojau evakuoti ir perleisti lenkams. Lietuvos vyriausybė liepos 2 d. pasiuntė į Latviją rinkusiam apie Pabaltijį informacijas britui S. Tallentsui notą, griežtai protestuodama prieš šį ketinimą ir prašydama britų pagalbos padėti ginti nustatytą demarkacijos liniją nuo pažeidimų "kuria bebūtų dingstimi".[153]

Naudodamasi vokiečių kraustymosi iš Lietuvos proga, lenkų kariuomenės vadovybė nutarė brautis dar giliau į Lietuvą. Tuo tarpu buvo veikiausiai užsimota pasiekti Pilsudskio laiške Paderevskiui minėtoji linija. Vienur kitur lenkai, tiesa, buvo užpuolę mūsų sargybas ar net ir užtvaras ir kiek anksčiau,[154] tačiau nuo liepos mėnesio pradžios kariniai lenkų daliniai pradėjo atkakliau veržtis į Lietuvos kariuomenės užimtą teritoriją. Liepos 4 d. iš Vilniaus atvykęs lenkų gen. št. karininkas pareikalavo atitraukti lietuvių sargybas iš Vievio miestelio ir stoties ir palikti tik karininką ryšiams.[155] Netrukus priešakinės lenkų dalys ėmė žygiuoti Jezno - Žiežmarių - Kazokiškio kryptimi.[156]

Šie kariniai lenkų dalinių veiksmai nebuvo kiek platesnio masto suplanuotas puolimas, bet tik paskiri lietuvių sargybų ir užtvarų puldinėjimai, stengiantis išplėšti gabalą po gabalo lietuviškos teritorijos. Tokie kariniai veiksmai buvo atlikinėjami ilgesniame kaip šimtas kilometrų ruože ir siekė 20-30 kilometrų gilumon.

Pagal lenkų žvalgybos duomenis, lietuviai manė, kad ši karinė lenkų veikla buvo atliekama žinant ir sutinkant prancūzams. Lietuvos valdžios sluoksniai buvo labai susirūpinę gresiančiu pavojum. Galvota net kraštutiniu atveju atitraukti kariuomenę nuo bolševikų fronto ir trauktis su ja į Vokietiją, organizuojant užfrontėje partizaninę veiklą. Netrukus vis

dėlto buvo įsitikinta, kad kariniai lenkų kariuomenės veiksmai buvo riboti ir, nors ir buvo vykdomi Kauno kryptimi, pačiam Kaunui betarpiško pavojaus nesudarė.[157]

Ta proga Lietuvos vyriausybė kreipėsi į Lietuvos piliečius atsišaukimais, skelbdama, kad, vokiečiams pasitraukus, atsirado naujas Lietuvai gresiąs pavojus ir kad krašto viduje esama išdavikų. Buvo grasoma, kad už ardomąją veiklą bus baudžiama visu įstatymų griežtumu. Antra vertus, buvo žadama visiems piliečiams be tikybos ir tautybės skirtumo visiška lygybė. Buvo taip pat pabrėžiama, kad netrukus būsiąs sušauktas steigiamasis seimas.[158]

Lenkų agresijai sulaikyti Lietuvos vyriausybė energingai ėmėsi ir diplomatinių žygių. Liepos 5 d. Sleževičius skubiai telegrafavo Lietuvos pasiuntiniui Berlyne Purickiui:

"Vokiečiai traukiasi iš Lietuvos. Tvarką palaikyti mūsų šalyje visai galime mes patys. Tačiau iš patikimų šaltinių gautos žinios, kad lenkai, nepaisydami Antantos nustatytos demarkacinės linijos, planuoja peržengti tą liniją į Lietuvos teritoriją. Prašau kaip galima greičiau energingai protestuoti Antantos vyriausybėms, prašydamas, kad jos griežtai uždraustų lenkams peržengti tarp lenkų ir lietuvių kariuomenių nustatytą demarkacijos liniją".[159]

Liepos 8 d. Sleževičius pasiuntė prancūzų karinės misijos Lietuvoje šefui plk. Rebouliui tokį raštą:

"Nors Santarvės valstybių nustatytoji laikinė demarkacijos linija tarp Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių ne tik nesiderina su Lietuvos interesais, bet, atvirkščiai, daugelyje vietų juos pažeidžia, Lietuvos vyriausybė, būdama tvirtai įsitikinusi, kad Taikos Konferencija Lietuvos klausimą išspręs palankiai ir teisingai, sutiko tą demarkacijos liniją respektuoti ir prisiimti dėl jos atsakomybę. Lietuvos vyriausybė manė, kad Lenkijos vyriausybė elgsis panašiai, kad tuo būdu Lietuvos kariuomenė bus apdrausta nuo lenkų užpuolimo pavojaus ir kad Lietuvos vyriausybė galės visas savo jėgas skirti kovai su rusų bolševikais.

Taip manydama, Lietuvos vyriausybė pasiuntė visas savo jėgas gintis nuo rusų bolševikų.

Jei Lenkijos kariuomenė, žinodama, kad visos Lietuvos pajėgos yra rusų bolševikų fronte, ir būdama painformuota apie vokiečių karo dalinių pasitraukimą iš Lietuvos teritorijos, vis dėlto nori pasinaudoti tuo momentu — užimti juo didesnius Lietuvos žemių plotus, kad panaudotų juos savo interesams, vildamos Santarvės valstybes pastatyti prieš įvykusį faktą, — tai tatai mums suteikia pagrindo manyti, kad: arba Santarvės valstybės nepakankamai griežtai įsakė Lenkijai respektuoti jų nustatytąją demarkacijos liniją, arba dar daugiau —

lenkai yra padrąsinti tikėti, kad jų veiksmai prieš Santarvės valstybių nurodymus neturės jokių pasekmių.

Visiškai prisiimdama atsakomybę užtikrinti, kad Santarvininkų nustatytąją demarkacijos liniją Lietuvos kariuomenė gerbs, Lietuvos vyriausybė mano, kad jeigu ši demarkacijos linija turi būti Lietuvos Lenkijos santykių pacifikacijos veiksniu, Santarvės valstybės turėtų garantuoti, kad šią liniją gerbtų ne tik Lietuva, bet ir Lenkija.

Savo ruoštu Lietuvos vyriausybė linkusi manyti, kad Santarvės valstybės nedelsdamos turėtų įsteigti vietoje tam tikrą laikinį organą. Jo paskirtis būtų saugoti demarkacijos liniją. Į jį suinteresuotos šalys galėtų deleguoti savo atstovus. Jis turėtų turėti pakankamai valdžios ir vykdomosios jėgos spręsti visus iš tos demarkacijos linijos pažeidimų kylančius nesusipratimus.

Lietuvos vyriausybė užversta daugybės skundų dėl Lenkijos kariuomenės daromų plėšikavimų bei teroro, ir ne tik užimtose teritorijose, bet labai dažnai ir gana toli į vakarus nuo užimtų teritorijų esančiose vietovėse. Šie Lenkijos kariuomenės plėšikavimo ir prievartavimo užpuldinėjimai už ribų užimtos teritorijos yra kasdieniniai reiškiniai. Lietuvos vyriausybė nebegali daugiau tokių Lenkijos kariuomenės piktadarybių kęsti. Ji prašo Jus atkreipti Santarvės valstybių dėmesį į būtiną reikalą, kad jos įsakytų Lenkijos vyriausybei tokį Lenkijos kariuomenės elgesį tučtuojau sustabdyti.

Tuo tikslu Lietuvos vyriausybė turi garbę pranešti, kad už kiekvieną Lenkijos kariuomenės demarkacijos linijos tolimesnį pažeidimą ji reikalaus:

1. Kad Lenkija suteiktų sankciją.
2. Kad atsakingieji lenkų organai būtų nubausti.
3. Kad dėl tokių lenkų "žvalgybų" susidariusių nuostolių atlyginimas būtų tučtuojau sumokėtas Lietuvos valstybei arba nukentėjusiems jos piliečiams".[160]

Diplomatinių lietuvių žygių paveiktas, maršalas Fochas liepos 9 d. telegrafavo kariniam prancūzų atstovui Lenkijoje gen. Henrysui, pavesdamas jam susitarti su gen. Goughu dėl lenkų dalinių atitraukimo į pietus nuo demarkacinės linijos ir paveikti lenkų vadovybę išleisti atitinkamus įsakymus. Be to, Fochas pavedė Henrysui nužymėti demarkacijos liniją į šiaurę nuo Kazitiškio, kur tokia linija, dar tebevykstant iš dalies kovoms su rusų bolševikais, nebuvo išvesta.[161] Kitą dieną, liepos 10, taikos konferencijos pirmininkas G. B. Clemenceau pateikė Aukščiausiai Tarybai pranešimus apie lenkų žygiavimą pirmyn į Lietuvą ir pasiūlė, kad maršalas Fochas įsakytų lenkams nesibrauti į Lietuvą. Aukščiausia Taryba šį siūlymą patvirtino. Liepos 11 d. Fochas įsakė lenkams kaip galima greičiau atsitraukti už birželio 18 d. demarkacinės linijos.[162]

Lenkai ne tik nesitraukė į jiems įsakytą liniją, bet ir to-

liau nesiliovė brautis gilyn į Lietuvą. Jau liepos 12 d. Voldemaras laiške Aukščiausiai Tarybai vėl skundėsi dėl lenkų puldinėjimų ir Žiežmarių, Stakliškių, Butrimonių ir Daugų užėmimo.[163] Liepos 18 d. Sleževičius nusiuntė notą Tallentsui, protestuodamas tiek dėl to, kad vokiečiai dar ne visai iš Lietuvos pasitraukė, tiek ir dėl to, kad lenkai nesilaiko demarkacijos linijos. Be to, tame laiške Sleževičius prašė ginklų ir kitokios paramos.[164]

Nesnaudė ir lenkų diplomatija. Lenkai siekė, kad dešinėje Nemuno pusėje jų užimtoji teritorija būtų Antantės jiems pripažinta, tačiau kairėje Nemuno pusėje, pietų Suvalkijoje, einančią lenkams nepalankią, bet dėl vokiečių dar tebetrunkančios okupacijos faktiškai tebegaliojančią demarkacijos liniją jie stengėsi pakeisti. Jau birželio 20 d., dviem dienom praėjus nuo birželio 18 d. linijos nustatymo, lenkai protestavo prieš tą liniją ir siūlė savo projektą, pagal kurį ta linija turėtų eiti nuo Rytprūsių sienos išilgai buvusios Suvalkų apskrities šiaurinio pakraščio iki Beržininkų, toliau į rytus pro Lazdijus ir Seirijus iki Nemuno, nuo ten Nemunu žemyn iki Alytaus, iš ten pagal Pilsudskio įtaigautą liniją.[165] Šią diplomatinę lenkų akciją parėmė ir Lenkijos steigiamasis seimas, liepos 9 d. nutaręs paraginti valdžią, kad tuojau imtųsi energingų priemonių "išvaduoti Suvalkijai ... nuo atšiauraus ir negailestingo vokiečių teroro".[166]

Nors demarkacinės linijos nustatymo klausimas iš esmės yra politinis, tačiau savo formalia puse jis yra karinis, tad ir buvo pavedamas spręsti kariniams veiksniams. Užtat lenkai dėjo daug pastangų paveikti maršalą Fochą ir jo štabą. Šitą akciją vykdė karinės lenkų misijos Paryžiuje šefas gen. T. Rozvadovskis. 1919 m. liepos 14 d. jis išsiuntė maršalui Fochui išsamų raštą, kuriame vėl oficialiai protestavo prieš birželio 18 d. liniją. Tame rašte Rozvadovskis teikė birželio 20 d. lenkų siūlytą liniją, argumentuodamas reikalu apdrausti kovojančios su rusų bolševikais lenkų armijos užnugarį ir būtinumu pavesti lenkų administracijai tris pietines Suvalkijos apskritis.[167]

Lenkų žygiai maršalo Focho štabe davė jiems teigiamų vaisių. Prancūzai buvo lenkų įtikinti, kad birželio 18 d. laikinė demarkacijos linija turi būti pakeista lenkų naudai. Liepos 18 d. prancūzų karininkai nusileido lenkų reikalavimams, ir tą dieną buvo išvesta nauja laikinė linija jau nebe 5, bet 12 km atstumo į šiaurės vakarus nuo geležinkelio linijos Gardinas - Vilnius - Daugpilis.[168]

Liepos 24 d. Lietuvos vyriausybė vėl nusiuntė lenkų vyriausybei notą, siūlydama užmegzti abipusius formalius santykius tarp abiejų vyriausybių, tačiau su sąlyga, kad lenkai liautų žygiuoti gilyn į Lietuvą ir pasitrauktų už birželio 18 d. demarkacijos linijos.[169] Tą pačią dieną lietuviai skundėsi Aukščiausiai Tarybai, kad lenkai žygiuoja pirmyn ir kad nepastebima jokių ženklų, kad jie trauktųsi.[170] Taip pat liepos 24 d. Pilsudskis pareiškė britų atstovui Varšuvoje, kad jis neima atsakomybės už pasitraukimą už birželio 18 d. linijos.[171]

Liepos 26 d. maršalas Fochas Aukščiausios Tarybos posėdyje pažymėjo, kad lenkai pažeidinėjo demarkacinę birželio 18 d. liniją, ir, remdamasis laikina liepos 18 d. linija ir Lenkų Reikalams Komisijos balandžio 22 d. siūlymu, pateikė naują liniją, kurios žymiausias pakeitimas buvo tas, kad Suvalkų ir Seinų apskritys buvo priskirtos lenkams. Kai Clemenceau ir Balfouras posėdyje kėlė abejonių dėl Seinų lenkiškumo, Komisijos Lenkų Reikalams ekspertai tuojau užtikrino tarybą, kad Seinai iš tikrųjų ne lietuviški, bet lenkiški.[172] Lansingas ir Balfouras reiškė baiminimąsi, kad lietuviai pateks į lenkų okupaciją, bet jie neturėjo "įrodymų", kuriais rėmėsi lenkų ekspertai, nes ir ši liepos 26 d. demarkacinė linija, kaip ir ankstesnioji birželio 18 d., buvo išvesta nedalyvaujant lietuvių atstovams.[173] Taip pat ir plk. Reboulis patarė komisijai Pabaltijo reikalams Seinus priskirti Lietuvai.[174]

Kai Balfouras pasisakė prieš principą, kad Lietuvos teritorija užleidinėjama lenkams tik dėl to, kad lenkai pasirinko pažeidinėti pirmykštę demarkacijos liniją, jam buvo atsakyta, kad lenkai žygiavo priekin prancūzų karinei misijai Varšuvoje leidus.[175] Balfouras pastebėjo, kad jis mano, jog lenkai elgėsi priešingai tarybos valiai, tačiau jis linkęs sutikti su pateiktu aiškinimu, nes ir visi kiti su tuo sutinka. Taip buvo priimta ši demarkacijos linija, kaip ją Fochas siūlė.[176] Dėl užvilkinimų perteikti žinią apie šį nutarimą lietuvių istoriografijoje paprastai skelbiama, kad ši liepos 26 d. maršalo Focho demarkacinė linija buvo nustatyta rugpiūčio ar net ir rugsėjo mėnesį.[177]

Focho linija ėjo nuo Rytprūsių į pietus nuo Vištyčio, toliau į šiaurę nuo Vižainio, lietuvių pusėje palikdama Liubavą, toliau į šiaurę nuo Punsko, šiauriniu Galadusio ežero kraštu, į rytus nuo Beržininkų ligi Maros upės, toliau Maros upe iki Igorkos upelio, šiuo upeliu iki Nemuno, toliau 12 km į vakarus nuo geležinkelio linijos Gardinas - Vilnius - Daugpilis.

Rugpiūčio 3 d. plk. Reboulis pranešė Lietuvos vyriausybei apie Aukščiausios Tarybos nustatytą naują demarkacijos liniją, pabrėždamas, kad ši linija nelemia Lietuvos-Lenkijos sienų klausimo. Sienos būsiančios nustatytos taikos konferencijos.[178] Rugpiūčio 5 d. laiške Aukščiausiai Tarybai Voldemaras patvirtino gavęs žinią apie liepos 18 d. liniją, bet jis protestavo, kad ta linija buvo išvesta lietuviams nedalyvaujant. Jis pabrėžė, kad lietuviai sutinka su nauja linija kaip su išeities tašku susitarti, tačiau pastebėjo, kad lenkai nenori laikytis net ir naujo sprendimo.[179] Rugpiūčio 6 d. laiške Voldemaras vėl protestavo dėl Seinų priskyrimo lenkams pagal liepos 26 d. demarkacijos liniją.[180] Atsakydama Rebouliui, Lietuvos Užsienių Reikalų ministerija laiške rugpiūčio 8 d. taip pat protestavo dėl Seinų priskyrimo lenkams: "Demarkacinės linijos pakeitimas tik apsunkino esamą padėtį, nes ji atskyrė naują lietuvių teritorijos gabalą".[181] Rugpiūčio 30 d. notoje Aukščiausiai Tarybai lietuvių delegacija prašė, "kad lenkams atiduodanti Seinus ir Punską linija būtų tuo būdu pakeista, kad šitie grynai lietuviški rajonai grįžtų prie Lietuvos, bent iki Juodosios Ančios upės".[182]

Lenkai visai neketino paisyti ir naujai nustatytos demarkacinės linijos. Net priešingai: į liepos mėnesio pabaigą vietomis ėmė jie puldinėti net didesnėmis jėgomis ir dar net atkakliau brautis gilyn į Lietuvą. Liepos 23-24 d. lenkai plačiu frontu veržėsi Alytaus link. Naktį liepos 24-25 apie 600 lenkų puolė lietuvius ir po kautynių užėmė Merkinę; stumdami toliau lietuvius, po atkaklių kautynių lenkai liepos 25 d. rytą užėmė ir Seirijus. Kautynės ties Seirijais vyko ir liepos 26 d. Lietuviai privertė lenkus trauktis Merkinės link.[183]

Lietuvos ministras pirmininkas ir užsienių reikalų ministras M. Sleževičius dėl lenkų grėsmės telegramomis kreipėsi ir tiesiog į Antantės valstybių vadovaujamuosius asmenis, skųsdamasis, kad lenkai, vadovaudamiesi melagingais faktais, nesilaiko demarkacinės linijos.[184] Tuo pačiu metu Lietuvos vyriausybė dėjo pastangas informuoti ir pasaulio visuomenę apie padėtį Lietuvoje, ypač apie lietuvių-lenkų santykius. "The Chicago Daily News" korespondentas Isaac Donn Levine savo pasikalbėjime 1919 m. rugpiūčio 20 d. su M. Sleževičium paskelbė tokį Sleževičiaus pareiškimą:

"Lenkija tampa antroji Austro-Vengrija ir nuolatiniu pavojum pasaulio taikai. Mes visiškai remiame etnografinę Lenkiją, bet kada lenkai užima Gardiną, kuris yra baltgudžių, kada jie užima lietuvių Vilnių, Minską, kuris yra vienų baltgudžių, ir Lvovą, kuris yra ru-

sinų, o taip pat stengiasi užimti Vitebską, priklausantį latviams, ir plotus Ukrainos, nekalbant jau apie vokiečių ir čekų žemes, — jie kuria naujus Balkanus . . .

Lenkijos valstybė su 40 milijonų gyventojų niekad nebus stipri, nes joje gyvens tik 18 milijonų lenkų, o visi kiti gyventojai yra lietuviai, baltgudžiai, latviai, ukrainai, čekai, vokiečiai, žydai.

Tokia Lenkija bus vieta, kur amžiais rūgs ir plėtosis militarizmas.

Prancūzija nori, kad Lietuva būtų prijungta prie Lenkijos. Bet mes nenorime tapti dalimi tokios valstybės, kuri anksčiau ar vėliau turės pražūti.

Kur tik pasirodę, lenkai ima persekioti žmones. Vilniaus mieste jie areštavo mūsų veikėjus, suardė mūsų mokyklas ir labdarybės įstaigas, uždarė knygynus, užgrobė turtą ir nusiaubė visą šalį tokiu pat grobimo būdu, kokį vartojo vokiečiai užimtose šalyse.

Nebe vieną kartą lenkai perėjo demarkacijos liniją, Taikos Konferencijos nužymėtą lietuvių žemėje, ir užėmė naujus mūsų žemės plotus, apsiginklavę prancūzų ginklais ir Prancūzijos moraliai remiami.

Mūsų priešai mus siaubia, nes mes negauname jokios pagalbos iš Alijantų. Net ir vokiečių, užėmusių pusę mūsų šalies, Alijantai mums nepadeda išvyti, o mūsų žmonės to reikalauja, nes vokiečiai juos skriaudžia.

Tokiu būdu mums vieniems patiems tenka kovoti prieš vokiečius, bolševikus ir lenkus.

Mūsų vienintelė viltis yra Amerikos Jungtinės Valstybės, kurios dar galėtų suprasti mūsų laisvės troškimą".[185]

Lenkai iš tikrųjų nesilaikė nustatytų demarkacijos linijų, brovėsi vis giliau į Lietuvos teritoriją ir siaubė kraštą.

II

POW SĄMOKSLAS LIETUVOJE

Vienas iš pačių pagrindinių po Pirmojo Pasaulinio karo atsikūrusios Lenkijos politinių siekimų, paties valstybės viršininko ir vyriausiojo kariuomenės vado Juozapo Pilsudskio, net pats didžiausias viso gyvenimo troškimas, buvo šiokiu ar tokiu būdu pajungti Lietuvą Lenkijai. Tuo reikalu sutarė ir visos politinės lenkų partijos. Būta skirtumų tik nebent dėl to pajungimo išviršinės formos ar to paties tikslo siekimo metodų. Tik jau dėl kurių nors priežasčių negalint šio tikslo visiškai įvykdyti, teko tenkintis siekimu bent ko daugiau lietuviškų žemių nuo Lietuvos valstybės atplėšti ir tiesiog prie Lenkijos prijungti.

Prancūzijos ginkluojama ir visokeriopai remiama, Lenkija sukūrė didelę kariuomenę. Lenkijai, ypač mėgusiai vartoti įvykusių faktų metodą, paprasčiausias Lietuvos klausimo sprendimo būdas, atrodo, turėjo būti — naudojantis karinių jėgų žymia persvara, atvirai pulti Lietuvą ir ją okupuoti. Vis dėlto Lenkija tokiam žygiui nesiryžo ir negalėjo ryžtis dėl įvairių priežasčių. Visų pirma, po Pirmojo Pasaulinio karo buvo plačiai pasklidę laisvo tautų apsisprendimo principai. Praktikoj, tiesa, buvo vadovaujamasi egoistiniais paskirų valstybių interesais, tačiau vis dėlto, bent paviršutiniškai, formaliai, buvo stengiamasi kaip nors apeiti tą principą, tiesiog jo nepažeidžiant. Atviras kitos valstybės, dargi savo "talkininkės" prieš bendrą priešą — rusų bolševikus, užpuolimas būtų sukėlęs visuotinę pasaulio nuomonę prieš lenkus. Tokiam Lenkijos žygiui būtų buvusios priešingos ir didžiosios Antantės valstybės, kurios, ypač Prancūzija, rėmė Lenkiją ir nuo kurių ji daugiau ar mažiau turėjo priklausyti. Pats Pilsudskis, be to, tvirtai tikėjo iliuzija, kad lietuvių veikėjų tarpe jam pasiseks rasti tokių, kurie pritars jo idėjai atkurti Didžiąją Lietuvos Kunigaikštiją, Lenkijos globojamą ir vadovaujamą. Užtat jis ir vengė galuti-

nai supykdyti lietuvius, tikėdamasis jų pačių pagalba pasiekti savo tikslą.

Nesiryždami atviru karu okupuoti visos Lietuvos teritorijos, lenkų politikai savo tikslo siekė sustiprinta propaganda, kurios pagrindinė paskirtis buvo diskredituoti vadovaujamus Lietuvos valstybės kūrimo organus — Lietuvos Valstybės Tarybą ir laikinąją vyriausybę ir įtikinti pasaulį, kad lietuvių tauta norinti dėtis su Lenkija.[186] Propagandą prieš nepriklausomą Lietuvą, kaip matėme, varė ne tik Lenkų Komitetas Paryžiuje, bet ir visa eilė organizacijų, ypač Pakraščių Sargyba (Straž Kresowa), ir visa lenkų spauda. Buvo stengiamasi prieš Lietuvą ir jos valdomuosius organus nepalankiai nuteikti ir Vakarų spaudą, skelbiant juos esant vokiečių padaru. Okupuotoje Lietuvoje buvo masiškai gaminamos rezoliucijos už prisijungimą prie Lenkijos, siekiant įtikinti Antantę, kad Lietuva norinti dėtis su Lenkija. Nepriklausomos Lietuvos teritorijoje lenkai platino prieš Lietuvą ir jos vyriausybę nukreiptus ir Lenkiją giriančius atsišaukimus, organizavo slaptas organizacijas, kurių tikslas buvo nuversti Lietuvos vyriausybę.

Lenkų proklamacijos. Nepriklausomos Lietuvos teritorijoje agitaciją, nukreiptą už Lietuvos prijungimą prie Lenkijos, arba vadinamąją uniją, ir prieš Lietuvos Tarybą, vėliau ir prieš laikinąją Lietuvos vyriausybę lenkai be perstogės varė jau net ir nuo vokiečių okupacijos laikų,[187] tačiau ši propaganda ypač pagyvėjo lenkams ruošiant sukilimą Lietuvoje, ir ji neatslūgo net likvidavus ir patį sąmokslą.[188] Lenkų organizacijos, ypač Pakraščių Sargyba, ruošė atsišaukimus lietuvių ir lenkų kalba ir siuntinėjo juos per savo agentus iš Vilniaus į nepriklausomos Lietuvos pusę. Šių atsišaukimų lietuvių kalba pavyzdžiu galėtų būti kad ir šis kreipimasis į Lietuvos kareivius[189]:

Kareiwiai Lietuwių Armijos!

Pašaukė Jusų į kariuomenės eiles Lietuvos valdžia, kurios niekas iš Jusų neišrinko. Vis jums sako, jog einate į kovą už laisvę Jusų Tautos, už nepriklausomybė Jusų krašto. Taip Jums toli valdžia, kuri už Jusų pečių yra susirišęs su kruva vokiškų plėšikų, plėšančių Jums kailį okupacijos laike, o ir dabar dar ne mažai skriaudų Jums darančių. Saujelė žmonių; kurie nori pasididžiuoti, geisdama su prievarta užlaikyti savo didybę ir galę, buk tai gindama Jusų nuo bolševikų priespaudos — parduoda Vokiečiams, kurie — gal tą žinote — eina išvien su niekšais iš žydų ir komisarų kuopos.

Kareiviai! Ne čia kelias prie laisvės Jusų Tautos ir išliuosavimo darbininkų liaudies.

Jus patis neužlaikysite savo liuosybės. Rusas ir Vokietys sutrins ją į dulkę. Reikia Jums su ką nors susibičiuoliuoti. Bet su kuo? — Apie tą reikia atyda pagalvoti. Rusų Jus nenorite — kovojate su jais. Vokiečių turite sulig ausiu.

Atlieka vien Lenkų Liaudies Respublika.

Jos Vadas — Lietuvos sunus — *Juozas Pilsudzkis,* įėjęs su laimėjanti Lenkų kariuomenė Vilniun, apskelbė, žengsęs prie susipratimo su Lietuvių Tautą ant pamatos: "Laisvi su laisvai, lygus su lygiais!"

Lenkų kariuomenė eina Lietuvon, idant išliuosuoti Lietuvių ir Baltgudų tautos; ji nori, kad galetumet išsirinkti Seimą ir savotina ne užmesta Valdžia.

Lenkų Valdyba sako Jums: "Broliai Lietuviai! Nenorime vesti Jus į nelaisvę, užlaikysite savo kalba, įsitaisykite patis savo Tėvynėje, bet Jusų ir musų reikalai yra susivienyti, ranka į ranką eiti prie geresnies ateities, prie išsiliuosavymo nuo Germanų ir Rusų priespaudos".

Kareiviai — bendras pavojus graso mums. Stai kuopa užmokėtų vokiškų agentu ir šnipų stengiasi mus suerzinti, iškasti duobę tarp musų, išskyrti, idant paskiaus po ploteli lengviau mus praryti.

O Jusų, buktai lietuviška valdžia, žiuri į ta pro spragus.

Ne pavelisime daryti maišto tarp musų!

Salin vokiečių agentai! Salin germaniška provokacija!

Lai gyvuoja Nepriklausomoji Lietuva iš valios surišta su Nepriklausomoji Lenkija!

Išmeskite šalin Jusų gerai užmokėtus vokiškus vadus, kurie juokiasi iš džiaugsmo, matydami musų netaiką!

Prošalinkite "Ponais Ministeriais" kurie pardyoda Jus vokiečiams!

Lietuvių kariuomenė su broliška Lenkų, kariuomenį atmes maskolišką priešį už sienos Jusų Tėvynės.

Nepasiduokime vokiškiems agentams!

Lietuvos Gynimo Komitetas

Iš Mato Šalčiaus brošiūroje "Lenkų sąmokslas Lietuvoje" spausdintų, be šios, dar dviejų proklamacijų lietuvių kalba, dviejų lenkų ir dviejų abiem kalbom galima susidaryti pilnesnį vaizdą apie lenkų propagandinės kovos priemones, iš dalies net ir apie jų politinius siekius.[190] Dvikalbėje nr. 1 proklamacijoje "Lenkų Seimas apie Lietuvą" aiškinamas 1919 m. gegužės 23 d. Lenkijos steigiamojo seimo nutarimas, kad Lenkijos respublika nemananti vienpusišku savo nutarimu įjungti į Lenkijos valstybę Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos žemių. Tad čia panaudotas kaip tik propagandiniais tikslais ir padarytas seimo nutarimas. Taip pat dvikalbiame atsišaukime nr. 2 "Broliai" cituojami lenkų steigiamojo seimo konstitucijos komisijos priimtų piliečio teisių ir pareigų deklaracijos 5 para-

grafai. Šią deklaraciją, XX amžiuje savaime suprantamą dalyką, proklamacijoje stengiamasi teikti kaip kažkokį ypatingą demokratijos laimėjimą, turintį patraukti lietuvius dėtis su Lenkija. Pakartotas, tarp kitko, labai darkyta lietuvių kalba, ir atgyvenęs senovinės Respublikos šūkis: *"Laisvė su laisvėais, lygųs su lygomės — laisveje, lygume ir broliškume"*. Šis atsišaukimas išleistas Vilniaus apskrities Pakraščių Sargybos ("Krašto Sargybos") vardu.

Lietuviškame atsišaukime nr. 4 "Broliai sodiečiai ir darbininkai!" puolama Lietuvos Taryba, kad ji tvirtina, jog Pilsudskis Vilnių užėmė prievarta. Lenkijos seimas esąs sumanęs visus bežemius ir mažažemius aprūpinti žeme. Šiuo tvirtinimu siekiama išmušti iš lietuvių socialinį kovos ginklą. Maskoliai ir prūsai pavergsią lietuvius, kaip mažą tautą, kai "Lenkija neša mums tikrą liuosybę, neša mums šviesybę mokslo ir musų katalikiško tikėjimo, neša mums žemę ir turtingumų, neša mums teisingumą". Atsišaukimas baigiamas sušukimais:

"Tai lai gyvuoja broliška sąjunga Lietuvos su Lenkija!
Lai gyvuoja Lenku kariuomene ir Juos Viršutinės Vadas Juozas Pilsudskis!
Lai gyvuoja Lenkija, musų išliuosuotoja!"

Atsišaukimas Nr. 5 "Lenkai ir lietuviai!" rašytas lenkiškai. Kadangi šitas atsišaukimas paruoštas vadinamosios Panemunės Šaulių Organizacijos ("Organizacja Strelców Nadniemeńskich"), padėjusios lenkų kariuomenei kovoti lietuvių fronte ir turėjusios ryšio su POW perversmininkais Lietuvoje, ir kadangi, be to, iš jos dar matyti, kokiomis faktus iškreipiančiomis ar bent jau juos labai iškreiptai aiškinančiomis propagandos priemonėmis lenkiškai kalbantieji Lietuvos gyventojai buvo verbuojami į šią organizaciją, tai čia ir dedamas ištisas jo tekstas:

"J. Bajevskio spaustuvė. Įrašymo į Panemunės Šaulių Organizaciją biuras. Būstinė Molėtuose.

Nr. 5. Lenkai ir lietuviai!

Nuostabūs dalykai darosi Kaune. Vokiečiai išėjo, tačiau, Tarybos įprašyti, vokiečių žandarai ir valdininkai grįžta civiliais drabužiais, kad toliau mus engtų, toliau *rekvizuotų ir apiplėšinėtų,* bet atminkite, kad jie tai darys *Kauno valdžios* vardu.

Piliečiai! Kaune dabar būva keliasdešimt carinės Rusijos *agentų,* blogiausių valstiečių ir darbininkų engėjų, atkakliausių Lietuvos ir Lenkijos nepriklausomybės priešų — Kolčako, Lieveno ir barono

Kellerio. Ar žinote, ką jie ten daro? Ko nori, ko atvažiavo? Ar žinote, kaip juos ten priiminėja?

— *Štai ruošia jie ten Lietuvos - Maskvos - Vokietijos sąjungą, sąjungą, kurioje Lietuva vėl bus išnaudojama ir engiama vergė.*

Jie nori Lietuvą vėl *sujungti* su Rusija arba gal padalyti tarp Vokietijos ir Rusijos, o priiminėja juos ten išskėstomis rankomis. Juk dar tebebūva Kaune neapkenčiamas *dr. Zimmerle,* tas Lietuvos valdovas, kuris žmonėms pridarė tiek skriaudų. Juk žymi valdininkų ir karininkų dauguma, tai maskoliai — blogiausi mūsų priešai, kurie net lietuvių kalbos nemoka.

Valstiečiai! Ten, Kaune, kryžiuočių agentai ir caro pakalikai kala mums naujas grandines. Bet jeigu jiems tai pavyks, tai vėl turėsime *slėptis su mūsų tikėjimu ir gimtąja kalba. — Vėl grįš žandarai ir popai ir vėl prasidės rekvizicijos ir smurtas.*

Piliečiai! Ten prekiauja mūsų kailiu! Juk jis dar tebėra ant mūsų nugaros. Ar turime leisti jį nuo savęs nuplėšti? Ar turime leisti toliau save engti ir išnaudoti? ar tam tiek iškentėjome, kad eitume vėl į caro ar kryžiuočių vergiją? Ar galime pakęsti, kad būtų prekiaujama mūsų *laisve ir nepriklausomybe?*

Ne! Tautiečiai! Taip būti negali.

Negalima jums toliau žiūrėti nieko neveikiant, negalima jums sėdėti rankas sudėjus.

Jau laikas, kad liaudis prakalbėtų! Kad mes patys susirūpintume mūsų ateitimi ir neleistume sugrįžti vokiečiams ir maskoliams.

Lietuviai! Atminkite, kad Lietuvos kariuomenėje daugiau negu pusė karininkų maskolių, atminkite, kad Lietuvos šiaurės pasienyje stovi Lieveno Maskvos korpas, ir vokiečiai dar ne visai apleido Lietuvą.

Lenkai! Atminkite, kad Taryba ir jos vyriausybė yra lenkų tautos priešas, persekioja lenkų kalbą, kalina lenkų piliečius tik už tai, kad jie lenkai, įžeidinėja ir pajuokia tautinius lenkų jausmus. Atminkite, kad Kauno vyriausybė su vokiečiais ir maskoliais slaptai veda įtartinas derybas, nukreiptas prieš Lenkijos valstybę.

Darbo liaudie! Mes, Panemunės Šauliai, neleisime, kad būtų pamintos mūsų teisės, tikėjimas ir kalba, ir jums negalima ramiai sėdėti — tad į darbą, į veiksmą! Organizuokitės ir pasisakykite garsiai, kad visa Europa girdėtų.

Šalin maskviniai ir vokiškieji žandarai! Šalin Kolčako, Lieveno ir Kellerio agentai!

Šalin rekvizicijos ir smurtas! Šalin tautos nepriklausomybės prekiautojai!

Tegyvuoja Lenkija ir Lietuva.

Panemunės Šaulių Organizacija.

1919 m. liepos mėnuo".

Dėmesio verta ypač lenkų kareiviams skirtoji brošiūra "Dėl ko lenkų kareivis braunasi į Lietuvą ir Gudiją?" ("Dla-

czego żolnierz Polski wkracza na Litwę i Bialoruś?"). Visų pirma čia nusakyti maksimaliniai kuriamosios Lenkijos imperijos siekiai. Būsimoji Lenkija turinti būti "nuo jūros iki jūros", "od morza do morza". Šis reikalavimas jau išeina toli už buvusios net ligi pirmojo Lietuvos-Lenkijos padalinimo Lenkijos sienų.[191] Reikią kurti tokią Lenkiją, kurioje upės jungtų abidvi jūras. Tada krašte klestėsianti prekyba ir kilsianti ekonominė gerovė. Šios, Baltijos ir Juodąją jūrą siekiančios Lenkijos koncepcija yra artima Pilsudskio federalizmui ir priešinga Dmovskio endekų inkorporacinei sampratai, nes Dmovskis buvo užsibrėžęs kurti nors ir didelę, bet tik tokią Lenkiją, kuri, jo manymu, pajėgtų suvirškinti jai atitekusias mažumas.

Lietuva ir Gudija esanti lenkams reikalinga dar ir dėl to, kad ten reta gyventojų. Ten esą galima įkurdinti dar dukart ar triskart tiek žmonių, kiek ten dabar gyvena, o Lenkija esanti apgyventa per tirštai. Sujungtoje su Lenkija Lietuvoje ir Gudijoje ir lenkai specialistai rasią sau pragyvenimą. Tad šie brošiūros autoriaus kolonizaciniai užmojai sutampa su karo meto vokiečių ruoštais Lietuvos kolonizavimo sumanymais.[192]

Kareiviams patariama aiškinti žmonėms, kad Lietuva negalinti gyventi nepriklausomai visų pirma dėl to, kad lietuvių tauta esanti per maža. Ji turinti tik 2 milijonus tautiečių, 12 kartų mažiau, negu lenkų yra pasaulyje. Lietuvių sukurtoji valstybė turėtų ne kiek daugiau kaip per 3 milijonus gyventojų. "Kaipgi tokia valstybė galėtų išsilaikyti?" klausia autorius. Kitas argumentas prieš Lietuvos nepriklausomybę tas, kad, susidėjusi su lenkais, Lietuva tvirčiau atsistotų ekonomiškai, nes tada nereikėtų daugelio prekių gabentis iš užsienio: jų galima būtų gauti pačioje Lenkijoje. Įprastinė lenkų propaganda mėgdavo dar tvirtinti, kad lietuvių tauta esanti nepribrendusi nepriklausomai gyventi, kad ji neturinti pakankamai inteligentijos. Brošiūroje šis argumentas tetaikomas gudams. Gudų esą truputį daugiau, negu lietuvių, tačiau jie "šviesių žmonių neturi, kuris tik kiek pasimokė, darėsi maskoliu arba lenku. Tad kas gi jiems sukurtų valstybę? .. Lietuviai kas kita. Jie turi jau savo laikraščių ir mokyklų, turi gydytojų, inžinierių, advokatų, šviesių žmonių. Jie gerai žino, ko nori, būtent, kad jų lietuvių tauta ko gražiausiai vystytųs, kad lietuvių kalba ko plačiau viešpatautų".

Kaip ir užmojis kurti Lenkiją "nuo jūros lig jūros", ir šis palankus, lyg ir pataikaujantis apie lietuvius atsiliepimas yra federalistinės Pilsudskio koncepcijos bruožas. Mat, Dmovskiui ir endekams lietuviai buvo veikiau ne tauta, bet pader-

mė, kiltis, kurią jie buvo pasinešę galutinai asimiliuoti, sulenkinti, tad jie ir nerado reikalo su lietuviais bent kiek rimčiau skaitytis. Į tautinį lietuvių atgimimą ir Pilsudskis, tiesa, žiūrėjo Lietuvos bajorų akimis ir nesugebėjo nei tikrosios to atgimimo esmės kaip reikiant suprasti, nei jo pajėgumo tinkamai įvertinti, tačiau jam buvo reikalingas išgauti iš lietuvių pritarimas kurti jo svajotą federacinę Lenkijos imperiją. Šiuo politiniu siekimu ir tenka aiškinti kartais pastebimas tam tikras lenkų federalistų polinkis įsiteikti lietuviams.

M. Šalčius toje pat brošiūroje duoda ištisai ir provokacinį, Lietuvos Liaudininkų Partijos vardu lenkų išleistą atsišaukimą "Lietuvos ūkininkai ir darbininkai".[193] Pirmojoje šio atsišaukimo dalyje giriamas Lenkijos steigiamasis seimas už jo pravestas socialines reformas, antrojoje — prikaišiojama Lietuvos valdžiai ir Tarybai, kad ji nesušaukusi steigiamojo seimo, neįvykdžiusi žemės reformos, susidėjusi su vokiečiais ir rusais, ji pati esanti "mūsų didžiausių priešų-vokiečių rankomis pastatyta". Toliau siūloma ir Lietuvoje "įvesti . . . tokią pat *žemės valdymo reformą, kokią įvedė pas save lenkai*".

Kadangi Lietuvos valdžia nieko gero nepadariusi, tai atsišaukimas baigiamas kurstymu ją nuversti:

"Šalyn tokią niekam nereikalingą ir kenksmingą valdžią! Šalyn pardavykus! Šalyn Tarybą, kuri susideda iš vokiečių ir rusų apmokamų spekulantų!

Reikalaujame naujos, tokios, visų Lietuvos gyventojų išrinktos valdžios, tokios valdžios, kuri rupintusi mumis ir suteiktų *alkaniems — duonos, ukininkams — žemės, o musu kraštui — ramybės.*

Reikalaujame, kad dabartinė musų valdžia geruoju prasišalintų, o jeigu to padaryti nenorės, tai męs patįs ją išvaikysime".

Šio provokacinio atsišaukimo agitacijos pobūdis daug kuo primena bolševikų vartotą propagandos metodą; reikalavimas duoti duonos, žemės ir ramybės net visai sutampa su Rusijos revoliucijos metu liaudį ir ilgo karo išvargintus kareivius viliojusiais bolševikų pažadais, tapusiais jų plačiai vartotu šūkiu "duona, žemė ir taika".

Lietuviškai skelbtoms lenkų proklamacijoms būdinga dar tai, kad jos rašytos labai darkyta lietuvių kalba. Tai rodo, jog lenkams nepasisekė rasti kiek labiau apsišvietusio Lietuvio, kuris sutiktų taisyti tokių prieš Lietuvą ir jos vyriausybę nukreiptų atsišaukimų kalbą.

1919 m. birželio mėnesį buvo pavartotas dar vienas lenkų propagandos prieš Lietuvą būdas — į Kauną buvo atskridęs lenkų lėktuvas, kuris išmėtė Vilniuje leisto laikraščio "Nasz

Kraj" numerį. Tame numeryje buvo aprašytos tariamosios "vokiškos Tarybos" piktadarybės.[194]

Lenkų politikų apsisprendimas vykdyti Lietuvoje perversmą. Bene reikšmingiausias 1919 m. lietuvių-lenkų santykiuose įvykis buvo slaptos karinės lenkų organizacijos POW (Polska Organizacja Wojskowa) Kaune ruoštas, bet nenusisekęs perversmas. Kadangi šis perversmo bandymas labai ryškiai atskleidžia tiek prieš nepriklausomą Lietuvos valstybę nukreiptą imperialistinį Lenkijos užmojį, tiek ir ardomąją Lietuvos lenkų veiklą, tai ilgą laiką lietuviai tuo klausimu rašė daugiau ir atviriau, negu lenkai.[195] Vis dėlto ir lietuviai tenkinosi, daugiausia propagandiniais sumetimais, kartoti žinomesnius faktus ir išsamesnių studijų tuo reikalu neparašė. Lenkų literatūroje apie šį sąmokslą būdavo nutylima. Net ir po penkiolikos metų nuo įvykio lenkų istoriografijoje dar būdavo duodama suprasti, kad tuo klausimu rašyti iš esmės esą negalima.[196] Dar ir po 1945 m. emigraciniuose lenkų raštuose tesitenkinama trumpais įvykio paminėjimais.[197] Be to, ir patys įvykiai mėgstama vaizduoti ne tikroviškai. W. Pobóg-Malinowski, pvz., savo "Naujausioje politinėje Lenkijos istorijoje"[198] visai prasilenkia su istorine tiesa, Lenkijos diriguojamą perversminę POW veiklą Kaune piešdamas kaip visai savarankų darbą, kilusį vien tik iš vietinių politinio gyvenimo sąlygų, nukreiptą ne prieš Lietuvos vyriausybę, bet tik prieš vokiečių įtaką Lietuvoje. Šių dienų Lenkijoje pirmas peoviakų sukilimo klausimą pajudino Juozapas Levandovskis savo veikale apie federalizmą.[199] Tačiau pirmą rimtą studiją apie lenkų ruoštą sukilimą Kaune, gausiai paremtą istoriniais šaltiniais, ypač Lenkijos archyvuose sukaupta istorine medžiaga, parašė lenkų istorikas Petras Losovskis, kuris ir šiame darbe gan dažnai minimas ir cituojamas.[200]

Pagrindinis lenkų sąmokslininkų tikslas buvo nuversti Lietuvos vyriausybę ir jos vietoje pastatyti tokią, kuri sutiktų dėtis su Lenkija. Sumanymas sudaryti Lietuvoje Lenkijai palankią vyriausybę buvo kilęs jau 1919 m. pavasarį. Balandžio mėn. pabaigoje Skrzynskis Paderevskiui telegrafavo:

"Turint galvoje, kad (taikos) konferencijoje skaitomasi su bet kuriomis buvusios Rusijos teritorijoje esančiomis vyriausybėmis, būtų naudinga, kad atsirastų mums palanki Lietuvos vyriausybė pastatyti Tarybą į keblią padėtį . . ."[201] Panašų pasiūlymą pateikė ir "Kauno Žemės Lenkų Komitetas" ("Komitet Polaków Ziemi Kowieńskiej") 1919 m. gegužės 14 d. laiške "Laikinajai Lenkų Krašto Tarybai Vilniuje" ("Tymczasowa Polska Rada Krajowa w Wilnie"), reikalau-

damas "tuojau paskelbti Vilniuje laikiną koalicinę Lietuvos vyriausybę, susidedančią iš trijų Lietuvoje gyvenančių tautybių atstovų..."[202]

Gerai numanydami, kad tik ginkluotu perversmu galima paimti Lietuvos valdžią į savo rankas, Varšuvos vyriausybės sluoksniai jau liepos viduryje pradėjo svarstyti sukilimo ruošimo klausimą.[203] Marijonas Sviechovskis, vienas vadovaujančių Pakraščių Sargybos veikėjų ir Rytų Žemių Civilinės Valdybos valdininkas, parašė platų, visai slaptą 1919 m. liepos 31 d. memorialą, reikalaudamas, kad, atsižvelgiant į Lietuvos vyriausybės skelbtus seimo rinkimus, ko skubiau būtų išplėsta politinė ir karinė veikla "vykdyti valstybinį perversmą ir ginkluotą revoliuciją" Lietuvoje.[204]

Dar 1919 m. pavasarį pradėję svarstyti perversmo Lietuvoje klausimą, vadovaujantieji politiniai Lenkijos sluoksniai laukė tik palankiai susidėjusių aplinkybių tą sumanymą vykdyti. Tokios patogios sąlygos susidarė tais pačiais metais vasarą. Birželio 28 d. Vokietija pasirašė Versalyje taikos sutartį su santarvininkais. Tuo būdu Lenkijai buvo pašalintas vokiečių agresijos pavojus. Lenkija baigė daugiau kai pusmetį trukusį sunkų karą su ukrainiečiais Galicijoje. Liepos 16 d. lenkų kariuomenė užėmė Zbaražą ir Zaleščikus, liepos 17 d. pasiekė Zbručo upę. Sustiprinta naujai į frontą atvykusiomis poznaniečių divizijomis, lenkų kariuomenė Gudijoje pradėjo ofenzyvą prieš bolševikus ir rugpiūčio 8 d. užėmė Minską. Taip atsirado reikalas užtikrinti lenkų kariuomenės užnugarį, kurį sudarė Lietuvos teritorija.

1919 m. vasarą pasunkėjo ir nepriklausomos Lietuvos padėtis. Pasitraukus iš Lietuvos saksų savanoriams, lietuviams vieniems teko laikyti bolševikų frontas. Šiaurės vakarų Lietuvoje vokiečius pakeitė vadinamieji "bermontininkai" — gerai ginkluoti, bet nedrausmingi vokiečių-rusų daliniai, kurie buvo daug nepalankesni lietuviams, negu saksų savanoriai. Bermontininkai pradėjo brautis gilyn į Lietuvos teritoriją, nušalindami silpnas lietuvių komendantūras ir sargybas, plėšdami ir žudydami Lietuvos gyventojus. Pasunkėjo ir Lietuvos valstybės vidaus padėtis. Valstybę pradėjo slėgti finansiniai sunkumai. Prekybos ir pramonės ministras prof. J. Šimkus buvo sumanęs suvalstybinti visą Lietuvos prekybą ir pramonę. Tatai pareikalavo iš valstybės iždo daug pinigų. M. Yčo, A. Voldemaro ir A. Smetonos rūpesčiu pačioje 1919 m. pradžioje iš vokiečių gautosios šimto milijonų markių paskolos "užteko vos ligi vasaros mėnesių".[205] Ketvirtajam, M. Sleževičiaus sudarytam

nepriklausomos Lietuvos ministrų kabinetui grėsė vidaus krizė.[206]

Pagerėjus Lenkijos ir pablogėjus Lietuvos padėčiai, lenkams politikams atrodė, kad atėjo patogus momentas "susidoroti" su Lietuva. Skubėti ruošti prieš Lietuvą nukreiptą akciją vertė dar ir Sleževičiaus pažadas netrukus vykdyti rinkimus į steigiamąjį seimą. Po demokratinių rinkimų į seimą lenkams būtų buvę sunku klaidinti pasaulį, kad nepriklausomos Lietuvos gyventojų dauguma norinti dėtis su Lenkija.

Įvykdyti Lietuvoje valstybinį perversmą ir sudaryti sau palankią vyriausybę vadovaujantiems Lenkijos politikams atrodė, palyginti, lengvas dalykas. Visų pirma, Lietuvos vyriausybės būklę lenkai laikė per daug jau kritiška. 1919 m. rugpiūčio 18 d. Lenkijos Užsienių Reikalų ministerijos informacijoje Lietuvos klausimu, pvz., parašyta: "Sleževičiaus vyriausybės padėtį pastaruoju metu galima laikyti beviltiška. Stinga grynų pinigų, pusę krašto turi užėmę vokiečiai ir maskoliai, kariuomenė nepatikima, vyriausybės negerbia ir ja nepasitiki net ir lietuviai gyventojai — visa tai pranašauja jam greitą galą".[207] Be to, politiniai lenkų sluoksniai gyveno iliuzijomis, kad lietuvių liaudis esanti palanki lenkams. Slaptoje lenkų generalinio štabo politinio skyriaus 1919 m. balandžio 18 d. ataskaitoje antrašte "Žinios iš Lietuvos" rašoma: "Laimėti gyventojus susijungimo su Lenkija reikalui pakaks keleto savaičių lenkų okupacijos, pravestos su lenkų kariuomenės buvimo lietuvių žemėse reikšmės politiniu supratimu".[208] Lietuvių-gudų fronto gen. št. II skyriaus viršininkas kpt. V. Slavekas 1919 m. gegužės 23 d. raportavo Pilsudskiui: "Galima patvirtinti, kad lietuvis valstietis palankiai žiūri į Lenkiją".[209]

Norėdamas išnaudoti palankiai susidėjusias politines aplinkybes, 1919 m. liepos pabaigoje ir rugpiūčio pradžioje, Pilsudskis visiškai atsidėjo Lietuvos klausimui, pačiai pagrindinei jo rytų politikos problemai.[210] Liepos 31 d. drauge su iš Paryžiaus grįžusiu savo įgaliotiniu ir buvusiu užsienių reikalų ministru L. Vasilevskiu jis atvyko į Vilnių. Ten jo "praktiškų susidomėjimų centras buvo ko skubiausiai išspręsti lenkų-lietuvių santykių klausimą".[211] Vilniuje Pilsudskis tarėsi su politikais, priiminėjo iš nepriklausomos Lietuvos lenkų veikėjus, daugiausia dvarininkus, iš kurių vieną — taujėniškį Konstantiną Radvilą paskyrė net savo "patarėju ir dalyko žinovu".[212]

Rugpiūčio 3 d., aprūpinęs smulkiomis instrukcijomis, Pilsudskis išsiuntė į Kauną derybų L. Vasilevskį ir mjr. T. Kas-

przyckį. Lenkų siūlomu derybų pagrindu turėjo būti lygiagrečiai rinkimai tiek lenkų, tiek ir lietuvių užimtosiose srityse. Dvi šių žemių tais pačiais pagrindais išrinktosios atstovybės turėtų susirinkti Vilniuje ir nustatyti teisinę bei valstybinę Lietuvos padėtį ir jos santykį su Lenkija. Pagal Vasilevskį,[213] tai koncepcijai buvęs palankus ir M. Biržiška. Po kelių dienų derybų delegacija grįžo nieko nelaimėjusi, nes Lietuvos vyriausybė laikėsi to paties nusistatymo kovoti už nepriklausomą Lietuvą jos nubrėžtose sienose. Vis dėlto Vasilevskis nenusiminė ir Užsienių Reikalų ministerijai parašė optimistinį raportą: "Išnaudojant mūsų buvimą Vilniuje, reikia dabar su didžiausiu dėmesiu sekti įvykių eigą, mūsų pusei ieškant sprendimo, kurio artimiausiu laiku imtis leistų derybos pasikeitusiomis sąlygomis".[214]

Po keletos dienų Vasilevskis grįžo iš Varšuvos į Vilnių ir ten pastoviau apsistojo kaip "Užsienių Reikalų ministerijos delegatas ir kartu valstybės viršininko įgaliotinis šiaurės rytų reikalams".[215] Čia jis veikė, glaudžiai bendradarbiaudamas su lietuvių-gudų fronte stovėjusios gen. Šeptickio armijos II skyriaus viršininku V. Slaveku ir su to paties skyriaus Vilniaus poskyrio viršininku M. Koscialkovskiu.

"Vasilevskio, Slaveko ir Koscialkovskio pagrindiniu tikslu tapo politinio perversmo Lietuvoje paruošimas ir vykdymas, ligtolinės vyriausybės pašalinimas ir jos vietoje sudarymas kitokios, kuri sutiktų sueiti į federaciją su Lenkija".[216]

POW Kauno apygardos sudarymas. POW Kaune pradėta organizuoti 1918 m. pabaigoje. Iš pat pradžių Kaune tebuvo sudarytas slaptas etapo punktas vesti per sieną savanorius į lenkų kariuomenę. 1918 m. gruodžio 17 d. šį punktą sudarė 12 nuolatinių POW narių.[217] 1919 m. balandžio mėn. atvykęs į Kauną, ltn. A. Kavalecas, slapyvardžiu Adomas Juzvikas, pradėjo plėsti Kauno POW. Tuo metu organizuojamoji Kauno POW sritis (podokręg) dar tebepriklausė Adomo Rudnickio (slapyvardis Beniovskis) vadovaujamai Suvalkų POW apygardai (okręg).[218] Kavalecas pirmiausia susirūpino

"sudaryti lenkų karininkų, tarnaujančių Lietuvos kariuomenėje, organicijos užuomazgą, įsteigti POW celes lenkų "Sakalo" (Sokól) ir skautų organizacijose, užmegzti ryšius su kitomis lenkų draugijomis ir sukurti žvalgybos tinklą".[219]

1919 m. gegužės mėnesį POW Kauno sritis buvo paversta savarankiška apygarda. Ji buvo atskirta nuo Suvalkų ir pada-

ryta pavaldi tiesiog gen. št. II skyriaus Vilniaus poskyrio viršininkui M. Koscialkovskiui (slapyvardžiu Orvidas).[220] Tuo metu apygarda turėjo tris apskritis — Kauno, Šiaulių ir Raseinių ir apie 100 narių. Netrukus apygarda buvo išplėsta į 13 apskričių, apėmusių visą nepriklausomos Lietuvos teritoriją, išskyrus pafrontę. Apygardai vadovavo karinė vadovybė, arba "Komanda" (Komenda Okręgu), kurią sudarė šie skyriai: organizacinis skyrius — komendantas Stanislovas Niekrašas, žvalgybos — komendantas Jonas Niekrašas, ryšių — komendantas Jonas Piotrovičius, politinis — komendantas Kazimieras Blaževičius, karinis — komendantas Jonas Kudzevičius. Į vadovybės sudėtį, be to, įėjo dar instruktoriai ir kurjeriai svarbiems pavedimams. Liepos pabaigoje apygarda turėjo 226 narius.[221]

POW veikla neapėmė lietuvių-lenkų pafrontės, nes ten veikė Panemunės Šaulių Organizacija (Organizacja Strzelców Nadniemeńskich, OSN), pavaldi tiesiog M. Koscialkovskiui, II skyriaus Vilniaus poskyrio viršininkui. OSN sudarė trys apygardos: Suvalkų, Trakų ir Maišiagalos. Ši organizacija buvo išskirta iš POW, nes jos pobūdis buvo skirtingas. Ji buvo betarpiškai susieta su fronte esančia reguliaria kariuomene ir tevykdė artimą, ne tolimą, kaip POW, diversiją, be to, ji tebuvo slapta tik nepriklausomos Lietuvos pusėje. Lenkų užimtoje teritorijoje OSN daliniai buvo viešai apmokomi, ir juos kariuomenė naudojo pagalbiniams ir diversiniams tikslams.

POW veiklą nepriklausomoje Lietuvoje papildė dar viena slapta lenkų organizacija, tai — "Pakraščių Sargybos Draugija" ("Towarzystwo Straży Kresowej", "TSK"). TSK daugiausia rūpinosi perversmui palankiai nuteikti nepriklausomos Lietuvos lenkų organizacijas.

Šiaip jau nukreipta prieš Tarybą bei Lietuvos vyriausybę ir už susidėjimo su Lenkija naudingumą propaganda buvo ir vienas iš svarbių POW uždavinių. Tatai matyti dar iš 1919 m. gegužės 24 d. rašto, kuriuo, pranešdamas M. Koscialkovskiui apie Kauno POW perorganizavimą, visos POW viršininkas kpt. A. Kocas įsakmiai ragino "verste užversti Kauno kraštą nelegalia literatūra, ir būtinai ne tik lenkiška, bet ir lietuviška".[222]

Pastangos pritraukti prie sąmokslo lietuvių. POW sąmokslininkai ieškojo sau šalininkų lietuvių karininkų tarpe, kurie paremtų jų ruošiamą sukilimą, bet jiems ne mažiau svarbu buvo ir į jų sudaromą marionetinę vyriausybę įtraukti lietuvių, ypač žinomesnių veikėjų, kad galėtų skelbti, jog pervers-

mui pritaria dauguma krašto gyventojų, neišskiriant nė pačių lietuvių. 1919 m. pačioje gegužės mėn. pradžioje pats Pilsudskis laiške Paderevskiui siūlė ieškoti sau palankių lietuvių.[223] Žiūrėdamas su panieka į lietuvius veikėjus kaip į neidėjinius karjeristus, Pilsudskis tikėjosi pasiekti savo tikslo juos papirkinėdamas, nes jo nuomone, "pinigai jų (t.y. lietuvių, A.R.) tarpe vaidina svarbų vaidmenį".[224]

Sau palankių asmenų lenkai paprastai ieškodavo Lietuvos Tarybai bei vyriausybei priešiškai nusiteikusių asmenų tarpe. Veikęs Paryžiuje lenkų politikas B. Krzyžanovskis buvo pradėjęs derėtis su aiškiu Tarybos ir Lietuvos vyriausybės opozicionierium J. Gabriu. Kaip Krzyžanovskis 1919 m. rugpiūčio 6 d. raporte valstybės viršininkui ir Užsienių Reikalų ministerijai rašė,[225] siekdamas valdžios, Gabrys sutikęs pasinaudoti savo tikslui lenkų pagalba. Atsilygindamas už suteiktą pagalbą, Gabrys pažadėjęs savo Šveicarijoje spausdinamame leidinyje "La Lithuanie Indépendante" susilaikyti nuo propagandos prieš lenkus, žadėjo sudaryti su Lenkija sutartį ir leisti vietiniams lenkams dalyvauti valdžioje.

POW sąmokslininkams labiausiai rūpėjo išplėsti savo įtaką Lietuvos kariuomenėje. Rugpiūčio pradžioje lankydamasis Kaune, mjr. Kasprzyckis užmezgė ryšius netgi su vyriausiu Lietuvos kariuomenės vadu gen. S. Žukausku. Pastarasis, slaptai kalbėdamasis su Kasprzyckiu, pasisakęs jaučiąsis lenku ir vadovaująs Lietuvos kariuomenei tik tam, kad būtų pasiekta taika su Lenkija.[226]

Ypač pats ltn. Kavalecas stengėsi įsigyti šalininkų Lietuvos karininkų tarpe. Kai kurie jo bendradarbiai jau tarnavo karininkais Lietuvos kariuomenėje: K. Piotrovičius tarnavo gen. štabo inžinerijos skyriuje, L. Kiraševičius — artilerijos skyriuje, V. Kudzevičius dirbo automobilių instruktorium.[227] Karinės sekcijos komendanto J. Kudzevičiaus tarpininkaujamas, Kavalecas užmezgė ryšius su Jurgiu Aukštuolaičiu, sutikusiu bendradarbiauti sudarant naują vyriausybę.[228] Per Aukštuolaitį Kavalecas tikėjosi pritraukti prie perversmininkų ir 2 pėst. pulko vadą, tada kpt., vėliau gen. V. Grigaliūną-Glovackį, 1919 m. vasario mėn. parėmusi Aukštuolaičio akciją, nukreiptą prieš Sleževičiaus kabinetą.[229] Lietuvos kariuomenės karininkus verbavo ir kpt. Koscialkovskis. Rugpiūčio 8 d. Musninkuose, netoli demarkacijos linijos, jis buvo slaptai susitikęs su grupe lietuvių karininkų, kurie tariamai sutikę vykdyti perversmą ir įvesti gen. Žukausko diktatūrą.[230]

Liepos 23 d. Zanas ir Jančevskis Kaune įkūrė peoviakams

artimą, lyg žadėjusią ir su lietuviais bendradarbiauti politinę organizaciją "Demokratinio Susivienijimo Lenkų Partiją Lietuvoje" ("Polska Partja Zjednoczenia Demokratycznego na Litwie").[231] T. Zanas prikalbėjęs Lietuvos nepriklausomybės skelbimo Akto signatarą ir Tarybos narį S. Narutavičių padėti sudaryti naują vyriausybę. Rugpiūčio viduryje Narutavičius ir nuvykęs tuo reikalu į Vilnių.[232] Kauno POW pavedami, į Vilnių, į Koscialkovskio įstaigą, važinėjo ir Zanas su Jančevskiu. Ten Zanas pareiškęs, kad daug Pilsudskio šalininkų esama net ir pačiame Lietuvos ministrų kabinete. Jų tarpe esąs netgi pats ministras pirmininkas Sleževičius ir ministrai Kairys, Leonas, Vileišis, Paknys. Apie šią Zano nuomonę buvo pranešta Vasilevskiui.[233] Grįžęs į Kauną, Zanas pasakęs perversmininkams, kad Pilsudskis sutiktų sudaryti naują Lietuvos ministrų kabinetą, į kurį įeitų pirmininku Sleževičius, nariais Vileišis, Kairys, Paknys, Leonas ir lenkai Lukomskis, Suchorzevskis (ir gal dar kai kas).[234]

POW sąmokslininkai nesutiko su Pilsudskio per Zaną siūlytu, ar tariamai jo siūlytu, nauju ministrų kabinetu, ir į pakeistą vyriausybę buvo numatyti šie ministrai: prekybos — Jasienskis, teisingumo — teisėjas Dobrovolskis, maitinimo — Junovičius, švietimo — Kauno lenkų spaudos bendradarbis Stefanovičius, žemės ūkio — Liudkevičius (vėliau Varšuvos ministras), finansų — Veryha (vėliau Lietuvos Universiteto dėstytojas) ir Bobianskis, vidaus reikalų — Brozovskis, krašto apsaugos — Stefanovskis ir Bazarevskis, susisiekimo — Dulevičius. Buvo numatyta net ir Valstybės Tarybos sudėtis.[235]

Kalbėdamasis Vilniuje su lietuviais socialdemokratais, Venclauskiu ir Sirutavičium, Vasilevskis ragino juos nuversti Lietuvos vyriausybę, "talkon jiems žadėdamas — Kauno peoviakus". Kadangi Sleževičiaus kabineto nariais buvo ir socialdemokratai S. Kairys ir J. Paknys, tai dėl tokio pernelyg nediplomatiško Vasilevskio gundymo "mūsiškiai išėjo įsiutę".[236]

Nepaisant didelių pastangų, lenkams nepasisekė panaudoti jų ruoštam valstybės perversmui nei bent kiek reikšmingesnio skaičiaus lietuvių karių, nei bent vieno įtakingesnio lietuvio veikėjo. Perversmo organizatoriams jų pačių troškimai atrodė tikrovė, ir jie savo šalininkų matė visur — ne tik ten, kur jų buvo, bet net ir ten kur jų netgi iš viso negalėjo būti. Pagal lenkų apskaičiavimus, sakysim, Lietuvos kariuomenėje lenkai karininkai sudarę net ligi 60% visų karininkų.[237] Tuo metu Lietuvos kariuomenėje, ypač specialiose dalyse ir

raitininkuose, tarnavo, tiesa, gan daug ir kitataučių karininkų, tačiau ir jų daugumas buvo ne lenkai, bet rusai. Pasitaikydavo net, kad Lietuvos kariuomenėje tarnaujantieji lenkai karininkai lenkų fronte lemiamu momentu pereidavo į priešo pusę, betgi tokių atvejų buvo ne tiek jau daug. Be to, net ir perversmui užverbuotieji Lietuvos karininkai savo pusėje neturėjo "nė vieno kareivio".[238]

Dar skurdesnių laimėjimų perversmininkai susilaukė iš savo akcijos įtraukti į sąmokslą įtakingesnių asmenų, tiek kariškių, tiek ir civilių. Kone vienintelis lietuvis, kuris, bent iš pradžių, sąmokslininkams atrodė įtakingas ir kuriuo jie visai galėjo pasikliauti, buvo Aukštuolaitis — "Prūsų lietuvis, menkai išsilavinęs, bet prūsokiškai pasipūtęs ir pinigo neniekinęs".[239] Jis dabar jau trečią kartą siekė aukštos vietos Lietuvoje.[240] Iš visų Aukštuolaičio lenkams peršamų lietuvių tik S. Narutavičius, ypač iš pradžių, buvo sutikęs derėtis su lenkais dėl naujo ministrų kabineto sudarymo ir net ketino tapti naujo kabineto ministru pirmininku.[241] Aukštuolaičiui pasisekė, tiesa, dar šiek tiek pritraukti prie perversmo ir Mažosios Lietuvos veikėją Joną Vanagaitį, bet į karinę komisiją perversmui vadovauti Vanagaitis vis dėlto neįėjo.[242] Iš kitų tariamų Aukštuolaičio "bendradarbių", ypač iš gen. Žukausko ir karininko Grigaliūno Glovackio, į kuriuos perversmininkai dėjo daug vilčių, jokios realios pagalbos nesulaukta.

Bandymas vykdyti perversmą. Pagal L. Vasilevskio užrašus antrašte "Jazda na Litwę VII-IX 1919 r.",[243] rugpiūčio 20-22 d. Vasilevskis drauge su Kasprzyckiu ir Slaveku turėjo keletą pasitarimų su Aukštuolaičiu ir Narutavičium. Buvo nutarta nuversti vyriausybę ir pašalinti Tarybą. Perversmas buvo numatytas vykdyti naktį iš rugpiūčio 28 į 29 d. Po perversmo diktatorium turėjęs tapti gen. Žukauskas, vicediktatorium — Aukštuolaitis ir ministru pirmininku — Narutavičius. Tuojau galėjo jis duoti 800 tūkstančių, artimiausiomis dienomis dar 300 tūkstančių markių. Vėliau žadėjo suteikti 6 milijonų markių paskolą. Be to Vasilevskis laidavo, kad perversmą parems nepriklausomoje Lietuvoje veikiančios civilinės ir karinės lenkų organizacijos. Po šių pasitarimų Aukštuolaitis ir Narutavičius išvyko į Varšuvą susitikti su Pilsudskiu.[244]

Norėdamas patikrinti vietoje, kiek iš tikrųjų pasiruošta perversmui, Vasilevskis pasiuntė į Kauną lenkų karo attachés šoferiu užsimaskavusį Koscialkovskį. Dabar pradėjo vis ryškiau aiškėti, kaip silpnai pasiruošta perversmui. Pasirodė, kad nuo-

latinis Aukštuolaičio gyrimasis buvo tušti plepalai ir kad jokių pajėgų jis nebuvo suorganizavęs. Perversmininkams teko pasikliauti vien tik kauniške POW organizacija.[245]

Paaiškėjo, kad ir pati POW per mažai pajėgi vykdyti perversmą. Jau liepos 20 d. Kavalecas, tiesa, paskelbė savo apygardoje išimties stovį, kartu pranešdamas, kad artėja mobilizacijos diena. Vis dėlto netrukus, liepos 27 d., Kavalecas raportavo savo vyresnybei Vilniuje, kad jis didesnio masto veiksmų vykdyti nepajėgsiąs. Jo jėgų galėtų pakakti beveik tik manifestuoti ir parūpinti šimtą kitą kovotojų partizaniniams veiksmams, bet ir tai, tik gavus iš svetur kariškų instruktorių.[246]

Vis dėlto, nepaisant tokio menko organizacijos pajėgumo, vos keletui dienų praėjus po šio raportavimo, savo vyresnybės pavedama, apygardos vadovybė išleido įsakymą organizacijai neatidėliojant pasiruošti akcijai. Buvo įsakyta už suteiktus pinigus prisipirkti iš vokiečių ir lietuvių kareivių pakankamai ginklų ir amunicijos, vietines komandas ir skyrius pertvarkyti į kovos būrius ir paruošti organizacijos narius stoti netrukus į kovą.[247]

Tame pačiame įsakyme buvo nurodytas ir politinis POW veikimo tikslas:

"1. nepriklausoma Lietuva, galinga, nuoširdžiai demokratinė, savo noru su Lenkija sujungta didžiausio vidaus savarankiškumo pagrindu; 2. Lietuvoje gyvenančių lenkų laikymas bendrais krašto šeimininkais ir pripažinimas lenkų kalbai Lietuvoje tų pačių teisių, kuriomis naudojasi lietuvių kalba".[248]

Juo labiau artėjo Vasilevskio su Aukštuolaičiu ir Narutavičium Vilniuje nustatytasis perversmo terminas, tuo beviltiškesnius pranešimus Kauno apygardos viršininkas siuntinėjo savo vadovybei Vilniuje. Rugpiūčio 24 d. papildomame raporte jis rašė, kad paaiškėjo, jog sąmokslo dalyviai Lietuvos kariuomenės karininkai neturi savo pusėje "nė vieno kareivio". Pagrindine sąlyga dalyvauti akcijoje šie karininkai reikalauja, kad būtų garantuojama, jog 20 valandų bėgyje nuo sukilimo pradžios jie gaus intervencinės lenkų kariuomenės pagalbą. Pats Kavalecas nuo savęs pabrėžė, kad visa akcija tegali pasisekti tik tuo atveju, jei Kauno-Vilniaus geležinkelio linija bus tučtuojau užimta. Tam tikslui POW XII apskritis Kaišiadoryse turi būti sustiprinta šimtu OSN vyrų, be to, už trijų kilometrų į rytus nuo Kauno turi būti kaip rezervas slaptai sutelktas žadėtasis iš Vilniaus 1000 vyrų batalionas.[249]

Sekančios dienos, rugpiūčio 25, "labai skubiame ir svarbiame" pranešime Kavalecas raportavo, kad "mums palankios

lietuvių vyriausybės šį momentą čia jokiu būdu negalima sudaryti. Įvykiai užimant Seinus dar labiau apsunkino šį uždavinį; galima užimti Kauną tik trumpą momentą, keletai valandų, palengvinti lenkų kariuomenei į jį įžengti".[250]

Tą pačią rugpiūčio 25 d. vakare Vasilevskis sutiko grįžtančius iš Varšuvos Aukštuolaitį ir Narutavičių. Jie painformavo Vasilevskį, kad, pasikalbėdamas su jais, Pilsudskis galutinai priėmė sukilimo planą.[251]

Rugpiūčio 25-27 d. Vasilevskis dar toliau tarėsi su Aukštuolaičiu ir Narutavičium.[252] Per tuos pasitarimus buvo tiksliau "nustatyta" būsimosios vyriausybės sudėtis. Diktatorium turėjo tapti tas pats gen. Žukauskas, tik adjutantu jis turėjo gauti "energingesnį" H. Sipovičių, Kauno POW vadovybės ligtolinį politinio skyriaus viršininką. Be Narutavičiaus ir Aukštuolaičio, į vyriausybę turėjo dar įeiti žinomi lietuviai veikėjai, daugiausia Sleževičiaus ministrų kabineto nariai, kaip Biržiška, Vileišis, Kairys, Tūbelis, Janulaitis, Žilinskas.[253]

Savo darbo užrašuose apie šiuos pasitarimus, šalia Žukausko pavardės "Ž", Vasilevskis bent pastebėjo "per mažai energingas". Kiti visi numatytosios vyriausybės nariai, neišskiriant nė žinomų lietuvių veikėjų, pasitarimo dalyviams, matyt, atrodė tokie "energingi" POW planų vykdytojai, jog jie nė tokio priekaišto nesusilaukė . . . P. Losovskis dėl tokios perversminės vyriausybės sudėties teisingai pastebi, kad "netrukus tačiau turėjo pasirodyti, jog buvo skaičiuojama be šeimininko".[254]

Tačiau ne tik šie, bet ir visi perversmo planavimai apskritai nebuvo paremti realiu pagrindu.

"Visas šios padėties komiškumas buvo tas", rašo Losovskis, "jog Vilniuje, tiek ir Varšuvoje buvo kalbama rimtai ir planuojama su žmonėmis, kurie iš tikrųjų nieką, išskyrus siaurą ratelį asmenų, Lietuvoje neatstovavo. Buvo deramasi su jais, tiesą sakant, dėl to, kad tik jie tokiais reikalais tenorėjo kalbėti".[255]

Naujoji vyriausybė turėjo gauti iš Lenkijos finansinę paramą. Prieš pat nustatytą perversmo terminą specialus kurjeris tarp Vilniaus ir Varšuvos, Pilsudskio adjutantas rotmistras Stanislovas Radvilas, atvežė 3 milijonus rusiškų rublių. Kadangi rubliai Lietuvoje nebebuvo apyvartoje, Radvilas buvo vėl nusiųstas į Varšuvą atvežti vokiškų markių. Negavus pinigų, teko atidėti perversmo terminą iš 28-29 rugpiūčio nakties į naktį iš rugpiūčio 31 d. į rugsėjo 1 d. Tuo tarpu, rugpiūčio 27 d. Vasilevskis davė Aukštuolaičiui visus turimus pinigus sumo-

je 800 tūkstančių markių ir išsiuntė jį į Kauną. Narutavičius turėjo ten vykti rugpiūčio 31 d.

Net ir pačių paskutinių dienų nesklandumai neišvedė Vasilevskio iš pusiausvyros. Jis ir dabar dar tebebuvo giliai įsitikinęs, kad perversmas pasiseks, tad ir net savo ranka parašė perversminės vyriausybės deklaraciją, kurioje, tarp kitko, pareikšta:

"Lietuvos vyriausybė konstatuoja, jog bet kurį teisinį-valstybinį Lietuvos ryšį su Vokietija ar su Rusija laiko negalimu (pirmykštėje, paties Vasilevskio ranka išbrauktoje versijoje buvo dar pridėta: "Kartu Lietuvos vyriausybė vispusiško lietuvių tautos vystymosi laidą mato nuolatinėje Lietuvos sąjungoje su Lenkų Respublika")... Lietuvos vyriausybė laikosi tautų apsisprendimo pagrindo. Lietuvos valdžios tebevaldomoje Lietuvos teritorijoje, kaip lygiai ir lenkų kariuomenės užimtojoje Lietuvos teritorijoje bus atlikti rinkimai tais pačiais ko demokratiškiausiais pagrindais. Abidvi tuo būdu išrinktosios atstovybės suvažiuos Vilniuje ir bendrai nuspręs visus politinės santvarkos klausimus . . ."[256]

Šis tekstas tebuvo, tiesą sakant, tik pakartojimas siūlymų, kuriuos Vasilevskis su Kasprzyckiu rugpiūčio pradžioje, lankydamasis Kaune, buvo įteikęs Sleževičiaus vyriausybei ir kurį pastaroji buvo atmetusi. Dabar jau Vasilevskis buvo tvirtai įsitikinęs, kad jo anuomet minėtas Užsienių Reikalų ministerijai rašte "aplinkybių pasikeitimas" tikrai taps tikrove ir kad šioje deklaracijoje nusakytieji principai bus naujosios Lietuvos vyriausybės gairėmis.

Tuo pat metu Vasilevskis paruošė ir Lenkijos vyriausybės pareiškimą dėl šios Lietuvos vyriausybės deklaracijos, taipgi ir naujosios vyriausybės atsišaukimą į Antantės valstybes ir į Vatikaną. Ši "Lenkijos vyriausybės deklaracija" buvo tokio turinio:

"Lenkijos vyriausybė ima dėmesin Lietuvos Vyriausybės Deklaraciją ir, remdamasi ja, įeinančiai su Lenkijos Respublika į nuolatinę sąjungą Lietuvai garantuoja jos gyventojams visas tautines ir politines teises, be tautybės, kalbos ir tikėjimo skirtumo, pareikštas Lietuvos vyriausybės deklaracijoje minėto abiejų Lietuvos dalių suvažiavimo Vilniuje atstovybių. Drauge Lenkijos vyriausybė įsipareigoja teikti Lietuvai visokeriopą pagalbą jai kovojant su Vokietijos ir Rusijos aneksinėmis pretenzijomis".[257]

Atsišaukimo į Antantės valstybes ir į Vatikaną pagrindinis tikslas buvo propagandinis. Buvo siekiama įrodyti, kad perversmą ruošė ir vykdė ne Lenkijos valdžia, Lietuvos organizacijų padedama, bet pati lietuvių tauta ir jos kariuomenė, ir kad tikroji, ne svetimųjų, bet pačios lietuvių tautos pasta-

tytoji Lietuvos vyriausybė yra ne buvusi Sleževičiaus, bet naujoji, perversmininkų sudarytoji vyriausybė. Šis svarbiausias tikslas ryškėja jau iš pačios atsišaukimo pradžios: "Lietuvių tauta ir kariuomenė šiandien tik ką nuvertė vyriausybę, kilusią iš Tarybos, nevalyvo svetimųjų priespaudos įrankio".[258]

Pagal iš anksto nustatytą planą, prieš 24 valandas nuo tikrųjų sukilimo veiksmų pradžios turėjo būti nutrauktas Kauno sujungimas su kraštu, visų pirma su fronte esančiais kariuomenės daliniais. Nežinia, ar įsakymas atidėti perversmo datą nepasiekė POW dalinių, ar gaivališkos akcijos nebepavyko sustabdyti — kai kurios POW apskritys pradėjo veikti jau naktį rugpiūčio 27-28 d., tad pagal pirmykštį įsakymą. Oficiozas "Lietuva" taip aprašė tuos veiksmus:

"Naktį 27-28 beveik visoje Lietuvoje buvo nutrauktos telegrafo vielos . . . Darbas buvo atliktas planingai, buvo matyti, jog reikalas buvo tinkamai ir nusimanančiai suorganizuotas. Daugiausia buvo nupiauta stulpų stovų ir nutraukta vielų. Viena linija buvo nutraukta perduodant svarbią telefonogramą iš fronto . . . Komisija praneša, jog yra areštuotų vieno dvaro darbininkų su įrankiais rankoje, kurie vykdė šį ardomąjį darbą".[259]

Netoli nuo Kauno esančiose POW apskrityse netgi visai atvirai buvo išstatytos perversmininkų sargybos.

Rugpiūčio 28 d. ministras pirmininkas Sleževičius priėmė Kauno miesto tarybos lenkų frakcijos delegaciją. Atstovų paklaustas, ar jis žino, jog Lietuvos vyriausybė slaptai organizuoja lenkų pogromą, Sleževičius atsakė, kad jis žinąs visai ką priešingo. Vadovaujami POW, lenkai ruošia sukilimą. Sukilimas esąs tariamai lietuviškas, bet jis žino puikiai, kad tai komedija. Jeigu šiandien jis sutinka derėtis, tai, sukilimui įvykus, jis taps atkakliausiu lenkų priešu. Sleževičius kreipėsi į atstovus, kad jie atsišaukimu sulaikytų lenkų visuomenę nuo pražūtingo veiksmo. Ragindamas skubėti, jis kreipėsi į delegacijos pirmininką: "Ponas tuojau rašyk — aš pataisysiu — ir paskelbsime atsišaukimą. Kitaip kraujo jūroje paskandinsime šį sukilimą". Vis dėlto miesto tarybos nariai lenkai atsišaukimo nepaskelbė.[260]

Apie susisiekimo nutraukimą ir apie ruošiamą sąmokslą rugpiūčio 28 d. apie 10 valandą buvo pranešta tada posėdžiavusiam ministrų kabinetui. Sužinoję, kad ministrų kabinetas jokių žygių sąmokslui užkirsti nesiėmė, kai kurie vyriausiojo štabo lietuviai karininkai, slaptai susirinkę, nutarė savo valia suimti sąmokslininkus. Lietuvių sąmokslas buvo daromas su krašto apsaugos ministro karininko Žadeikio žinia. Prie sąmokslo buvo

pritraukti ir Kaune stovėjusių dalių vadai. Sąmokslininkams nesunku buvo padaryti perversmą ir paimti valdžią į savo rankas. Nors lietuviai sąmokslininkai tuometine vyriausybe ir nepasitikėjo, tačiau perversmo daryti nenorėjo, nes tatai būtų pabloginę Lietuvos užsienio reikalus. Lietuvių sąmokslui iš dalies pritarė ir ministras pirmininkas M. Sleževičius, "kuris tačiau įspėjo, kad jeigu sąmokslas nepasiseks ir lenkų sąmokslininkų kaltė nebus įrodyta, tai lietuviai sąmokslininkai už savo žygį gali savo galvomis atsakyti, nes jie kelia ranką prieš savo tiesioginius viršininkus, kas sunkiai, ypač karo metu, baudžiama".

Lietuviai sąmokslininkai nutarė artimiausią naktį, t.y. iš rugpiūčio 28 į 29 d. suimti įtartinus lenkus ar lenkuojančius. Buvo sudarytas įtariamųjų lenkų sąmokslininkų sąrašas ir naktį padarytos kratos ir atlikti suėmimai. POW sąmokslininkams tardyti buvo sudaryta Ypatinga tardymo komisija, kurios pirmininku buvo karininkas teisininkas J. Liandsbergis, nariais — K. Žalkauskas, P. Ruseckas ir kiti.

Lietuvių sąmoksle dalyvavo apie 18 karininkų: J. Byla (iniciatorius), P. Ruseckas (organizatorius), K. Svilas (trečias iš eilės sąmokslininkas), A. Šumskis (ketvirtas), Kaunas, Gavelis, J. Elisonas, Kauno komendantas J. Mikuckis, V. Kurkauskas, Stebulis, Kauno įgulos viršininkas Galvydis-Bykauskas, L. Gira ir kiti.[261]

Apie tos nakties įtariamų lenkų sąmokslininkų kratas ir suėmimus pasakoja patsai tų kratų ir suiminėjimų vykdytojas plk. J. Bobelis:

"Rugpiūčio mėn. 28 d. vėlai vakare visiems komendantūros karininkams buvo įsakyta susirinkti komendantūroje, o Kauno miesto kuopai atvykti pilnoje sudėtyje. Atvyko ir Liudas Gira. Atvykusiems buvo pranešta apie POW rengiamą sukilimą ir apie sukilėlių siekius. Buvo "šiek tiek apčiuopiamai išvardinti organizacijos vadai bei šiaip veiklesnieji dalyviai. Juos reikėsią neatidėliojant suimti. Orderį pasirašė už generalinio štabo viršininką karininkas Gavelis ir patvirtino Krašto apsaugos ministeris karininkas Žadeikis. Komendantas Mikuckis man pranešė, kad tam tikrą laiką aš būsiu Liudo Giros žinioje ir jo parėdymus vykdysiu . . . Aš gavau parėdymą daug kratų padaryti ir visą eilę asmenų suimti. Suėmimams vadovavo komendanto padėjėjas karininkas Mačiulaitis. Visus suimtuosius gabenome į Karo mokyklą . . . Čia dirbo Ypatinga tardymo komisija".[262]

Buvo atlikta daug kratų ir suimta keliasdešimt asmenų, kurių tarpe 23 (pagal Rusecką keliolika) karininkų, beveik vien lenkų. Jų tarpe buvo ir keletas žymiausių POW vadų,

kaip K. Blaževičius, J. Kudzevičius, V. Kudzevičius, S. Niekrašas, H. Sipovičius. Dar neturint tikslių žinių, paprastai buvo suimami žinomesni lenkų veikėjai. Pirmučiausia buvo suimtas gen. št. rikiuotės skyriaus viršininkas karininkas Vaitiekūnas, kurio lietuviai sąmokslininkai daugiausia bijojo. Akcijoje dalyvavo ir vienas Karo Mokyklos būrys. Suimtuosius saugojo kariūnai. Į sandėlius Karo Mokyklos kieme buvo privežta ginklų ir amunicijos. Dabar jau ir kariūnai buvo tinkamai apginkluoti.

Buvo suimtas ir Aukštuolaitis, tačiau pas jį nebuvo rasta nei iš Vasilevskio gautų pinigų, nei naujosios vyriausybės atsišaukimų. 800 tūkstančių markių Aukštuolaitis buvo deponavęs pas J. Vanagaitį.

Rugpiūčio 29 d. valdžia paskelbė Kaune apsiausties stovį. Buvo išleistas griežtas įsakymas, grasant mirties bausme, atiduoti ginklus. Rugpiūčio 30 d. suimtųjų skaičius pasiekė 150 asmenų. Kad ir buvo suduotas POW organizacijai stiprus ir netikėtas smūgis, tačiau pati organizacija nebuvo visai sunaikinta. Vyriausias vadovas Kavalecas ir jo artimiausias bendradarbis, žvalgybos skyriaus komendantas J. Niekrašas, buvo laisvi, Į suimtųjų vietą buvo paskirti pavaduotojai. Provincijos POW apskritys tuo tarpu beveik nenukentėjo.

POW vadovybė teisingai suprato, kad suėmimai buvo atsitiktinio pobūdžio. Tada Lietuvos valdžia dar per maža turėjo tikslių žinių apie sąmokslo dalyvius, ir teko veikti apgraibomis. Naujas POW politinio skyriaus komendantas Klemensevičius savo rugpiūčio 30 d. raporte Kavalecui rašė: "Suėmimai buvo chaotiško pobūdžio; nebuvo b ū t i n a i aptinkami kokie nors pėdsakai, bet buvo tiesiog suiminėjami iškilesnieji iš lenkų inteligentijos tarpo". Rugpiūčio 29 d. Kavalecas informavo Koscialkovskį apie reikalą "skubiai n a i k i n t i pėdsakus" ir kitą dieną jau pranešė, kad išleisti griežčiausi įsakymai "slėptis".[263]

POW sąmokslo išaiškinimas bei likvidavimas ir Vilniaus lietuviai. Sąryšis tarp Kaune ruošto POW sukilimo ir lenkų okupuoto Vilniaus miesto bei krašto lietuvių buvo dvejopas. Kauniškės POW veikla atsiliepė į politinę Vilniaus lietuvių padėtį, tai viena, ir antra — Vilniaus lietuviams buvo lemta suvaidinti svarbų vaidmenį atskleidžiant POW sąmokslo paslaptis.

V i l n i a u s l i e t u v i ų p e r s e k i o j i m o g r i e ž t ė j i m a s. Pilsudskis ne tik įsteigė slaptą karinę lenkų organi-

zaciją POW, bet ir toliau nustatinėjo pagrindines tos organizacijos veikimo gaires. Jis, ne kas kitas, parinko patogiausią momentą ir galutinai nusprendė, kada reikia sustiprinti POW veiklą nepriklausomoje Lietuvoje, taip pat jis, tardamasis su Aukštuolaičiu ir Narutavičium, Kaune ruošto perversmo vadovais, galutinai patvirtino ir paties sukilimo datą. Kadangi Pilsudskio siekiamai Lenkijos-Lietuvos federacijai, ar unijai, labai svarbu buvo gauti lietuvių sutikimas, tai įgyti lietuvių palankumą turėjo būti pirmaeilės reikšmės reikalas. Geriausia proga savo palankumui lietuvių tautai įrodyti buvo kaip tik lenkų okupuotame Vilniaus krašte, kur lietuviai sudarė tos pačios lietuvių tautos dalį, siekusią tų pačių tautinių ir politinių tikslų. Tačiau, užuot palankumo, Vilniaus krašto lietuviai, kaip jau matėme, susilaukė dar didesnio, negu kitos tautos persekiojimo. Dar nuostabiau, kad, artėjant tariamam unijos skelbimo momentui, tas persekiojimas ne švelnėjo, bet kaip tik dar žymiai pagriežtėjo. Nesiimdamas šio klausimo plačiau gvildenti, tepaminėsiu bent kai kuriuos ryškesnius šios naujos persekiojimo bangos faktus.

Liepos 21 d. Vilniaus spaudai buvo įvesta cenzūra. Cenzūra, žinoma, labiau suvaržė lietuvių spaudą, bet čia dar ne toks ryškus lietuvių persekiojimo atvejis, nes cenzūra buvo taikoma ne išimtinai lietuvių, bet ir visai Vilniaus spaudai. Tačiau endekų dienraštis "Dziennik Wileński" ir Pakraščių Sargyba nesitenkino iškovoję cenzūros įvedimą, bet dar ėmė šaukti, kad reikia suimti "vokiškai - litvomaniškai - žydiškai - rusiškus agitatorius", ir pasiekė tai, kad Laikinajam Vilniaus Lietuvių Komitetui nuo liepos 22 d. buvo uždrausta davinėti liudijimus einantiems per demarkacijos liniją.[264]

Labai priešingas tikros unijos dvasiai buvo ir paties Pilsudskio skirtojo generalinio Vilniaus krašto komisaro J. Osmolovskio rugpiūčio 14 d. išleistas slaptas aplinkraštis, "kuriuo administracijos pareigūnams-komisarams aiškino Straž Kresowos tikslą organizuoti gyventojus "w duchu Państwowości Polskiej" (Lenkijos valstybingumo dvasia, A.R.), pvz., sudarant liaudies suvažiavimus apskričiuose, ir todėl ragino teikti organizacijai ir jos veikėjams toli siekiančios pagalbos".[265] Šis vyriausiojo Vilniaus krašto administratoriaus savo pavaldinių raginimas veikti "Lenkijos valstybingumo dvasia" ne tik nukreiptas prieš lietuvių tautos interesus, bet jis netgi prieštarauja ir balandžio mėnesį Pilsudskio ir Osmolovskio duotajam lietuviams pareiškimui, jog lenkų administracija nesikišianti į gyventojų pasisakymą dėl savo politinės ateities.

Norėdama suduoti tautinei Vilniaus krašto lietuvių veiklai smūgį, Pakraščių Sargyba rugpiūčio mėnesį surengė tikrą lietuvių kunigų medžioklę. Buvo suimta visa eilė įtakingesnių lietuvių kunigų.[266] Nuo Pakraščių Sargybos ir administracijos pasikėsinimų nepajėgė apginti nė Vilniaus vyskupas lietuvis. Varšuvos spauda, pvz., "Gazeta Warszawska", puolė ir patį Vilniaus vyskupą, kaip svetimą lenkams savo tautybe ir dvasia, ir patarė jam atsisakyti nuo Vilniaus vyskupijos.[267]

Rugsėjo 1 d. Vilniaus lenkų mitingas nutarė reikalauti, kad administracija pašalintų lietuvius iš Vilniaus. Taip nutarti pasiūlė lietuvių nekentęs endekas Obstas, veikiausiai seiniečių lietuvių išvarymo į nepriklausomą Lietuvą pavyzdžio paskatintas. Tačiau to meto Vilniaus padėtis tarptautiniu atžvilgiu skyrėsi nuo Seinų padėties. Juk Seinai Santarvės valstybių buvo jau pripažinti lenkams, bet Vilniaus gyventojai dar pačios Varšuvos tvirtinimu turėję apsispręsti. Vilniaus lietuviai veikėjai tebuvo ištremti tik 1922 m., kai Vilniaus seimas nutarė Vilnių prijungti prie Lenkijos.[268]

Lietuvių toks nutarimas nepagąsdino, tačiau vis dėlto būdinga, kad tą pačią dieną, kai, perversmui pasisekus, naujoji Lietuvos vyriausybė būtų turėjusi viešai pasisakyti už sąjungą su Lenkija, Lietuvos sostinėje Vilniuje lenkai veikėjai kurstė minias prieš savo būsimus "sąjungininkus", "brolius lietuvius". Tatai tik dar kartą patvirtina, kaip ne tik lietuviai, bet net ir patys lenkai buvo nutolę nuo seniai atgyventosios, kadai mėgtosios skelbti unijinės lietuvių-lenkų "brolybės", nuo bendros ateities kūrimo "kaip laisvi su laisvais, lygūs su lygiais".

Rugsėjo 3 d. lenkų žandarai buvo atvykę į lietuvių gimnazijos posėdį, tikrino mokytojų dokumentus. Buvo išsivedę iš posėdžio Vaclovą Biržišką, bet po kelių valandų jį paleido. Rugsėjo 29 d. į kun. Tumo paskaitą apie katalikybės ir blaivybės sąjūdžio persekiojimus 1870-1904 m. lenkų administracija atsiuntė savo valdininkų prižiūrėti ir 4 milicininkus su šautuvais. Rugsėjo 19 d. "iš I-sios Vilniaus moterų (lietuviškos) gimnazijos lenkų administracija pareikalavo per 3 dienas užleisti butą lenkų mokyklai ir, nei nelaukdami savo pastatyto termino pabaigos, tuojau užgriebė rūmus".[269]

P O W s ą m o k s l o i š a i š k i n i m a s. Kai 1919 m. birželio 16 d. J. Pilsudskio įsakymu peoviakai nepriklausomoje Lietuvoje pradėta energingiau organizuoti, tai Vilniaus lietuviai, kaip ir kauniškiai, iš pradžių labai mažai ką apie jų veiklą težinojo. Birželio mėnesį Vilniaus lietuvius apie POW organi-

zavimąsi tepasiekė neaiškūs gandai. Liepos mėnesį ėmė ryškėti peoviakų siekiamas tikslas — nuversti Lietuvos vyriausybę ir, jos vietoje pastačius savąją, suartinti ar net ir susieti nepriklausomą Lietuvą su Lenkija. Ta kryptimi veikė lenkų spaudos propaganda, to siekė cenzūra ir didesnis Vilniaus lietuvių suvaržymas. Tačiau labai nelauktai buvo gauta pagalbos iš ten, kur jos mažiausiai galima buvo tikėtis. Kaip tatai įvyko, gan išsamiai papasakojo pats Mykolas Biržiška, vadovaujantis to meto Vilniaus lietuvių veikėjas, savo paties paskelbtuosiuose, čia naudojamuosiuose atsiminimuose apie savo Vilniaus veiklą.

Kartą "Glos Litwy" administratorius Boleslovas Stadzevičius, nuoširdus lietuvis, nors lietuviškai dar nemokėjęs, įspėjo redaktorių M. Biržišką, kad pas redakcijoje dirbančią ir formaliai einančią atsakomosios redaktorės pareigas panelę Aldoną Čarneckaitę lankosi lenkų puskarininkis. Jis galįs būti lenkų seklys. Šiuokart Biržiška tatai palaikė visai nesvarbiu, tik panelę Aldoną teliečiančiu reikalu, be to, iš panelės Aldonos ir sekliui nebuvo progos ko svarbaus sužinoti. Tačiau Stadzevičius nenurimo ir, po dienos kitos atėjęs į redakcijos kabinetą, pranešė Biržiškai, kad tas puskarininkis esąs jos senas pažįstamas iš mokyklos laikų, laikąs save lietuviu, bet tarnaująs lenkų kariuomenėje. "Jis giriasi nekartą važinėjęs Kaunan, kažką ten veikiąs, ilgainiui ten būsią didelių dalykų. Pats esąs peoviakas . . . Panelei Aldonai giriasi esąs puručn. Koscialkovskio patikimas padėjėjas".

Biržiška paprašė Stadzevičiaus niekam apie tą puskarininkį nieko nepasakoti ir pats nesiruošė su juo pačiu pasimatyti, tik ėmė veikti per Stadzevičių. Tačiau panelei Aldonai nereikėjo nurodymų. Puikiai orientuodamasi apie padėtį, ji apsimetė netikinti puskarininkio pasigyrimais, tad jis pradėjo jai rodyti dokumentus apie Kauno POW veiklą. Aldona ėmė jį gėdyti, kad jis, būdamas lietuvis, padeda lenkams veikti prieš savo tautiečius, žudo Lietuvos nepriklausomybę. Puskarininkis susiprato esąs tikras lietuvis ir ryžosi, nuvykęs Kaunan, Lietuvai padarytą žalą atitaisyti.[270]

Petrui Vrubliauskui, šiam Koscialkovskio įstaigos puskarininkiui, tuojau išvykti į Kauną sukliudė panelės Aldonos byla. Ji, kaip atsakomoji "Glos Litwy" redaktorė, buvo nubausta keletą dienų kalėti. Vrubliauskui išvykus į Kauną, ir dar su dokumentais, Koscialkovskis būtų sudavęs smūgį panelei Aldonai ir jos tariamai redaguojamam "Glos Litwy". Tik rugpiūčio pabaigoje jai tepasisekė atlikti skirtąją bausmę.[271]

Tuo tarpu Vrubliauskas vis labiau nerimo, nes POW vis plačiau raizgė savo organizacijos tinklą, apėmusį visą nepriklausomos Lietuvos teritoriją. Apie lenkų veiklą jau nuo keleto savaičių prieš perversmo bandymą Kaune buvo daugiau kalbama, negu Vilniuje, tačiau apie patį ruošiamą perversmą tik šį tą težinojo ir lietuvių kontržvalgyba. Vrubliausko įspėtas dėl nustatytos perversmo dienos, Biržiška tuojau pranešė apie tai Kaunan. Vis dėlto smulkesnių žinių tiek apie perversmo planus, tiek ir apie jo dalyvių sudėtį nei Vrubliauskas, nei Biržiška dar neturėjo, ir visi suėmimai Kaune buvo atlikti tesiremiant tik skurdžiomis pačių kauniečių žiniomis. Užtat tie suėmimai ir tepajėgė POW organizaciją tik įbauginti, bet jos nesugriovė, tad ir teko laukti, kad vėl bus bandoma daryti perversmas. Vrubliauskui reikėjo būtinai ko skubiau išvykti į Kauną ir nugabenti POW bylas, padėsiančias sąmokslą išaiškinti ir užgniaužti. Tačiau atsirado dar viena kliūtis: jau kelinta savaitė Koscialkovskis nebesiuntinėjo Vrubliausko į Kauną — patys kauniečių vadai vykdavo pas Koscialkovskį, ir tai nieko gero nelėmė.[272]

Atkalėjusi savo savaitę, panelė Aldona Čarneckaitė pasitraukė iš "Glos Litwy" redakcijos ir išvyko į Kauną. Vrubliauskas, dabar jau savo prašymu Biržiškos vadinamas Daukantu, vis labiau nekantraudamas, ragino Biržišką greičiau veikti, "kad būtų laiku užbėgta jau kabančiam virš Kauno sukilimui už akių".[273] Biržiškos tvirtinimas, kad tuo metu, tai yra antrojoje rugsėjo mėnesio pusėje, tikrai grėsė toks sukilimas, kelia tam tikrų abejonių. Juk Losovskis, kruopščiai pagal šaltinius išgvildenęs Kauno POW sąmokslo visą eigą, apie tokį svarbų dalyką, kaip apie dar vieną planingą ruošimąsi į rugsėjo pabaigą nuversti Lietuvos valdžią, net neužsiminė. Kadangi čia taip svarbiu klausimu turime reikalą su dviem viena kitai priešingom versijom, tai tenka, plačiau su jomis susipažinus, panagrinėti, kuri iš jų galėtų būti patikimesnė.

Visų pirma pažiūrėsime, kaip Losovskis vaizduoja kauniškės POW likimą po nepasisekusio perversmo bandymo.

> "Sekant lenkų pusės ėjimus po rugpiūčio 29 d., negalima juose pastebėti jokios vadovaujamos minties, jokio nužymėto plano. Tatai buvo veikiau prisitaikymas prie besivystančių įvykių. Matyti, kaip visa akcija slydo iš Vasilevskio rankų".

Grįžęs iš Varšuvos, Radvilas atvežė 6 milijonus pakeistų markių, tačiau Vasilevskis jų niekam nepavartojo. Vasilevskio nuotaikų nepastovumą rodo ir jo paskubomis apmesti užrašai.

Čia jis pažymi, kad "Kauno užėmimą ir suimtųjų išlaisvinimą visi laiko vienintėle išeitimi", čia vėl skundžiasi, kad Vilniuje likęs Narutavičius "labai pasiduoda nuotaikoms ir blaškosi iš vieno kraštutinumo į kitą".

Toliau Losovskis taip dėsto:

"O tuo metu Vasilevskio akivaizdoje sklaidėsi paskutinės viltys sulaukti pagalbos iš lietuvių sąmokslininkų, dingo viltis, kad Lietuvoje esanti grupė įtakingų veikėjų, sutinkančių bendradarbiauti su Lenkija sudarant naują vyriausybę. Pradėjo keršyti visai klaidingas padėties Lietuvoje vertinimas, vertinimas, kurio pagrindinis bruožas buvo savo pačių linkėjimus laikyti tikrove. Štai, pvz., dar rugpiūčio 29 d., tad jau po Kauno suėmimų, Duninas-Vonsovičius (lenkų karo attaché Kaune, A.R.) rašė Koscialkovskiui: "Dabar tik Glovackis (plk. Grigaliūnas-Glovackis) gali išgelbėti padėtį, jis rengia žygį į Kauną. Iš lietuvių pusės esą ruošiama eilė pasikėsinimų, kuriuose jis dalyvausiąs, užsistodamas už savo bičiulį Aukštuolaitį. Mūsų uždavinys bus laukti, būti pasiruošusiems ir turėti apie dvi divizijas". Tačiau netrukus, rugsėjo 4 d., Kavalecas jau raportavo, kad iš Glovackio netenka nieko laukti, ir net pažymėjo: "Glovackis mus nuolatos denuncijuoja".

Nyko viltis ir susilaukti veiksmingos pagalbos iš gen. Žukausko. Dar apie rugsėjo 1 d. Duninas-Vonsovičius laiške Koscialkovskiui rašė, kad Žukausko reikalas esąs tvarkoje, kad suimtasis Aukštuolaitis įsakęs Žukauskui tuojau atvykti iš fronto į Kauną, jeigu jis dar nesąs suimtas. Ir Koscialkovskis rugpiūčio 4 d. raportavo:

"Stengiuosi išjudinti frontą. Jau išsiunčiau du karininkus . . ." Tačiau dar tą pačią dieną Kavalecas jau raportavo Koscialkovskiui, kad ir Žukausku pasikliauti negalima. Rugsėjo 12 d. raporte Kavalecas jau kategoriškai tvirtino: "Ž(ukausko) tikėtis visai nustojau, nes Ž(ukauskas) veikliai dalyvauti nenori".

Kaip rašo Losovskis, "Gen. Žukauskas stengėsi pagerinti suimtųjų karininkų sąlygas, išrūpino, kad kai kurie iš jų būtų paleisti, tačiau jokiu veiksmu prieš savo vyriausybę nepasireiškė. Dar mažiau apie tai galvojo civiliai veikėjai, jų tarpe kai kurie veikiančio kabineto ministrai, kurių pavardes Leonas Vasilevskis įrašė savo naujosios vyriausybės projekte".

Dar rugsėjo 3 d. Kaišiadorių apskrities POW komendantas Stelmachas raportavo, kad apskritis pasiruošusi pradėti aktyviai veikti. Jos pajėgos esančios sustiprintos 100 vyrų OSN daliniu, tačiau po rugsėjo 9 d. Liudo Giros baudžiamojo dalinio atliktų suėmimų "XII apskritis buvo sunaikinta".

Kavalecas tik pasyviai stebėjo įvykius ir rašė vis beviltiš-

kesnius raportus į Vilnių. Savo rugsėjo 12 d. pranešime, pvz., rašė:

"Padėtis, kaip ir numačiau, gaivališkai stumia į pasipiktinimą (ne tik į apatiją) Lenkijos vyriausybe, kad neprisimena savo pavaldinių... Iš šios padėties išbristi tegalima vien tik tuo būdu, kad Lenkija aiškiai parodytų savo veidą... Dabar negaliu nieko daryti. Geriausi mano žmonės nuleidžia rankas; šiandien netgi vienas mano apygardos šauniausių žmonių pil. J. Jelskis (Jonas Niekrašas, A.R.) atsistatydino. Apskritys tirpsta pritrenkiančiu greičiu. Suiminėjimai tęsiasi be galo".

Tą pat rugsėjo 12 d. Kavalecas laiške Duninui-Vonsovičiui užsiminė, kad ar tik nereikėtų pradėti partizaninių veiksmų.

"Tačiau iš Vilniaus vis neateidavo įsakymai pradėti veiksmus. Betgi su kiekviena diena mažėjo galimumas pradėti tos rūšies akciją. Jau seniai pasirodė, kad bet kuri lietuvių sąmokslininkų numatyta pagalba nepagrįsta. POW organizacija, kuri niekuomet nesudarė žymesnės jėgos (didžiausias narių skaičius buvo prieš pat nustatytą sukilimo pradžią, ir jis tesiekė 435 asmenis, A.R.), galinčios savarankiškai kiek sverti, baigė prarasti savo reikšmės likučius. Vienintelis lenkų pusės švietalas (koziris) beliko reguliarios kariuomenės divizijos ir jas remiantieji OSN daliniai".

"Vasilevskis jau tik po pirmųjų suiminėjimų Kaune kreipėsi į Varšuvą dėl tolesnių nurodymų. Pilsudskio atsakymo turinys nežinomas. Iš įvykių eigos tačiau galima daryti išvada, jog jis neapsisprendė už nieku nepridengtą, atvirą intervenciją. Kauniškė POW organizacija faktiškai buvo palikta savo likimui. Netrukus palietė ją ir paskutinis smūgis". Tas "paskutinis smūgis" buvo suduotas, kai Daukantas-Vrubliauskas nuvyko į Kauną.[274]

M. Biržiška apie Kauno POW rugsėjo mėnesio užmojus šitaip pasakoja:

"Rugsėjo mėn. įpusėjus, Juzvikas jau rėmėsi Vyriausios Lenkų Vadovybės Informacijos skyriaus, taigi to pat Koscialkovskio IX.17 įsakymu rengtis antrajam, jau tikrajam, perversmui, turint dar pažadėtą lenkų kariuomenės pagalbą, jei bent 5 valandas "sukilėliai" atsilaikys, o patį Kauną turinti užimti Aukštuolaičio su nedideliu "vienminčių" lietuvių būreliu ir kai kurių lenkų karininkų žadama sukilti pati lietuvių kariuomenė, visi Lietuvos vyriausybės nariai būsią suimti, fronte (demarkacijos linijoje) lenkų būsią jau kiek pasistūmėta, ir visa sukilimo akcija turinti būti įvykdyta dar rugsėjo mėn.

Suprantama, ne iš šio Juzviko IX.20 kartojamo Informacijos Skyriaus XI.17 įsakymo, vėliau į Kauno žvalgybos rankas patekusio, sekąs Kauno peoviakų sąmokslo reikalus mūs keleto vilniečių būrelis gavo apie rengiamą antrąjį sukilimą patirti, bet iš to pat P. Vrub-

liausko, kuris savo prašymu mano jau buvo Daukantu pramintas ir tuo vardu su Kaunu susisiekiant mūsų jau buvo vadintas, dar anksčiau įspėjo, jog lenkai dar šį mėnesį vėl rengs sukilimą, ir mūsų praneštos ten žinios sutapo su pačios Kauno žvalgybos žiniomis, dėl kurių negausingumo ir neaiškumo per pirmąjį sukilimą gauta labiausiai pasitenkinti peoviakų organizacijos vos tepaliestais ir visai nepaliestais asmenimis, tad organizaciją vos tepačiupinėjus ir nė kiek neapardžius".[275]

Apie pasiruošimus antrajam sukilimui Biržiška dar taip rašo:

"Artinosi Kaune sprendžiamoji valanda — peoviakų sukilimas, kuriam ir vilniečiai — tiek koscialkovskiniai vyrai, tiek ir mūsų būrelis — gavome rengtis — jie sukilimui inscenizuoti, o mes jam paraližuoti. Ramus Pilsudskio laukimas Voldemaro pasitarimui[276] nekliudė IX.19 lenkų kariuomenei pulti Gelvonis, Šešuolius, Čiobiškį ir Bagaslaviškį, išvežant net Gelvonių kleboną Buinį į Vilnių (žinoma, prieš tai jį apiplėšus)".[277]

Dabar pasvarstykime, už kurią iš šių dviejų versijų argumentai svaresni ir pabandykime prieiti atitinkamas išvadas.

Visų pirma tenka pabrėžti, kad Losovskis savo tvirtinimus beveik visada remia šaltiniais ir juos savo veikale paprastai tiksliai nurodo. Be to, jisai, kaip tikras istorikas, nors ir turėdamas savo koncepciją, stengiasi ieškoti tikros, neiškreiptos istorinės tiesos. Užtat ir jo kruopščiai ir sąžiningai paruošta studija apie kauniškės POW perversmo bandymą yra rimtas, labai vertingas darbas.

Kitokio pobūdžio yra čia aptariamas Biržiškos veikalas jau vien tuo, kad tai ne kruopšti kuriuo klausimu istorinė studija, bet buvusio lietuvio veikėjo atsiminimai, be to, čia mums rūpimoji, antroji jų dalis rašyta išeivijoje, beveik neturint po ranka šaltinių ir daugiausia tepasikliaujant vien savo paties atmintimi. Dėl šių antrosios savo atsiminimų dalies trūkumų pasisako savo veikalo pratarmėje ir pats autorius.

Remdamasis išlikusiais šaltiniais, Losovskis vaizdžiai nupasakojo, kaip tolydžio sklaidėsi tuščios perversmininkų iliuzijos. Tuojau po nepavykusio perversmo bandymo įsitikinta, kad net pačiu perversmininkų numatytuoju naujosios vyriausybės ministru pirmininku S. Narutavičium, švelniai tariant, negalima visai pasikliauti — jis esąs labai nepastovios nuotaikos žmogus, kuris "blaškosi iš vieno kraštutinumo į kitą". Sklaidėsi viltys, kad Lietuvoje dar esama įtakingų politinių veikėjų, sutinkančių bendradarbiauti sudarant su lenkais naują vyriausybę.

Rugsėjo 4 d. jau buvo dingusi viltis susilaukti Aukštuolio žadėtosios karinės Glovackio pagalbos. Apie tą patį laiką buvo galutinai įsitikinta, kad ir gen. Žukauskas nė piršto nepajudins prieš savo vyriausybę.[278]

Kaišiadoryse ir Žasliuose, po Kauno reikšmingiausioje POW apskrityje, apie rugsėjo 10 d. Liudo Giros vadovaujamoji žvalgyba suėmė 100 su viršum asmenų ir tuo galutinai likvidavo šią XII POW apskritį. Visos šios nesėkmės, be to, nepaliaujamai tolesni sąmokslininkų suiminėjimai, nuolatinis pačios organizacijos tirpimas vertė kauniškę vadovybę rašyti savo viršininkams vis beviltiškesnius pranešimus apie padėtį. Iš nusivylimo POW organizacija pradėjo irti ir iš vidaus. Sąmokslininkų nuotaikai vis labiau puolant, pradėjo net ir kai kurie žymesni POW vadai atsistatydinėti. Kadangi buvo jau visiškai paaiškėję, kad pačioje Lietuvoje nebėra jokios vilties perversmui sudaryti bent kiek rimtesnių pajėgų, tai teliko vienintelė išeitis — pulti Lietuvą atviru karu. Pilsudskis tačiau tokiam žygiui nepritarė. Daukantui-Vrubliauskui atvykus į Kauną, organizacijai buvo suduotas pats paskutinis, jau mirtinas smūgis.

Pagal Losovskio pateiktą vaizdą, rugsėjo mėnesį Lietuvos POW gyveno ne stiprėjimo ir ruošimosi naujam perversmui, bet tik nuolatinio smukimo ir netgi prasidėjusio krikimo tarpsnį. Iš šitaip pavaizduotos (be abejonės teisingai) rugsėjo mėnesio POW būklės tenka tik daryti nuoseklią išvadą, kad Koscialkovskiui nebebuvo prasmės įsakyti kauniškei POW dar kartą rimtai ruoštis perversmui. Ir vis dėlto, už tai, kad Koscialkovskis kauniškei POW tikrai išleido įsakymą ruoštis rugsėjo mėnesį vėl sukilti, kalba šios Biržiškos pateiktos to įsakymo detalės ir kitos aplinkybės:

1. Biržiškos nurodyta tiksli tiek rugsėjo 17 d. Koscialkovskio įsakymo, tiek ir to įsakymo Kavaleco pakartojimo rugsėjo 20 d. data.

2. Daukanto įspėjimas apie antrojo sukilimo ruošimą.

3. Kauno žvalgybos žinių sutapimas su iš Vilniaus praneštosiomis.

4. Visos eilės planuoto sukilimo smulkmenų nurodymas: uždavinys 5 valandas atsilaikyti; nurodyti sukilimo vykdytojui — Aukštuolaitis ir lenkų karininkų žadama sukilti lietuvių kariuomenė; lenkų kariuomenės pasiruošimas padėti; antrojo sukilimo numatytasis laikas — rugsėjo mėnuo.

5. Rugsėjo 19 d. tolesnis lenkų kariuomenės brovimasis į Lietuvos teritoriją (pulti Gelvonai, Šašuoliai, Čiobiškis, Bagaslaviškis) galėtų būti siejamas su ruošiamu sukilimu.

Nejaugi visa tai būtų tik Biržiškos iš piršto išlaužtos vaizduotės padaras, arba nejaugi Biržiška buvo toks nekritiškas, jog patikėjo nebūtais, kitų išgalvotais dalykais? Vargu, ar taip iš tikrųjų buvo. Tad ir sunku būtų paneigti, kad šiuose Biržiškos tvirtinimuose nesama nė krislo teisybės.

Dabar pažiūrėkime, ar Koscialkovskis iš tikrųjų galėjo išleisti tokį įsakymą, o jeigu kartais išleido, tai ar galėjo Losovskis bylose jo nepastebėti.

Kai pirmą kartą buvo išleistas įsakymas sukilti, sąmokslininkų padėtis irgi buvo nieko gero nelemianti, tačiau Vasilevskis vis dėlto aklai tikėjosi laimėsiąs. Dabar sąmokslininkų padėtis, tiesa, dar žymiai pablogėjo, bet užtat dabar sukilime žymesnį vaidmenį turinti vaidinti lenkų kariuomenė: anksčiau sąmokslo karininkai tereikalavo, kad bėgyje 20 valandų atvyktų lenkų kariuomenė, o dabar pakaktų atsilaikyti tik 5 valandas. Be to, lenkų kariuomenė buvo jau pradėjusi žygiuoti priekin, nors tuo tarpu dar ir ne tiesioginiu keliu į Kauną.

Dar reikia pagvildenti klausimas, ar galėjo atsitikti, kad Koscialkovskio įsakymas būtų buvęs iš tikrųjų išleistas, o Losovskis nebūtų jo aptikęs. Ir čia galima atsakyti teigiamai, nes, viena, galima prileisti, kad tas nuorašas iš viso kaip nors neišliko, o antra, kad tas nuorašas drauge su kitais Daukanto paimtais iš įstaigos dokumentais buvo patekęs į Kauną ir kad jis dėl to Losovskio ir nebuvo užeitas.

Dar tenka atsakyti į klausimą, kad jeigu jau buvo išleistas toks Koscialkovskio įsakymas, tai kaip galėjo Losovskis neaptikti bylose Vilniaus įstaigai Varšuvos nurodymo tuo reikalu pėdsakų. Savaime suprantama, kad Koscialkovskis, leisdamas tokį svarbų įsakymą, turėjo remtis, aiškiu Pilsudskio pritarimu. Tačiau Pilsudskis, dar nuo prieškarinių laikų pratęs slaptai, konspiratyviai veikti, ir toliau nemėgo davinėti įsakymų raštu. Jo metodas buvo davinėti reikalingus nurodymus pas jį atvykusiems asmenims žodžiu. Juk Pilsudskis ir pirmąjį Kauno sukilimo užmojį vykdyti galutinai sutiko ir numatomai perversmo datai pritarė tik tardamasis su pas jį į Varšuvą atvykusiu Aukštuolaičiu ir Narutavičium. Tačiau šiuo pastaruoju atveju nebuvo reikalo niekam į Varšuvą vykti, nes Pilsudskis pats prieš tai porą savaičių gyveno Vilniuje ir galėjo Koscialkovskiui betarpiškai duoti visus reikalingus nurodymus.

Iš to, kas čia pasakyta, tenka daryti išvada, kad patikimesnė atrodo prielaida, jog Koscialkovskis buvo išleidęs kalbamąjį įsakymą, nors, neturint visai patikimo šaltinio tai tezei paremti, tatai kategoriškai tvirtinti būtų ir per drąsu.

Šiaip ar taip, ar iš tikrųjų "jau jau kabojo virš Kauno sukilimas" ar kartais gal jau ir nebebuvo tokios didelės POW grėsmės pavojaus, Koscialkovskiui rugsėjo 20 d. vakare išvykus į Varšuvą, Daukantas, turėdamas raktą nuo Koscialkovskio spintos, išėmė iš ten visus svarbiausius dokumentus ir įteikė juos panelę Aldoną pakeitusiai panelei "Elzei" (iš tikrųjų Marcelei Kubiliūtei), kad ji juos kam reikės atiduotų. Patsai Daukantas rugsėjo 21 d. rytą su revolveriu kišenėje (sakėsi nusišausiąs, jei būsiąs sulaikytas) išėjo link demarkacijos linijos, kur sutartoje vietoje jį pasitiko lietuvių automobilis ir nuvežė jį į Kauną.[279]

Rugsėjo 23 d. į Vilnių automobiliu atvyko Voldemaras su dviem anglų karininkais. Sustoję prie lietuvių gimnazijos, jie gavo iš Elzės ir kitos lietuvaitės Daukanto raštus ir jo paties dienoraštį. Voldemaras tuos raštus nuvežė į Kauną, Vilniuje juos dar parodęs su juo važiavusiems anglų karininkams, kad tie įsitikintų, jog pats Lenkijos valstybės viršininkas J. Pilsudskis yra POW sąmokslo Lietuvoje įkvėpėjas.[280]

Galutinis sąmokslo likvidavimas. Kad ir nebuvo dokumentinių įrodymų, tačiau suimtieji buvo laikomi Karo Mokykloje, nes buvo tikimasi rasti visas POW organizacijos archyvas, kuris pagal turimas iš Vilniaus žinias esąs kažkur Kaune paslėptas. Buvo gauta žinia, kad archyvas esąs Raudondvaryje, tačiau, tenai paieškojus, jo nerasta.

Suimtieji griežčiausiai protestavo ir reikalavo arba pareikšti kaltinimą, arba paleisti. Tardymo komisija, neturėdama teisinio pagrindo, buvo bepradedanti vieną kitą paleisti. Taip buvo paleista apie 30 žmonių. Tiek tardymo komisija, tiek ir pati vyriausybė pateko į tiesiog nepakenčiamą padėtį: iš vienos pusės, nėra įrodomos medžiagos laikyti suimtuosius ir pastarųjų skundai bei protestai, iš kitos pusės, iš Vilniaus ateina vis įsakmesnės žinios, kad POW tikrai ruošia Kaune sukilimą ir kad tos organizacijos archyvas yra Kaune.

Tą pačią rugsėjo 21 d., kai Daukantas iš Vilniaus atvyko į Kauną, 22 valandą karininkas Bobelis su Kauno komendantūros kareiviais nuvyko kratos daryti į Jono Niekrašo namus Kalnų (vėliau Putvinskio) gatvėje, kur Daukanto suteiktomis žiniomis buvo paslėptas POW archyvas. Uoliai paieškojus iki 3 valandos ryto, archyvas nebuvo rastas. Daukantas, matyt, naujos archyvo slėpimo vietos dar nebuvo sužinojęs.

Kilo mintis kiekvieną žemės sklypelį išbadyti. Netrukus Bobelis atsivedė visą kuopą, apie 230 vyrų, išrikiavo vienon

eilėn ir įsakė kiekvieną žemės pėdą ko atidžiausiai durtuvais išbadinėti:

Apie darbo sėkmę leiskime papasakoti pačiam plk. Bobeliui:

"Po geros darbo valandos gavome nepaprastus darbo rezultatus. Beveik vienu metu trijose vietose aptikome paslėptus dokumentus. Didžiausią dokumentų dalį radome dideliame skardiniame katile, kuris labai sumaniai buvo įleistas į žemę taip, kad jo nieku būdu niekas negalėtų užminti".

Didelis sodas iš Putvinskio gatvės eina kalnu į viršų į Žemaičių gatvę. Sode buvo padarytos lysvės, kurios sudarė tartum laiptus į viršų. Lysvėse buvo pasodintos bulvės.

"Ir štai toje vietoje, kur skiriasi lysė nuo lysės, viename lysės krantelyje įstrižai buvo įleistas katilas į žemę. Katilas turėjo atidaromą skardinį dangtelį, kuris buvo padengtas toliumi. Katilo viršuje augo bulvės. Vadinasi, katilą atidarant, drauge su jo viršeliu pasikeldavo ir viršuj katilo augančios bulvės".

Be to, po sukrautomis malkomis buvo rasta su dokumentais įkasta į žemę dėžė ir prie pat vyšnios medelio tarp jo šaknų įkastas skardinis ąsotis. Rastus dokumentus kar. Bobelis, saugomas ginkluotų vyrų, nunešė į Karo Mokyklą ir įteikė Ypatingai tardymo komisijai. Buvo rastas ir Jono Niekrašo vardu išduotas Maskvos universiteto diplomas, iš kurio paaiškėjo, kad Niekrašas buvo ne daržininkas, bet aukštąjį mokslą baigęs gamtininkas.[281]

Be kitų dokumentų, buvo rasti pilni POW organizacijos narių ir simpatikų sąrašai. Sąrašai buvo šifruoti, bet Daukantui pateikus ir šifrą, išryškėjo visa POW organizacijos Lietuvoje sudėtis ir veikla.

Taip, rugsėjo 21-22 d., šalia kitų POW pareigūnų, buvo suimtas R. Kavalecas ir J. Niekrašas. Iš pradžių buvo suimti visi organizacijos nariai, tačiau po tardymų nereikšmingesnieji buvo paleisti. 21 organizacijos nariui buvo iškelta kariuomenės teismo byla, nagrinėta 1920 m. gruodžio 14-24 d. Patys svarbiausieji kaltinamieji buvo nubausti iki gyvos galvos, arba daug metų kalėti. Iš tikrųjų tačiau jie buvo palyginti greit paleisti, arba iškeisti. Iki gyvos galvos, kaip buvo nuteisti, išsėdėjo tik J. Niekrašas ir J. Konstantinovičius: jie mirė nuo šiltinės kalėjime 1922 m. vasario mėnesį.[282]

Suėmus vadus, Kauno POW apygarda buvo visai suardyta. Vis dėlto Lenkijos gen. št. II skyrius ir toliau šiek tiek tebeveikė Lietuvoje, tik tos veiklos apimtis ir pobūdis iš pagrin-

dų pasikeitė. Pagrindinė skyriaus paskirtis buvo žvalgyba ir į sąmokslą įveltų asmenų pabėgimo iš kalėjimo ir išvykimo iš Lietuvos organizavimas. 1919 m. spalio pabaigoje buvusių Kauno POW narių skaičius Vilniuje siekė 30 asmenų.[283]

Taip baigėsi Lietuvos POW ruošto sukilimo drama. Paskutiniame šios dramos veiksme svarbiausią vaidmenį suvaidino Vilniaus lietuviai, ypač Vrubliauskas-Daukantas ir Aldona Čarneckaitė. Čia prisidėjo dar ir M. Biržiška, perduodamas iš Daukanto per tarpininkus gautas žinias į Kauną ir kartais net pats važinėdamas. Tačiau didžiausias nuopelnas galutinai likviduojant Lietuvos POW priklauso Daukantui. Be jo ryžtu ir rizika išgautų nepaprastai svarbių dokumentų ir sąmokslininkų vartoto šifro nebūtų buvę įmanoma taip sistemingai, iš pat pagrindų išardyti visos organizacijos.[284]

Vis dėlto Kaišiadorių POW apskričiai, pačiai svarbiausiai po Kauno, jau kiek anksčiau ir be Daukanto pagalbos buvo pasisekę suduoti lemiamą smūgį. Kaip buvo išaiškinta ir sužlugdyta Kaišiadorių apskrities POW organizacija, mus supažindina to meto Trakų apskrities viršininkas Bronius Stosiūnas.[285]

1919 m. vasara Trakų apskrityje buvo nerami. Krašte buvo plačiai kalbama, kad ateisią lenkai. Buvo juntama, kad gyvai veikia kariškos lenkų organizacijos — POW ir OSN. Apskrities viršininkas ir policija turėjo žinių, kad Būdos grafo Tiškevičiaus miškų prievaizdas Jonas Korcas (Kožecas) buvo slaptų lenkų organizacijų veikėjas. Žvalgybos punkto viršininkas pasiuntė pas Korcą agentą, kuris sakėsi atvykęs iš Vilniaus sužinoti, kaip vyksta darbas. Korcas patikėjo, kad agento parodytas padirbtas OSN organizacijos liudijimas tikras, ir viską agentui išpasakojo. Apie šį įvykį buvo pranešta į Kauną. Generalinio štabo žvalgybos viršininkas Liudas Gira, gavęs dar ir Kaune reikalingos medžiagos, atvyko į Trakų apskritį. Pirmiausia, būtent rugsėjo 10 d., Tiškevičiaus Būdoje buvo suimtas grafo miškų urėdas. Pas jį buvo rasta visa jį ir Trakų apskritį liečianti ruoštojo sukilimo medžiaga. Buvo suimta šimtas su viršum asmenų.[286]

Žmonės labai džiaugėsi valdininkų žygiais, tačiau jie labai nusiminė, kai sužinojo, kad daugelis maištininkų kažkodėl greitai buvo paleista. Trakų apskrities seimelis 1919 m. gruodžio 9 d. nutarė imtis žygių, kad iš Trakų apskrities būtų pašalinti 29 slaptų lenkų organizacijų nariai.[287] Vėliau vis dėlto maištininkai buvo suimti ir nuteisti.[288] Taip buvo panaikinta POW XII apskritis, esanti strategiškai svarbioje teritorijoje, kur eina artimiausias kelias iš Vilniaus į Kauną.

Lenkų pastangos POW sukilimo nepasisekimą išlyginti kitokiais laimėjimais. Nepavykus perversmui, siekdami ir toliau to paties tikslo ir lyg atsilygindami už patirtą pralaimėjimą, lenkai pavartojo dvi priemones: jie pasistengė išvystyti plataus masto Lietuvą aštriai puolančią propagandą ir pradėjo energingai varyti nepriklausomos Lietuvos supimo ir izoliavimo politiką.

Propagandinis lenkų politikos kelias. Savo propagandos dingstimi lenkų politikai pasirinko masinius sąmokslininkų suiminėjimus, kuriuos jie vaizdavo kaip nekaltų lenkų persekiojimą ir beatodairišką lenkybės Lietuvoje naikinimą. Propaganda siekė nuteikti prieš Lietuvą tiek Lenkiją, tiek ir užsienį. Lenkijos Užsienių Reikalų ministerija atitinkamai supažindinėjo savo atstovybes apie įvykius Lietuvoje ir pavedė joms "ko energingiausiai protestuoti ir reikalauti intervencijos".[289] Iš visos lenkų spaudos geriausiai ir iš pirmų šaltinių buvo painformuotas Pilsudskio politiką atstovaująs POW ir Koscialkovskio organas vilniškis "Nasz Kraj". Jis turėjo tikrų žinių apie visą padėtį, tačiau nei žodžiu neužsimindavo apie pačias akcijos priežastis, o jei kartais būdavo priverstas užsiminti, tai tepasisakydavo tik tam, kad ko griežčiausiai paneigtų, jog lenkai buvo sudarę Lietuvoje sąmokslą ir kėsinosi nuversti valdžią. Iš šio laikraščio sėmėsi žinių ir visa kita lenkų spauda, išskyrus nebent Suvalkuose taip pat POW ir Pakraščių Sargybos leidžiamą "Ziemia Suwalska", turėjusią tiesioginių informacijų. Šitie laikraščiai pirmieji ir teikė iškreiptas, su tikrove maža ką bendro beturinčios propagandos tikslui tetarnaujančias žinias. Šiais laikraščiais sekė mažne visa lenkų spauda, panašiai pavidalino savo pranešimus užsienio spaudai ir lenkų tarnyba Paryžiuje.

Po rugpiūtinių Kauno lenkų suėmimų keletą dienų patylėjęs, kol apie padėtį susiorientavo, rugsėjo 9 d. "Nasz Kraj" pradėjo rašyti apie Kauno POW sąmokslininkų suėmimus visai tolesnei lenkų spaudos akcijai būdingu tonu:

"Kauno vyriausybė staiga pradeda priešlenkišką politiką, palyginus su kuria blunka prūsų hekatos sistema. Naudodamiesi išgalvoto "lenkų sąmokslo" melaginga dingstimi, p. Sleževičiaus agentai pradeda naikinti visas kultūrines lenkų įstaigas . . ." Rugsėjo 23 d. tas pat laikraštis jau skelbė: "Turime reikalą su sistemingu lenkybės dėl pačios lenkybės triuškinimu".[290] Lyg aidu atsiliepdamas, ta pačia dvasia ir tuo pačiu tonu netrukus rašė ir "Ziemia Suwalska": "Mūsų broliams taikomas teroras pasiekė vien tik Muravjovo Koriko ir Bergo mastą . . . Tegu viena, vienintelė sutartinė mintis pareikalaus išvaduoti neišmaningų Kauno politikų valdomą Lietuvą".[291]

Sukilimo, ypač po jo sekusios, jokių ribų nebesilaikiusios lenkų propagandos pasekmė buvo ta, jog abidvi pusės pasidarė dar atkaklesnės, visai sustabarėjo. Vasilevskis apie tai rašė:

"Nasz Kraj" spausdino detalizuotus pranešimus apie suėmimus, kankinimus ir tyčiojimąsi iš lenkų gyventojų. Apie visa tai buvo komendantui (Pilsudskiui, A.R.) raportuojama. Darydamas išvadą, komendantas nusistatė, kad neįmanoma derėtis su kabinetu, kuris priešlenkišką politiką padarė savo veiklos pagrindu. Bet kurie pusiau oficialūs ligšioliniai santykiai su Lietuva liovėsi".[292]

Iš tikrųjų netgi privatiems asmenims važinėti iš Lietuvos į Lenkų užimtą teritoriją ir priešingai pasunkėjo. Lenkai taip pat uždarė, ir šiaipjau nedaug reikšmės teturėjusį, lietuvių konsulatą Varšuvoje.[293]

Nepasisekus Lenkijai susprogdinti Lietuvos valstybę iš vidaus, nestigo lenkų balsų, reikalavusių Lietuvą okupuoti atviru karu. Propagandininkai ruošė Vilniuje mitingus, kuriuose buvo reikalaujama Lietuvą pulti ginklu. Vilniuje to pat reikalavo, per rugpiūččio mėnesio suėmimus iš Kauno pabėgęs, T. Zanas ir Varšuvos spaudoje — buvęs Rusijos Dūmos Kauno lenkų atstovas F. Račkovskis.[294] Ypač didelis spaudimas ta kryptimi buvo daromas į Lenkijos politikos vadovą Vilniuje Vasilevskį. Rytų Žemių Valdybos valdininkas M. Sviechovskis dar 1919 m. rugsėjo 20 d. memoriale aiškino, kad nebereikia atidėlioti intervencijos, nes momentas esąs patogus:

"Mūsų intervencija Lietuvoje dabar turi puikų pretekstą dėl aiškaus karo, kurį Lietuvos vyriausybė paskelbė lenkų visuomenei Lietuvoję".[295] Dar griežčiau Sviechovskis reikalavo okupuoti Lietuvą savo 1919 m. spalio 1 d. laiške Vasilevskiui: "Vienintelė išeitis iš šio užburto savitarpio siundymo, kuris masių psichologijoje negali nepalikti pėdsakų ateičiai — tai perpiauti šią pūliuojančią savitarpio santykių votį . . . Reikia užimti Kauną neatidėliojant".[296]

Panašius reikalavimus reiškė ypač Lietuvos dvarininkai. Būdingas tiems sluoksniams yra Tautinės Lenkų Tarybos Lietuvoje nario, Žiežmarių dvarininko H. Habaneko 1919 m. lapkričio 11 d. memorialas, rašytas lietuvių-gudų fronto vadovybės II skyriui ir Vasilevskiui, kuriame, tarp kitko, sakoma:

"Turėdami pusmilijoninę armiją, žiūrėtume į lenkiškumo išmirimą čia, į amžiais įgytų mūsų darbo ir kultūros pasiekų prievartinį iš mūsų plėšimą, į mūsų turto naikinimą, nuopuolį ir likvidavimą, į mūsų dvarų konfiskavimą ir dalinimą".[297]

Vis dėlto Lenkijos vyriausybė tuo tarpu nebuvo linkusi

Lietuvą okupuoti atviru karu. Kosakovskis tuo klausimu taip pastebėjo savo dienoraštyje: "Pilsudskis nenori ar negali apsispręsti už etnografinės Lietuvos užpuolimą. Jis mano, kad tai bus galutinis jo unijos idėjos nutraukimas".[298]

Nors Lietuvos sprogdinimo iš vidaus lenkų politika jau turėjo progos pasirodyti nereali, tačiau Pilsudskis jos neatsisakė, tik dabar ją vykdė kiek pakeistu metodu. Ir šios, kiek kitaip pavidalinimos, politikos vykdytojas, tas pats Vasilevskis, dabar sutelkė visą dėmesį į propagandą, kurios tikslas buvo tiek diskredituoti Tarybą ir laikinąją Lietuvos vyriausybę pačių lietuvių akyse, tiek suversti lietuviams visą atsakingumą už blogus lietuvių-lenkų santykius.

Betarpiškai lenkų propagandą Lietuvoje vykdė Pakraščių Sargybos spaudos ir leidinių skyrius. Visos propagandinės akcijos centru tapo Vilnius. Iš ten propagandinę literatūrą platino po visą Lietuvą jau ir anksčiau veikę slaptai ją gabenantieji agentai. Svarbiausias Pakraščių Sargybos užmojis buvo kun. J. Gronskio (Grądski) redaguojamo "nepartinio meilės, vienybės ir brolybės platinimo" lietuviško savaitraščio "Mūsų Balsas" leidimas. Pirmame puslapyje erelio ir Vyčio vinjetė simbolizavo laikraščio paskirtį — lenkų ir lietuvių vienybę ir unijos atgaivinimą. M. Biržiška konfiskuotoje "Glos Litwy" 1919 m. gruodžio 5 d. nr. 169 ištraukoje apie "Mūsų Balsą" taip rašė: "Visą "Mūsų Balso" užmojį bendrai laikome nevykusiu. Saldi deklamacija apie dviejų "angeliukų" — lenkiško ir lietuviško keistai atrodo mūsų aplinkybėmis ir mūsų laikais". Nepasiekęs savo tikslo ir neilgai teėjęs, savaitraštis sustojo.[299]

Vėliau, kiek kitaip aplinkybėms susidėjus, buvo rastas reikalas vėl leisti propagandinį lietuvių kalba laikraštį, kai Vasilevskiui vargais negalais pasisekė vėl sulipdyti kaip ir šiokią tokią lietuvių opoziciją. Dabar jos priešakyje buvo jau gan žinomas lietuvių veikėjas kun. dr. Viskantas. Savo palankų lenkams nusistatymą kun. Viskantas pirmą kartą viešai buvo pareiškęs savo straipsniu 1919 m. liepos 23 d. Paryžiaus laikraštyje "Le Temps". 1919 m. rudenį Viskantas grįžo į Lietuvą. Čia buvo įžeista jo ambicija, kai legatu į Romą buvo paskirtas ne jis, bet kitas asmuo. 1919 m. lapkričio mėnesį susikrimtęs jis išvyko į Varšuvą, po to į Vilnių.

Tuo pat metu, lapkričio 14 d., buvo paleistas iš kalėjimo J. Aukštuolaitis. Drauge su tada jau Kaune gyvenusiu Narutavičium jis pradėjo sudarinėti naujus planus. Pagautas entuziazmo, lapkričio 19 d. Vasilevskis rašė Pilsudskiui: "Jie grįžta prie seno plano, bet nauju pavidalu. Jie nori Vilniuje suda-

ryti vyriausybę, pritraukti sau atsidavusių karininkų ir kareivių ir, mūsų padedami, išžygiuoti į Kauną . . ."[300]

Pilsudskis labai greit į šį laišką reagavo. Jau lapkričio 21 d. jis atsakė Vasilevskiui, tačiau dabar jau patardamas laikytis atsargiai "dėl turėto blogo patyrimo su tais pačiais žmonėmis". Vis dėlto Pilsudskis sutiko, kad visa opozicinė grupė susitiktų Vilniuje aptarti veikimo planų. Po to jie turėtų vykti į Kauną ir veikti ten atvirai. Opozicionieriams nesutinkant keltis į Kauną, priimti jų planą, tačiau visą dėmesį sutelkti į stiprią propagandą, o žygį į Kauną su lenkų pagalba įvairiomos dingstimis atidėlioti neribotam laikui. Pilsudskis dar, lyg pamokydamas, patarė Vasilevskiui spausti lietuvius, grasinant plebiscitu ir primenant pavyzdį Ukrainos, kuri, tikėdamasi susilaukti iš Antantės pagalbos, šiaušėsi prieš Lenkiją, o dabar, tapusi bejėgė, priversta ieškoti jos pagalbos.[301]

1919 m. gruodžio 8 d. Vilniuje, Vasilevskio įstaigoje įvyko konferencija, kurioje iš lietuvių dalyvavo kun. A. Viskantas[302] ir iš Kauno atvykę J. Aukštuolaitis ir mjr. Vaitiekūnas.[303] Lenkus atstovavo Vasilevskis ir Koscialkovskis. Grupės vardu Viskantas pasiūlė, kad Osmolovskis paskelbtų aktą apie Lietuvos vyriausybės sudarymą lenkų užimtojoje Lietuvos dalyje. Ta vyriausybė pradėtų kurti savo karines pajėgas ir telktų visą opoziciją, kovojančią su Lietuvos vyriausybe Kaune. Viskantas, be to, pareiškė, jog "prieš Kauno vyriausybę nieko neįmanoma padaryti, kol lenkų tauta laiduos, jog visa iš abiejų demarkacinės linijos pusių Lietuva atsikurs kaip nepriklausoma valstybė". Visi kiti pasitarimo dalyviai lietuviai parėmė Viskanto tezę, pabrėždami, kad jokia partija ir joks reikšmingesnis asmuo nesidės su jais, kol lenkai tuo būdu parodys savo gerą valią.[304]

Vadinamosios lietuvių "iniciatorių grupės" siūlymai neatitiko Vasilevskio nusistatymo, ir, be to, jis turėjo laikytis Pilsudskio nurodymų. Čia susidarė tam tikras užburtas ratas: "iniciatorių grupė" reikalavo, kad jiems lenkai padėtų, tada ir jie galės parodyti ką gali, o Vasilevskis, kaip tik priešingai, reikalavo, kad jie parodytų ką sugeba, tada ir jiems bus padėta. Vasilevskis, kitaip tariant, iš lietuvių opozicionierių reikalavo suorganizuoti rimtą visuomenės paramą, kad galima būtų remtis ir ja, o ne vien tik lenkų pagalba, kaip tatai kad buvo rugpiūčio mėnesį. Užtat Vasilevskis ir pasiūlė opozicionieriams išvystyti kuo plačiausią propagandą, kad pritrauktų kuo daugiau šalininkų. Propagandos priemone turėjo tapti naujas lietuvių kalba leidžiamas laikraštis. Toks laikraštis buvo lietuvių ir lenkų

kalba nuo 1920 m. kovo mėn. Aukštuolaičio ir kun. Viskanto Vilniuje leistoji "Suvienytoji Lietuva", kuri Biržiškos žodžiais, "taip pat (kaip ir "Lietuvių Balsas", A.R.) nepaveikė nė vieno Vilniaus ar Kauno lietuvio ir, užbaigusi savo dienas su lenkų kariuomenės pasitraukimu iš Vilniaus 1920.VII.14, šiai su Želigovskiu pargrįžus X.9, nebebuvo atnaujinta".[305]

1920 m. pavasarį perversminė POW ir varšuvinė Lietuvos klausimu politika apskritai susilaukė dar vieno, kad ir netiesioginio, bet labai skaudaus smūgio dėl to paties įvykio, kuris Lietuvai buvo nepaprastai reikšmingas betarpiškas laimėjimas. Šitas nepaprastas įvykis buvo 1920 m. balandžio 14-15 rinkimai į gegužės 15 d. susirinksiantį nepriklausomos Lietuvos Steigiamąjį Seimą. Ligi išrenkant Steigiamąjį Seimą lenkams buvo daug lengviau skleisti apie Lietuvos valdžią pramanytas ir valdžios autoritetą griaunančias žinias, skelbiant, kad vokiečių okupacijos metu atsiradusi Taryba esanti vokiečių, ar net ir rusų, politikos įrankis, kad vyriausybė valdanti kraštą prieš aiškų norinčios su Lenkija dėtis tautos valią, kad tiek Taryba, tiek ir vyriausybė niekieno nerinkta, tad ir neteisėtai valdanti kraštą ir panašiai. Išrinkus demokratiniais pagrindais seimą, visi tos rūšies priekaištai turėjo savaime atkristi, ir lenkai tuo būdu turėjo netekti stipraus propagandinio ginklo. Susirinkus Steigiamajam Seimui, baigėsi Lietuvos vyriausybės laikinumo tarpsnis, ir demokratiniais pagrindais rinkto seimo pareikšta tautos valia net ir pati Lietuvos valstybė įgyja pastovumo pagrindą. Rinkimų skelbimas, be to, į rinkimus įtraukė ir lietuvių pretenduotą, bet lenkų užimtą teritoriją, būtent Vilnių, Lydą, Gardiną ir Balstogę.[306] Nors tatai praktiškos reikšmės ir neturėjo, tačiau buvo išnaudota proga dar kartą viešai pakartoti teritorines Lietuvos pretenzijas.

1920 m. sausio 12 d. prezidento A. Smetonos ir ministro pirmininko E. Galvanausko potvarkiu paskelbus balandžio 14-15 d. rinkimus į seimą, lenkų valdžia, tikėdamasi, kad kokie nors įvykiai tuos rinkimus dar sutrukdys, nepaprastai stropiai cenzūravo Vilniaus lietuvių laikraščius, kad net ir trumpa žinutė apie Lietuvos vyriausybės nustatytą seimo rinkimų datą kaip nors per neapsižiūrėjimą nepatektų į spaudą.[307]

Dar skaudesnis už patį seimo rinkimų skelbimą lenkų pralaimėjimas buvo jiems nelauktai blogi rinkimų rezultatai. Vilniaus lenkų laikraščiai, tiesa, nerašė apie jų numatomas rinkimų išdavas, tačiau varšuvinė spauda pranašavo, kad lenkai gausią seime 30-35 vietas, be to, kai kas tikėjosi, kad Kauno žydai gausią seime 30 vietų. Tad buvo baisiai nusi-

vilta patyrus, jog 91% vietų laimėjo lietuviai, o lenkai iš 112 seimo atstovų tepravedė 3, nors lietuviškos partijos ir buvo susiskaldžiusios, o lenkai į rinkimus ėjo vienu bendru sąrašu.[308]

Per keletą mėnesių po nepasisekusio perversmo bandymo dar labiau išryškėjo, kad Lenkijos politika Lietuvos atžvilgiu buvo klaidinga, nes ji buvo grindžiama klaidingomis prielaidomis. Nepasitvirtino Pilsudskio galvojimas, kad lietuviai veikėjai tesą tik beidėjiniai karjeristai, užtat dingo viltis, kad Lenkijos pinigais būsią galima Lietuvoje sudaryti Lenkijos šalininkų partiją.

Kaip nerealiai lenkai vertino lietuvių tautos pajėgumą kurti ir toliau išlaikyti nepriklausomą valstybę, matyti kad ir iš 1919 m. rugpiūčio 17 d. Lenkijos vyriausiojo kariuomenės štabo II skyriaus informacinio pranešimo:

"Lietuva kariniu ir administraciniu atžvilgiu negali gyvuoti kaip nepriklausoma valstybė. Vokiečių įtaka ne tiktai trunka, bet ir nuolat darosi pastovesnė, o nacionalistinės partijos trynimasis su unijos su Lenkija šalininkais sukelia chaosą, iš kurio kraštas negali išsivaduoti".[309]

Pratę į tautinį lietuvių atgimimą žiūrėti kaip į rusų ir vokiečių, didžiųjų kaimyninių Lietuvos tautų, intrigų vaisių, lenkai, matyt, vis dar nepajėgė atsikratyti šios klaidingos tradicinės pažiūros.[310] Kadangi lenkams pagal jų tradicinę pažiūrą vis dar tebeatrodė, kad pati lietuvių tauta esanti visai nepribrendusi ir nepajėgi pati kurti savo valstybinio gyvenimo, tai jiems visur ir vaidenosi, kad Lietuvoje vis dar tebesama pilna vokiečių, kad jie ten tiek užsienio politikoje, tiek ir valstybės vidaus gyvenime tebevaidina vadovaujantį vaidmenį. Iš to sekė ir kita logiška išvada, kad, norint išsivaduoti nuo per didelės vokiečių ir rusų įtakos ir patiems nesugebant tvarkytis, nieko kito lietuviams ir nebelieka, kaip dėtis su Lenkija. Tad ir visai natūralu, kad pagal tokią lenkų koncepciją Lietuvoje turėjo būti ir stipri šalininkų dėtis su Lenkija srovė. Tik po visiško Vasilevskio politikos nepasisekimo pagaliau ir Lenkijos Užsienių Reikalų ministerija įsitikino, kad lietuvių tarpe tėra visai maža, jokios įtakos neturinti, Lenkijos šalininkų grupė.[311]

Lenkams nepasisekė lietuvių tarpe sudaryti bent kiek reikšmingesnės Lenkijos šalininkų grupės, nes lietuviai siekė nepriklausomos Lietuvos, o lenkai tenorėjo Lietuvą pajungti savo interesams. Tad ir nenuostabu, kad visos Vasilevskio pastangos tiek užmegzti artimesnius santykius su lietuvių visuomene ir

joje surasti Lenkijos šalininkų, tiek ir visa Lietuvoje varyta už Lenkiją propaganda baigėsi visišku nepasisekimu.[312]

Nepajėgęs Lietuvos priversti dėtis su Lenkija perversmu iš vidaus, Pilsudskis pasirinko ilgo Lietuvos apgulimo kelią, stengdamasis Lietuvą izoliuoti politiškai, kariškai ir ekonomiškai ir kantriai laukdamas, kol neberasdama kitokios išeities, Lietuva pati, kaip prinokęs obuolys, nukris į Lenkijos sterblę. Tokią tolesnę Pilsudskio politiką padiktavo jo pasirinkto ligtolinio politinio kurso visiškas nepasisekimas.

L i e t u v o s s u p i m o p o l i t i k a. Šalia jau aptartų Pilsudskio nustatytų ir Vasilevskio vykdytų užmojų nepasisekimo, federacinę Pilsudskio politiką sunkino dar visa eilė kitų nesėkmių, kaip prasidėjęs Lenkijai žalingas Lietuvos artėjimas su Anglija, nepavykęs ketinimas išnaudoti Bermonto avantiūrą,[313] ūkinis Vilniaus krašto nušeimininkavimas ir to krašto gyventojų nepasitenkinimas blogu lenkų administravimu. Vis dėlto Lenkijos vyriausybė ir toliau neišsižadėjo Lietuvos nepriklausomybės nepripažinimo politikos. Norėdama priversti Lietuvos vyriausybę nusileisti, Lenkija pasiryžo dar labiau sustiprinti Lietuvos supimo ir izoliavimo politiką. Didžiausias šios politikos dėmesys buvo sutelktas į Latviją, kurią iš Lietuvos draugo norėta padaryti Lietuvos priešą.

Mintis paspausti Lietuvą Latvijos pagalba nebuvo nauja. 1919 m. balandžio 4 d. Pilsudskis jau rašė Vasilevskiui:

"Manau, kad geriausia priemonė paspausti lietuvius, šalia mūsų pasistūmėjimo priekin, būtų jų spaudimas per latvius. Jeigu latviai prie kokios nors federacijos prisidėtų, neįsivaizduoju, kad lietuviai begalėtų šiam dvigubam spaudimui pasipriešinti".[314]

Šis sumanymas nebuvo užmirštas ir tolesniais mėnesiais.[315]

Proga Lenkijai pradėti vykdyti šią naują politinę kryptį atsirado 1919 m. rudenį, Ulmanio vyriausybei kovojant su bermontininkais ir su Sovietų Rusijos armija dėl Latgalijos. Lenkija pradėjo su Latvija veiksmingai bendradarbiauti, kai 1919 m. antroje spalio mėn. pusėje Latvijos delegacija, paties ministro pirmininko Z. A. Meierovičiaus vadovaujama, atvyko į Varšuvą išgauti Latvijos valstybės pripažinimo "de facto" ir Lenkijos vyriausybės prašyti pagalbos prieš Latvijos sostinei Rygai grėsusį Bermonto-Avalovo kariuomenės antpuolį. Nuo Vilniaus ligi Varšuvos L. Vasilevskio palydėta ir specialiam vagone nuvežta, spalio 22 d. delegacija buvo Pilsudskio priimta Belvederio rūmuose. Tą pačią dieną Paderevskis įteikė Meierovičiui Latvijos valstybės pripažinimo "de facto" raštą. Norė-

damas latvius atitraukti nuo Lietuvos, Pilsudskis nepašykštėjo latviams pažadėti ginklų ir amunicijos, ir tuos pažadus jis stengėsi ko sąžiningiausiai vykdyti. Jis pažadėjo latviams duoti ir kariuomenės, jei jiems pasisektų gauti Lietuvos sutikimą praleisti ją per savo teritoriją.[316]

Karinis lenkų bendradarbiavimas su latviais grėsė pagadinti draugiškus ligtolinius lietuvių-latvių santykius, kurie, bendrai kovojant su bermontininkais, buvo pasidarę dar nuoširdesni. Užtat, pvz., 1919 m. spalio pradžioje į lenkų kvietimą dalyvauti lenkiškojo Vilniaus universiteto atidarymo iškilmėse užsienių reikalų ministras Meierovičius atsakė, kad latviai mano, jog Vilnius turi priklausyti Lietuvai.[317]

Dar pavojingesnis ginklas, nukreiptas prieš Lietuvos gerus santykius su Latvija, buvo lenkų pasiūlymas bendromis jėgomis pulti Sovietų Rusijos armijos užimtą Daugpilį. Į lapkričio pabaigą tuo reikalu su latviais tarėsi Slavekas ir rotmistras Radvilas. Antrojoje gruodžio pusėje buvo sutarta dėl bendrų operacijos pagrindų ir puolimo termino. Buvo nuspręsta neleisti lietuvių į dešinį Dauguvos krantą. Tuo tikslu latviai turėjo skubiai pastūmėti savo dalinius išilgai upės ir, reikalui esant, atidengti lenkų ir latvių artilerijos užtveriamąją ugnį. Numatoma operacija buvo griežtai slepiama nuo lietuvių ir anglų.[318] Pasitarimai buvo baigti ir karinė lenkų-lietuvių sutartis buvo pasirašyta gruodžio 30 d.[319]

Lietuvos kariuomenės vadovybė numanė apie latvių ir lenkų planus užimti Daugpilį ir Subato rajone pradėjo telkti kariuomenę, kad užbėgtų lenkams ir latviams už akių. 1919 m. gruodžio 24 d. Latvijos Užsienių Reikalų ministerija pareikalavo, kad lietuviai nustotų telkę ir atitrauktų savo kariuomenę, tačiau 1920 m. sausio 5 d. per lemiamas dėl Daugpilio kautynes lietuviai vis dėlto buvo pradėję keltis į šiaurinę Dauguvos pusę. Lenkų ir latvių kariuomenės spaudžiami, lietuviai nestojo į atvirą kovą ir pasitraukė.[320]

Lenkų šaltiniai tvirtina, kad Daugpilio įvykiai Kaune buvo sukėlę sąmyšį ir didelį nepasitenkinimą[321] ir lietuvių-latvių santykių pablogėjimą.[322] Buvo nutrauktos net lietuvių-latvių derybos dėl Mažeikių, kurių latviai buvo pradėję reikalauti.[323] Taip pat ir latvių spauda pradėjo nedraugiškai rašyti prieš Lietuvą.[324]

Lietuvos-Latvijos santykių pablogėjimo padrąsinta, Lenkijos vyriausybė pasinešė sudaryti bendrą Pabaltijo valstybių frontą prieš Sovietų Rusiją ir bandė paspausti Lietuvą ne tik Latvijos, bet ir Estijos bei Suomijos pagalba. Lenkija pradėjo

dalyvauti Pabaltijo valstybių konferencijose. Jau 1919 m. lapkričio 10-11 d. Tartu pasitarime dalyvavo kaip stebėtojas lenkų rotmistras Prus-Boguslavskis. Lietuvos atstovas Rygoje J. Šliūpas kaltino lenkus, kad jie grobia lietuvių žemes, persekioja lietuvius. Boguslavskis atsakydamas pareiškė, kad Lenkija norinti taikos su Lietuva, tačiau pastaroji nė negalvojanti taikytis. Pabaltijo kraštų atstovai po pasitarimo prisipažino Boguslavskiui, kad Šliūpo skundai padarė jiems blogą įspūdį.[325]

1920 m. sausio 15-23 d. Helsinkyje įvyko Pabaltijo valstybių konferencija. Vadovaujamieji politiniai Lenkijos sluoksniai dėjo į tą konferenciją daug vilčių, įsitikinę, kad dabar jau visai pasiseks Lietuvą priremti prie sienos. Užsienių Reikalų ministerijos paskirtas lenkų delegacijos į konferenciją pirmininku, L. Vasilevskis 1919 m. gruodžio 31 d. apsilankė pas Pilsudskį, kuris jį supažindino su savo pažiūra į Lenkijos politinius siekimus rytų Europoje. Padėties raktas esąs šiaurėje, kur turįs būti suorganizuotas bendras Suomijos, Estijos, Latvijos, Lietuvos ir Lenkijos frontas. Taika su Rusija turinti būti sudaryta visų šių valstybių kartu. Apie Lietuvą Pilsudskis kalbėjęs šiek tiek susierzinęs, nes jos užimtoji pozicija ardė visą harmoniją, kurios jis siekė Pabaltijy. "Reikia", kalbėjo jis, "į Lietuvą žiūrėti su panieka, rodyti, kad su ja nesiskaitoma, nes jos politikai arba kvailiai, arba parsidavėliai. Galų gale ją sumušime".[326] Kiek daug naudos buvo laukta iš Helsinkio konferencijos, rodo ši oficiali Lenkijos politikų nuomonė: "Esame milžiniško Lenkijos prestižo pakilimo Pabaltijy išvakarėse".[327]

Kad tiek lenkai, tiek ir lietuviai laikė šią konferenciją labai svarbią, rodo ir tai, jog jų delegacijoms į konferenciją pirmininkauti buvo paskirti atsakingi politikai: lenkų — visos Pabaltijo politikos vadovas, paties Pilsudskio gerai informuotas Leonas Vasilevskis, lietuvių — Užsienių Reikalų ministerijos politinio departamento direktorius Dovas Zaunius. Lietuvių delegacija atvyko gerai pasiruošus. Lietuviai atstovai pareiškė, kad lenkai pažeidė Antantės nustatytą demarkacijos liniją, jie perskaitė net telegramą, skelbiančią, kad lenkų daliniai veržiasi gilyn į Lietuvą, ir tatai paaiškino kaip naują lenkų kariuomenės ofenzyvą. Kaip išvadą, lietuvių delegacija pasiūlė didesniu priešu laikyti ne Sovietų Rusiją, bet Lenkiją ir sudaryti karinę Estijos, Latvijos ir Lietuvos sutartį, nukreiptą prieš Lenkiją. Nelaukto masyvaus, gerai argumentuoto lietuvių delegacijos puolimo pritrenkta, lenkų delegacija, užuot puolus, buvo priversta gintis.[328]

Palankiausiai lenkams nusiteikę latviai griežtai atmetė lietuvių siūlymą sudaryti karinę konvenciją prieš Lenkiją. Estai atsikalbėjo tik tuo, kad jie esą tuo klausimu pareikšti nuomonę neįgalioti. Suomija, Estija ir Latvija ėmėsi tarpininkauti tarp Lenkijos ir Lietuvos. Buvo pasiūlyta sudaryti tam klausimui tirti komisija. Lietuviai atstovai tuo klausimu nebalsavo, tarydami, kad tam esą neįgalioti, lenkai pasisakė principe su tuo siūlymu sutinką. Komisija nesiėmė darbo, ir tuo visas reikalas baigėsi.

Dideli į Helsinkio konferenciją dėti lūkesčiai Lenkiją apvylė. Lenkų atstovams nepasisekė nei išgauti iš Pabaltijo valstybių, kad jos labiau paspaustų Lietuvą, nei sudaryti bendro Pabaltijo valstybių fronto prieš bolševikus ir vokiečius. Estai rengėsi kuogreičiau sudaryti sutartį su Sovietų Rusija, suomiai nebuvo linkę dėtis prie bet kokių prieš Vokietiją nukreiptų susitarimų, nekalbant jau apie lietuvius, laikiusius Lenkiją didesniu priešu, negu Sovietų Rusiją. Savo duotame spaudai pasikalbėjime Lietuvos užsienių reikalų ministras A. Voldemaras pareiškė, kad lietuviams buvo svarbu dalyvauti Helsinkio konferencijoje, nes tatai davė progą įrodyti, jog "be Lietuvos negalima sudaryti valstybių juostos nuo Baltijos ligi Juodosios jūros, o Lietuva teįeis į ją tik tada, kai Lenkija pripažins politinius jos reikalavimus".[329]

Lenkai buvo pasinešę 1920 m. kovo mėn. sušaukti Varšuvoje Pabaltijo valstybių, išskyrus Lietuvą, konferenciją. Kadangi neutraliai besilaikančios Suomijos ir Estijos negalima buvo pavartoti kaip Lietuvos spaudimo priemonės, tai Lenkija į 1920 m. kovo 8-14 d. konferenciją Varšuvoje tekvietė tik latvius. Konferencijoje buvo aptariamas prieš Sovietų Rusiją nukreiptos politinės ir karinės sutarties sudarymo klausimas. Lenkai pasiūlė latviams sudaryti karinę sutartį ir prieš Lietuvą, tačiau latviai su tuo nesutiko.[330]

Sutartis, dėl kurios kovo mėnesį buvo Varšuvoje tartasi, nebuvo pradėta vykdyti, nes balandžio mėnesį latviai jau pradėjo derėtis su Rusija, ir 1920 m. rugpiūčio 11 d. buvo sudaryta Latvijos - Sovietų Rusijos taikos sutartis. Latviams nebebuvo reikalo tartis su lenkais ir laikytis Lietuvai nepalankaus nusistatymo, nes Lenkijos kariuomenės pagalba prieš Sovietų Rusiją nebebuvo reikalinga. Tiek latvių visuomenės nusiteikimas, tiek ir vyriausybės politika darėsi vėl palankesnė Lietuvai.[331]

Kurį laiką atrodė, kad lenkams bus pasisekę Lietuvą izoliuoti iš visų keturių pusių. Susijungus latvių ir lenkų ka-

riuomenėms, Lietuva buvo izoliuota iš trijų pusių — iš šiaurės, rytų ir pietų. 1920 m. sausio ir vasario mėn. lenkų kariuomenei užėmus Pamarį, ir kelias į vakarus per Vokietiją lietuviams buvo atkirstas. Lenkijos pasiuntinybė Berlyne neišdavinėjo vizų važiavusiems į vakarus Lietuvos diplomatams.[332] Vis dėlto ir ši Lietuvos supimo bei izoliavimo akcija, kad ir turėjo kurį laiką tam tikrą pasisekimą, užsibrėžto tikslo nepasiekė.[333]

Ištiso antrojo 1919 m. ir pirmojo 1920 m. pusmečio visos Pilsudskio pastangos palenkti Lietuvą savo federaciniams planams nieko konkretaus nėra davusios. Tiek ruoštas Kaune POW perversmas, tiek ir kaip nepavykusio sukilimo pasekmė pavartotosios kiek pakeistos, atsargesnės priemonės — tolesnės pastangos verbuoti lietuvius savo siekimams, propagandos sustiprinimas ir paaštrinimas, Lietuvos izoliavimo politika — nedavė lauktų vaisių. Lietuva Pilsudskiui buvo atspari, nepaimama tvirtovė. Ji ėjo aiškiu nepriklausomybės siekimo keliu ir į jokias tą nepriklausomybę siaurinančias kombinacijas su Lenkija nebuvo linkusi leistis.

III

PANEMUNĖS SUKILIMAS

Propaganda už Lenkiją ne tik dėl tautinių, bet ir dėl socialinių priežasčių nebuvo paveiki, nes lenkiškumas Lietuvoje daugiausia buvo palaikomas dvarininkų, tačiau bolševikai savo viliojančiais, kad ir netikroviškais, pažadais galėjo labiau patraukti mases, ypač mažiau apsišvietusią jų dalį. 1920 m. vasario 22-23 d. pakaunės Aukštojoje Panemunėje įvykęs Lietuvos kariuomenės dalies sukilimas prieš savo viršininkus, tuo pačiu ir prieš pačią nepriklausomos Lietuvos vyriausybę, kaip tik ir rodo, kad tuo metu dar ne visa lietuvių tautos masė buvo pakankamai tautiškai susipratusi ir kad gudri Lietuvos priešų propaganda buvo pajėgi tam tikrą masių dalį paversti savo priešvalstybinių siekimų įrankiu. Nenuostabu, kad Panemunės sukilimas, skaudus atsikuriančios nepriklausomos Lietuvos istorinis įvykis, ankstesnėje lietuvių istoriografijoje nebuvo mėgiama tema. Šis įvykis buvo susilaukęs nebent kiek didesnio sovietinės Lietuvos istorikų dėmesio.[334]

Sukilimo priežastys. Tiek peoviakams, tiek, vos pusmečiui praėjus po Kauno POW bandymo sukilti, 1920 m. vasario 22-23 d. Aukštojoje Panemunėje įvykusiam komunistų vadovautam kariuomenės dalies sukilimui yra tas bendra, kad tiek vieniems, tiek antriems sukilimo vadovams visų pirma rūpėjo sugriauti iš vidaus nepriklausomą Lietuvos valstybę. Skyrėsi tik tolesnis abiejų sukilimo vadovų siekimas: peoviakai norėjo Lietuvą sujungti su Lenkija, bolševikai — įvesti Lietuvoje komunistinę sovietinę santvarką ir, žinoma, Lietuvą prijungti prie Rusijos. Pasisekimo atveju ir bolševikinio perversmo pasekmė būtų buvusi vis dėlto veikiausiai ta pati kaip ir peoviakinio — ir antruoju atveju Lenkijos kariuomenė, pasinaudojusi dingstimi, kad Lietuvą valdo bolševikai ir kad, net ir Antantei pageidaujant, reikia su bolševikais kovoti, būtų okupavusi Lietuvą ir sujungusi ją su Lenkija. Tad savaime suprantama, kad komunistinis perversmas Lietuvoje, kaip ir bet kuris Lietuvą silpninantis įvykis, politiniams lenkų siekimams

buvo naudingas. Užtat ir nieko nuostabaus, kad lietuviai rašytojai paprastai įžiūri sąryšį tarp POW ir komunistų veiklos Lietuvoje ir mėgsta tą sąryšį pabrėžti. Plk. J. Petruitis, pvz. savo atsiminimuose kalbėdamas apie Lietuvos priešų propagandą prieš Steigiamojo Seimo rinkimus, tvirtina:

"Visur dirba lenkų ir bolševikų agitatoriai. Nors jų ir priešingi tikslai, bet vieni kitiems labai gerai padeda. Kiek galėdami, kursto mūsų kariuomenę sukilti prieš laikinąją valdžią... Lenkai iš anksto jau visus tikina, kad Lietuvos kariuomenė yra ne kas kita, kaip bolševikų gauja, kad, anksčiau ar vėliau, ji sukils ir pati nuvers savo valdžią, ir tada jie, lenkai, turės tvarkyti Lietuvą; tam ir esanti POW organizacija, kuria esą galima pasitikėti. Lenkams buvo itin svarbu, kad greičiau įvyktų tariamas bolševikinis sukilimas, kol dar neišrinktas Steigiamasis Seimas".[335]

Ir M. Biržiška, savo atsiminimuose nekartą atsiliepdamas apie Panemunės sukilimą, šio sukilimo pasisekimą aiškiai sieja su POW lūkesčių įsikūnijimu. Vienur, pvz., Biržiška rašo:

"1920 m. vasario mėn. dalies Kauno įgulos kareivių sukilimas aiškiai parodė, jog lenkai ne tik žinojo apie bolševikinę agitaciją, bet ir tikrai joje dalyvavo, laukdami dėl to Kaune perversmo ir galimumo varšuvininkams ginklu ten įsikišti".[336] Kitoje vietoje Biržiška vėl sakosi, kad jis, lankydamasis po sukilimo Kaune, patyręs, kad "betardant paaiškėjo, jog kareiviai buvo sukurstyti lenkų ir bolševikų (daugiausia žydų) agentų".[337]

Tiek Biržiška,[338] tiek ir Petruitis[339] tvirtina, kad prieš Panemunės sukilimą lenkai buvo sutelkę prie demarkacijos linijos daugiau kariuomenės.

Lietuvių rašytojų Panemunės sukilimo siejimas su POW veikla, atrodo, bus kiek perdėtas. Laukdami Lietuvoje riaušių, lenkai galėjo tikėtis iš pasisekusio sukilimo sau didelės naudos, jie galėjo ruoštis tolesniems veiksmams ir pafrontėje pradėti telkti kariuomenę, tačiau kad jie būtų išvien su bolševikais kareiviais bent kiek sėkmingiau agitavę ar net vertę lietuvius kareivius su ginklu sukilti prieš savo viršininkus, sunku patikėti, nes Lietuvos kareiviai lenkų nemėgo. Juk lenkai nebuvo sugebėję į savo POW organizaciją patraukti nė vieno kareivio. Tad paties sukilimo kurstyme ir vykdyme lenkai tegalėjo vaidinti labai nežymų vaidmenį.

Lietuvos kariuomenės paskirtis buvo kovoti už nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą ir už Lietuvos žemių atgavimą, žodžiu — už tuos pačius idealus, kurių siekė ir Lietuvos Valstybės Taryba bei laikinoji Lietuvos vyriausybė. Tad

Panemunės sukilimas buvo tikras paradoksas, visai nelauktas, labai keistas įvykis: ta pati kariuomenė, kurios tikslas buvo kovoti už nepriklausomos Lietuvos atkūrimą, vos netapo griovėja Lietuvos nepriklausomybės, t.y., tų pačių idealų, už kuriuos jai skirta buvo kovoti ir už kuriuos ji iš tikrųjų ir kovojo.

Vien tik ardomąja POW veikla šio reiškinio negalima išaiškinti. POW agitatoriai čia daugių daugiausia tegalėjo būti sambrūzdžio talkininkais, tik jau jokiu būdu ne pradininkais ir vadovais. Tad čia ir tenka panagrinėti klausimas, kokios aplinkybės sudarė neramumams atsirasti pagrindą ir iš kur atsirado kurstytojų, kurie tas aplinkybes panaudojo savo tikslams.

Norėdami 1920 m. vasario 22-23 d. Lietuvos kariuomenės dalyje įvykusio sambrūzdžio kilmę ir patį jo vyksmą tinkamai išaiškinti, bent trumpai žvilgtelėkime, dėl ko ir kaip vyksta sukilimai ir revoliucijos apskritai. Aštuonioliktojo amžiaus pabaigoje Prancūzijoje vyko Didžioji prancūzų revoliucija. Ji buvo labai žiauri, pareikalavo daug gyvybių, tačiau ji turėjo milžinišką įtaką tolesnei Prancūzijos ir net visos Europos istorijos raidai. Patys prancūzai dar net ir šiandien nepaprastai tebegerbia tos revoliucijos skelbtuosius šūkius — laisvę, lygybę, brolybę ir marselietę, revoliucinio judėjimo sukurtą giesmę, net ligi šiol tebelaiko savo tautos himnu.

Prancūzų revoliucija kilo dėl dviejų priežasčių. Viena jų buvo objektyvi. Tai — nepaprastai varginga žemesniųjų gyventojų sluoksnių padėtis. Ūkininkai, pvz., tiesiog badavo, jie kartais būdavo priversti maitintis net medžių žieve. Tačiau jie būtų ir toliau graužę tą žievę, ir vien tik dėl to dar nebūtų kilusi pati revoliucija, jei inteligentijos tarpe nebūtų išaugęs dvasinis judėjimas, žinomas švietimo vardu, ir tų idėjų nebūtų plačiai paskleidusi vadinamųjų enciklopedistų veikla. Švietimo sąjūdis buvo tiek stiprus, jog jis rado šalininkų ir visoje Europoje, net ir tuo metu vyravusio absoliutizmo valdovų tarpe. Šiomis idėjomis persiėmusi, inteligentija įsąmonino mases ir sukėlė revoliuciją.

Panašiai įvyko ir 1917 m. revoliucija Rusijoje. Caro režimas prastai valdė Rusiją, mažai tesirūpino valstybės gerove. Visas valdovų rūpestis buvo sutelktas į tai, kaip išsilaikyti valdžioje. Rusijos inteligentijos kartų kartos buvo tam režimui griežtai priešingos, jos sąmonino mases, ypač fabrikų darbininkus, agituodamos prieš tą režimą.[340] Jau 1825 m. gruodžio mėnesį Rusijos gvardijos karininkai, vadinamieji dekabristai

("gruodininkai", nuo jų gruodžio mėn. sukilimo), reikalavo, kad absoliutinė caro valdžia būtų ribojama konstitucijos. Dekabristų sukilimas buvo žiauriai numalšintas, tačiau jie buvo per visą XIX šimtmetį herojiniu kovos prieš carizmą pavyzdžiu. Per 1904 m. karą su Japonija carinio režimo netinkamumas valdyti, buvo dar labiau išryškėjęs, bet dėl to kilusi 1905 m. revoliucija buvo nuslopinta, nes plačios darbininkijos masės dar nebuvo pakankamai įsąmonintos kovoti prieš režimą. Pagaliau, 1917 m. Rusija buvo Pirmojo Pasaulinio karo išvarginta, ir revoliucinė agitacija pasirodė stipresnė už caro valdžią. Kovo mėn. caras buvo nuverstas nuo sosto. Tad ir Rusijos revoliucija įvyko dėl dviejų veiksnių: objektyvus veiksnys buvo pralaimėjimai fronte, varginga krašto padėtis ir caro nesugebėjimas valdyti ir subjektyvus — revoliucingai nusiteikusios inteligentijos propaganda.

1920 m. Panemunės įvykiai, tiesa, nebuvo revoliucija tikrąja prasme. Tai tebuvo atsikuriančios Lietuvos valstybės istorijoje tam tikras epizodas, tam tikro nepasitenkinimo esamąja padėtimi prasiveržimas, bolševikų panaudotas savo tikslams. Vis dėlto ir čia esama tam tikros analogijos, tam tikro panašumo į minėtas revoliucijas. Ir vasario 22-23 d. riaušes, kaip ir revoliucijas, sukėlė panašios, analoginės dvi priežastys — to meto krašto padėties netvirtumas ir politinė propaganda.

Objektyvios Panemunės sukilimo priežastys buvo bendros, to meto atsikuriančios Lietuvos padėties sunkumai ir ypač kariuomenės organizacijos netobulumai, bei nepatenkinamas jos aprūpinimas. Subjektyvus sambrūzdžio veiksnys buvo 1917 m. Rusijos revoliucijos, tačiau jau antrosios, bolševikinės, nukreiptos prieš naują demokratinį Rusijos režimą, sekėjų veikla. Pirmiausia pagvildenkime, kokia buvo bendra to meto nepriklausomos Lietuvos padėtis.

B e n d r a L i e t u v o s p a d ė t i s. 1920 m. vasario mėn. buvo gan sunki. Ekonominiu, kultūriniu ir politiniu atžvilgiu ji buvo bent žymiai prastesnė už Latvijos ir Estijos, mūsų šiaurės kaimynų, padėtį visų pirma jau dėl to, kad Lietuva buvo gavusi blogesnį paveldėjimą iš carinės Rusijos valdymo laikų. Rusijos carų laikais Lietuva ekonomiškai skurdo, nes ji buvo atkirsta nuo savo natūralaus priėjimo prie Baltijos jūros. Lietuvos užnugario uostai Karaliaučius ir Klaipėda priklausė ne Rusijai, bet Vokietijai, tad Rusija neturėjo intereso kurti Lietuvoje pramonės, kuri buvo ugdoma ypač Rygoje, kuri dar 1861 m. buvo sujungta Daugpilio geležinkeliu su Orlu ir Caricynu prie Volgos. Negaudami savo krašte pakankamai už-

darbio, lietuviai buvo priversti keltis į Liepoją,[341] Rygą,[342] Petrapilį ir masiškai emigruoti į Ameriką.

Lietuva, be to, buvo dar labai išvarginta ir nusiaubta per Pirmąjį Pasaulinį karą kelerių metų sunkios karinės vokiečių okupacijos. 1920 m. ne tik kad Lietuvos ūkis dar nebuvo nuo karo ir okupacijos padarytos žalos visai atsigavęs, bet ir mokesčių ėmimo sistema dar nebuvo pavyzdingai sutvarkyta. Tada mokesčių dar toli gražu nepakakdavo administracijos išlaidoms padengti, juoba kariuomenei išlaikyti, jai didinti ir tinkamai aprūpinti. Dar visai neseniai prieš čia aptariamus įvykius Lietuvos valstybės tarnautojai ir karininkai keletą mėnesių net nebuvo gavę algų.[343]

Po 1832 m. Lietuvai sąlygos ir kultūriškai kilti buvo daug nepalankiau susidėjusios, negu Latvijai ir Estijai. Dėl 1831 m. Lenkijos-Lietuvos sukilimo prieš Rusijos valdžią ir dėl gausaus studentų jame dalyvavimo (apie 400 studentų) 1832 m. Vilniaus universitetas buvo uždarytas, po dešimties metų Vilnius neteko ir dviejų iš Vilniaus universiteto sukurtų akademijų (dvasinės ir medicinos), tad nuo 1842 m. ligi Pirmojo Pasaulinio karo pabaigos Lietuvoje nebebuvo nė vienos aukštosios mokyklos. Lietuvos šiaurės kaimynai buvo laimingesni, nes Tartu mieste ir toliau veikė 1802 m. atkurtasis universitetas, skirtas Estijai ir Latvijai (tiksliau: tų kraštų vokiečių baronams). Be to, nuo 1862 m. Rygoje veikė dar viena aukštoji mokykla — Rygos Politechnikos Institutas.

Didelis stabdis tautinei lietuvių kultūrai buvo 40 m. (1865-1904) trukęs lietuviškos spaudos lotyniškais rašmenimis draudimas. Tad ir nenuostabu, kad pagal 1923 m. Lietuvos statistinius duomenis Lietuvoje tebebuvo dar 32,6% beraščių, kai tuo pat metu estų beraščių jau beveik visai nebebuvo ir latvių analfabetų buvo žymiai mažiau.[344]

Lietuvoje, perdėm agrariniame, be savo pramonės, krašte, žemės ūkis buvo pagrindinis gyventojų pragyvenimo šaltinis. Tačiau apie pusantro milijono hektarų priklausė apie 3 tūkstančiam dvarininkų šeimų, iš kurių apie 2.400 šeimų buvo lenkų.[345] Šitoks žemės nuosavybės paskirstymas buvo Lietuvai žalingas dviem atžvilgiais. Visų pirma didelius žemės plotus valdžiusieji dvarininkai buvo daugiausia lenkai arba sulenkėję lietuviai, kovoję nebe už Lietuvos, bet už Lenkijos interesus. Antra, buvo nemaža norinčių ir galinčių dirbti žemę, bet neturinčių nuosavos žemės, ir taip pat gan daug mažažemių, negalinčių iš savo žemės pragyventi. Tačiau socialinėms reformoms reikėjo pirmiausia dviejų dalykų — laiko ir lėšų.

Per trumpą nepriklausomo gyvenimo laiką ligi 1920 m. negalėjo būti suskubta pravesti reformų, be to, lėšos buvo būtinai reikalingos kitiems, dar labiau degantiems valstybės reikalams.

Ir politinė Lietuvos padėtis prieš 1920 m. vasario 22 d. buvo taip pat dar žymiai nepastovesnė, negu šiaurės kaimynų, nes jų karas su Sovietų Sąjunga, paskutiniu jų nepriklausomybės kovų priešininku, jau artėjo prie visiškos pabaigos, o Lietuvai vis dar tebegrėsė Lenkijos invazija, nebekalbant jau apie tai, kad žymi Lietuvos teritorijos dalis su pačia sostine Vilniumi buvo lenkų okupuota.

Ne tik Lietuvos užsienių, bet ir politinę vidaus padėtį silpnino dar ir tai, kad dar nebuvo išrinktas Steigiamasis Seimas. Lietuvos nepriklausomybės priešams, tiek lenkams, tiek ir bolševikams, buvo svarbu sutrukdyti, kad nesusirinktų seimas ir kad tuo nesutvirtintų nepriklausomos Lietuvos valstybės padėties. Lietuvos priešų agitacijai gerą progą davė ginčas dėl aktyvaus kariuomenės dalyvavimo seimo rinkimuose. Šį ginčą taip vaizduoja savo atsiminimuose plk. Petruitis:

"Rinkimai paskirti balandžio mėn. 15 d. Svarbiausias klausimas, kaip reikia pasielgti su kariuomene. Mes, vyresnieji kariai, ir raportus rašėm, ir žodžiu kalbėjom, kad kariams būtų duodama tik pasinga rinkimų teisė, t.y. būti renkamais, bet patiems nedalyvauti. Mes bijojom agitacijos kariuomenėje. Vyriausybė jau buvo besutinkanti su mūsų nuomone. Sužinojo apie tai mūsų priešai, tuojau atsirado daug kareivių bičiulių. Komunistai paleido savo atsišaukimus: "Kareiviai, žiūrėkit, ką daro jūsų karininkai. Jūs kraują liejote, o dabar nėsate Lietuvos piliečiai. Neduoda jums rinkti savo atstovų į seimą ir t.t.". Komunistams, aišku, ne seimo rinkimai rūpėjo, bet kad galėtų pasinaudoti proga sukelti bruzdėjimą kariuomenėj. Neatsiliko nuo komunistų ir kairiosios partijos, jos taip pat prisispyrę reikalavo, kad būtų leista kareiviams aktyviai dalyvauti rinkimuose.

Mūsų vyriausybė nusileido; leido kariams aktyviai dalyvauti St. Seimo rinkimuose".[346]

Tačiau prieš vasario 22 d. karių dalyvavimo seimo rinkimuose klausimas dar nebuvo čia kalbama prasme išspręstas, ir tai davė progą pasireikšti priešvalstybinei agitacijai.

Tektų dar paminėti, kad ir Lietuvos žvalgyba tebebuvo dar silpnai organizuota. Nepaisant Liudo Giros pasigyrimų, dar nepakankamai žinota apie priešų varomą propagandą, ypač kariuomenėje.

K a r i n i n k ų k a d r a s. Ir karininkų kadro atžvilgiu lietuviai buvo blogesnėje padėtyje, negu jų kaimynai latviai, es-

tai ir lenkai. Daugumas lietuvių karininkų buvo baigę rusų karo mokyklas per Pirmąjį Pasaulinį karą. Šios mokyklos, ypač į karo pabaigą, buvo trumpalaikės. Joms sunku buvo paruošti gerai išmokslintų karininkų. Svarbiausia, kad lietuviams karininkams tarnauti rusų kariuomenėje sąlygos buvo žymiai nepalankesnės, negu lietuvių kaimynams. Lengviausia kilti karininko tarnyboje buvo, žinoma, rusams, vis dėlto ir vokiečiai šiuo atžvilgiu beveik prilygo rusams. Kadangi latvių ir estų dauguma buvo protestantai, o rusai visus protestantus paprastai laikydavo vokiečiais, tai ir latviams bei estams karininkams rusų kariuomenėje buvo lengviau siekti aukštesnių laipsnių ir užimti atsakingesnes vietas.

Lenkai karininkai buvo baigę rusų, austrų ir vokiečių karo mokyklas. Palankiausios tarnybinės sąlygos buvo, žinoma, Austrijoje, kur lenkai turėjo žymiai daugiau ir politinių laisvių, negu rusų ar vokiečių valdytoje teritorijoje. Rusų kariuomenėje lenkams kilti karininko tarnyboje buvo jau sunkiau, negu vokiečiams. Kadangi visus katalikus rusai paprastai laikydavo lenkais, tai ir į lietuvius katalikus karininkus rusai žiūrėjo kaip į lenkus. Vis dėlto ir lenkai karininkai carinės Rusijos armijoje dažniausiai turėjo prieš lietuvius dar tą pirmenybę, kad jų daugumas buvo bajorai, kuriuos caro režimas, apskritai, protegavo. Dėl visų šių priežasčių lietuviai karininkai negalėjo užimti aukštesniųjų vietų, ypač susijusių su kariuomenės organizavimo ir štabų tarnyba.

1920 m. vasario mėn. Lietuvos kariuomenėje tarnavo jau ir apie 300 Lietuvos Karo Mokyklą baigusių karininkų. Jie, tiesa, buvo išėję trumpą, 4-5 mėnesių, karo mokslo kursą, tačiau daugelis jų dar prieš stodami į Karo Mokyklą buvo jau tarnavę savanoriais Lietuvos kariuomenėje, kai kurie iš jų net ir dalyvavę kautynėse kaip kareiviai, ir tenka pabrėžti, jie buvo patriotiškai nusiteikę. Tada buvo jau išleistos dvi Karo Mokyklos laidos. Pirmoji laida, pradėjusi mokslą 1919 m. kovo 11 d., buvo išleista 1919 m. liepos mėn. 6 d. Ją baigė 89 kariūnai karininkais ir 7 puskarininkiais.[347] Antroji laida buvo išleista 1919 m. gruodžio 16 d. Šią laidą baigė 200 kariūnų jaunesniaisiais leitenantais (iš tikrųjų tada vadintais leitenantais) ir 24 puskarininkiais. Puskarininkiai vėliau pulkuose buvo pakelti į jaunesniuosius leitenantus.[348] Daugumas pirmą laidą baigusių karininkų ligi 1920 m. vasario mėnesio jau ir kaip karininkai buvo dalyvavę kovose už Lietuvos nepriklausomybę. Kai kurie iš jų buvo tapę jau ir kuopų vadais. Antrąją laidą baigusieji tuojau buvo gavę atostogų ir

į dalis jie atvyko 1920 m. pačioje sausio mėn. pradžioje. Tad šie pastarieji ligi Panemunės įvykių savo dalyse buvo tarnavę nepilnus du mėnesius. Lietuvos Karo Mokyklą išėję karininkai papildė daugiausia pėstininkų pulkų kadrus, kuriuose lietuvių karininkų procentas ir šiaipjau buvo didesnis, negu raitininkuose ir specialiose kariuomenės dalyse.

Lietuvos kariuomenės dalys buvo dar nevisai patenkinamai aprūpintos karininkais. Ypač stigo gerai kariškai paruoštų ir turinčių prityrimą aukštesniųjų laipsnių lietuvių karininkų užimti vadovaujančioms kariuomenės vietoms ir vyriausio kariuomenės štabo tarnybai. Voldemaras, kaip matėme, vyriausią vadovybę buvo sudaręs iš aukštų laipsnių karininkų, bet nelietuvių. Pasekmės buvo ko liūdniausios. Ir vėlesnės vyriausybės pastangos kad ir kiek pagerino padėtį, bet visai teigiamai jos išspręsti negalėjo.[349]

K a r i u o m e n ė s a p r ū p i n i m a s. Bene labiausiai kareivių atjaučiama ir skaudžiausiai priešvalstybinės priešų agitacijos pažeidžiama vieta buvo neužtenkamas kareivių aprūpinimas, ypač nepakankamas ir vienodas maistas. To meto mūsų kariuomenės bendrą padėtį ir aprūpinimą plk. Petruitis taip apibūdino: "Kariuomenė po ištisų metų kautynių labai pavargusi, algos keli mėnesiai jau negauna, maistas labai blogas, be jokios pakaitos".[350] A. Novaitis, Karyje cituodamas šią Petruičio atsiminimų vietą, šį niūrų mūsų meto kariuomenės vaizdą ir nuo savęs dar šitaip papildo: "Jei dar pridėsime šaltą žiemą, menkai sutvarkytas ir blogai šildomas kareivines, prastą kareivių aprangą — tai paveikslo spalvos dar labiau sutirštės".[351] Čia esama ir vadovybės kaltės, kad ji nepakankamai prižiūrėjo kareivių aprūpinimą, ypač maitinimą. Kareiviams kasdien žirniai ir žirniai, buvo jau iki gyvo kaulo įgrisę. Tatai kaip tik ir buvo geriausia proga propagandininkams agituoti kareivius dėtis prie sukilėlių.

Apžvelgę 1920 m. vasario mėn. ekonominę, socialinę, kultūrinę ir politinę Lietuvos bei jos kariuomenės padėtį, prieiname šias išvadas: 1. Rusų valdymo laikais neprieidama prie jūros, Lietuva buvo tapusi ūkiškai atsilikusiu kraštu. 2. Tiek dėl skurdaus paveldėjimo iš rusų valdymo laikų, tiek ir dėl Pirmojo Pasaulinio karo nusiaubimo ūkinė krašto padėtis buvo skurdi. 3. Savo krašto pajamų dar nepakako valstybės išlaidoms padengti taip pat ir dėl to, kad mokesčių ėmimo aparatas tuo tarpu dar nebuvo tinkamai suorganizuotas. 4. Stigo lėšų ir laiko pravesti būtinoms socialinėms reformoms. 5. Dėl vargingos krašto ūkinės padėties ir kariuomenė nebuvo pa-

kankamai aprūpinta. 6. Kariuomenė, ypač pėstininkų pulkai, buvo sėkmingai papildinėjama savąją Karo Mokyklą išėjusių jaunų karininkų kadru, tačiau specialios dalys ir aukštos kariuomenės vadovybės vietos tebebuvo ir toliau nepatenkinamai aprūpintos. 7. Nepastovi teisinė Lietuvos valdžios padėtis ir ypač ginčas dėl kareivių aktyvaus dalyvavimo seimo rinkimuose davė progos Lietuvos priešams varyti kariuomenėje priešvalstybinę propagandą. 8. Dėl carinės Rusijos priespaudos ir švietimo varžymo ir kalbamojo meto Lietuvos kariuomenės kareivių masė buvo dar nepakankamai apsišvietusi ir įsisąmoninusi tų idealų, dėl kurių ji kovojo. Darant galutinę išvadą, tenka visai pritarti jau anksčiau plk. Petruičio pareikštai nuomonei, kad

"pavargusi mūsų savanorių kariuomenė, nors ir labai gerai kovėsi su išorės priešu, bet prieš vidaus priešą, kuris vartojo nepaprastus kovos metodus, buvo nelabai atspari, o visuomenė dar buvo neorganizuota".[352]

P o l i t i n ė b o l š e v i k ų p r o p a g a n d a. Dabar apsipažinkime su subjektyviomis Panemunės sukilimo priežastimis, kitaip tariant, iš kur ir kaip atsirado ir ko siekė bolševikiniai propagandininkai, kurie, naudodamiesi sunkia Lietuvos valstybės ir kariuomenės padėtimi, griovė Lietuvos valstybės pagrindus.

Panemunės sukilimo kurstytojai ir vadovai buvo visų pirma bolševikai, be to, ir šiaipjau puskarininkiai ir kareiviai, stipriau paveikti 1917 m. Rusijos revoliucijos, ypač antrosios, bolševikinės, skelbtųjų šūkių ir anarchijos išgyvenimų.

1917 m. vasario mėnesį nuvertus carą, Dūmos pastangomis buvo sudaryta laikinoji Rusijos vyriausybė. Lygiagrečiai su laikinąja vyriausybe Petrapilyje pradėjo veikti ir Darbininkų, Kareivių ir Valstiečių Taryba, kurią sudarė socialistų revoliucininkų ir socialdemokratų partijų nariai. Daugumas jų buvo niekieno nerinkti. Vėliau atsirado ir anarchistų, ypač bolševikų, kurių įtaka šioje taryboje tolydžio didėjo.

Siekdama valdyti kraštą, ši taryba kritikavo visus laikinosios vyriausybės potvarkius, apšaukdama juos reakciniais, ir jų vietoje leido savuosius, visai priešingus, aiškiai demagoginius. Tokie paprastai vienas kitam prieštaraujantieji įsakymai ir potvarkiai ardė kariuomenėje tvarką, nes niekas nežinojo, kuriuos potvarkius reikėjo vykdyti.

Revoliucijai tik ką įsigalėjus, karo ministras išleido "Įsakymą nr. 1", priešingą kariuomenės dvasiai. Taryba tuojau iš-

leido "Kareivių teisių deklaraciją", kuri jau visai griovė kariuomenės tvarką ir drausmę. Pagal tą "Deklaraciją", kiekviena kuopa ar komanda turėjo tuojau slaptu balsavimu išsirinkti kuopos bei komandos komitetą, kiekvienas pulkas — pulko komitetą, divizija, korpas, armija — pulko, divizijos ir pan. komitetą. Komitetai turėjo nepaprastai didelę galią: jie galėjo panaikinti bet kurį viršininko įsakymą, viršininkų įsakymai galėjo būti savo pavaldinių kritikuojami ir net nevykdomi, valdiniai galėjo savo viršininkus šalinti nuo pareigų, už nusižengimus kareivius turėjo bausti nebe viršininkas, bet komitetas. Karininkai ir puskarininkiai, nebeturėdami valdžios, tapo lyg kokiais instruktoriais. Kariuomenės tvarka ir drausmė tuojau iširo.[353]

Tik nuvertus carą, laikinoji vyriausybė paskelbė šūkį "karas iki pergalės". Tas šūkis kareiviams nepatiko. Įsigalėjus Darbininkų, Kareivių ir Valstiečių Tarybai ir Kerenskiui tapus ministru pirmininku, buvo paskelbtas naujas šūkis: "taika be aneksijų ir kontribucijų tautų apsisprendimo pagrindu". Ir šis šūkis nepatenkino kareivių masių, nes tai "taikai" įvykdyti nebuvo matyti jokių valdžios žygių.

Vokietijos generalinio štabo padedamas, iš Šveicarijos per Švediją slaptai atvyko į Rusiją didelis masių psichologijos žinovas V. I. Leninas. Veikdamas Darbininkų, Kareivių ir Valstiečių Taryboje, jis birželio mėnesį paleido masėms pataikaujančius šūkius: "Taika, žūt būt, tuojau ir be jokių sąlygų" ir "Plėšk kas priplėšta".

Kas po to vyko Rusijos kariuomenėje, šitaip aprašo tuos įvykius pats išgyvenęs plk. K. Žukas:

"Šie du šūkiai, lyg kokia galinga elektros srovė, išsyk apėmė ir frontą, ir visą Rusiją. Fronte kareiviai masiškai kaišiodavo savo šautuvus durtuvais į žemę. Karas baigtas! Rusijoje sužvėrėję žmonės pradėjo plėšti visa, kas tik buvo galima, ypač dvarus.

Sužinoję, kad Rusijoje eina masiniai plėšimai, fronto kareiviai nerimavo ir reikalavo tučtuojau juos paleisti namo. Jų galvosena buvo tokia: "Tenai žmonės plėšia, gali pralobti, o aš čia sėdžiu ir galiu pavėluoti, juk man gali nieko ir nelikti".

Prasidėjo masinis bėgimas. Kur karininkai bandė kareivius sutūrėti, tenai buvo su jais žvėriškai elgiamasi. Karininkai buvo žudomi, visokiausiais būdais niekinami ir kankinami. Daugelyje vietų įsivyravo toks sadistinis reiškinys: kareiviai karininkams "pritvirtindavo" prie pečių jų antpečius, būtent įkaldavo tiek vinių, kiek tas karininkas turėjo žvaigždučių. Ir tai buvo daroma viešai, žiūrovams gardžiai kvatojant.

Apokalipsinis žvėris iš gelmės išsilaužė . . . Jo siautėjimas buvo žiaurus, negailestingas . . ."[354]

Šitokios revoliucinės savivalės liudininkais buvo ir apie du šimtai tūkstančių 1918 m. vasarą ir vėliau iš Rusijos grįžusių lietuvių karo pabėgėlių, iš kurių gan žymi dalis tarnavo Rusijos armijoje. Šių pabėgėlių tarpe buvo ir virš dviejų trečdalių lietuvių inteligentijos. Šių karo tremtinių, tiek civilių, tiek ir kariškių, dalis, kad ir labai nedidelė, buvo paveikta bolševikų propagandos ir net aktyviai dalyvavo bolševikinėje revoliucijoje. Juk ir pačią bolševikinę revoliuciją Rusijoje sukėlė ne vien rusai. Aukštas komisarų vietas buvo užėmę daugiausia žydų tautybės bolševikai.[355] Patikimiausiu bolševikinio režimo ramsčiu buvo tapę subolševikėję latvių šaulių pulkai.

Rusijoje buvo pasireiškę ir lietuviai bolševikai. Kai kurie jų, pvz. gen. Putna, gen. Uborevičius, buvo užėmę aukštas atsakingas vietas. 1917 m. gruodžio 8/21 d. V. Mickevičius Kapsukas V. Lenino ir J. Stalino buvo paskirtas Lietuvos reikalų komisaru ir ėmė uoliai vykdyti rusų bolševikų nacionalistinei ir imperialistinei politikai tarnavusius valdžios įsakymus. Jisai tuojau likvidavo lietuvių šalpos, kultūrines ir politines organizacijas.[356] Voronežo lietuvių gimnazijoje buvo atsiradusi grupė lietuvių mokinių bolševikų, kuri vykdė lietuvių veikėjų kratas ir areštus.[357]

Nors rusai kareiviai buvo labai subolševikėję, tačiau lietuvių kareivių masė vis dėlto buvo labai mažai bolševizmo paveikta. Ypač tautiškai nusiteikę buvo iš rusų kariuomenės išskirti lietuviškieji daliniai. Išimtį tesudarė Sibiro Vytauto Didžiojo batalionas, į kurį per neapsižiūrėjimą buvo priimta kelios dešimtys iš Skotijos atvykusių bolševikų. Šie kareiviai klastingai įstojo į lietuvių batalioną, kad jį pražudytų. Užėmę glinklų sandėlį, Skotijos komunistai padarė sukilimą, areštavo bataliono karininkus ir kareivius, pasikvietė rusų partizanus, kurie žiauriai, sadistiškai nukankino penkis karininkus ir tris kareivius.[358] Šį Sibiro lietuvių bataliono sukilimą galima laikyti Panemunės sukilimo prototipu. Abiejų sukilimų tikslai buvo labai artimi: sovietinės santvarkos laimėjimas, karininkų bei labiau susipratusių lietuvių kareivių pašalinimas (suėmimas, žudymas), Lietuvos pajungimas Sovietų Rusijai. Skyrėsi tie sukilimai tuo, kad pirmasis pasisekė, antrasis buvo užgniaužtas. Paradoksiškai skiriasi tie du sukilimai dar tuo, kad laimėjusi pusė nemėgsta tų įvykių garsinti, o pralaimėjusi pusė, priešingai, mielai apie juos rašo.[359]

Po Pirmojo Pasaulinio karo pradėjusioms savo valstybes kurti tautoms teko spręsti klausimas, ar verta naudotis ilgo karo nuvargintais pakrikusiose Pirmojo Pasaulinio karo kariuomenėse, ypač visai demoralizuotoje Rusijos armijoje, tarnavusiais kareiviais ir puskarininkiais, iš dalies netgi ir karininkais. Kaip šį klausimą sprendė Pilsudskis ir lenkų kariuomenės vadovybė, jau buvo užsiminta aptariant tautinės lenkų kariuomenės organizavimo pradžią. Lenkų kariuomenei organizuoti tinkamais buvo pripažinti buvusiųjų Lenkijos okupantų kariuomenėse tarnavę tik karininkai. Užtat ir pirmykštį kariuomenės branduolį turėjo sudaryti tik savanoriai, kurie "galėjo pakelti didelius materialinius sunkumus, ginklų ir aprūpinimo trūkumą ir sudaryti tvirtą moralinį kareivių masių pajėgumą".

Atkuriamosios nepriklausomos Lietuvos kariuomenę organizuojant pirmajam šis klausimas teko spręsti pirmojo ministrų kabineto ministrui pirmininkui ir užsienių reikalų ministrui bei einančiam apsaugos ministro pareigas prof. A. Voldemarui. Pagal Voldemaro koncepciją, visai tinkamą kariuomenei organizuoti kadrą turėjo sudaryti buvusios rusų armijos karininkai, išėję ištisą perauklėjimo kursą. Plk. K. Škirpa taip aprašo šį Voldemaro planą:

"Suorganizavus Krašto apsaugos ministerijos štabą (1918.XI.23), buvo numatyta įsteigti ir karo mokyklą, per kurią norėta leisti lietuvius karo meto karininkus, išėjusius iš mūsų studentijos ir jaunesniosios mūsų inteligentijos kartos. Prisibijodamas, kad jie, kaip pergyvenę rusų revoliuciją, būsimosios Lietuvos kariuomenės neužkrėstų kokia negera dvasia ar neištikimybe valdžiai, A. Voldemaras laikėsi nuomonės, kad būtų labai naudinga pakartotinai juos pamankštinti karo mokykloje, juos daugiau sudisciplinuoti ir išskirti iš jų valdžiai nepageidaujamus.

Kariuomenę organizuoti buvo numatyta ne remiantis visuotine karo tarnybos prievole, bet darant vyrų atranką, t.y. priimti ir skirti į pulkus tik tokius vyrus, kurie būtų rekomenduojami vietinės valdžios organų ar patikimų asmenų".[360]

Šitoks Lietuvos kariuomenės kūrimo metodas buvo visai netinkamas dėl dviejų priežasčių. Visų pirma jis buvo visai negyvenimiškas. Raudonoji armija nesulaikomai artėjo prie Vilniaus, o vokiečiai skubėjo iš Lietuvos kraustytis. Gyvenimas vertė galvoti ne apie tai, kaip perauklėti kuriamosios Lietuvos kariuomenės karininkus, bet kaip ko skubiausiai sudaryti bent šiokią tokią, kad ir improvizuotą, karinę pajėgą. Antra vertus, nepasitvirtino ir Voldemaro įtarimas, kad ir rusų kariuomenėje tarnavę lietuviai karininkai buvo užsikrėtę Lietuvos

valstybei priešinga, bolševikiška dvasia. Panemunės sukilėlių tarpe nebuvo nė vieno ne tik lietuvio, bet ir bet kurios kitos tautybės karininko. Sukilimą organizavo ir vykdė daugiausia rusų armijoje tarnavę puskarininkiai.

Šių dienų sovietinės Lietuvos istoriografijoje tiek daug reikšmės skiriama 1917 m. Rusijos spalio revoliucijai, jog net naujas Lietuvos istorijos periodas pradedamas ta revoliucija.[361] Vis dėlto tokia Lietuvos istorijos periodizacija visai nepagrįsta, ir lenkų istorikas J. Ochmanskis visai teisingai ją kritikuoja, nurodydamas į tai, kad tiek sovietinė, tiek ir buržuazinė Lietuvos valstybė teatsirado tik 1918 m., tad tik tais metais ir tepasireiškė gan aiškiai Lietuvos istorijos posūkis.[362] Ši bolševikinės revoliucijos įtaka Lietuvoje tegalėjo pradėti reikštis tik nuo 1918 m. vasaros, kada lietuvių pabėgėlių masės pradėjo grįžti iš Rusijos.

Lietuvių tremtinių daugumas nebuvo paveiktas bolševikinės propagandos. Pagal šaltinius išstudijavęs 1918-1919 m. lietuvių bolševikų veiklą, ats. mjr. P. Gudelis šitaip apibūdina to meto Rusijoje gyvenusius lietuvius bolševikus ir jų įtaką pabėgėliams:

"Būtų naivu galvoti, kad visi lietuviai bolševikai veikė idėjiniais sumetimais. Kaip pats Kapsukas tvirtina, retai kas iš jų buvo susipažinęs su Markso mokslu. O mažai prasilavinusieji, bemoksliai ir beturčiai, prisidėdami prie bolševikų, naudojosi proga pagerinti savo medžiaginę būklę.

Sakoma, kad už pinigus ir velnias šoka. Saujelė lietuvių bolševikų, rusų patikėtinių, turėjo tų pinigų, kaip pelų. Suprantama, kad gerais atlyginimais jie pajėgė Rusijoje pritraukti į savo eiles karo audrose nuskurdusių žmonių. Bet apskritai reikia pripažinti lietuvių garbei, kad nedaugelis jų susigundė tomis medžiaginėmis lengvatomis. Bolševikų raštuose neskelbiami jokie duomenys apie jų skaičius Rusijoje. Tikriausia, jie nesudarė ten nė vieno nuošimčio, tik kelias promiles visų tremtinių skaičiaus. O lietuvių tremtinių daugumas troško tik viena — vargais negalais sugrįžti tėvynėn ir sukurti laisvą Lietuvą, kitokią, negu matytoji bolševikinė Rusija".[363]

Ir pačioje Lietuvoje 1918-1920 m. Sovietų Rusijos įstaigų vadovaujamas ir finansuojamas bolševikinis sąjūdis nebuvo jau tiek stiprus, kaip jį vaizduoja sovietinė lietuvių istoriografija.[364] Vis dėlto Sovietų Rusija dėjo nemaža pastangų organizuoti bolševikus Lietuvoje ir varyti propagandą, kuriai mažiau atsparūs buvo vargingesnieji ir mažiau apsišvietę gyventojų sluoksniai.[365] Bolševizmo sekėjų kiek daugiau atsirasdavo nelietuvių, ypač žydų, jaunimo tarpe. Kadangi 1920 m. Lietuvos

miestuose, ypač didesniuose, buvo gan stiprus kitataučių elementas, tai ir kituose miestuose stovėjusios Lietuvos kariuomenės dalys galėjo būti bolševikinės propagandos stipriau paveiktos. Kaune, pvz., prieš kareivių sukilimą kareivių tarpe buvo platinama komunistinė literatūra ir atsišaukimai.[366] Tokia civilių asmenų varoma propaganda drumstė, be abejo, kareivių nuotaiką ir skatino juos sukilti.

Sukilimo eiga. Pats pagrindinis, patikimiausias ir išsamiausias šaltinis, vaizduojąs, kaip vyko Panemunės sukilimas, yra generalinio štabo viršininko pranešimas vyriausiajam kariuomenės vadui apie tą sukilimą, tad čia tas pranešimas ir duodamas ištisai taip, kaip jis originale parašytas.[367]

31. 1920 m. vasario 22-23 d. — Kariuomenės generalinio štabo viršininko pranešimas vyriausiąjam kariuomenės vadui apie Kauno kareivių sukilimą.

Kauno įgulą vasario mėnesį sudarė sekančios dalys. Miesto komendantūros kuopa, ištalpinta Žaliajame kalne, ant Ukmergės plento. Raitelių pulko 3 ir 4 eskadronai, ištalpinti pagal Ukmergės plentą, kareivinėse. Karo mokykla Gedimino gatvėje, karo lauko milicija Kęstučio gatvėje ir aviacijos dalis Linksmadvaryje, Aleksoto kalne, Šančiuose, kareivinėse prie kelio, kuris per tiltą per Nemuną eina į Panemunę, vienam rajone ištalpinti 8 pėst. KK Vaidoto pulkas, vasario mėnesio pradžioje atvykęs nuo Daugpilio fronto, 6 pėst. PK Margio pulko pirmas b-nas, Elektrotechnikos b-nas ir autobatalionas. Panemunėje 2-as atsargos batalionas ir Artilerijos pulko 1 batarėja, 7 batarėja, 8 batarėja ir tebesiformuojančioji 1-oji atskira gaubicų batarėja.

Bendras visos Kaune stovinčios kariuomenės skaičius siekia ligi 5 tūkstančių žmonių.

Išskyrus 8 pėst. KKV pulko ir 6 p. PK Margio pulko 1-ojo b-no, visos paminėtos kariuomenės dalys stovi Kaune nuo pat pradžios jų formavimosi ir fronte jos nėra buvusios.

Visos dalys ištalpintos kareivinėse. Sanitarinis ir abelnai švaros stovis kareivinėse, ar tai iš neužtektino viršininkų prižiūrėjimo, ar tai dėl kitų priežasčių toli gražu nėra geras. Kaip matyti iš vyriausio kariuomenės vado inspekcijų Kauno įgulos dalių viršininkai neatsižymi uolumu savo darbe; neretai kareiviai vieni išeina ant užsiėmimų be karininkų. Maistu dalys aprūpinamos ne pilnai, kartais trūksta mėsos. Iš priežasties neatsakančio prižiūrėjimo kareivių valgis dienomis labai mažai įvairinamas. Paskutiniais laikais prieš sukilimą įguloj kariuomenės ūpas buvo ne visai ramus. Dalių rajonuose kart kartais buvo randamos išmėtytos proklamacijos bolševistinės pakraipos. Drausmės atžvilgiu griežtumo nėra. Nemažos agitacinės svarbos prie sukilimo turėjo valstybės įstatymas, kuriuo uždraudžiama kariškiams

dalyvauti rinkimuose į Steigiamąjį Seimą ir suteikiama vien teisė būti renkamais.

Prieš sukilimą jautėsi, jog ne viskas gerai, ir buvo laukiama ekscesų.

Generaliniame štabe žinios apie rengiamą sukilimą gautos kovo (taip dokumente, A.R.) 21 dieną nuo Kauno miesto komendanto. Gauta žinoti, kad Kauno įgulos kariuomenės dalys vasario 22 dieną, sekmadienį, rengiasi su ginklu rankose pareikalauti išpildymo savo reikalavimų. Vasario 21 dieną vyriausias kariuomenės vadas generolas leitenantas Liatukas sušaukė pas save visos įgulos atskirų dalių viršininkus. Įvyko slaptas pasitarimas. Dalių vadai patvirtino, kad sukilimas galimas, ir tik artilerijos pulko ir 2-jo atsargos b-no vadai pareiškė, kad jie nesitiki, kad jų dalyse kas nors įvyktų. Visų dalių vadai skundėsi ant neužtektino aprūpinimo maistu. Vyriausias karo vadas įsakė stropiai prižiūrėti savo dalis ir visiems karininkams būti savo vietose, kareivių tarpe. Vasario 21 dieną vakare kaip kariškių, taip ir civilių žmonių tarpe skrajojo įvairūs gandai apie kariuomenės sukilimą, apie ginkluotą mitingą prie Soboro. Generalinio štabo gyvenimas ėjo paprastos dienos darbo keliu.

Tuom tarpu dalyse jau ėjo bruzdėjimas. 2-jo atsargos bataliono rajone apie 16 valandą vaikščiojo artilerijos pulko atskiri būreliai kareivių ir, matomai, kas tai agitavo. Kadangi atsargos bataliono rajone ištalpinta 1-oji batarėja, tai virš minėtos nekreipė į save domės.

Tos pačios dienos apie 19 valandą dežuruojantis atsargos batalione karininkas patikrino kuopas ir užėjęs į kulkosvaidžių komandą rado būrelį kareivių apie 20 žmonių apie ką tai kalbančių, kurie, pamatę karininką, tuojau išsiskirstė. Dežuruojančiam karininkui užklausus, ką jie veikia, buvo gautas atsakymas, jog taip sau šnekučiuojasi. Atsargos kuopoje buvo pastebėtas vienas artileristas, kuris būk atėjęs pas pažįstamą kareivį. Artileristas buvo suimtas ir, bevedant jį, iš antro aukšto žemyn, kur stovėjo kulkosvaidžių komanda, iš pastarosios išėjo apsiginklavę kulkosvaidininkai ir paliuosavo suimtą artileristą ir apie 10 žmonių išėjo apsiginklavę iš komandos. Kitose kuopose bruzdėjimo nebuvo pastebėta ir tik 2-je kuopoje kuopos vadas atrado du artileristus, kurie patamsy išspruko nuo suėmimo. Apie 19:30 valandos prie kulkosvaidžių komandos durų buvo jau išstatytas prirengtas veikimui kulkosvaidis.

Artilerijos pulke buvo apginkluota mokomoji komanda ir jai įsakyta sustiprintai patruliuoti visą naktį. 8-os batarėjos vadas perdavė į mokomąją komandą didžiumą šautuvų. 7-os batarėjos vadas nakčia pernešė visus šovinius karabinams į savo butą; patys gi karabinai paliko sandėly. 1-os batarėjos vienas karininkas nuėjo ant vakarinio patikrinimo į batarėją ir čia buvo pareivių užklaustas apie pagerinimą valgio, apie aprūpinimą paliuosuotų kareivių žeme, apie pašalpas kareivių šeimoms. Karininkui paaiškinus, kareiviai aprimo.

Apie 21 valandą į atsargos bataliono būstinę atėjo įvairių dalių

ginkluoti kareiviai ir, apstačius kareivines sargyboms, prasidėjo mitingas.

Vyriausio kariuomenės vado buvo duotas įsakymas autobataliono vadui paruošti du šarvuotus automobilius, kurie stovėjo prie karo mokyklos.[368] Į inžinerijos sandėlį buvo pasiųstas sunkus automobilis paimti benzino ir vežti į karo mokyklą. Automobiliui bevažiuojant plentu pro Šančius, jis buvo staiga būrio kareivių sulaikytas, pakėlus šaudymą iš šautuvų.

8 pėst. KKV pulko 1-jo b-no vadas kapitonas Jurgaitis pasiuntė du leitenantus į pulko mokomąją komandą, idant ją paruošti išsklaistymui automobilio užpuolikų, bet jiems beeinant, jie buvo suimti. Dar du karininkai mėgino pasiekti kareivines, bet taip pat buvo suimti. Dežuruojančiam pulke karininkui leitenantui Maželiui pasisekė aplenkti sukilėlius ir išrikiuoti mokomąją komandą, kuri buvo sutikta šūviais, bet jai atidengus šautuvų ugnį, sulaikiusieji automobilį buvo išvaikyti. Buvo išsklaidytas ir mitingas, kurį, kaip pasirodė, saugojo atsargos bataliono kulkosvaidžių komandos kareiviai.

Dar anksčiau atsargos bataliono kulkosvaidininkų komanda išplėšė atsargos kuopos sandėlį ir, grasinant ginklais, pareikalavo jai apsiginkluoti, po ko kuopos kareiviai, pasidėję šalia savęs šautuvus, atsigulė.

Tuom tarpu autobatalione, kuomet buvo išdavinėjami ginklai iš sandėlio kareiviams, einantiems dėl sustiprinimo sargybų, bataliono kareivių dalys, viena kitą kurstydama, puolė prie sandėlio ir pagriebė ginklus. Pasigrobę ginklus nurimo ir po 24 val. sugulė.

8 pėst. KKV pulko buvo išstatytos sargybos ant plento Šančiai — Panemunė ir užtvara prie tilto per Nemuną, idant perkirsti susisiekimą Šančių su Panemune. Tokiu būdu 8 pulkas apribotas jau buvo nusistatęs prieš sukilimą.

Iš 6 p. PK Margio pulko 1-jo bataliono apie 1 valandą vasario 22 dienos, vyriausiam karo vadui įsakius, išsiųsta į karo mokyklą 12 kulkosvaidininkų su vienu karininku ir 2 kulkosvaidžiais.

Miesto komendanto kuopoje ir raitelių pulke maišėsi kitų dalių kareiviai. Visiems jau buvo žinoma, kad 22/II rytą prie Soboro bus ginkluotas mitingas. Kareivių tarpe vienodo nusistatymo nebuvo.

Karo mokyklos buvo padaryti atsargos žingsniai. Mokiniams išduoti šoviniai, prirengti kulkosvaidžiai. Mokiniai visą naktį budėjo. Prie mokyklos išstatyta sustiprintos sargybos. Įgulos viršininkui įsakius, apie 24 valandą išsiųstos sargybos iš mokinių prie valstybės prezidento buto, valstybės banko, elektros stoties, telefono-telegrafo stoties ir kalėjimo. Stovintieji karo mokyklos rajone 3 šarvuoti automobiliai prirengti veikimui.[369]

Vasario 22 dieną 7:30 val. Kauno miesto komendantūros kareiviai, vieton ėjus patruliuoti kas jiems buvo įsakyta, su etapo skirstymo punkto keliais kareiviais nuėjo raitelių pulkan. Kareiviai buvo apsiginklavę šautuvais, rankinėmis granatomis ir turėjo du kulkosvaidžiu. Miesto kuopos kareiviai grasindami prikalbinėjo raitelių pulką eiti

prie Soboro. Kadangi raitelių pulko kareiviai teturėjo visai mažai šovinių, prasidėjo tarpusavy kurstymas atplėšti sandėlį ir pasiimti šovinius, bet dėl karininkų įtekmės sandėlis nebuvo atplėštas. Raitelių pulko vadas pulkininkas Jackevičius, bijodamas aštresnio susidūrimo, įsakė išduoti kareiviams po 10 šovinių, karininkams išrikiuoti 3 ir 4 eskadroną ir nerikiuotę komandą ir, sekant jų noro rikiuotėje, eiti paskui miesto kuopą.

Atvykęs Kauno miesto komendantas kapitonas Mikuckis bandė nuraminti savo kuopą, bet veltui. Miesto kuopa ir raitelių pulko minėti eskadronai su orkestru apie 8 valandą atvyko prie Soboro. Netrukus čia atvyko VKV gen. leit. Liatukas išklausymui reikalavimų. Vyriausias karo vadas apie valandą kalbėjosi su kareiviais, išklausė jų reikalavimus ir prižadėjo juos patenkinti. Po to dalys rikiuotėje sugrįžo atgal. Ūpas kareivių vis tik rodė neužganėdinimą. Miesto kuopai sugrįžus į kareivines be šautuvų, išsiskirstė į miestą.

Generaliniame štabe rytą buvo gautas pranešimas, jog Panemunėje stovinčios dalys ginkluotos eina Kaunan.

Tuom tarpu Panemunėje ir Šančiuose dėjosi sekantieji įvykiai, kurie nulėmė tolimesnę jų kryptį. Rytą apie 9 val. į kareivines 7 ir 8 batarėjos atėjo būrelis ginkluotų pėstininkų. 7-os batarėjos kareiviai reikalavo iš batarėjos vado išduoti jiems karabinus. Batarėjos vadui pasisekė kareivius nuraminti. Už kokios 15 minučių į 7 batarėjos kareivinę įsigriovė būrys pėstininkų šaukdami: "Einam, einam". Pasikėlė triukšmas. Tuom tarpu keli kareiviai nubėgo į sandėlį ir sugriebė karabinus. 1-os batarėjos kareiviai taip pat rengėsi eiti ginkluoti Kaunan. Batarėjos vadas juos apramino. Nekurie kareiviai prašė leidimo eiti Kaunan pažiūrėti be ginklų. Batarėjos vadas apie 20 kareivių paleido. Kadangi 8 batarėjos karabinai buvo atiduoti mokomajai kokandai, keletas kareivių išgavo karabinus ir šovinius nuo pėstininkų. Apsiginklavę keli kareiviai išsirikiavo ir išėjo Kauno link. Apie 10 val. pradėjo atsirasti artilerijos pulko rajone nematyti žmonės ir kalbantieji vien rusiškai.[370] Pasigirdo balsai: "Arestovat vsech oficerov". Areštas karininkų prasidėjo apie 10:30 val. Pirmiausia buvo suimtas artilerijos pulko vadas ir laikomas savo bute. Ten buvo atvesti ir kiti karininkai, suimti savo butuose ar lauke. Kareivinių rajone susirikiavo gana daug kareivių eiti Kaunan, bet einant tilto link išbėginėdavo.

8 valandą ryto atsargos b-no kareiviai, skaičiuje ligi 300 žmonių, išėjo Kauno link apsiginklavę šautuvais, kulkosvaidžiais. Ant tilto per Nemuną į Šančius, radę 8 pulko užtvorą ją išvaikė ir nuėjo tolyn. Tuo tarpu 6 pulko 1-ojo b-no kareiviams įsakyta neišeiti iš kareivinių. Tuo laiku generalinio štabo viršininkas įsakė 8 pulko vadui nepraleisti iš Panemunės einančių į Kauną dalių, kuomet atsargos bataliono 2-oji kuopa jau baigė praeiti pro 6 pulko kareivines, kitos gi kuopos apsistojo prie 8 pulko kareivinių, mėgindamos išvesti kartu ir šio pulko kareivius.

6 pėst. PKM pulko 2-ai kuopai buvo duota užduotis sulaikyti

ir grąžinti jau praėjusias kuopas ir 1-ai kuopai nebeleisti tolyn praeinančias kuopas. Pradėjus šaudyti, 2-jo atsargos bataliono kareiviai išsibėgiojo ir sugrįžo atgal Panemunėn.

Artilerijos pulke, sugrįžus mėginusiems eiti Kaunan, susitvėrė komitetas, kurin įėjo 8 batarėjos feierveris (puskarininkis, A.R.) Mickeliūnas, štabo ūkveizdis Vizgirdas (nemokantis lietuviškai), štabo kalvis žydas ir 7 batarėjos ūkvaizdis Ivaškevičius.[371] Šio komiteto įsakymais buvo areštuojami karininkai. Į artilerijos pulką buvo atvesti keli suimti karininkai atsargos bataliono ir pasodinti gauptvachton.

Apie 12 valandą vyriausias karo vadas generolas leitenantas Liatukas su savo adjutantu išvyko aplankyti Panemunės įgulos, manant jog viską galima bus nuraminti žodžiu. Vyriausiam karo vadui besikalbant su 2-jo atsargos b-no kareiviais, keliolika artilerijos pulko kareivių sukurstė pėstininkus išplėšti 2-jo ats. bataliono ginklų ir šovinių sandėlį. Tuo tarpu apie 30 kareivių priėjo prie kulkosvaidžių komandos ir suėmė čia esantį vyr. karo vadą. Iš karto jis buvo patalpintas kartu su kitais karininkais artilerijos pulko štabe, paskui pervestas į pulko gauptvachtą.

Apie 14 valandą į 2-jo atsargos b-no kulkosvaidžių komandą atėjo apie 20 apsiginklavusių artileristų. Prikalbėjo komandą eiti į artilerijos pulką. Paėmė 3 kulkosvaidžius ir privertė komandos viršininką vyr. leit. Atstupėną eiti kartu. Beeinant į artilerijos pulką, vyr. leit. Atstupėnas sutikęs būrelį kareivių, pradėjo su jais kalbėtis ir tikrinti juos, kad jie ir be ginklo gali pasiekti savo reikalavimus. Kareiviai sutiko ir pasiūlė jam nueiti į revoliucinį komitetą artilerijos pulke, kur buvo atvestas suimtas v. karo vadas. V. k. vadas į reikalavimus atsakė, kad kadangi jis suimtas, tai jis nebe vyriausias karo vadas ir su jais nei jokių kalbų vesti negali. Vyriausias karo vadas buvo vėl išvestas, gi vyr. leit. Atstupėną nuvedė prie kulkosvaidžių, kurie jais buvo išstatyti vienas ant žydų kapinių, du gi artilerijos kareivinių rajone. Apie 17 val. v. leit. Atstupėnas pabėgo į Šančius. Apie 14 val. buvo paimta viena kanuolė ir pastatyta šalia pulko štabo. Tokiu būdu Panemunės dalių sukilėliai rengėsi gintis.

Apie 14 valandą 1-os batarėjos kareiviai atėjo pas batarėjos ūkio vedėją, prašydami išduoti jiems šautuvus paliuosavimui areštuoto savo batarėjos vado ir dar vieno karininko. Kadangi jie be šautuvų, komitetas nenorėjo su jais skaitytis. Nuo 14 valandos nekurie karininkai išsiliuosavo iš arešto: vieną išleido sargybinis, kaipo pažįstamą, kitas, persirengęs kareiviu, išspruko, vieną pareikalavo kareiviai jo batarėjos.

8 pėst. KK Vaidoto pulko vadas majoras Čaplikas, sužinojęs, jog vyriausias karo vadas suimtas ir tokiu būdu dalykai priima visai rimtą pobūdį, pareikalavo iš Kauno išsiųsti du šarvuotu automobiliu ir kuopoms įsakė užimti pozicijas prieš Panemunę pagal Nemuną. Apie 14 valandą dešiniau tilto barą užėmė 8 p. 1 kuopa, prie tilto mokomoji komanda. Kairiau tilto užėmė pozicijas 6 pulko 1-ojo ba-

taliono kuopos, kurios įėjo 8 pulko vado žinion. Kadangi 6 pulko 1-ojo bataliono 4 kuopa ir 7 kuopos būrys nešė Kauno įguloje sargybas, gi 1 kuopa ir 7 kuopos būrys buvo išėję jų pakeisti, tai poziciją užimti tegalėjo 2 kuopa, išsidėsčiusi ant kapinių, ir kairiau jos 7 kuopos būrys ir 1-os kuopos likučiai. Buvo gautos žinios, kad jog sukilėliai Panemunėje, vakare rengėsi pulti Šančius, idant prasimušus Kaunan. Ypatingos domės buvo atkreipta, idant užkirsti sukilėlių susinešimą su Kaunu.

15 val. krašto apsaugos ministerio padėjėjas majoras Merkys ir pulkininkas Kleščinskas išvyko į Šančius ir pribuvo į 8 p. pulko štabą. 8 pulko vadas užklausė, ar galima jam pradėti veikti prieš sukilėlius. Tuom tarpu pasisekė susijungti su artilerijos pulku telefonu ir majoras Merkys, išklausęs per telefoną reikalavimus sukilėlių komiteto (žr. priedą Nr. 3), atsakė, kad nei į jokias derybas su sukilėliais jis neis, ir pareikalavo neatidėliojamo paliuosavimo suimtų karininkų ir grąžinimo pilnos tvarkos, pridėdamas, kad jeigu tas nebus išpildyta geruoju, jie bus prie to priversti jėga. Kadangi atsakymo nebuvo, majoras Merkys davė įsakymą 8 pulko vadui pradėti karo veiksmą prieš sukilėlius. Majoras Merkys ir pulkininkas Kleščinskas pasiliko Šančiuose ligi 11 val. nakties ir paskui grįžo miestan.

Apie 17 val. buvo pasiųsti 6 pulko trys kareiviai į Panemunę dėl persikalbėjimo su sukilėliais, bet persikalbėjimas nei prie ko neprivedė. Dar nesugrįžus pasiųstiems kareiviams, iš Panemunės sukilėliai pradėjo šaudyti iš patrankos, kulkosvaidžių ir šautuvų, į ką Šančių dalys taip pat atsakė ugnimi. Šaudymas tęsėsi su pertraukomis ligi 23 valandos. Kanuolė sušovė tik keletą sykių betvarkingu taikiniu.

Apie 18 valandą karo mokyklos viršininkas, generalinio štabo viršininkui generolui leit. Nastopkai įsakius, išsiuntė 8 pulko vado žinion šarvuotą automobilių, ant kurio kulkosvaidininkais buvo karo mokyklos mokiniai.[372] Bet užvažiavus ant tilto per Nemuną ir mėginus šaudyti, kulkosvaidžiai atsparos dėliai nustojo veikti ir automobilius grįžo atgal. Pastarajam pamainyti buvo pasiųstas kitas automobilius. Pirmutinio šarvuotojo automobilio kulkosvaidžiai buvo pataisyti ir automobilius pastatytas prie generalinio štabo.[373]

Apie 18 valandą 1-os brigados vadas pulk. leit. Ladyga iššaukė Kaunan 4 p. DLK Mindaugo pulko vieną kuopą iš Kaišiadorių.

Nuo 20 valandos Kaune paskelbtas apgulos stovis. Judėjimas kaip civiliams piliečiams, taip ir kariškių mieste visai užgintas.

Visą vasario 23 dienos naktį pagal Nemuną abi pusės nešė sargybas. Abelnai naktis praėjo ramiai. Ėjo šautuvais šaudymas.

Kuomet aiškiai išsiaiškino frontas ir jog sukilimas lokalizavos vien Panemunėje, nuspręsta operacijos prieš panemuniečius pradėti vasario 23 dienos rytą, naktį gi prie to tinkamai prisiruošti. Buvo iššaukta dar viena kuopa 4 pėst. pulko iš Kaišiadorių.

Vasario 23 dienos naktį panemuniečių tarpe buvo matyti svyra-

vimas ir nebetikėjimas į pasisekimą. Sukilimą vedė keliolika žmonių priversdami kitus imtis ginklo. Daugumas kareivių naktį išbėgiojo su savo daiktais į kaimus, į savo namus.

Vasario 23 dienos naktį, 1-os batarėjos du jaunesnieji karininkai su keliais kareiviais susitarė bėgti ir išvežti su savimi dvi likusias kanuoles. Iš kitų dviejų viena buvo taisoma, kita išvežta sukilėliais. Bet kadangi keliai buvo jau užimti sukilėliais, išbėgti su kanuolėmis nepavyko. Apie 2 val. vakties 1-os batarėjos kareiviai prikėlė jaunesnįjį batarėjos karininką ir pranešė, kad "Komitetas" įsakė 1-jai batarėjai su savo karininkais užimti poziciją ir auštant kanuolių ugnimi apšaudyti Šančius. 1-os batarėjos vienas iš jaunesniųjų karininkų ir ūkio vedėjas išėjo ieškoti pozicijos, antras gi jaunesnysis karininkas išvažiavo su kanuolėmis užimti poziciją, kurią jam nurodė "Komiteto" pirmininkas. Pradėjus iš Panemunės šaudyti iš kulkosvaidžių, daugumas kareivių, kurie buvo prie kanuolių, išbėgiojo, ir karininkas su likusiais kareiviais nugabeno kanuoles į Roželių dvarą.

Generaliniame štabe naktį pasivaduodami dežuravo krašto apsaugos ministerio padėjėjas majoras Merkys, generalinio štabo viršininkas gener. leit. Nastopka, 1-os divizijos vadas pulk. leit. Ladyga. Virš to dežuravo oparetyvinės dalie karininkai.

Naktį buvo iššaukti karininkų kursų karininkai, kurie, apsiginklavę šautuvais, nešė sustiprintą sargybą prie generalinio štabo. Prie generalinio štabo dežuravo du šarvuoti automobiliai. Štaban buvo atgabenta 11 kulkosvaidžių su didele atsarga šovinių.

Generalinio štabo veikimą vasario 23 dienos aprašinėjant, domės kreipia į save operatyvinės dalies viršininkas majoras Šumskis, kuris, ačiū savo sumanumui ir greitam susigriebimui, išaiškino daug padėties smulkmenų iš pasikalbėjimo telefonu su sukilėliais. Kauno miesto centralinėje telefono stotyje dar vasario 22 dienos apie 16 valandą buvo pastatyti karininkai, kuriems įsakyta prižiūrėti, kad sukilėliams nebūtų duodama nei su kuo kalbėtis, kaip tik su generaliniu štabu. Reikalaujant sukilėliams iš Panemunės įvairių dalių, buvo jie visuomet sujungiami su generaliniu štabu. Majorui Šumskiui tokiu būdu kalbant įvairių dalių vardu net su pačiu "Komiteto" pirmininku, pasisekė išklausti, kokios sukilėlių pajėgos, kokie planai jų ryt dienos veikimo, ką jie mano daryti sukilimui nepasisekus. Sukilėliai rengėsi bėgti Alytun, sakydami, jog 1-as pulkas juos palaikysiąs. Majoras Šumskis pritaikintais žodžiais ir tuom prisimesdamas sukilėlių prieteliu gerokai nupuldino jų dvasią pranešdamas, kad jų kitos dalys nepalaiko, visi juos skaito lenkų parsidavėliais ir jog jie vilties išsilaikyti negali turėti, nes visi kitų dalių kareiviai prieš juos. Tokiu būdu su sukilėliais kalbėtasi nuo vasario 22 dienos 22 val. ligi 23 dienos 2 valandos, kuomet sukilėliai susiprato, jog juos apgaudinėja.

Plačiai pasinaudojus žiniomis gautomis apie sukilėlius ir esant bendrai gerai padėčiai buvo nuspręstas rytdienos operacijų planas. Operacijas prieš sukilėlius nutarta pradėti 6 valandą ryto, atakuojant

Panemunę iš Šančių pusės ir apsupant sparnus iš Rokų ir IV forto pusės.

Apie 2 valandą atvyko iš Kaišiadorių 4 p. DLK Mindaugo pulko 9 kuopa su būriu kulkosvaidininkų, kuri, perėjusi geležinkelio tiltą per Nemuną, vyko į Rokus, idant užimti šį punktą ir iš jo spausti panemuniečius iš užpakalio. Šiai kuopai atvykus į Rokus ir atidengus ugnį, 8 pulko ir 6 pulko dalis turėjo atakuoti Panemunę iš Šančių pusės.

Apie 6 valandą ryto 8 ir 6 pulko dalys atidengė smarkią kulkosvaidžių ugnį į Panemunę, idant nuveikus sukilėlių dvasią.[374] Sukilėliai atsakė šautuvais ir retais šūviais iš kanuolių, iš kurių viena stovėjo prie artilerijos pulko štabo, kita už arklidžių. Keli šoviniai puolė į Šančių kariuomenės dalių rajoną.

8 pulko vadas majoras Čaplikas, nesulaukdamas išeinant 4 pulko kuopai iš užpakalio panemuniečiams, kuri paskirtu laiku į Rokus ateiti nepaspėjo, apie 10 val. davė įsakymą pulti Panemunę.[375] Ant Nemuno tebebuvo ledas. Visu frontu Šančių dalys perėjo per Nemuną ir, broniruotam automobiliui padedant, atakavo artilerijos pulko kareivines, iš kur ėjo smarkus šaudymas. Apšaudymui sukilėlių iš kairės pusės buvo pasiųstas 6 pulko 4-os kuopos būrys. Tuom pačiu laiku 8 pulko 1 kuopa užėmė IV fortą. Drąsia energinga ataka, apšaudant smarkiai kulkosvaidžių ugnimi, jau ir be to nupuolę dvasia ir mažai skaitlingi sukilėliai buvo ūmai nutildyti.[376] Vieni išsislapstė, kiti išbėgiojo, kiti pasidavė. Artilerijos pulko ir atsargos b-no kareivines įnirtę šančiečiai veik užėmė buožėmis mušdami papuolusius po akim sukilėlius. Apie 11 valandą visa Panemunė jau buvo rankose ištikimos kariuomenės. Keliasdešimts sukilėlių buvo areštuota. Atakos laike keletas kareivių sužeista.[366]

Išbėgiojusių sukilėlių persekiojimui buvo išsiųstas raitelių pulko karininkas su keliolika raitelių. 4 p. DLKM pulko 9 kuopos 2 karininkai su 15 kareivių ir 2 kulkosvaidžiais dviejuose sunkiuose automobiliuose išvyko Prienų link gaudyti pabėgusiųjų sukilėlių. Apie 20 val. nuvyko į Prienus ir, apieškoję aplinkinius kaimus, surado 9 pabėgusius kareivius, kuriuos atgabeno Kaunan.

Atskirai praėjo bandymas sukilti aviacijos daly. Dar vasario 22 dieną, vakare, rikiuotės kuopos kareiviai sugulė pasiėmę prie savęs ginklus. Linksmadvaryje specialistų komandos kareiviai išplėšė ginklų sandėlį. Aviacijos dalies viršininko kap. Gavelio pasiųstam karininkui pasisekė specialistų komandos dalį kareivių sulaikyti Linksmadvaryje, kita gi dalis nuėjo į Fredą, į rikiuotės kuopą. Vasario 23 dienos rytą kapitonas Gavelis buvo paskirtas Aleksoto baro viršininku, kurio štabas apsistojo prie Aleksoto tilto. Sukilėliai teturėjo 1 kulkosvaidį ir 8 karabinus. Sukilėlių numalšinimui, kurie įsivyravo Linksmadvaryje, kap. Gavelio buvo padalyti esantieji jo žinioje karininkai ir kareiviai į 3 grupes: I grupė iš miesto pusės ant Nemuno kranto prieš Linksmadvarį, II grupė prieš Aleksotą ir III grupė turėjo užeiti ant kalno ir pulti Linksmadvarį nuo cepelinų angaro pusės. Bendras

skaičius šių grupių buvo visai nedidelis, siekė keliasdešimt žmonių. Apie 12 val. pribuvo prie Aleksoto tilto šarvuotas automobilis[378] ir prasidėjo Linksmadvaryje ataka.[379] Sukilėliai, pradėjus veikti šarvuotam automobiliui, veik pasidavė. Sukilėlių tarpe buvo 1 užmuštas ir 2 sužeisti.[380]

Linksmadvario operacijos laike buvo mirtinai sužeistas amerikiečių karininkas vyr. leit. Harris, kuris dar su vienu mūsų karininku ėjo pas sukilėlius išaiškinimui padėties. Pasėkmingai atlikęs užduotį ir net sustabdžius iš sukilėlių pusės šaudymą, Harrisui besileidžiant nuo kalno pasigirdo šūviai, ir čia jis sužeistas parkrito.[381]

Ypatiškai prisidėjo prie sukilimo numalšinimo ir pasiryžusiai darbavosi anglų karininkai-instruktoriai, betarpiai dalyvaudami ištikimai veikiančios kariuomenės tarpe.

Apie 12 valandą valstybės prezidento vyriausiu karo vadu paskirtas generolas Žukauskas vieton generolo L. Liatuko, kuris, paliuosuotas iš arešto, atsistatydino. Generolas Žukauskas greit atvyko generalinin štaban ir įstojo savo pareigų pildymui. Priimtos griežtos priemonės perkirtimui priešvalstybinės agitacijos dalyse ir palaikymui drausmės. Kaune dar 3 dienas tęsėsi apgulos stovis.

Sukilimas Kauno įguloje atsiliepė atgarsiais kariuomenės dalyse, stovinčiose kitose vietose, bet labai silpnai.[382] III pėst. divizijoje, stovinčioje Daugpilio fronte, visai ramu. I-je divizijoje, stovinčioje lenkų fronte, ramu, tik 6 batarėjoje, stovinčioje apie Žiežmarius, kareiviai 24/II suareštavo batarėjos vadą, bet po kiek laiko vėl paliuosavo. Tos pačios batarėjos kareiviai 23/II atvykę į Žiežmarius pakėlė mitingą 4 pulko 2 batalione, kurstydami prieš karininkus, bet šio bataliono kareiviai susilaikė ramiai. Kiek stipresnis judėjimas buvo Šiauliuose, kur stovėjo II divizijos, 2 pėst. DL Algirdo pulko 2-as batalionas. 24/II šiam batalionui buvo paskirtas mokomasis žygio judesys; 2-oji kuopa, stovinčioji Gubernijos dvare, atsisakė eiti, bet energingai pulko vadui pareikalavus, išvyko. Tos pačios dienos apie 19 valandą 1 kuopa išlaužė kuopos sandėlį ir, paėmusi šovinius, apsiginklavusi išėjo į gatvę, pakėlė triukšmą ir betvarkingą šaudymą. Buvo mestos kelios granatos. 2-oji kuopa iš Gubernijos dvaro ėjo į miestą, bet daėjus ligi priemiesčio grįžo atgal. Sapiorų kuopos kareiviai prisijungė prie maištininkų. Ligi vėlaus vakaro vaikščiojo po miestą atskiri apginkluoti būreliai, betvarkingai šaudydami išplėšė keletą aludžių. Buvo girtų. Dalių viršininkams pasisekė sulaikyti daugumą kareivių nuo betvarkės, ir besivalkiojanti atskiri būreliai ištikimais kareiviais buvo greit išsklaidyti. Vasario 2 dieną Šiauliuose buvo vėl ramu.[383]

Generalinio štabo viršininkas
Kleščinskas

Apysk. dalies viršininkas
vyr. leit. Urbaitis

Priedas: 1. Schema.
2. Reikalavimai rait. pulko kareivių.
3. Reikalavimai artilerijos pulko kareivių.

Pastaba. Medžiaga šiai istorijai imta iš Kauno įgulos dalių vadų reliacijų apie vasario 22-23 dienos atsitikimus.

Šiame generalinio štabo viršininko padėjėjo pranešime nurodytos tikros priežastys, dėl kurių kilo kareivių nepasitenkinimas, bolševikinių agitatorių bandytas panaudoti ir politiniams tikslams. Įdomu, kad vasario 21 d. vyriausiojo kariuomenės vado sušauktame posėdyje pasisakė nesitikį, kad jų dalyse kas nors galėtų įvykti, tik artilerijos pulko ir 2-jo atsargos bataliono vadas, t.y. vadai kaip tik tų dalių, kuriose pirmiausia pastebėta agitacija, kurios aktyviausiai sukilime dalyvavo ir kurios net ir pačiam sukilimui vadovavo. Juk artilerijos pulko puskarininkiai ir kareiviai sudarė "komitetą", kurio įsakymu buvo areštuojami ir karininkai. Kaip tik šių dalių vadai, matyt, kuo mažiausiai pažino savo kareivius ir jų nuotaikas.

Verta pažymėti, kad ramiausiai laikėsi fronte stovėjusios dalys, ypač pėstininkai. Tik lenkų fronte, ties Žiežmariais, stovėjusi 6 baterija buvo suėmusi savo vadą ir, surengusi mitingą, bandė 4 pėst. pulko 2 bataliono kareivius sukurstyti prieš savo karininkus, tačiau kareiviai agitacijai nepasidavė. Taip pat ir iš Kauno įgulos dalių atspariausios prieš kurstomąją bolševikų agitaciją ir tvirčiausia atrama prieš sukilėlius apskritai tebuvo 8 pėst. Kauno Kunigaikščio Vaidoto pulkas ir 6 pėst. Pilėnų Kunigaikščio Margio pulko 1 batalionas, t.y. kaip tik tos dvi vienintėlės Kauno įgulos dalys, kurios iš visos Kauno įgulos tik ir tebuvo kovojusios fronte. Šių dviejų pulkų kareivių tarpe nebuvo nė vieno komunisto.[384] Šitoks skirtingas fronte ir atsargoje esančių kariuomenės dalių nusiteikimas yra veikiausiai ne atsitiktinis, bet priežastiškas. Pabandykime rasti tas priežastis.

Viena tokių priežasčių galėjo būti ta, kad fronte stovėjusios dalys buvo labiau izoliuotos nuo pašalinių asmenų, ypač miestiečių, įtakos bei propagandos. Juk iš visų fronte dalyvavusių dalinių šiek tiek reikšmingesnis kareivių bruzdėjimas tebuvo pasireiškęs tik Šiaulių, didesnio Lietuvos miesto, įguloje.

Antra priežastis bus tikriausiai ta, kad Lietuvos kariuomenė, ypač jos pėstininkų dalys, kūrėsi ir išaugo bekovodama su bolševikine Sovietų Sąjungos armija. Šitiems kareiviams teko

iš po bolševikų valdžios atvaduoti tas Lietuvos dalis, kurios jau kurį laiką savo kailiu buvo patyrusios bolševikinio valdymo tvarką ir metodus. Išvaduotųjų nuo raudonosios armijos sričių gyventojai entuziastingai sutikdavo juos išvadavusią Lietuvos kariuomenę, ir tatai turėjo atsiliepti ir į kareivių masių reagavimą į bet kurią priešvalstybinę propagandą.

Pagaliau pėstininkų pulkų kareiviai buvo ištikimesni Lietuvos valstybei dar ir dėl to, kad šių pulkų karininkų kadras tuo metu buvo žymiai lietuviškesnis ir patriotiškesnis už kitų kariuomenės dalių kadrą. Šiomis savybėmis pasižymėjo labai žymi dauguma kad ir pagrindinę priešsukiliminę atsparą sudariusio 8 pėst. Kauno Kunigaikščio Vaidoto pulko karininkų.[385]

Tiek pats 8 pėst. pulko vadas mjr. Čaplikas, tiek ir batalionų vadai (pirmojo bataliono vadas kpt. Jurgaitis, antrojo — kpt. Leonas, trečias batalionas tuo metu dar nebuvo suformuotas) buvo pareigingi, patriotiškai nusiteikę karininkai. Žymią pulko karininkų dalį, bene daugiau kaip pusę, sudarė baigusieji Lietuvos Karo Mokyklą. 1919 m. liepos mėn. viduryje į Ukmergės batalioną, iš kurio vėliau išriedėjo 8 psėt. pulkas, atvyko šeši Lietuvos Karo Mokyklą baigę (pirmoji laida) karužai (tada toks buvo pirmasis karininko laipsnis).[386] 1919 m. gruodžio mėn. pabaigoje į pulką atvyko per dvidešimt tos mokyklos antrąją laidą baigusių karininkų.[387] Visi šie karininkai buvo jauni, uolūs, patriotiškai nusiteikę kariai. Užimdami žemesnes vietas, šie karininkai turėjo daugiau progos betarpiškiau veikti kareivius, negu kiti, aukštesnes pareigas ėjusieji. Iš keletos dešimčių pulko karininkų nelietuvių buvo vos vienas kitas.[388] Nors ir šie nelietuviai karininkai buvo Lietuvos valstybei ištikimi, tačiau kadangi jie lietuviams kareiviams nebuvo artimi, "savi", tai ir jų įtaka kareivių nusiteikimui vargu ar galėjo būti bent kiek veiksminga. Užtat visi kiti pulko karininkai, tiek baigę Lietuvos, tiek ir Rusijos karo mokyklas, buvo drausmingi, pareigingi, tikrai savo tarnybai atsidavę patriotai lietuviai.

Sukilimą malšinant, iš visų ginklo rūšių bene svarbiausią vaidmenį suvaidino šarvuoti automobiliai. Iki tol jie Lietuvos kariuomenėje nebuvo vartoti, ir jų įgulos buvo dar visai neparuoštos karo veiksmams. Tačiau šie "bronevikai" veikė stipriai moraliai savo naujumu ir neįprastumu. Pavartoti, ypač baigiamajame sukilimo malšinimo tarpsnyje, tiek Panemunėje, tiek ir prieš sukilusius aviatorius, šarvuočiai padėjo išvengti daugiau aukų. Vis dėlto sukilimo pralaimėjimą nulėmė ne tiek ginklo pajėgos, kiek sukilėlių dvasinis ir fizinis pavargimas

ir prieš juos pavartota propaganda, t.y. ta pati priemonė, kuri tą sukilimą ir sukėlė. Čia labai svarbų vaidmenį suvaidino Generalinio štabo Operatyvinės dalies viršininkas mjr. Šumskis, kai, kalbėdamasis telefonu su sukilėliais įvairių dalių vardu, ne tik patyrė sukilėlių planus, bet ir gerokai numušė jų nuotaiką. Be to, sukilėlių žygiui į Kauną iš karto nepasisekus, sukiliminis Panemunės dalių ryžtas vasario 22 d. vakare ir šiaipjau pradėjo slūgti. Šančiškių pėstininkų nuotaika vasario 22-23 d. naktį, priešingai, pakilo. Ten karininkai, nakvodami kareivinėse kartu su kareiviais, nepraleido progos pasikalbėti su kareiviais ir sustiprinti jų dvasią.[389] Jei vasario 22 d. tose dalyse dar galėjo kartais pasitaikyti kiek svyruojančių, neapsisprendusių, tai vasario 23 d. rytą kareivių nuotaika buvo vieninga. Tą rytą anksti, dar neprašvitus, pats 8 pėst. pulko vadas mjr. Čaplikas lankėsi kareivinėse ir aiškino karininkams ir kareiviams sukilėlių supimo ir puolimo planą.

Vasario 23 d. Panemunės kareivių sukilimas, galima tiesiog sakyti, buvo ne tiek numalšintas, kiek pats išblėso ir sugniužo. Sukilėlių pusės kareiviai pavargo, neturėjo noro kovoti, sukilimo vadai nebeteko vilties laimėti. Kai apie 10-11 valandą Panemunės pusėje prie Nemuno pasirodė iškeltos baltos vėliavos, karininkai Šančių pusėje nebegalėjo kareivių nulaikyti ir tvarkingai rikiuotėje jų vesti: entuziazmo pagauti, kareiviai puolė kas kur per užšalusį Nemuną į kitą upės pusę. Tik tiltą saugojęs kulkosvaidis buvo gabenamas per tiltą.[390] Taip pat tiltą perjojo ir raitininkų būrys, pasinešęs persekioti sukilėlius. Tą pačią vasario 23 d. artilerijos pulko vado plk. Gedgaudo siųsti raitieji žvalgai (apie 25 vyrai) su dviem karininkais, jodami į rytus nuo Panemunės, Roželių dvaro daržinėje surado pabėgusių sukilėlių atvežtas ir užmaskuotas vienos baterijos visas keturias patrankas ir jas atgabeno į pulką.[391]

Komunistinė to meto literatūra tvirtina, kad per sukilimą buvę 14 užmuštų ir 37 sužeistų.[392] Lenkų spauda apie sukilimą prirašė nebūtų dalykų ir žuvusių priskaitė net 15, sužeistų 84.[393] Ir plk. Petruitis rašo, kad "Bendrai per šį sukilimą aukų kaltų ir nekaltų buvo gana daug".[394] Vis dėlto iš tikrųjų sukilimo aukų buvo nedaug. Tatai matyti ir iš sukilimo aprašymo. Tiek komunistinės, tiek ir lenkiškosios spaudos duoti skaičiai yra labai išpūsti ir iš piršto išlaužti. Perdėtais užmuštųjų ir sužeistųjų skaičiais, matyt, norėta ir patį sukilimą atvaizduoti atkaklesnį, negu jis iš tikrųjų buvo.

"Revoliucinio komiteto" sudėtis. Nors sovietinėje ("tary-

binėje") istoriografijoje sukilėlių sudaryto komiteto klausimas buvo nekartą nagrinėjamas, tačiau tiksli komiteto sudėtis vargu ar kada nors bepasiseks aiškiai nustatyti. Pagal gen. štabo viršininko pranešimą, kaip matėme, komitetą sudarė 8 batarėjos feierveris Mickeliūnas, štabo ūkveizdis Vizgirdas (nemokantis lietuviškai), štabo kalvis žydas (Maksas Kušneris, A.R.) ir 7 batarėjos ūkveizdis Ivaškevičius. Sovietinėje istoriografijoje kurį laiką vyravo nuomonė, kad komitetą sudarė 5 asmenys. Tokios nuomonės laikėsi ir J. Jurginis, pagal kurį į komitetą "įėjo Petras Mickeliūnas, Domininkas Vizgirda, pulko štabo kareivis Maksas Kušneris, I-sios gaubicų baterijos puskarininkis Balys Banišauskas ir Gudonis".[395]

Pirmas savo raštuose Gudonį kaip komiteto narį paminėjo V. Mickevičius-Kapsukas, kiti šį teigimą kartojo. J. Jurginis prileidžia, kad Gudonis nefigūruoja nei suimtųjų, nei teisiamųjų sąrašuose dėl to, kad jis, veikiausiai, malšinimo metu žuvęs.[396] Ši versija neįtikinama, nes Gudonio pavardės nėra ir kareivių sąrašuose. Žinių teikėjas Kapsukui, veikiausiai, iškreipė pavardę. Teismo bylose minimas kareivis Gudas, aktyvus sukilimo dalyvis, tik ne komiteto narys. Sukilėlio Gudonio pavarde tikriausiai iš viso nebuvo.[397]

Vis dėlto tardymo protokole P. Mickeliūnas parodė, kad komiteto sudėtis buvo žymiai platesnė ir net įvairesnė, negu paprastai minimoji literatūroje: "Apie 11 valandą susirinkusieji prie štabo pulko kareiviai paskyrė narius komiteto iš štabo pulko kareivių — puskarininkį Vizgirdą, iš 7 baterijos — puskarininkis Ivaškevičius, iš 8 baterijos — mane, iš gaubicų baterijos — buvęs podpraporščikas rusų armijos, kurio pavardės nežinau, ir iš štabo kareivių — *Mitas,* ir dar 8-os baterijos puskarininkį *Roženą.* Į komitetą buvo išrinkti taip pat du pėstininkų kareiviai, kurių pavardžių nežinau. Išrinkti nariai komiteto nuėjom į raštinę 7-os baterijos dėl pasitarimo. Pirmininkavo nepažįstamas man pėstininkas, nejaunas, su juoda barzda, vidutinio ūgio, kuris davinėjo įsakymus, sakėsi iš 4-to pulko . . ."[398]

Mickeliūnas paminėjo 8 komiteto narius, bet jis neminėjo dar M. Kušnerio. Tad komitetą pradžioje buvo sudarę 9 asmenys, iš kurių du buvę pėstininkai. Ir Kušneris savo parodymuose mini du pėstininkus: "Pirmieji į komitetą pateko pėstininkai du: vienas storas, o kitas su gusaro kepure . . ."[399] Ir Vizgirdas mini vieną komiteto narį pėstininką.[400]

Labai keista, kad po kelių valandų sukilimui vadovavo vien tik artileristai ir nežinia kur dingo abu "pėstininkai",

iš kurių vienas pradžioje net vadovavo sukilimui. Į klausimą, kas buvo tie mįslingi "du pėstininkai" ir koks buvo jų vaidmuo, bando atsakyti S. Lazutka ir A. Kuliešiuvienė savo rašinyje. Šio rašinio autoriai neabejoja, kad "2-jo atsargos bataliono kareiviai buvo sukilimo iniciatoriai ir aktyvūs dalyviai, o du jų atstovai buvo išrinkti į Revoliucijos komitetą". Atsakydami į klausimą, kas buvo tie du pėstininkai ir kur jie dingo, šitaip samprotauja šio rašinio autoriai:

"Iš visos situacijos aišku, kad sukilimo pradžiai tam tikrą įtaką padarė kairiųjų liaudininkų agitacija, kurią V. Kapsukas vertina kaip kurstytojišką ir provokacinę. Todėl, galimas daiktas, kad ir du minėti pėstininkų kareiviai, įėję į komiteto sudėtį, priklausė kairiesiems liaudininkams arba bent buvo jų įtakoje. Ir todėl, prasidėjus sukilimui, jiems buvo nurodyta iš sukilimo pasitraukti. Laiku tai padarę, jie spėjo gerai pasislėpti ir tardymo organų nebuvo išaiškinti. Be to, buržuazinė vyriausybė nebuvo suinteresuota per daug didinti sukilėlių, ypač jų vadovų, skaičiaus ir nesistengė jų visų išaiškinti, tuo labiau — priklausiusių liaudininkų partijai. Žinoma, galėjo būti ir kitaip".[401]

Čia aptariamieji du "pėstininkai" iš tikrųjų nebuvo 2-jo atsargos bataliono kareiviai. Pradžioje pirmininkavęs komitetui "pėstininkas" ir pats tatai pripažino, pasisakydamas esąs iš 4 pulko. Nebūdamas iš tikrųjų 2-jo atsargos bataliono kareivis, jis ir negalėjo apsimesti esąs iš to bataliono, kurio kareiviai irgi dalyvavo renkant komitetą ir kurie ko gero būtų atskleidę šią netiesą. Tenka net iš viso abejoti, ar tie du "pėstininkai" iš tikrųjų buvo kareiviai. Kad nebūtų išaiškintas, komitetui pirmininkavęs "pėstininkas" pasisakė esąs ne Kaune stovinčios dalies kareivis. Ir kitos šio "pėstininko" savybės, kaip "nejaunas", "su juoda barzda", "storas, rodo jį esant veikiau civilį asmenį, negu "pėstininką". Taip pat ir antras "pėstininkas", net iš uniformos, nėra įprastinis pėstininkas, nes jis buvo su "gusaro kepure". Iš to lyg ir prašosi išvada, kad šie "pėstininkai" buvo civiliai, apsirengę tokia uniforma, kurią jiems kur pasisekė susigriebti. Tad šitie du "pėstininkai" ir bus veikiausiai tie "nematyti žmonės ir kalbantieji vien rusiškai", kurie, pagal gen. štabo viršininko pranešimą, "apie 10 val. pradėjo atsirasti artilerijos pulko rajone". Iš jų tarpo, matyt, ir pasigirdo balsai: "Arestovat vsech oficerov". Tad šitie "nematyti žmonės", šitie "pėstininkai" ir bus veikiausiai sukurstę kareivius ir visą kareivių bruzdėjimą pakreipę radikalesne, revoliucingesne kryptimi, pasireiškusia karininkų suėmimais ir formaliu sukilimu.

Kad pašaliniai asmenys buvo įsimaišę į kareivių bruzdėjimą ir kad jie kurstė kareivius, rodos, bus jau pakankamai paaiškėję. Apie tai kalba ne tik gen. štabo viršininkas, bet ir V. Kapsukas savo brošiūroje. Sunkiau išaiškinamas klausimas, kas buvo tie pašaliniai kareivių kurstytojai. Kapsukas mano, kad tie kareivių kurstytojai buvo kairieji liaudininkai. Jis rašo:

"Kareiviai veikė visiškai savarankiškai. Tik kairieji liaudininkai, kurie turėjo gana stiprių ryšių su karininkais, mėgino įsimaišyti į tą bruzdėjimą. Jie patys kurstė kareivius kilti, bet sukilus jiems, išsigando ir, pametę juos, pabėgo".[402]

Tenka sutikti su V. Kapsuku, kad kurstytojai sukilti, pametę sukilusius kareivius, pabėgo. Galima būtų tik abejoti, ar tie kurstytojai pabėgo išsigandę, ar taktikos sumetimais. Dar labiau reikia abejoti, ar tie kurstytojai buvo kairieji liaudininkai. Liaudininkai, arba socialistai liaudininkai, buvo Rusijos socialistų revoliucionierių pavyzdžiu po 1917 m. vasario mėn. Rusijos revoliucijos įsikūrusi partija. Rusijos socialistai revoliucionieriai, ypač jų kairysis sparnas, buvo labai pavojingi bolševikų konkurentai, su kuriais jie atkakliai kovojo. Tad nieko nuostabaus, kad rusiškųjų socialistų revoliucionierių, "eserų", kairiojo sparno atitikmuo lietuviškųjų liaudininkų kairysis sparnas Kapsukui atrodė irgi pavojingas, veikiąs prieš bolševikus ir sudarąs jiems rimtą konkurenciją. Tuos savo priešus, būtus ar nebūtus, Kapsukas kaip tik ir įžiūrėjo ir kareivių sukilimo kurstytojuose.

Tačiau kas buvo tie, vienų nusakymu "nematyti žmonės, kalbantieji vien rusiškai", pagal kitus — "kairieji liaudininkai", dar kitų apibūdinti kaip revoliucingiausio 2-jo atsargos bataliono atstovai komitete, veikiausiai niekada nebepasiseks aiškiai nustatyti. Tuo tarpu tegalima daryti tik prielaidas ir gvildenti klausimą, kuri iš tų prielaidų galėtų būti artimesnė tiesai.

Atrodo, kad ko mažiausiai tenka tikėtis, kad kalbamieji "kurstytojai" buvo iš kairiųjų liaudininkų ar iš kurios kitos, nekomunistinės politinės grupuotės tarpo. Juk karininkų, net paties vyriausio kariuomenės vado, areštai buvo nukreipti prieš Lietuvos kariuomenės, tuo pačiu ir prieš Lietuvos valstybės egzistenciją. 1917 m. gegužės-birželio mėn. Petrapilio seime kairiosios lietuvių srovės, pagautos revoliucinio užsidegimo, rusų demokratijai davė, tiesa, pirmenybę prieš Lietuvos nepriklausomybę: protestuodamos prieš dešiniųjų daugumos priimtą nepriklausomybės Lietuvai reikalaujančią rezoliuciją, traukdamos revoliucinę giesmę, apleido suvažiavimo salę. Tačiau nuo to

laiko buvo praėję daugiau kaip pustrečių metų. Aplinkybės buvo radikaliai pasikeitusios. Besikurianti Lietuvos valstybė buvo jau atsilaikiusi prieš Sovietų Rusijos ir bermontininkų armijas. Nors tuo metu nepriklausoma Lietuvos valstybė dar nebuvo visu šimtu procentų "įvykęs faktas", nors ji dar nebuvo pripažinta daugumos kitų valstybių ir dar nebuvo išrinktas Steigiamasis Seimas, tačiau nepriklausomos Lietuvos valstybės kūrimas buvo jau tiek toli pažengęs, jog ir visos kairiosios srovės, išskyrus komunistus, buvo aiškiai apsisprendusios už nepriklausomą Lietuvą. Nustojo atkaklumo ir "tikėjimas rusų demokratija", kurią Rusijoje pakeitė komunistų partijos diktatūra. Tad šiomis aplinkybėmis visai netikėtina, kad kuri nors lietuviška srovė, kad ir labai radikali, pati būdama silpna ir neturėdama stipraus užnugario, būtų bandžiusi griauti Lietuvos valstybės pagrindus.

Kas kita yra Lietuvos komunistai. Ligi 1940 m. jie Lietuvoje buvo visą laiką silpni. 1920 m. vasario mėn. jie buvo ypatingai bejėgiški[403], tačiau jie visada turėjo stiprų užnugarį — Sovietų Rusiją, visada juos rėmusią materialiai, organizaciniai ir moraliai, palankiai aplinkybėms susidėjus — ir kariškai. Lietuvos komunistai atsišaukimais, proklamacijomis ir žodžiu kurstė kareivius prieš Lietuvos valdžią, ragino ją nuversti, tad ir netektų nė kiek stebėtis, jei paaiškėtų, kad ir tie du kareivių "kurstytojai", pakreipę visą kareivių bruzdėjimą revoliucingesne kryptimi, buvo iš komunistų tarpo.

Ir vis dėlto negalima tvirtinti, kad tie du kurstytojai būtinai turėjo būti iš komunistų tarpo. Juk tuo metu Lietuvos komunistai ne tik kad nebuvo pasiruošę ir nebuvo pajėgūs nuversti Lietuvos valdžią, bet ir išorinės aplinkybės tokiam perversmui nebuvo palankios.[404] Pati didžiausia kliūtis bolševikiniam perversmui Lietuvoje buvo ta, kad Sovietų Rusijos armija negalėjo padėti vykdyti perversmo, nes 1920 m. vasario mėn. Lietuvą nuo Rusijos skyrė lenkų ir latvių kariuomenės. Be Sovietų Rusijos durtuvų pagalbos komunistai Lietuvoje niekada nebuvo įsigalėję. Tad aplinkybės diktavo Lietuvos komunistams tuo tarpu tesitenkinti tik kurstymu prieš Lietuvos valdžią ir kantriai laukti, kol tarptautinė padėtis leis Sovietų Rusijos kariuomenei okupuoti Lietuvą ir įvesti komunistų partijos diktatūrą.

Daugiausia sau naudos iš bolševikinio perversmo Lietuvoje tegalėjo laukti lenkai. Norėdami diskredituoti nepriklausomą Lietuvą, jie skelbė pasauliui, kad Lietuvos Taryba ir vyriausybė esanti vokiečių įrankis, kad Lietuvos valdžia esan-

ti probolševikiška, kad Lietuvos kariuomenė esanti visai subolševikėjusi. Lenkijos aukštieji karininkai tikėjosi, kad, bolševikiniam perversmui Lietuvoje įvykus, Lenkijos kariuomenei nebebus kliūčių įvykdyti jų svajonę — okupuoti visą Lietuvą. Jie buvo tikri, kad nebetoli momentas, kada Lenkijos kariuomenė žygiuos į nepriklausomos Lietuvos valdytą teritoriją ir bus gyventojų sutinkama išskėstomis rankomis kaip išvaduotoja nuo bolševikinio teroro ir anarchijos. Užtat lenkai ir buvo nepaprastai susidomėję Lietuvos kariuomenės bruzdėjimu, sekė atidžiai įvykius Lietuvoje, domėjosi visomis sambrūzdžio smulkmenomis ir apie jas smulkiai informavo savo visuomenę per spaudą. Tad ir visai natūralu, kad lenkai galėjo būti ne tik pasyvūs stebėtojai ir registruotojai Lietuvos įvykių, iš kurių jie laukė sau didelės naudos, bet ir aktyvūs dalyviai. Tik čia jiems grėsė pavojus būti išaiškintiems: bijota, kad galėjo išeiti aikštėn, jog jie patys rėmė tą patį bolševizmą Lietuvoje, kuriuo jie kaltino Lietuvą.

Nors, stingant tiesioginių įrodymų, ir negalima visu griežtumu tvirtinti, tačiau, išeinant iš čia aptartų aplinkybių, tenka prileisti, kad tie niekieno neatpažintieji "nematyti žmonės", tariamieji "pėstininkai", lemiamuoju kareivių bruzdėjimo momentu nežinia iš kur staiga atsiradę "kurstytojai", suradikalinę patį bruzdėjimą ir vėl staiga nežinia kur dingę, bus veikiausiai buvę kvalifikuoti lenkų agentai, sugebėję vykusiai užsimaskuoti ir puikiai suvaidinti savo provokacinį vaidmenį.

Sukilėlių siekiai. Generalinio štabo viršininko pranešime sakoma, kad "kareivių tarpe vienodo nusistatymo nebuvo". Nevieningos nuomonės buvo net ir paties komiteto nariai, ir pats sukilimas buvo gaivališkas, blogai organizuotas. Tatai patvirtina ir buvęs komiteto narys M. Roženas per 1970.III.25 į juostelę įrašytą pasikalbėjimą su doc. S. Lazutka:

"Gerai, kad Komitetas susitvėrė, bet blogai buvo organizuotas. Aš norėjau, kad naktį paimtume sargybą iš Smetonos, ir pervertimas būt buvęs . . . Bet kiti Komiteto nariai nesutiko su tuo, jie svyravo. Tik P. Mickeliūnas buvo už pervertimą, bet jo ne visi klausė. Abelnai, organizuotas sukilimas nelabai gerai buvo".[405]

Nors kareiviai nebuvo vieningo nusistatymo ir net sukilėlių vadovai nesutarė kai kuriais sukilimo siekių ir taktikos klausimais, vis dėlto 21 vasario susirinkusiems kareivių atstovams pasisekė raštu suformuluoti reikalavimus, kurie vasario 22 d. turėjo būti įteikti vyriausybei ir kariuomenės vadovy-

bei.[406] Sukilimo numalšinimo byloje yra net keturi tų reikalavimų nuorašai, kurie nežymiai vienas nuo kito skiriasi.[407] Vasario 22 d. vadovybei buvo įteikti šie raitininkų pulko reikalavimai:

1) Duoti kareiviams pilnas pilietiškas teises, laisvai dalyvauti visuose susirinkimuose ir taipgi duoti balsą rinkti į Steigiamąjį Seimą, katras yra užgintas.

2) Aprūpinti likusias kariškių šeimynas, neturinčias iš ko pragyventi: maistą, butą, kurą ir prižadėtą pašalpą.

3) Duoti laisvą žodį ir spaudą visiems kariškiams ir darbininkams.

4) Kariškius, pasiliuosuojančius iš kariuomenės, aprūpinti žeme ir reikalinga prie jos pašalpa, o negalinčius dirbti sužeistuosius aprūpinti pragyvenimu iki mirties.

5) Kad būtų išmokamos algos kariškiams ir darbininkams savo laiku.

6) Kad visiems kariškiams būtų pagerintas maistas ir būtų aprūpinti: apvilkimu, apavimu ir pinigais savo laiku.

7) Reikalaujame nuo valdžios atkreipti didžiausią atydą ant ligonių ir ligonbučių, kad nemirtų juose mūsų draugai sužeistieji ligoniai.

8) Sudaryti iš kareivių "Kareivių tarybas" kiekvienoje kuopoje ir "Centralinę kareivių tarybą" dėl visos Lietuvos kariuomenės, o iš darbininkų "Darbininkų tarybas".

9) Darbininkus, neturinčius savo butų, gyvenančius pas dvarininkus arba kaimuose, aprūpinti, kad jie nebūtų išvaromi ant gryno oro.

10) Kurie darbininkai perka dėl savęs javų ir maisto valgymui, kad ant jų būtų nustatytos prieinamos kainos, kad nereikėtų mokėti 75 rubliai už 1 centnerį rugių.

11) Reikalaujame paliuosuoti areštuotus politinius kalinius, kovojančius už kareivių ir darbininkų reikalus.

12) Kodėl dabartinė valdžia nepildo šitų visų savo pažadėjimų, kuriuos ji davė kviečiant mus į kariuomenę?[408]

Reikalavimai konkrečiais klausimais, kaip matome, tėra pareikšti vienuolikoje punktų, o dvyliktasis punktas tėra kreipimasis į valdžią, kad ji atsakytų į tuos reikalavimus. Tiesiog su tarnaujančių karių aprūpinimu ir gydymu susiję tik trys punktai (5, 6 ir 7), vienas (4) susijęs su išėjusių iš kariuomenės karių ir vienas (2) su karių šeimų aprūpinimu. 9 ir 10 reikalavimas liečia darbininkų būvio pagerinimą. Tad šie reikalavimai, susiję nebe su karių, bet su darbininkų aprūpinimu, yra ne tik socialiniai, bet drauge ir politiniai, įeinantieji į valstybės socialinės politikos sritį. Pagaliau keturi reikalavimai (1, 3, 8 ir 11) yra grynai politiniai, jau visai nie-

ko bendro nebeturintieji ne tik su karių, bet net ir su bet kuriuo socialiniu aprūpinimu apskritai.

Tikruosius sukilėlių vadovybės siekimus labiausiai išduoda aštuntasis reikalavimas, kad būtų sudarytos kareivių ir darbininkų tarybos. Šios "tarybos" yra būdingas Rusijos bolševikų įvestos valstybinės santvarkos požymis ir aiškus įrodymas, kad sukilimo vadams rūpėjo įvesti ir Lietuvoje tokią pat kaip ir Rusijoje, t.y. bolševikinę, sovietinę valdymo santvarką. Sukilimo vadų, bent kai kurių, prorusiškus ir prosovietinius užmojus išduoda ir vasario 21 d. sukilėlių susirinkimo priimtas reikalavimas pasirašyti taiką su Rusija. Šis reikalavimas buvo išbrauktas tik vykstant pulkui į aikštę ir šiek tiek švelninant reikalavimų redakciją.[409]

Tiek Kaune ruoštasis POW, tiek ir Panemunės kareivių sukilimas, bent radikalesnių jo vadovų užmoju, siekė nuversti nepriklausomos Lietuvos laikinąją vyriausybę ir jos vietoje pastatyti savo valdžią. Bet katram šių sukilimų pasisekus, pasekmė veikiausiai būtų buvusi ta pati: Lenkijos kariuomenė abiem atvejais nebūtų praleidusi progos okupuoti Lietuvos ir įvykdyti savo politinių siekių

Panemunės sukilimo pasekmės. Po Aukštojoje Panemunėje įvykusio kareivių sukilimo vyriausybė pakeitė ir papildė kai kuriuos baudžiamojo statuto paragrafus, paskyrė sukilėliams tardyti komisiją ir sukilėlius teisė karo lauko teismas. Ryšium su įvykusiu sukilimu ir Steigiamojo Seimo rinkimais vyriausybė išleido atsišaukimą. Sukilimo klausimo neapėjo tylomis ir susirinkęs Steigiamasis Seimas.

33. 1920 m. vasario 25 d. — Baudžiamojo statuto papildymas ir pakeitimas, priimtas ryšium su įvykusiu kareivių sukilimu.

§ 1. Už ginkluotą sukilimą:

a) atimti Lietuvai nepriklausomybę,

b) Lietuvos teritorijos daliai atplėšti,

c) sudaryti su kitomis valstybėmis ryšiams, kurie įžeidžia Lietuvos suverenumą,

d) nuversti konstitucijos keliu įvestai tvarkai ir valdžiai, nusikaltusieji baudžiami mirties bausme.

§ 2. Už kėsinimąsi ginkluotu sukilimu pasiekti minėtus § 1 siekinius nusikaltusieji baudžiami nuo 8 metų sunkiųjų darbų kalėjimo ligi mirties bausmės.

§ 3. Už rengimąsi ginkluotu sukilimu pasiekti minėtus § 1 siekinius nusikaltusieji baudžiami sunkiųjų darbų kalėjimu nuo 4 metų ligi gyvos galvos.

§ 4. Nusikaltimų, pažymėtų §§ 1, 2 ir 3, bendrininkai baudžiami numatytomis baudžiamajame statute bausmėmis.

§ 5. Visų nusmerktųjų pagal §§ 1, 2, 3 turtas konfiskuojamas valstybės naudai.

§ 6. Už priklausymą prie slaptų organizacijų pasiekti minėtiems § 1 šio įstatymo siekiniams nurodytu tame § būdu nusikaltusieji baudžiami sunkiųjų darbų kalėjimu ligi 8 metų.

§ 7. Už kurstymą dėtis prie § 6 minėtų organizacijų nusikaltusieji baudžiami sunkiųjų darbų kalėjimu ligi 4 metų.

§ 8. Kas mažintų valstybės apsigynimo pajėgas, naikindamas geležinkelius, telegrafus, telefonus, tiltus ir kitas susisiekimo priemones, vandens įvodas arba karinę medžiagą ir visa tai, kas paskirta kariuomenei išlaikyti, baudžiamas nuo 4 metų sunkiųjų darbų kalėjimo ligi mirties bausmės.

§ 9. Bausmės už vidaus tvarkos ir ramumo ardymą, nustatytosios baudžiamajame statute, keliamos vienu laipsniu aukščiau.

§ 10. Už nusikaltimus žmogaus gyvybei plėšiant arba grobiant, baudžiama nuo sunkiųjų darbų kalėjimo ligi mirties bausmės.

§ 11. Už plėšimą ir grobimą baudžiama sunkiųjų darbų kalėjimu nuo 4 metų ligi gyvos galvos.

§ 12. Šiuos įstatymo §§ 1, 2, 3, 4, 8 ir 10-ame numatytus nusikaltimus teisia armijos teismas arba karo teismas.

A. Smetona
Valstybės prezidentas

L. Noreika
Ministerio pirmininko pavaduotojas
teisingumo ministeris

Kaunas, 1920 m. vasario mėn. 25 d.[410]

Sukilimo dalyviams tardyti vyriausybė paskyrė komisiją šiuo įsakymu:

Imdami domėn, kad šių metų vasario 22 dienos atsitikimai, kada valstybei priešingieji gaivalai bandė ardyti kariuomenėje tvarką ir drausmę, norėdami sukurti ginkluotą sukilimą, turėjo nemaža pavojaus kaip tėvynės nepriklausomybei, taip ir visuomenės gerovei, jiems ištirti skiriu nepaprastojo tardymo teisėmis komisiją, susidedančią iš komisijos pirmininko, valstybės tarybos nario užsienio reikalų ministerio A. Voldemaro ir dviejų komisijos narių: Kauno apygardos teismo valstybės gynėjo R. Skipičio ir armijos teismo tardytojo J. Rimšos.

Visos valstybės įstaigos, vyriausybės nariai ir privatiniai asmens privalo duoti raštu ir žodžiu tardymui reikalingų paaiškinimų, žinių

ir visa kas reikalinga. Pačiai komisijai įsakau juo greičiausiai pristatyti man tardymo išdavinius.

A. Smetona
Valstybės prezidentas

Galvanauskas
Ministeris pirmininkas

Kaune, 1920 m. vasario 28 d.[411]

Artilerijos pulko vadas plk. Gedgaudas savo pulko sukilimo dalyvius perdavė kariuomenės vado žiniai. Apie tai jis paskelbė savo pulkui įsakyme. Čia dedama atitinkama to įsakymo ištrauka.[412]

1) 8-os bat(arėjos) puskarininką Mickeliūną Petrą, kaltinamą tame, kad jis 22-23 vasario š.m. kurstė kareivius prie priešvalstybinio sukilimo, dalyvavo kaipo aktingas narys sukilėlių komitete, varė kareivius imtis ginklo, grasindamas sušaudyti, areštavo savo tiesioginius viršininkus, karininkus ir atskirus kareivius, t.y. prasižengime, nurodytame 110, 112 str. k.b.k. XXII kn. (karinio baudžiamojo kodekso XXII knyga, A.R.).

2) Pulko štabo puskarininką Vizgirdą Domininką tame, kad vasario 22-23 d. š.m. kurstė kareivius prie sukilimo, dalyvavo kaipo aktingas komiteto narys, prievarta varė kareivius imtis ginklo, kurstė areštuoti karininkus, t.y. prasikaltime, nurodytame str. 110, 112 k.b.k. XXII kn.

3) Kareivį 1-os gaubicų baterijos Valį Mykolą — tame, kad jis 22-23 vasario š.m. kurstė kitus kareivius griebtis ginklo, pats vedė į mūšį grandinę sukilėlių ir šaudė į atėjusią malšinti kariuomenę, t.y. prasikaltime, nurodytame str. 110, 112 k.b.k.

4) Karašką Juozą 1-os batarėjos tame, kad laike sukilimo vaikščiojo apsiginklavęs, viešai išreiškė savo neužganėdinimą valdžiai ir kvietė kitus kareivius areštuoti karininkus, t.y. prasikaltime, numatytame 110, 112 str. XXII k.b.k.

5) 1-os gaubicų bat. Amilevičių Petrą — tame, kad laike sukilimo vaikščiojo apsiginklavęs, drauge su kitais kareiviais areštavo du karininkus ir vadinėjo kitus kareivius dėtis prie sukilimo, t.y. prasikaltime, nurodytame str. 110, 112, XXII kn.

6- 7-os bat. Rikevičių Izidorių — tame, kad šaudė į atėjusį malšinti sukilėlių broniruotą automobilių, t.y. prasikalto nurodytame str. 110, 112 k.b.k. XXII kn.

7) 8-os bat. Diržį Juozą — tame, kad laike sukilimo vaikščiojo su šautuvu ir keikė kareivius, kurie nenorėjo prisidėti prie sukilimo, t.y. prasikaltime, numatytame str. 110, 112, k.b.k. XXII kn.

8) 8-os bat Sakalauską Petrą — tame, kad laike sukilimo vaikš-

čiojo su šautuvu ir kurstė kitus kareivius dėtis sukilėlių, t.y. prasikaltime, numatytame str. 110, 112 k.b.k. XXII kn.

9) Vitkauską Vegetuką — tame, kad laike sukilimo vaikščiojo apsiginklavęs, kvietė kitus kareivius į mitingus ir ragino imti ginklus, t.y. prasikaltime, numatytame str. 110, 112, k.b.k. XXII kn.

10) 7-os batarėjos Skėrį Antaną — tame, kad laike sukilimo 22 d. vasario š.m. viešai išreiškė neužganėdinimą valdžiai, t.y. prasikaltime, numatytame str. 110, 112 k.b.k. XXII kn.

11) Štabo pulko Taubę Miką — tame, kad laike sukilimo vaikščiojo apsiginklavęs, agitavo sukilimo naudai, vertė kitus kareivius imtis ginklo, t.y. prasikaltime, numatytame str. 110, 112 k.b.k. XXII kn.

Viršminėtus kareivius perduodu vyriausio karo vado žinion.

Vadas pulko
pulkininkas ltn. *Gedgaudas*

Kauno įgulos sukilėlius teisė karo lauko teismas, kuriam pirmininkavo kpt. Žvinys.[413] Septyniems sukilėliams teismas pritaikė aukščiausią įstatymų numatytą bausmę — mirties bausmę. Trims iš jų mirties bausmė buvo pakeista kalėjimu iki gyvos galvos. Kitiems keturiems, patiems svarbiausiems sukilimo dalyviams, būtent 8 baterijos puskarininkiui Mickeliūnui Petrui, artilerijos pulko štabo puskarininkiui Vizgirdai Domininkui, artilerijos kalviui Kušneriui Maksui ir artilerijos pulko puskarininkiui Banišauskui Baliui mirties sprendimas buvo įvykdytas 1920 m. kovo 12 d.[414] Apie Kauno įgulos sukilėlių nubaudimą spaudai buvo duotas šis oficialus pranešimas[415]:

"Karo lauko teismui dalimi išnagrinėjus bylas, nubausti:

1. Mirties bausme:

1) Artilerijos pulko puskarininkas Petras Mickeliūnas, paeinąs iš Pasvalio apskrities, Daujėnų valsčiaus, Čakiškių kaimo. Mickeliūnas mobilizuotas buvusios rusų armijos puskarininkas. Nepavykus sukilimui buvo pabėgęs, bet savo pulko kareivių vėl pagautas.

2) Artilerijos pulko savanoris puskarininkas Vizgirdas Dominінkas, paeinąs iš Raseinių apskr., Šilavo (Šidlavo) valsčiaus, augęs ir gyvenęs ilgai Odesoje. Vizgirdas ligi rugpiūčio pabaigos tarnavo kapralu lenkų armijoje 10 lauko artilerijos pulko 2 batarėjoj (Lenkų pažyminiai Nr. 165 ir 774 iš VIII.18.19 m.). Vizgirdas suimtas pakelyje į lenkų pusę.

3) Arilerijos pulko savanoris kalvis Kušneris Maksas, paeinąs iš Žiežmarių miestelio. Žydas. Buvo pabėgęs, bet suimtas.

4) Artilerijos pulko puskarininkas Banišauskas Balys, mobilizuotas kaip rusų armijos podpraporščikas, paeinąs iš Kauno miesto.

5) Arilerijos pulko kareivis Maks Perlis, Kauno gub. iš Šančių, vokietis, liuteronas, įstojo XII.21.19 į pulką savanoriu, muzikos komandos.

6) Artilerijos pulko muzikos komandos kareivis savanoris Augustas Cimmermanas, vokietis, liuteronas, Kauno gub. iš Šančių, tarnavęs rusų kariuomenėje nuo 1913 m. iki 1916 m.

7) Artilerijos pulko štabo kareivis savanoris Eduardas Jarmokas, Vilniaus gub. ir apskrities, Varėnos valsč., Žavelių kaimo.

Pakutiniams trims kareiviams: Maksui Perliui, Augustui Cimmermanui ir Eduardui Jarmokui valstybės prezidento įsakymu mirties bausmė pakeista sunkiųjų darbų kalėjimu iki gyvos galvos.

II. Sunkiųjų darbų iki gyvos galvos kalėjimo:

1) Aviacijos dalies specialistų kuopos kareivis Antanas Ingaunis, mobilizuotas, Kauno gub., Rokiškio apskr., Svedasų valsč., Aulelių kaimo.

III. Laikino kalėjimo:

1) Arilerijos pulko, mobilizuotas, rusų armijos puskarininkas Antanas Kriučiūnas, Vilniaus gub., Trakų apskr., Žaslių valsč., Korsakų kaimo. Nuteistas 4 met. kalėjimo su visomis nurodytomis karo baudž. kod. XXII kn. 52 str. pasekmėmis.

2) Art. pulko kareivis Povilas Stasiškis, mobilizuotas, šaltkalvis, Kauno gub., Rokiškio apskr., Kamajų valsč., Lapinų kaimo. Nuteistas 2 met. kalėjimo su visomis nurodytomis karo baudž. kod., XXII kn. 52 str. pasekmėmis.

3) Art. pulko kareivis Petras Lukoševičius, pašauktas, Vilniaus gub., Trakų apskr., Kruonių valsč. ir miestelio. Nuteistas 2 met. kalėjimo su visomis nurodytomis karo baudž. kod. XXII kn. 52 str. pasekmėmis.

4) Aviacijos dal. kareivis savanoris Petras Danielius. Tarnavo rusų armijoje 33 Elecko pulke. Kauno gub., Tauragės apskr., Eržvilkų valsč., Naujėnų kaimo. Nuteistas 4 metų sunkiųjų darbų, atimant visas teises, kurios iš tos bausmės seka.

5) Aviacijos dalies kareivis Juozas Puzelis, pašauktas. Buvo kartą pabėgęs. Kauno gub., Rokiškio apskr., Kamajų valsč., Mikniūnų kaimo. Nuteistas 1 m. 4 mėn. kalėjimo.

IIV. Išteisintas: Artilerijos pulko kareivis Jasmaitis Martynas".

Šaulių įgulos sukilėliai buvo teisiami atskirai. Juos teisė irgi karo lauko teismas, kurio pirmininkas plk. J. Petruitis vėliau apie tą bylą savo atsiminimuose šitaip rašė:

"Tuojau po sukilimo buvau paskirtas karo lauko teismo pirmininku teisti Šaulių įgulos sukilėlius, kurių buvo suimta labai daug ir kuriuos visus išteisinau, nes pamačiau, kad tai nekalti žmonės tik suklaidinti ir apgauti. Vėliau jie visi buvo labai geri kareiviai.[416] Svarbiausieji kaltininkai suskubo pasprukti. Šią bylą tirti man buvo

labai įdomu, nes seniai jautėme, kad kas nors įvyks. Ne vieną kartą kalbėjau pulko vadui, kad apsidairytų, kas darosi. Bet žmonės labiau mėgsta malonų melavimą, negu nemalonią teisybę. Nagrinėdamas sukilimo bylą, galutinai išsiaiškinau, kieno čia rankų darbas. Sukilimo centras buvo Kaune".[417]

Sukilimo vadus plk. Petruitis šitaip apibūdino:

"Kas gi buvo sukilimo vadai? Geriausiai apie juos liudija jų pačių pavardės: Stanislav Gecevič (vyriausias komisaras), Liudvik Ninant, Jan Grablevski, Bronislav Vojšvilo, Jerzy Liutkevič, Vaclav Barkovski, Piotr Začinski, Andrzej Jakubovski, Girdon Trubin, Maks Glass, Jofin Tevel, Michael Taube, Zefer Vulf, Samoel Slaboda, Ziberman Vulf, Veiter Kosta, Franek Pažennik, Grider Freinord, Bruk Leiber, Stasys Aliulis, Grigaitis Antanas, Slikas Jonas ir Brazaitis Petras. Su lietuviškomis pavardėmis tik keturi asmenys. Visi kiti retas mokėjo lietuviškai kalbėti".[418]

J. Petruitis tvirtina, kad "prie sukilimo organizacijos daug buvo prisidėjusių iš Vokietijos atvykusių spartakininkų ir bermontininkų, kurie, sukilimą likvidavus, kogreičiausiai atgal spruko. Vieni jų vadinosi darbininkų atstovais, kiti reikalavo nuversti ponų valdžią, treti rūpinosi valgiu ir algomis, ir t.t.[419]

Tenka prileisti, kad šie iš Vokietijos atvykę revoliucionieriai buvo veikiausiai siųsti palaikyti ryšio su sukilėliais spartakininkų ar ir jiems artimų organizacijų agentai.

Tiksliai nustatyti, kiek kareivių dalyvavo sukilime ir kiek jų buvo suimta, sunku. Sovietinėje istoriografijoje buvo įsigalėjęs tvirtinimas, kad iki 1920 m. gegužės 27 d. karo lauko teismui buvo atiduoti 183 kareiviai. Šitos nuomonės laikėsi ir J. Jurginis,[420] tačiau vėliau buvo nustatyta, kad šiame skaičiuje yra įrašyta asmenų, nuteistų ir už kitus nusikaltimus tiek prieš sukilimą, tiek ir po jo. Remiantis archyviniais duomenimis sprendžiama, kad buvę teisiama apie 150 sukilimo dalyvių.[421] Galutinai sukilėlius teisusių karo teismų duomenys atrodo šitaip:

"Keturi iš jų (P. Mickeliūnas, B. Banišauskas, D. Vizgirdas ir M. Kušneris) buvo nubausti mirtimi. Trims kareiviams (M. Perliui, A. Cimmermanui ir E. Jarmokui) mirties bausmė buvo pakeista sunkiųjų darbų kalėjimu iki gyvos galvos. Du (V. Ivaškevičius ir M. Kuznecovas), nuteisti mirti, išvengė mirties bausmės pagal amnestijos įstatymą. Dar vienam kareiviui (A. Ingauniui) mirties bausmė pakeista sunkiųjų darbų kalėjimu iki gyvos galvos. Vienas kareivis (M. Taubė) buvo nuteistas sunkiųjų darbų kalėjimu iki gyvos galvos. Vienas kareivis buvo nubaustas 15 metų sunkiųjų darbų kalėjimo, 45 kareiviai buvo išteisinti, o kiti nubausti nuo šešerių metų iki vieno mėnesio karo kalėjimo".[422]

Ryšium su Steigiamojo Seimo rinkimais ir iš dalies su jais susijusiu Panemunės sukilimu, 1920 m. kovo 2 d. vyriausybė išleido į Lietuvos gyventojus šį atsišaukimą:

Piliečiai

Lietuva atbudo ir tampa nepriklausoma valstybė. Ilgai kentę svetimą jungą, šio baisiojo karo audrų sujudinti, šoko Lietuvos sūnūs ir dukters vaduoti savo tėvynės. Vieni darbu ir išmintimi stojo dėti pirmutinių valstybinio gyvenimo pagrindų, kiti kardu rankoje savo krauju ir gyvybe ginti to, kas jau sukurta.

Per paskutinius sunkaus darbo ir didelių pastangų metus sudarytos reikalingiausios valstybei statyti ir tvarkyti įstaigos bei organai. Iš didžiausios šalies dalies išvaryti svetimieji atėjūnai priešininkai.

Iš Mažosios Lietuvos ligi pat Nemuno atitraukta visa vokiečių kariuomenė ir to krašto gyventojai per savo atstovus yra pareiškę valią susilieti su visa kita Lietuva į vieną valstybinį kūną. Tik rytuose žymi mūsų krašto dalis su sostine Vilniumi vis dar tebėra svetimųjų užimta ir laukia atvadavimo.

Jau arti yra svarbiausioji tėvynės laisvės ir nepriklausomybės statymo valanda, kada susirinks Steigiamasis Seimas, kuris peržiūrės visa, kas padaryta, ir nuties tikruosius Lietuvos valstybės pagrindus.

Ligi šių metų kovo 15 dienos turi būti sustatyti ir įteikti apygardų rinkimų komisijoms tų žmonių sąrašai, kuriuos, Jūs, Lietuvos piliečiai, pilietės, pasiūlysite savo atstovais Steigiamajam Seimui, o balandžio 14 ir 15 dienomis bus jau tų atstovų rinkimai.

Atminkite visi, kad rinkti atstovus yra ne tik aukštoji piliečio teisė, bet ir didžiausioji pareiga! Atminkite, kad Steigiamasis Seimas grįs Lietuvos valstybės pagrindus. Jis išleis pagrindinius valstybės sutvarkymo įstatymus, nustatys svarbiausius žemės reformos dėsnius ir kitus pagrindinius įstatymus. Atminkite, kad ant nutiestųjų Steigiamojo Seimo pagrindų reikės statyti Lietuvos valstybės ir jos piliečių gyvenimo rūmai. Pagrindai turi būti tokie tvirti ir taip gerai sutiesti, kad mūsų tėvynės rūmuose būtų nepavojinga, laisva ir patogu gyventi.

Tai bus padaryta tiktai tada, jeigu visų Lietuvos piliečių valia ir reikalai bus teisingai Steigiamajame Seime apreikšti ir apginti. Taigi tegu nebus Lietuvoje nė vieno piliečio ir pilietės, kur liktų nepadavęs sau tinkamų kandidatų sąrašo ir tuo tegu nebus išreiškęs savo balso.

Todėl, kad laisvai galėtumėm pasiruošti prie rinkimų ir nevaržomi atliktumėm pačius rinkimus, visoje Lietuvoje nuimama karo padėtis, palikus ją tik tam tikroje juostoje pagal demarkacijos liniją.

Piliečiai! Rinkimų metu šalyje privalo išlikti tvarka ir reikalingoji drausmė, kad mūsų valstybės priešininkai nesunaudotų laisvės visos mūsų šalies pražūčiai. Ypač dabar, artinantis Steig. Seimui, visi jie sujudo, matydami, kad Lietuva stiprėja viduje ir kad svetimos valstybės kitos de facto, kaip Anglija, kitos de jure, kaip Italija, jau pripažino nepriklausomą Lietuvos valstybę.

Vyriausybė deda visas pastangas tą nepriklausomybę galutinai sustiprinti. Didžiausias valdžios šiuo metu uždavinys privesti kraštą prie Steigiamojo Seimo, tvarkant vidaus reikalus, ypač savivaldybės, tais įstatymais, kurie pernai buvo išdirbti ir yra išleisti.

Vyriausybė daug rūpesčio ir pastangų deda padidinti krašto produkciją ir sutvarkyti mūsų finansų reikalus taip, kad įstengtume verstis savo pajamų lėšomis be paskolų svetur. Vyriausybė turi vilties, kad tai pavyks jai atsiekti ir atsiteisti su piliečiais iš tų visų už rekvizicijas skolų, kurių jie dosniai yra teikę sunkiu valstybės gyvenimo metu.

Taigi, būkite kantrūs ir patvarūs! Mūsų valstybės priešininkai deda ir dės visas pastangas sugriauti tą didelį darbą, kurį ligi šiol esame padarę. Ypač ir pirmiausia visomis išgalėmis jie kliudo ir kliudys susirinkti Steigiamajam Seimui.

Jie stengiasi sukelti netvarką ir maišatį mūsų pačių tarpe. Kokių priemonių priešininkai griebiasi, yra geras pavyzdys vasario 22-23 dien. atsitikimai Aukštoje Panemunėje, šalia Kauno. Matydami, jog didžiausioji šalies laisvės ir nepriklausomybės atrama yra Lietuvos kariuomenė, jie tą atramą kėsinasi išversti, kad sugriautų ir visą valstybės rūmą.

Kareivių draugais, net tėvynės gyventojais dėdamies, tie didžiausieji Lietuvos priešininkai — lenkai, bolševikai ir kitokie — eina į kariuomenę, kurstydami ir keldami nepasitikėjimą viršininkais ir vienų kitais, o tikslą turėdami išardyti drausmę, sugriauti pačią kariuomenę. Apie vyriausiąjį mūsų kariuomenės vadą generolą Žukauską leidžia visokių paskalų, esant jį mūsų priešininkų šalininku ir nepatikimu žmogumi. Tai yra šmeižtas ir grynas prasimanymas. Tai vyriausybė tvirtina, remdamasi esamais jos žinioje dokumentais ir faktais.

Reikšdama pagarbos ir padėkos žodį mūsų narsiai kariuomenei, trumpu laiku padariusiai tiek garbingų žygių ir parodžiusiai didelį savo pareigų supratimą, vyriausybė visomis priemonėmis stengsis sudaryti joje tvarką ir pašalinti tuos trūkumus, kurie yra apsireiškę.

Išvijus iš šalies bolševikus ir bermontininkus ir tokiu būdu atsimainius sąlygoms, nežiūrint visų rinkimams įvykinti sunkenybių, visiems kariškiams tam tikru įstatymu netrukus bus suteikta teisių ne tik pasyviniai, bet ir aktyviniai dalyvauti Steigiamojo Seimo rinkimuose.

Tik daugiau vienybės, patvaros ir rimties!
Visi be išimties prie rinkimų į Steigiamąjį Seimą!
Visi tieskime kelius savo laisvei ir nepriklausomybei!

E. Galvanauskas
Ministeris pirmininkas
Finansų, prekybos ir pramonės ministeris

L. Noreika
Teisingumo ministeris

A. Merkys
Krašto apsaugos ministerijos valdytojo padėjėjas

J. Tūbelis
Švietimo ministeris
Žemės ūkio ir valstybės turtų ministerijos valdytojas

V. Čarneckis
Susisiekimo ministeris

M. Soloveičikas
Ministeris be portfelio žydų reikalams

A. Voldemaras
Užsienio reikalų ministeris

J. Voronko
Ministeris be portfelio gudų reikalams

Kaunas, 1920 m. kovo m. 2 dieną.[423]

Panemunės įvykių svarstymas Steigiamajame Seime. Vienas pirmųjų 1920 m. gegužės 15 d. susirinkusio Steigiamojo Seimo svarstytų reikalų buvo amnestijos įstatymas. Šį įstatymą svarstant, daugiausia diskusijų sukėlė su Panemunės sukilimu susiję klausimai. Seimo atstovai vieningai pripažino, kad kariuomenės padėtis buvo sunki, kad kareivių aprūpinimas ir maistas buvo blogas. Kai kurie atstovai prikišo vyriausybei bei kariuomenės vadovybei nerūpestingumą ir apsileidimą. Buvo keliamas aikštėn kitų šalių kišimasis į Lietuvos vidaus gyvenimą. Bendra atstovų kalbų tendencija buvo — teisinti kareivius, dalyvavusius sukilime, bet smerkti sukilimo vadus bei kurstytojus. Kad daug kareivių reikalavimų buvo teisingų, pripažino net pats vyriausias kariuomenės vadas Galvydis-Bykauskas savo pagarsėjusiu posakiu: "jei aš būčiau kareivis, ir aš būčiau taip pasielgęs".[424] Tačiau tatai nereiškia, kad gen. Galvydis-Bykauskas būtų teisinęs visus sukilėlius ir visus jų veiksmus. "Bet", toliau kalbėjo jisai, "buvo ir tokių, prieš kurių paleidimą aš griežtai protestuoju. Kariuomenei duotas ginklas gint tėvynę, o jie šaudė Kauną, mūsų sostinę, ramius gyventojus. Kuznecovas prikalbinėjo sušaudyti 40 mūsų karininkų . . ."

Gegužės 22 d., pirmosios seimo sesijos šeštajame posėdyje, amnestijos įstatymas jau buvo priimtas trečiuoju skaitymu. Seimo priimtasis "Amnestijos įstatymas" prasideda šitaip:

"Steigiamasis Seimas, žymėdamas kilnią Lietuvos valstybės gyvenimo valandą, nutarė:

I. Atleisti nuo teismo ir bausmės tuos, kurie lig paskelbiant šį įstatymą yra nusikaltę politikos, tikybos ir spaudos įstatymams (seka ilga eilė Baudžiamojo Kodekso bei Ypatingų Valstybės Apsaugos Įstatų skyrių, straipsnių bei paragrafų, A.R.)".

"Pastaba: Karo teismo Įstatų 12 § 14 p. ir Ypatingų Valstybės Apsaugos Įstatų 14 § 1 ir 2 p.p. nepaleidžiami nuo teismo ir bausmės tie, kurie yra nusikaltę agitacija ir veikimu priešininkų valstybių naudai". Seimas pripažino, kad reikia priimti šią pastabą, nes valstybės padėtis tebebuvo sunki, Lietuva dar tebekariavo su Lenkija, ir todėl buvo nutarta, kad negalima dovanoti svetimų valstybių agentams, vadovavusiems sukilimui.

"II. Paleisti tuos įtariamus politinius suimtuosius, kuriems lig šio įstatymo paskelbimo dienos nebuvo teismo įstaigos pareikštas kaltinimas".[425]

Panemunės įvykiams tirti seimas buvo sudaręs ir specialią komisiją. Ją sudarė 7 atstovai: trys krikščionių demokratų, du valstiečių sąjungos ir liaudininkų demokratų, vienas socialdemokratų ir vienas žydų.[426]

Baigiamasis žodis. Po sukilimo vyriausias kariuomenės vadas gen. Pr. Liatukas padarė atitinkamas išvadas ir tuojau atsistatydino. Į jo vietą tuojau buvo paskirtas gen. S. Žukauskas. Aukštojoje Panemunėje stovėjusio artilerijos pulko 8-oji baterija, daugiausia prisidėjusi prie nelemto sukilimo, buvo išformuota, ir jos vardas buvo išbrauktas iš Lietuvos kariuomenės dalinių sudėties.

Aukštosios Panemunės įvykiai buvo antras lietuviškosios kariuomenės kareivių dalies sukilimas prieš savo vadovybę. Abu tie sukilimai vyko skirtingose gyvenimo sąlygose — vienas tolimajame Sibire, kitas — pačioje Lietuvos širdyje — laikinojoje jos sostinėje Kaune. Skirtingos buvo sukilimo priežastys, skirtingi ir sukilimo rezultatai. Sibiro bataliono sukilėliai — iš Skotijos atvykę lietuviai komunistai laimėjo, ir to laimėjimo pasekmės buvo labai skaudžios: jau sukilimo pradžioje 5 karininkai ir 3 kareiviai buvo žiauriausiai nužudyti. Batalionui buvo ne tik užkirstas kelias įvykdyti jo trokštąjį siekį — grįžti sveikiems į savo tėvynę, bet jis buvo varu įveltas į žiaurų pilietinį Rusijos karą ir pražudytas.

Panemunės sukilėliai, priešingai, pralaimėjo, ir tuo buvo išvengta galimų masinių žudynių (Kuznecovas, dar sukilimui teprasidėjus, prikalbinėjo sušaudyt 40 karininkų). Tačiau Lietuvos kariuomenei ir valstybei tada grėsė dar didesnis pavojus, negu 40 karininkų sušaudymas — sukilėliams laimėjus,

Lietuva veikiausiai būtų netekusi nepriklausomybės, ir iš Lietuvos istorijos būtų buvęs išbrauktas, nors ir labai trumpas, tetrukęs vos 20 metų, tačiau šviesiausias atgimusios lietuvių tautos nepriklausomo gyvenimo laikotarpis.

Panemunės kareivių sukilimas buvo trečias trumpame atsikuriančios Lietuvos valstybės gyvenime kritiškas momentas. Pats kritiškiausias momentas buvo pati 1918 m. pabaiga ir pati 1919 m. pradžia, kada Sovietų Rusijos armija nesulaikomai brovėsi gilyn į Lietuvos teritoriją, o vokiečiai tebebuvo dar aiškiai apsisprendę visai išsikraustyti iš Lietuvos, Lietuvai dar nesuskubus suorganizuoti savos kariuomenės. Tolesni du kritiški momentai buvo tiek POW, tiek ir Panemunės sukilimo vadų užmojis nuversti Lietuvos vyriausybę ir tuo sugriauti beatsikuriančios nepriklausomos Lietuvos valstybę. Abiem pastaraisiais atvejais patriotiškai ir valstybiškai nusiteikusios Lietuvos kariuomenės jėgos vis dėlto laimėjo ir tuo išgelbėjo jauną Lietuvos valstybę nuo jai grėsusios pražūties.

Panemunės įvykiai rodo, koks sunkus buvo atsikuriančios Lietuvos valstybės kelias į nepriklausomybę. Gležnam, dar nesubrendusiam valstybės organizmui ir jo kuriamosioms jėgoms teko ne tik pakelti žūtbūtinę kovą su imperialistinėmis valstybėmis, kurios kėsinosi į Lietuvos žemes ir net į pačią krašto nepriklausomybę, bet ir tuo pačiu metu nugalėti įvairius vidaus sunkumus ir atsilaikyti prieš ardomąją vidaus priešų veiklą.

IV

ŽYMESNI SUSIRĖMIMAI SU LENKAIS LIGI 1920 METŲ VIDURIO

Pirmojo karo veiksmų su lenkais tarpsnio, t.y. nuo 1919 m. balandžio ligi 1920 m. vidurio, pagrindinis bruožas buvo nuolatinis lenkų kariuomenės brovimasis vis gilyn į Lietuvos teritoriją. Paskirų sargybų, kartais ir užtvarų, užpuldinėjimas, gyventojų apiplėšimas ir kitoks skriaudimas buvo kasdieniniai reiškiniai. Lietuviai tik retkarčiais bandydavo tuo pačiu atsilyginti lenkams. Atsižvelgdami į tarptautinę padėtį, lenkai vengė atviro karo su Lietuva. Vis dėlto ir šiuo laikotarpiu buvo ir žymesnių susirėmimų. Ypač atkaklios grumtynės buvo užvirusios dėl Seinų.

Kalbamojo meto politinė ir karinė padėtis Užnemunėje (senesniu vardu Sūduvoje, nepriklausomybės laikmečiu paprastai vadintoje Suvalkijoje) buvo kiek kitaip susidėjusi, negu kitoje Lietuvos dalyje į rytus nuo Nemuno. Pagal tai šiose abiejose Lietuvos dalyse kiek skirtingas buvo ir karinių pajėgų organizavimo bei pačių kovų pobūdis. Tad čia ir teks atskirai aptarti kovas dėl pietinės Užnemunės ir svarbesnes kautynes teritorijoje į rytus nuo Nemuno, t.y. buvusioje Vilniaus, iš dalies ir Kauno gubernijoje.

Pirmučiausia meskime bent trumpą žvilgsnį į pietinės Sūduvos, apimančios ir Seinus, istoriją ir etnografiją.

Pietų Sūduvos geografiniai, istoriniai ir etnografiniai bruožai. Nors istorinių bei etnografinių žinių apie pietinę Sūduvą nesunku bet kam pasisemti iš pokario metu išėjusių ir veikiausiai netrukus dar išeisiančių lietuviškų žinynų,[427] tačiau dėl pietinės Užnemunės, ypač dėl Seinų, tiek kartų ir taip atkakliai buvo kovota, jog verta ir čia bent trumpai apibūdinti ir patį tų grumtynių objektą, juoba kad dėl tų kovų išdavos lietuvių tauta dar ir šiandien tebesijaučia stipresnio pietų kaimyno nuskriausta.

Pietinėje Užnemunėje didelį žemės plotą tebeužima Augustavo giria.[428] Šios girios plotas ir dabar dar tesudaro apie 70.000 ha. Augustavo girią riboja šiaurėje Juodoji Ančia, rytuose Nemunas, vakaruose Augustavo vandens kelias, pietuose Bebro upė. Į šiaurę nuo tos girios vakaruose yra Suvalkai, rytuose beveik toje pačioje linijoje — Seinai, pietryčių kampe — Gardinas ir vakaruose — Augustavas. Šį didžiulį mišką kerta kelios susisiekimo linijos. Iš Suvalkų pro Augustavą į Gardiną eina geležinkelio linija, supdama, iš dalies ir kirsdama girią iš vakarų ir pietų pusės. Augustavo perkasas jungia Nemuną su Juodąja Ančia ir ežerais — Mikašiava, Servais, Studenta (Studeniča, lenk. Studzieniczna), Baltuoju ligi pat Augustavo stoties. Nuo stoties kanalas eina pietų link į Bebro upę. Šis vandens kelias toliau eina Bebro, Narevo ir Bugo upe, jungdamas Nemuną su Vysla. Augustavo miškų teritorijoje gausu ežerų, pelkių ir upelių.

XIII amžiuje pietrytinėje Sūduvos dalyje dar tebegyveno sūduviai, likusioje dalyje — lietuviai aukštaičiai.[429] XIV amžiuje dėl nepaliaujamų lietuvių karų su kryžiuočiais beveik visa Sūduva (Užnemunė) buvo apleista ir užaugo giriomis. Pastovesnė vakarinė Sūduvos siena su Vokietija buvo nustatyta 1422 m. Vytauto su Ordinu sudaryta Melno taika, išsilaikiusi per pusšešto šimtmečio metų. Vytauto laikais Sūduva tebuvo medžioklių ir bitininkystės sritis. Kiek planingesnė krašto kolonizacija tegalėjo prasidėti tik po Melno taikos. Pirmieji kaimai atsirado ties Gardinu ir palei Nemuną. Žygimanto Augusto 1557 m. įvesta valakų sistema turėjo kolonizaciją pagreitinti. Dalis naujai įkurtųjų kaimų priklausė tiesiog karaliui, kiti — didikams bei dvarponiams.

Kai kurių vietų kolonizaciją žymiai paspartino XVII amžiuje įkurtieji vienuolynai. 1667 m. sausio 6 d. karaliaus Jono Kazimiero aktu buvo įkurtas Vygriuose kamandulių vienuolynas. Prie Vygrių ežero statybos darbininkams buvo įkurti Šventosios Magdalenos (Magdalenavo) ir Burdiniškės kaimai. Kamanduliams priklausė nepaprastai dideli žemės plotai, kuriais jie uoliai rūpinosi. Šie vienuoliai ne tik modernino žemdirbystę, bet įsteigė Vygriuose ir apylinkėje mokyklų.

"Deja, jie nebuvo lietuviai, tai ir lietuviškiems reikalams buvo svetimi. Nesistengė suprasti lietuvio valstiečio sielos gelmių, jų reikalų. Ypač lenkinimo banga per šį vienuolyną plito jo žydėjimo metu — XVIII a. Tebuvo lenkiški pamokslai, giedojimai; tikinčiuosius tik lenkiškai mokė poterių bei kitų maldų; netgi namuose draudė lietuviškai melstis. Būdami svetimšaliai, neįsitraukė į šio krašto žmonių

reikalus, nesimokė lietuviškai; savo turtų viršininkais bei prievaizdais skirdavo ne vietinius, o tik svetimtaučius, atėjūnus; lietuviais nepasitikėjo, draudė savo tarnautojams su vietos žmonėmis lietuviškai kalbėtis. Kadangi ši Sūduvos dalis nebuvo toli nuo Mozūrijos, į Vygrių apylinkes pritraukė ir čia įkurdino mozūrų ūkininkų, darbininkų, valdininkų. Turėdami didelę dvasinę ir ekonominę įtaką, būdami baudžiaviniai valstiečių savininkai, veikiai jie aplenkino ar sulenkino plačias apylinkes: Vygrius, Suvalkus, Jeleniavą, Kalietninką, Ščėbrą, Teoliną, net Krasnopolį ir kitas vietoves".[430]

Su kamandulių veikla susijęs ir Suvalkų miesto įkūrimas.

"XVI a. paežerės aukštuma šių dienų Suvalkų apylinkėje buvo apaugusi didele giria, po kurią buvo išsimėčiusios negausios ir nedidelės sodybos. Šių sodybų gyventojai buvo lietuviai, mozūrai ir palenkiečiai . . . Tada (XVIII a., A.R.) taip pat atsiranda Suvalkų kaimas, apgyventas mozūrų ir palenkiečių, įkurdintų čia kamandulių".[431]

Taip pat ir kiti istorikai (A. Polujanskis, dr. J. Totoraitis) mano, kad Suvalkų kaimas teįsikūręs tik XVIII a.[432] Kamandulių viršininkas Ildefonsas Suvalkų kaime pastatė bažnyčią ir 1710 m. išgavo iš karaliaus privilegiją miestui steigti.

Suvalkų vardas lietuviškos kilmės. Lenkų istoriko A. Polujanskio[433] ir kitų[434] nuomone, reiškia kaimą, į kurį visokie ateiviai buvo "susivilkę", tad ir pati gyvenvietė seniau buvusi vadinama "Susivilkais". Vis dėlto ar tik nebus tikresnis kitas šio vardo aiškinimas. Simno dzūkai ir dabar "suvalkais" tebevadina sumestų įvairių daiktų krūvas bei kupetus, tad ir naujai įkurtas kaimas vardą bus gavęs nuo paupiais suvelkamų transportui medžių krūvų — sąvalkų.[435]

Apie Seinų, kito reikšmingo Sūduvos miesto, pradžią seniausia žinia siekia 1522 m., kai karalius Žygimantas Senasis paskyrė kunigaikščiui Jonui Vyšniaveckiui pusę kvadratinės mylios miško plotą Perlamo girioje. Ten šis didikas įkūrė dvarą. 1563 m. karalius Žygimantas Augustas Seinams suteikė miesto teises. 1602 m. Seinai tapo Vilniaus domininkonų nuosavybe. Domininkonai turėjo irgi labai daug turtų. Jie rūpinosi ir tolesniu Seinų augimu ir 1768 m. Seinuose netgi įkūrė aukštesniąją mokyklą. Tiek ši mokykla, tiek ir jos tolesnieji tęsiniai buvo lenkiški, nuo 1863 m. surusinti.

Augustavas, trečias žymesnis pietinės Suvalkijos miestas, atsirado krašto kolonizacijos pradžioje. Lenkų istorikai miesto įkūrimo pradžią sieja su 1526 ar 1527 m. toje vietoje įkurta smukle.[436] Miestas buvo kuriamas patogioje vietoje, prie didelių kelių ir perėjimo per Mėtos upę. 1557 m. karalius Žygiman-

tas Augustas miestui suteikė Magdeburgo miesto teises. Pagal Liublino unijos sutartį dar tais pat 1569 Liublino unijos metais nuo Lietuvos buvo atskirta ir prijungta prie Lenkijos Pagirio sritis, su ja drauge ir Augustavo miestas. Nauja Lietuvos-Lenkijos siena buvo išvesta Mėtos upe. Miestas atiteko Lenkijai, o miesto kapinės liko Lietuvos pusėje.[437]

Augustavo miestas buvo įkurtas pietinėje etnografinės Lietuvos dalyje, toje vietoje, kur eina lietuvių-slavų kalbų siena. Pirmieji jo gyventojai buvo lietuviai, lenkai, gudai.[438]

Senuosius Augustavo apskrities gyvenyojus sūduvius (jotvingius) XIII a. išnaikino lenkai, rusėnai, kryžiuočiai. Pietinę apskrities dalį kolonizavo mozūrai, šiaurinę lietuviai, rytinėje apsigyveno šiek tiek gudų. Kolonizacija buvo vykdoma XV-XVII a.[439]

Per trečiąjį Lenkijos-Lietuvos padalinimą Užnemunė atiteko Prūsijai. Prūsijos valdžia stengėsi čia kurdinti vokiečius ir kraštą izoliuoti nuo likusios Lietuvos. 1798 m. Prūsijos vyriausybės rūpesčiu buvo įkurta Vygrių vyskupystė, kuriai priklausė ir Užnemunė. Valdžia nusavino didelius kamandulių vienuolyno turtus, kad tariamai iš tų pajamų galėtų apmokėti vyskupo išlaikymą.

1807 m. Napoleonas įkūrė vasalinę Varšuvos kunigaikštiją, į kurią įėjo ir Lietuvos Užnemunė. Vienos kongresas 1815 m. vietoje Varšuvos kunigaikštijos sudarė Rusijos imperijai priklausančią autonominę Lenkijos karaliją, kuriai taip pat buvo priskirta ir Lietuvos Užnemunė.

Po 1831 m. sukilimo Lenkijos karalija buvo panaikinta. Buvo įvesta rusiška gubernijų administracija. Suvalkai 1837 m. buvo priskirti Augustavo gubernijai, bet buvo jos centru (nuo 1867 m. ir pati gubernija gavo Suvalkų vardą). Gubernijos miestu tapusiuose Suvalkuose "gyventojų sudėtyje randame lietuvius, lenkus, žydus, vokiečius ir totorius", kaip informuoja XIX a. pabaigos geografinis lenkų žodynas.[440] Tautybių proporcijos to meto šaltiniai, tiesa, nepaduoda, tačiau čia minėtas žodynas lietuvius mini pirmojoje vietoje.

Sukūrę Suvalkuose krašto administracijos centrą, rusai sutelkė ten daug rusiškos kariuomenės ir valdininkų. Kai kurias Sūduvos vietas jie kolonizavo sentikiais. Tuo būdu į devynioliktojo amžiaus pabaigą teritorijoje, apėmusioje buvusiųjų Suvalkų, Seinų, Gardino ir Augustavo apskričių dalis, buvo susidariusi labai mišri etnografinė gyventojų sudėtis. Miestuose ir miesteliuose vyravo žydai. Šalia jų, miestiečių dalį sudarė

mozūrų kilmės, iš dalies ir sulenkėję gyventojai, be to, rusų valdininkai ir vokiečių amatininkai.

Po 1905 m., leidus lietuvišką spaudą, krašte prasidėjo tautinė kova dėl kalbos vartojimo. Seinuose aiškiai vyravo lietuviai, Gardine — "surusėję gudai" ar "sugudėję rusai", Augustave — mozūrai, o Suvalkuose — "kresininkai" — "nutautę lietuviai, arba kolonizuoti senos Lenkijos valdininkai, dabar oficialūs Rusijos miestiečiai".[441] Šitaip skirtingą miestų gyventojų etninę sudėtį daugiausia nulėmė istorinis kaimų kolonizacijos procesas.

"Seinus maitina dzūkai, gan tvirtai išsilaikę ne tik Juodosios Ančios rubežiais, bet ir Sapackinės iškyšulyje. Gardino pakraščiuose esama gana daug gudų-pravoslavų ir sentikių — kolonistų. Kas liečia Augustavą, tai iš pietų, atseit Rajgrodo-Augustavo linija, čia važiuoja mozūrai".[442]

Nuo 1905 m. lietuviai Suvalkuose neblogai veikė, tačiau didelių rezultatų pasiekti negalėjo, nes veikimo centras buvo Seinuose.[443] Vadinamus "kresovcus", lenkus Suvalkuose atstovavo vienas kitas lenkiškai kalbąs laisvų profesijų inteligentas (keletas gydytojų, advokatų), pora valdininkų ir ypač gausūs ten atsilankantieji įvairiais reikalais dvarininkai. Mat, Suvalkuose buvo apygardos teismo civilinis skyrius, hipoteka, draudimo nuo ugnies Varšuvos filialas. Vėliau atsirado aukštesniųjų mokyklų.[444] Gyventojai buvo pasidavę lenkinamai šių dvarininkų įtakai: kiekvienas katalikas turėdavo virsti "lenkų tikėjimo" žmogum, lenku, ir kiekvienas lietuviškai kalbąs gaudavo "chlopo" (mužiko, prasčioko) vardą.[445]

Seinuose tautinio lietuvių atgimimo žymių pastebime jau nuo XIX a. vidurio. Tada 1826 m. iš Tikocino į Seinus atkeltojoje kunigų seminarijoje ėmė reikštis lietuviška dvasia. 1905 m. seminarijos profesoriai ir kiti kunigai įsteigė svarbią draugiją lietuviškoms knygoms leisti.[446] Nuo 1906 m. kovo 31 d. buvo leidžiamas tuo metu ir visoje Lietuvoje daugiausia skaitomas savaitraštis "Šaltinis", kurio tiražas prieš Pirmąjį Pasaulinį karą buvo išaugęs ligi 15.000. Seinuose veikęs draugijos "Žiburio" skyrius steigė pradžios mokyklas, vėliau ir gimnazijas, skaityklas, ruošė kursus. Seinai prieš Pirmąjį Pasaulinį karą buvo tapę trečiu (po Vilniaus ir Kauno) atgimusios Lietuvos žymiuoju kultūros centru.

Per Pirmąjį Pasaulinį karą užėmę Sūduvą, vokiečiai įvedė joje karinę administraciją, išskyrė ją iš buvusios Lenkijos karalystės ir įjungė į Obosto sritį sudariusią Lietuvą. Vokie-

čiai buvo paruošę planų jų užimtai Lietuvai, tad ir Sūduvai, išlaikyti reichui ir jai kolonizuoti. Pralaimėję karą, jie turėjo užimtąsias šalis apleisti.[447]

Nepaisant ilgų ir sunkių Pirmojo Pasaulinio karo kautynių, Augustavo miškų ir apylinkių tautinės gyventojų sudėties mišrumas nebuvo pasikeitęs. Nebent keletas tūkstančių stačiatikių ir sentikių nebegrįžo į senas gyvenamas vietas. Tik kultūrinis krašto lygis labai krito. Inteligentijos tiek sumažėjo, jog normalus krašto gyvenimas pasidarė tiesiog nebeįmanomas.

Karinis ir politinis lietuvių ir lenkų organizavimasis. Į 1918 m. pabaigą pietinės Sūduvos likimu susirūpino lietuviai, lenkai, iš dalies net ir bepradedą tautiškai sąmonėti gudų inteligentai, nors jų liaudis dar buvo nesusipratusi. Nors vokiečiai iš krašto dar nebuvo pasitraukę, tačiau buvo pradėta rinkti parapijų komitetai. 1918 m. lapkričio 17 d. buvo išrinkti Kapčiamiesčio ir Kučiūnų lietuvių komitetai, netrukus buvo išrinkta visa eilė ir kitų Seinų apskrities komitetų.[448]

Komitetai buvo pradėję organizuoti miliciją. 1918 m. gruodžio 10 d. į Seinus suvažiavę parapijų įgaliotiniai išrinko Apskrities Komitetą, kurio vienas svarbiausių rūpesčių buvo suorganizuoti karinę pajėgą tvarkai palaikyti krašto viduje ir gintis nuo lenkų. Komitetas tuojau nutarė organizuoti Seinų mieste daugiau milicininkų-savanorių. Tam reikalui komitetas 1918 m. gruodžio 13 d. nutarė apdėti ūkininkus po 20 kapeikų nuo margo, namų savininkus ir kitus verslininkus atskiru mokesčiu.[449] Per parapijų komitetus ir veiklesnius asmenis buvo paskleisti atsišaukimai, raginimai stoti į miliciją.

Pirmomis dienomis teįstojo į miliciją vos keletas vyrų, kurie sudarė milicijos pradžią. Jiems apginkluoti buvo gauta keletas šautuvų ir keli šoviniai. Milicijai vadovauti komitetas pakvietė tris buvusios rusų kariuomenės karininkus — Asevičių, Giedraitį ir Kalinauską. Gyviau kariškai organizuotis paskatino pirmas susirėmimas su lenkais. 1919 m. sausio pirmomis dienomis buvo gauta žinių, kad lenkai rengiasi per Tris Karalius atvykti iš Suvalkų ir Augustavo, nuginkluoti lietuvių miliciją ir užimti Seinus. Kadangi mūsų milicininkų buvo dar labai mažai, be to, jie buvo ginkluoti tik keliais šautuvais, kuriems trūko šovinių, tai buvo kreiptasi į Alytų, kaip į artimiausią kariuomenės organizavimosi centrą, prašant suteikti paramos. Pulko vadas negalėjo suteikti pagalbos, nes pulkas tebebuvo pačioj užuomazgoj ir pačiam Alytui grėsė pavojus. Sei-

niškių atstovas buvo prašomas atsiųsti į pulką daugiau savanorių, kuriuos pulkas apmokys ir grąžins į Seinus.

Milicijos vadai karininkai išvyko į aplinkinius miestelius kviesti gyventojų, kad minėtą dieną į Seinus susirinktų ko daugiausia lietuvių. Nors paskirus ūkininkus surinkti buvo neįmanoma, tačiau laukiamą dieną į Seinus suvažiavo daug lietuvių. Lenkų privažiavo dar daugiau. Pasklido gandai, kad lenkų tarpe esama daug civiliai aprengtų Suvalkų ir Augustavo milicininkų. Po pamaldų išėjusį iš bažnyčios lietuvį milicininką apstojo lenkai ir ėmė plėšti nuo rankovės ženklą. Milicininkas reagavo kumščio smūgiais. Ir kitus pakliuvusius milicininkus apsupo lenkų minia, ir po kelių šūvių į viršų prasidėjo kumščiavimasis. Tuojau atsirado ir vokiečiai su kulkosvaidžiais, įsakė miniai skirstytis ir paleido kelis šūvius į viršų. Po kelių minučių aikštė buvo tuščia. Taip laimingai lietuviams baigėsi pirmas "mūšis" su lenkais.[450]

Po šio įvykio milicininkų skaičius veikiai keleriopai padidėjo. Atsirado ir šautuvų, tačiau jų pakako vos trečdaliui milicininkų. 1919 m. sausio 15 d. Seinų apskrities komisaras dr. Narkevičius jau rašė Vidaus Reikalų Ministerijai:

"Piliečių apsaugai laikinai suorganizuota iš apskrities gyventojų milicija iš 150 asmenų, bet kadangi Seinų apskričiui graso pavojus iš lenkų pusės, tai manoma padidinti ją ligi 300 žmonių arba daugiau. Dalis milicijantų paskirstyta jau po miestelius tvarkai laikyti, o kita dalis dar lavinama Seinuose. Milicijantams lavintis yra pakviesti trys buvusieji rusų armijos oficieriai — Asevičius, Giedraitis ir Kalinauskas. Viršininku milicijos yra išrinktas Asevičius, o Giedraitis ir Kalinauskas jo padėjėjai. Išlaikymui dabar esamos milicijos mėnesiui reikia ne mažiau 16.000 rub. Padidinus skaičių milicijantų, išlaidos beveik bus dvigubos".[451]

Padidėjus milicininkų skaičiui, drauge ir pavojui didėjant, 1919 m. sausio antrojoje pusėje pradėta iš milicininkų organizuoti Seinų karo komendantūra. Milicininkai galėjo pasirinkti: likti ir toliau tarnauti milicininkais, ar stoti į komendantūrą kareiviais-savanoriais.[452] Daugumas pasirinko komendantūrą. Milicijoje telikę kokie 65 vyrai. Kareivius iš milicijos išskyrus, buvo atskirta ir vadovybė. Komendantu buvo paskirtas karininkas Asevičius, jo padėjėjais (kuopų vadais) karininkas Giedraitis ir Kalinauskas. Milicijos vadu buvo pakviestas buvęs mokytojas Liaukevičius.[453] Taip sausio antrojoje pusėje Seinuose buvo įsteigtos dvi komendantūros kuopos, kurias sudarė savanoriai kareiviai.

Kuriantis nepriklausomai Lietuvai, Seinų krašte, šalia

milicijos ir kareivių savanorių, ėmė rastis ir partizanų. Pirmą partizanų dalinį (60 vyrų) dar 1918 m. pabaigoje suorganizavo Kučiūnų klebonas kun. Juozas Galeckas. Apie tą patį laiką partizanų būrį suorganizavo ir vikaras kun. Juozas Juozaitis. Šie abu kunigai buvo labiausiai pasižymėję kovose su lenkais lietuvių partizanų vadai.[454]

Žinoma ir daugiau to meto Seinų apskrities lietuvių partizanų būrių steigimo pavyzdžių. Uolus partizanų organizacirius buvo Veisiejų valsčiuje didelio, vien lietuvių gyvenamo Šadžiūnų kaimo mokytojas Jurgis Ramanauskas. Sudaręs Šadžiūnuose "kaimo savanorių" būrį, tokius pat būrius jis ėmė steigti ir kituose aplinkiniuose kaimuose.[455]

Entuziastingas partizanų ir šaulių organizatorius ir kovotojas buvo 1919-1923 m. Seinų, Suvalkų ir Augustavo apskrities švietimo ministerijos įgaliotinis Jonas Dereškevičius. Jis "nepriklausomybės kovų metu organizavo šaulius ir gynimo komitetus, vadovavo šauliams kautynėse, rinko savanorius kariuomenei ir policijai".[456] Nors kareivių, milicininkų ir partizanų uždaviniai buvo kiek skirtingi, tačiau 1919 m. Seinų krašte visi jie veikė išvien, darniai bendradarbiaudami ir vieni kitus paremdami.[457]

L e n k ų o r g a n i z v i m a s i s. Dar net kiek anksčiau negu lietuviai Seinų apskrityje pradėjo organizuotis ir lenkai. Jau 1918 m. spalio mėn. Kapčiamiesčio valsčiuje lenkai buvo įsteigę savo paštą ir komitetą, bet kiek vėliau įsteigtas lietuvių komitetas nukonkuravo lenkiškąjį. 1918 m. apie Kalėdas lenkų agitatoriai kurstė vietos gyventojus, kad išvytų lietuvių komitetą Leipalingyje ir jo vietoje įsteigtų lenkiškąjį. Vietos klebono ir vaistininko Laukaičio suorganizuotasis komitetas veikė gerai ir šios agitacijos nebuvo paveiktas. Lazdijų miestelyje ligi 1919 m. rugpiūčio mėn. 23 d. lenkų "sukilimo" slaptai veikė lenkų komitetas. Pietiniame Seinų apskrities pakraštyje Beržininkų, Gibų ir Krasnapolio valsčiai suorganizavo savo komitetus ir atsisakė dėtis prie Lietuvos. Į šiuos iš pradžių savarankiškai veikusius valsčius buvo pasiųsta lietuvių milicija, kuri ten veikė iki 1919 m. rugpiūčio 23 d. lenkų užpuolimo. Net ir į Seinus buvo atvykęs lenkų agentas Sadovskis. Jis sakėsi esąs Seinų storastos paskirtas apskrities viršininko pareigoms eiti. Sadovskis kalbino lietuvių komiteto žmones dėtis prie lenkų, net gąsdino Varšuvos intervencija, tačiau lietuvių valdžios atstovai atsisakė su Sadovskiu tartis ir paprašė jį tuojau nešdintis iš Seinų krašto.[458]

Lenkai dvarininkai buvo už lietuvius turtingesni. Jie galėjo

savo akcijai daugiau pinigų išleisti ir daugiau ginklų nusipirkti. Vis dėlto pati Sūduvos "laisvinimo" iniciatyva ėjo ne tiek iš čiabuvių, kiek iš Varšuvos. 1919 m. sausio pirmojoje pusėje vyriausias Lenkijos POW komendantas kpt. Adomas Kocas, pasikvietęs pas save karininką A. Rudnickį, įsakė jam perimti Suvalkų ir Kauno POW apygardos vadovavimą.[459]

Iš vyriausiojo POW komendanto ir kariškų įstaigų Rudnickis gavo šitokius savo veiklai nurodymus:

"Paimti stipriai nagan esančią organizaciją, išvystyti ją kuo labiausiai, paruošti ją ginklu išstumti okupantams. Teritoriją užvaldyti politiškai, įsąmoninti ir suvienyti tautiškai. Bendradarbiauti su vietinėmis lenkų "valdžiomis" ir padėti joms plėstis — būti joms akstinu veikti ir ištverti. Informuoti iš visos Rytprūsių teritorijos, Lietuvos — net iki Vilniaus . . ."[460]

Sausio 18 d. Rudnickis jau išvyko į Sūduvą perimti savo naujų pareigų. Tenai jis radęs visai nepatenkinamą padėtį. "Ligtolinis POW apygardos komendantas Aleksandras Putra (vėliau lenkų socialistų liaudininkų "Piast" seimo atstovas) visiškai nebuvo padėties viešpats ir neveikliai žiūrėjo į įvykių eigą". 1918 m. lapkričio mėnesį vokiečiai patys suorganizavę Seinų, Suvalkų ir Augustavo apskričių teritorijose endeko A. Svidos vadovaujamą vadinamąją "Laikinąją Piliečių Tarybą", tikėdamiesi, pagal Rudnickį, kad "ji neišlaikys savo rankose vairo ir bus vokiečių okupantų organizuotos Lietuvos praryta". Vis dėlto šios tarybos sukurtų ir Lenkijos respublikos vardu veikusių organų "funkcionavimas buvo beveik fikcija, nes tada vokiečių okupantų ranka darė, ką norėjo".[461]

Šitą "Piliečių Tarybą" Rudnickis taip apibūdina:

"Susidedanti iš beveik išimtinai kraštutinių konservatyviųjų ir dešiniųjų elementų, išgąsdinta iš rytų atslenkančios bolševikinės invazijos — vedė pražūtingą "socialinę politiką". Nors Suvalkijoje tik minimaliniame negausių bežemių ir bedarbių nuošimtyje tepasireiškė komunistinimo tendencijos — taryba kiekviename žingsnyje matė bolševizmo šešėlį. Berods vienintėlė išimtis Valerijonas Romanas buvo per daug atskirtas, kad prieš šitą kryptį galėtų iš tikrųjų sėkmingai veikti. Tokia padėtis sukėlė darbininkų sluoksnių ir daugumos valstiečių visišką ir vis didėjantį nepasitikėjimą taryba".[462]

Rudnickis kelia aikštėn dar vieną jo darbą sunkinančią tarybos savybę: "Kai pridėsiu, jog taryba neslėpė savo nepasitenkinimo komendanto Pilsudskio asmeniu — yra aišku, kad darbo pradžia ir išjudinimas sutiko didelius sunkumus".[463]

Ir vis dėlto, nepaisant sunkumų, darbas buvo išjudintas, paties Rudnickio pasisakymu, "pirmiausia dėl didesnio patriotizmo plačiųjų

gyventojų sluoksnių, kurie ilgisi nuoseklaus, žinoviškai dirbamo darbo, kuris priartintų išvadavimą, bei dėl keleto paskirų vietinių asmenų ir kpt. Adomo Koco man atsiųstų žmonių, kurie atsidėjo darbui su visišku užsispyrimu ir pasiaukojimu".[464]

Rudnickiui tekę įtempti jėgas vykdant organizacinį, politinį ir "plačios žvalgybos" darbą. Net ir "komendanto, t.y. Pilsudskio politinė akcija nesutikusi jokių kliūčių dėl "visuomenės opinijos ir mano asmeninio spaudimo į tarybą, dėl nuolatinio jos raginimo".[465]

Kad Rudnickiui, vykdant Pilsudskio politiką, pasisekė sujungti visas, kad ir negausias, Sūduvos lenkų politines jėgas, yra visai natūralu. Palyginkime Pilsudskio vykdomą politiką jo okupuotame Vilniaus krašte su jo atstovo Rudnickio vedama politika vokiečių okupuotoje Sūduvoje. Norėdamas etnografinės Lietuvos pagalba atgaivinti Didžiąją Lietuvos Kunigaikštiją ir ją pajungti Lenkijai, Pilsudskis savo balandžio mėnesio Vilniaus atsišaukime minėjo krašto gyventojų apsisprendimo teisę ir buvo linkęs Vilniaus kraštui suteikti atskirą valstybinį teisinį statusą. Ir vis dėlto jo vietininkas Vilniuje Osmolovskis, Pilsudskiui nenorint ar negalint, Vilniaus krašte vykdė ne Pilsudskio skelbtąją, bet grynai endekišką politiką. Per pilsudskines organizacijas ir Vilniaus krašto administracinius organus jis organizavo visokeriopą krašto gyventojų akciją už tiesioginį priklausymą Lenkijai.

Sūduvoje Pilsudskio politika buvo dar nenuoseklesnė. Čia pilsudskinės politikos vykdytojas ir Pilsudskio įkurtosios POW organizacijos aukštas pareigūnas Rudnickis nė kiek nebesirūpino palenkti lietuvių prie savo politinių planų net ir išviršiniai. Net jokio gyventojų apsisprendimo nebeminėdamas, jis aiškiai vykdė endekišką, inkorporacinę politiką. Sūduvos dvarininkai, norėdami išsaugoti neliestus savo dvarus, jau tuo pačiu buvo Lenkijos šalininkai ir pritarė inkorporacijai.

Rudnickis tvirtina, kad pirmomis kovo mėnesio dienomis suvalkų POW apygarda buvusi jau atkurta. Ši apygarda buvo taip organizuota: apskritis (obwód) l. Augustavas(padalinys (podobwód) II. A. Račkos, padalinys II. B. Augustavas pietūs, padalinys II.C. Augustavas šiaurė; apskritis II Suvalkai: padalinys II.D. Seinai, padalinys II.E. Suvalkai.

Rudnickio veikimo plotas nesiribojo Sūduva. Šią tolesnę savo veiklą POW vadovas šitaip apibūdina:

"Kartu mano organizaciniai čiuptuvai siekė Lietuvos gilumą, Kauną ir plotus į šiaurę bei rytus nuo jo. Reikėjo tik turėti pakankamų žmonių pajėgų Suvalkams ir Kaunui, šiem dviem lenkiškiem centram, susegti stipriomis organizacinėmis sankabomis per lie-

tuviško veido teritoriją. Tad pradėjau energingai traukti pas save šias lenkų pajėgas, išbarstytas po lenkiškas salas lietuviškos daugumos tarpe".

Po pusantro mėnesio veiklos Rudnickis suorganizavęs 1200 žmonių su viršum tikrojoje Suvalkų apygardoje ir apie 600 sutelkęs Kauno srityje (podokręg).[466] Kad to meto nepriklausomoje Lietuvoje per taip trumpą laiką Rudnickis būtų galėjęs priorganizuoti 600 lenkiškų šnipų, partizanų, ar kaip juos bepavadintume, sunku tikėti. Juk net gegužės mėnesį Kauno POW sritis, jau paversta apygarda, pradėjusia smarkiai veikti, teturėjo apie 100 narių, liepos pabaigoje ji, organizuojama intensyviai ir vietoje, išaugo tik iki 226 narių, ir netgi prieš pat bandymą sukilti rugpiūčio pabaigoje, pasiekusi didžiausią skaičių, ji teturėjo vos 435 narius. Kadangi šis kauniškių lenkiškų pajėgų skaičius nepaprastai išpūstas, tai tenka rimtai abejoti ir dėl kai kurių kitų Rudnickio paduodamų skaičių tikrumo.

Perimdamas lietuvių-gudų divizijos vadovavimą, gen Šeptickis kovo 12 d. pareikalavo iš Rudnickio, kad jis 1. sudarytų "patikimą jo kairiojo sparno apsaugą", 2. kad jis žvalgytų, taip pat ir prieš jį, net ligi Vilniaus ir 3. kad jam siųstų ko daugiausia naujokų.[467]

Rudnickis giriasi savo žvalgybinio tinklo organizacija, apnėrusia Suvalkų, Kauno ir Vilniaus kraštą: "Kadangi siekiau nuo Vilniaus iki Palangos, tai ryšių-etapų tinklo sudarymas pareikalavo aibės darbo ir energijos, tačiau sudaryto tinklo lygis atitiko uždavinį".[468]

Balandžio 10 d. iš Kauno į Suvalkus atvyko lenkų šnipė (kurjeris) Jadvyga Pulavska. Kitą dieną ji turėjo iš Kauno POW gautas ir Suvalkuose papildytas svarbias žinias nuvežti į Varšuvą, tačiau naktį balandžio 10-11 d. ji buvo vokiečių policijos suimta. Buvo suimta ir keletas instruktorių. Iš Lenkijos tik ką gautą Rudnickio pavaduotoją ltn. (poručniką) Tadą Kovalskį po kratos policija paleido, bet jis toliau gyveno policijos priežiūroje. Rudnickis nebuvo suimtas, nes jis tą naktį nakvojo naujausiame iš savo keturių nuomojamų butų, apie kurį vokiečių policija dar neturėjo žinių. Kadangi policijos prezidiumas viešai paskelbė, kad Rudnickis ieškomas, ir nustatė 25.000 rublių dovaną už jo radimą, tai jis persikėlė į Rytprūsių Raigardą, ten organizavo POW ir iš ten vadovavo Suvalkų POW apygardai. Jo pavaduotoju Suvalkuose buvo jaun. ltn. Vaclovas Zavadskis. Raigarde suorganizuotam batalionui vadovavo jaun. ltn. Liudvikas Smolenis. Kaime Tajno

buvusi suorganizuota partizanų kuopa su raitininkų daliniu, vadovaujama jaun. ltn. Pravdziko.[469]

Dar kartą tenka pabrėžti, kad Sūduvos POW darbas buvo vadovaujamas, skatinamas ir remiamas Varšuvos. Iš Lenkijos buvo atsiųstas pats POW komendantas A. Rudnickis, jo padėjėjai karininkai, karinio apmokymo instruktoriai, nors jų ir nepakakdavo ir dėl jų trūkumo Rudnickis savo atsiminimuose nekartą skundžiasi.[470] Iš Varšuvos buvo gabenamos lėšos visai POW veiklai, ypač šnipinėjimo tinklui ir etapo punktams organizuoti ir išlaikyti. Iš Lenkijos buvo gabenama slaptai ir įvairi propagandinė literatūra.[471]

Šalia vieno kito pasirodžiusio leidinėlio, nuo 1919 m. gegužės 8 d. Suvalkuose pradėtas leisti savaitraštis "Ziemia Suwalska". Savaitraščio paskirtis matyti iš pirmojo numerio, kuriame pati redakcija pasisako:

". . . iš ilgos vergovės kyla ir statoma mūsų Tėvynė, Laisva, Suvienyta . . . Turime ją (piliečio pareigą, A.R.) suprasti juo labiau, kad šis žemės ruožas grynai lenkiškas, yra Respublikos pakraščiuose, kad kaip tik čia, artimoje kaimynystėje su mumis gyvena lietuvių tauta. Kaip į savo kaimyną tiesiame savo ranką. Tačiau drauge perspėjame dėl bet kurių pretenzijų — kokios jos bebūtų — į lenkiškumą mūsų žemių, kurios lenkiškos neginčijamai buvo ir bus . . . Norime, kad (šis laikraštis, A.R.) būtų mūsų bendradarbiavimo statant Tėvynę išorinė išraiška".[472]

Jau visai atvirai dėl savaitraščio paskirties, pobūdžio, leidėjo ir redakcinės sudėties pasisakoma laikraščio numeryje, išėjusiame rugpiūčio 24 d., tad tik ką vokiečiams iš Suvalkų išėjus ir lenkų kariuomenei juos užėmus:

"Šiandien kalbame jau atvirai, kad mūsų laikraštis buvo įsteigtas iniciatyva organizacijos, turinčios "Pakraščių Sargybos" vardą, ir jos buvo šelpiamas pinigais . . . Dabar išaiškiname, kad tai yra organizacija, laikanti savo uždaviniu būti visur mūsų valstybės pakraščiuose, siekiant stiprinti lenkiškumą ten, kur jam gresia pavojus, ar tai organizuojant visuomeninį ir politinį gyvenimą, ar tai gelbstint eile leidinių, kaip brošiūrų ir laikraščių. Čia kaip tik turi išsiplėsti kultūrinis gyvenimas, iš čia turi sklisti mūsų įtaka į šiaurę ir pasiekti tuos lenkiškus punktus, kurie išmėtyti lietuvių tarpe. Viena iš priemonių šiam tikslui pasiekti yra spauda, yra laikraštis. Ir todėl "Pakraščių Sargyba" nusprendė jį įsteigti jau tada, *kai Suvalkijos likimas tebebuvo dar abejotinas, kai čia turėjome vokiečių okupaciją, o po to lygiai neprašytus svečius, lietuvius* (mano pabraukta, A.R.). "Pakraščių Sargyba", puikiai suprasdama, kad *viena iš akivaizdžiausių išorinių lenkiškumo apraiškų yra laikraštis* (mano pabraukta, A.R.), jau gegužės mėnesį ryžosi pradėti šią leidybą".[473]

Tame pat straipsnyje duodama ir redakcinio komiteto sudėtis. Du redaktoriai, būtent Z. Kmita ir Tadas Katelbachas, buvo iš Varšuvos siųstieji slaptai veiklai asmenys, kiti du — Henrikas Betto ir dr. Boleslovas Senkevičius buvo vietiniai. Vienas iš pačių aktyviausių redakcijos bendradarbių ir daugelio svarbių straipsnių autorius buvo iš Lenkijos atsiųstas POW veikėjas puskarininkis Leonardas Zažickis. Iš to matyti, kad ir laikraštį redaguojant daugiau svėrė atsiųstieji iš Lenkijos žurnalistai, negu vietiniai.[474]

Kaip iš cituotų pasisakymų aiškėja, savaitraščio paskirtis buvo lemiamai paveikti dar negalutinai išspręstą politinį pietų Suvalkijos likimą Lenkijos naudai. Tad vokiečiams apleidus Suvalkiją ir pačius Suvalkus užėmus lenkų kariuomenei, jis netrukus ir nustojo ėjęs, juoba kad ir santarvės valstybės pietų Suvalkijoje nustatė lenkams palankią demarkacijos liniją. Siekdamas savo užsibrėžto tikslo, laikraštis buvo pasišovęs ne tik stiprinti krašto lenkiškumą, bet ir to krašto ateitį sprendžiantiems veiksniams sudaryti įspūdį, kad Pietų Suvalkija ir kultūriškai yra tikrai lenkiška, jei vietinės lenkų pajėgos išgali leisti net savo savaitraštį. Tačiau iš tikrųjų, kaip matėme, tiek karinė, tiek politinė ir kultūrinė lenkų veikla to meto pietinėje Sūduvoje rėmėsi ne tiek vietinėmis, kiek iš svetur atsiųstomis jėgomis. Ta veikla buvo ne tik Varšuvos finansuojama, bet ir iš Lenkijos atsiųstų instruktorių, pajėgių žurnalistų ir žvalgybos agentų vadovaujama.

Tenka pripažinti, kad bent pirmųjų šio savaitraščio numerių dvasia lietuvių atžvilgiu gan taikinga. Jau pirmame savaitraščio numeryje T. Katelbachas rašo:

"... iki to laiko (Lietuvos-Lenkijos klausimo, A.R.) sprendimo reikia rasti kokį nors būdą mums ir lietuviams sugyventi, kad būtų užbėgta už akių kilti taip nereikalingiems būsimo abiejų tautų santykiavimo antagonizmams . . . Reikia, kad būtų pagaliau bendrai suprasta ši sena tiesa: kiekviena bundanti gyventi tauta turi šio gyvenimo aušroje kurti tokias sąlygas, kad ji galėtų laisvai stiprinti savo valstybingumo patvarumą užsienio atžvilgiu. Užtat ji turi vengti kaimyninių, išorinių ginčų. Tai taikoma tiek mums, tiek lygiai ir lietuviams, rusinams, čekams. Šio pagrindinio dėsnio supratimas ir jo įskiepijimas į mases palengvins pagrindą susiprasti, nenustatant tuo tarpu formų, kuriomis jis bus įvykdytas".[475]

Apskritai, šiame straipsnyje Katelbachas pasireiškė kaip unijos šalininkas, pilsudskininkas.

Unija perša ir kiti šio savaitraščio pirmųjų numerių straipsniai. Viename jų, [476] aptarus daugiametį tautų bendradarbiavi-

mą ir to bendradarbiavimo naudą, rašoma, kad padėtis pablogėjusi,

"kai svetima ranka pradėjo susibroliavusias tautas valdyti, atsirado mums anksčiau niekada nežinomi antagonizmai lietuviški ir rusiniškai lenkiški. Bet . . . turėkime viltį. Šis antagonizmas, dirbtinai išugdytas mums priešiškų išorinių veiksnių, gal nėra vėl mums toks pavojingas, kadangi jis istoriškai nepateisinamas ir turi dingti, kaip tik svetima ranka nustos veikti. Nepaisant šio dirbtinio lietuvių ir rusinų antagonizmo, unija tačiau tvirtai tebesilaiko ir turėkime viltį, ateis momentas, kada jos ryšiai vėl visa jėga užsimegs".

Tiek šio straipsnio autorius, tiek ir daugumas kitų laikraščio bendradarbių perša lietuviams uniją, laikosi nuomonės, kad tik rusų ir vokiečių intriga išskyrusi lenkų ir lietuvių tautas, ir nepajėgia suprasti atbudusių tautų atgimimo esmės. Vis dėlto, pirmuosiuose šio savaitraščio numeriuose bandoma rimtai nagrinėti politiniai klausimai. Pilsudskiui okupavus Vilnių, pvz., pasisakoma dėl abiejų atsišaukimų — dėl pilsudskinio ir dėl jau savo vietoje trumpai minėto Lietuvos Gynimo Komiteto atsišaukimo, protestuojančio prieš Vilniaus okupavimą. Dedamos net lietuviško atsišaukimo ilgesnės ištraukos, pvz.:

"Lietuvos piliečiai! Lenkijos imperialistai, siekdami užgrobti kuo didžiausio svetimų žemių ploto, pavergti svetimų tautų, įsiveržė į mūsų šalį ir stengiasi uždėti mums svetimo viešpatavimo ir agresijos jungą. Lenkų dvarininkai, išpenėti Lietuvos darbo žmonių nuosavybe ir triūsu, traukia iš Lietuvos visą laiką gyvybingiausias sultis, nori vėl grįžti prie savo darbo, nori pasiimti dvarus, kurie jau skirti mažažemiams ir bežemiams. Visi jie, pabėgę į Varšuvą, kala mums vergijos pančius".

Toliau atsišaukime sakoma, kad Lenkijos kariuomenė žengia į Lietuvą Lietuvos vyriausybei nesutikus ir kad negali būti jokio susitarimo, kol Lenkija "pripažins Lietuvą jos natūralinėse sienose su sostine Vilnium".[477]

Priešingos pusės tvirtinimus savaitraštis stengiasi, žinoma, sugriauti, apsiribodamas kartais kad ir trumpesnėm pastabom, pvz. kad ir tokia: "Mes einame į Lietuvą su nemirtingu šūkiu "laisvi su laisvais, lygūs su lygiais", bet ne grobti svetimos žemės ir nešti jos gyventojams naujų prisibijojimų. O jūs, ponai, nustokite sėti vėją, nes rinksite audrą".[478]

Gegužės pabaigoje ir birželio mėnesį santykiai tarp lenkų ir lietuvių pradeda įsitempti, nes artėja laikas, kada vokiečiams teks iš Sūduvos išsikraustyti ir tuo pačiu kada bus sprendžiama, kam teks pietų Sūduva — lietuviams ar lenkams. Pietų

Sūduvos valstybinio priklausymo, bent laikino, klausimas buvo šiek tiek susijęs ir su tą kraštą okupavusios vokiečių kariuomenės laikysena. Kalbėdamas apie lietuvių ir lenkų organizavimąsi Sūduvoje, Zaskevičius randa, kad "vokiečiai pasyvūs, t.y. nei kliudo, nei padeda: jiems, mat, rūpi tuo tarpu šio to prisigrobti ir išsivežti".[479]

Šis plk. Zaskevičiaus tvirtinimas tėra tik iš dalies teisingas, tad tenka jis patikslinti. Teisybė, kad 1919 m. pradžioje vokiečiams terūpėjo tik "šio to prisigrobti ir išsivežti" ir kad jie tuo tarpu niekam nekliudė organizuoti šiokią tokią savivaldą.[480] Tačiau taip buvo ne visada. Jau matėme, kad ligi 1918 m. pabaigos karinė okupacinė valdžia Tarybai nedavė reikštis ir kietai laikė valdžią savo rankose, nors centrinė Vokietijos valdžia Obosto valdomojoje teritorijoje "Litauen" formaliai ir buvo pripažinusi Lietuvos Tarybą. Obostas buvo linkęs net labiau palaikyti Lietuvos lenkus, negu lietuvius. Vis dėlto ir okupacinės valdžios taktika keitėsi. Po trumpo pirmųjų 1919 m. mėnesių "pasyvumo", 1919 m. kovo 23 d. vokiečių administracijos viršininkas parašė lenkiškai Laikinajai Piliečių Tarybai oficialų raštą, kuriame, tarp kitko, buvo skelbiama:

> "Buvusi kariškoje administracijoje Lietuvos teritorija po paliaubų buvo pavesta Tarybai kaip valdžiai, Vokietijos valdžios pripažintai, palaipsniui likviduojant vokiečių valdymą . . . Tik Taryba gali būti laikoma suvereninės valdžios atstove, kai tuo tarpu vietinėms valdžioms priklauso tik vietinis savivaldybinis administravimas".[481]

Viena priežastis atsirasti tokiam raštui, primenančiam, kas turėtų perimti pietinę Sūduvą, bus ta, kad lenkų-vokiečių santykiai turėjo tendenciją ne gerėti, bet blogėti. Lenkų kurtoji valstybė vis aiškiau reiškėsi kaip Vokietijos priešas. Tad savaime suprantama, kad vokiečiams nebuvo išskaičiavimo remti tokios valstybės įsigalėjimo. Antra priežastis galėjo būti ta, kad vokiečiai juto, jog, Rudnickiui į Sūduvą atvykus, lenkai pradėjo slaptai kariškai organizuotis ir kad tatai grėsė ir jų, kad ir laikinam, viešpatavimui Sūduvoje ir galėjo pasunkinti vokiečių kariuomenės evakuavimą iš Ukrainos.[482]

Šiaip ar taip, toks vokiečių administracijos raštas suteikė lietuviams šiokią tokią, kad ir laikiną, naudą. Pačioje gegužės pradžioje į Suvalkus atvyko pirmi lietuvių karininkai ir kareiviai, birželio viduryje — dvi kuopos.[483] Vis dėlto, šalia naudos, vokiečių kiek didesnis palankumas lietuviams galėjo būti ir bent kiek žalingas, nes tatai davė progos lenkams varyti Sūduvos gyventojų tarpe propagandą, kad lietuviai einą išvien

su vokiečiais ir kad išvaduoti nuo vokiečių okupacijos ir jų nedrausmingos kariuomenės plėšikavimų tegalėsianti tik POW.[484]

1919 m. birželio mėnesį politinė padėtis pietų Sūduvoje buvo ir šiaipjau palanki lietuviams. Kaip jau žinome, karinės prancūzų misijos viršininko plk. Konstantino Reboulio siūlymu birželio 18 d. nustatytoji demarkacijos linija lietuvių pusėje paliko beveik visą Sūduvą, išskyrus pietinę Augustavo apskrities dalį su pačiu Augustavu. Lietuviai į pietinę Sūduvą buvo ne tik įvedę kariuomenę, bet ir kūrė savo administraciją.[485]

Netrukus tačiau, kaip jau anksčiau buvo rašyta, prancūzų maršalas Fochas, lenkų karinių sluoksnių paveiktas, nustatė lenkams palankią liepos 18-26 d. administracijos liniją, atiduodamas jiems net ir grynai lietuviškus Seinus. Rudnickis visą lenkams palankaus Focho linijos nustatymo nuopelną priskiria savo vadovautos POW organizacijos akcijai.[486] Betgi čia tenka dar kartą pabrėžti, kad pietų Suvalkijos tolesnį likimą iš tikrųjų nulėmė kiti veiksniai, ir štai dėl ko: 1. Nors demarkacijos linijos klausimas iš esmės buvo politinis, bet taikos konferencija laikė jį ne politiniu, bet techniškai karišku klausimu, užtat tas reikalas ir buvo pavestas spręsti kariniams Antantės veiksniams. 2. Šią padėtį išnaudojo lenkų karinės misijos Paryžiuje viršininkas gen. Rozvadovskis, kreipdamasis tiesiog į maršalą Fochą. Šitaip Focho linijos nustatymo klausimą aiškina, kaip savo vietoje buvo minėta, ir lenkų istorikas Losovskis.[487] 3. Gen. Rozvadovskiui nebuvo sunku įtikinti maršalą Fochą reikalingumu paremti lenkų reikalavimus, nes prancūzai ir šiaipjau būdavo linkę juos palaikyti. 4. Lietuviai negalėjo apginti savo reikalavimų, nes Focho linija, kaip ir ankstyvesnioji, buvo išvesta nedalyvaujant lietuvių atstovams.

Šitaip maršalui Fochui nustačius demarkacijos liniją, ginčas dėl pietų Suvalkijos, turėjo, rodos, savaime atlyžti, juoba mažiau bebuvo pagrindo laukti dėl šios teritorijos valstybinio priklausymo ginkluoto konflikto. Juk lenkai gavo ne tik mišrius plotus, kur galėjo būti ir jų tautiečių dauguma, bet net ir Seinus — vieną pačių žymiausių lietuvybės centrų. Lietuviai, vėl, nors iš esmės ir buvo Focho linija nuskriausti, tačiau, lenkų kariuomenei ir šiaipjau vis toliau veržiantis į Lietuvos teritorijos gilumą, bent tuo tarpu, vargu begalėjo tikėtis ginklu atkovoti nuo Lietuvos atskirtąją dalį, juoba dar ir prieš aiškią aukščiausiųjų Paryžiaus veiksnių valią. Tačiau tolesnieji įvykiai parodė visai ką kita.

Lietuvių-lenkų santykiai užuot sušvelnėję dar labiau įsi-

tempė. Lenkams, ypač lenkų dvarininkams, rūpėjo, kad Lenkija okupuotų Lietuvą ar bent atplėštų nuo jos didesnį ar mažesnį teritorijos gabalą ir už Focho linijos.

Tad, vokiečiams iš Sūduvos dar neišsikrausčius, POW ir Pakraščių Sargyba suorganizavo Suvalkuose rugpiūčio 12 d. Suvalkijos lenkų suvažiavimą, į kurį atvyko per 100 asmenų, daugiausia dvarininkų, ne tik iš pietinės Suvalkijos, bet ir iš Kalvarijos, Vilkaviškio ir Marijampolės apskričių. Referatą Pakraščių Sargybos vardu skaitė T. Katelbachas. Suvažiavimo rezoliucijoje buvo pareikšta, kad naujoji Focho demarkacinė linija netenkina lenkų interesų, kad lietuvių valdžios priespauda galinti sukelti lenkų gyventojų sukilimą ir kad *"lenkų kariuomenei užėmus Lietuvą, galima bus išspręsti painią lenkų-lietuvių problemą"* (mano pabraukta, A.R.)[488]

Šis Suvalkuose suvažiavusių Sūduvos dvarininkų nutarimas buvo priimtas tą patį rugpiūčio mėnesį, kada ir Kauno POW kuo intensyviausiai ruošėsi versti Lietuvos vyriausybę, kad kraštą okupuotų lenkų kariuomenė. Tad ir savaime suprantama, kad panašiam tikslui siekti buvo pavartotos panašios ir priemonės: sustiprinta propaganda prieš Lietuvą ir karinis ruošimasis. Savaitraštyje "Ziemia Suwalska", pvz., pradeda vyrauti "tendencingos informacijos apie lenkų persekiojimus, grasinimai ir atsišaukimai intervenuoti į Lietuvos vidaus reikalus".[489]

Pateisinti inperialistinį Lenkijos užmojį okupuoti Lietuvą Suvalkų lenkų savaitraščio bendradarbiai prigalvojo net kartais ir labai keistų, su tikrove jau labai maža ką bendro beturinčių argumentų. Savaitraščio bendradarbiai pasišauna net ginti Lietuvos vyriausybės tariamai laužomų politinių lietuvių liaudies laisvių: "Tad ir atminkite, lietuviai, kad už jųsų ir mūsų laisvę, su jūsų priešais, ne su jumis, norime kariauti ir, Dievas duos, kariausime".[490]

Katelbachas, vėl, lenkų agresiją teisina reikalu sudaryti sieną, atitveriančią kitas valstybes nuo bolševikinės Rusijos. Lietuva, pagal jį, to uždavinio neatliks, nes ji be svetimos pagalbos nesugebanti net kurti savo valstybingumo. Iš šių prielaidų jis daro tokią išvadą:

"Čia Lenkijai gal būt teks vykdyti sunkus vaidmuo — nepaisant visos šovinistinės ir beprasmės lietuvių agitacijos, atnaujinti dviejų laisvų tautų pastatą, Lenkijos ir Lietuvos uniją. Lenkų-lietuvių klausimo šiuo pavidalu išsprendimas, šiuokart atrodo, įeina į galutinį tarpsnį.[491] Mes privalome ir šiuo atveju stengtis, kad jis būtų susitarimo išdava. Jeigu šios pastangos mus suvedžios, reikės statyti

istorijos mums pavestą statinį, nieko nepaisant, kad gelbėtume nesąmoningus ir save".[492]

Kovos dėl Seinų. 1919 m. rugpiūčio pradžioje vokiečiai rengėsi kraustytis iš Seinų ir 10 to mėnesio dieną apleido Seinus. Jie rengėsi netrukus kraustytis ir iš Suvalkų. Ryšium su tuo ir su Focho nustatyta nauja demarkacijos linija rugpiūčio 7 d. lietuvių kariuomenė ir milicija pasitraukė iš Suvalkų. Suvalkų komendantūros karininko Giedrio kuopa užėmė barą maždaug linijoje Kalietnikas — Šemento ežeras — Vokietijos pasienis. Seinų komendantas karininkas S. Asevičius gauta iš Suvalkų komendantūros karininko Bardausko kuopa užima jau nebe Augustavo perkaso tęsinį, bet Juodosios Ančios tėkmę nuo Tartoko iki Pronskų imamai. Toliau į rytus Juodosios Ančios tęsiniu ir perkasu iki Nemuno barą užima Seinų komendantūros kuopa, nuo ten žemyn Nemunu iki Druskininkų tarpą saugo pusė gudų kavalerijos eskadrono.[493] Tuo būdu lietuviai pasitraukė iš Suvalkų apskrities, bet, matyt, labai nenorėjo trauktis iš Seinų miesto ir apskrities, net ir iš jos pietinės, tada jau sulenkėjusios dalies.[494]

Nuo rugpiūčio 10 d. Seinų komendanto Asevičiaus dvi minėtos pėstininkų kuopos (iki 260 vyrų) buvo užėmusios labai didelę, per 50 km, liniją (nuo Tartoko iki Nemuno). Nemuno tekmę saugojo pusė eskadrono — 70 raitininkų. Pačioje Seinų komendantūroje iki pat rugpiūčio 22 d. įvykių tebuvo vos 30 žmonių, iš kurių tik 10 ėjo įgulos tarnybą. Kiti buvo raštininkai, gurguolininkai.[495]

Seinais susirūpino pagaliau ir pati vyriausybė. Rugpiūčio mėnesį į Seinus atvyko pats ministras pirmininkas Mykolas Sleževičius. Jis "dzūkų miniai pasakė ilgą, turiningą ir karštą patriotinę kalbą, ragindamas visus ginti savo sodybas iki paskutiniųjų kas kuo gali, stoti su kirviais, šakėmis ar dalgiais ir niekam neužleisti nei vienos pėdos tėvų amžiais apgyventos žemės".[496] Aukštojo svečio apsilankymas įvyko pačiu laiku, nes po kelių dienų stiprios lenkų partizanų jėgos pradėjo pulti Seinų kraštą.

L e n k a i r u o š i a s i "s u k i l t i". vykdydama rugpiūčio mėn. 12 d. Suvalkijos dvarininkų suvažiavimo deklaraciją, Suvalkų POW vadovybė rugpiūčio 16 d. nutarė "sukilti" ir paruošė to "sukilimo" planus. Sukilimas turėjo prasidėti 22-23 rugpiūčio naktį, keletui valandų praėjus po to, kai vokiečiai apleis Suvalkus. Šios akcijos tikslas buvo ne tik išstumti lietuvius už demarkacijos linijos, bet ir užimti sritį iki pat Simno.[497]

Pagal POW vadovybės planą, lenkų kariuomenė turėjo tuojau užimti "sukilėlių išvalytas" nuo lietuvių vietas ligi demarkacijos linijos. Tatai įgalintų "išvadavimo judėjimą" plisti į šiaurę. Kariuomenė turėjo taip pat padėti sukilėliams ginklais ir amunicija.

Per pirmą naktį buvo numatyta užimti šis teritorijos keturkampis: šiaurinė linija — Seirijai, Lazdijai, Didžiuliai, pietuose — ežerų linija tarp Gibų ir Želvos, Kapčiamiestis, nuo jo į šiaurę — Šadžiūnai, Seirijai.

Apie savo karines pajėgas Rudnickis taip rašo: "Sumobilizuota Suvalkų I ir II apskritis — 300-400 vyrų. Seinų III apskritis — 500. Jei sukilimas išsiplėstų į šiaurę, galima dėti viltis į IV Kalvarijos apskrities iki 300 vyrų" (ši viltis, atrodo, žymiai perdėta, A.R.).

Veikiausiai ne tiek nežinodamas (per savo šnipus galėjo turėti ir tikresnių žinių), kiek norėdamas pakelti savo ir jo vadovautos organizacijos nuopelnus, Rudnickis keleriopai perdeda minėtame teritorijos keturkampyje stovėjusias lietuvių karines pajėgas. Pagal jį,

"Lietuvių pajėgos "keturkampyje": 1200 pėstininkų su 18 sunkiųjų kulkosvaidžių ir 120 kavelrijos. Iš tų 600 Juodosios Ančios linijoje, likutis suorganizuotas Seinuose (400), Krasnopolyje, Gibuose, Lazdijuose, Seirijuose, Kapčiamiestyje".[498]

Pagal sukilimo "organizacinį" planą, partizanų kuopa "Tajno" turėjo rišti lietuvių kuopą, stovėjusią ties Juodaja Ančia. Pagrindinės jėgos (apie 500 vyrų) turėjo būti sugrupuotos Šumavos kaime, esančiame 4 km į pietvakarius nuo Seinų, ir būti pasiruošusios užimti Seinus. Ten turėjo būti slaptai perkeltos ištisos POW I ir II apskritys. Tuo pačiu metu turėjo būti užimami tiek Seinai, tiek ir kitos smulkesnės bei didesnės vietovės, kaip Krasnapolis, Gibai, Kapčiamiestis. Toks buvo suplanuotas pirmas "sukilimo" tarpsnis.

Sekantis veiksmų tarpsnis tebuvęs numatytas tik bendrais bruožais. Seinuose sugrupuoti POW daliniai apie 700-800 vyrų turėjo pradėti žygiuoti į šiaurę tik tada, kai lenkų kariuomenė priartės prie Seinų. Tatai turėjo įvykti sekančią dieną auštant, rugpiūčio 24 d.

Sukiliminės grupės "Šumava" vadu buvo paskirtas ltn. V. Zavadzkis. Dviem paskiroms kuopoms vadovavo: "Krasnapolio" kuopai — pakaružis Lankevičius, "Gibų" — pakaružis Rosinskis. Sudaryti paskiri Lazdijų, Seirijų, Veisiejų, Kapčiamiesčio daliniai.

Į Rudnickio vadovaujamo štabo sudėtį įėjo ltn. Lipskis ir jaun. ltn. Dobrzynskis.[499]

S u k i l i m a s". Rugpiūčio 18 d. sukilimo pati pradžia buvo galutinai paskirta rugpiūčio 23 d. 3 val. ryto.[500]

Pasekime, kaip pats Rudnickis pasakoja apie Seinų paėmimą.[501] Šumavoje buvo kiek mažiau peoviakų sugrupuota, negu buvo numatyta. Per kordoną buvę sunku perkelti į svetimą teritoriją Suvalkų dalinius. Tik pusė Šumavoje sugrupuotų vyrų turėjusi šautuvus. Peoviakai buvę įsitikinę, kad jie apsiginkluosią Seinuose įgytais ginklais, ir tas lūkestis jų neapvylęs.

Rugpiūčio 23 d. prieš auštant jaun. ltn. Zavadzkio batalionas iš Šumavos kaimo išžygiavo kovos tvarka į Seinus. Avangardą sudarė pakaružio Lecho vadovaujama pirma smogiamoji kuopa, kurios priekyje žygiavo būrio vado Krinickio vadovaujamas pirmas būrys. Atokiau priekyje ėjo patruliai. Už avangardo ėjo jaun. ltn. Ostrovskio vadovaujama 2-oji ir jaun. ltn. Aleksandravičiaus vadovaujama 3-ji kuopa kaip galutinis rezervas, nes ji buvusi be šautuvų. Buvo žygiuojama absoliučioje tyloje, ir rudens ryto miglos dar nebuvo peršvietę pirmieji saulės spinduliai.

Kai priekiniai patruliai, nusileidę nuo 150 aukštumos, priartėjo už kokių 70 mtr. nuo miesto, o avangardas dar nebuvo užkopęs ant aukštumos, bulvėse ir avižose pasislėpę lietuviai atidengia netikėtą, smarkią ugnį. Krinta keletas sukilėlių, be kitų, sunkiai sužeidžiamas vieno patrulių vadas seržantas F. Kalvaitis.

Pirmoji kuopa, išsiskleidusi į grandinę, praeina pro aukštumą ir pradeda pulti miestą išilgai kelio Šumava — Seinai. Lietuviai atitraukia savo saugas, bet užtat iš pakraščio miesto pila tankia ugnimi, o kažkur nuo stogų atsiliepia kulkosvaidžiai.

Po pusvalandžio kovos, matydami, kad lietuviai turi ugnies persvarą, lenkai suprato, kad be manevro nieko nelaimės. Pirmosios kuopos vadas pakaružis Lechas siunčia savo pirmąjį Krinickio vadovaujamą būrį apeiti Seinus iš vakarų pusės.

Kai lietuviai, matydami, kad jų dešiniam sparnui gresia pavojus, kreipia į ten visą savo dėmesį, 2-ji lenkų kuopa, naudodamosi Maros upės slėniu, apeina Seinus iš rytų.

5 val. 30 min. lenkai pradeda pulti Seinus susikertančiomis jėgomis. Rezerve ties 150 aukštuma teliekanti tik 3-ji neapginkluota kuopa.

Pirmosios kuopos 1 būrys veržiasi iš vakarų (originale klaidingai "iš rytų", A.R.), per vienuolyno kapines įsibrau-

damas į miesto užpakalį net iki Kalvarijos gatvės. Tuo pačiu metu pagrindinės pirmosios kuopos jėgos pasiekia pirmuosius Seinų namus nuo Šumavos pusės ir 2-ji kuopa išilgai plento Beržininkai — Seinai. Kryžminiu antpuoliu 6 valandą Seinai buvę paimti.

Lenkams patekę apie šimtas belaisvių, du kulkosvaidžiai, ginklai, amunicija, arkliai, telefonai ir kita karinė medžiaga. Lietuvių komendantūroje buvę rasta daug vertingos medžiagos.

Lietuviai traukėsi Kalvarijos link. Jie netekę keleto užmuštų ir keliolikos sužeistų, kurių daugumą išsivedę su savim. Lenkų buvę 2 nukauti ir 14 sužeistų.

Eidami paskui pasitraukiančius lietuvius, lenkų patruliai išstatė sargybas linijoje Babonys-Griškonys.

8 valandą miestas jau buvęs "išvalytas" nuo besislapstančių lietuvių, ir visos įstaigos buvusios užimtos. Miesto komendantu buvo paskirtas pakaružis Lechas. Išleistų politinių kalinių vietą užėmę lietuviai belaisviai.

Ltn. Zavadskis tuo metu perorganizavęs savąjį batalioną, paimtų ginklų pakakę apginkluoti visam batalionui. Žymiai pagerėjusi amunicijos padėtis, telefonų užtekę sudaryti ryšiams. Apie 10 valandą jau buvo išstatytos saugos, ir kovotojų dauguma galėjusi eiti "užtarnauto poilsio".

Šį Seinų užėmimo aprašymą perteikiau taip, kaip pateikė Rudnickis, beveik nieko neišleisdamas, nors ir žinojau, kad čia ne viskas taip atvaizduota, kaip iš tikrųjų buvo. Tačiau reikia turėti galvoje, kad kautynių aprašymai ir šiaipjau paprastai ne visiškai atitinka tikrovę. Didesnių ar mažesnių nukrypimų nuo tikrovės beveik visada pasitaiko. Antra vertus, smulkesnio lietuviško šių kautynių aprašymo tenka pasigesti. Čia teatkreipsiu dėmesį tik į tuos faktus, kuriuos lietuviškieji šaltiniai kitaip nušviečia.

Pirmiausia pabandykime išaiškinti šiose kautynėse abiejų pusių dalyvavusias pajėgas. Rudnickis tikslaus lenkų skaičiaus nenurodo. Jis terašo tik, kad Šumavoje buvo sugrupuota mažiau, negu buvo numatyta (500 vyrų). Plk. Zaskevičius tvirtina: "Iš esamo pas mane lenkų partizanų įsakymo nuorašo, pasirašyto podporučiko Žubro, matyti, kad vien Seinus iš Šumavo atakavo apie 270 vyrų".[502] Tad šį Seinus puolusio lenkų partizanų bataliono skaičių, paremtą istoriniu šaltiniu, ir tenka laikyti apytikriai teisingu.

Kadangi pagrindinės negausios Seinų komendantūros jėgos stovėjo Juodosios Ančios, perkaso ir Nemuno linijoje, tai pačius Seinus gynė jokiu būdu ne fantastiškas Rudnickio pateik-

tas 400 vyrų skaičius, bet veikiausiai, sprendžiant iš lietuvių rašytojų nurodytų duomenų, net įskaičius ir policininkus, ligi 50 vyrų įgula. Tad puolusių lenkų partizanų skaičius buvo daug kartų didesnis už Seinus gynusių lietuvių skaičių.[503]

Pačiuose Seinuose lenkams negalėjo patekti apie šimtas belaisvių, nes lietuvių karių tuo metu Seinuose iš viso tiek nebuvo. Į kalėjimą galėjo būti iš tikrųjų uždaryta apie šimtas žmonių, tačiau uždarytųjų tarpe buvo ne tik kareivių, bet ir suimtųjų lietuvių mokinių ir valdininkų.[504] Tad daugumas uždarytųjų buvo ne kariai, bet politiniai kaliniai.

Lietuvių nuostoliai veikiausiai perdėti: lietuvių komendantūra temini vieną sužeistą.[505]

Plataus užmojo POW partizanų "sukilimas" buvo rūpestingai paruoštas. Tą pačią rugpiūčio 22-25 naktį peoviakams pasisekė užimti visą pirmojo veiksmų tarpo numatytąjį "keturkampį".

Lenkams laimėti daug padėjo nuo Tartoko ligi Pronckų barą užėmusios kuopos vado kar. Bardausko išdavystė. Pats Bardauskas buvo prie užtvaros Tartoke, kur buvo ir lenkų partizanų organizacijos centras ir štabas. Per karininką Bardauską lenkų partizanai gaudavo visas žinias apie lietuvių kariuomenės išdėstymą. Bardausko kuopos kareiviai nujautė apie lenkų partizanų veikimą. Kuopos viršila prieš pat nuginklavimą atvirai kalbėjo su kuopos vadu, kad reikia kas nors daryti. Bardauskas ramino viršilą, sakydamas, kad jis žiūrėtų savo pareigų, nes viską tvarkąs pats kuopos vadas.

Lenkų sukilimas prasidėjo tuo, kad rugpiūčio 22 d. pavakariu Bardauskas nuginklavo prie savęs buvusios kuopos dalį. Lenkų partizanams jis įteikė raštelį, kurį jie turėjo perduoti Pronckuose su užtvara stovėjusiam kuopos viršilai:

"Veršila! Seinai ir vysas sargybos lankai paimi, muni sumuša, ir mes paimti. Be šaudyma atitokite, iškada kraui liti. Cenai vysa kopa lanku.

Bardauskas".

Po to Bardauskas pats pradėjo vadovauti lenkų partizanams.

Užtvara Pronckuose pasipriešino, bet, iš visų pusių apsupta didesnių partizanų jėgų, buvo priversta pasiduoti. Taip tad visa Bardausko kuopa buvo lenkų paimta į nelaisvę.[506]

Kitos kuopos daliniai, stovėję prie Juodosios Ančios, tvarkingai pasitraukė ir prisijungė prie iš Seinų pasitraukusios komendantūros likučių. Vėliau jie dalyvavo Seinus puolant.[507]

Besitraukdama į šiaurę, Seinų komendantūra jau Dušničioje sužinojo, kad Lazdijai jau peoviakų užimti. Pasirodė, kad kažkoks jaun. ltn. Vaičiulionis ten buvo sudaręs apie 50 ginkluotų vyrų būrį, kuris sutiko lietuvių seiniškį dalinį ugnimi. Šis susirėmimas įvyko 12 valandą. Vaičiulionio peoviakai buvo išsklaidyti, netekę keleto užmuštų ir keliolikos sužeistų.[508]

Rudnickis šitaip nusako rugpiūčio 23 d. 20 valandos padėtį:

"Visas krašto plotas nuo Juodosios Ančios upės — net iki Veisiejų ir Kapčiamiesčio buvo nuginkluotas . . . Mūsų rankose atsidūrė virš 400 belaisvių su 8 karininkais, 2 kulkosvaidžiais, daug arklių ir gurguolė, sandėliai ir gausi karo medžiaga. Mūsų nuostoliai — 9 užmušti ir 28 sužeisti, — priešo žymiai didesni. Mūsų jėgos buvo taip sugrupuotos: 5 kuopos ir kavalerija Seinuose — tatai drauge su pagalbinėmis įstaigomis sudarė pajėgą iki 800 žmonių (rikiuotėje apie 600). Išskirtieji daliniai: Krasnapolis-Tartokas 60 vyrų, Gibai — 40 vyrų, Kapčiamiestis — 80 vyrų, Veisiejai — 30 vyrų. Iš viso virš 1000 žmonių".[509]

Labiausiai krinta į akis šio padėties apibūdinimo pernelyg didelis lietuvių belaisvių skaičius. Kaip galėjo lenkams patekti 400 su viršum lietuvių kareivių, jeigu jų tame plote iš viso tebuvo daugių daugiausia ligi 300 vyrų? Tačiau Runickis ten pat toliau rašo, kad rugpiūčio 24 d. į Suvalkus esą išsiųsta ligi 300 belaisvių. Tad patys skaičiai jau atrodo nebe visai iš piršto išlaužti ir darosi dar mįslingesni. Plk. Zaskevičius mano, kad

"greičiausia tai buvo nelaimingi vietos valstiečiai, kuriuos, anot Rudnickio, "nasz kontrwywiad oczyścil" (mūsų kontržvalgyba išvalė).[510] Kas iš tikrųjų buvo tie taip gausūs belaisviai, rodo jau minėto moksleivio Gražulevičiaus pasipasakojimas ir Rudnickio prisipažinimas, kad, "pasinaudojusi ten (Seinų komendantūroje, A.R.) rastais dokumentais, mūsų kontržvalgyba išvalė miestą nuo daugumo nepatikimų elementų".[511]

Tad per du trečdalius "belaisvių" ir sudarė šie "nepatikimi elementai", t.y. lietuviai veikėjai, moksleiviai, valdininkai, žodžiu, — tautinis lietuvių aktyvas. Lietuvių komendantūroje rastieji antrašai palengvino lenkų žvalgybai atlikti šį uždavinį.

Rudnickiui pirmiausia rūpėję sudaryti ir palaikyti ryšius su išmėtytais daliniais. Tatai ligi rugpiūčio 23 d. vakaro buvę patenkinamai įvykdyta. Kad ir turėdamas savo žinioje 1000 su viršum peoviakų, Rudnickis nesijautė pakankamai saugus, juoba nedrįso žygiuoti toliau į šiaurę. Tad kitas svarbiausias jo siekimas buvo užmegzti ryšius su reguliaria kariuomene

ir gauti iš jos karinių dalinių ir ginklų. Po didelių, ilgų pastangų tik rugpiūčio 24 d. 10 val. tepasisekė susirišti telefonu su 41 pėst. pulku, atvykusiu į Suvalkus rugpiūčio 24 d. 9 val. Ištisą dieną pulkas buvo prašomas atsiųsti nors vieną batalioną į Seinus. Pagaliau 22 val. telefonograma buvo pranešta, kad vienas šio pulko batalionas iš Suvalkų išsiųstas per Tartoką į Seinus. Po to peoviakai ėję poilsio su mintimi kitą dieną pradėti savo akciją į šiaurę.[512]

L i e t u v i a i l a i k i n a i a t s i i m a S e i n u s. Išvaikiusi iš Lazdijų peoviakus, Seinų komendantūra rugpiūčio 23 d. pavakary tame mieste ir apsistojo. Rugpiūčio 24 d. silpnos komendantūros jėgos buvo papildytos 80 durtuvų Marijampolės bataliono ir 30 Alytaus komendantūros. Šitaip buvo sudaryta viena pėstininkų kuopa (150 durtuvų).

Seinų komendanto karn. Asevičiaus žiniomis, rugpiūčio 24 d. vakare peoviakai su Seinų lenkų kolonija nutarė pasivaišinti. Komendantūra ryžosi išnaudoti šią progą ir išvyti apsvaigusius Seinų peoviakus. Kuopa išėjo iš Lazdijų apie 1 val. nakties ir nekliudoma pasiekė Agradninkų kaimą. Ten jos trys būriai buvo suskirstyti pagal tris parinktas puolimo kryptis: 1. karininko Kalinausko būrys turėjo pulti plentu Pockūnai — Seinai; 2. komendanto Asevičiaus būrys turėjo eiti Macijoviznos vieškeliu katalikų kapų link; 3. karininko Kemėžio būrys žygiavo puolamų būrių viduriu — pro Zeleskius. Puolimui išeities riba — kapų griovio vakarų pakraštys.[513]

Karn. Asevičiaus ir karn. Kemėžio būriai išeities ribą pasiekė pusvalandžiu anksčiau už karn. Kalinauską. Kalinauskas pavėlino, matyt, dėl to, kad jo kelias buvo ilgesnis, tačiau tas pavėlinimas išėjo į naudą. Manydami turį reikalą tik su kapuose esančiais lietuviais, visi lenkai metėsi jų link. Tuo tarpu Kalinauskas, niekieno nekliudomas, plentu įžygiuoja į miestą, paleidžia kalėjime laikomą išdaviko Bardausko kuopą — 127-128 vyrus su karininku Galvydžiu ir puola lenkus iš užpakalio.

Tas nelauktas puolimas lenkų tarpe sukėlė tokią paniką, jog, rėkdami "uciekajcie — litwinów okropna sila" (bėkite — lietuvių baisi daugybė), jie ėmė visu frontu bėgti Šumavos ir Krasnapolio link. Apie 7 val. 30 min. Seinai vėl pateko į lietuvių rankas.[514]

Šį plk. Zaskevičiaus Seinų atsiėmimo aprašymą vaizdžiai papildo tame žygyje dalyvavusio "Žiburio" gimnazijos auklė-

tinio, 1919 m. ir vėlesnių kovų dalyvio partizano K. Mikalonio pasakojimas[515]:

"Lazdijuose atstačius tvarką, buvo pradėta rengtis vaduoti Seinus. Mudu su Alksniniu išvykome į kaimus organizuoti savanorių-partizanų ir ieškoti ginklų. Viename kaime radome dvi vokiečių karines milines, kurias įsigiję apsivilkome, ant civilių kepurių užsiuvome baltus kaspinus su antspaudais, ir tai sudarė labai savotišką uniformą. Į Lazdijus iš Marijampolės atvyko kareivių kuopa, karininko Kemėžio vadovaujama, kuri turėjo papildyti Seinų puolimo ekspediciją... Mūsų ekspedicija, palyginus su lenkais, buvo negausi, bet ryžtinga.

Kaip vietos gyventojas, puikiai žinojau mūsų žygio laukus ir kelius, todėl mane paskyrė vadovu. Man teko visą laiką eiti su pirmaisiais žvalgais ir laikyti ryšį su karininku Kemėžiu, mūsų vadu. Vykome naktį. Žvalgai, nesilaikydami mano nurodymų, pateko į pelkes, už ką man gerokai kliuvo nuo mūsų vado Kemėžio.

Kaip minėjau, lenkų partizanų Seinų mieste buvo labai daug, taigi, norėdami laimėti, turėjome juos netikėtai užklupti. Turėjome be triukšmo pašalinti lenkų sargybas. Mes turėjome žinių, kad jų pirmosios sargybos yra Pockūnuose, netoli Seinų. Šiam veiksmui buvo paskirti kareiviai, o aš turėjau juos vesti. Išvykome. Pasinaudoję nakties tamsa, prišliaužėme prie pačių sargybų ir jas likvidavome. Dabar galėjome laisvai slinkti prie Seinų, sargybų netrukdomi.

Aušo. Reikėjo skubėti. Jau švito, kai pasiekėme Seinų miestą. Lenkai per vėlai mus pastebėjo. Iš abiejų pusių pasipylė ugnis. Mes žengėme pirmyn. Pirmuoju ėjo mūsų vadas Kemėžis, net nepriguldamas. Mūsų vadą tik stebuklas iš mirties gelbėjo. Visą laiką jis ėjo prieš ugnį pirmas, visai nesislėpdamas, ir mus ragino pirmyn. Nė viena priešo kulka jo nekliudė...

Man po kojomis pasitaikė nukautas lenkų partizanas, prie kurio gulėjo visai naujas vokiečių karinis šautuvas ir daug šovinių. Čia aš sumainiau šautuvus ir paėmiau visus šovinius. Dabar jau buvo kas kita, galėjau šaudyti netaupydamas šovinių, ir nebereikėjo viela iškrapštinėti šovinio tūtelių.

Iš antros pusės ėjo mūsų antra grupė, kur taip pat pirmuoju (kaip pasakojo kiti) ėjo karininkas Petras Kalikauskas (pagal Zaskevičių, Kalinauskas, A.R.). Netikėto puolimo panikos apimti, lenkų partizanai spruko, kur kuris išmanė, kiti mėgino gintis, tačiau jiems nepavyko, nes mes karštai spaudėme. Kol saulės spinduliai apglėbė miestą, jis buvo vėl tikrų savo šeimininkų valdžioj. Lenkai pabėgo, kiti žuvo.

Užėmus miestą ir patikrinant namus, radome lenkų pradėtas gerti degtinės ir vyno bonkas, kitur garavo ant stalo nebaigta gerti arbata. Lenkų komendanto kambaryje, šalia lovos prie grindų, radau prisegtą mūsų vėliavą, kurią lietuvių visuomenė buvo padovanojusi komendantui karininkui Asevičiui. Tai pamačius, per skruostus nuriedė-

jo aštri ašara. Taip gali pasielgti tik neišlavintas laukinis, bet ne inteligentas karys.

. . . Tik vėliau paaiškėjo, kad . . . savieji nutarė iš Seinų pasitraukti, nes buvo gauta žinių, kad lenkams ateina stipri kariuomenės pagalba iš Suvalkų.

Mūsų puolimo tikslas iš dalies buvo pasiektas: belaisviai ir pagrobtas turtas grąžinti".

Lietuvių pasisekimo priežastis buvo drąsus nelauktas jungtinės kuopos nakties antpuolis ir neapdairiai, nelaiku suruoštos lenkų partizanų vaišės. Nenorėdamas prisiimti kaltės už neapdairumą, Rudnickis lenkų partizanų nesėkmę suverčia kitiems veiksniams. Užtat ir tos nakties kautynes jis vaizduoja kitaip, negu lietuviai rašytojai ir labai nukrypsta nuo tikrovės. Jis pats, nuostabaus neramumo kankinamas, 2:30 val. naktį su ltn. Lipskiu ir 20 arklių jo kavalerijos daliniu išjojęs Krasnapolio link užmegzti kontakto su lenkų kariuomene. Visai įtikintas vidaus balso, kad iš tikrųjų artėja kažkokie įvykiai, jis, pajojėjęs arti 5 km, nuo Skustelių kaimo su būriu risčia pasileidęs atgal į Seinus.[516]

Pasirodo, neapsirikta: Seinuose išgirdęs šūvius. Grįžęs išklausė optimistišką Zavadskio raportą, telefonograma pareikalavo iš Krasnapolio dar vienos kuopos. Pats su ltn. Lipskiu ir jo raitininkais nujojęs į Pockūnus, kad per Griškonis atakuotų lietuvius iš užpakalio. Pockūnuose antpuoliu paėmęs keliolika lietuvių belaisvių, kita ataka ties Zaleskių kaimu sumušęs didesnį lietuvių dalinį . . .

Tuo tarpu Seinuose jaun. ltn. Zavadzkis meta tris kuopas į kovą. Amunicijos stoka privertusi 1 kuopą netvarkingai trauktis. Spausdami šią kuopą, lietuviai sukelia sąmyšį gretimose kuopose. 3 kuopa, iš abiejų pusių apsupta, palengva traukiasi. Perėmęs 1 kuopos vadovavimą, pakaružis Lankevičius, "nepaisant visos jo drąsos ir energijos, neišgali atlaikyti lietuvių persvaros, 2 kuopai gresia pavojus būti atkirstai".

Zavadskis, surinkęs 1 kuopos šauniausių kareivių grupę, raitas vedąs prieš per susidariusią spragą besiveržiančius lietuvius ir tuo didvyrišku žygiu prilėtinąs lietuvių brovimosi tempą. Lenkų dalinių atsitraukimas vykstąs, palyginti, tvarkingai, bet ltn. Zavadskis žuvęs nuo keleto iš arti pataikytų granatų. 6 val. 30 min. lietuviai užimą Seinus.[517]

Pagal Rudnickį,[518] "antpuolyje dalyvauja 4 reguliarios lietuvių kariuomenės kuopos, vokiečių dalinys bei keletas šaulių dalinių — visa paremta 10 sunkiųjų kulkosvaidžių". Lenkų rašytojai mėgsta pasakoti mitą apie daugybę lietuvių kariuomenė-

je tarnavusių vokiečių. Kad jų būta Lietuvos kariuomenėje, neneigia ir rugpiūčio 24 d. paskirtasis fronto vadu Suvalkijoje plk. Žukas,[519] tačiau net ir kiek vėliau, 1920 m., iš vokiečių kariuomenės jų tebuvę priimta... vos keturi kariai.[520] Plisti gandams apie Lietuvos kariuomenėje tarnaujančius vokiečius, matyt, padėjo ne tik tendencija menkinti lietuvių pajėgumą, bet ir tai, kad dalis mūsų karių buvo aprengta vokiečių uniforma. Jeigu karn. Asevičius būtų iš tikrųjų turėjęs savo žinioje 4 kuopas, tai jam nebūtų reikėję skubiai kraustyti iš Seinų komandantūros turtą ir miestą be kovos lenkams užleisti.

Pagal Rudnickį, rugpiūčio 25 d. 8 val. partizanams padėti iš Krasnapolio atvykusi Lankevičiaus kuopa ir 15 žandarų su karužu Golovskiu. 9 val lenkai pradėję pulti Seinus. Lietuviai silpnai priešinęsi ir 11 val. apleidę miestą. Lenkams buvę lengva paimti Seinus dėl to, kad, pagal gyventojų ir belaisvių parodymus, lietuvių tarpe kilusi panika, sužinojus, kad užpakalyje pasirodžiusi reguliari lenkų kavalerija. Iš tikrųjų tai buvęs Lipskio partizanų dalinys.[521]

Tačiau tikra lietuvių pasitraukimo iš Seinų priežastis, kaip aiškina lietuviai rašytojai, buvo kita. Tik užėmęs Seinus, karn. Asevičius nuėjo į komendantūros būstinę ir rado tebeskambantį telefoną. Kalba Suvalkų įgulos viršininkas ir šaukia lenkų sukilėlių komendantą. Asevičius lenkiškai atsiliepia, kad komendantas pats ir kalba. Paklaustas, kas girdėti, Asevičius atsako, kad mieste viskas ramu ir kad apie lietuvius nieko negirdėti. Suvalkų įgulos viršininkas praneša, kad jis žinąs, jog Seinų atsiimti einąs vienas lietuvių pulkas, tad reikią būti pasiruošusiems. Jei lietuviai iš tikrųjų pultų, tai tuojau jam pranešti ir jis atsiųsiąs pagalbą.

Lietuvių žvalgyba pranešė, kad Šumavoje ir Konstantinavėlėje esama 700 lenkų partizanų ir kariuomenės ir kad jie tvarkosi. Iš šio pasikalbėjimo ir žvalgybos pranešimo karn. Asevičius padarė išvadą, kad jis su viena kuopa ir mažu amunicijos kiekiu[522] keletą kartų gausingesnio priešo atremti nepajėgs, tad jis ir skubiai organizavo valdiško turto ir grobio gabenimą.

13 val., sustiprinti kareiviais ir kulkosvaidžiais, sukilėliai iš visų pusių vėl ėmė veržtis į miestą. Mūsų kariuomenė pasitraukė į Lazdijus.[523]

Nors lietuvių kariuomenei ir teko skubiai trauktis iš Seinų, tačiau Seinų užėmimas davė ir naudos: buvo paleista iš kalėjimo karn. Bardausko kuopa ir kiti suimtieji, išgabenta

nemaža turto. Lietuviams puolant Seinus, lenkai turėjo žymių nuostolių. Pagal lietuvių karinę literatūrą, lenkai netekę 3 karininkų ir 45 kareivių užmuštais, kelios dešimtys lenkų kareivių buvo sužeista.[524] Rudnickis rašo, kad tebuvęs užmuštas tik vienas karininkas, būtent ltn. Zavadzkis, partizanų bataliono vadas ir "Seinų sukilimo siela". Jaun. ltn. Ostrovskis buvęs du kartus sužeistas, ltn. Žubras esąs "nebetinkamas naudoti" ("Nie do użycia"). Kas jam atsitiko — buvo visai suirę nervai, buvo jis sunkiai sužeistas, o gal net ir užmuštas, Rudnickis taip ir nepasako. Pagal Rudnickį, lenkai netekę 16 užmuštų ir per 30 buvę sužeistų.[525]

Antras lietuvių bandymas atsiimti Seinus. Rugpiūčio 26 d. Lazdijuose buvo suruoštas mitingas prieš lenkus ir Santarvę, kuri lenkams pataikavo. Mitinge dalyvavo 4000 žmonių minia. Po mitingo kun. Juozaitis suorganizavo apie 200 šaulių, kurie pasižadėjo ginklu kovoti prieš lenkus. Tą dieną į Lazdijus atvažiavo ir prancūzų pulkininkas Reboul. Sujaudinti lietuviai partizanai rengėsi Reboulį pakarti kaip lenkų "šnipą". Plk. Žukas, tą pačią dieną atvykęs irgi į Lazdijus, buvo taipgi įsitikinęs, kad Reboulis čia tokią rolę ir vaidinęs. Pajutę, kad lietuviai kažką rengia, lenkai veikiausiai jam tai ir pranešę į Kauną, ir jis "pasiėmęs apsaugai mūsų karininką Liormaną, 'sumanė' važiuoti iš Kauno į Suvalkus nebe geru ir tiesiu plentu per Kalvariją-Cipliškius, bet aplinkiniais keliais per Lazdijus. Jo tikslas buvo aiškus". Puikiai suprasdamas, kokios diplomatinės pasekmės gresia, jei būtų nužudytas sąjungininkų karinės misijos šefas, plk. Žukas pats išlydėjo plk. Reboulį ir tuo jį apsaugojo nuo įtužusios minios keršto.[526]

Rugpiūčio 27 d. iš Marijampolės į Lazdijus buvo pasiųsta dar viena kuopa kareivių ir dvi patrankos. Kun. Juozaičio šauliams buvo išduoti ginklai. Karn. Asevičius gavo įsakymą su Lazdijuose esančia įgula ir kun. Juozaičio šauliais užimti Seinus.

Lietuvių grupę sudarė: karininko Kalinausko (pagal Tarasovą, paties komendanto Asevičiaus vedama) kuopa (180 kareivių), karn. Kemėžio — 120 ir karn. Gilvydžio — 127 kareiviai, kun. Juozaičio 200 šaulių ir dvi patrankos.[527] Lenkų pajėgas, pagal Rudnickį, sudarė 41 pėst. pulko 4 ir 5 kuopa su 6 sunkiaisiais kulkosvaidžiais ir Rudnickio batalionas — apie 500 durtuvų ir 2 sunkieji kulkosvaidžiai.[528]

Rugpiūčio 28 d. apie 6 val. lietuviai savo artilerija pradėjo apšaudyti Seinus ir 7 val. pradėjo pulti. Karn. Kalinaus-

kas (pagal Tarasovą, karn. Asevičius) puolė plentu nuo Beržininkų (tad iš rytų pusės, bare Pockūnų plentas — Olšanka, ligi miesto pietinio pakraščio). Karn. Kemėžis su savo kuopa veikė nuo Kalinausko į šiaurę. Eidamas keliais iš šiaurės, puolimo objektu jis turėjo katalikų kapines. Karn. Galvydžio kuopa buvo pavartota artilerijos ir sparno apsaugai. Kun. Juozaičio šauliai turėjo pulti plentu iš Krasnapolio. Įvyko smarki kova. Lietuviai kareiviai, smarkiai grumdamiesi, apie 12 val. buvo užėmę visą rytinę miesto dalį (ligi Maros upės). Tačiau abi puolančias kuopas lenkai pradėjo supti: Kemėžio kuopą iš dešinės supo lenkų 41 pėst. pulko kuopos, Kalinausko kuopą nuo Gibų pusės lenkų partizanai. Pagal Tarasovą, kun. Juozaičio šauliai puolime nedalyvavę ir, visą laiką šaudydami užpakalyje mūsų kareivių, nedavę jokios naudos. Jie, matyt, buvo suorganizuoti paskubomis, visai neapmokyti ir neturėjo prityrusio vado.

Apšaudomi iš namų ir langų, daugiausia kulkosvaidžių ugnimi, mūsų kareiviai 13 valandą pasitraukė iš miesto. Tik miesto pakraščiuose kautynės tęsėsi iki vakaro ir tik sutemus baigėsi.

Naktį, fronto vado įsakytas, karininkas Asevičius užėmė liniją Žagarai — Agradninkai. Mūsų nuostoliai — 2 užmušti ir 23 sužeisti.[529] Lenkų nuostoliai, pagal Rudnickį,[530] — 2 užmušti ir keletas sužeistų.

Per visą sukilimo malšinimo akciją mūsų pusėje buvo sužeistas vienas karininkas, 7 kareiviai nukauti, 31 sužeistas; dingo be žinios ir pateko nelaisvėn 12 kareivių.[531]

Pirmojo atsargos bataliono karininkas Kemėžis paėmė Seinuose lenkų vėliavą su užrašu "Boże zbaw Polskę" (Dieve, gelbėk Lenkiją).[532] Karn. Asevičius nusiuntė plk. Žukui Seinuose paimtą Londone išleistą didelį sieninį žemėlapį, kuriame Lenkija buvo pavaizduota "nuo jūros iki jūros". Tame žemėlapyje Lenkija apima visą Lietuvą ir Latviją iki Dauguvos.[533] Vėliau tas žemėlapis kabojo Kauno Karo Muziejuje, ten pat buvo laikoma ir paimtoji vėliava.

Demarkacijos linijos užėmimas. Rugpiūčio 27 d. kalbėdamas telefonu su Cipliškiuose esančiu fronto vadu karn. Žuku, Suvalkuose stovinčios lenkų brigados vadas gen. Falevičius pareiškė, kad lenkų kariuomenė neisianti pirmyn tol, kol bus galutinai išspręstas tarp Lenkijos ir Lietuvos sienos klausimas. Tą pačią dieną 22 val. gauta iš brigados štabo Suvalkuose telefonograma fronto vadas buvo prašomas rugpiū-

čio 28 d. 11 val. atvykti į Cipliškius pasikalbėti su atvykusiu iš Varšuvos lenkų valdžios atstovu.

Rugpiūčio 28 d. lenkų vyriausybės atstovas mjr. Lavdanskis, susitikęs su karn. Žuku, įteikė jam lenkų valdžios su Pilsudskio parašu raštą, kuriame Lietuvos vyriausybei buvo siūloma, norint išvengti nereikalingo kraujo praliejimo, nesipriešinnant atitraukti mūsų kariuomenę į gen. Focho nustatytą demarkacijos liniją. Kadangi mjr. Lavdanskis nebuvo įgaliotas tartis, tai su juo ir nebuvo tariamasi, ir jis tuojau grįžo į Suvalkus. Rugpiūčio 30 d. mūsų karo vadovybė pranešė lenkų vyriausybei, kad Lietuvos vyriausybė esanti griežtai priešinga lenkų vyriausybės siūlymui ir kad užimtosios linijos be pasipriešinimo ji neapleisianti.

Rugpiūčio 31 d. atvykę iš Suvalkų į Cipliškius, anglų plk. Wardt ir mūsų krašto Apsaugos Ministerijos atstovas pranešė, kad jie su lenkų kariuomenės vadovybe Suvalkuose susitarė bare nuo Vokietijos sienos iki Nemuno sustabdyti karo veiksmus iki rugsėjo 2 d. 22 valandos. Abiejų pusių kariuomenės turėjo likti tose pačiose vietose, kurias buvo užėmusios rugpiūčio 30 d.

Rugsėjo 1 d. Lietuvos kariuomenė stovėjo linijoje: Kramnikas - Klaipėdėliai - Sidalaukiai - Šuriai - Kalietninkas - Agradninkai - Veisiejai - Seirijai.

Lenkų karo vadovybė buvo pranešusi, kad karo veiksmų sustabdymo sutartis pratęsta iki rugsėjo 4 dienos. Nors karo veiksmai pagal susitarimą buvo sustabdyti, tačiau lenkai, puldami iš Druskininkų pusės, rugsėjo 2 d. buvo užėmę Veisiejus. Rugsėjo 3 d. Alytaus karo komendantūros kuopa lenkų dalinį iš Veisiejų išmušė.

Fronto štabas, išvertęs į lenkų kalbą, tuojau perdavė lenkų kariuomenės vadovybei rugsėjo 4 d. iš generalinio štabo gautąjį tokio turinio raštą:

Lietuvos vyriausybė griežčiausiai protestuoja prieš lenkų kariuomenės veržimąsi Lietuvos teritorijon. Atsižvelgdama betgi į Antantės atstovų patarimą ir norėdama išvengti kraujo praliejimo, Lietuvos vyriausybė pareiškia, kad Suvalkijoje atitrauks savo kariuomenę ligi Antantės demarkacijos linijos.[534]

Santarvės valstybių patariamos, abidvi pusės sutiko tiesiogiai tartis dėl nustatymo demarkacinės linijos, skiriančios abi kariuomenes. Buvo patarta abiem pusėm atsitraukti nuo tos linijos po 6 km, kad būtų išvengta nuolatinių nesusipratimų. Rugsėjo 5 d. fronto vadas Suvalkijoje karn. Žukas gavo iš gen. štabo įgaliojimą toms deryboms vesti.

Tą pačią dieną 14 valandą karn. Žukas telefonu susitarė su lenkų brigados štabu Suvalkuose susitikti 17 valandą Červonkoje, 12 km nuo Suvalkų važiuojant plentu į Kalvariją. Į karn. Žuko pirmininkaujamą delegaciją įėjo karininkai Gerulaitis, Skučas ir Modestavičius. Lenkų delegaciją sudarė 41 pėst. pulko vadas mjr. Mickevičius su savo adjutantu ir dar keliais karininkais. Buvo sutarta naują demarkacijos liniją užimti ligi rugsėjo mėn. 7 d. 6 valandos.[535]

Rugsėjo 6 d. mūsų kariuomenė atsitraukė ir užėmė Focho demarkacijos liniją. Tą liniją iš lietuvių pusės užėmė 1 atsargos batalionas, vėliau tapęs 10 pėst. pulku. Seinų ir Vilkaviškio komendantūrų kuopos taip pat buvo įtrauktos į šio pulko sudėtį. Iš lenkų pusės demarkacijos liniją užėmė 41 pėst. Suvalkų pulkas.[536]

Kad ir abi pusės užėmė demarkacinę liniją, tačiau lenkai nuolat užpuldinėjo lietuvių sargybas ir toliau. Lietuviai tik retkarčiais atsilygindavo tuo pačiu. Minėtinos nebent kautynės dėl Kadišo, paties pietinio fronto taško.

Išstūmę lietuvių priešakinę sargybą iš Kadišo, lenkai sutraukė ten daugiau jėgų[537] ir rengėsi išmušti mūsiškius ir iš Kapčiamiesčio. Kapčiamiestyje stovėjusiai kuopai buvo duotas įsakymas išmušti lenkus iš Kadišo, nes jis lietuviams priklauso. Netikėtumams išvengti buvusios pritrauktos dar dvi kuopos.

Karn. Kemėžis, naktį iš spalio mėn. 11 į 12 d. privedęs savo kuopą prie Kadišo, pats padarė žvalgybą ir pamatė, kad vieni lenkai girti miega, kiti girtuokliauja. Staigiai puolęs, jis išmušė lenkus iš Kadišo. Priešas neteko daug užmuštų ir sužeistų.[538] Buvo paimta daug grobio ir visas bataliono štabo turtas. Vertingiausias grobis buvo pulko įsakymas tam batalionui sekančią naktį padaryti tokias pat skerdynes Kemėžio kuopai Kapčiamiestyje.

Nors lenkai pakėlė dėl to įvykio didelį triukšmą ir apskundė lietuvius santarvininkų kontrolės komisijai, tačiau jie nieko nelaimėjo, nes kautynės įvyko mūsų teritorijoje. Kontrolės komisijos pirmininkas plk. Reboulis dėl minėto lenkų pulko įsakymo neturėjo jokių argumentų užstoti savo bičiulių lenkų.[539]

Gruodžio mėn. 8 d. buvo gautas Aukščiausios Santarvės Tarybos sprendimas, nustatantis vadinamąją Kurzono demarkacijos liniją. Ši linija buvo labiau taikoma Vilniaus barui. Suvalkijoje ji nedaug tesiskyrė nuo Focho demarkacinės linijos. Be to, Suvalkijoje ši linija nebuvo užimta, nes lenkų

kariuomenei visame bare reikėjo pasitraukti apie 6 km, bet ji to nepadarė.[540]

1920 m. balandžio 22 d. į Vilkaviškį atvyko 5 pėst. pulkas, tuo sustiprindamas mūsų pajėgas Suvalkijoje. Gegužės 16 d. Suvalkijos fronto vadovavimą perėmė 5 pėst. pulko vadas kpt. Škirpa. Suvalkijoje veikiančios mūsų kariuomenės dalys buvo pavadintos Marijampolės grupe. Demarkacijos linijai saugoti kpt. Škirpa davė šį įsakymą:

M a r i j a m p o l ė s g r u p e i į s a k y m a s

1) Man priklauso 5 pėst. pulkas, 1-mas Atsargos Batalionas ir 7-a batarėja.

2) Mums įsakyta ginti nuo lenkų barą pradedant vokiečių siena į rytus, Focho demarkacijos linija, iki Druskininkų.

I š p i l d y m u i š i o į s a k a u:

Ginti nuo lenkų barą nuo vokiečių sienos iki Galačių ežero.

Ginti nuo lenkų barą nuo Galačių ežero iki Druskininkų.[541]

Kapitonas Bagdonavičius
5 pėst. pulko — 3-čias batalionas
viso 4 kuopos

Majoras Motiejūnas-Valavičius
1-mas Atsargos Batalionas
viso — 3 kuopos
Mano štabas Vilkaviškyje

Seinų įvykių pasekmės. Seinų, žymiausio Suvalkijos lietuviškosios tautinės kultūros centro, kuriam nebent Marijampolė tegalėtų pretenduoti prilygti, netekimas sukėlė lietuvių tautoje didelį nusivylimą ir stiprią reakciją. Lenkams užėmus Seinus ir lietuvių kariuomenei pasitraukus į Focho demarkacinę liniją, tuojau karštai reagavo Seinų apskrities įgaliotinių suvažiavimas, įvykęs Lazdijuose 1919 m. rugsėjo 7 d. Šio suvažiavimo nutarimai rodo lenkų okupuotosios Seinų apskrities dalies padėtį ir to meto lietuvių ryžtą kovoti dėl prarastos srities, tad čia ir dedamos to suvažiavimo protokolo ištraukos.

I. Seimelis, apsvarstęs skaudžios naujai pravestosios demarkacijos linijos sekmes, vienu balsu nutarė tuojau pasiųsti Kaunan pas Valdžią delegaciją, kurion išrinkta S. Tijūnaitis, Markeliūnas, Virbickas, Gerasimavičius (iš Seinų), ir juos įgalioja sakytu reikalu padaryti valdžiai pranešimą žodžiu ir įteikti jai tokią rezoliuciją:

Seinų Apskrities Seimelis septyniolikos asmenų skaičiuje, susirinkęs š.m. rugsėjo 7 d. iš visos apskrities lenkų okupuotų ir neokupuotų jos dalių Lazdijų miestelyje ir apsvarstęs sakyto mėnesio 6 dienos pravestąją demarkacijos liniją Lietuvos pietų fronte, kuria naujai atplėšta nuo Lietuvos grynai lietuvių gyvenamųjų Suvalkijos plotų, kuriuos jau šiandien 6 valandą ryte užėmė lenkų kariuomenė, vyriausiojo šio fronto karo Vado įsakymu mūsų kariuomenei pasitraukus be mūšių, nutarė mūsų valdžiai pareikšti:

1) Seinai yra Suvalkijos Dzūkijos kultūros ir ekonomijos centras; atsigavimo židinys, be kurio sakytasis kraštas negali gyventi.

2) Seinų apylinkės (be Gibų, Krasnopolės ir Beržininkų valsčių, kur daugumoje gyvena lenkai gudai su keliais ištisais žydų gyvenamais kaimais, kaip Rygolis, Kalietai etc.) yra grynai lietuvių gyvenamos, kur reta kas ir lenkų kalbos moka, ir jie, to krašto gyventojai, yra griežtai nusistatę prieš lenkus, kurie be smarkių represijų, žudynių, trėmimų ir persekiojimų nieku būdu negalės šio krašto valdyti.

3) Nekalbant apie tolimesnį Seinų miesto ir jo apylinkių likimą, mes matome šiandien jau tokių sekmių: lenkams užėjus, tuojau užsidarė dvi lietuvių vyrų ir moterų gimnazijos, kuriose mokėsi 223 moksleiviai, šio krašto ūkininkų ir darbininkų vaikai. Švietimo darbas tuo būdu turi sustoti, nes toliau leisti vaikus mokyti neturtingi mūsų apskrities gyventojai neįstengs. Lenkai išvaikė lietuvių našlaičių prieglaudą, atėmė ir sunaikino jos turtą; pavargėlių, kare žuvusių tėvų vaikai, karo pamestos aukos apie 50 asmenų turėjo prieglaudą ir mokslą, liko išmėtyti po žmones, atiduoti likimui ir ištvirkimui. Kunigų Seminarija, kurioje visuomet lenkų maža dalelė būdavo (paskutiniais metais tik vienas lenkas tebuvo), taip pat turės užsidaryti. Sustos veikusios lietuvių pradžios mokyklos Seinuose, Žagaruose, Radžiūnuose, Lumbiuose, Bubeliuose, Karkliškiuose, Klevuose, Ramoniškiuose, Dusnyčioje, Burbiškiuose, Vidugiriuose, Aradnikuose, Punske, Galiniuose, Valinčiuose, Vaitakiemyje, S. Ramonuose ir kitose vietose. Seinuose gi tuo tarpu, nieko nekliudant, veikė dvarininkų įsteigta krautuvė Vartotojų, viena pradžios mokykla ir viena dviklasė mokykla su keliomis pradžios mokyklomis apskrity.

Atsižvelgiant tad į išdėstytus motyvus,

1) Šiuomi reiškiame mūsų Valdžiai griežčiausią protestą, kad ji be kovos atidavė lenkams pusę dabartinės Seinų apskrities su Seinais, Punsku ir kitais miesteliais. Mūsų nuomone, kaip ir valdžios buvo pareikšta, tiktai per kovą kiekvienas kaimas tegalėjo būti atiduotas.

2) Reikalaujama, kol nebus išvyti lenkai iš Lietuvos, neiti į Rusų kraštą, padaryti sutartį su bolševikais ir visas pajėgas permesti į lenkų frontą atvaduoti užgrobtiems kraštams.

3) Tuojau paskelbti visuotiną mobilizaciją kraštui ginti.

Jeigu valdžia nesiims griežtų priemonių prieš okupaciją, mes

skaitysime ją nepildant savo šalies žmonių reikalavimų ir neinant su žmonių norais.

IV. Iš pranešimų pažymėtini Veisiejų ir Punsko įgaliotinių pranešimai. Veisėjiečiai papasakojo, kaip rugsėjo 3 d. naktį gaujos lenkų, vedamos Jurgeliškės dvaro savininko lenko Šumkausko, gerokai apiplėšė Veisiejų miestelį. Punsko valsčiaus pirmininkas P. Pacenka graudulingai nupiešė punskiečių nusiminimą dėl naujų užgrobimų grynai lietuviško valsčiaus ir didį pasiryžimą kovoti dėl savo laisvės, išreikšdamas drauge dideliausį apgailestavimą, kad mūsų valdžia į Punsko apsaugos reikalą lyg pro pirštus žiūrėjusi. S. Tijūnaitis davė žinių iš lenkų okupuoto Seinų miesto, kur nelenkams yra nepakenčiamiausias gyvenimas. Seimelis, išklausęs pranešimus, nutarė kreiptis per savo delegatus į Valdžią šitokiu reikalavimu:

Atsižvelgiant į tai: 1) kad lenkų užimtose Lietuvos vietose legijonininkai su partizanais vien tik plėšia gyventojus ir naikina jų turtą, labai juos vargindami areštais, mušimais, žiauriais grasinimais nušauti, neišskiriant net moterų, o susipratusius lietuvius smarkiausiai persekiodami, taip, kol negalima jiems pasilikti savo gyvenamose (vietose, A.R.), kurių priversti išsižadėti.

2) kad lenkai užimtose vietose suareštavę likusius mūsų valdininkus ir jų šeimynas, jų namus keliais atvejais kiaurai išvertė, turtą pasisavino ir sunaikino, nepalikdami duonos kąsnelio, nei rūbo, tuo būdu paliko minėtas šeimynas baisiausioje padėtyje; 3) kad lietuviai, kurie bijodami lenkų persekiojimų išbėgiojo iš gyvenamųjų vietų, palikdami žiauriai lenkų rankai savo šeimynas ir turtą, dabar negali namo grįžti; 4) kad lenkai savo nuožmia darbuote privertė paliauti lankyti vaikus lietuvių mokslo įstaigas, sunaikino jų turtą ir grūmoja mirtimi buvusiems mokytojams ir vargina lietuvių kunigus.

Šiuomi tad apskrities Seimelio š.m. rugsėjo 7 d. nutarimu reikalaujame mūsų valdžios tuojau pasirūpinti 1) kad užimtose vietose lenkai negalėtų plėšti ir varginti vietos gyventojų lietuvių; 2) kad lenkai nedarytų kliūčių likusiems valdininkams ir jų šeimynoms sulig noru išvažiuoti su visu turtu, o likusiems žmonėms būtų laisva gyventi, nenaikintų jų turto ir sunaikintą sugrąžintų savininkams; 3) kad lenkai nekliudytų sugrįžti į savo gyvenamąsias vietas pabėgusiems gyventojams lietuviams ir sugrįžusiųjų, kurie prisidėjo prie visuomenės darbo, nepersekiotų; 4) kad lenkai duotų galimybės sustabdytoms lietuvių mokslo įstaigoms pradėti darbą, sugrąžintų jiems išplėštą turtą ir patikrintų mokytojams, mokiniams ir kunigams asmens neliečiamybę . . .[542]

Ir vėlesniųjų Seinų Apskrities Seimelio suvažiavimų vienas pačių pagrindinių rūpesčių buvo okupuotosios Seinų apskrities reikalai. Tai rodo kad ir ši 1919 m. lapkričio 14 d. seimelio įgaliotinių suvažiavimo protokolo ištrauka:

2. Seimelio siųstųjų į valdžią delegatų pranešimas.

Seimelio delegatai Juozas Vailionis ir Jonas Tadaravičius pranešė,

ką juodu yra Kaune atsiekusiu siųstuoju apskrities padėties reikalu, pažymėjusiu svarbiausiu savo žygiu — atsilankymą pas Anglų Misijos vadą Ward'ą, kuris jiedum prižadėjęs atsiųsti Seinų klausimui rišti mišrią Komisiją, susidedančią iš prancūzų, anglų, lietuvių ir lenkų po du kiekvienu ir paakinęs parinkti jai faktų apie lenkų darbuotę. Dalykas yra eigoje. Trukdymas lenkų pusėje.

Išklausius delegatų pranešimo ir pasvarsčius gyvenamąjį momentą, Seimelis randa reikalinga vėl siųsti delegaciją Kaunan pas valdžią ir pas Anglų bei Prancūzų misijas, o reikalui pasirodžius ir į Paryžiaus Taikos Konferenciją reikalauti paliuosuoti nuo lenkų okupuotąsias Seinų apskrities dalis. Delegatais pusiau slaptu balsavimu išrinkta: S. Tijūnaitis, P. Pacenka, L. Leipūneris ir J. Vailionis. Kelionės išlaidas padengs Apskrities Komitetas.[543]

Minėtina dar 1919 m. gruodžio 1 d. šio apskrities seimelio įgaliotinių suvažiavimo protokolo ištrauka:

2. Seimelio siųstosios į Kauną delegacijos pranešimas.

Delegacijos narys S. Tijūnaitis pranešė, ką delegacija yra atsiekusi Kaune, būtent: įteikus tam tikrą raštą Užsienių Reikalų Ministerijai su ploštu statistikos žinių apie Seinų apskrities okupuotosios dalies gyventojus tautybės žvilgsniu, atsilankė Anglų ir Prancūzų misijose, kurių vadams išdėjo visą sunkumą lenkų okupacijos ir žiaurumą ir įteikė apie tai jiems memorialus drauge su faktų patvirtinamais dokumentais. Anglų misijos vado pavaduotojas Robinsonas pareiškęs, kad Anglų Valdžia esanti dėl Vilniaus ir Seinų nusistačiusi lietuvių naudai. Prancūzų misijos Vadas Reboulis, po kietaus pasikalbėjimo, sutikęs ir prižadėjęs tuojau pranešti savo valdžiai, kad dabartinė demarkacijos linija, lietuvių reikalavimu, būtų atkelta ant Augustavo kanalo ir greičiausia sulaikytas lenkų teroras. Seimelis išklausęs pranešimo, pavedė Apskrities Komitetui be perstogės rinkti medžiagą apie lenkų darbuotę okupuotose vietose ir klabenti atitinkamose sferose okupuotiems kraštams atvaduoti.[544]

Okupuoto Seinų krašto lietuviai laikėsi kietai. Jie kiekviename žingsnyje duodavo lenkams suprasti, kad jų nekenčia ir laiko juos okupantais. Kai kurie net mokesčius sumokėdavo lietuviams, nors būdavo priversti ir antrą kartą mokėti lenkams. Iš okupuotos srities buvo surinkta tūkstančiai parašų, kuriuos slapta siųsdavo į Lazdijus. Iš ten tie parašai ir prašymai buvo siunčiami Kaunan mūsų valdžiai, anglų ir prancūzų misijoms, kurios buvo pažadėjusios paspausti lenkus, kad jie iš okupuotų kraštų pasitrauktų net iki Augustavo, tačiau pažadai taip ir liko pažadais.[545]

Negalėdami okupuoto krašto lietuvių dvasios užgniaužti, lenkai griebėsi represijų. Veiklesniems lietuviams grasino įvairiomis bausmėmis. Lenkų partizanų sušaudymu pagrąsinti, 1919

m. rugpiūčio mėnesį beveik visi lietuviai inteligentai iš okupuoto krašto buvo pabėgę. Seinuose teliko tik lietuviai kunigai. Norėdami ir jais nusikratyti, lenkai nusprendė visus lietuvius kunigus iškraustyti šiapus administracinės linijos. Tam užmojui pateisinti lenkai surinko "vietos gyventojų" prašymų ir parašų, reikalaujančių lietuvius kunigus ištremti. Tuojau pat keleriopai daugiau parašų surinko ir lietuviai ir įteikė juos lenkų etapo komendantui, tačiau lenkų karinė ir civilinė valdžia su lietuvių prašymais nesiskaitydavo.[546]

Seinų apskrities viršininkas 1919 m. gruodžio 24 d. nusiuntė Vidaus Reikalų Ministerijai šią telefonogramą:

Šiandien atvykusi delegacija iš anapus demarkacijos linijos pranešė, kad suagituota minia apie 100 žmonių reikalavo lenkų karinės valdžios iškelti iš Seinų visus lietuvius kun.: kun. J. Grigaitį, Sivicką, Gustaitį ir Dvaranauską. Etapų komendantui įteiktas prašymas su 250 parašų, kur irgi griežtai dar prieš Kalėdas reikalauja pašalinti minėtus kunigus. Lietuviai įteiks etapo viršininkui kontrprašymą. Delegacija prašyte prašo mūsų valdžios per misijas ar kitu būdu užtarti, kad pasiliktų jų dvasios globotojai.[547]

Į Focho demarkacinės linijos nustatymą ir Seinų įvykius gyvai reagavo ne tik Seinų apskrities lietuviai, ir, kaip minėjome, Kaune demonstravusios minios bei lietuviškoji spauda. Susirūpinusi Seinų įvykiais, Lietuvos vyriausybė rugpiūčio 27 d. nusiuntė savo delegacijai Paryžiuje telegramą, kurioje buvo kalbama apie lenkų invaziją Suvalkijoje ir ten prasidėjusias kruvinas kovas. Karštais žodžiais redaguotos telegramos gale buvo pareikšta, kad jeigu lenkų žygiavimas Lietuvos gilumon nebus sulaikytas, tai Lietuvos vyriausybė bus priversta griebtis priemonių, kurias jai diktuoja neviltis. Remdamasis šios telegramos turiniu, lietuvių atstovas Paryžiaus taikos konferencijoje 1919 m. rugsėjo 3 d. kreipėsi į maršalą Fochą. Pastarasis atsisakė kalbėti pačios demarkacinės linijos klausimu, tačiau pažadėjo, kad prancūzų misija Lenkijoje prižiūrės, kad tos linijos būtų laikomasi.[548]

Interpeliacija seime dėl Seinų įvykių. Seinų netekimas tiek jaudino Lietuvos visuomenę, jog net beveik po metų nuo pačių įvykių atstovai Tijūnaitis, Giniūnas ir Volodkevičius įteikė Steigiamajam Seimui šį paklausimą dėl Seinų paėmimo ir karn. Asevičiaus:

"Krašto Apsaugos Ministerijai.

Pernai metais rugpiūčio mns. 23 dieną Suvalkijos Dzūkija neteko savo kultūros ir dvasios centro — Seinų miesto, kurį tragi-kome-

dingai paėmė sukilusieji vietos lenkai. To lietuviams smūgio kaltininku apskritis laiko buvusį Seinų komendantą, miglotą žmogų — Asevičių. Negarbingas Seinų puolimas dzūkus smarkiai sukrėtė, kadangi tai atsitiko priešingai valdžios tvirtinimui, kad tik "per lavonus būsią Seinai lenkams atiduoti". Rugsėjo 7 dieną apskrities Seimelis susirinko Lazdijų miestelyje, kur dabar yra laikinai apskrities centras, reorganizavo Apskrities Komitetą ir išrinko kelių asmenų delegaciją važiuoti Kaunan pas valdžią ištiktųjų įvykių reikalais; Delegacija buvo pas Krašto Apsaugos Ministerį ir Ministerių Pirmininką, kuriem įteikė raštu tam tikrų prašymų bei reikalavimų. Tarp kito ko buvo reikalauta tuojau pašalinti iš vietos komendantą Asevičių ir patraukti jį atsakomybėn už Seinų lenkam atidavimą.[549] Reikalavimas buvo pagrįstas šiais Seinų katastrofos daviniais: a) lenkų rengimasis prie sukilimo nebuvo paslaptis Seinų gyventojams nelenkams ir lietuvių inteligentams darbuotojams, kurie primygtinai reikalavo komendanto Asevičiaus imtis reikiamų priemonių pavojui už akių užbėgti, bet jis, komendantas, neklausė ir operavo vien tik savo bereikšmiu pasakymu "o aš atsakau"; b) Seinų milicija buvo susekusi Gibų miške lenkų jaunimo karo dalykų lavinimosi vietą ir kiek vyrų suėmusi, bet komendantas Asevičius į tai nekreipė domės ir nieko nedarė; c) Komendantas Asevičius davė lenkams sukilėliams nuginkluoti dvikuopas mūsų kariuomenės, stovėjusios demarkacijos linijoje palei Augustavo kanalą ir Juodąją Ančią, kadangi nepranešė joms (ten buvo ir Bardauskas) apie kilusį pavojų; d) prasidėjus vakaro sutemy šaudymui, Asevičius sėdėjo kinematografe, o kai paryčiui prisiėjo paleisti darban kulkosvydžiai (jie buvo komendantūroje), tai vienas buvo užrūdėjęs ir negalėjo veikti; e) apie gresiantį pavojų Asevičius nepranešė valdžios įstaigoms ir jos turėjo pasilikti vietoje su visu kuo, be to liko dideli sandėliai amunicijos ir aprovizacijos dalykų — suėmimo komiteto keli vagonai druskos, degtukų, amerikiečių dovanų biednuomenei ir t.t. Valdžia prižadėjo delegacijos reikalavimus išpildyti. Tiesa, Asevičius buvo pašalintas iš Seinų komendantūros, bet už tai, lyg pasityčioti iš sukrėstojo krašto gyventojų, jis buvo pakeltas ar net divizijos štabo viršininku. Klausiame Kabineto: a) ar yra jis nusistatęs dėl Asevičiaus nusikaltimo, b) ir kaip galutinai yra valdžios pasielgta su tuo komendantu?"[550]

Į paklausimą šitaip atsakė krašto apsaugos ministras Merkys:

"Liepos mėn. ir balandžio pradžioje (čia veikiausiai rikta, turėtų būti "rugpiūčio pr.", A.R.) mūsų visa kariuomenė buvo pasiųsta prieš bolševikus, lenkai tuo pasinaudojo ir veržėsi pirmyn. Gale liepos m. buvo patirta, kad jų norima įsiveržti į Seinus. Tai buvo žinoma, bet kariuomenės pasiųsti negalima buvo. Lenkų kariuomenės buvo labai daug sutraukta, juos pervilko civiliniais drabužiais, kad tai partizanai esą. Tat yra dokumentališkai išrodyta. Iš Seinų buvo atvykusi delegacija, kuri prašė apginti, bet ten reikalinga buvo

jėga, o jos mes neturėjom. Vos-ne-vos buvo surinktos dvi kuopos ir pasiųstos į Seinus. Vienos tos kuopos vadu buvo Bardauskas, kuris pasidavė ir pabėgo pas lenkus. Bet viso fronto vadu buvo karininkas Asevičius. Jis turėjo visame fronte apie 200 žmonių, o pačiame mieste tik 25 kareivius savanorius. Aišku, kad Seinus užlaikyti negalima buvo. Skaudžiausia tai, kad valdžia sakė, jog neatiduos Seinų. Teisybė, gyventojai buvo raminami, tat padarė buvęs Ministeris Pirmininkas Sleževičius. Pasirodo, kad buvo žmonės prisirengę ką iš miesto išvežti, bet po tokio Sleževičiaus nuraminimo, kuris pasakė, kad jokiu būdu Seinai nebus atiduoti priešui, žmonės liovėsi vežę turtą. Sako, kad Seinuos liko daug amunicijos. Teisybė, liko, bet ne taip jau daug. Didesnė dalis buvo išvežta. Komendantas savo sandėlius išvežė, liko tik 2 arkliai, 2 balnai ir viena lauko virtuvė. Tie daiktai turėjo likti su kariuomene. Toliau pasakyta, kad abidvi kuopos buvo nuginkluotos. Tai neteisybė. Nuginkluota buvo tik viena kuopa. Toliau sakoma, kad Asevičius bičiuliavęsis su lenkais. Netiesa. Buvo tardymas, kuris parodė visai priešinga. Toliau sakyta, kad Asevičius pakeltas štabo viršininku. Tai netiesa. Asevičius ligi šiol tebetarnauja 7 pulke karininku. O kad žuvo daug turto, tai labai kaltas Sleževičius, o ne Asevičius, nes tai vyriausias karo vadas, nei aš nebūtų išdrįsę įtikrinti taip žmones. Turiu pabrėžti, kad buvusis Ministeris Pirmininkas Sleževičius labai mėgdavo kištis į kariuomenės reikalus; jis viską atlikdavo per Štabo Viršininką Velykį. Skundus jis siųsdavo ne ministeriui, ne vykdomajai valdžiai, bet kar. Velykiui".[551]

Gal kuris kitas karininkas komendanto Asevičiaus vietoje būtų kai ką apdairiau ir sumaniau atlikęs, tačiau, kiek tenka pagal turimus duomenis spręsti, pralaimėta buvo, išskyrus Bardausko išdavystę, ne dėl karinės vadovybės valios, bet dėl per menko mūsų kariuomenės skaičiaus.

Baigiamasis žodis. Seinų likimą vis dėlto nulėmė ne lietuvių-lenkų ginklo kovos, bet maršalo Focho nustatytoji demarkacinė linija. Būdami už mus stipresni ir turėdami už savo pečių Prancūzijos, įtakingiausios tuo metu valstybės, globą, lenkai pagaliau ir be jokio "sukilimo" būtų galėję užimti ir išlaikyti šią jų gen. Rozvadovskio pastangomis laimėtąją liniją. Pats pagrindinis sukilimo tikslas — užimti Lietuvos teritorijos dalį ir už demarkacinės linijos ir įvykusiu faktu ją Lenkijai laimėti vis dėlto nebuvo pasiektas.

Varšuvos visokeriopai remtas, vadovautas ir instruktuotas Seinų "sukilimas" pilsudskinei Lenkijos politikai tepridarė tik žalos. Pačia "sukilimo" akcija, savo žiauriu, beatodairišku elgesiu su Seinų lietuviais lenkai sukėlė prieš save ir šiaipjau jų atžvilgiu nepalankiai nusiteikusių lietuvių dar didesnę

neapykantą. Jeigu prieš Seinų įvykius kai kurie lietuviai dėl galimo bendradarbiavimo su Lenkija dar galėjo turėti šiokių tokių iliuzijų, tai po Seinų įvykių ir po tuo pačiu metu Kaune ruošto POW sukilimo visiems lietuviams pasidarė galutinai aišku, kad Lenkija — Lietuvos priešas numeris pirmas. Pačiam Pilsudskiui bei jo politikos vykdytojui Vasilevskiui galimumas surasti lietuvių tarpe "kvislingų", dirbančių Lenkijos politikos naudai, prilygo visiškam nuliui.[552]

Net jau ir tada kai kurie akylesnieji lenkų politikai matė, kad Seinų "sukilimas" buvo būdingas prieštaringai Lenkijos politikai reiškinys, nedavęs naudos, o tik pastojęs kelią pačios pilsudskinės Lenkijos siektiesiems tikslams. 1919 m. rugpiūčio 29 d. laiške Koscialkovskiui karinis lenkų attaché Kaune ltn. Duninas-Vorsovičius, pvz., su kartėliu taip atsiliepė apie šio "sukilimo" pasekmes: ... "medalis už išmintį mulkiui, kuris mums užtaisė Seinus. Nuostabiai stinga akcijos vieningumo, ir iš tikrųjų reikia tikėti stebuklais, jei iki šiol nenusisukome sprando".[553]

Jau ištisa eilė dešimtmečių maršalo Focho nužymėtoji, tik "laikinoji", tariamai vien karo tikslams tetarnaujanti demarkacinė, vėliau administracinė linija skiria Seinus ir pietų Sūduvą nuo Lietuvos. Šios padėties iš esmės nepakeitė nei 1920 m. antrojoje pusėje dėl Seinų vykusios atkaklios kovos.[554]

Pats skaudžiausias smūgis lietuviams vis dėlto yra žymiausio Dzūkijos kultūros centro Seinų su grynai lietuviškomis jų apylinkėmis netekimas. Nei Rusijos carų priespauda, nei netgi karinė vokiečių okupacija nepridarė Seinų lietuviams tiek žalos, kiek nuožmus lenkų viešpatavimas. Seiniškius lietuvius lenkai net žiauriau persekiojo už vilniškius. Seinų lietuviams ne tik buvo užkirstas kelias toliau ugdyti savo tautinę kultūrą, bet lenkai brutaliai sužlugdė ir visa tai, ką seiniškiai ligi tol, nepaisant svetimųjų priespaudos, vis dėlto buvo įstengę suorganizuoti. Lietuvių mokyklos, spauda, organizacijos, žodžiu, visa, kuo tik galėjo pasireikšti lietuviškas tautinis ir kultūrinis gyvenimas, buvo brutaliomis priemonėmis užgniaužta, nuslopinta.[555]

Lietuvių-lenkų frontas dešinėje Nemuno pusėje. 1919 metais ir pirmojoje 1920 metų pusėje į rytus nuo Nemuno tokių atkaklių kautynių, kaip dėl Seinų, nebuvo. Mat, braudamiesi vis gilyn į Lietuvos teritoriją, lenkai vis dėlto nenorėjo būti laikomi užpuolikais. Kaip vykdyti šiuos du vienas kitam prieš-

taraujančius tikslus — užiminėti svetimą teritoriją ir nebūti laikomam grobiku, nurodinėjo pats Lenkijos valstybės viršininkas ir vyriausias kariuomenės vadas J. Pilsudskis laiškuose lietuvių-gudų fronto vadui gen. Šeptickiui.

1919 m. liepos 22 d. laiške gen. Šeptickiui Pilsudskis, tarp kitko rašo[556]:

"Dėl lietuvių-lenkų demarkacijos linijos . . . mano direktyva yra ta, kad, išskyrus žemes į vakarus nuo Nemuno, reikia išsilaikyti prie mano siūlytosios demarkacinės linijos (Alytus-Stakliškės ir t.t.), vengiant kovoti su lietuvių daliniais. Tatai aš suprantu tuo būdu, kad vietose, kur prie tos linijos nepriėjome, smulkūs mūsų daliniai juda prie jos, užimdami laisvas nuo lietuvių vietoves. Tad toks pasistūmėjimas galėtų vykti Varėnos, Alytaus, Merkinės, Druskininkų apylinkėje; negalėtų vykti plote už Kaišiadorių, Strėvininkų, Vievio, kur vietovės užimtos stipresnių lietuvių dalinių".

Atkritus bermontininkų ir bolševikų frontui, 1920 m. pradžioje karinė Lietuvos padėtis žymiai palengvėjo, tačiau politiškai Lietuva tuo metu buvo patekusi į gan sunkią padėtį: iš šiaurės ją supo prolenkiška Latvija, iš visų kitų pusių — Lenkija, su kuria santykiai po POW sukilimo vis tebeaštrėjo[557]. Lietuviams ėmus reikalauti, kad lenkai pasitrauktų už nustatytos demarkacinės linijos, linkęs į pesimizmą gen. Šeptickis pasijuto Vilniuje nesaugus[558] ir aliarmuojančiomis telegramomis prašė Pilsudskio duoti jam dar bent dvi divizijas. Pilsudskis 1920 m. sausio 18 d. laiške gen. Šeptickiui nuramino pastarąjį ir smulkiau paaiškino, kokios taktikos lietuvių fronte dabar reikėtų laikytis[559]:

"Mielasis Pone Generole!

Aliarmuojančias Pono telegramas gavau. Lietuvių reikalavimus drauge su anglų[560] požiūriu laikau didesnėje dalyje paprastu šantažu, dėl kurio labai nerimauti nereikia. Manau, kad, ryžtingai ir šaltai sprendžiant klausimą, galima daugiausia padaryti. Tačiau jokiu būdu negalima leisti nė valandėlę nei lietuviuose, nei angluose, nei, tatai pabrėžiu kelis kartus, gyventojų tarpe kelti kad ir mažiausią abejonę ir įtarimą, kad nesijaučiame, nors ir nežymiausiame laipsnyje, pajėgūs atremti lietuvių provokacijas. Žinodamas įsiviešpatavusį liežuvavimą ne tik, deja, lenkų visuomenės tarpe, bet ir didesniuose ir mažesniuose štabuose, griežtai prašau Generolo tinkama dvasia paveikti savo štabą ir darau Pono štabo viršininką asmeniškai atsakingu, jeigu Vilniuje pastebėčiau bet kuriuo atžvilgiu panišką nusiteikimą.

Toliau — apie 2 divizijų atsiuntimą į lietuvių-gudų frontą negali būti kalbos . . .

Dabar dėl paties lietuvių klausimo. Pažindamas lietuvių psichologiją, nesu visai įsitikinęs, kad iš šio šantažinio dabar debesies nebūtų lietaus. Priešingai, manau, kad logiškai turi prasidėti kokie nors ekscesai. Uždarius jiems kelią už Dauguvos, nutraukus milžinišką kontrabandą pas bolševikus ir, vice versa (atvirkščiai, A.R.), atitraukus juos Pabaltijo konventiklyje (sueigoje, A.R.), pagaliau sumušus Denikiną[561] ir po būtinumo visiems Europos antibolševikams ieškoti atramos Lenkijoje, ligšiolinės valdančios-klikos padėtis pasidarė nebepakenčiama, nekalbant apie neabejotiną vokiečių kurstymą.[562] Šis reiškinys man yra visai suprantamas ir aš laukiau, kad šitas paaštrėjimas turi anksčiau ar vėliau įvykti. Politiškai ir moraliai mums yra pageidautina, *kad mes nebūtume užkabinančia puse, bet priešingai, užkabinama* (mano pabraukta, A.R.); daugiau! — ne per daug pakenks reikalui net teritorijos netekimas, ir specialiai linijos Gardinas - Vilnius - Daugpilis aiškus pažeidimas. Tatai leistų man išnaudoti šį momentą kaip aiškų būtinumą stipriai ir energingai atsakyti, siekiant žymiai giliau, negu linija, ant kurios dabar stovime. Tad pirmiausia nervus į rankas, kaip paprastai tada, kai toks žaidimas žaidžiamas. Esama tačiau punktų, kurie negali būti neapsaugoti ir kuriuos coûte que coûte (kiek bekainuotų, A.R.) reikia laikyti. Pradedant nuo vakarų, toks punktas yra Seinai, sekantis yra Gardinas. Geležinkelio liniją Gardinas — Lentvaris apstatyti galima silpnai, pakišant kaip tik tą ruožą masalui ir puolamam lietuvių veiksmui. Kariški transportai bus nukreipti į atsarginę liniją, kurią turime per Lydą. Sekantis punktas yra Vilnius, kurį suprantu ne kaip patį miestą, bet platesne šio žodžio prasme, tat reiškia taip, kad jokiu atveju negrėstų jam priešo artėjimas. Pagaliau geležinkelio linija Vilnius — Daugpilis, kaip vienintėlė susisiekimo arterija, turi būti laikoma stipriai ir jos atžvilgiu turi būti pritaikyti tie patys metodai, kaip ir Vilniuje, tai reiškia, jokios panikos nei priartėjimo prie jos priešo. Tam tikslui manau, kad visa Varėnos įgula nereikalinga ir galėtų sustiprinti Seinus, kurie per silpnai užimti ir kur būtinai reikalinga artilerija. Ruože Vilnius — Daugpilis visose šiose vietose arčiau prie Vilniaus, kur lietuviai stovi toli nuo geležinkelio ir kur priešo judėjimą galima sulaikyti Vilniaus įgula, net silpnais daliniais, padėtį laikau pakankamai apdrausta. Tačiau ruože už Švenčionių į Daugpilį, kur lietuviai stovi arti nuo geležinkelio, reikėtų būti stipresniam. Mūsų laimei, pagrindinis priešo susitelkimas yra Alytuje, vadinasi, yra nukreiptas ir labiausiai pavojingas geležinkelio ruožui Gardinas — Lentvaris, tai, dar kartą kartoju, mums nėra pavojinga. Tačiau bijausi, kad tai bus nukreipta prieš mūsų Suvalkiją.

Dabar pora žodžių dėl ruožo Vilnius — Vievis. Šitas ruožas turi būti stipriai laikomas, ir jame turi būti pastatyti šarvuoti traukiniai. Nes iš jo (to ruožo) turi išeiti, jei bus būtinas reikalas, mūsų smūgis Kauno kryptimi, kuris iš karto niekais pavers bet kuriuos ofenzyvinius lietuvių bandymus kitomis kryptimis. Tačiau netgi tokio ga-

limo iš mūsų pusės smūgio pasisekimo atveju tatai gali nepadaryti įtakos tolimam geležinkelio ruožui prie Daugpilio, kuris juk gali atsidurti pavojuje net ir tada, jei patys stovėtume Kaune".

Karines lietuvių pajėgas lenkų fronte Pilsudskis šitaip vertino:

". . . iš ligšiolinių raportų iš fronto apie lietuvių jėgų padėtį galėjau visada daryti išvadą, kad prieš mus gali būti surinktos palyginti mažos jėgos".

Pėstininkais sustiprinti lietuvių frontą Pilsudskis tame laike žada nebent po sausio 23 d., kai sąjungininkai užims Aukštąją Sileziją. Labiausiai susirūpinęs laiško autorius buvo kavalerija:

"Labiausiai nerimauju, kad visame dabartinio lietuvių fronto ruože nėra nė vieno kavalerijos eskadrono. Ši, mano nuomone, būtų labiausiai naudinga. Mano manymu, vieno, o tuo labiau dviejų ryžtingų pulkų visai pakaktų sužlugdyti labiausiai grėsmingam bet kuria kryptimi nukreiptam lietuvių užmojui".

Pastarajame laiške gen. Šeptickiui Pilsudskis teikia ištisą strateginį planą. Šio plano tikslas buvo veikiausiai suduoti Lietuvos kariuomenei stiprų smūgį ir tuo priversti Lietuvą dėtis su Lenkija į vadinamąją uniją. Norėdamas kariškai paspausti lietuvius ir, pasisekimo atveju, užimti net ir Kauną, Pilsudskis vis dėlto šiuokart nepanorėjo atsidurti agresoriaus vaidmenyje ir stengėsi sudaryti aplinkybes, kad būtų išprovokuotas lietuvių puolimas. Kadangi lietuviai šios provokacijos nebuvo suvilioti, tai ir visas šis planas nebuvo įgyvendintas. Šis Pilsudskio užmojis tik rodo, kad, vykdydamas savo imperialistinę Lietuvos atžvilgiu politiką, Lenkijos valstybės viršininkas nenuilstamai ieškojo vis naujų tiek politinių, tiek ir karinių priemonių spausti Lietuvą.

Liepos 22 d. lietuvių fronte stovinčiai lenkų kariuomenei taktiniai nurodymai, priešingai, buvo tikroviški. Laiške nurodytų kovos siekių ir taktikos buvo laikomasi ir anksčiau, tik dabar vyriausias kariuomenės vadas visa tatai dar konkrečiau išryškino. Dešinėje Nemuno pusėje lenkai ne tik nesirengė laikytis nustatytosios demarkacinės linijos, bet metų bėgyje nuo kalbamo laiško jiems buvo pasisekę, žingsnis po žingsnio, pasiekti Pilsudskio užsibrėžtąją liniją.

Mūsų karinėje literatūroje yra suminėta daugybė smulkių susirėmimų su lenkais kairėje ir ypač dešinėje Nemuno pusėje. Visus juos minėti čia nebūtų prasmės, juoba kad ir paprastai sunku patikrinti, kiek jie atitinka tikrovę. Vis dėlto vieną

kitą reikšmingesnį ir vispusiškiau perteiktą to meto lenkų brovimosi į Lietuvos žemę pavyzdį čia kiek plačiau aptarsiu, kad labiau išryškėtų kalbamųjų kovų pobūdis.

Vienas tokių lenkų vartotai taktikai būdingų veržimosi gilyn į Lietuvą atvejų yra vispusiškai dokumentuoti ir paties įvykių dalyvio ir dalinio vado aprašyti 1919 m. liepos mėnesio lenkų kariuomenės "pasistūmėjimai" kaip tik Pilsudskio laiške minėtąja kryptimi — Merkinės, Alytaus ir net Seirijų linkui.

Apie čia kalbamus įvykius paskelbė dokumentus ir pačius įvykius aprašė pats to meto Merkinės komendantas, karo valdininkas Br. Balčiūnas "Karo Archyve".[563] Pirmiausia tenka pacituoti Br. Balčiūno skelbtieji kai kurie dokumentai:

"Generalinio Štabo pranešimas. 25.VII, 1919 m.

L e n k ų f r o n t a s.

Liepos 23-24 naktį 300 lenkų raitelių ir pėstininkų netikėtai antpuolė mūsų dalis, užimančias Merkinės miestelį ir jo apylinkes.

Įvyko nelygi, bet arši kova. Mūsų pryšakinės dalys, spaudžiamos daug stipresnių legionininkų, buvo priverstos pasitraukti iš Merkinės.

Tose kovose turim laimikį — 25 arklius ir tiek pat šautuvų. Nuostolių neturim.

Kaip tikrina vietos gyventojai, Dauguos ir Merkinėj lenkai koncentruoja savo pajėgas ir rimtai ruošiasi padaryti žygį į Alytų.

Prieš tai Alytaus srityse lenkų raiteliai daro sustiprintą žvalgybą, kuri sėkmingai išsklaidoma mūsų sargybos pastangomis.

Vakarą legionininkų rinktinė per 600 kareivių slinko Merkinės — Seirijų kryptimi ir šiandien rytą užėmė Seirijų miestelį.

Tuo tarpu kitas lenkų būrys, darydamas žvalgybą, slenka Daugų — Alytaus kryptim".[564]

"Generalinio Štabo pranešimas. 26.VII. 1919 m.

L e n k ų f r o n t a s.

Mūsų dalys kovodamos užėmė Seirijų miestelį ir stumia lenkus Merkinės link.

Lenkai neteko nukautų ir sužeistų. Mūsų pusėje 1 sužeistas. Turim karo grobio: ginklų ir amunicijos.

Kairiame lenkų fronto sparne darbuojasi žvalgai".[565]

"Generalinio Štabo pranešimas. 27-28.VII. 1919 m.

L e n k ų f r o n t a s.

Lenkų frontuose ramu. Merkinės srities kovose liepos 24-25 d. mums teko karo laimikis: 27 arkliai su balnais, 30 šautuvų, 30 kardų, 2500 šovinių ir kitos rūšies karo turto . . .

Vilniaus lenkų vyriausybė, santarvės karo misijos spiriama, pasi-

žadėjo laikytis tose vietose, kurias nūn užima; jei bus vyriausios valdžios įsakymas, ir lenkų dalys atsitrauksią už demarkacinės linijos".[566]

"Generalinio Štabo pranešimas. 29.VII. 1919 m.

Su lenkais kovos galutinai liovėsi.

Kai Santarvės bus įsakyta, lenkai veikiai pasitrauks už demarkacinės linijos".[567]

"Mūsų armijos veikimo apžvalga. (Liepos 22-30 d. 1919 m.)

Liepos 23-24 d. mūšiai su lenkais pasiekė aukšto laipsnio. Legionininkai plačiu frontu ėmė skverbtis Alytaus link.

Pirmučiausia žymios jųjų pajėgos pasirodė Merkinės apylinkėje ir nustūmė mūsų sargybas. Tuo tarpu mūsų žvalgų būrelis, vadovaujant narsiam karo valdininkui Balnui, apnyko daug gausesnį lenkų raitelių būrį Ruskoje Selo kaime.

Išsigandę legionininkai nė nesipriešino. Tuomet būrio vadas Balnas nuginklavo raitelius ir, suėmęs visą karo grobį — 30 šautuvų, 27 arklius, 2500 šovinių ir 30 balnų, laimingai pasitraukė į Seirijus.

Naktį liepos 24-25 d. per 600 legionininkų slinko Merkinės — Seirijų kryptim ir pryšakinės jūjų dalys po atkaklių kovų užėmė Seirijų miestelį. Tose kovose mūsų pusėj 1 sužeistas ir 3 pateko nelaisvėn, bet paskui pastarieji pabėgo. Kalnuose, Dauguose ir Merkinėj lenkai koncentravo savo pajėgas ir rimtai ruošėsi padaryti žygį į Alytų. Prieš tai Daugų — Alytaus kryptim lenkai darė sustiprintą žvalgybą, kuri sėkmingai buvo atremiama mūsų sargybos pastangomis. Ilgainiui mūsų atsarginėmis rinktinėmis priešininkas buvo išvytas iš Seirijų ir nustumtas Merkinės link".[568]

"Pažymėtini įvykiai prieš 10 metų.

1919 m. liepos mėnuo.

24 d. Lenkų fronte, į Merkinę atvyko 30 lenkų raitelių. Mūsiškiai juos nuginklavo ir atėmė arklius. Vėliau lenkai skaičiuje 600 žmonių puolė mūsiškius ir po kautynių užėmė Merkinės miestelį ir, perėję Nemuną, pradėjo žygiuoti Seinų-Suvalkų link ir prisiartino prie Seirijų.

Kita lenkų grupė koncentruojasi Daugų miestely su tikslu pulti Alytų. Mūsiškiai puolė lenkus Gudakiemy (5 klm. į šiaurės rytus nuo Merkinės). Čia mūsiškiai lenkus nuginklavo, paėmė 25 arklius su balnais, 30 šautuvų, 2.500 šovinių, 30 kardų ir daug kitokio turto. Vėliau lenkai didesnėmis jėgomis mūsiškius vijosi per Leipūnus į Seirijus. Ties Seirijais įvyko smarkesnės kautynės. Mūsiškių 1 sužeistas ir 2 pateko nelaisvėn. Vėliau lenkai paleido, bet labai sumuštus.

25 d. Lenkų fronte, rytą lenkai užėmė Seirijų miestelį.

Kita lenkų grupė prisiartino prie Alytaus geležinkelio tilto, bet mūsiškių buvo išvaikyti".[569]

Su šiomis kovomis susiję ir du lenkų laiškai, kurių čia duodamas vertimas.

"Majoro Zaruskio Grupė
Op. L: 92

Buvusiam Merkinės miesto kariniam lietuvių Vadui
Pastovis 24/VII.1919

Š.m. 24/7 mūsų sargyba Gudakiemyje buvo lietuvių pajėgų išdavikiškai užpulta ir paimta į nelaisvę.

Kadangi ligšiolinė lenkų kariuomenės laikysena nieku nepateisina šios dienos užpuolimo, priešingai, iš lenkų pusės kiekviename žingsnyje buvo žymimas noras laikyti gerus santykius ir taikiai sugyventi. Majoro Zaruskio veikiančios grupės vadovybė kreipiasi į tenykščio lietuvių fronto vadovybę, reikalaudama patvarkyti, kad būtų tuojau išduota visa Gudakiemio sargyba, t.y. visi žmonės ir arkliai drauge su ginklais, amunicija ir kareivių ir arklių aprūpinimu.

Grupės vadovybė reikalauja išduoti šia tvarka, nenorėdama gadinti savitarpio santykių, geru sugyvenimu esant suinteresuotai tiek lenkų, tiek ir lietuvių tautai.

Neatidavus paimto į nelaisvę kavalerijos būrio, Grupės Vadovybė padarys iš to veiksmo atitinkamas išvadas.

Grupės ir pulko vadas
(parašas)

Adjutantas
(parašas)"[570].

"Majoro Zaruskio Grupės Vadovybė

Alytaus miesto Karinei Vadovybei Alytuje
Pastovis 1919.VIII.11

Į grupės Vadovybės L op. 109/19 1919 m. liepos 25 dienos raštą gavau Karinio Alytaus Vado pulkininko Naujanio Šalkausko raštą, kad Lietuvos kariuomenės paimtų mūsų arklių iš mūsų sargybos Gudakiemyje reikalu jis pats atveš aukštesniųjų valdžios organų atsakymą iš Kauno į Babriškes 1919 m. liepos 30.

Pagal minėtąjį pulkininko Naujanio-Šalkausko raštą grupės Vadovybė ligi šiol laukė klastingai paimtų arklių grąžinimo ir atsakymo.

Kadangi lietuvių Valdžios organai iki šios dienos nedavė jokio atsakymo minėtuoju reikalu, kreipiuosi dar kartą, karegoriškai reikalaudamas grąžinti paimtuosius arklius, aprūpinimą ir ginklus per 24 valandas nuo šio rašto įteikimo momento.

Priešingu atveju, praėjus 24 valandoms, visas reikalas bus pateiktas aukštesniesiems lenkų Valdžios organams, kurie duos atitinkamus potvarkius.

Arkliai turėtų būti atiduoti Dicilionyse.

Grupės Vadas
(parašas)"[571].

Kaip rašo karo valdininkas Balčiūnas, buvęs to meto Merkinės komendantas, šie oficialūs dokumentai toli gražu tikrai nenušviečia buvusios to meto padėties. Tad, bendram to meto kovų su lenkais pobūdžiui aiškiau suvokti, tikiuosi, pravers, bent trumpai, susipažinti ir su kai kuriomis Br. Balčiūno perteiktomis 1919 m. liepos mėnesio lietuvių-lenkų varžymosi dėl Merkinės — šio paskiro kovų atvejo detalėmis.

Varžymasis dėl Merkinės prasidėjo dar vokiečiams iš ten neišsikrausčius. 1919 m. gegužės pabaigoje Alytaus komendantas Naujanis-Šalkauskas pasiuntė į Merkinę karininką Grebliauską su nedideliu kareivių būreliu, kad jis ten įsteigtų lietuvių komendantūrą. Kadangi vokiečiai nesutiko, kad lietuviai stovėtų Merkinėje, tai komendantas Grebliauskas iš Merkinės pasitraukė.

Dar vokiečiams iš Merkinės neišsikrausčius, 1919 m. birželio 2 d. 4 lenkų legionininkai atjojo į Merkinę ir vokiečiams pranešė, kad jei vokiečiai iš Merkinės neišeis, tai lenkai apšaudys miestą. Vokiečiai legionininkus nuginklavo ir paleido atgal.[572]

Nors lenkai ir pareikalavo, kad vokiečiai pasitrauktų iš Merkinės, tačiau rimtesnių pajėgų nevartojo. Mažais puldinėjimais ir susišaudymais jie vokiečius tik erzino.

Vokiečiams pasitraukus, Merkinė teisiškai turėjo priklausyti lietuviams, nes ji buvo šiapus demarkacijos linijos, tačiau ir lenkai kėsinosi brautis į Merkinę, juoba kad juos dar ir dvarininkai kvietė.

1919 m. liepos pradžioje vokiečiai pranešė Alytaus komendantui, kad jie liepos 7 d. 5 valandą pasitraukia iš Merkinės ir pasiūlė lietuviams perimti Merkinę. Kadangi Alytaus komendantūroje buvo mažai karininkų, tai vietoje per vieną susišaudymą su lenkais sužeisto karininko Grebliausko, Merkinės komendantu buvo paskirtas karo valdininkas Br. Balčiūnas, buvęs partizanas.

Liepos 7 d. 4 val. Balčiūnas su 20 neuniformuotų ir neišmokytų naujokų atvyko į Merkinę. Ten jis rado tik penkis vokiečių kareivius, nes dalinio viršininkas su 30 kareivių liepos 6 d. priešpiet buvo išvykęs Varėnos link "pamokyti" lenkų už jų puldinėjimus. Likusių Merkinėje vokiečių padėtis buvo kebli, nes telefonų laidai į visas puses buvo nupjauti, be to, jų dalinio vadas, kaip buvo numatęs, naktį dar negrįžo.

Apie 7 valandą pasigirdo šaudymas. Penki vokiečiai kaip viesulas nudūmė susišaudymo kryptimi. Lenkų eskadronas spau-

dė vokiečius prie Nemuno, grėsdamas juos apsupti iš trijų pusių. Penki vokiečiai ėmė šaudyti nuo Merkinės į lenkų dešinįjį sparną ir į užnugarį. Lenkai pradėjo trauktis ir skubiai bėgo prie savo arklių. Vokiečiai jų nesivijo, tik šaudė, kol juos matė. Grįžę į Merkinę, vokiečiai pasakojo, kad lenkams davę gerą pirtį, tačiau ir patys neteko vieno sužeisto kareivio ir vieno kulkosvaidžio.

Už kokios valandos lenkai, pasidalinę į tris voras, pradėjo slinkti laukais Merkinės link. Vokiečiai nutarė lenkams nesipriešinti ir trauktis į Leipalingį, prieš tai susprogdinę ar padegę tiltą, kad lenkų raitininkai negalėtų jų vytis. Balčiūnui pasisekė įtikinti vokiečius, kad jie tilto nesunaikintų, nes Santarvės įsakymu lenkai neturi teisės brautis į Merkinę, be to, jis pajėgsiąs tiltą apginti. Vokiečiai pasitraukė į Leipalingį ir prašė telefonu pranešti apie lenkus.

Komendantas Balčiūnas neturėjo pakankamai jėgų, tad ginti Merkinę jis bandė diplomatija. Kalbėdamasis su atjojusios lenkų "Tatarskos Jazdos" dalinio vadu, jis protestavo prieš lenkų įsiveržimą šiapus demarkacinės linijos ir pareiškė, kad Merkinėje yra lietuvių kariuomenė, be to, iš Kauno esanti atvykusi dar ir Santarvės misija. Balčiūnas taip pat pastebėjo, kad lietuviai yra laidavę vokiečių kariuomenei laisvai trauktis iš Lietuvos.

Nežinodamas, kad Merkinėje tėra menkas lietuvių dalinėlis, lenkų karininkas ėmė teisintis dėl įsibrovimo į Merkinę: vokiečiai užpuolę lenkus netoli Varėnos, anoje demarkacinės linijos pusėje, užmušę vieną jų kareivį ir kelis sužeidę. Vydamiesi vokiečius, lenkai įsitraukę į kautynes ir net nepastebėję, kaip atsiradę Merkinėje. Jie manę, kad ten lietuvių iš viso nėra.

Su lenkų karininku buvo sutarta, kad jis iš Merkinės pasitrauks ir atiduos sužeistąjį vokietį. Lenkams iš Merkinės išjojus, Balčiūnas pasiuntė vokiečiams jų sužeistąjį kareivį, painformavo vokiečius jų paliktuoju telefonu apie įvykius ir paprašė jų nutiesti telefoną iki Leipalingio.

Apie 11 val. pasiųstasis kareivis pranešė Balčiūnui, kad apie įvykius jis painformavo Alytaus komendantą. Pastarasis netrukus telefonu pranešė, kad ryt, t.y. liepos 8 d., iš Kauno į Merkinę atvyks mišri mūsų ir prancūzų komisija ištirti demarkacinės linijos peržengimo.

Apie 13 val. į Merkinę atjojo apie 50 lenkų, bet jau kito karininko vadovaujamų. Karininkas prašė lietuvių komendanto

jį pristatyti Santarvės misijai. Komendantas atsakė, kad misija tik ką išvažiavo automobiliu per Leipalingį į Alytų.

Veikiausiai iš vietinių lenkų sužinojęs, kad Merkinėje jokios misijos nebuvo, lenkų karininkas pareiškė, kad jis Merkinėje lauksiąs atvykstant prancūzų misijos. Lietuvių komendantas protestavo, sakydamas, kad jis neturi teisės leisti lenkams apsistoti Merkinėje.

Lenkų karininkas pasidarė kiek sukalbamesnis tik tada, kai patyrė, kad Merkinės tiltą saugo lietuviai kareiviai ir kad lietuvių įgula naudojasi telefonu, nors lenkai ir buvo nutraukę visus telefono ryšius. Jis pareiškė, kad į Merkinę atvykęs be agresingų tikslų prieš lietuvius. Noręs tik pamatyti Santarvės misiją ir jai pasakyti, kad jei vokiečiai puls lenkus, tai lenkai juos vysis nors ir iki paties Kauno. Lenkų karininkas pasiūlė Balčiūnui geruoju sugyventi ir 24 valandoms pasidalyti miestelį per pusę. Abiem pusėm nusileidžiant, buvo sutarta pasidalyti Merkinės miestelį, tik ne 24 valandoms, bet tol, kol atvyks Santarvės misijos atstovai.

Kitą dieną 10 val. atvyko misijos atstovai — trys prancūzų karininkai ir vienas lietuvis. Prancūzai griežtai pareikalavo, kad lenkai tuojau išsikraustytų iš Merkinės, ir parašė raštą, kurį lenkų karininkas turėjo įteikti savo vadui. Lenkas aiškinosi, kad jis turįs gauti savo vado įsakymą ir, matyt, nenorėjo prancūzų klausyti.

Balčiūnas ir prancūzų karininkai misijos automobiliu išvyko į Alytų. Papietavę, visi jie pavakare grįžo į Merkinę, kur teberado lenkus. Prancūzai smarkiai supyko ir, nesikalbėdami su lenkais, pavedė Balčiūnui pareikalauti, kad lenkai tučtuojau pasitrauktų iš Merkinės. Lenkas atsakė, kad jis teprivaląs klausyti tik savo vado įsakymų. Prancūzai išvyko po to į Varėną pas lenkus.

Vakare vienas lietuvis, Merkinės gyventojas, pranešė, kad jis girdėjęs, kaip lenkai, iš Varėnos įsakyti, tarėsi suimti visus lietuvius kariškius ir juos atvaryti į Varėną. Tatai numatę atlikti naktį, kai lietuviai sumigs. Po tokios žinios lietuvių komendantas su savo kareiviais nakvojo miške, už 3 km nuo Merkinės.

Apie pirmą val. nakties lenkai puolė lietuvių kareivinę. Nieko ten neradę, apieškojo dar gretimas daržines. Klebonijoje suėmę abu lietuvius kunigus, Bakšį ir Ribikauską, išsivežė juos į Varėną. Reaguodamas į šių kunigų suėmimą, Balčiūnas tuojau įsakė suimti 12 žymesnių lenkų. Raštu jis pranešė lenkams, kad turi 12 įkaitų, ir pareikalavo tuojau pa-

leisti lietuvius kunigus. Kitą dieną lenkai paleido kunigus, po to komendantas tuojau paleido visus įkaitus.

Liepos 19 d. lenkų kavalerijos dalinys vėl atjojo į Merkinę. Komendantas Balčiūnas ir dabar pavartojo diplomatiją, grasindamas juos kulkosvaidžiais priversiąs iš Merkinės trauktis. Nors lenkų karininkas sakėsi atvykęs į Merkinę ištirti ten esančios netvarkos ir pasilikti Merkinėje, tačiau tariamosios kulkosvaidžių ugnies paveiktas, įsakė savo kareiviams apleisti Merkinę. Vis dėlto buvo aišku, kad lenkai sužinos, jog lietuviai Merkinėje jokių kulkosvaidžių neturi, ir vėl bandys tą miestelį užimti.

Tuo tarpu lenkai, kurių buvo apie pusantro šimto, sustojo aplinkiniuose kaimuose. Vienas už 5 km Gudakiemio ūkininkas pranešė, kad jo troboje buvo apsigyvenęs lenkų karininkas. Ūkininkas girdėjo per sieną to karininko pasikalbėjimus su Varėna. Lenkai pranešę, kad lietuviai Merkinėje turį kulkosvaidžių ir kad be kautynių Merkinės neužleisią. Aplinkybėms išaiškinti jam reikią dvejeto dienų. Ūkininkas ir toliau pranešinėjo, apie ką lenkai kalbasi.

Lenkai taip pat rinko žinias ir netrukus sužinojo, kad lietuviai neturi nė vieno kulkosvaidžio. Balčiūnas buvo pasirengęs kiekvieną minutę pasitraukti už Nemuno ir prašė Alytaus komendanto atsiųsti jam pagalbą, tačiau iš Alytaus jis negavo jokio atsakymo.

Liepos 23 d. pavakare atjojęs ant uždususio arklio Gudakiemio lietuvis pranešė, kad lenkai gavę iš Varėnos įsakymą paimti Merkinę, suimti visus lietuvius ir pristatyti juos į Varėną. Kunigų neliesti, bet stropiai žiūrėti, kad Merkinės komendantas nepabėgtų.

Žinodamas, kad Gudakiemyje yra 300 lenkų raitininkų ir norėdamas užbėgti lenkams už akių, lietuvių komendantas ryžosi dar tą pačią naktį pulti tuos raitininkus, juos nuginkluoti ir patsai pasitraukti iš Merkinės.

Naktį komendantas su 15 gerai ginkluotų kareivių nuskubėjo į Gudakiemį. Už kilometro nuo kaimo juos pasitiko trys lietuviai, kurių tarpe buvo minėtas ūkininkas ir Merkinės milicijos viršininkas. Jų pagalba pasisekė be triukšmo suimti abu kaimo galuose budėjusius lenkų sargybinius. Ūkininkams nurodant, buvo surinkti daržinėse miegantieji lenkai. Karininkas, knarkdamas svetainėje, net ir tada nepabudo, kai du žmonės įėjo į vidų. Buvo surinkti visi lenkų ginklai ir arkliai. Lenkai nebuvo imami į nelaisvę, nes jie būtų kliudę trauktis.

Komendantas su penkiais geriausiais kareiviais pasirinko

geresnius arklius, prisikimšo pilnus krepšius šovinių ir išjojo pasitikti lenkų. Jo tikslas buvo — ginantis su penkiais žmonėmis, atvilioti lenkus iki Seirijų ir pranešti Alytaus komendantui, kad atsiųstų daugiau kareivių paruošti lenkams spąstų. Kitiems kareiviams buvo įsakyta su viskuo paskubomis, miškų keliais, vykti į Seirijus.

Alytaus komendanto atsiųstoji "pagalba" buvo karininkas Jankovičius, kuriam Balčiūnas turėjo perduoti komendantūrą. Balčiūnas su 15 žmonių nuvyko į Alytų, o karininkas su penkiais kareiviais liko Seirijuose, kuriuos netrukus užėmė lenkai.

Iš šito Merkinės komendanto karo valdininko Balčiūno įvykių aprašymo matyti, kad oficialūs pranešimai ne visai atitiko tikrąją padėtį. Balčiūnas teužsimena apie pusantro šimto lenkų raitininkų, bet ne apie šešis šimtus. Atkaklių kautynių su lenkais taip pat čia laukti netenka, nes 20 neapmokytų kareivių be kulkosvaidžio negalėjo rimtai bent kiek didesnėms pajėgoms pasipriešinti. Antra vertus, Br. Balčiūnas ryškiai pavaizdavo, kaip lenkų kariuomenė vykdė Pilsudskio diktuojamą taktiką skverbtis į Lietuvą mažiausio pasipriešinimo kryptimi.

Merkinės įvykiai buvo komentuojami net ir endekų laikraščio "Gazeta Warszawska". Lietuvos oficiozas "Lietuva" straipsnyje "Kas buvo Merkinėje" taip rašo[573]:

"Š.m. liepos mėn. 19 d. "Gazeta Warszawska" rašo: Merkinėje lietuvių represijos (K.B.P.). "Straž Kresowa" gauna baisių žinių apie atsitikimus Merkinėj. Merkinės miestelis stovįs panemunėj, Trakų apskrityj, buvo lenkų kariuomenės liepos m. 7 d. vakare paimtas. Ji išbuvo ten visą liepos m. 8 d., o naktį tarp 8 ir 9 dienos Merkinę paliko. Apsistojęs Merkinėj lietuvių kareivių būrys iš 40 žmonių ėmė keršint lenkams, kad buvo džiaugsmingai sutikę lenkų kariuomenę. Suėmė mušdami šautuvais ir bizūnais 40 Merkinės gyventojų. Vedė juos keikdami per miestelį ir rusiškai plūsdami: "Mes jums, lenkų snukiai, parodysim!" ir kt. Moteris, norėjusias gint savo vyrų ar brolių, mušė šautuvais ir bizūnais. Suimtuosius varė šluot gatvių; daugeliui atėmę šluotas ir kastuvus, liepė mušdami kuopt plikomis rankomis biauriausias nešvarybes. Imtinius statė į eiles ir liepė jiems giedot "Boże coś Polskę". Lenkų liaudis yra labai sujaudinta, lietuviai taip pat nustebę ir keikia tarybininkus, sėjančius naminės kovos sėklą. Lietuvių komendantas graso atimsiąs lenkams lobį ir išvysiąs. Lenkų būriai stovi jau už demarkacijos linijos Marcinkonyse, Varėnoj ir, negalėdami nieko padaryti, turi klausytis Merkinės pabėgėlių šauksmų ir skundų.

Merkinės komendantas pil. Br. Balčiūnas dėl to dalyko mums praneša: "Liepos 19 d. "Gazeta Warszawska" rašo iš Merkinės pranešimą, kuris yra paremtas gryniausiu melu. Atsitiko taip: pasitrau-

kiant iš Merkinės vokiečiams, aš su 20 kareivių paėmiau miestą liepos 7 d. 4 val. r. 160 lenkų raitelių įsibrovė į Merkinę 12 val. Tą pačią dieną, aš pareikalavau, kad jie išsikraustytų, ir pranešiau apie tą į Kauną. Liepos 8 d. atvyko į Merkinę prancūzų misijos atstovų, kurie uždraudė lenkams toliau eiti. Aš tą pačią dieną išvažiavau su misija į Alytų ir vakarą pargrįžęs dar kartą pareikalavau, kad lenkai tuojau išsikraustytų; jie tą ir padarė tą pačią naktį 1 val., suimdami abu Merkinės kunigus lietuvius. Atsakydamas į betikslį kunigų suėmimą, aš priverstas buvau suimti 12 žinomų lenkų agitatorių (ne 40, kaip rašo "Gazeta Warszawska").

Be to, lenkai išeidami pavogė mano balną. Suimtiems lenkams pranešiau, kad jei lenkai nepaleis kunigų, aš juos išsiųsiu į Kauną. Savo keliu pasiunčiau lenkams į Varėną protestą, reikalavau, kad kunigus tuojau paleistų, ir pranešiau, kad turiu 12 įkaitų. Kunigus paleido tik rytojaus dieną ir jie grįžo liepos 10 d., tučtuojau aš ir lenkus paleidau. Nė vienas lenkas nebuvo mušamas, įsakiau elgtis kuo mandagiausiai. Tiesa, suimtieji turėjo nuvalyti kalėjimo kiemą, bet tas buvo daroma jų pačių sveikatos dėlei ir visada atliekama pačių suimtinių. Visiems buvo išduota valomųjų įrankių ir rankomis jie negavo daryti. Taip pat neliepta dainuoti "Boże cóś Polskę!" O lenkai suimdami kleboną sumušė, nes jis, turėdamas 25 aukso rub., nenorėjo lenkams atiduoti. Be to, abu kunigus keikė "psiakrew", "swolocz" (apie tai yra Krašt. Aps. M-jos protokole).

Toliau lenkai rašo, kad stovi už demarkacijos linijos. Jų melą geriausiai tuo išrodžiau, kad liepos 24 d. su savo 20 kareivių užpuoliau juos Gudakiemy (Ruskie sielo), nuginklavau juos ir atėmiau 27 arklius su balnais, 30 šautuvų ir kardų. Demarkacijos linija — Varėnoj, Marcinkonyse, o Gudakiemis 5 verstai nuo Merkinės...

Merkinės komendantas Br. Balčiūnas Karo Vald."

Tenka pastebėti, kad kalbamieji Varšuvos endekų laikraščio propagandiniai prasimanymai ir faktų iškreipimai turėjo veikiausiai dvejopą tikslą: 1. tariamais lietuvių smurto veiksmais pateisinti lenkų kariuomenės brovimąsi į Lietuvą net ir už demarkacijos linijos ir 2. pasitarnauti bendrai to meto lenkų spaudos akcijai, varytai prieš Lietuvą ir jos vyriausybę ryšium su artėjusiu Kauno POW sukilimu.

Širvintų komendantūros baras. Iš karinėje mūsų spaudoje paskelbtų keleto dalyvių atsiminimų galima susidaryti gan pilną vaizdą apie 1919 m. gegužės mėn. įsteigtąją ir 1920 m. kovo mėn. likviduotąją Širvintų komendantūrą ir apie jos pastangas priešintis lenkų brovimuisi šiame svarbiame strateginiu atžvilgiu bare.

1919 m. gegužės 3 d. Panevėžio batalionui drauge su vokiečių-saksų savanoriais išlaisvinus nuo bolševikų Ukmergę, ba-

taliono vadas karn. J. Variakojis pasiuntė karn. Dragūnevičiaus vadovaujamą kuopą į Širvintas. Nesutikusi rimtesnio rusų pasipriešinimo, kuopa gegužės 7 d. užėmė Širvintas. Netrukus į Širvintas atvyko ir lenkų dalinys, kuris draugiškai susitiko su lietuviais.[574]

Susitaręs su lenkais, karn. Dragūnevičius puolė rusus toliau ir drauge su lenkais gegužės 9 d. užėmė Giedraičius.[575] Širvintose buvo paliktas karn. Pošiūnas su keletu kareivių.[576]

Pasklidus žiniai, kad Širvintų komendantas priiminėja savanorius, apylinkės jaunimas tuo labai susidomėjo. Į gegužės pabaigą komendantūroje buvo jau apie 30 savanoriais įsirašiusių jaunuolių. Tačiau savanorių daugumas buvo iš Gelvonų, Musninkų ir Šašuolių valsčių. Iš Širvintų valsčiaus nebuvo įstojęs nė vienas savanoris, nes šis valsčius tada buvo jau labai sulenkėjęs. Lenkinimas ėjo daugiausia iš Vilniaus, su kuriuo Širvintos ir ūkiškai buvo glaudžiai susijusios.

Daugelis atėję į komendantūrą stoti savanoriais, grįždavo namo, kai sužinodavo, kad kurį laiką reikės dėvėti savo drabužiais. Taip pat labai stigo apginklavimo ir amunicijos. Teturėta vos 10 tinkamų vokiškų šautuvų, viena tūkstantinė dėžutė šovinių. Granatų ir kulkosvaidžių visai nebuvo. Iš pradžių, išskyrus komendantą, nebuvo nė vieno kario, turinčio bent šiokį tokį supratimą apie karinę mankštą. Padėtis kiek pagerėjo, kai į komendantūrą birželio 1 d. savanoriu įstojo buvęs rusų kariuomenėje vyresniuoju puskarininkiu A. Užpalis, kuris buvo paskirtas viršila. Liepos 4 d. į Širvintų komendantūrą savanoriu įstojo ir septyniolikametis A. Mačiuika, vėliau aviacijos pulkininkas, buvęs skautas, tad jau ir tada kiek nusimanęs apie karines pamokas ir net lietuviškas komandas.

Rugsėjo mėn. Širvintų komendantūroje buvo jau apie 70 savanorių, iš jų 9 buvo moksleiviai ir 25 beraščiai. Beveik pusę savanorių sudarė pasiturinčių ar vidutinių ūkininkų vaikai, kiti buvo ūkio darbininkai ar smulkūs neturtingi ūkininkai.

Komendantūros kuopa darė labai slegiantį įspūdį: kareiviai buvo apsirengę savais drabužiais ir labai įvairiai. Neturtingesnieji buvo net basi ir apiplyšę. Lietuviams buvo ypač skaudu, kad lenkai iš lietuvių skurdo šaipėsi. Patys lenkai buvo, tiesa, irgi gan skurdžiai aprengti, tačiau jie buvo uniformuoti ir visi turėjo ginklus.

Širvintose buvo įrengta lietuvių pašto agentūra ir žemės ūkio bei valstybės turtų įgaliotinio įstaiga. Buvo sukurtas ir komitetas, tačiau jo veikimas buvo nežymus.

Kai tik Dragūnevičiaus kuopa išėjo iš Širvintų, tuojau ten

pasirodė lenkų žvalgai. Kitą dieną į Širvintas atėjo lenkų pėstininkų dalinys su karininku ir dviem kulkosvaidžiais. Karn. Pošiūnas kreipėsi į lenkų dalinio vadą ltn. (podporučniką) Dworzaką, kad sudraustų savo kareivius, kurie skriaudė apylinkių gyventojus. Lenkų komendantas dėjosi apie tuos įvykius pirmą kartą girdįs ir pareiškė, kad su jo žinia nė vienas kareivis iš Širvintų nebuvo išvykęs. Dworzakas užtikrino Pošiūną, kad jeigu taip yra, kaip tvirtina lietuvių komendantas, tai jis imsis atitinkamų priemonių tam sudrausti.

Abu komendantai sutarė Musninkų ir Šašuolių vieškelį laikyti skiriamąja linija, už kurios Dworzakas buvo pasižadėjęs savo kareivių neleisti. Kadangi lenkai duotojo žodžio nesilaikė, tai karn. Pošiūnas pritarė A. Mačiuikos sumanymui siųsti sargybą už 5 km į vakarus nuo Širvintų esančiam Viesų tiltui per Širvintą saugoti. Per tą tiltą lenkai dažniausiai važiuodavo plėšikauti į lietuviškus kaimus. Jie pasiekdavo Gelvonus, Veprius, Pabaiską. Saugoti tilto į Naujųjų (Aukštųjų) Viesų viensėdį buvo nusiųsti 9 kareiviai su sargybos viršininku A. Mačiuika. Daugiau žmonių negalima buvo siųsti, nes nebuvo kuo jų apginkluoti. Komendantūroje teliko tik trys rusiški šautuvai su saujele gerų šovinių. Kiti šautuvai buvo vokiški, aprūpinti savanorių mažaverčiais "savo darbo" šoviniais.[577]

Nuo antrosios liepos mėnesio pusės lenkai darėsi vis labiau įžūlesni. Jie agitavo žmones prieš lietuvius ir organizavo savo "panemunės šaulius" (strzelcy nadniemeńscy). Lenkų kareiviai suvarydavo klausytojus ir išdalindavo jiems proklamacijas. Mitingų metu ir tvarką palaikydavo kareiviai. Jie būdavo kartu ir "vietos žmonių valios reiškėjai". Ta "valia" būdavo reiškiama šauksmais bei rankų plojimu. Ūkininkai tokius mitingus lankė labai nenoriai.

Liepos mėn. pabaigoje ir per visą rugpiūčio mėnesį lenkų agitatoriai uoliai visus įtikinėjo, kad į Širvintas ateisią vokiečių žandarai. Tada turės dingti visos lenkų žadamos gėrybės: druska, žibalas, cukrus, miltai . . .

Po tokios įžangos vienas kitas lenkų agitatorius garsiai paklausdavo, kodėl Širvintose, tikrai lenkiškame mieste, sėdi "Kauno partijos" komendantūra su savo kareiviais. Į tai lenkų kalbėtojas atsakydavo, kad lenkai savo brolių lietuvių skriausti nenori ir kad jėga jų nevarys. Tačiau jei vietos žmonės panorės, tai lietuvių komendantūra iš Širvintų turės dingti.

Prieš šią lenkų varomą agitaciją komendantas Pošiūnas protestavo ir raštais informavo Apsaugos ministeriją. Vieno tokių raštų turinį A. Mačiuika šitaip trumpai atpasakojo[578]:

"Šiuo pranešu, jog rugpiūčio 1 dieną lenkų žandarai užvarė žmones į susirinkimą. Apie 15 val. žmonių buvo nedaug susirinkę. Tenai jau buvo lenkų žandarai su milicija, revizų viršininkas ir Vilniaus apskrities viršininko padėjėjas. Ūkio ratelio inspektorius Vilčinskis savo kalboje labai šmeižė Lietuvos valdžią ir kariuomenę. Jis žmonių klausė, ar sutinką su jo išvadomis. Daugumas tylėjo, bet pastatyti agitatoriai atsiliepdavo: "sutinkame, sutinkame!" Jis siūlė rinkti atstovus į kažkokį Vilniaus seimą. Buvo išrinktos dvi moterys ir du vyrai. Buvo dalinamos lenkiškos knygutės. Lenkų išrinktieji seniūnai vaikščiojo per sodžius rinkdami parašus dėtis prie Lenkijos. Nenorinčius rašytis gąsdino, jog jie būsią prirašyti prie bolševikų arba rusų".

Ant šio pranešimo buvo parašyta rezoliucija: "Nuorašas į Užsienio ministeriją. Karininkas Vaitiekūnas. 8.VIII".[579]

Apie rugpiūčio mėn. pradžią į Širvintas buvo atvykęs būsimasis Širvintų komendantas karn. P. Gudelis.[580] Jisai išsitarė, kad po poros savaičių atvyksiąs su Širvintų kuopos kariais ir kulkosvaidžiais. Tatai pakėlė širvintiškių karių nuotaiką. Pasklido gandas, kad į Širvintas atvyksta 300 lietuvių kariuomenės. Kitą dieną tikrai atvyko iš Ukmergės komendantūros 18 uniformuotų ir gerai ginkluotų vyrų.[581] Šie gandai dar labiau sustiprino lenkų budrumą. Į Širvintas atžygiavo nuo galvos iki kojų apsikabinusi granatomis, šautuvais ir šoviniais lenkų "puolamoji kuopa" ("szturmowa kompania"), kurią sudarė apie 200 kareivių. Atjojo ir 50 raitininkų. Vietinės lenkų komendantūros buvo apie 80 kareivių su dviem kulkosvaidžiais, tad Širvintų lenkų komendantūroje jau buvo apie 350 gerai ginkluotų ir apmokytų kareivių. Kadangi lietuviai Širvintose teturėjo apie 70 labai menkai ginkluotų ir silpnai apmokytų kareivių, tai susidarė didelė jėgų disproporcija, kuri nieko gero nelėmė.[582]

Reaguodamas į šį naujos lenkų kariuomenės į Širvintas atvykimą, komendantas karn. Pošiūnas tuojau, rugpiūčio 18 d., parašė rikiuotės skyriaus viršininkui tokio turinio raštą nr. 800[583]:

"Pranešu, jog į Širvintas naktį iš rugpiūčio 17 į 18 d. atėjo 250 lenkų su 4 kulkosvaidžiais. Lenkai iš ryto suėmė Žemės ūkio ir valstybės turtų įgaliotinį, Širvintų valsčiaus komiteto narį ir dar vieną lietuvį. Kai aš pareikalavau iš lenkų komendanto juos paleisti, jis iš karto pažadėjo mano reikalavimą išpildyti, bet paskui atsisakė. Dar kartą man pareikalavus juos paleisti, jis atsisakė, jog paleisiąs tik tada, kai bus paleisti lenkų agitatoriai. Man paaiškinus, jog pas mane suimtų lenkų nėra, ir dar kartą pareikalavus, jis juos paleido rugpiūčio mėn. 19 dieną (čia mažas datų netikslumas: rugpiūčio 18 d. rašyta apie 19 d. įvykį, A.R.).

Lenkai Širvintose pasirengę į kovą ir laukia lietuvių užpuolimo, bet ar neužpuls jie pirmieji".

Ir šitas karn. Pošiūno raštas susilaukė nepaprastai biurokratiškos rezoliucijos:

"Į bylą. Karininkas Vaitiekūnas. 23.VIII".

Atliekamų jėgų padėti lenkų spaudžiamiems širvintiškiams Lietuvos kariuomenė tuo metu neturėjo, nes jai teko kovoti žūtbūtinę kovą su į Lietuvą įsibrovusiais rusais bolševikais. Vis dėlto čia galima būtų įtarti ir generalinio štabo apsileidimą, o kartais gel net ir blogą valią, juoba, kad tuo metu lenkai ruošė Kaune POW sukilimą ir buvo užverbavę savo tikslams ir mūsų kariuomenės karininkų. Rikiuotės skyriaus viršininkas rotmistras Vaitiekūnas kaip tik ir buvo įtartas veikęs POW naudai ir po rengto sukilimo buvo iš tarnybos atleistas.

Lietuvių komendantūra pasitraukia iš Širvintų. Rugsėjo 8 d., sekmadienį, esant gražiam orui, į Širvintų bažnyčią susirinko daug žmonių.[584] Po pamaldų miestelio aikštėje įvyko mitingas. Karštų kalbėtojų sukurstyta, minia reikalavo, kad lietuviai kraustytųsi iš Širvintų. Gatvėje lietuvių komendantą apsupusią ir tučtuojau kraustytis iš miestelio reikalavusią minią viršila Užpalis nuramino ir patarė jai kreiptis į mūsų raštinę. Į raštinę įsileista dešimtis karščiausių agitatorių. Komendantas, išklausęs delegatų reikalavimus, surašė protokolą ir davė delegatams pasirašyti. Po to delegatai ir minia išsiskirstė. Komendantas parašė pranešimą ir kartu su protokolu pasiuntė į Ukmergę. Pranešimas teko siųsti per pėsčią žmogų, nes komendantūra neturėjo nei arklių, nei telefonų. Net ir pastotės lietuvių kareivis apie Širvintas negalėjo iš viso gauti.

Vakare po visą miestelį ir apylinkę paplito daugybė lenkų pėsčių ir raitų patrulių. Lenkai ypač atidžiai budėjo aplink lietuvių komendantūrą ir, matyt, laukdami lietuviams pagalbos, nuo Ukmergės pusės pastatė du kulkosvaidžius.

Komendantas įsakė viršilai, kad visa kuopa naktį budėtų, nes eina gandai, kad lenkai rengiasi lietuvius nuginkluoti ir visus išvežti į Vilnių kaip belaisvius. Visus basus ir beginklius kareivius jis liepė naktį slaptai nuo lenkų išsiųsti į Gelvonus ir kitai dienai rytą parūpinti bent du vežimus daiktams vežti.

Viršila išsiuntė į Šaulių kaimą apie 40 basų ir begink-

lių kareivių ir per šios komandos viršininką savanorį J. Martinkų davė to kaimo gyventojams raštelį, prašydamas jų rytojaus dieną atsiųsti 5 vežimus su gerais arkliais ir duoti basajai komandai vakarienės. Šaulių kaimo gyventojais galima buvo pasitikėti, nes jie buvo susipratę lietuviai.

Kitos dienos rytą apie 9 valandą miestelyje ėmė rinktis civiliai žmonės ir šūkaut, dėl ko lietuviai dar neišeiną. Karštesnieji net rėkavo, kad reikia lietuvius nuginkluoti ir paimti į nelaisvę. Netrukus atvyko pastotės ir bematant daiktai buvo sukrauti į vežimus. Kartu kraustėsi ir pašto viršininkas su savo daiktais.

Prie komendantūros susirinkę civiliai ir lenkų kareiviai ėmė reikalauti, kad lietuviai savo daiktus, ypač maisto produktus, paliktų Širvintose. Išvesti iš kantrybės, mūsų kareiviai jau buvo pasiryžę ir ginklą prieš smurtą pavartoti, bet komendantas griežtai uždraudė. Pagaliau lietuvių komendantas raštu griežtai pareikalavo iš lenkų komendanto, kad jis savo kareiviams uždraustų kibti prie mūsų daiktų. Lenkų komendantas šį reikalavimą išpildė. Vis dėlto ginčas užtruko apie 4 valandas, ir tik pirmai valandai baigiantis buvo išleistos gurguolės.

Nesulaukusi pagalbos, apie 19 valandą lietuvių komendantūra buvo priversta apleisti Širvintas. Komendantas įsakė kareiviams pro užpakalines duris išeiti į sodą ir tyliai išsirikiuoti. Sode išsirikiavo vos apie 16 gretų būrelis. Kareiviai degė kerštu, tačiau tokiomis silpnomis pajėgomis buvo jokiu būdu neįmanoma priešintis lenkams.

Pasigirdo tylus komendanto įsakymas: "Šautuvus laikyti rankose" ir tyli komanda: "Gretomis po du paskui mane pirmyn!"

Komendantūra miškais nužygiavo ligi Viesų tilto, iš ten į Šaulių kaimą, kur buvo labai širdingai sutikta. Tuo tarpu naktį, pirmą valandą iš Ukmergės į Viesus atžygiavo Kauno bataliono trečia kuopa ir Ukmergės komendantūros kulkosvaidžių skyrius su vienu sunkiuoju kulkosvaidžiu.[585] Apie 10 valandą ryto buvo pranešta karn. Pošiūnui apie kuopos atvykimą. Buvo nutarta nakties metu užpulti lenkus Širvintose, tačiau nuo to sumanymo teko atsisakyti, nes su viena kuopa, turinčia apie 150 šautuvų ir vieną kulkosvaidį, neįmanoma buvo užimti fronto, juoba kad lenkams ir pagalba greičiau galėjo ateiti iš daug artimesnių Musninkų ar net iš Maišiagalos, negu mūsiškiams iš Ukmergės, už 26 km.[586] Taip dėl neturėjimo tinkamų ryšių iš Ukmergės siųstoji kuopa pavėlavo atvykti į Širvintas, kurias ir teko užleisti lenkams.

L e n k a i u ž i m a G e l v o n u s. Širvintų komendantūra ir iš Ukmergės atvykusi kuopa apsistojo Gelvonų miestelyje, kur gyventojai buvo lietuviškos dvasios. Rugsėjo mėnesį miestelyje įvyko net mitingas ir eisena prieš lenkus. Netrukus, naktį iš rugsėjo 24 į 25 dieną Gelvonų miestelį apsupo didelės lenkų jėgos. Tučtuojau buvo sukeltas pavojus, išrikiuotos kuopos ir suskirstytos į tris grupes, nes lenkai supo miestelį iš trijų pusių. Pirmoji grupė užėmė frontą nuo šiaurės vakarų prieš Gelvonų dvarą, antroji — nuo vakarų į pietus ir trečioji — nuo rytų į pietus. Pirmajai grupei vadovavo ltn. Černeckis, antrajai — karininkas latvis ir trečiajai ltn. Pošiūnas. Viršila Užpalis buvo trečioje grupėje.

Pirmiausia susikovė su priešu pirmoji ir antroji grupė. Karn. Pošiūnas vadovauti grupei pavedė viršilai Užpaliui, o pats sekė priešo judesius, kad žinotų, kur nukreipti ugnį. Naktis buvo tamsi, ir mūsiškiai atidengė ugnį tik tada, kai priešas buvo visai arti. Po kurio laiko priešas nustojo šaudęs. Paaiškėjo, kad lenkai ruošėsi pulti durtuvais. Grupė puolimo negalėjo atlaikyti, nes lenkai puolė didesnėmis jėgomis, be to, mūsiškių šautuvai buvo be durtuvų. Taipgi ir granatų mūsiškiai neturėjo. Grupė pasitraukė be nuostolių, nes ji buvo užėmusi gerai parengtas pozicijas.

Iš trijų pusių lenkų apsuptai, šiai grupei trauktis kelias tebuvo laisvas tik į šiaurės rytus per klampų Šiaukštės raistą Žieveliškio kaimo link.

Beklampodama per raistą, grandinė labai išsiblaškė. Komendantas su 9 kareiviais pasuko į Veprius, viršila su kitais kareiviais traukėsi Ukmergės link su raiste rastuoju saviškių paliktu sunkiuoju rusų "Maksimo" kulkosvaidžiu.

Kaip vėliau paaiškėjo, apie 30 pirmos ir antros grupės kareivių su savo vadais buvo patekę į lenkų nelaisvę.

Šitas A. Užpalio aprašytas Gelvonų užėmimas tebuvo dalis, kad ir pati centrinė, kiek platesnės lenkų ofenzyvos, prasidėjusios jau rugsėjo 14-19 d. Šios ofenzyvos eigą šitaip aprašė plk. ltn. V. Vitkauskas[587]:

"Rugsėjo 14-19 d. lenkai sutraukė daugiau jėgų Butrimonių-Vievio linijoje ir keliose vietose prasiskverbė priekin. Įerzinti mūsiškiai padarė kontrpuolimą į Musninkus, kur lenkai turėjo daug nuostolių.[588]

Po Musninkų mūšio, rugsėjo 19 d. didesnės lenkų jėgos (apie 1000 žm.) plačiu Balninkų - Širvintų - Čiobiškio frontu ėmė slinkti Ukmergės link. Įvyko atkaklių kovų ties Čiobiškio ir Viesų tiltais, Gelvonuose, Bagaslaviškyje, Šašuoliuose. Spiriamos gausesnių lenkų jėgų, mūsų dalys traukėsi atgal. Vievio - Vaitkūniškių - Pabaisko -

Balninkų linijoje lenkų žygiavimas buvo sustabdytas. Priešakinės lenkų dalys įsitvirtino Čiobiškio, Šašuolių, Želvos ruože.

Rugsėjo 25 d. lenkų veržimasis Ukmergės link atmuštas. Lenkai turėjo žymių nuostolių".[589]

Tiek pagal plk. Vitkauską, tiek ir pagal gen. št. pranešimą Gelvonai ir kitos vietos buvusios lenkų pultos ne rugsėjo 24-25 d., bet 19. Gen št. pranešimas duoda, be to, pilnesnį mūsų nuostolių aprašymą.[590]

Pasvalyje suorganizuotoji Širvintų komendantūros kuopa. Apie 12 valandą Širvintų komendantūra susirinko Ukmergėje. Ukmergės komendantas parūpino širvintiškiams 16 pastočių, kuriomis jie nuvažiavo į Veprius, kur rado ir patį komendantą su 9 kareiviais. Šie kareiviai buvo paskirti sargybai ant Šventosios upės tilto ties Slabados kaimu. Širvintų komendantūra apsistojo Vepriuose ir užėmė barą palei Šventosios upę.

Po kelių dienų karn. Pošiūną pakeitė atvykęs su savo kuopa ir kuopos vadu karn. Janavičium naujas komendantas karn. Gudelis. Karn. A. Pošiūnas išvyko į 1 pėst. pulką.

Karn. P. Gudelis savo iniciatyva buvo suorganizavęs Širvintų komendantūrą iš Pasvalio naujokų. Iš Pasvalio komendantūros jis gavo karininkų ir puskarininkių kadrus ir kuopą, kad ir trumpai, bet intensyviai apmokė. Iš intendantūros Kaune parsivežė kariškų vežimų, lauko virtuvę, ginklų, drabužių ir avalynės.[591]

Karn. Gudelis buvo gavęs įsakymą iš Rikiuotės skyriaus viršininko apsistoti Veprių miestelyje ir administruoti lenkų dar neužimtus Širvintų apskrities Gelvonų ir Pabaisko valsčius ir Ukmergės apskrities Veprių valsčių. Komendantūros kuopai buvo įsakyta "nešti sargybas bare nuo Vilijos iki Šašuolių".[592]

Praktiškai komendantūros kuopai teko eiti daugiausia sargybas palei Šventąją upę ir saugoti, kad lenkai per ją neprasiveržtų. Į Pabaiską ir Gelvonus buvo siuntinėjami karininkų vadovaujami būriai. Jiem buvo pavesta sekti lenkų kariuomenės judėjimą, neįsileidžiant į kautynes. Didesniems lenkų kariuomenės vienetams artinantis prie Pabaisko ir Gelvonų, toms užtvaroms keletą kartų teko pasitraukti. Lenkams pasitraukus, užtvaros vėl grįždavo ten. Nepatenkinti tuo, lenkai tose vietose apgyvendino savo būrius. Tada komendantūra ėmė skirti kasdien žvalgybas į kairiajame Šventosios krante esančius kaimus. Komendantūra vykdė dar ir lenkų veiklos seki-

mą jų užimtoje Širvintų apskrityje ir surinktas žinias reguliariai pranešinėdavo generaliniam štabui.[593]

Šventoji upė buvo tapusi gan saugia, lenkams neperžengiama kliūtimi. Komendantūros bare per Šventąją nebuvo jokio tilto. Tebuvo vienas keltas prie Slabados kaimo ties Vepriais. Užtat Slabados sargyba ir buvo lenkų dažniausiai apšaudoma ir puolama.

Veikiausiai rimtai pasiryžę užimti Veprius ir tuo sudaryti grėsmę Ukmergės — Kauno plentui, vieną šviesią spalio mėnesio naktį lenkai gan didelėmis jėgomis puolė Slabados sargybą.[594] Nedideliam gynėjų būreliui buvo kilęs mirtinas pavojus, kai visai priartėjusi tiršta lenkų grandinė metėsi pult, šaukdama "hura", o sargybos kulkosvaidis kaip tik tą momentą užspringo. Laimei, būrininkui pasisekė tuojau kliūtį pašalint, ir puolančioji masė kulkosvaidžio ugnies buvo iš arti sugniuždyta. Kitą dieną iš vietinių žmonių buvo patirta, kad puolusios trys pėstininkų kuopos ir vienas raitininkų būrys. Po kautynių lenkai vežėsi daug sužeistų ir kelis nukautus. Vėliau jie šios sargybos pulti nebedrįso — tik kartais priartėdavo jų būrelis ir, paleidęs keletą šūvių, pasitraukdavo.

Širvintų komendantūrai Vepriuose buvo lemta atlikti ir tam tikras kultūrinis bei tautinis uždavinys. Gan turtingos grafo Platerio dvaro bibliotekos išblaškytos knygos buvo sutvarkytos, nugabentos į Kauną ir įteiktos Centrinės Valstybinės Bibliotekos direktoriui prof. E. Volteriui.[595] Komendantūros kareiviai, susipratę lietuviai, kurių daugumas buvo pasvaliečiai, bendraudami su vietiniu jaunimu, atgaivino tautinę jo sąmonę.[596]

1920 m. kovo mėn. likviduotosios Širvintų karo komendantūros kuopa buvo perkelta į Kauną ir priskirta prie 8 pėst. pulko.[597]

Kiti lietuvių-lenkų fronto barai. Antrojoje 1919 m. pusėje lenkai beveik be perstogės, čia vienur, čia kitur, veržėsi gilyn į Lietuvos teritoriją ir kituose fronto baruose. Rugsėjo mėn. pabaigoje, pvz., lenkai buvo subruzdę Utenos rajone. Jų žvalgai buvo pasirodę net pačiame Utenos mieste.[598] Jie buvo užėmę tik už 2 km į pietryčius nuo Zarasų-Kauno plento Skiemonių miestelį. Rugsėjo 30 d. mūsų rinktinė išmušė lenkus iš Skiemonių miestelio ir Antaukščių kaimo.[599]

Ypač daug susirėmimų su lenkais, pagal mūsų gen. št. pranešimus,[600] būta pirmojoje spalio mėn. pusėje. Apie spalio mėn. vidurį lenkai iš dalies pradėjo vykdyti savo pažadą nepulti lietuvių, kol jie kovos su bermontininkais.[601] Vis dėlto,

kaip matyti iš gen. št. pranešimų, lenkai užpuldinėjo mūsų sargybas ir apiplėšinėjo gyventojus ligi pat 1919 m. pabaigos.

Ligi 1920 m. pradžios lenkai buvo įsibrovę į Lietuvos teritoriją ligi šios linijos[602]: nuo Prūsų sienos ties Vištyčiu per Barkaučizną (ant Kalvarijos — Suvalkų plento), Valinčius,[603] du kilometrai į rytus nuo Beržininko ir nuo Želvos, Maros ir Juodosios Ančios upėmis ligi Nemuno, Nemunu iki Merkinės, per Pikelionis[604] (į vakarus nuo Stakliškių), per Kietaviškes (į vakarus nuo Vievio), per Ausieniškes[605] ligi Neries upės ties Miežonimis, Nerimi ligi Gegužinės, per Upninkus, Plaštoką[606] (ties Žemaitkiemiu), per Pakalnius (ties Utena), per Luodžio ežerą, Smalvas, Turmantą ligi Kalkūnų.

Ligi 1919 m. pabaigos lenkų veržimąsi į Lietuvos teritoriją prilaikinėjo beveik vien tik apskričių karo komendantūrų kuopos. Dešinėje Nemuno pusėje šį uždavinį atlikinėjo Alytaus, Trakų, Širvintų, Ukmergės, Utenos ir Zarasų karo komendantūrų kuopos.

L i e t u v i ų - l e n k ų f r o n t a s p i r m o j o j e 1 9 2 0 m. p u s ė j e. Baigus mums kariauti su bolševikais ir bermontininkais, 1919-1920 m. sąvartoje, lenkai pradėjo telkti kariuomenę ties demarkacijos linija. Kai kur fronte buvo pastebėti net tankai ir šarvuoti traukiniai.[607]

Lietuviai rašytojai šį lenkų kariuomenės telkimą prie lietuvių-lenkų demarkacinės linijos paprastai sieja su lenkų ketinimu, pasinaudojus numatomu Lietuvos kariuomenės sukilimu, užimti Kauną.[608]

Kaip tvirtina Losovskis, ir Lietuvos kariuomenės vadovybė buvusi numačiusi, kad lenkai gali pulti Kauną. Lietuvos kariuomenės vadas gen. Liatukas buvo išleidęs brigadų vadams net specialų įsakymą, nurodydamas, kaip reikia organizuoti Kauno gynybą.[609]

Ištikimai Lietuvos kariuomenei nugalėjus bolševikų sukurstytus Panemunės sukilėlius ir tuo atkritus propagandiniam lenkų argumentui, kad Lietuvos vyriausybė ir Taryba esančios probolševikinės, tikras ar tik tariamas lenkų užmojis žygiuoti į Kauną, tuo tarpu, rodos, turėjo pasidaryti nebeaktualus. Be to lenkai jau buvo pradėję ruoštis žygiui į Ukrainą, tad pagrindinis jų vadovybės dėmesys buvo jau nukreiptas nebe į Kauną, bet į rytus. Vis dėlto ir tuo metu lenkų generalinio štabo sluoksniuose būta žygio į Kauną šalininkų, ir 1920 m. kovo mėn. viduryje šiauriniame demarkacinės linijos ruože

dėl neaiškių priežasčių įvykę aštrūs ginkluoti susirėmimai lenkams galėjo būti dingstimi susidoroti su lietuviais ir tuo užsitikrinti sau užnugarį prieš žygiuojant į Ukrainą.[610]

Pagal lenkų šaltinius, kovo mėn. 10 d. lietuviai pasiuntę patrulį į niekieno teritorijoje esantį Antakalnio kaimą. Tą pat padarę ir lenkai. Kovo 12 d. lietuviai šią lenkų sargybą užpuolę ir išstūmę.[611] Kovo mėn. 14 d. lenkai visu keliolikos km ruožu nuo Kalkūnų iki Turmanto puolė priešakines mūsų sargybas ir užėmė Pakropiškių, Kampuočių ir Bartkiškių kaimus.[612] Kovo mėn. 15 d. lietuvių kariuomenė padarė priešpuolį, paėmė Paliepių, Kajačiškių ir Kampuočių kaimus, pasiekė geležinkelio liniją, sunaikino telegrafo laidus ir apmėtė granatomis pravažiuojantį traukinį.[613] Kitą dieną lenkai vėl atstūmė lietuvių dalinius nuo geležinkelio linijos, užėmė keletą kaimų, galutinėje išdavoje užvaldydami 4 km platesnę juostą.[614] Lietuviai tvirtino, kad jų pirmas pasistūmėjimas į priekį buvęs teisėtas ir kad lenkų akcija buvusi ne atkeršijimas, bet sąmoningas užpuolimas, kad nukeltų demarkacijos liniją 4 km į vakarus.[615]

Lietuvių pastangomis kovo 17 ar 18 d. į Kalkūnus nuvyko komisija iš anglų ir prancūzų misijų atstovų ir vieno mūsų karininko, kuri griežtai pareikalavo iš lenkų sustabdyti puolimą.[616] Ši komisija pasiūlė nustatyti tokią demarkacijos liniją, kuri buvo kovo pradžioje. Lenkai su tuo nesutiko. Kadangi lenkų dalinių laikysena buvo labai grėsminga,[617] tai Lietuvos vyriausybė vėl kreipėsi į anglų misiją, prašydama tarpininkauti. Anglų misijos Kaune atstovas plk. Robinsonas drauge su gen. Carton de Wiartu Varšuvoje kreipėsi į Pilsudskį, kad jis atsisakytų nuo revanšo Lietuvoje. Pilsudskis nusileido po to, kai anglai pažadėjo, kad lietuviai susilaikys nuo bet kurios agresijos, o jeigu jie pradėtų pulti, tai Didžioji Britanija pripažins pateisinama bet kurią su tuo susijusią revanšistinę lenkų akciją.[618] Nuo tol lietuviai laikėsi ko atsargiausiai. Tai matyti kad ir iš 1920 m. balandžio 16 d. operacinės grupės "Daugpilis" įsakymo, reikalaujančio "laikytis didelio takto saugant demarkacijos liniją, kad būtų išvengta naujos lenkų provokacijos".[619]

Šis klausimas buvo dar svarstomas ir Paryžiuje. Britų Užsienių Reikalų ministerijos pavedamas, britų ambasadorius Paryžiuje lordas Derby ambasadorių konferencijai pasiūlė įspėti lenkus, kad jie toliau nesibrautų į Lietuvą. Balandžio 1 d. buvo nutarta pranešti lenkams per prancūzų misiją Varšuvoje, jog Sąjungininkai nepakęs, kad lenkai pažeidinėtų demarkaci-

jos linijas. Šis nutarimas buvo įteiktas lenkų vyriausybei balandžio 3 d.[620]

Gavusi iš savo žvalgybos pranešimų, kad lietuviai vėl telkia kariuomenę demarkacijos linijoje, karinė lenkų vadovybė balandžio mėn. pabaigoje kreipėsi į Antantės atstovus, kad išaiškintų šį reikalą. Anglų ir prancūzų misijų Kaune viršininkai teiravosi pas prezidentą Smetoną ir krašto apsaugos ministrą Merkį, kurie pareiškė, kad lietuviai nepuls lenkų ir kad lietuvių kariuomenės kilnojimai susiję su dalinių keitimu, bet ne su jų telkimu.[621]

Tolesniais mėnesiais demarkacijos linijoje nervingumas atslūgo, ir nebebuvo susidariusi padėtis, kuri grėstų rimtu susikirtimu. Ryšium su savo ofenzyva Gudijoje ir Ukrainoje lenkai pradėjo mažinti kariuomenę demarkacijos linijoje. Birželio mėnesį buvo išformuota net visa VII armija. Prie demarkacinės linijos tebuvo likusi tik antroji lietuvių-gudų divizija, sustiprinta Panemunės Šaulių daliniais.[622]

Vis dėlto ir tais mėnesiais demarkacijos linijoje nebuvo visiškai ramu. Abidvi pusės varė stiprią agitaciją, lenkų patruliai neretai peržengdavo skiriamąją liniją, įvykdavo susišaudymų.

Per pirmąjį 1920 m. pusmetį faktinė demarkacijos linija buvo labai nežymiai tepasikeitusi. Pagal mūsų gen. št. 1920 m. liepos mėn. 1 d. pranešimą, iki 1920 m. liepos mėn. pradžios lenkai buvo įsibrovę į Lietuvos teritoriją iki šios linijos: Turmantas - Smalvos - Pakalniai - Lyduokiai - Pabaiskas - Šlížiai - Gudonys - Gegužinė - Neris iki Gračionių - Gernėnai - Kalesninkai - Alovė - Ilgininkai - Merkinė - Nemunas - Augustavo perkasas - Maros upė - Būdvietis - Balonės ežeras - Galadusio ežeras - Berezninkai - Vaičiuliškės - Eišiškis - Vištytis.[623]

Iš čia matome, kad dešinėje Nemuno pusėje lenkai ne tik kad neatsitraukė į santarvininkų nustatytąją demarkacijos liniją, bet, veržsaid dar toliau, ligi 1920 m. liepos 1 d. buvo jau užgrobę maždaug 180 km ilgumo bare apie 30 km pločio, kai kur ir dar platesnę, už nustatytosios linijos Lietuvos teritorijos juostą. Tad čia lietuvių-lenkų skiriamoji linija tiek buvo nutolusi nuo santarvininkų nustatytosios, jog ji beveik sutapo su Pilsudskio siūlytąja demarkacijos linija.

Kariuomenės perorganizavimas. 1919 m. liepos mėn. 18 d. vyriausiojo karo vado įsakymu nr. 3 veikiančioji kariuomenė buvo suskirstyta į dvi brigadas, būtent:

1 brigada: 1 pėst pulkas, Kauno batalionas, Ukmergės batalionas, Vilniaus batalionas ir 3 pėst. pulkas;

2 brigada: 2 pėst. pulkas, Panevėžio batalionas, Marijampolės batalionas, Šiaulių batalionas, Joniškėlio batalionas.

Tad liepos mėn. mūsų veikiančioji kariuomenė turėjo 3 pėstininkų pulkus ir 7 atskirus batalionus.

Toliau atskiri batalionai išaugo į pulkus. 1920 m. sausio mėn. buvo jau trys brigados, kurias sudarė šios pėstininkų dalys:

1 brigada: 1 pėst. Didžiojo Lietuvos Kunigaikščio Gedimino pulkas,
4 pėst. Lietuvos Karaliaus Mindaugo pulkas,
7 pėst. Žemaičių Kunigaikščio Butegeidžio pulkas,.

2 brigada: 2 pėst. Didžiojo Lietuvos Kunigaikščio Algirdo pulkas,
5 pėst. Didžiojo Lietuvos Kunigaikščio Kęstučio pulkas,
8 pėst. Kauno Kunigaikščio Vaidoto pulkas.

3 brigada: 3 pėst. Didžiojo Lietuvos Kunigaikščio Vytauto pulkas,
6 pėst. Pilėnų Kunigaikščio Margio pulkas,
9 pėst. Lietuvos Kunigaikščio Vytenio pulkas.
Gudų batalionas.[624]

1920 m. vasario mėn. šios brigados paverčiamos divizijomis.[625]

Prasidedant Seinų operacijoms, tad jau antrajame 1920 m. pusmetyje, į II divizijos sudėtį įėjus dar 10 pėst. pulkui, trijose mūsų kariuomenės veikiančiose pėstininkų divizijose buvo 608 karininkai ir karo valdininkai, 16,588 kareiviai, 274 kulkosvaidžiai, 17,503 šautuvai.[626]

Brigadų pavertimas divizijomis iš esmės tebuvo tik tų dalių vardo pakeitimas. Anaiptol tai nebuvo kariuomenės padidinimas. Net priešingai: norint krašto finansiškai per daug neapsunkinti, 1920 m. pradžioje daug kariuomenės buvo paleista į atsargą ir buvo nusistatyta karinių pajėgų nedidinti. Visai nebuvo atsižvelgta į tai, kad su kaimynais, ypač su lenkais, dar buvo neišspręsta daug opių klausimų. Juk lenkai ne tik buvo okupavę žymią Lietuvos dalį su sostine Vilniumi, bet vis tebetykojo progos veržtis gilyn į Lietuvą. Valdžios viršūnės buvo visai nepagrįstai pasikliovusios santarvi-

ninkų pažadais, kad lenkai Lietuvos daugiau nebepulsią. Juk lenkai beveik visai nepaisė santarvininkų nustatytų demarkacijos linijų.

Nebuvo atsižvelgta net ir į labai rimtą įspėjimą, kai iškilo degamas reikalas didinti kariuomenę. Birželio mėnesį iš Maskvos atvykęs vienas aukštas mūsų karininkas pranešė, kad maždaug už mėnesio didelės rusų kariuomenės masės pulsiančios Lenkiją ir varysiančios lenkus į vakarus. Lietuva turinti visą dėmesį sutelkti į kariuomenę ir padidinti ją bent iki 40.000 durtuvų. Rusams grumiantis su lenkais, lietuviams bus gera proga atsiimti tai, kas jiems priklauso. Nepadidinus kariuomenės, galima prarasti net ir tai, kas turima.[627]

Mjr. P. Rusecko nuomone,

"*viršūnėse*" *tuomet sėdėjo daug žmonių, kurie iki Lietuvos Nepriklausomybės ne Lietuvoje gyveno ir Lietuvos reikalais nesirūpino,* ar šiaip žmonės, kuriems Lietuvos reikalai mažai terūpėjo, ir jie jos nemylėjo. Jie Lietuvon sugarmėjo tik svetur šiltų vietų netekę ar neradę, todėl *savo dvasia jie su Lietuvos reikalais nebuvo sutapę, jos gyvų reikalų neatjautė ir tinkamai nesuprato* (visur autoriau pabraukta). Nesuprato jie ir nesirūpino suprasti gyvenamojo momento, nesuprato ir to karininko pranašingų žodžių".[628]

Pagal Rusecką, be reikalo bijota "piniginių sunkumų", nes 1919 m. karininkai, valdininkai ir kiti po keletą mėnesių negaudavo algų, bet jie tuos sunkumus pakėlė ir dėl to nieko blogo neatsitikę. Būtume ir vėl tokius sunkumus pakėlę, nes tuomet mūsų širdyse degė didelis pasiryžimas nusikratyti svetimo jungo ir sukurti savo valstybę. Estija, Suomija ir Latvija savo karuose dėl nepriklausomybės turėjusios po 70.000 - 73.000 karių armijas. Jam atrodo, kad ir mes būtume tokios kariuomenės naštą pakėlę.[629]

Istorikas Sennas griežtai kritikuoja šiuos Rusecko išvedžiojimus.

"Bet šitokia pažiūra laikytina faktais nepagrįsta ir netgi juokinga. Finansinė krizė tebebuvo dar toli gražu neišspręsta. Taupumas administracijoje, vokiečių evakuacija ir britų paskola padėjo palengvinti finansinį sunkumą, tačiau padėtis dar tebebuvo kebli. Ruseckas tvirtino, kad tautiškai užsidegę kariuomenės savanoriai būtų tarnavę veltui, bet kareivių atlyginimas nėra vienintėlė armijos išlaikymo išlaida. Be to, 1920 m. vasario mėn. neramumai . . . rodo, jog netgi sumažintoji armija buvo iždui baisi našta, ir tenka šiek tiek abejoti dėl kariuomenės moralės, jei iš jos būtų reikalaujama tarnauti veltui".[630]

Sennas, tiesa, iškėlė svarius argumentus prieš to meto

kariuomenės didinimą — finansinę krizę ir galimus neaprūpintos kariuomenės neramumus. Vis dėlto mjr. Ruseckas, to meto įvykių dalyvis, karys, visuomenės veikėjas ir žurnalistas, ar tik ne giliau įžvelgė į galimumą didinti kariuomenę. Remdamasis vieno anų laikų ministro (pavardė nenurodyta) parodymu ir kitais duomenimis, Ruseckas rašo:

"Kai kurių karininkų tarpe kariuomenės silpnumas kėlė nerimą, nes sveikas protas rodė, jog *sąskaitoms su kaimynais dar nepasibaigus, kariuomenę reikia tik didinti ir stiprinti* (autoriaus pabraukta). Bet jų nerimas "viršūnėse" ir žinomas nebuvo. Galų gale viršūnės tikslą pasiekė: buvo sutaupyti pinigai, bet, kaip vėliau pamatysime, prarastas Vilnius, Eglaitė, Breslauja, Lyda, Gardinas, Seinai ir kitos sritys".[631]

Iš šių Rusecko žodžių tenka daryti išvada, kad ano meto "viršūnės" nematė reikalo patį didžiausią dėmesį ir visas pastangas sutelkti į krašto gynimą. Reikalas didinti kariuomenę tebuvo suprastas tik po skaudžių pralaimėjimų į 1920 m. pabaigą. Tada pagaliau sugebėta sutelkti lėšų ir imta stiprinti kariuomenė. Tik tada "viršūnės" suskato ir visame krašte pavaryti smarkią propagandą už krašto gynimą.

Nežymų kariuomenės mažinimą vis dėlto su kaupu atsvėrė jos tobulinimas. Antrosios 1920 m. pusės ramesnis laikotarpis buvo sunaudotas kareiviams geriau apmokyti rikiuotės ir kitų tarnybos pareigų, pradėta mokyti beraščius ir apskritai šviesti kareivius. Kariuomenė buvo geriau ginkluojama ir rengiama. Tik finansiniai sunkumai, iš dalies ir nepakankamas sprendžiamųjų veiksnių susirūpinimas opiausiais valstybės reikalais, neleido padidinti kariuomenės ligi momento reikalauto kiekio.

Amerikos lietuvių brigada. Atsikuriančioji nepriklausoma Lietuva buvo susilaukusi nemaža medžiaginės ir dvasinės paramos iš savo tautiečių išeivių Amerikoje. Buvo net dedama pastangų sukurti iš Amerikos lietuvių atskirą legioną, kuris padėtų kovoti už krašto nepriklausomybę.

1919 m. gegužės 30 — gruodžio 7 d. plk. M. Gedgaudas Prancūzijoje priiminėjo iš JAV kariuomenės pirktus ginklus, rinko JAV tarnavusius karius ir siuntinėjo juos į Lietuvą mūsų kariuomenės instruktoriais.[632] Būdamas Paryžiuje, jisai pavedė amerikiečiui plk. Swarthout padėti organizuoti Amerikoje lietuvių amerikiečių brigadą.[633]

1919 m. lapkričio mėn. Swarthout-Juododis atvyko į Ameriką vykdyti šio uždavinio. Buvo numatyta sudaryti 10.000 vyrų brigada. Vis dar tebepalaikydama "vieną ir nedalomą

Rusiją" ir nepripažindama nepriklausomos Lietuvos valstybės, Amerikos valdžia nesąlyginį rėmimą lietuvių brigados laikė kišimusi į Rusijos vidaus reikalus ir nesutiko leisti brigados į užsienį. Norint apeiti šį valdžios draudimą, buvo numatyta, kad paskiri brigados nariai vyks kaip darbininkai į Kanadą, o iš ten į Lietuvą.[634]

Pačioje 1920 m. pradžioje iš Amerikos į Kauną atvyko dr. Jonas Julius Bielskis su karininkų grupe. Tardamasis su Lietuvos vyriausybės atstovais, Bielskis reikalavo, kad organizuojamoji brigada sudarytų paskirą vienetą, nes ji skyrėsi savo pasiruošimu ir buvo vienodai ginkluota. Lietuvos kariuomenės vadai, kaip gen. Liatukas ir gen. Žukauskas, buvo palankūs brigados idėjai, tačiau užsienio reikalų ministras Voldemaras buvo tam griežtai priešingas ir reikalavo, kad brigada būtų išskirstyta po kitas Lietuvos kariuomenės dalis. Tiek dr. Bielskio, tiek ir plk. Swarthout-Juododžio nuomone, dėl šio Voldemaro užsispyrimo brigada ir nebuvusi suorganizuota.[635] Iš tikrųjų brigada nebuvo sukurta dėl daugelio priežasčių, pradedant Amerikos valdžios nepritarimu ir baigiant organizaciniais pačių Amerikos lietuvių trūkumais.[636] Galutinė visų brigados steigimo pastangų išdava tebuvo ta, kad į Lietuvą tebuvo išsiųsta 20 savanorių, kurie buvo išskirstyti pulkuose.[637]

Baigiamasis žodis. Lietuviams nepasisekė sulaukti bent kiek rimtesnės ginklo pajėgos, sukurtos už nepriklausomos Lietuvos teritorijos ribų. Rusų bolševikai sukliudė grįžti organizuotai iš Rusijos lietuvių daliniams, neišskyrus nė Sibiro lietuvių bataliono, kurį pražudė iš Skotijos atvykę lietuviai bolševikai. Taip pat nepavyko gauti bent kiek didesnio karių skaičiaus tiek iš Mažosios Lietuvos, tiek ir iš Amerikos bei kitų kraštų. Šiuo atžvilgiu lenkai buvo nepalyginti geresnėje padėtyje. Jie ne tik sėkmingai suorganizavo rimtų karinių pajėgų visose trijose buvusiųjų okupantų žemėse, bet ir sulaukė iš Prancūzijos savo puikiai aprūpintos ir apmokytos gen. Hallerio armijos ir netgi dar šiek tiek dalinių ir iš Rusijos. Net ir nuginkluotojo gen. Dovbor-Musnickio korpo Minske karininkų kadrai atvyko į vokiečių okupuotąjį Vilnių ir įgalino lenkus sudaryti "savigyną".

Reikšmingų istorinių įvykių Lietuvai teko laukti tik su tokia armija, kokią pasisekė sukurti nepriklausomos Lietuvos srityse. Per pirmąjį 1920 m. pusmetį Lietuvos kariuomenė buvo, tiesa, geriau apginkluota, aprengta, apmokyta statutų ir rikiuotės, bet per mažai parengta karo veiksmams. Didžiausias

tačiau kariuomenės trūkumas buvo tai, kad ji buvo ne padidinta, bet net sumažinta. Netenka, rodos, nė abejoti, kad Lietuvos ateitis galėjo būti daug šviesesnė, jeigu tada artėjusių didžiųjų rungtynių tarp Sovietų Rusijos ir Lenkijos metu ant Lietuvos likimą lėmusių svarstyklių būtų buvę sugebėta mesti ne šešiolikos, bet bent keturių dešimčių tūkstančių durtuvų paruošta armija.

III-JI DALIS

OKUPUOTŲ LIETUVOS PLOTŲ ATGAVIMAS 1920 METAIS LIEPOS IR RUGPIŪČIO MĖNESIAIS

I

LEMIAMOSIOS LENKŲ-RUSŲ OPERACIJOS

Lietuvos tarptautinė ir vidaus padėtis didžiųjų lenkų-rusų grumtynių metu. Netenka, rodos, nė abejoti, kad nepriklausomą Lietuvos valstybę atkūrė patys lietuviai. Vis dėlto daug kieno tvirtinta, iš dalies ir dabar tebetvirtinama, kad atkurtoji Lietuvos valstybė buvusi ne pačios lietuvių tautos, bet kažkieno kito pastangų vaisius. Negalėdami dovanoti lietuviams už jų "separatizmą", lenkai ilgą laiką be paliovos skelbė visam pasauliui, kad nepriklausoma Lietuvos valstybė tebuvusi tik didžiųjų Lietuvos kaimynų, ypač vokiečių, padaras. Norėdami pateisinti savo imperialistines užmačias ir suniekinti buvusią nepriklausomą Lietuvos valstybę, sovietiniai rusai ir ligi šiol tebeskelbia, kad Lietuvos valstybė buvusi sukurta didžiųjų imperialistinių Vakarų valstybių tr tetarnavusi jų imperialistiniams tikslams.

Vis dėlto lietuvių tauta gyvena ne kaip Robinzonas nuo viso pasaulio atskirtoje saloje, tad ir savos valstybės kūrimas buvo ne vien tik jos vidaus organizavimo reikalas. Jau ligi tol aprašytosios kovos su bolševikine Rusija, bermontininkais ir lenkais aiškiai rodo, kad valstybinis Lietuvos likimas priklausė ir nuo jos santykių su savo kaimynais. Tam tikrą įtaką, teigiamą ar neigiamą, mūsų krašto laisvės atgavimui turėjo ir Pirmąjį Pasaulinį karą laimėjusios valstybės. Tenka pripažinti, kad visos čia minėtosios jėgos buvo priešingos tik pradėjusiai atsikurti Lietuvos valstybei. Kada lenkai, pvz., jau buvo ne tik sukūrę savo valstybę, bet ir karą laimėjusios didžiosios valstybės jau buvo juos pripažinusios savo sąjungininkais, tie patys karo laimėtojai dar nebuvo pripažinę nei Lietuvos valstybės, nei jos delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje ir nerodė jokio palankumo Lietuvos valstybei.

Realios pagalbos atsikurianti Lietuva iš pradžių tebuvo sulaukusi tik iš Vokietijos. Savo imperatoriaus Vilhelmo II dar 1918 m. kovo 23 d. aktu Vokietija jau buvo pripažinusi Lie-

tuvą nepriklausoma valstybe, tačiau okupacinė vokiečių valdžia dar ir po to ilgokai griežtai valdė kraštą ir neleido Lietuvai savarankiškai tvarkytis. Vis dėlto Vokietija pirmoji suteikė atsikuriančiai Lietuvos valstybei 100 milijonų markių paskolą, 1919 m. pradžioje sulaikė tolesnį Rusijos bolševikų žygiavimą į Lietuvą ir tuo davė progą Lietuvai šaukti savanorius ir kurti savo kariuomenę. Taip pat iš Vokietijos buvo gautas ir didesnis kiekis ginklų, kai bermontininkai buvo nugalėti.

1918 m. pabaigoje nė viena trijų didžiųjų karą laimėjusių valstybių nebuvo numačiusi, kad Lietuva taps nepriklausoma valstybe. Jos tikėjosi, kad Lietuva arba bus unijos pavidalu sujungta su Lenkija, arba bus autonominis demokratinės Rusijos kraštas. Kadangi Lietuvos Taryba, ypač dėl lenkų propagandos, buvo įprasta laikyti vokiečių padaru, tai lietuviams buvo neįmanoma gauti iš užsienių pagalbos savo valstybei kurti. Visuotinis Lietuvos nepripažinimas egzistuojančia kliudė net lietuvių emigrantams padėti atsikuriančiai Lietuvai.

Tačiau, ši padėtis palengva keitėsi Lietuvos naudai. Nors Lietuva tada teturėjo nepalyginti mažiau inteligentinių pajėgų, negu Lenkija, vis dėlto lietuvių diplomatijai pasisekė įtikinti Antantę, kad Lietuvos valstybė yra pačių lietuvių kūrinys ir kad lietuviai, kurdami savo valstybę, buvo priversti imti pagalbą iš ten, kur ją galima buvo gauti.

Šalia kitų priežasčių ir nepalanki nuomonė apie Lietuvą kliudė lietuviams gauti Antantės pagalbą savo naujai atsikuriančiai valstybei. Daugiausia čia lėmė lenkų propaganda, kurios būdingu pavyzdžiu galėtų būti kad ir 1919 m. vasario mėn. Lietuvos dvarininkų grupės pareiškimas tam tikrai Amerikos komisijai Varšuvoje, "kad nedaug tėra tikrų lietuvių ir kad vidutiniškas lietuvių intelektas yra per žemas, kad laiduotų nepriklausomos Lietuvos valstybės kūrimą".[1] Lenkai paprastai skelbė, kad lietuviai reikalavę nepriklausomybės tik vokiečių verčiami. Pašalinus vokiečių kontrolę, lietuviai mielu noru jungtųsi su Lenkija.

Sėkmingai kuriantis Lietuvos valstybei, organizuojant kariuomenę ir kovojant su bolševikinės Rusijos invazija, Antantės pažiūra į Lietuvą tolydžio keitėsi. Bene daugiausia iš visų pašalinių veiksnių šiam Antantės valstybių nuomonės keitimuisi prisidėjo 1919 m. į Kauną atvykusios amerikiečių, prancūzų ir britų misijos, siuntusios savo vyresnybei palankius apie Lietuvą pranešimus. Tik prancūzų misijos palankumas Lietuvai kelia abejonių. Bent plk. Žukas tos misijos pirmininką plk. Reboulį laikė "aiškiu lenkų simpatiku", kuris "informuo-

davo lenkus apie mūsų kariuomenės ir valstybinio gyvenimo padėtį".[2] Vis dėlto ir prancūzų misijoje būta lietuviams palankių asmenų. Sakysim, kpt. d'Etchegoyen 1923 m. išleido net knygą "Pologne, Pologne!" smerkiančią lenkus ir prielankią lietuviams. Jis kritikavo lenkus dėl jų nesugebėjimo kurti valstybę ir pranašavo, kad Lenkija būsianti dar kartą padalinta.[3] Ilgainiui ir lietuvių delegacija taikos konferencijoje, nors oficialiai ir nepripažinta, tolydžio ėmė vaidinti vis svarbesnį vaidmenį, ir jos raštai tai konferencijai ne visada būdavo be pasekmių. Teigiami misijų raportai apie Lietuvą lengvino ir lietuvių delegacijos veiklą Paryžiuje.

Norėdami atgauti karo skolas ir turėti sau ištikimą politinį partnerį, santarvininkai darė žygių nuversti bolševikinę Rusijos santvarką ir atkurti "vieną, nedalomą Rusiją". Kadangi tiek Lenkija, tiek ir Lietuva kariavo prieš bolševikinę Rusiją, tai santarvininkams rūpėjo, kad tarp Lietuvos ir Lenkijos nekiltų karo. Užtat jie ir stengėsi nustatinėti tarp Lietuvos ir Lenkijos skiriamąsias, demarkacines linijas. Be to, Didžioji Britanija nuo 1919 m. pavasario pradėjo vis daugiau domėtis Pabaltijo kraštais. Britanijai rūpėjo Rusiją atskirti nuo Vokietijos ir savo įtakoje turėti Pabaltijį, per kurį, kaip per tiltą, galėtų palaikyti prekybinius santykius su Rusija. Svarbiausias Pabaltijo kraštas Britanijai buvo Latvija, tačiau jai svarbi buvo ir kaimyninė Lietuva. Britai nenorėjo, kad Lenkija įsigalėtų Pabaltijy, o per juos ten išplėstų savo įtaką ir Prancūzija. Užtat ir Pilsudskio bandymas įsiteikti anglams ir siūlymasis su jais dalintis įtaka Pabaltijy nebuvo sėkmingas.

Britai buvo griežtai priešingi Lenkijos užmačioms okupuoti Lietuvą arba versti ją prieš jos norą dėtis su Lenkija į sąjungą. Reali pagalba Lietuvai buvo 1919 m. gale M. Yčo gautoji iš privačios britų firmos paskola. Lenkų POW perversmo bandymas Lietuvoje dar labiau suartino Lietuvą su Didžiąja Britanija ir tuo pačiu nuo jos atitolino Lenkiją. Jau 1919 m. rugsėjo 25 d. Didžioji Britanija pripažino Lietuvą "de facto". Tą patį mėnesį į Kauną atvyko mjr. F.P. Crozier su 20 kitų britų karininkų, kurie stojo į Lietuvos kariuomenę instruktoriais. Šie karininkai tarnavo Lietuvos kariuomenėje ligi 1920 m. vasario mėnesio.[4]

Tik Didžioji Britanija pripažino Lietuvos valstybę sunkiomis jos dienomis. Prancūzija tepripažino Lietuvą tik ryšium su Steigiamojo Seimo šaukimu, JAV nudelsė pripažinimą net ligi 1922 metų. Prezidentas Vilsonas, tiesa, gan anksti buvo paskelbęs savo garsiuosius 14 punktų, pripažįstančių tautų ap-

sisprendimo teisę, tačiau šiam principui prieštaraujanti ištikimybė "vienai, nedalomai Rusijai" dar ilgai sulaikė JAV vyriausybę tą teisę pripažinti Lietuvai.

Santarvininkų pagalba atsikuriančiai Lietuvos valstybei reiškėsi daugiausia tuo, kad buvo šiek tiek varžomi vokiečiai ir lenkai. "Tiesioginė pagalba (Lietuvai, A.R.) 1918 ir 1919 m. buvo daugiausia misijų pavidalu. Buvo nusiųsta labai maža materialinė pagalba, išskyrus tą, ką lietuviai patys sau pirko".[5] Lietuvai santarvininkų suteiktoji pagalba iš tikrųjų buvo tokia nežymi, jog jos jokiu būdu negalima lyginti su milžiniška alijantų, ypač prancūzų, pagalba Lenkijai.

Buvęs 1919 m. Lietuvos krašto apsaugos ministras ir 1920-21 m. Lietuvos misijos narys ir karinis įgaliotinis JAV Povilas Žadeikis per dvejų metų Lietuvos nepriklausomybės sukakties minėjimą Čikagos lietuvių susirinkime 1920 m. vasario 19 d. pasakė:

> "Mes nesame skolingi dėkingumo nė vienai tautai ar kraštui pasaulyje. Tamsiausiomis mūsų dienomis mes negavome simpatijos nuo jokios tautos; mes negavome jokios užsienio pagalbos bet kuriuo reikalu . . . Mes buvome iš visų pusių apsupti bekompromisinių priešų ir traktuojami su prietaringu nepalankumu, panieka ir šaltu abejingumu . . . Jūs, be abejo, didžiuojatės šiomis jūsų giminės pasiekomis, didžiuojatės reiškiniu, kad jokia tauta pasaulyje negali ateiti ir sakyti: "Lietuva yra mano kūrinys".[6]

Pacitavęs šią P. Žadeikio kalbos dalį, istorikas A.E. Sennas ją šitaip komentuoja:

> "Be pašalinės pagalbos Lietuva nebūtų apsigynusi nuo Lenkijos, Rusijos ir Vokietijos, kaip kai kurie mūsų rašytojai norėtų savo skaitytojus įtikinti, tačiau ir išorinė intervencija savaime nebūtų sukūrusi Lietuvos valstybės, kaip kiti rašytojai, ypatingai lenkai ir rusai, savo skaitytojus įtikinėtų".[7]

Visai sutikdamas su gerbiamuoju istoriku, kad pašalinė intervencija nesukūrė Lietuvos valstybės, visgi jo pirmąjį tvirtinimą dėl pagalbos iš svetur norėčiau kiek kitaip modifikuoti. Visai raidiškai suprantant P. Žadeikio žodžius, tektų pripažinti, kad čia kalbėtojas ne visai tiksliai išsireiškė. Bene daugiausia pagrindo kalbėti apie pašalinę pagalbą duotų Vokietijos suteiktoji. Ji pirmoji pripažino mūsų valstybę, suteikė paskolą, atsiuntė saksų savanorių, kurie prilaikė rusų brovimąsi į Lietuvą ir įgalino lietuvius šaukti savanorius. Tačiau į tą "pagalbą" galima ir iš kiek kitos pusės pažiūrėti. Vilhelmas II Lietuvos valstybę pripažino, bet tatai jis darė ne dėl noro padėti Lietuvai, bet savos valstybės interesais. Tai matyti kad ir iš to, jog po to pripažinimo Lietuvos valstybės kūrimas dar ilgai negalėjo nė per plauką pasistūmėti priekin. Ir gintis nuo rusų bol-

ševikų antplūdžio vokiečius privertė jų pačių saugumo reikalas. Antra vertus, vokiečiai savo griežtu okupaciniu režimu ilgai neleido Lietuvai savarankiškiau tvarkytis, ir tuo buvo pavėluotas tiek Lietuvos valstybės, tiek ir jos kariuomenės steigimas. Tad net ir vokiečių pagalbos klausimu tektų gal tiksliau kalbėti ne tiek apie Vokietijos pagalbą, kiek apie Lietuvai palankų politinės padėties pasikeitimą.

Taip pat ir Didžiosios Britanijos "pagalbą" lėmė ne geraširdiškas noras padėti atsikuriančiai Lietuvai, bet savos valstybės interesas. Ir dvidešimties britų buvusios kariuomenės savanorių atvykimas yra visai natūralus tų atsargos karininkų privatus reikalas prailginti savo tarnybos laiką. Tad ir visa kita tais laikais Lietuvai teiktoji "pagalba" buvo ne kas kita kaip, susidėjus Lietuvai palankiai padėčiai, kitų valstybių savo pačių intereso paisymas.[8] Tad A.E. Senno pirmąją tvirtinimą būčiau linkęs taip parafrazuoti: "Nesusidėjus palankiai išorinėms politinėms aplinkybėms, Lietuva nebūtų apsigynusi nuo Lenkijos, Rusijos ir Vokietijos".

P. Žadeikis, karys ir diplomatas, pats nepriklausomos Lietuvos kūrime dalyvavęs ir pats valstybės kūrimo sunkumus išgyvenęs, minėtoje prakalboje gan teisingai ir įžvalgiai apibūdino tometinę Lietuvos padėtį. Ne tik jaunai Lietuvos kariuomenei teko pakelti pernelyg sunkią naštą, bet ir lietuvių diplomatijai ir veikėjams reikėjo įdėti labai ir labai daug pastangų, kad išjudintų Lietuvą supusią visuotinę tylą ir įtikintų pasaulį, jog ir lietuvių tauta tebegyvuoja ir trokšta laisvės. Visai kitokia tuo metu buvo Lenkijos, paties pavojingiausio Lietuvos priešininko, padėtis. Lenkams buvo jau tiek pasisekę išvystyti sau palankią propagandą, jog to meto civilizuoto pasaulio akyse lenkų tautą gaubė laisvės ištroškusios, politinės kankinės aureolė. Nepriklausomos Lenkijos valstybės atkūrimas buvo jau visuotinai laikomas visai pribrendusiu, savaime suprantamu, būtinu reikalu.

Po 1919 m. pabaigos ir 1920 m. pradžios sunkumų, kai Lenkijos pastangomis Lietuva politiškai, iš dalies ir ūkiškai, buvo apsupta ir izoliuota, bendra Lietuvos padėtis tolydžio ėmė tvirtėti. Pradėjo gerėti santykiai su Lenkija. Dar 1919 m. pradėtosios su Latvija dėl sienų nustatymo derybos 1920 m. rudenį baigėsi susitarimu tą klausimą išspręsti arbitražo būdu. 1920 m. pavasarį pradėtosios taikos derybos su Sovietų Rusija sėkmingai baigėsi tais pačiais metais liepos 12 d. Maskvoje pasirašytąja Lietuvai labai reikšminga taikos sutartimi. 1920 m. gegužės 15 d. susirinkęs demokratiniais pagrindais išrinktas Steigiamasis Seimas įrodė, kad nepriklausomos Lietuvos siekė ne inteligentų saujelė, kaip tvirtino lenkai, bet visa tauta. Lietuvos Valstybės Tarybą ir laikinąją vyriausybę dabar pakeitė seimas ir jo pastatytoji visai teisėta vyriausybė.[9]

Lietuva stiprėjo tolydžio ir ūkiškai. Karo padarytos žaizdos buvo jau irgi gerokai apgydytos.[10] Vis dėlto savo ūkiniu

potencialu Lietuva toli gražu neprilygo Lenkijai, kuri turėjo ir žymiai daugiau už Lietuvą savo pramonės. Ypač išsivysčiusi Lenkijoje buvo tekstilės pramonė, kurios žymiausias centras buvo Lodzė. Lietuva visa buvo karo audros nusiaubta, o Lenkijos ištisos sritys, pvz. Poznanės kraštas, išliko sveikos.

Lenkija juo labiau viršijo Lietuvą savo kariniu potencialu. Lenkų didelį karinį pajėgumą nulėmė keletas veiksnių. Visų pirma visi lenkai, visos jų politinės partijos ir grupuotės, siekė atstatyti ne etnografinę, bet istorinę Lenkiją, apimančią jei jau ne visas buvusios Lenkijos-Lietuvos žemes, tai bent žymią jų dalį. Antra, Lenkijos kūrimosi metu jai daugiausia atstovavo Lenkijos valstybės viršininkas ir vyriausias kariuomenės vadas "komendantas" Juozapas Pilsudskis, visą gyvenimą kūręs slaptas karines lenkų organizacijas ir laikęs pagrindiniu savo gyvenimo tikslu atstatyti galingą federacinę Lenkiją, į kurią turėtų įeiti ir visa buvusioji Didžioji Lietuvos Kunigaikštija, t.y. Lietuva, Gudija ir Ukraina. Tam tikslui reikėjo sukurti stiprią kariuomenę, kuri galėtų atsispirti prieš Rusiją ir kitas tam tikslui priešingas tautas. Būdamas karys, Pilsudskis visą dėmesį buvo sutelkęs į kariuomenę, beveik visai nepaisydamas diplomatijos. Užtat ir politinis jo veiklos metodas buvo įvykusių faktų vykdymas, derėjimasis tik "su revolveriu kišenėje", aiškiai suprantant, kad kas jėga bus užimta, to jokia diplomatija lenkams nebeatims.

Dar vienas svarbus veiksnys, padėjęs Lenkijai sukurti gausingą kariuomenę, buvo Antantės valstybių karinė pagalba. Dingstant vilčiai nugalėti bolševizmą ir atstatyti demokratinę Rusiją, tolydžio didėjo politinė Lenkijos reikšmė. Santarvės valstybės, ypač Prancūzija, buvo pasišovusios sukurti stiprią Lenkijos valstybę, kuri galėtų būti atsvara prieš Vokietiją. Tad santarvininkai, ypač prancūzai, teikė lenkams daug ginklų ir amunicijos ir šiaip visokeriopai juos palaikė ne tik tam, kad lenkai kovotų prieš bolševikinę Rusiją, bet ir tam, kad Lenkija būtų pajėgi valstybė. Tik tą Lenkijos pajėgumą santarvininkai, išskyrus nebent prancūzus, matė etnografinėj Lenkijoj, neperžengiančioj Bugo linijos. Lenkiją su prancūzais, be to, siejo ir tradicinė abiejų tautų draugystė. Tuo ir tenka aiškinti milžiniška ir nuoširdi Prancūzijos pagalba atsikuriančiai Lenkijai, ypač jos kariuomenei.

Ofenzyvą prieš Sovietų Rusiją pradėdami, lenkai turėjo 700,000 armiją, kurią vėliau padidino dar 200,000. Tad jų armija didžiųjų kovų su Rusija metu buvo pasiekusi beveik vieną milijoną karių. Tuo metu Lietuvos kariuomenė buvo

ne tik daug kartų mažesnė už Lenkijos kariuomenę, bet ir jos proporcija pagal gyventojų skaičių buvo taip pat keletą kartų žemesnė. 1920 m. pradžioje Lietuvos kariuomenėje tarnavo apie 25,000 vyrų. Vasario ir kovo mėnesiais iš kariuomenės buvo paleisti vienerius metus ištarnavę savanoriai. Buvo paleista apie 2,000-3,000 vyrų, tad kariuomenėje liko iš viso apie 22,000-23,000 vyrų.[11] Apytikriai lenkų tuo metu buvo apie 20 milijonų, o lietuvių apie 2 milijonus, tad dešimtį kartų mažiau. Lenkija betgi turėjo arti vieno milijono kariuomenės, o Lietuva tik arti 25,000 vadinasi, ne dešimtį, bet keturiasdešimt kartų mažiau.

Ir kokybės atžvilgiu lenkų kariuomenė turėjo kai kurių pirmenybių prieš lietuviškąją. Mūsų kariuomenėje nepaprastai stigo aukštoms vietoms kvalifikuotų karininkų,[12] o lenkai turėjo daug patyrusių buvusios austrų, rusų ir vokiečių kariuomenės pulkininkų ir generolų. Net ir pats Pilsudskis buvo gan gabus vyriausias kariuomenės vadas. Be to, ir lenkų kariuomenės sudėtis pagal ginklų rūšį labiau už lietuviškąją tiko to meto manevrinio karo reikalavimams. Lietuviams, lenkams ir kitoms už savo nepriklausomybę kovojusioms tautoms tais laikais teko kovoti dideliuose plotuose mažomis, palyginti, kariuomenėmis. Kad ir labai mažus tepalikus rezervus, kariuomenės nepakakdavo taip tirštai užpildyti fronto liniją, kad ją sunku būtų pralaužti. Prasiveržusi per frontą, kariuomenė apsupdavo priešą ir jį, pasidavusį panikai, lengvai įveikdavo. Tad pats karo pobūdis reikalavo vartoti manevrinę taktiką, kuriai tais laikais labiausiai tiko kavalerija. Lenkai kaip tik ir turėjo daug kavalerijos (apie 40 pulkų), o lietuviai teturėjo vos vieną kavalerijos pulką.[13] Stipriausias Lietuvos kariuomenės pagrindas buvo pėstininkai, kurie daugiau tiko poziciniam karui.

Toks buvo, apskritai, Lietuvos ir Lenkijos, grėsmingiausio to meto Lietuvos priešininko, karinių jėgų santykis, kai vyko stambiausios Lenkijos-Sovietų Rusijos karo operacijos. Nuo šių operacijų žymia dalimi priklausė ir tolesnis Lietuvos likimas. Tiek vienų, tiek kitų laimėjimo atveju Lietuvai grėsė didelis pavojus.

Pilsudskio žygis į Ukrainą. Lenkų-rusų frontas prieš pradedant žygį. Nuo 1918 m. lapkričio 1 d. lenkai kariavo su rytinės Galicijos ukrainiečiais, kurie ligi 1920 m. gegužės mėn. turėjo persvarą. 1919 m. pavasarį, atvykus iš Prancūzijos Hallerio armijai, lenkų armija buvo jau stipresnė už karines vakarinių ukrainiečių pajėgas, ir liepos 17 d. lenkų

kariuomenė pasiekė Zbručo upę. Netrukus Sovietų Rusijos kariuomenė išstūmė rytų ukrainiečius iš Volinijos ir Podolės, ir lenkų armija suėjo į karinį sąlytį su karinėmis rusų jėgomis.

1919 m. paskui evakuojamą iš rytų fronto vokiečių kariuomenę sekė rusų bolševikų armija. Žygiuodama į rytus, lenkų kariuomenė susirėmė su rusais. Balandžio mėnesį Pilsudskis užėmė Vilnių ir puolė Lydą ir Baranavičius. Ofenzyvą tęsė gen. Šeptickis, ir ligi 1919 m. pabaigos lenkai užėmė Minską, Bobruiską, Borisovą, peržengdami Berezinos upę. Šiaurėje kairysis lenkų kariuomenės sparnas atsirėmė į Dauguvą. 1919-1920 m. žiemą, padėdamas latviams, gen. Rydz-Smiglas užėmė Daugpilį. 1919 m. rudenį lenkų-sovietinių rusų frontas susidarė taip pat ir pietuose — Volinijoje ir Podolėje.

1919 m. rudenį Sovietų Rusija pasiūlė Lenkijai sudaryti su ja taikos sutartį, žadėdama padaryti toli siekiančių nuolaidų. Lenkai tuo metu rytuose buvo užėmę didelius plotus, žymiai viršijusius vėliau jiems Rygos sutartimi rusų pripažintuosius. Vis dėlto lenkai nebuvo linkę derėtis su rusais. Lenkų nenoro derėtis buvo dvi priežastys. Pirmiausia, rusų bolševikai tuo metu buvo priversti kariauti su vadinamosiomis "baltomis" Judeničo, Denikino, Kolčako armijomis ir prieš lenkus tegalėjo pavartoti tik dalį savo kariuomenės. Lenkai prisibijojo, kad bolševikai, susidoroję su "baltaisiais", nepaisys taikos sutarties ir mes visas savo jėgas prieš Lenkiją. Antra lenkų nenoro derėtis priežastis buvo ta, kad Pilsudskis siekė visas buvusios Lenkijos-Lietuvos žemes, tad ir Ukrainą, sufederuoti ir pajungti Lenkijai. Derybos nutrūko dėl formalių priežasčių.

L e n k ų p a s i r u o š i m a s ž y g i u i. 1919 m. pabaigoje lenkų kariuomenė jau turėjo 21 pėstininkų diviziją ir 7 kavalerijos brigadas, iš viso 600,000 vyrų. 1920 m. pradžioje, kaip ir lietuviai, lenkai irgi rengėsi demobilizuoti Hallerio "mėlynosios armijos" dalį senų kareivių, tačiau jų armija apskritai buvo tuo metu ne mažinama, bet didinama, pašaukus kelerių metų naujokus. Numatomoms karo operacijoms Lenkija buvo paruošusi per 700,000 vyrų armiją. Prieš ofenzyvos pradžią lenkų kariuomenę rytų fronte sudarė šie junginiai: į pietus nuo Pripetės stovėjo 6, 2 ir 3 armija, toliau — Pagirio grupė, į šiaurę nuo Pripetės — 4 ir 1 armija. 7 armija sudarė priedangą nuo Lietuvos ir kairiojo lenkų kariuomenės sparno atsargą.

Sovietų Rusija rengėsi irgi didelei ofenzyvai prieš Lenkiją, tačiau šiauriniame fronte. Pavasario bėgyje turėjo būti sutelktos nuo kovų su "baltaisiais" atpalaiduotosios karinės jė-

gos. Pilsudskis ryžosi šiai rusų ofenzyvai užbėgti už akių. Tam tikslui jis pasirinko žygį į Ukrainą, kur tikėjosi rasti dideles bolševikų pajėgas, kovojusias su Denikinu. Nors Pilsudskis ir numatė, kad rusai gali pulti lenkus šiaurinėje fronto dalyje, tačiau jis manė, kad ligi tol lenkai suskubs sutriuškinti bolševikų armijas Ukrainoje ir galės laisvai naudotis savo atpalaiduotomis jėgomis. Užtat buvo numatyta anksti pavasarį pulti priešą į pietus nuo Pripetės, o į šiaurę nuo šios upės tik gintis.

1920 m. balandžio mėnesį Pilsudskis pasirašė karinę sutartį su vyriausiu ukrainiečių armijos vadu (holovnyj otaman) Symonu Petliura. Ši sutartis nebuvo palanki ukrainiečiams, tačiau jiems iš dviejų blogybių teko rinktis mažesniąją. Ukrainiečiai tada kariavo tiek su baltaisiais, tiek ir su raudonaisiais rusais, negaudami iš niekur pagalbos.

Jau kovo mėnesį Pagirio grupės vadas gen. Sikorskis įvykdė paruošiamąjį lenkų offenzyvos žygį. Jis puolė Mozyrių ir Kolenkovičius — svarbų geležinkelių ir kelių mazgą, kurį užvaldžius, buvo perkertamas ryšys tarp dviejų sovietinių frontų ir lenkams buvo duodama proga užeiti į pietinio sovietinio fronto užnugarį. Lenkų puolimas pavyko, o rusų kontr-puolimai tiek Pagiryje, tiek ir Volinijoje, buvo nesėkmingi.

Žygis į Kijevą. 1920 m. balandžio 25 d. lenkų armijos pradėjo pulti rusus bolševikus Volinijoje ir Podolėje. Staigiai puldami savo stipriu kairiuoju sparnu, lenkai užklupo bolševikus. Dideliu kavalerijos reidu gen. Romeris puolė geležinkelių mazgą Koziatiną, paėmė daug belaisvių ir karo grobio ir smarkiai dezorganizavo priešą. Sovietinių armijų pasipriešinimas buvo palaužtas. Gelbėdamasi bolševikų kariuomenė skubiai traukėsi ir nestojo į lauktas lemiamas kautynes dėl Kijevo. Gegužės 7 d. gen. Rydz-Smiglo 3-čios lenkų armijos daliniai užėmė Kijevą.

Dešiniosios Dniepro pusės Ukraina buvo lenkų užimta. Šioje teritorijoje turėjo susiorganizuoti sujungta su Lenkija Ukrainos valstybė. Dešiniajame lenkų kariuomenės sparne jau stovėjo 20,000 vyrų ukrainiečių kariuomenė.

Užimti didelius Ukrainos plotus buvo daug lengviau, negu juos apginti. Pripratusi per Pirmąjį Pasaulinį karą prie ištisinių, nelanksčių frontų, karinė lenkų vadovybė išdėstė kariuomenę fronto linijoje vienas kitą remiančiais atsparos punktais. Tuo būdu 300,000 kovotojų buvo išsklaidyti per 1,000 km ištįsusiame fronte, ir trūko rezervų, kuriuos būtų buvę galima tikslingai panaudoti.

Rusų ofenzyva. Gegužės mėnesio vidury sovietinių rusų vadas M. Tuchačevskis į šiaurę nuo Pripetės dar tebeorganizuojamas ir tebetelkiamas armijas metė prieš lenkų kairiojo sparno armiją. Turėdamas vietinę jėgų persvarą, jis nustūmė 1 lenkų armiją ir pasistūmėjo poros dienų žygiu Vilniaus link. Panaudojusi rezervus, 4 gen. Šeptickio ir nauja atsarginė gen. Sosnkovskio armija priešpuoliu grąžino pirmykštę padėtį. Vis dėlto šios kautynės surišo beveik visus lenkų rezervus.

Gegužės pabaigoje sovietiniai rusai pradėjo bendrą ofenzyvą Ukrainoje. Budiennyj savo raitąja 18,000 kardų armija puolė lenkų fronto vidurį, kur sueina 6 su 3 armija, sunaikino du lenkų batalionus ir prasiveržė į abiejų pietų fronte kovojusių lenkų armijų užnugarį. Kad ir turėjo šiame fronte žymią jėgų persvarą, tačiau lenkai nesugebėjo atitrūkti nuo teritorinių linijų ir pereiti į manevrinį karą. Jie veltui bandė atstatinėti fronto liniją prie vis tolesnių upių, kurias paprastai būdavo jau peržengusi priešo kavalerija. Beveik apsupta, 3 lenkų armija pasitraukė iš Kijevo ir prasimušė į Voliniją.

Pagrindiniu operacijų uždaviniu lenkai laikė likviduoti rusų raitąją armiją. Tačiau per visą birželį ir liepos mėnesį trukusios kautynės prie Slučės upės, prie Rovno, vėliau prie Dubno ir Brodų nedavė lemiamų rezultatų. Pietinis lenkų frontas pasitraukė už pavasario ofenzyvos išeities ribos, kad ir tebekovodamas, tačiau smarkiai sukrėstas ir suėmęs visus turėtų rezervų likučius.

Liepos mėnesio pradžioje Tuchačevskis pradėjo bendrą ofenzyvą šiaurės fronte. Turėdamas žymią jėgų persvarą, jis liepos 4 d. prie Autos ir Berezinos upių pralaužė kairįjį lenkų kariuomenės sparną, giliai įsiveržė į užnugarį kavalerija ir privertė trauktis visą lenkų frontą. Tuchačevskis savo armijoms nurodė, kad "per Lenkijos lavoną kelias veda į bendrą pasaulinį gaisrą", ir nužymėjo kryptį: "Į Vilnių - Minską - Varšuvą - marš". Energingai puldami ir nuolat apeidami kairįjį lenkų sparną, šiaurės fronte liepos mėnesį rusai nustūmė lenkus net ligi Bugo linijos.

Lenkų gen. št. viršininkas gen. Rozvadovskis buvo sumanęs galutinai nugalėti Budiennyjo kavaleriją prie Bugo, atitraukiant beveik visą kariuomenę iš pietų fronto, tačiau rusai peržengė Bugą keliose vietose, rugpiūčio 1 d. buvo paimta Lietuvos Brasta. Rusai vis stipriau spaudė lenkus, ir kovos grėsė artimiausiomis dienomis persikelti prie Vyslos.

Nepaisant didelio moralinio smūgio, sukelto pralaimėjimais, ir prasidėjusios kariuomenės dezorganizacijos, ypač šiauriniame

fronte, lenkų tautos atsparumas nepalūžo. Kritišku laikmečiu, nuo liepos mėn. pradžios iki 20 d. rugpiūčio lenkų kariuomenė buvo papildyta apie 80,000 savanorių ir 140,000 pašauktųjų vyrų. Bendras kariuomenės skaičius siekė 900,000 vyrų. Krašto apsaugos ministerija davė kariuomenės vadovybei 70 naujų baterijų, 1,000 su viršum kulkosvaidžių ir apie 22,000 arklių.[14] Liaudies partijos vadas V. Vitosas sudarė naują koalicinį kabinetą, mobilizavusį visas Lenkijos jėgas "tautos gynimo" šūkiu. Tuojau po to, į Varšuvą atvyko mišri alijantų misija. Britams toje misijoje vadovavo britų pasiuntinys Berlyne lordas d'Abernonas ir gen. Sir Percy Radcliffe. Prancūzams atstovavo ambasadorius Jean Jules Jusserandas ir garsusis maršalo Focho padėjėjas gen. M. Weygandas su gausiu prancūzų karininkų būriu, kurio tarpe buvo ir vėlesnysis gen. de Gaulle. Ypač vertinga buvo prancūzų karininkų teiktoji pagalba. Misija buvo pasiryžusi visais būdais remti Lenkiją. Daugybė karinės medžiagos buvo pakeliui į Lenkiją, tik daug kliūčių darė darbininkų internacionalistai, sabotavę transportus ir krovimą.

"Vyslos stebuklas". Rusų spaudimas, ypač šiaurės fronte, tolydžio smarkėjo. Lenkų kariuomenės vadovybė rugpiūčio 6 d. padarė svarbų sprendimą — ji ryžosi nukelti karą į Vyslos vidurupį. Šis sprendimas turėjo dvejopą tikslą — sustiprinti Varšuvos gynybą ir pradėti puolamuosius veiksmus. Varšuvos netekimas dėl moralinių ir materialinių priežasčių galėjo būti lenkams mirtinas smūgis. Taip pat, vien tik ginantis, negalima buvo sulaikyti priešo veržimosi priekin, ir todėl grėsė tikras pralaimėjimas.

Lenkų armijos turėjo atsipalaiduoti nuo priešo ir persigrupuoti. Atremti pagrindinį rusų spaudimą iš rytų į Varšuvą, 1 armija turėjo suorganizuoti nuolatinę stiprią gynybą įtvirtintame prietiltyje su galinga artilerija. Naujai sudarytoji 5 armija buvo skirta saugoti, kad į šiaurę nuo Vyslos ir Narevo priešas negalėtų apeiti išilgai Vokietijos sienos. Kairiajame, pietiniame priešo smūgio į Varšuvą sparne reikėjo už Vieprzo upės, trijų dienų žygio atstume, sutelkti stiprią manevrinę masę — 3 ir 4 armiją, sudarytą nusilpninus abu ligtolinius frontus, ir mesti ją į Varšuvą puolančio priešo kairįjį sparną ir užnugarį. Silpna 3 armijos dalis buvo skirta dengti šiam jėgų telkimui iš rytų pusės, nuo Bugo. Dvi divizijos (2 armija) turėjo užimti Vyslos liniją tarp Vieprzo žiočių ir Varšuvos prietilčio. Pietuose, rytinėje Galicijoje, silpnos jėgos

— 6 armija ir ukrainiečiai buvo skirtos manevriniais puldinėjimais laimėti laiko.

Šis lenkų planas buvo susijęs su didele rizika. Reikėjo telkti manevrinę masę už Vieprzo upės, kad priešas nepatirtų apie jam grėsusį pavojų svarbiausioje jo puolimo kryptyje ir kad jis būtų netikėtai užkluptas. Galimas pavojus grėsė ir iš priešo kavalerijos, kurią Budiennyj galėjo mesti į lenkų priešpuoliui telktąsias jėgas. Lenkų šiaurės fronto vadui gen. Halleriui teko žūt-būt atmušti priešo smarkias atakas, nukreiptas į Varšuvos prietiltį, ir sulaikyti priešą, kad neapeitų sostinės iš šiaurės.

Raudonosios armijos vadovybė planavo tolesnius savo veiksmus remdamasi klaidingomis prielaidomis. Rusų vadams atrodė, kad karinės lenkų jėgos esančios jau sutriuškintos ir kad jos nebent tik Poznanėje dar bent kiek galėtų bandyti priešintis. Tris savo armijas (4 su kavalerijos korpusu, 15 ir 3) Tuchačevskis meta prie Vyslos, kad apeitų Varšuvą iš šiaurės. Tik 16 savo armiją su "Mozyriaus grupe" jis kreipia Varšuvos link. Dvi pėstininkų armijos (12 ir 14) ir viena kavalerijos armija žygiuoja Lvovo link, kad atkirstų lenkus nuo Rumunijos, iš kurios galima buvo tikėtis Lenkijai pagalbos. Tad tuo metu, kai lenkai pradeda atitraukinėti savo kariuomenę nuo priešo, bolševikų armijos žygiuoja įžambiai dviem ekscentrinėm kryptim, ir jų spaudimas į Varšuvą silpnėja.

Gen. Rydz-Smiglui pasisekė, priešui nepastebėjus, sutelkti smogiamąją grupę iš 4 ir 3 armijos, viso pusšeštos pėstininkų divizijos ir kavalerijos keletos pulkų. Gen. Zielinskis dengė lenkų jėgų telkimą nuo priešo iš rytų pusės. Lenkų 21 pėstininkų ir 2 kavalerijos divizijos kautynėse prie Vyslos kovos su 22 rusų divizijom. Lenkų divizijos gausingesnės ir lemiamoje vietoje turės persvarą skaičium.

Pavojingiausia padėtis susidarė šiauriniame kariuomenės sparne. 5 lenkų armija, dar galutinai nesuformuota, turėjo skubiai stoti į kovą prieš dideles rusų jėgas, žygiuojančias nuo Narevo į Vyslos žemupį ir apeinančias Varšuvą iš šiaurės. Nepaisydamas šiauriniam frontui didelio pavojaus, kariuomenės vadas neatsisako nuo pirmykščio plano, pulti priešą iš pietų pusės ir stiprina 5 armiją stovinčios prie Varšuvos 1 armijos dalimis. Rugpiūčio 13 d. buvo duotas įsakymas 5 armijos vadui gen. Sikorskiui rytojaus dieną pulti galingesnį priešą, kad atitrauktų rusų jėgas nuo Varšuvos prietilčio, kurį bolševikai jau buvo pradėję pulti. Po trijų dienų kietų kovų lenkams pavyko nugalėti rusų 3 ir 15 armijų dalinius ties Modlinu ir Na-

sielsku, ir sovietinių armijų vidaus sparnas į šiaurę nuo Vyslos ir Narevo traukėsi. Supamasis žiedas buvo susprogdintas.

Kai pagrindinės rusų jėgos buvo įtrauktos į kautynes šiaurėje nuo Modlino, 16 armija, remiama 3 armijos dalies, puolė Varšuvos prietiltį. Rugpiūčio 13 d. rusai pralaužė prietilčio gynybos liniją dviejuose punktuose. Radzimino rajone rusų daliniai buvo giliai įsiveržę į lenkų telkinių tarpą. Rugpiūčio 14 d. lenkų armijos rezervas — lietuvių-gudų divizija, atvestas į prasilaužimo spragą, rusų kontratakos buvo atblokštas. Prasilaužimui likviduoti buvo atvestas fronto rezervas — 10 divizija. Iš 14 ir 15 rugpiūčio naktį pradėtoji gen. Želigovskio vadovaujama kontrataka, po dviejų dienų kautynių, baigėsi lenkų laimėjimu — rusų divizijos buvo nustumtos už prietilčio liniją.

Tuo tarpu, pats maršalas Pilsudskis, su 4 ir 3 armija, rugpiūčio 16 d. pradėjo nepaprastai smarkią kontrofenzyvą nuo Vieprzo upės. Paspartintais žygiais, dalį pėstininkų permesdamas net pastotėmis, jis tomis armijomis puolė užnugarį 16 rusų armijos, labai išvargusios, užimtos kautynėmis dėl Varšuvos prietilčio, užkluptos persigrupuojant ir visai nepajėgios priešintis. Tęsdama antpuolį, lenkų kariuomenė tolydžio patekdavo ir į kitų sovietinių armijų atsitraukimo kelius. Žymi rusų kariuomenės dalis buvo nustumta už Vokietijos sienos, lenkai paėmė daug belaisvių ir grobio. Šis nelauktas ir didelis lenkų kariuomenės laimėjimas, paprastai, vadinamas "Vyslos stebuklu".

Nemuno kautynės. "Vyslos stebuklas" buvo lemiamasis posūkis rusų-lenkų kare, išgelbėjęs Lenkijos nepriklausomybę ir tarpiškai paveikęs ir tolesnį istorinį Lietuvos likimą. Vis dėlto, kai kurių lenkų karo istorikų, pvz. gen. M. Kukiel (Kukelis?), tvirtinimas, kad "likusioji kampanijos dalis jau tebuvo tik pergalės išnaudojimas", laikytinas kiek perdėtu.[15] Pagal lenkų karo istoriką gen. T. Kutrzebą, vyriausias lenkų kariuomenės vadas maršalas Pilsudskis padėtį vertinęs kiek kitaip. Iš gautų apie priešą žinių Pilsudskis galutinai gavęs įspūdį, kad "priešas, nors ir smarkiai sutriuškintas, tačiau nėra taip lemiamai sumuštas, jog nesugebėtų toliau kovoti. Tokia išvada gavosi pirmiausia iš to, kad buvo pastebėta, jog įtrauktų į Varšuvos kautynes didelių priešo vienetų kiekis po patirto pralaimėjimo, t.y. 1920 m. rugsėjo pradžioje, nesumažėjo. Išskyrus 4 armiją ir 3 kavalerijos korpą, kurie perėjo į prūsus . . . visos kitos divizijos egzistavo, ir dar daugiau — joms ateidavo ne tik papildymai iš

Rusijos gilumos, bet atvykdavo ir naujos divizijos, kad išlygintų spragą, kuri gavosi išstūmus 4 armiją į Rytprūsius. Vyriausias vadas buvo nuomonės, kad priešo visiško sumušimo atveju sutriuškintų divizijų dalis turėjo būti išformuota, o jeigu to neįvyko, tai tatai yra įrodymas, kad kadrai yra išlikę ir kad jie gali būti papildyti, kad jie yra tinkami pakartotinei kovai, juoba, kad iki ofenzyvos pradžios praeis pora savaičių, reikalingų pakartotiniam mūsų sugrupavimui, pirmiausia užnugario suorganizavimui . . . Bendras vyriausiojo vado prieš pat Nemuno kautynes įspūdis buvo, kad mes, lenkai, nesame stipresni, bet esame drąsesni, ir dėl to turime šansų laimėti".[16]

Budiennyj buvo per vėlai atšauktas nuo Lvovo, kad, žygiuodamas su savo kavalerija per Liubliną, pultų Pilsudskio vadovautos manevrinės grupės užnugarį. Tačiau jau ties Zamosčiu lenkai traukė atpalaiduotus kariuomenės rezervus. Be to, žygiuodamas iš paskos, gen. Halleris su 13 pėstininkų divizija ir stipria kavalerijos divizija sumušė Budiennyj tiek Komarovu ir Zamosčiu. Nors ir prasilaužė iš apsupimo, tačiau puolamosios jėgos Budiennyj po tų kautynių jau nebeteko. Vėliau, 12-21 rugsėjo, gen. Sikorskis Volinijoje, gen. Halleris rytų Galicijoje ir gen. Rozvadovskis pietuose lemiamai nugalėjo visas tris pietų fronto rusų armijas.

Tačiau pats žymiausias smūgis Sovietų Rusijos armijai buvo suduotas šiauriniame fronte, Nemuno aukštupyje. Gen Kutrzeba analizuoja, kaip maždaug Pilsudskis, po ilgų svarstymų, galutinai nusistatė už pagrindinę Nemuno kautynių operacinio plano idėją. Po Varšuvos kautynių nugalėtųjų rusų armijų frontas rugsėjo pradžioje nusistovėjo Nemuno ir Ščaros priešlaukyje. Šio fronto šiaurinis sparnas rėmėsi į Rytprūsius, pietinis — į Pagirio pelkes. Kaip rodė teorija ir ofenzyvoje į Ukrainą pavartota praktika, ginantis ilgame fronte sunkiausia yra atremti priešą kai jis pralaužia fronto vidurį. Neturint atitinkamai giliai užfrontėje suskaidytų jėgų ir stingant gero kelių tinklo, taip sunku yra sutelkti rezervus pralaužtoje fronto vietoje, jog tokio fronto pralaužimo pasekmės būna tiesiog katastrofiškos, jeigu tik puolantysis gali išnaudoti savo pasisekimą. Tačiau tokiam pasisekimui reikia ne tik jėgos ir laiko, bet ir tinkamų vietovės sąlygų. Susipažinęs su fronto vidurio teritorija, Pilsudskis priėjo išvadą, kad ji tokiam tikslui netinka. Fronto vidurys būtų Valkavisko aukštyje. Pralaužus frontą, tektų žygiuoti per Nemuną, Želvelę, Ščarą, per Ščaros ir Nalibokų didžiagirias. Tokioje teritorijoje persekioti priešą būtų taip sunku, jog nuo to plano teko visai atsisakyti.

Buvo svarstomas planas supti frontą iš abiejų pusių, tik silpnai rišant vidurį. Tam planui vykdyti ne tik stigo stiprių sparninių jėgų, bet kliudė ir dešiniojo sparno Pagirio teritorijos sunkumai. Dėl tos priežasties Pilsudskis nusprendė supti vienu sparnu.

Pagal šį planą galima buvo, arba dešiniu sparnu supti 4 sovietinių rusų armiją, kryptimi Baranavičiai - Lyda - Vilnius, arba supti kairiuoju sparnu 3 rusų armiją, kryptimi Gardinas - Lyda - Baranavičiai.

Abu sprendimai turėjo teigiamų ir neigiamų pusių, be to, jie buvo susiję ir su tam tikromis politinėmis pasekmėmis. Puolimas dešiniu sparnu turėjo tą teigiamą pusę, kad varė rusus Vilniaus kryptimi, maišė juos atsitraukiančius su lietuviais ir davė lenkams tariamąją "operacinę" teisę persekioti priešą Vilniaus link. Tačiau, vykdant šį planą būtų tekę žygiuoti per sunkiai keliaujamas Pagirio girias ir pelkes ir pagaliau ties Lyda forsuoti Nemuną, kuris, gerai ginamas, saugojo Vilnių ir jo susisiekimą su Molodečna. Be to, vyriausiam kariuomenės vadui atrodė, kad ties Lietuvos Brasta stovėjo mažiau tinkami kovoti daliniai. Šalia to, ir vėliau ten sutelktoji 4 armija, susidedanti daugiausia iš poznaniečių divizijų, buvo sunkiau ginkluota ir neprityrusi žygiuoti blogais keliais. Dėl šių visų priežasčių Pilsudskis atsisakė nuo sumanymo pulti rusus dešiniuoju sparnu, nors tas sprendimas ryšium su Vilniaus klausimu buvęs tinkamiausias.

Daug svarių argumentų buvo už puolimą kairiuoju sparnu. 2 lenkų armijos dauguma jau stovėjo Balstogės rajone, tad iš dalies buvo jau sutelkta šiam manevrui. Antpuolis labai greitai stūmė priešą už Nemuno ir spraudė jį į siaurą, sausą koridorių tarp Nemuno aukštupio ir Ščaros. Dėl to priešas nebe labai kliudė užimti Vilnių. Galima buvo dar prileisti, kad ir šiuo atveju priešo dalis pasuks Vilniaus kryptimi ir duos progą jį persekioti ir užimti Vilnių. Nustumtoji už Nemuno 3 priešo armija turėjo užeidinėti į 15 ir 16 rusų armijos užnugarį ir tuo galėjo prisidėti prie jų pralaimėjimo.

Neigiama šio plano pusė buvo ta, kad kairiuoju sparnu apeiti skirtoji kariuomenė kurį laiką turės išeiti iš vyriausios vadovybės žinios. Supant rusus, pirmiausia reikėjo pereiti per lietuvių laikomą teritoriją. Šis supimo planas buvo labai rizikingas, nes reikėjo būtinai užimti nesunaikintus tiltus per Nemuną. Nepagriebus tiltų, sparninė grupė būtų izoliuota. Pasvėręs teigiamas ir neigiamas abiejų spėjimų puses, Pilsudskis

nusprendė pulti kairiuoju sparnu, sunkesnį uždavinį skirdamas labiau prityrusiai 2 armijai.[17]

Visai kitaip planavo ofenzyvą lenkų gen. št. viršininkas gen. Rozvadovskis. Kolektyviniame veikale apie gen. Rozvadovskį tvirtinama:

> Gen. Rozvadovskis siūlė . . . energingomis atakomis Nemuno vidurupyje surišti bolševikų jėgas . . . Tuo tarpu, sugrupavus ko stipriausią manevrinę grupę į pietus nuo Kobrinės, derėjo smogti netikėtai į kairįjį priešo sparną, suriesti jį į ožio ragą ir po to, žygiuojant per Slanymą, Lydą ir Vilnių, visą bolševikų ir su mumis kariaujančią lietuvių kariuomenę per Kauną, Šiaulius įblokšti į Ventpilio pelkes ir netgi į Baltijos jūrą — tai būtų buvęs šaunus galas.
>
> Vyriausias vadas pripažino šį planą geru, pažymėjo tačiau, kad, užliejus Lietuvą lenkų kariuomene, būtų sukelta amžina Lietuvos Lenkijai neapykanta, prie kurios jis nenorėjo privesti . . .
>
> Negalėdamas įtikinti vyriausiojo vado, generolas tada atsistatydino, tačiau jo atsistatydinimas nebuvo priimtas, nes reikalo labas reikalavo, kad jis toliau liktų savo atsakingoje vietoje.[18]

Kaip matyti iš šios citatos, susikirtimas tarp Rozvadovskio ir Pilsudskio buvo gan aštrus, jei pirmasis, gindamas savo nusistatymą, buvo net atsistatydinęs. Ginčo esmė buvo ne tiek karinio, kiek politinio pobūdžio. Rozvadovskio planui pasisekus, Lietuva būtų buvusi užlieta atsitraukiančios rusų armijų masės ir ją persekiojančios lenkų kariuomenės. Lenkija pasaulio akyse būtų gavusi tariamą "operacinį" pateisinimą okupuoti visą Lietuvą. Toks ofenzyvinis planas atitiko inkorporacinius lenkų politikos siekius.

Rozvadovskio ofenzyvinio plano siūlymas dar kartą patvirtina, kad kova tarp federalistinės ir inkorporacinės Lietuvos atžvilgiu koncepcijos, ir iš to kyląs lenkų politikos dvilypumas, kartais persimesdavo iš lenkų visuomenės ir politinių partijų ir į kariuomenę. Plačioje lenkų visuomenėje populiaresnės buvo inkorporacinės tendencijos, bet kariuomenėje paprastai nusverdavo paties vyriausiojo kariuomenės vado ir valstybės viršininko, federalisto, maršalo Pilsudskio autoritetas. Nors Lenkijos politika 1919 ir 1920 m. — lietuvių persekiojimas okupuotose Lietuvos srityse, Seinų įvykiai, POW ruoštas Kaune sukilimas, plačiai varoma aštri Lenkijos propaganda prieš Lietuvą, Lietuvos supimo politika ir visa, apskritai, Lietuvai priešinga lenkų diplomatinė ir karinė veikla — jau ir anksčiau nelinkusius dėtis su lenkais lietuvius dar labiau nuteikė prieš lenkus, Pilsudskis nebuvo atsikratęs iliuzijų rasti lietuvių tarpe "kvislingų", kurių pagalba vis dar

tebesitikėjo atgaivinti, Lenkijai priklausančią, Didžiąją Lietuvos Kunigaikštiją.

Gen. Rozvadovskio biografai, veikiausiai, nepagrįstai tvirtina, kad Pilsudskis Rozvadovskio planą operaciniu atžvilgiu pripažinęs geru. Pagal nuodugniai išnagrinėjusį Nemuno kautynes gen. Kutrzebą,[18] Pilsudskis nesitikėjęs nieko gero iš supimo dešiniuoju sparnu dėl labai nepalankių vietovės sąlygų, ypač dėl būtinumo keltis per Pripetės upę. Kad ir būdamas kitos nuomonės, Pilsudskis vis dėlto atsižvelgė į Rozvadovskio siūlymą bent tiek, jog leido vykdyti jam vietinį, tik 4 rusų armijos supimo, manevrą. Supdamas rusų 4 armiją, Rozvadovskis savo 4 armiją sustiprino iš 3 armijos paimtąja 18 pėst. divizija ir, tuo metu lenkų pusėje kovojusio, avantiūristo gen. Balachovičiaus grupe. Tad paties Pilsudskio sudarytasis kautynių planas buvo gen. Rozvadovskio papildytas. Kautynių tikslas buvo sumušti priešą, užimti Vilnių, atskirti Lietuvą nuo Rusijos, sudarant prie Latvijos prieinantį koridorių, užimti, apskritai, ko daugiau teritorijos, kad per taikos derybas galima būtų išsiderėti ko daugiau žemių, ir iškovoti taiką.

Nuo rugsėjo 1 d. į šiaurę nuo Pripetės rusų armijų frontas buvo nusistovėjęs Nemuno ir Ščaros priešlaukyje, šiauriniu, dešiniuoju, sparnu atsiremdamas į lietuvių užimtąją teritoriją, pietiniu, kairiuoju, sparnu į Pagirio pelkes. Frontą, iš šiaurės į pietus, buvo užėmusios šios armijos: 3 armija Gardino rajone, 15 — į šiaurės vakarus nuo Valkavisko, 16 armija Gardino rajone, 15 — į šiaurės vakarus nuo Valkavisko, 16 armija — Baltvyžio srityje, 4 armija — į rytus nuo Lietuvos Brastos. Šios armijos po patirto pralaimėjimo buvo jau papildytos ir atsigavusios. Jų vadas Tuchačevskis rengėsi vėl pradėti puolamuosius veiksmus.

Lenkų kariuomenės vadovybė šiam rusų užmojui užbėgo už akių. Paties Pilsudskio sudarytojo plano supti rusus šiauriniu sparnu pagrindinis vykdytojas buvo gen. Rydz-Smiglo vadovautoji 2 armija. Iš tos armijos buvo išskirta smogiamoji grupė, kurią sudarė 1 legionų pėst. divizija, 1 lietuvių-gudų divizija, 2 ir 4 kavalerijos brigada. Ši grupė turėjo pulti lietuvių užimtus Seinus, persikelti nelauktai per Nemuną ties Druskininkais, apeiti pagreitintu žygiu dešinįjį rusų sparną ir, užėjus ties Lyda rusams į užnugarį, nustumti juos į Pagirio pelkes. Kiti 2 armijos daliniai turėjo rišti priešą stipriu frontaliniu spaudimu. 5 armija turėjo pulti Valkaviską, kad suklaidintų priešą, įtikindama jį, kad lenkų vadovybė ketina pralaužti fronto vidurį. Operacijos sparnui ir užnugariui dengti,

frontu į lietuvius Suvalkijoje, lenkų kariuomenės vadas paliko gen. Osinskio vadovaujamą specialią "Šiaurinę" grupę, susidedančią iš 17 pėst. divizijos ir iš Sibiro brigados. Šis planas siekė, kad 3 bolševikų armija, neišlaikiusi frontalinės atakos, besitraukdama sutiktų jai kelią pastojusią sparninį supimą vykdančią grupę ir būtų priversta trauktis į pietus. 3 rusų armijos nustūmimas už Nemuno, į tuo pat laiku lenkų 4 armijos puolamos 15 rusų armijos užnugarį, turėjo sukrikdyti ir galutinai sutriuškinti visą šiaurinį bolševikų frontą. Šią operaciją papildė gen. Rozvadovskio reikalautas sparninis 4 rusų armijos apėjimas iš pietų pusės Pagiryje.

Kovos dėl užėmimo išeities pozicijų operacijai prasidėjo rugsėjo 20 d. Ypač smarkios kovos vyko dėl Gardino, kurį bolševikai laikė svarbiu savo šiaurinio fronto atramos tašku ir kurio srityje jis buvo sutelkę žymių jėgų. Frontalinei grupei sunkiai kovojant dėl išeities pozicijų, sparninė grupė rinkosi ko slapčiausiai, dengiama Augustavo miškų. Rugsėjo 22 d. 1 pėst. legionų divizija puolė lietuvius, išstūmė juos iš Seinų ir sparninei grupei atvėrė kelią į Druskininkus.

Tikrasis antpuolis prasidėjo rugsėjo 23 d. Dvi dienas rusai atkakliai priešinosi, ir lenkai negalėjo persikelti per Nemuną. Frontalinių kautynių krizė baigėsi rugsėjo 25 d. Lenkai vėl užėmė Valkaviską. Ruože tarp Gardino ir Nemuno ryte buvo pastebėta, kad rusai traukėsi. Naktį iš rugsėjo 25 į 26 d. lenkai užėmė Gardiną.

Sparninės lenkų grupės pėstininkai rugsėjo 24 d. pavakariop pasiekė geležinkelio liniją Gardinas - Vilnius, kavalerija buvo prasiskverbusi net ligi Rodūnios.

Rugsėjo 26 d. sparninė grupė pajudėjo vėl link nuo Gardino atsitraukiančios 3 rusų armijos sparno. Frontalinės lenkų grupės daliniai perėjo Nemuną ir siekė ko greičiausiai sueiti į sąlytį su sparnine grupe. Kautynių svoris persimetė į sparninę grupę.

1 lietuvių-gudų divizija, užbėgusi už akių plentu Gardinas-Lyda atsitraukiančiai 3 rusų armijai prie Lebedos upės, atkirto jai kelią. Vis dėlto 3 rusų armija po sunkių kautynių prasimušė. Rugsėjo 28 d. rytą lenkų 1 pėst. divizija įsiveržė į Lydą ir vėl atkirto atsitraukimo kelią nuo Lebedos, Molodečnos link, artėjusiems rusų 3 armijos daliniams. Rusams nepavyko prasimušti per Lydą. Sumuštosios rusų armijos daliniai išsisklaidė. Vieni jų praslinko į pietus, kiti į šiaurę nuo miesto.

Mūšiu ties Lyda baigėsi Nemuno kautynės. Nors kariuo-

menė buvo išvargusi, tačiau kariuomenės vadas nedavė savo daliniams atsikvėpti ir tuojau puolė persekioti atsitraukiančius rusus. Tolesnių operacijų tikslas buvo užimti ko daugiau teritorijos ir svarbių strateginių taškų. Spalio 12 d. buvo pasirašytos preliminarinės taikos derybos ir spalio 18 d. 24 valandą buvo sustabdyti karo veiksmai.

II

LENKIJA PRIPAŽĮSTA LIETUVĄ "DE FACTO"

Lenkų politikos švelnėjimas. Kai 1920 m. birželio mėnesį lenkų armija buvo priversta iš puolimo pereiti į gynimąsi, lenkų kariuomenės vadovybei teko vis labiau skaitytis su tuo, kad karo veiksmai gali prasidėti ir šiauriniame fronto ruože. Tuo atveju buvo svarbu tame plote užtikrinti savo kariuomenės užnugarį. Kadangi tatai tegalima buvo pasiekti tik susitarus su Lietuva, tai nuo birželio mėn. vidurio lenkų politika Lietuvos atžvilgiu pradėjo vis ryškiau keistis.

Pirmas išorinis šios naujosios politikos ženklas buvo lenkų socialistinės partijos PPS atstovo M. Niedzialkovskio su seimo nariu V. Kamienieckiu atsilankymas Kaune. Formaliai, šis atsilankymas buvo, tais pačiais metais sausio mėnesį į Varšuvą vykusių, lietuvių socialdemokratų atstovų Kairio ir Požėlos, revizitas. Pats atvykimo į Kauną tikslas, tačiau, buvo ryšium su aiškėjančiu pralaimėjimu fronte, kaip ir politinė lenkų užsienių reikalų ministerijos apžvalga nusako — "dar kartą įrodyti Antantei, ypač Anglijai, kiek taikingai Lenkija yra nusistačiusi Lietuvos atžvilgiu".[19] Lenkijos užsienių reikalų ministerijos pavedamas, Kamienieckis stengėsi išgauti iš Lietuvos vyriausybės aiškų pareiškimą, kad lenkų-rusų karo atžvilgiu Lietuva laikysis neutraliai. Vis dėlto, šiems lenkų atstovams jokių varžančių Lietuvos vyriausybės įsipareigojimų gauti nepavyko.[20]

Ypač griežtai reikalavo keisti lenkų politikos kryptį lenkų štabo viršininkas gen. Halleris, kuris šitaip rašė užsienių reikalų ministerijai:

> Ryšium su pavojinga šio meto padėtimi Vyriausioji Vadovybė kreipia . . . Užsienio Reikalų Ministerijos dėmesį į būtinumą reviduoti mūsų ligšiolinį santykį su Kauno Lietuva . . . valstybės interesas reikalauja nedelsiant užmegzti diplomatinius santykius su Kauno vyriausybe, kad būtų sudaryta laikina konvencija . . . Lenkų vyriausybės delsimas spręsti šiuo reikalu gali turėti lemtingų pasekmių.[21]

Politinės krypties pasikeitimą aiškiai rodo jau birželio 14 d. Lenkijos užsienių reikalų ministerijos savo įstaigoms išsiuntinėtas slaptas aplinkraštis, reikalaująs kovoti su užsienio spaudoje paplitusiais gandais apie "tariamąjį lenkų imperializmą". Aplinkraštyje minimas ir, lyg ir švelninąs Vilniaus okupaciją, 1919 m. balandžio mėn. Pilsudskio atsišaukimas "Į buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos gyventojus". Lenkijos taikingumą Lietuvos atžvilgiu įrodanti ypač ta aplinkybė, kad lenkai, nors ir pajėgdami savo karinėmis jėgomis užimti ir Kauną, vis dėlto nuo to susilaikė. Instrukcijos gale patariama ypač pabrėžti, kad . . . "Lenkija neprimeta savo civilizacijos kultūriškai jaunesnėms tautoms ir nesiekia kultūrinės savo hegemonijos . . ."[22]

Ligi tol tiek Lenkijos spauda, tiek ir kiti informaciniai lenkų šaltiniai varė visokeriopą prieš Lietuvą nukreiptą akciją, skelbdami Lietuvos Tarybą bei vyriausybę esant vokiečių bei rusų įrankiu, nukreiptu prieš Lenkiją. Tačiau iškart nuostabiai sušvelnėjo ir tonas referato, kurį, "remdamasis kpt. Koscialkovskio ir prancūzų misijos raportais", suredagavo lenkų gen. št. II skyrius. Šis referatas teigiamai vertino anglų pastangas sutaikyti Lietuvą su Lenkija, kėlė aikštėn valdančiųjų Kauno sluoksnių priešsovietines nuotaikas, pranešinėjo, kad oficiozas "Lietuva" liepos 1 d. paskelbė Lenkijai palankų straipsnį, kuriame tebuvę reikalaujama tik, kad Lenkija oficialiai pripažintų Lietuvą ir jai užleistų kai kuriuos okupuotus plotus. Karininkų susirinkime buvęs Lietuvos prezidentas Smetona, pasak referato, net prasitaręs, kad "šiuo metu racionali Lietuvos politika reikalauja remtis Lenkija".[23]

Šie visi nežymūs Lietuvos gyvenimo reiškiniai lenkams atrodė labai reikšmingi. Jais remdamiesi, lenkai tikėjosi, kad išsipildys jų trokštas lietuvių nusistatymo pasikeitimas ir kad Lietuva puls į Lenkijos glėbį, jeigu tik lenkai pripažins "de facto" Lietuvos valstybę. Tačiau Lietuvos vyriausybė nuosekliai vykdė savo tautinę politiką ir nebuvo linkusi atsisakyti nei nuo nepriklausomybės, nei nuo Vilniaus ir kitų lenkų okupuotų sričių.

Sapiegos telegrama Purickiui. Nors viltys, kad Lietuva vis dėlto dar sutiks dėtis su Lenkija į federaciją, ir tariamas Lenkijos prestižo pažeidimas vis dar tebeskatino kai kuriuos lenkų politikus priešintis Lietuvos pripažinimui, tačiau kariuomenės interesas, bent taip aiškina P. Losovskis,[24] šį klausimą galutinai nusvėręs. Vis dėlto, galutinai ryžtis pripažinti Lietu-

vą "de facto" ar tik ne daugiausia bus nulėmęs britų spaudimas.[25]

Tą pačią liepos 4 d., kai bolševikų armija pradėjo didįjį puolimą prie Autos ir Berezinos šiauriniame fronto ruože, lenkų užsienių reikalų ministras Sapiega pasiuntė Lietuvos užsienių reikalų ministrui Purickiui tokią telegramą:

Pone Ministre, turiu pranešti Jūsų Ekscelencijos žiniai, kad Lenkijos vyriausybė nusprendė pripažinti Lietuvos Steigiamąjį Seimą ir jo pastatytą vyriausybę kaip faktiškai nepriklausomas organizacijas. Norėdama tuo pat metu gyvai įrodyti jausmus, kurių visada turi lenkų tauta lietuvių tautai, jausmus, kuriuos taip tampriai susijusi dviejų tautų bendra praeitis, tikiuos, galės tik padidinti ir sutvirtinti, Lenkijos vyriausybė šiuo pareiškia, pasiruošusi yra užmegzti su Lietuvos vyriausybe draugiškumo santykius. Lenkijos vyriausybė yra įsitikinusi, kad, taikant teisės ir teisingumo principus visokiems santykiams tarp dviejų kraštų ir tautinėms mažumoms vienoje ir kitoje pusėje, galima sudaryti kalbamo draugiškumo tikriausią bazę. Naudojuos ta proga, kad Jums, Pone Ministre, užtikrinčiau mano aukštą pagarbą.[26]

Purickio atsakymas Sapiegai. Liepos 24 dieną Purickis atsakė Sapiegai tokia telegrama:

Ekscelencija, turiu garbę Jums pranešti, kad gavau 1920 m. liepos 4 dienos notą nr. 4020, kuria jau malonėjote duoti žinią, kad Lenkijos vyriausybė nusprendė pripažinti Lietuvos Steigiamąjį Seimą ir jo pastatytą vyriausybę kaip faktiškai nepriklausomas organizacijas, kad Lenkijos vyriausybė nori pareikšti palankumo jausmų lietuvių tautai, sakydama esanti pasiruošusi užmegzti draugiškus santykius su Lietuvos vyriausybe, kad Lenkijos vyriausybė mananti teisės ir teisingumo principus turint būti taikomus tautinių mažumų klausimams spręsti ir kad tie principai sudarysią abiejose pusėse aukščiau pažymėtų draugiškumo santykių bazę.

Lietuvos vyriausybė dėkoja Lenkijos vyriausybei už jai pareikštus palankumo jausmus ir taip pat už norą, kad dvi valstybės sueitų į draugiškus santykius.

Kas liečia bazę, kurią Lenkijos vyriausybė nori duoti tiems santykiams, turiu garbę atkreipti Jūsų ekscelencijos dėmesį į faktą, kad Lietuvos vyriausybė, kaip giliai demokratiškos valstybės vyriausybė, niekada neskriaudė ir neskriaus tautinių mažumų teisių. Tos tautinės mažumos Lietuvoje, kurių jausmai šliejasi prie Lietuvos valstybės, naudojasi ir naudosis tokia savo kultūra, kokia jiems yra įstatymų garantuota. Lietuvos vyriausybė mano, kad draugiškų santykių užmezgimas mažiau yra trukdomas tautinių mažumų klausimo, negu to fakto, kad Lenkija nepripažįsta Lietuvos valstybės ir dažnai net laužo jos pagrindines teises. Kai tik Lenkijos vyriausybė pašalins

šitas kliūtis, Lietuvos vyriausybė nemato daugiau jokių trukdymų geriems santykiams tarp dviejų valstybių sukurti. Mes galime Tamstą, Ekscelencija, užtikrinti, kad lietuvių tauta neturi jokio neapykantos jausmo lenkų tautai ir kad lietuviai trokšta kuo greičiausiai sueiti į širdingus santykius su lenkais taip pat, kaip ir su kitomis kaimyninėmis tautomis. Prašau priimti, Pone Ministre, mano aukštos pagarbos užtikrinimą.[27]

Atstatant Lietuvos nepriklausomybę svarbiausią vaidmenį suvaidino savos valstybės, ypač kariuomenės, suorganizavimas ir diplomatinė Lietuvos politikų veikla. Šie abu komponentai parėmė vienas kitą. Iš pradžių, ypač į 1918 m. pabaigą, kaip jau ir anksčiau buvo pastebėta, vadovaujantieji politiniai Lietuvos sluoksniai buvo linkę pasikliauti vien tik diplomatija. Kai kieno buvo visai nepagrįstai įsitikinta, kad Lietuvai esanti net iš viso nereikalinga kariuomenė, kad valstybių sienas nustatysianti Paryžiaus taikos konferencija. Tereikią tik išgauti didžiųjų valstybių Lietuvos pripažinimą. Tačiau ir vėliau, kaip tvirtina jau seiminių laikų užsienių reikalų ministras dr. J. Purickis,[28] "Buvo susidariusi klaidinga Lietuvoj nuomonė, kad esą pripažinimas atnešiąs visokių gėrybių, o nepripažinimas galįs vesti prie nepriklausomybės nustojimo". Perdėtas ano meto lietuvių politikų pasikliovimas vien savo diplomatija iš tikrųjų tebuvo vien tuščias savęs apgaudinėjimas. Juk jeigu dar galėtume prileisti, kad Lietuvos valstybė galėjo būti atkurta ir be didžiųjų Santarvės valstybių pripažinimo, tai be savos kariuomenės ji neišvengiamai būtų tapusi kurios svetimos valstybės, veikiausiai Lenkijos, imperializmo auka.

Nors, kovojant už Lietuvos nepriklausomybę, kariuomenė suvaidino ir pirmaeilį, patį pagrindinį vaidmenį, vis dėlto negalima būtų nuneigti ir diplomatijos vaidmens. Jeigu, sakysim, Lietuva didžiųjų valstybių būtų buvusi pripažinta tuo pačiu metu, kaip ir Lenkija, tai veikiausiai būtų pavykę gauti iš užsienių daugiau karinės paramos ir paskolų organizuoti savai kariuomenei, Paryžiaus taikos konferencija Klaipėdos kraštą būtų perleidusi tiesiog Lietuvai, be Prancūzijos tarpininkavimo, ir tuo pačiu būtų atpuolęs reikalas griebtis ginklo, susipykti su santarvininkais ir sulaukti nelemtos, tiek lietuvius, tiek ir vokiečius erzinusios Klaipėdos krašto konvencijos. Ir lietuvių brigados organizavimas Amerikoje nepasisekė daugiausia dėl to, kad JAV vyriausybė nebuvo pripažinusi Lietuvos valstybės.

Bene pats sunkiausias Lietuvos valstybės kūrimosi laikas buvo 1919 m. ruduo. Saksų savanoriams iš Lietuvos pasišali-

nus, Lietuvos kariuomenei vienai teko kariauti su į Lietuvą įsibrovusiais rusais bolševikais. Bermontininkai veržėsi vis gilyn į Lietuvą. Lenkija po nepavykusio Kauno POW sukilimo, atkakliai varė savo visokeriopą akciją prieš Lietuvą. Kaip tik tuo sunkiausiu Lietuvos valstybei metu Didžioji Britanija, pirmoji iš įtakingiausių santarvininkų valstybių, pripažino Lietuvą "de facto". Demonstruojančios minios buvo užplūdusios laikinosios Lietuvos sostinės Kauno gatves, entuziastingai reikšdamos Britų imperijai dėkingumą. Šis Lietuvos pripažinimas buvo didelė moralinė parama.

Visai kitokiomis aplinkybėmis Lenkija pripažino Lietuvą "de facto". Nors Lenkiją su Lietuva jungė keturių šimtmečių unijiniai santykiai, tačiau, atgimusi Lenkijos valstybė, bent "de facto", pripažinti atsikuriantį savo ilgametį unijinį partnerį tesiryžo tik britų spaudžiama ir siekdama išsigelbėti iš mirtino pavojaus, kai jos žygis į Ukrainą sugniužo. Tad ir savaime suprantama, kad šitokiomis aplinkybėmis pareikštas Lietuvos pripažinimas, kai jau net ir prancūzai ryšium su Steigiamojo Seimo sušaukimu buvo Lietuvą "de facto" pripažinę, negalėjo sukelti lietuvių tautoje entuziazmo. Liepos 12 d. karinė-politinė Lietuvos gen. štabo apžvalga tvirtino: "Gavusi bolševikų fronte smūgį, Lenkija pagaliau pripažino reikalingu paskelbti Lietuvos pripažinimą "de facto". Plačiosios lietuvių visuomenės nuomonė sutiko šį pripažinimą su nepasitikėjimu".[29] Panašia prasme apie šį pripažinimą atsiliepė ir M. Biržiška vilniškiame lietuvių leidžiamame lenkų kalba laikraštyje "Echo Litwy": ". . . šis aktas, taip ilgai lauktas, nekelia mumyse entuziazmo ir dvasios pakilimo . . . Šis pripažinimas krito ant mūsų . . . kaip "deus ex machina", visai netikėtai. Čia apie trokštančią būti lietuvišką Lietuvą absurdiškiausių dalykų būdavo pritauškiama . . . ir štai vieną rytą, tikrąja šio žodžio prasme, Lietuva rodoma lenkų visuomenei visai kitoje šviesoje, tarytum tik šiandien ją pastebėjo . . ."[30] Ten pat primenama, kad Lenkija ne pirmutinė pripažino Lietuvos nepriklausomybę, bet pasekusi Anglija, Prancūzija, Italija ir eile mažųjų valstybių . . . Lietuvą pripažino ne Paderevskis 1919 m., o tik Sapieha, 1920 m. įpusėjus.[31]

Abiejų telegrafiškai pateiktų notų turinys rodo, kad Lietuvos-Lenkijos santykiuose nieko naujo tuo tarpu neįvyko. Abiejų pusių politinis nusistatymas tebebuvo tas pats. Lenkija nesutiko užleisti Vilniaus Lietuvai, o Lietuva neparodė noro išsižadėti savo sostinės. Tad praktiškai lenkų nota neturėjo beveik jokios reikšmės.

III

SANTARVININKŲ POLITIKA IR SPA KONFERENCIJA

Pralaužusi Gudijoje lenkų frontą, bolševikų kariuomenė skubiai artėjo iš šiaurės ir iš rytų pusės prie Vilniaus. Lenkijai grėsė didelis pavojus. Naujojo Lenkijos kabineto ministras pirmininkas Vladislovas Grabskis nedelsdamas išvyko į Belgijos miestą Spa prašyti ten tuo metu posėdžiavusių Antantės valstybių pagalbos. Toje konferencijoje, sutikusi taikyti kariaujančias puses, Antantė vertė Lenkiją daryti tam tikras teritorines nuolaidas savo kaimynų, jų tarpe ir Lietuvos, naudai. Šį didelį politinį spaudimą Lenkija buvo patyrusi tiek dėl jos kariuomenės pralaimėjimų fronte, tiek ir dėl Prancūzijos, o ypač Anglijos, vadovaujančių Antantės valstybių, Rytų Europos politikos. Nors Amerika tuo metu jau buvo pasišalinusi nuo Europos tvarkymo, vis dėlto, norint turėti pilnesnį didžiųjų Antantės valstybių rytinės Europos politikos raidos vaizdą, yra pravartu apsipažinti ir su JAV pastangomis spręsti svarbiuosius politinius Rytų Europos klausimus.

JAV susidomėjimas Rytų Europa. 1917 m. balandžio 6 d. JAV paskelbė Vokietijai karą. Vašingtono valdžios sluoksniai suprato, kad, laimėjus karą, JAV teks vaidinti pirmaeilį tarptautinį vaidmenį. Kadangi amerikiečiai apie Europą labai mažai težinojo, o apie Rytų Europą nė kiek nenusivokė, tai prezidentas Vilsonas 1917 m. rugsėjo 2 d. laišku plk. House paprašė suorganizuoti žinovų grupę, kuri paruoštų atitinkamų memorandumų JAV delegacijai būsimoje taikos konferencijoje. Buvo sudaryta, daugiausia iš universiteto profesorių ir akademikų, "The Inquiry" grupė rinkti informacijoms.[32] Ši grupė, išaugusi į pusantro šimto narių, parašė apie 2000 išsamių referatų ir sutelkė apie 1200 žemėlapių.

Rytų Europos studijų būreliui iš pradžių vadovavo prof. Archibald Cary Coolidge, nuo 1918 m. balandžio mėn. — prof. Robert H. Lord, buvęs Rytų Europos istorijos profeso-

rius Harvarde. Jis buvo studijavęs Austrijoje, Berlyne ir Maskvoje, savo specialybe laikė Lenkijos istoriją, 1915 m. paskelbė veikalą "Second Partition of Poland" (Antrasis Lenkijos padalinimas). Jis atstovavo visam lenkų klausimui.

Pabaltijo kraštų tyrimui vadovauti buvo pavesta istorijos prof. F.A. Golderiui, jo padėjėju buvo istorijos prof. Sidney Fay. Be šių, Pabaltijo grupėje dar dirbo profesoriai Samuel F. Morrison ir Vladimiras G. Šimkovičius. Pastarajam buvo pavesta "kritiškai vertinti" raportus apie "vakarinės Rusijos (atseit, Pabaltijo kraštus ir Lenkiją) sritis. Kaip tvirtina Inquiry istorijos autorius Gelfandas, "Rytų Europos būrelis savo tarpe turėjo bene geriausius to meto kvalifikuotus Inquiry narius".[33]

1917 m. sausio 22 d. Vilsonui įteiktame memorandume Inquiry pareiškė, kad Lenkija būsianti "visų klausimų sunkiausias". Bene didžiausias Inquiry rūpestis buvo Lenkijos sienos. Čia svarbiausias klausimas buvo — kaip sudaryti sveiką valstybę su lenkišku branduoliu, neįjungus per daug kitataučių? Ekonominiais sumetimais Lenkija turėjo, pvz., prieiti prie jūros, bet tautinės sienos čia nesutampa su ekonominėmis.

1919 m. sausio 21 d. Inquiry įteikė JAV delegacijai taikos konferencijoje Paryžiuje 203 raportus. Iš jų 31 procentas nagrinėjo Europą, 82 procentai buvo susiję su Rusija, 42 procentai svarstė Lenkijos klausimus.

Savo 1919 m. sausio mėn. raporte Inquiry būsimai Lenkijai buvo numačiusi 1772 m. sienas, kurias turėjo Lietuva-Lenkija prieš pirmąjį padalinimą. Tad ir Lietuva buvo numatyta įjungti į Lenkiją, nes, anot Inquiry, "abu kraštu jungia ir istorija, ir ekonominiai interesai", unijai "visuotinai pritaria ir lenkai, ir lietuviai", tik reikia būtinai užtikrinti "abiejų tautų tautinė-valstybinė lygybė ir susitarti dėl dvilypės valdžios". Lietuva turėtų valdyti Vilniaus, Gardino ir Minsko sritis. Jei paaiškėtų, kad unija neįvykdoma, tai sienų klausimą tektų plačiau pastudijuoti, nes rytinės Lenkijos statistika esanti labai nepilna.[34]

Bene palankiausias lietuviams raportas buvo Princetono prof. H.H. Benderio, įteiktas 1918 m. spalio 18 d. Šio 218 psl. raporto Inquiry archyvuose Vašingtone antraštė — "Conditions and Events in Lithuania since the Beginning of the War" (Padėtis ir įvykiai Lietuvoje nuo karo pradžios). Gelfandas tvirtina, kad Amerikos lietuviai "suteikė Benderiui gausių informacijų", tik nenurodė, kas buvo tie lietuviai ir kokios buvo tos informacijos.

Prof. Benderis, nurodęs visą eilę gerų lietuvių tautos sa-

vybių, pripažino, kad Lietuva verta "visiškos nepriklausomybės". Ji neturinti būti sujungta "kuriuo bebūtų būdu su Lenkija", nors su Latvija ji galėtų būti jungiama. Nepatenkintas šiuo raportu, prof. Šimkovičius kritiškai pastebėjo: "Visai nepatenkinamas tiek šaltinių pavartojimas, tiek ir supažindinimas su medžiaga".[35]

Lietuvos klausimus ruošusios komisijos pirmininko prof. E. Golderio 1919 m. sausio 21 d. pateiktame raporte,[36] tarp kitko, parašyta: "Ginčas susijęs su Vilniaus, Gardino ir Minsko gubernijomis, kurios istoriškai ir etniškai buvo lietuviškos, kurios tačiau nuo seno buvo nutautinamos ir lenkinamos ... Kaip nubrėžta žemėlapyje, Lietuvos valstybė turėtų apie 132,000 kvadratinių kilometrų plotą ir apie 6,100,000 gyventojų".[37]

Nežinia, kurie lietuviai ir kokiais informacijas teikė Inquiry komisijos nariams, ir vargu ar pasisektų tai patirti, net jeigu kartais ir nuodugniai kuris lietuvis istorikas ištyrinėtų gausią archyvinę Inquiry medžiagą. Nagrinėdamas šį Inquirį pateiktą Lietuvos žemėlapį, K. Pakštas, tarp kitko, rašo:

"... prof. Golderio planas Lietuvai buvo gan artimas mūsų diplomato ir istoriko Petro Klimo ir dr. V. Gaigalaičio mintims: Lietuvon įtraukti rytuose tas žemes, kur vyrauja katalikų religija, o vakaruose ir Suvalkijoj pasitenkinti tais kraštais, kur dar žymus skaičius tebekalba lietuviškai . . . Lietuvių politikų raštai, jų informacinė literatūra, nereikšdavo jokių pretenzijų į Minską, bet žymią dalį Naugarduko apskrities jie dažnai įtraukdavo į savo etnografinę sritį. Lietuviai stipriau reikalaudavo sau Gardino gubernijos, išskirdami tik ukrainiškas Lietuvos Brastos ir Kobrino apskritis . . . Lietuvių politikų ir jų įstaigų noras buvo veržtis labiausiai į savas suvokietintas žemes Mažojoje Lietuvoje ir į jotvingių gyventas, o dabar jau sulenkintas ar sugudintas žemes Gardino ir Suvalkų gubernijose. Bet amerikiečių planas Lietuvai palieka tik pusę Gardino ir pusę Slanymo apskričių, o beveik visą Gardino guberniją (8 apskričių ekvivalentą) atiduoda Lenkijai, lygiai kaip ir Suvalkų trikampį. O Lietuvai kompensuoja, pastumdami jos ribas gan toli į rytus ... Žemėlapy prasikiša du pagrindiniai principai: 1) kiek galima įtikti Lietuvos vakariniams kaimynams; 2) ir Vilnių apsupti iš visų šonų gan panašaus atstumo periferijomis".[38]

Čia tenka nebent pastebėti, kad žemėlapiuko autoriams Lietuvą pastūmėti dar gerokai ir už Minsko palengvino ir tai, kad kai kurie Lietuvos "maksimalistai", pvz. J. Gabrys, O.V. Milašius, S. Rozenbaumas, buvo linkę Lietuvos ribose matyti ir Minsko guberniją. Kadangi Amerikos lietuviai išlaikė Gabrio informacijos biurą Šveicarijoje, tai jų tarpe buvo, be abejo, ir su Gabriu solidarizavusių "maksimalistų", galėjusių bent kiek nuteikti ir žemėlapiuko autorius.

JAV ekspertų paruoštas žemėlapiukas Lietuvos teritoriją dalina į dvi beveik lygias dalis. Vakarinė dalis laikoma lietuviška, su ryškia lietuvių kalbos persvara. Rytinę pusę ekspertai atžymėjo kaip "Mixed Speech" (Maišytos kalbos) zoną. Ekspertams, matyt, rūpėjo atkurti ne visai mažą Lietuvą, kad ji geriau galėtų tikti į glaudesnę sąjungą, gal net konfederaciją, su Lenkija.

Amerikos lenkai tuojau suprato Inquiry svarbą. Henrikas Arctkovskis pirmasis pasisiūlė "nuodugniai pasitarnauti, telkiant ir ruošiant faktus apie Lenkiją". Jam buvo pavesta tirti būsimosios Lenkijos gyventojų tautinę sudėtį. Inquiry komisijoje dirbo dar kitas amerikietis lenkas — S.J. Zovskis. Daug Inquiry sutelktos medžiagos šie lenkai įteikė Dmovskiui ir Paderevskiui.

Paryžiaus taikos konferencijoje Lenkijos siekius labiausiai parėmęs Vilsonas, Paderevskio paveiktas. "Nei Anglija, nei Prancūzija", sako Stanislovas Grabskis: "nenorėjo prieš karo pabaigą viešai įsipareigoti sujungti visus padalinimus ir duoti Lenkijai priėjimą prie jūros. Tatai padarė Vilsonas, kuris buvo taip pat Versalyje faktišku Europos likimų arbitru. Bet laimėti Vilsoną Didžios Lenkijos atgimimo reikalui — taip visiškai, kaip nebuvo laimėti nei Lloyd George, nei Clemenceau — buvo vien tik Paderevskio darbas. Jo diplomatija — tariamai tik meniškai-diletantiška, iš tikrųjų buvo ir visų mūsų tuometinių diplomatijų pati veiksmingiausia".[39]

Inquiry ekspertai tuomet tikėjo, kad bolševikai neilgai teviešpataus ir kad Rusija taps konstitucine, demokratine valstybe. Užtat visiška nepriklausomybė tebuvo pripažįstama Suomijai ir Lenkijai ir, "gali būti", Lietuvai. Šių tautų ekonominis ir politinis gyvenimas, anot ekspertų, būtų "stipresnis, jei joms būtų leista išsiskirti iš buvusios rusų imperijos", kuriai tas išsiskyrimas esą ne per daugiausia pakenktų. Estijai ir Latvijai taip pat buvo numatyta leisti sudaryti savo valstybes, apimančias tų tautų gyvenamąjį plotą, tačiau jų gyvenimas buvo numatytas "laikinis". Rekomenduota: "Pirma patogia proga Amerika turėtų Pabaltijo kraštus (tad Estiją ir Latviją, A.R.) ir Ukrainą skatinti vėl susijungti su Rusija, kai ši (bolševikų atsikratčius) pasidarys tikrai federuota ir demokratinė".[40]

Paryžiuje Inquiry ekspertai sudarė Economic and Political Intelligence padalinį. Pabaltijo kraštų reikalams referentas buvo prof. Morrisonas. Jis 1953 m. apie savo buvusią veiklą pareiškė: "Inquiry buvo sumani ir išmintinga priemonė pririnkti faktams taikos konferencijai. Tiesa, jutome, kad mūsų žinoviš-

kos informacijos tada nebuvo visos panaudojamos, bet šiandien, tuos laikus prisimindamas, suprantu, kad kliudė tarptautinės politikos raida, strategijos sumetimai ir, gal būt, nenoras būti mandagiems mūsų talkininkams. Tai varžė Vilsoną pasinaudoti savo žinovų patarimais".[41] Ir iš tikrųjų: tiek Lietuvos projektas, tiek ir daugelio kitų kraštų projektai taikos konferencijai nebuvo siūlomi. Apie čia aptartą projektą būsimai Lietuvai kiek plačiau tebuvo patirta tik iš cituoto dr. K. Pakšto, vėliau iš V. Širvydo straipsnio.

Bene daugiausia medžiagos apie Lietuvą buvo sutelkęs prof. F. Golder. Tai patvirtina ir K. Pakštas, kuris sakosi niekur tiek daug surinktos medžiagos Lietuvos klausimu nematęs, kaip Golderio kambary. Dar daugiau tokios medžiagos buvę lenkiškame kambaryje pas prof. Lord.[42]

JAV prezidento Vilsono balsas taikos konferencijoje, tiesa, daug svėrė, nors visko lemti negalėjo. Jo 1918 m. sausio 8 d. kalboje Kongresui paskelbti pasaulinei taikai principus nustatantieji 14 punktų, išskyrus antrąjį, apie laisvą laivininkystę visose jūrose, aliantų buvo priimti taikos derybų pagrindu, tačiau tik po to, kai Vilsonas padarė tam tikrų nuolaidų juos aiškinant. Pats Vilsonas dalyvavo taikos sutartį sudarant Paryžiuje, ir jis ten išbuvo nuo 1918 m. gruodžio 13 iki 1919 m. birželio 28 d. Aliantai sutiko priimti ir jo Tautų Sąjungos principą. JAV senatas, nusivylęs sąjungininkais, atsisakė sudaryti bendrą su sąjungininkais taikos sutartį su Vokietija ir dalyvauti Tautų Sąjungoje.

Nulėmusi sąjungininkų pergalę, per savo prezidentą paskelbusi pasaulio pertvarkymo pagrindus, suorganizavusi pajėgiausią mokslininkų grupę Europos ir kitų kraštų padėčiai tirti, Spa konferencijos metu Amerika savo vadovaujamą vaidmenį buvo jau užleidusi kitiems trims "didiesiems" — Prancūzijai, Didžiajai Britanijai ir Italijai. Kadangi su Italija kiti sąjungininkai mažai tesiskaitė, tai Europos politikai faktiškai vadovavo Prancūzija ir Didžioji Britanija.

Prancūzų ekspertai Lietuvos klausimu. Pokario pasaulinei taikai organizuoti Prancūzija, tiesa, nebuvo sudariusi tokių plačiai užsimotų planų, kaip JAV prezidentas Vilsonas, tačiau pokarinės Europos sienų klausimas prancūzams buvo kur kas opesnis, negu Amerikai ar net ir Didžiajai Britanijai. Užtat visai natūralu, kad ir prancūzai jau 1917 m. vasario 17 d. suorganizavo "Comité d'Etudes" (Studijų komitetą) būsimosios Europos sienų klausimams tirti.[43] Į šį komitetą buvo sutelkta

40 žymiausių geografų, istorikų ir kalbininkų. Jie turėjo paruošti išsamius pranešimus Versalio taikos konferencijai. Tie pranešimai buvo paskelbti antrašte "Travaux du Comité d'Etudes, tome second: Questions Européennes", Paris, 1919.

Keletas žymių mokslininkų ten pateikė gan daug pranešimų Lenkijos klausimu. Prancūzai tuo metu buvo prolenkiškai nusiteikę. Žinovai siūlė skirti prie Lenkijos tuos kraštus, kur dvarininkai buvo lenkai. Pagal prancūzų ekspertus, stambioji nuosavybė turėjo būti apsaugota, o į neturtingesniuosius nebuvo atsižvelgta.

Lietuvai, Latvijai ir Ukrainai teko po vieną referatą. Gudija buvo apeinama. Latvijos klausimu palankų referatą buvo parašęs žymus istorikas Seignobas (Charles Seignobos). Jo numatytasis Latvijai plotas apėmė 63,000 kvadratinių km. Vėliau latviams pasisekė išsiderėti iš rusų 65,791 kv. km. Rusijai prisijungus daugiau rusų apgyventąją Jaunlatgalės apskritį, šių dienų Latviją sudaro 64,335 kv. km plotas.

Lietuvos klausimu pranešimą pateikė garsus kalbininkas A. Meillet. Nors jis ir lankėsi Lietuvoje, bet labai mažai apie ją težinojo, be to, ir tas žinias sėmėsi, matyt, daugiausia iš lenkiškų šaltinių. Į Lietuvą jis žiūrėjo lenkišku požiūriu, tad net ir jo referatas buvo antrašte "Pologne et Lithuanie". Lietuvoje Meillet tematė tik lenkų kultūrą ir lenkų inteligentiją. Senovės Lietuvoje, kaip Meillet tvirtina, "rusų prekyba viršijo vokiečių Hanzos prekybą. Dėl to rusų kalbos mokėjimas paplito lietuviuose."[44]

Apie Lietuvos ribas A. Meillet vos teužsimena. Jis tesako, kad nuo Deimenos (Labguva) į šiaurę iki Latvijos lietuviams priklauso visas pajūris. "Klaipėdos miestas yra visiškai lietuvių srityje. Lietuvių kalbos riba kerta Nemuną Perlame, palikdama lenkams pietinę Suvalkų gubernijos dalį su to paties vardo miestu".[45] Nuo Perlamo (prieš Juodosios Ančios žiotis) prie Nemuno lietuvių kalbos riba pasukanti į rytus.

Pats A. Meillet tikslių sienų Lietuvai nenustatė ir siūlė sudaryti komisiją, kuri apvažinėtų Lietuvą ir nužymėtų jai sienas. Pagal Meillet, 1914 m. lietuviškai kalbančių gyventojų Rusijoje buvę 3,000,000, be to, Rytų Prūsuose — apie 150,000, tad iš viso lietuviškai kalbančių žmonių buvę 3,100,000. Pridėję prie šio skaičiaus apie 25% kitaip kalbančių, turėtume, veikiausia prof. Meillet numatytą, Lietuvos valstybę su apie 4,200,000 gyventojų. Tai atitiktų teritoriją, kurią Lietuva gavo pagal 1920 m. sutartį su Rusija, atėmus Suvalkų trikampį

ir pridėjus Mažąją Lietuvą iki Labguvos, tad plotu apie 85,000 kvadratinių km.

Tolesnį Lietuvos likimą šis prancūzų ekspertas matė federacijoje. "Šiuo metu", sako Meillet, "ryškėja tendencija sufederuoti lietuvius ir latvius su gudais" ir vėliau visą šią jungtinę valstybę gal pasisektų sukonfederuoti su Lenkija.[46]

Kaip matome, minėtų dviejų žymių kalbininkų pranešimuose pareikštos Lietuvos klausimu nuomonės buvo viena kitai griežtai priešingos: amerikietis H.H. Benderis nepaprastai palankiai vertino lietuvius ir aiškiai reikalavo Lietuvai nepriklausomybės, o prancūzų A. Meillet žiūrėjo į Lietuvą lenkų akimis ir piršo jai sąjungą su Lenkija. Ir amerikiečio Golderio siūlytasis projektas buvo Lietuvai žymiai palankesnis už prancūziškąjį.

Lietuvos sienos anglų požiūriu. Iš visų didžiųjų Sąjungininkų valstybių Didžioji Britanija pirmoji bus pradėjusi rinkti medžiagą taikos konferencijai. Jau 1916 m. Lodone buvo suorganizuota "Commission for Peace". Ši komisija 1917 m. pavasarį ministrų kabinetui įteikė patarimą: "7. Sudaryti lenkų karalystę, kuri Vokietiją skirtų nuo Rusijos". Britų komisija prirašė net 163 tomus faktų ir rekomendacijų, paskelbtų 1920 m.[47] Tuo tarpu mums, žinoma, netenka naudotis šiais gausiais tomais, kurių, anot V. Širvydo, "mūsų istorikai, rodos, .. nėra net pačiupinėję".[48] tačiau praktikos reikalui labai pravartu susipažinti su dr. K. Pakšto aptarta Didžiosios Britanijos karališkoje spaustuvėje 1920 m. sausio mėn. išspausdinta reikšminga, labai glausta, vos 144 psl. knygele, "Russian Poland, Lithuania and White Russia". Kadangi šį veikalėlį rašė ir paskelbė valdinės britų įstaigos "Historical Section of the Foreign Office" (Užsienių reikalų ministerijos Istorijos skyriaus) generalinis redaktorius G.W. Prothero, tai jo turinį tenka laikyti oficialia to meto britų nuomone ten gvildenamais mums opiais klausimais.[49]

Knygelės turinį sudaro trys dalys: Lenkija, Lietuva, Gudija. Lenkija gvildenama 10 gubernijų apimančiose Karalystės ribose. Lietuva nagrinėjama tradicinėse Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose. Gudija svarstoma Minsko, Mogiliavo ir Vitebsko gubernijų ribose, tačiau primenama, kad gudų plotai tęsiasi dar toliau į rytus, kad gudų yra ir Lietuvos ribose ir kad trijose vakarinėse Vitebsko gubernijos apskrityse gyvena latviai.

Pagal knygelės autorius, trys lietuviškos ir trys gudiškos

gubernijos sudarančios pagrindinį istorinės Lietuvos plotą. Britų mokslininkai stebisi, kad lenkų mažuma, tegu ir įtakinga, pasišauna atstovauti visos šios istorinės Lietuvos gyventojams, kurių esama 13,656,000. Lietuviams britai taip pat nepripažįsta teisės kalbėti visos istorinės Lietuvos vardu, nes lietuviai tegyvena tik šios teritorijos dalyje. Tad uoliai paruošta lenkų propaganda su atitinkamai pritaikyta statistika neįtikino britų ekspertų, kad Lenkijai turi priklausyti visi tie kraštai, kur lenkų dvarininkai valdė didumą krašto žemės, kur lenkų kalba ir jų kultūrinė įtaka tebevyravo, o lietuvių ir gudų kaimiečių masė dar tebebuvo gerokai atsilikusi.

Britų ekspertams atrodė, kad Lenkijos brovimasis į Lietuvą ir Gudiją būtų "nuolatinė grėsmė Lenkijos ir Europos taikai iš viso, netgi jei etniškai lietuviškų sričių gyventojai ir iš tikrųjų nusistatytų sutikti su federacija su Lenkija, kaip lenkai kad tvirtina".[50]

Veikalo gale skelbiamas svarbus ano meto dokumentas, rodąs lenkų politikos prieštaringumą. 1917 m. gegužės 22 d. dvylika svarbiausių lenkų politinių partijų išleido tokį pareiškimą istorinės Lietuvos klausimu:

"Savo pasirašiusių atstovų balsu politinės partijos prisikėlusios lenkų valstybės vardu reikalauja nepriklausomos valstybės egzistencijos buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos žemėms". Toliau ten sakoma, kad Lenkija sieks nesvyruodama atgaivinti uniją su nepriklausoma Lietuva, tvirtai tikėdama, kad visi Lietuvos gyventojai — lietuviai, lenkai ir gudai — ras toje dviejų valstybių unijoje "garantiją visiems savo socialiniams sluoksniams tautiškai, kultūriškai ir ekonomiškai augti".[51]

Šį pareiškimą pasirašė endekų, nacionalistų, socialistų, liaudininkų, progresistų ir kitos lenkų partijos. Kiek vėliau, kaip žinome, patys lenkai, Pilsudskio vadovaujami, okupavo žymią buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos žemių dalį su pačia jos sostine Vilnium ir tuo pačiu pažeidė tų žemių nepriklausomybę. Paties okupacijos fakto ir iš jo sekusių padarinių nepakeitė nė tariamai švelninantis Pilsudskio atsišaukimas į buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos gyventojus.

Apie lietuvių bajorijos sulenkėjimą tame britų leidinyje rašoma: "Lietuvos ir Lenkijos unijos keturi amžiai priklauso tokiai erai, kurioje tautybės pajautimas vargiai egzistavo. Šiuo išaiškinama, kaip Lietuvos bajorija buvo sulenkinta, kad ją jau galima net lenkais laikyti, nors dar daugelis jos tarpe pasilaiko teritorinio partikuliarizmo jausmą". Tačiau, dabartinę lietuvių vadovybę sudaranti inteligentija ir dvasiškija, kurios

yra kilusios iš kaimiečių "Šiose tautinio atbudimo dienose nė viena iš jų nebus patraukta lenkiškos kultūros įtakos. Šiuo metu jų tendencija eina priešinga kryptimi, kaip tai matyti iš kunigijos nusiskundimų prieš lenkų įsikišimą į bažnyčios reikalus".[52] Čia knygelėje minimi 1906 ir 1912 m. lietuvių kunigijos skundai Vatikanui prieš lenkų vyskupų vartotą praktiką neįsileisti į Vilniaus dvasinę seminariją lietuvių klierikų ir lietuvius kunigus šalinti iš lietuviškų Vilniaus krašto parapijų, tuo būdu neleidžiant žmonėms turėti lietuviškų pamaldų. Kai nuo 1915 m. vokiečių okupacijos pareigūnai pradėjo palaikyti lenkišką dvarininkiją prieš lietuvius, lenkų ir lietuvių nesutarimai dar labiau paaštrėję. Visa tai menkiną lenkų įtaką Lietuvoje.[53] Kai vokiečiai 1916 m. Lietuvoje padarę lenkams labai palankią statistiką ir vokiečių komisionierius von Beckenrath parašęs aukštajai Rytų vadovybei, kad Lietuvoje be lenkų negalima būtų sudaryti valdžios, britų ekspertai šia vokiečių pažiūra netikėjo.

Pagal 1897 m. rusų statistiką, šešiose istorinės Lietuvos gubernijose britų ekspertai randa 5,447,000 gudų, 565,000 lenkų, 380,000 ukrainiečių, apie 500,000 rusų, 1,414,000 žydų, 308,000 latvių (latgalių) ir 1,408,000 lietuvių (be Suvalkijos ir be Mažosios Lietuvos). Ukrainiečių dauguma gyvenanti Kobrinės (79%) ir Lietuvos Brastos (64%) apskrityse. Bielsko apskrityje jų esama 39%. Imdami 1911 m. statistiką pagrindu, britai Lietuvoje randa 5,5 milijonus gyventojų, trys gudiškosios gubernijos turinčios apie septynis milijonus gyventojų. Britai, tiesa, žino, kad Vilniaus apskrityje, tarp lietuvių iš vakarų ir gudų iš rytų pusės, yra įsiterpusi didelė lenkų (mes sakytume, veikiau sulenkėjusių lietuvių) sala, tačiau jie tos salos neišskiria iš Lietuvos. Britai taip pat pripažįsta, kad gudiškai kalbantieji katalikai (iš esmės tai juk sugudėję lietuviai, A.R.) yra jau labai aplenkinti ir kad pagal statistikos autorių norą galima būtų juos ir lenkais įrašyti.[54]

Gudų ir ukrainiečių atžvilgiu britų žinovai laikosi ligi 1917 m. vyravusio rusų nusistatymo. Carinė Rusija skelbė, kad rusų tautą sudarančios trys atšakos: didžiarusiai (velikorossy), mažarusiai (malorossy, ukrainiečiai) ir baltarusiai (belorossy, gudai, Maskvos valia dabar ir lietuviškai "baltarusiais" vadinami). Tad, anot britų ekspertų, "baltieji rusai ir mažieji rusai gali būti klasifikuojami kartu kaip priklausantieji rusų tautai. Baltieji rusai tapo išsiskiriančiais iš kitų atšakų daugiausia savo atsilikimu ir skurdu. Mažieji rusai (rutėnai, arba ukrainiečiai) yra pranašesnės už juos rūšies".[55]

Kaip apie priešybę lietuviams, apie gudus britai tvirtina: "Bet gudai savo rase, kalba ir religija yra arčiau susirišę su kitomis rusų atšakomis, negu su lenkais ar su lietuviais. Lenkų reikalavimai visos istorinės Lietuvos tuo būdu nusitęsia į kraštą, kurio gravitacijos centras neišvengiamai guli Rusijoje".[56]

Lietuviais britų ekspertai laiko lietuviškai kalbančius gyventojus. Jie daugiausia remiasi 1897 m. rusų statistika. Britų apskaičiavimo procentus pavertus į 1915 m. absoliučius skaičius, kompaktinėje lietuviškai kalbančioje srityje gautųsi 2,263, 740 lietuvių.

Britų žinovai pripažįsta, kad savos nepriklausomos valstybės siekia "visai logiškai lietuviai, kurie pasisako geidžią nepriklausomybės tik etnografinei Lietuvai, nors iš tikrųjų jie įterpia į ją ir tam tikras gidiškąsias Gardino sritis".[57]

Kokią teritoriją britų ekspertai buvo numatę nepriklausomai Lietuvai, matyti iš to, kad pietine Lietuvos riba minima Bugo upė ir kad svarbiausiais miestais laikomi Vilnius, Balstogė, Kaunas, Gardinas, Lietuvos Brasta ir Šiauliai. Šios oficialios to meto britų pažiūros dėl Lietuvos teritorijos sutapo su rusų geografų ir istorikų, kaip P.P. Semionovo, M. Lebedkino ir kitų, pažiūromis.[58]

Pilsudskis ir britai. Nepriklausomos Lenkijos atsteigimo istorijoje trys lenkų politikai suvaidino svarbiausią vaidmenį: Pilsudskis, Dmovskis ir Paderevskis. Abu pirmieji jautėsi pašaukti būti lenkų tautos vadais, vieninteliais aiškiai suvokiančiais tikrąjį savo tautos kelią ir vieninteliais sugebančiais tuo keliu vesti tautą. Paderevskis, priešingai, kad ir didžiai nusipelnė atsikuriančiai Lenkijai, tačiau ambicijų būti tautos vadu neturėjo. Jam stigo taip pat ir savos aiškios politinės koncepcijos, tad ir atgimusioje Lenkijoje daugiausia lėmė Pilsudskio ir Dmovskio politinė linija.

Nors pats pagrindinis pastarųjų abiejų veikėjų politikos siekimas buvo sukurti didelę, galingą Lenkiją, tačiau tiek tos būsimosios Lenkijos politinės sandaros, tiek ir jos teritorijos apimties klausimu jų pažiūros skyrėsi. Pilsudskio politinis idealas buvo atgaivinti buvusią Didžiąją Lietuvos Kunigaikštiją ne tik su visomis lietuvių ir gudų apgyventomis žemėmis, bet ir su galimai didesniais Ukrainos plotais, ir šią visą teritoriją sufederuoti su Lenkija. Dmovskio nuomone, priešingai, jokios federacijos ar unijos Lenkijai nereikia, ir rytuose prie steigiamos valstybės jis siekė prijungti tik tokią teritoriją, ku-

rioje vyraujanti Lenkijos kultūra pajėgtų suvirškinti tautines mažumas.

Skirtingi šių vadų siekiai apsprendė ir tiems siekiams vykdyti ir skirtingos politinės krypties bei priemonių pasirinkimą. Siekdamas atimti nuo Rusijos didelius jos valdytus plotus, Pilsudskis pagrindiniu Lenkijos priešu laikė Rusiją, kokia ji bebūtų — carinė, demokratinė ar bolševikinė. Tad ir visai natūralu, kad, organizuojant karines lenkų pajėgas kovoti prieš Rusiją, Pilsudskiui, bent iš pradžių, teko remtis austrų ir net vokiečių parama. Dmovskiui, priešingai, Lenkijos priešas numeris pirmas buvo Vokietija, tad jis dar karo metu ir stojo santarvininkų pusėn. Tik atrodo kiek keista ir nenuoseklu, kad Dmovskis Rusijos, ypač demokratinės, nelaikė Lenkijos priešu. Juk ir Dmovskis siekė tokios Lenkijos, į kurią būtų įjungta ne tik Lietuva ir žymi Gudijos dalis, bet dar ir geroki ukrainiečių gyvenami plotai. Juk jokia Rusijos vyriausybė ar partija niekada nebuvo linkusi geruoju sutikti su tuo, kad Lenkija, peržengusi savo etnografines sienas, t.y. Bugo upę, užimtų šias žemes.

Pilsudskis laikėsi prielaidos, kad vakarines sienas lenkams dovanos santarvininkai ir kad patys lenkai čia nieko negalės pakeisti.[59] Užtat visą savo energiją Pilsudskis sutelkė į Lenkijos išplėtimą rytuose. Įsitikinęs, kad santarvininkai, nors karą ir laimėję, bet išvarginti ir taikos ištroškę, dėl šiokių ar kitokių rytinės Lenkijos sienų karo tikrai nekels, Pilsudskis nuosekliai vykdė įvykusių faktų metodą. Jis tvirtai tikėjo, kad "ką lenkų kardas atkovos, to niekas atimti nebegalės".[60]

Dmovskio vadovaujami lenkų tautiniai demokratai, endekai, buvo Prancūzijos šalininkai. Ypač po to, kai britų ministras pirmininkas Lloyd George pareiškė nekartą savo neigiamą nusistatymą kai kuriems teritoriniams lenkų siekiams, endekai galutinai įsitikino, kad tik Prancūzija rems lenkų reikalavimus, susijusius su vakarinėmis Lenkijos sienomis. Rytinių Lenkijos sienų sprendimo klausimą tiek endekai, tiek ir prancūzai atidėliojo tam laikui, kada Rusijoje bus nugalėtas bolševizmas.

Pilsudskio šalininkai Prancūzijos atžvilgiu laikėsi rezervuotai. Tikėdamasi, kad Rusijoje įvyks perversmas, Prancūzija atkakliai siekė nedalomos Rusijos, o Pilsudskio politikos tikslas buvo susilpninti Rusiją, kokia ji bebūtų, ir atskirti nuo jos pasienio tautas. Pilsudskis bijojo, kad Lenkija, per daug priklausydama nuo Prancūzijos, negalės sėkmingai vykdyti savo ekspansinės politikos rytuose.

Didžioji Britanija, apskritai, pripažino Rusijos teisę į jos teritorijos neliečiamybę, tačiau, priešingai Prancūzijai, Rusijos nedalomumo nelaikė pačiu pagrindiniu principu. 1919 m., pvz., britų vyriausybė parėmė Pabaltijo ir Užkaukazio tautų laisvės siekius. Pilsudskis buvo įsitikinęs, kad nesama kliūčių, dėl kurių Didžioji Britanija nesutiktų su Pilsudskio federacine politika. Užtat Pilsudskis dėjo daug pastangų gauti Didžiosios Britanijos palankumą savo politiniams planams.[61]

Kad ir daug buvo dėta pastangų, tačiau pilsudskininkams nepasisekė įtikinti britų, kad jie taptų ekspansinės lenkų politikos rytuose šalininkais ir lenkus laikytų savo talkininkais. Lenkija britų politikoje tevaidino visai nereikšmingą vaidmenį. Britų politikams pirmiausia rūpėjo išsaugoti savo imperiją, viešpatauti jūrose ir vaidinti pirmaeilį vaidmenį pasaulinėje ekonomikoje. Jau ir pats Europos kontinentas britų politikams teturėjo antraeilę reikšmę. Ištikima savo tradicinei politikai, Didžioji Britanija čia siekė jėgų pusiausvyros, nuo kurios priklausė betarpiškai Didžiąją Britaniją liečiančių Europos sričių saugumas. Karas buvo sukrėtęs geidaujamą pusiausvyrą Prancūzijos naudai. Vokietija buvo kariškai ir politiškai parblokšta, Austrija-Vengrija iširo, Rusija buvo susilpninta revoliucijos ir pilietinio karo. Siekdama sisilpninti Prancūziją, britų diplomatija buvo linkusi per daug neskriausti Vokietijos Europos žemyne. Pusiausvyrą Europoje, britų nuomone, turėjo grąžinti ūkinis Vokietijos atgimimas ir visuomeninių, politinių ir ekonominių santykių stabilizacija Rusijoje. Britams tada atrodė, kad bolševizmas Rusijoje yra laikinis reiškinys ir kad būsimoji Rusija bus buržuazinė valstybė. Kaip ir Azijoje, ir Pabaltijy Didžioji Britanija vis dėlto pasistengė susilpninti Rusiją savo interesų naudai. Kitas svarbus britų politikos siekimas Europoje buvo sudaryti tiek Vokietijai, tiek ir Rusijai priimtinas taikos sąlygas, nes tikėta, kad tik tatai užtikrintų pastovią taiką. Šiomis prielaidomis vadovavosi britų valdžios politika, kuriai pritarė ir visuomenės dauguma.

Kadangi atgimusios Lenkijos valstybės teritorijos didumą sudarė po Lenkijos padalinimų Rusijos ir Vokietijos valdytosios žemės, tai didelė Lenkija reiškė sumažintą Rusiją ir Vokietiją. Siekdama pastovios taikos ir bijodama būsimų revizionistinių Rusijos ir Vokietijos reikalavimų, Didžioji Britanija buvo prieštaringa toli siekusiems teritoriniams lenkų politikų reikalavimams.[62] Britų vyriausybės nepalankumą Lenkijai didino ir politinis Lenkijos artėjimas su Prancūzija, kurios įtaka galėjo sustiprėti rytų Europoje. Lenkijai artėti su Prancūzija padė-

jo palankus Prancūzijos vyriausybės nusistatymas Lenkijos siekiams.[63]

Dar 1919 m. kovo mėn. į Londoną buvo nusiųstas Pilsudskio patikėtinis užsienių reikalų viceministras Filipavičius (Tytus Filipowicz) teirautis dėl britų vyriausybės nusistatymo lenkų politikos atžvilgiu ir ryšium su tuo dėl galimumo Didžiajai Britanijai bendradarbiauti su Lenkija. Balandžio 14 d. raštu Filipavičius pranešinėjo apie "nepalankų Užsienio Reikalų Ministerijos nusistatymą dėl plano sukurti didelę Lenkiją (Dmovskio žemėlapis)". "Lenkijos valstybė, kaip ją ten supranta", rašė jisai, "ribojama etnografine Lenkija. Tokia Lenkija — sakė man ten — galėtų vėliau įeiti į federacinius santykius su Lietuva, net su Latvija. Lietuva turi gauti Vilnių kaip sostinę. Dėl Gudijos tai čia juk White Russia — tad Rusija čia turi pirmą teisę, kaip į savo etnografinę teritoriją. O Volinija ir rytinė Galicija turi tekti veikiau Ukrainai, negu Lenkijai. Štai turinys pažiūrų, kurios F.C. (užsienių reikalų ministerijoje, A.R.) viešpatauja". Filipavičius priėjo išvadą: "Bendrai, liečiant kuriuos nors reikalus į rytus nuo Bugo, tenka skaitytis su tuo, kad oficialioji Anglija vis dar tebepripažįsta Rusiją savo sąjungininke, o bolševizmą trumpu pereinamuoju epizodu".[64]

Lenkijos artėjimo su Didžiąja Britanija politiką konkrečiai vykdyti bandė jau pirmas Lenkijos pasiuntinys Londone, tiek paties Pilsudskio, tiek valstybės prezidento Paderevskio patikėtinis, kunigaikštis E. Sapiega. Prieš išvykdamas į Londoną eiti savo pareigų, Sapiega gavo iš Pilsudskio tokius tarnybinius nurodymus[65]:

"a) priešintis Rusijos įtakai ir veikti prieš Bugą siekiančios Didžiosios Rusijos mintį; b) remti visų esančių tarp mūsų ir tikrosios Rusijos tautų ir liaudžių sąsajos ne su Rusija, bet su Lenkija idėją, žinoma, federacijos pagrindu; c) veikti mažinant kairiųjų anglosaksų elementų simpatijas Vokietijai ir Rusijai; d) suinteresuoti Angliją Lenkijos reikalais ekonomiškai . . ."

Nepaisant didelių pastangų, Pilsudskiui nesisekė suartėti su Didžiąja Britanija. Paryžiaus konferencijos metu, pvz., lenkus daugiausia palaikė prancūzų ministras pirmininkas Clemenceau ir žymiausias pasaulinio karo laimėtojas maršalas Foch. Britų ministras pirmininkas Lloyd George paprastai priešindavosi politiniams Lenkijos siekiams, jį dažnai paremdavo Amerikos valstybės prezidentas Vilsonas. Vienintėlį kartą pilsudskinei britų politikai kiek reikšmingiau laimėti pavyko 1919 m. pabaigoje. Rusų bolševikams nugalėjus Denikiną ir tuo pačiu

galutinai pralaimėjus intervencinei santarvininkų politikai, Prancūzijos vyriausybė priėmė teoriją supti Rusiją vadinamuoju "cordon sanitaire", skiriamąja, izoliacine apsauga. Buvo nusistatyta sulaikyti pinigų, maisto ir pramonės gaminių tiekimą Rusijai. Rusijos supimą turėjo vykdyti Rusijos vakarų kaimynės, pirmiausia Lenkija, kuri taip pat turėjo tramdyti ir Vokietiją. Susidarius naujai padėčiai, karo ministras Churchill ir užsienio reikalų ministerijos politikai privertė ministrą pirmininką Lloyd George prisiderinti prie politinės prancūzų koncepcijos. Britų siūlymu, 1919 m. gruodžio 13 d. Aukščiausioji Taryba priėmė rezoliuciją, skelbiančią, kad didžiosios valstybės suinteresuotos stipria Lenkija. Tą pačią dieną Lloyd George pasisakė už teikimą Lenkijai pagalbos, kad įgalintų ją "ginti laisvę". Vis dėlto britų ministras pirmininkas neskatino Lenkijos vykdyti puolamųjų veiksmų prieš Rusiją.[66]

Laikotarpis, kuriuo oficialūs britų atstovai kalbėjo apie reikalingumą stiprios Lenkijos, tetruko vos keletą dienų. "Baltiesiems" rusų generolams baigiant pralaimėti, Didžioji Britanija pasitraukė galutinai iš intervencinės politikos ir nustojo derėtis su Pilsudskiu dėl pagalbos Denikinui. Vis labiau įsigalint bolševikams, net ir kariškieji britų sluoksniai lenkų kariuomenę nustojo laikyti jėga, galinčia padėti pakeisti Rusijos režimą. Galimumas kovoti su bolševizmu vien tik lenkų jėgomis atpuolė jau vien dėl to, kad svetimoji agresija būtų sukėlusi visuotinį rusų tautos pasipriešinimą.

Didžioji Britanija ne tik atsisakė intervencijos, bet ir pradėjo siekti užmegzti prekybinių santykių su Sovietų Rusija ir drauge karo padėties rytų Europoje likvidavimo. Galutinai laimėjus realistinei britų politikos koncepcijai, Rusija, dabar jau bolševikinė, ir toliau buvo laikoma svarbiu tiek politiniu, tiek ir ekonominiu veiksniu. Britams atrodė, kad bolševikinė Rusija reikalinga politinei pusiausvyrai išlaikyti. Be to, buvo galvojama, kad prekybiniai santykiai palenks Sovietų Rusiją eiti evoliucijos keliu ir išsižadėti komunistinio ūkio nuostatų. Prekiaudama su Sovietų Rusija, Didžioji Britanija tikėjosi išvengti savo pramonės perprodukcijos ir iš to sekusios ekonominės krizės.

Priešingai Rusijai, kuri, nepareinamai nuo santvarkos, išlaikė svarbią vietą britų politikoje, Lenkija niekada nebuvo laikoma nei politiniu, nei ekonominiu Didžiosios Britanijos partneriu. Lenkų kariautieji rytų Europoje karai buvo pripažinti kliūtimi taikai, reikalingai užmegzti ūkiniams santykiams su Sovietų Rusija. Lenkijos rytų politikos atžvilgiu britų vy-

riausybė ėmė vis labiau atsižvelgti į bolševikinės, negu į buvusios Rusijos reikalus.[67]

Ir pasikeitus politinei padėčiai, Pilsudskis nederino savo politikos su britų reikalavimais. Kad ir Lietuvos ir Latvijos bei Pabaltijo, apskritai, klausimu jis vykdė visai savarankišką politiką, nesiskaitydamas su Didžiąja Britanija. Britai buvo ir toliau ne tik priešingi pilsudskiniams Lietuvos ir kitų rytinių plotų siekimams, bet jie paprastai nepalaikė Lenkijos ir Dancigo bei kitais buvusios Vokietijos žemių klausimais.

Lenkijos pasižadėjimai Spa. Balandžio 25 d. pradėtasis Pilsudskio žygis į Ukrainą galėjo sukomplikuoti politinę Europos padėtį, tad jis britams buvo nepageidaujamas. Vis dėlto britų vyriausybė nesiėmė jokios lenkams priešingos akcijos net ir tada, kai Pilsudskis gegužės 7 d. užėmė Kijevą. Vyriausybės nusistatymo nepakeitė net ir Tautų Sąjungos pirmininko parlamento nario Roberto Cecilio spaudimas. Gegužės 3 d. laiške Cecilis tvirtino, kad Lenkija jau seniai ruošėsi pulti Sovietų Rusiją, ir siūlė sušaukti nepaprastą posėdį Tautų Sąjungos, kuri imtųsi žygių sulaikyti lenkų ofenzyvą. Gegužės 11 d. atsakyme į Cecilio laišką užsienių reikalų ministras Curzon pareiškė, kad nesama pagrindo tvirtinti, jog lenkai nuo seniai ruošę ofenzyvą. Galima pagrįstai tvirtinti, kad jie siekė sudaryti taiką ir kad jie ėmėsi karinių žygių tik tada, kai patyrė, jog bolševikai telkia kariuomenę Lenkijos pasienyje. Nepaveikė Curzono ir pakartotinis, dar plačiau pagrįstas gegužės 14 d. Cecilio laiškas.[68]

Pradėjus lenkų kariuomenei trauktis nuo Kijevo, britų valdžios sluoksnių požiūris į lenkų politiką darėsi vis kritiškesnis. Britai pradėjo siekti taikos ir abiejų pusių paliaubų. Ramybė rytų Europoje Didžiajai Britanijai darėsi dar būtinesnė, kai gegužės 27 d. į Londoną atvyko Leonido Krasino vadovaujama sovietų delegacija ir britų-sovietų derybos įėjo į lemiamą tarpsnį.

Sekantis bolševikų priešpuoliui ir tolydžio augant prieš-lenkiškoms britų visuomenės nuotaikoms, britų politiką pradėjo veikti dar vienas veiksnys — baimė, kad rusų priešpuolis nenueitų per toli ir nesukeltų naujų komplikacijų. Britų užsienių reikalų ministerija pradėjo baimintis, kad, žlugus nepriklausomai Lenkijai, Rusija betarpiškai susisieks su Vokietija. Tada vokiečiai galės atsisakyti nuo Versalio sutarties ir rusų bolševikams palengvės vykdyti pasaulinę revoliuciją. Britų užsienių reikalų ministerija bijojo veltis į karą su Sovietų

Rusija. Veikiausiai šios baimės veikiamas, įsivyravo įsitikinimas, kad jeigu lenkai pradėjo ofenzyvą, tai jie turi pakelti ir jos pasekmes.[69]

Apie "netikrą padėtį fronte" pirmą kartą savo vyriausybei pranešė britų pasiuntinys Varšuvoje Rumbold gegužės 30 d. Apie birželio vidurį prasidėjęs rimtas britų politikų susirūpinimas dėl galimo lenkų pralaimėjimo, iš paviršiaus, dar neatrodė pagrįstas: vis dar tebebuvo kovojama toli nuo etnografinių Lenkijos sienų svyruojančia sėkme. Bene labiausiai paveikė britų galvoseną Lenkijos vyriausybės pasikeitimas. Leopoldo Skulskio kabinetą pakeitė Vladislavo Grabskio sudarytoji vyriausybė. Užsienių reikalų ministro Stanislovo Pateko vietą užėmė kunigaikštis E. Sapiega, ligtolinis Lenkijos pasiuntinys. Londone, turėjęs ten nemažą autoritetą. Užsienių reikalų ministru parinkimas asmens, kuriuo britai daugiausia galėjo pasitikėti, rodo, jog lenkai dėjo pastangų patraukti į savo pusę Didžiąją Britaniją, o dėl Prancūzijos simpatijų ir paramos jie buvo ir šiaipjau tikri.

Fronto nesėkmės sukėlė didelį lenkų visuomenės ir vyriausybės nerimą, kurį dar labiau aitrino žinia apie britų - bolševikinių rusų derybas. Lenkijos vyriausybė nebuvo vieningo nusistatymo dėl bolševikų ofenzyvos. Pilsudskis ir jo generolai, kaip į Londoną pranešinėjo britų atstovas Varšuvoje H. Rumboldas, buvo linkę tikėtis, kad raudonosios armijos operacija tebuvusi paskutinės galimos bolševikų pastangos ir kad lenkų priešpuolis sužlugdysiąs bolševikų santvarką Rusijoje, tad ir derėtis su bolševikine Rusija nėra reikalo. Tačiau, tiek ministras pirmininkas E. Sapiega, tiek užsienių reikalų ministras V. Grabskis dėjo visas viltis į santarvininkus, kurie sutaikysią abi kariaujančias puses. Rumboldas energingai rėmė pastarąjį veikimo būdą, įtikinėdamas užsienių reikalų ministrą Corzoną, kad santarvininkai turi "kategoriškai pasakyti Lenkijai, kad ši turi tuojau bandyti susitarti su bolševikais", kol lenkų armija dar visiškai nesunaikinta.[70]

Kritiškos fronto padėties pradžia sutapo su reikšmingiausia pokario konferencija, skirta santarvininkų deryboms su vokiečiais dėl Vokietijos nusiginklavimo ir reparacijų pagal Versalio sutarties nuostatus. Ši konferencija, liepos mėn. 2 ir 3 d. prasidėjusi Briuselyje, savo darbą tęsė Belgijos kurorte Spa. Iš pradžių konferencijai teko spręsti ir karinę Lenkijos padėtį, nes ji buvo susijusi su bendru taikos reikalu.

Birželio 26 d. britų karo ministras W. Churchill įteikė savo kabineto kolegoms memorandumą, kuriame reikalavo aiš-

kiai nusistatyti visa eile klausimų, susijusių su galimu visišku Lenkijos pralaimėjimu. Nei birželio, nei liepos mėn. kabinetas vis dėlto nesvarstė Lenkijos klausimo. Netgi pats ministras pirmininkas Lloyd George, vykdamas į konferenciją, dar neturėjo visiškai aiškaus nusistatymo dėl veikimo linijos Lenkijos reikalu.

Kokios nuotaikos Lenkijos klausimu tuo metu vyravo britų valdžios sluoksniuose, rodo kad ir 1920 m. gegužės ir birželio mėn. po Lenkiją keliavusio britų užsienių reikalų ministerijos valdininko E.H. Carro pastabos: "Lenkija savo užsienio politika privedė reikalus iki tokios padėties, jog jos žlugimas dabar yra visų jos kaimynų, didelių ir mažų, didžiausias troškimas". Ir tatai ji pasiekusi "negaudama nė vienu atveju nė mažiausios praktiškos naudos mainais už neapykantą, kurią ji sukėlė". [71]

Nė kiek geresnės nuomonės apie Lenkijos politiką buvo ir Lloyd George. 1920 m. gegužės mėn. 30 d. jis pasakė savo patikėtiniui lordui Riddelliui: "Lenkai kivirčijosi su visais savo kaimynais, ir jie yra grėsmė Europos taikai.[72] Dabar Lloyd George buvo pasinešęs visiškai susidoroti su Lenkija, kuri, ligi tol beatodairiškai vykdydama savo imperialistinę įvykusių faktų politiką, atkakliai priešinosi santarvininkams. Tokiam užmojui vykdyti padėtis buvo susidariusi labai palanki. Savo šalyje Lloyd George vaidino vadovaujamą vaidmenį, ir jo valia reiškė Didžiosios Britanijos valią. Britų ministro pirmininko balsas ir santarvininkų tarpe daug svėręs, pasidarė lemiamas ypač po to, kai Amerika pasitraukė nuo Europos reikalų ir Prancūzijos prezidentu, vietoje dėl savo griežtumo "Tigru" praminto Clemenceau, tapo Poincaré. Be to, ir maršalo Focho, kaip buvusio santarvininkų vado, aureolė ilgainiui irgi ėmė blėsti. Pati silpniausia vadovaujamų prancūzų politikų vieta vis dėlto buvo naujasis ministras pirmininkas A. Millerand, toli gražu neprilygęs veržliam Lloyd George.

Liepos 3 d. lenkų ministras Sapiega kreipėsi į britų atstovą Rumboldą ir pasiūlė, kad trys didžiosios Vakarų valstybės — Didžioji Britanija, Prancūzija ir Italija kreiptųsi į Lenkiją, pareikšdamos, kad reikia baigti "jau per ilgai trunkantį kruviną karą". Toks pareiškimas leistų Lenkijai kreiptis į Sovietų Rusijos vyriausybę prašant taikos. Rumboldas prižadėjo lenkų siūlymą perteikti savo vyresnybei ir pastebėjo, kad jeigu lenkai kreipsis į Sovietų Rusijos vyriausybę, remdamiesi santarvininkų pareiškimu, tai, sulaukus neigiamo atsakymo, santarvininkai kaip nors imsis švelninti sovietinės vyriausybės nusistatymą.[73]

Rumboldas tuojau perteikė Sapiegos siūlymą Curzonui į Briuselį.

Tą pačią liepos 3 d. per pietus pas belgų ministrą pirmininką, dalyvaujant Lloyd George, britų feldmaršalui H. Wilsonui ir Millerandui, Fochas pareiškė didelį susirūpinimą dėl sunkios Lenkijos padėties ir primygtinai siūlė imtis tam tikrų priemonių, nenurodydamas, kurių. Į tai Lloyd George atsakęs, kad jis "tuo reikalu nepajudės, kol pas jį atvyks Patekas nusižeminęs". Be to, britų ministras pirmininkas griežtai pareikalavo, kad dar prieš pradedant reikalą svarstyti lenkai turi įvykdyti tris reikalavimus. Pirma, jie turi imtis iniciatyvos, prašyti santarvininkų pagalbos ir siūlyti rusams daryti taiką. Antra, jie turi susitarti su Lietuva ir su savo kitais kaimynais. Trečia, Dancigo atžvilgiu jie turi laikytis protingai ir taikingai.[74]

Per tą pasikalbėjimą Lloyd George nekėlė klausimo, ką santarvininkai turėtų daryti, jei lenkai sutiktų su jiems pateiktais reikalavimais. Tą pačią dieną popiet tuo klausimu tarėsi kariniai patarėjai — Fochas, H. Wilsonas ir prancūzų generalinio štabo viršininkas Weygandas. Fochas, dar liepos 2 d. pasakęs Wilsonui, jog jis baiminasi, kad rusų puolama lenkų armija nepalūžtų, pateikė raštą, kuriame buvo siūloma: 1) Santarvininkai turi išsiaiškinti, ko lenkai nori. 2) Jeigu jų pageidavimai būtų protingi, tada santarvininkai turėtų jiems laiduoti paramą. 3) Santarvininkai turi duoti lenkams ginklų. 4) Lenkų kariuomenei turi būti įsakyta sustoti ten, kur ji yra, nes tolesnis traukimasis sugriautų jos moralę. Wilsonas iš pagrindų sukritikavo šiuos prancūzų maršalo pasiūlymus. Jis atsakė, kad, lenkai, net ir traukdamiesi, dar tebėra už 200 km nuo savo etnografinių sienų. Reikalaujant, kad jie sustotų ten, kur yra, būtų rizikuojama, kad visa Rusija konsoliduosis prieš lenkus ir kad tatai būtų dar didesnė rizika, negu moralės netekimas nuolatos besitraukiant. Dar svarbiau esą tai, kad jis nežinąs, kokią dar kitą, išskyrus moralinę, paramą santarvininkai galėtų duoti. Nėsą jokios naudos iš pažadų, kurių negalima įvykdyti.[75]

H. Wilsonui Lenkija nerūpėjo, ir jis mielai ją būtų išbraukęs iš nepriklausomų valstybių sąrašo. Ar ir Lloyd George to pat norėjo, sunku būtų spręsti. Atsakyti į šį klausimą stinga tiesioginių įrodymų. Labai keistą, tiesiog mįslingą, požiūrį Lloyd George pareiškė liepos 8 d. Spa, kalbėdamasis per pietus su Fochu. Į prancūzų maršalo pasakojimą apie niūrią Lenkijos padėtį, britų ministras pirmininkas, pagal jo paties rašytą pokalbio santrauką,[76] paklausęs Fochą: "Jeigu Angli-

ja būtų pasiruošusi siųsti žmonių ir medžiagos padėti lenkams ginti ar atgauti nepriklausomybę nuo bolševikų, ar Prancūzija duotų tą pačią pagalbą?" Fochas labai pabrėžtinai atkirto: "Ne, nė vieno vyro". Pasak jo, Prancūzija tesutiktų duoti karininkų ir padėti lenkams sudaryti tvirtą vyriausybę. Tačiau dėl pastarosios jis nežinąs iš kur gauti tinkamos medžiagos. Lloyd George dar paklausęs, ar Prancūzija siųstų savo kavalerijos padėti Lenkijai, nes jos pralaimėjimai daugiausia susiję su bolševikų raitininkų atakomis, žinoma, jeigu tai sutiktų ir Anglija. Ir į šį klausimą Fochas davė aiškiai neigiamą atsakymą.

Tą pačią dieną popiet Lloyd George kalbėjosi su Millerandu. Pastarasis pranešė, kad jis ketinąs susitikti su, kitą dieną popiet iš Varšuvos atvykstančiu, Grabskiu. Britų ministro pirmininko paklaustas, ką gi jisai ketinąs sakyti Grabskiui, tas tik patraukęs pečiais. Aišku buvo, kad prancūzų ministras nė kiek nenusimanė, kaip galima buvo susidoroti su Lenkijos padėtimi. Lloyd George tada painformavo Millerandą apie tai, kad Fochas yra pasakęs, jog prancūzų kariuomenės į Lenkiją negalima siųsti. Millerandas su tuo sutiko. Apie tolesnį pasikalbėjimą Lloyd George šitaip rašo savo dienoraštyje[77]:

"Aš jam pasakiau, kad tatai mus stato į gan žeminančią padėtį — kad mes, pagal taikos sutartį, apsiėmėm ginti Lenkijos nepriklausomybę ir kad, jei leistume bolševikams Budiennyjo kavalerijos kanopomis sutrypti tautinę Lenkijos nepriklausomybę ir egzistenciją, mes užsitrauktume amžiną negarbę. Jis su tuo taip pat sutiko. Aš jam pasakiau, kad nors Anglija labai išsemta ir pavargusi bei palinkusi po savo naštomis, vis dėlto, jei anglo teisingo elgesio jausmas būtų sukeltas, Britanija, mano nuomone, būtų pasiruošusi tolesniems žymiems pasiaukojimams Lenkijos nepriklausomybei".

Į tai, kaip rašo Lloyd George, Millerandas neatsakęs.

Šių britų ministro pirmininko pasikalbijimų su Fochu ir Millerandu turinys, kaip atrodo, visai nesiderina su visa jo Lenkijos bei Rusijos vesta politika. Juk anksčiau Lloyd George įspėjo lenkus, kad jeigu jie nesiliaus kariavę su rusais, tai jie vieni turės atsakyti už karo pasekmes. Taip pat ir kitą dieną jisai laikėsi tradicinės savo politikos kalbėdamas su Grabskiu. Šis britų politiko nenuoseklumas sunku ir išaiškinti. Turint galvoje 1920 m. britų darbininkų neramumus ir visoje imperijoje, ypač Airijoje, pasireiškusius bruzdėjimus, nelengva būtų buvę ministrui pirmininkui nubrėžti rytinėje Europoje liniją, įsakant raudonajai armijai nė žingsnio nežengti toliau. Čia gvildenamų pokalbių tikslas veikiausiai bus buvęs

anglų politiko noras įteigti prancūzus, kad šie, nors ir dedasi dideliais bolševizmo priešais, tačiau nesiryžta ginklu paremti savo nusistatymo net tada, kai britai tam tikslui siūlo savo karinių jėgų.

Tuo tarpu kariniai lenkų pralaimėjimai sukėlė Lenkijoje nepasitenkinimą Pilsudskio vesta politika ir suardė praktiškai vykdytą pilsudskininkų ir endekų vieningą politinę liniją. Vadovaujamuose lenkų politikos sluoksniuose viršų paėmė artėjimo su Antante šalininkai. Šiai politikai atstovavo liepos 1 d. sudarytoji Valstybės Gynimo Taryba. Pilsudskis pirmininkavo tai tarybai, tačiau dėl fronto nesėkmių jis buvo netekęs pirmykščio autoriteto. Lenkijos vyriausybė norėjo, kad Antantė suteiktų Lenkijai moralinę ir militarinę paramą. Ieškant Lenkijos išgelbėjimo taikos derybose su Sovietų Rusija, tikėtasi, kad santarvininkai sutiks šiuo reikalu tarpininkauti. Pagrindinis šios politinės krypties atstovas buvo pats ministras pirmininkas Grabskis. Šiai politikai, ypač kiek vėliau, pritarė ir užsienių reikalų ministras Sapiega. Vis dėlto pradžioje Sapiega kiek svyravo ir, matyt, Pilsudskio paveiktas, liepos 3 d. telegrafavo Lenkijos atstovui Spa konferencijoje Patekui, kad jis veiktų priešinga vyravusiam nusistatymui kryptimi: "Nepatariama", rašė jisai, "kad santarvininkai ar vienas kuris iš jų tarpininkautų sudarant taiką su bolševikais, nes tai sukeltų kenksmingą įsikišimą sąlygų reikalu. Jeigu žygiai dar neatlikti — prašau sulaikyti, jeigu jau — tai apriboti juos atverti keliui betarpiškai kreiptis į bolševikus".[78]

Lenkijos vyriausybė neturėjo rimto pagrindo tikėtis veiksmingos Prancūzijos paramos dėl šių priežasčių: 1. Vis dar šiek tiek tebesitikėdami, kad bolševikų režimas Rusijoje gali neišsilaikyti, prancūzai buvo linkę remti Pilsudskio žygio į Kijevą tik militarinę, bet ne politinę pusę. Prancūzai terėmė Lenkiją rytuose tiek, kiek tatai nebuvo priešinga Rusijos interesams. Lenkų kariuomenės traukimasis buvo laikomas įrodymu, kad Lenkija turinti likti tautinė valstybė. Lenkijos rėmimas būtų reiškęs nepageidaujamą būsimosios Rusijos silpninimą. 2. Remdama Lenkiją, Prancūzija galėjo susilaukti Didžiosios Britanijos priekaištų, kad ji stiprina savo įtaką Europos rytuose. Nusileisdama Lenkijos klausimu, Prancūzija turėjo daugiau pagrindo tikėtis anglų paramos Spa konferencijoje svarstant Vokietijos reparacijų klausimus. 3. Prancūzija nebuvo linkusi užmegzti bet kurių kontaktų su Sovietų Rusijos vyriausybe, kad neatrodytų, jog ši vyriausybė pripažįstama de facto.[79]

Liepos 5 d. Valstybės Gynimo Taryba, nors jos pirminin-

kas Pilsudskis ir prieštaravo, nutarė oficialiai kreiptis į Antantės valstybes pagalbos.[80] Liepos 6 d. buvęs Lenkijos užsienių reikalų ministras ir naujojo kabineto ministras be portfelio, atstovaująs Lenkiją Spa konferencijoje, Patekas, susitiko su Lloyd George, jo asmeniniu sekretorium Ph. Kerru ir Curzonu. Kai Patekas, priminęs savo sausio 26 d. pasikalbėjimą su britų ministru pirmininku, pasakė, kad "jisai tada paskelbė savo "désintéressément" (abejingumą, A.R.) dėl to, ar Lenkija pasirinks taiką, ar karą", Lloyd George atsakė, kad jo žodžiai klaidingai aiškinami. Jis tada kaip tik paskelbęs savo perspėjimą: "Jeigu Lenkija nesusitaikys, tai ji prisiims visišką atsakomybę už karo vedimą ir pakels visas pasekmes". Lloyd George po to paklausė vėl, ar Lenkija dabar pasiūlė Sovietų Rusijai taikytis. Į tai Patekas atsakė, kad momentas yra nepatogus. Jeigu jie pasiūlytų taikytis, kai jų armija traukiasi, tai tatai atrodytų lyg silpnybė ar pasidavimas. "Jeigu taip", tarė Lloyd George, "tai santarvininkai Lenkijai nieko negali padaryti, nes ir santarvininkams momentas nepatogus". Jie ir toliau Lenkijai nieko negalės padaryti, kol Lenkija savo kaimynų atžvilgiu vietoje "tikro nacionalizmo" vykdo imperializmo politiką. Pateko paklaustas, "ar lenkai gali tikėtis Anglijos simpatijos", Lloyd George atsakė, kad "lenkai turi susitarti su lietuviais, čekais ir visais kaimynais ir negali primesti savo valios rusinams. Tegu Lenkija savo politikos pagrindu priima tikrąjį tautiškumą vietoje imperializmo, ir ji įsitikins, kad Didžioji Britanija bus ir jai, kaip ir kitiems santarvininkams, ištikima".[81]

Raudonajai armijai ir toliau žygiuojant į Lenkiją, sekančiomis dienomis lenkų derybininkų laikysena Spa konferencijoje iš pagrindų pasikeitė. Liepos 7 d. Lenkijos vyriausybė telegrafavo Spa konferencijai, formaliai prašydama santarvininkų paramos. Kaip Sapiega Rumboldui paaiškino, prašymas buvo nusiųstas apžvelgus pražūtingą tautos praeitį. Telegramoje buvo pasakyta, kad, kariaudami su rusais, lenkai gina ne tik save, bet kad jie taip pat sudaro "gyvą pylimą", ginantį "civilizacijos namų židinius" nuo "bolševikų potvynio". Telegramoje buvo pareikšta, kad Lenkija sutinka su visomis priemonėmis, kurias Aukščiausioji Taryba laiko reikalingomis užtikrinti santarvininkų pagalbą.[82]

Po Pateko ir Sapiegos žygių, prašymų eilę labiausiai sudramino Lenkijos ministras pirmininkas Stanislovas Grabskis, veikiausiai prieš Pilsudskio valią, pats su maldaujama nota atvykęs į Spa. Notos dvasia buvo visiškas Lenkijos pasidavi-

mas britų ministro pirmininko malonei. Notos nusižeminamąjį pobūdį ryškiausiai rodo paskutinis jos sakinys: "Ko tiktai Aukščiausioji Taryba imsis šiuo lemiamuoju momentu, lenkų tauta, ištikima savo pareigoms santarvininkų atžvilgiu, priims". Toks notos stilius būtų būdingas veikiau Paderevskiui, tik jau jokiu būdu ne Pilsudskiui ar Dmovskiui. Iš prancūzų pasiuntinybės kilusiomis ir Rumboldo perteiktomis žiniomis, nota buvusi bendrai rašyta Sapiegos ir Dašinskio, neįėjusio į vyriausybę. Tatai, matyt, buvo į Socialistinę Lenkų Partiją (PPS) nukreiptas mostas.[83]

Liepos 9 d. popiečio metu Spa konferencijos posėdyje Grabskis nužemintai kreipėsi į Lloyd George ir Millerandą, drauge su Curzonu, Fochu ir Weygandu. Lenkijos vyriausybė, anot Grabskio, pati prisipažino esanti kalta dėl beviltiškos padėties. Ji keisianti savo politiką tiek Lenkijos kaimynų, tiek ir santarvininkų atžvilgiu. Vyriausybė pripažino, kad ji visus gyvybinius Lenkijos reikalus, netgi ir sienų nustatymą, paveda santarvininkų valstybėms. Lenkija buvo patraukta valdingo žmogaus didelėmis vizijomis, bet vizijos neatitiko realybės. Net pats Pilsudskis prisipažino klydęs. Dabar generolai tenori ginti tautą, bet jie neturi rezervų ir jiems stinga visų rūšių amunicijos, kurios jie tikisi gauti iš santarvininkų. Vyriausybė nutarė prašyti santarvininkų padėti Lenkijai sudaryti taiką bet kuriuo būdu, kuris atrodytų geriausias, ir jo kolegos davė jam įgaliojimus priimti santarvininkų sąlygas. Vieno dalyko vis dėlto jis prašąs: "Jeigu bolševikai atmestų teisingą taiką ir įsiveržtų į lenkų teritoriją, ar galėtų Lenkija laukti santarvininkų paramos?"[84]

Atsakydamas Lloyd George išskaičiavo ilgą Lenkijos padarytų skriaudų kaimynams eilę. Jis negalįs užtikrinti, kad santarvininkai galėtų labai daug padėti Lenkijai, nes jie yra perkrauti mokesčiais ir karo skolomis, susilpninti žmonių milijoninių nuostolių. Vis dėlto, jeigu Lenkijos nepriklausomybei grėstų pavojus, tai bent "šis tas" gal ir galėtų būti padaryta. Tačiau, jis tegalėtų prašyti parlamento paramos tik tuo atveju, jei jis galėtų tvirtinti, kad Lenkija atsižadėjo aneksionistinių tendencijų ir tesiekia nepriklausomybės tik savo etnografinėse sienose. "Jeigu Lenkija tatai užtikrintų", darydamas galutinę išvadą, pareiškė Lloyd George, "tai Didžioji Britanija būtų linkusi *svarstyti,* kurių žygių ji galėtų imtis paspausti Rusiją sudaryti taiką, ir, jei Rusija atsisakytų, kurių priemonių ji galėtų suteikti Lenkijai išlaikyti jos nepriklausomybei".[85]

Liepos 10 d. rytą Lloyd George, Curzonas, Kerras ir Mil-

lerandas, drauge su italų, japonų ir prancūzų užsienių reikalų ministerijas atstovavusiais aukštaisiais pareigūnais, susirinko apsvarstyti Lenkijai ir Rusijai numatomų siūlyti taikos sąlygų.[86] Lloyd George atsinešė į posėdį vien tik anglų paruoštus metmenis sutarties, kurią turės Grabskis pasirašyti.[87] Lenkams buvo pasiūlyta: 1. Pasirašyti, kad tuojau būtų sudarytos paliaubos, pagal kurias lenkų kariuomenė turi pasitraukti į 1919 m. gruodžio 8 d. liniją, kaip į laikiną lenkų administracijos sieną, ir kad Sovietų Rusijos kariuomenė sustos už 20 km nuo tos linijos. 2. Siųsti įgaliotinius į konferenciją Londone, į kurią atvyks Sovietų Rusijos, Suomijos, Pabaltijo valstybių ir Rytų Galicijos atstovai sudaryti tarp Rusijos ir jos kaimynų taikos. 3. Priimti Aukščiausios Tarybos nutarimą dėl Lietuvos sienų, Rytų Galicijos likimo, Tešeno klausimo ir Dancigo-Lenkijos sutarties.[88]

Už sutikimą priimti siūlomas sąlygas, santarvininkai lenkams pažadėjo, kad jie panašius siūlymus tuojau įteiks Sovietų Rusijai ir kad jie "duos Lenkijai visą galimą, ypač karo medžiaga, paramą, kiek leidžia jų pačių išsisėmimas ir įsipareigojimai kitur, įgalinti lenkų tautą ginti savo nepriklausomybę ir egzistavimą". Tik tokį menką paramos užtikrinimą tepažadėjo santarvininkai lenkams.

Taip pat su britų paruoštais Sovietų Rusijai notos metmenimis konferencijos dalyviai buvo susipažinę jau liepos 9 d. popiečio metu. Notoje Sovietų Rusija buvo prašoma sutikti su dviem pirmom lenkams siūlytom sąlygom ir atsiųsti į Londono konferenciją savo atstovus. Notos metmenyse tvirtinama, kad Lenkijos vyriausybė prašė santarvininkų intervenuoti. Nors britų vyriausybė įsipareigojo nepadėti lenkams puolant Rusiją ir ji nesiims jokių priešiškų veiksmų prieš Rusiją, tačiau ji taip pat yra "įsipareigojusi taikos sutartimi ginti Lenkijos neliečiamybę ir nepriklausomybę jos teisėtose etnografinėse sienose".[89]

Prancūzijos ministras pirmininkas Millerandas sutiko pasirašyti britų siūlymą Sovietų Rusijai sudaryti paliaubas su Lenkija tik ta sąlyga, jei Sovietų Rusija prisiims buvusias Rusijos skolas ar jei į britų notą bent bus įtraukta "kokia nors formulė skolų reikalu". Žygiuodami pirmyn, bolševikiniai rusai, savaime suprantama, nebūtų sutikę apsiimti mokėti carinės Rusijos padarytų skolų, tad toksai skolų pripažinimo reikalavimas būtų tapęs tikra garantija, kad Londono konferencija tikrai neįvyks. Prancūzams nesutikus notos pasirašyti, sutinkančių su notos turiniu italų įtraukimas būtų tik pabrėžęs,

kad prancūzai nedalyvauja, tad ir buvo sutarta, kad demaršą tedarys vieni britai.[90]

Dėl "sutarties" su Grabskiu teksto liepos 10 d. buvo triskart posėdžiaujama: pusvalandį priešpiet ir dukart per popietį. Be britų ir lenkų ministro pirmininko, posėdyje dalyvavo dar visi atstovai, su kuriais Lloyd George svarstė notą, išskyrus Japonų atstovą, kurio šalies gyvybinių interesų ta nota nelietusi. Lloyd George kalbėjo su Grabskiu griežtu ir atžariu tonu. Grabskis spyriojosi dėl britų pateiktos notos metmenų trijų punktų: 1. Jis nenorėjo sutikti, kad lenkai pasitrauktų į vakarus nuo Vilniaus, nes šis miestas tada būsiąs išimtas iš lenkų administruojamos srities. 2. Rusų kariuomenė turėtų sustoti ne už 20 km, kaip siūlė santarvininkai, bet už 100 km nuo numatytos linijos, ir 3. Gyventojai į rytus nuo linijos, pagal Grabskį, turėtų būti atsiklausiami, ar jie sutinka būti "atiduodami bolševikams". Grabskis, be to, dar pastebėjo, kad Aukščiausios Tarybos nustatytoji 1919 m. gruodžio 8 d. linija nebesitęsia Galicijoje, "tad kas gi", klausė jisai, "ištiks Rytų Galicijoje stovinčią lenkų kariuomenę?"[91]

Į tą klausimą Lloyd George atsakė, kad kariaujančios kariuomenės galėtų stovėti ten, kur jos stovėjo paliaubų metu. Į tris Grabskio prieštaravimus britų ministras pirmininkas atkirto: pirmiausia, lenkų nesugebėjimas susitarti su lietuviais "įkyriai drumstė ramybę per visą naująją Lenkijos istoriją", ir, jei lenkai yra pasiruošę atsisakyti savo pretenzijų į Vilnių, tai "jie galėtų vėl kreiptis į didžiąsias valstybes"; antra, nėra prasmės teikti siūlymų, kurių bolševikai negalės priimti, tokių kaip laikyti jų kariuomenę 100 km į rytus nuo skiriamosios linijos, ir, kol lenkų vyriausybė tebenorės "pripažinti faktus", tol "nebus plotmės derėtis"; ir trečia, jei Grabskis jaučia, kad Lenkija pakankamai galinga ne tik išlaikyti savo pačios nepriklausomybę, "bet taip pat ir lenkų gyventojų teises anapus sienos", tai jis neturėjo pagrindo kreiptis į didžiąsias valstybes. Grabskiui labiausiai rūpimu Vilniaus klausimu Lloyd George pareiškė, kad tai yra "iš tikrųjų klausimas tarp Lietuvos ir Rusijos, bet ne lenkų klausimas iš viso". Čia įsiterpdamas į diskusiją, Curzonas pastebėjo, kad, kadangi tiek lenkai, tiek ir santarvininkai savo tikslu laiko neužleisti Vilniaus bolševikams, tai turėtų būti leista lietuviams užimti šį miestą.[92]

Nei prancūzų Millerandas ar Barthelot, nei italų Sforza nė žodžiu neparėmė Grabskio, tad pastarajam nieko daugiau nebeliko, kaip tik visai sutikti su britų ministro pirmininko

padiktuotomis sutarties sąlygomis. Pastarasis Grabskiui tepadarė labai nežymių nuolaidų: bolševikų kariuomenė turės sustoti ne už 20 km, bet už 50 km nuo 1919 m. gruodžio 8 d. linijos; Vilnius turi būti nors ir išimtas iš rusų zonos, bet užtat turi būti tuojau perleistas lietuviams; Rytų Galicijoje lenkų ir rusų armijos turėtų sustoti numatomų paliaubų metu pasiektoje linijoje ir kiekviena iš jų turėtų pasitraukti už 10 km neutraliai zonai sudaryti.[93] Santarvininkai kariuomenės duoti lenkams nepažadėjo.[94]

Neparemtas prancūzų, Grabskis liepos 10 d. prieš pat 6 valandą popiet pasirašė britų ministro pirmininko pateiktą sutarties tekstą, kurio turinys buvo toks: Lenkų kariuomenė pasitrauks iki gruodžio 8 d. linijos, kaip laikinosios lenkų administracijos sienos. Bolševikinių rusų armija sustos už 50 km į rytus nuo tos linijos. Vilnius tuojau turi būti atiduotas lietuviams ir išskirtas iš ruožo, kuris bus pavestas rusų kariuomenei paliaubų metu. Rytų Galicijoje abidvi kariuomenės sustos paliaubų metu pasiektojoje linijoje, ir kiekviena iš jų pasitrauks 10 km nuo linijos. Lenkija įsipareigoja siųsti įgaliotinius į tarptautinę Londono konferenciją, kurioje dalyvaus taip pat Sovietų Rusijos, Suomijos, Lietuvos ir Latvijos atstovai ir kuri sieks nustatyti pastovią tarp Rusijos ir jos kaimynų taiką. Konferencijoje dalyvaus taip pat ir Rytų Galicijos atstovai. Lenkija įsipareigoja priimti Aukščiausios Tarybos nutarimą dėl Lietuvos sienų, Rytų Galicijos, Silezijos Tešino padalinimo ir būsimosios Dancigo-Lenkijos sutarties. Nota su šiais pasiūlymais bus išsiųsta Sovietų Rusijai tik tuo atveju, jei Lenkijos vyriausybė sutiks su joje išdėstytomis sąlygomis. Atsisakius Sovietų Rusijai priimti siūlymą, santarvininkai suteiks Lenkijai paramą, ypač karine medžiaga.[95]

Remdamasis santarvininkų su Lenkija sudarytąja sutartimi, britų užsienių reikalų ministras Curzonas liepos 11 d. išsiuntė Sovietų Rusijos vyriausybei notą, kurioje buvo siūloma tarpininkauti taikos deryboms ir buvo išdėstytos paliaubų sąlygos. Notoje siūlytosios paliaubų sąlygos vis dėlto šiek tiek skyrėsi nuo Lenkijos su santarvininkais sudarytoje sutartyje nusakytosiomis. Skiriamoji paliaubų linija Rytų Galicijoje notoje buvo dviprasmiškai nusakyta. Sulig Galicija pasibaigianti 1919 m. gruodžio 8 d. linija buvo pravesta ir per Galiciją ligi Karpatų, atskiriant nuo Lenkijos Lvovą, tačiau kartu buvo palikta ir klauzulė dėl kariuomenių sustojimo paliaubų metu fronto linijoje ir dėl abiejų pusių pasitraukimo nuo tos linijos 10 km.[96]

Kadangi fronto padėtis darėsi kritiškesnė, tai Lenkijos Valstybės Gynimo Taryba nekvaršino sau galvos dėl kai kurių sutarto teksto ir Sovietų Rusijos vyriausybei pasiųstosios notos nesutapimų. Tiek notoje pareikšti siūlymai, tiek ir nutarimas, kad britai tarpininkautų, buvo be svyravimų priimtas.

Liepos 17 d. Sovietų Rusijos vyriausybė atsakė į Curzono notą neigiamai ir net pajuokiamai, sutikdama derėtis su Lenkija tik tada, jei ta kreipsis betarpiškai. Liepos 20 d. Curzonas telegrafavo Čičerinui, kad britų vyriausybė spaus Lenkiją derėtis be tarpininkų, bet jeigu Sovietų Rusijos vyriausybė nesutiktų su Lenkijos vyriausybės siūlymu derėtis ir nesustabdytų savo žygiuojančios kariuomenės, tai britų vyriausybė, drauge su kitais santarvininkais, suteiks Lenkijai pagalbą ir "sulaikys britų imperijos su Rusija prekybos derybas".[97] Lenkijos vyriausybė sutiko su britų vyriausybės reikalavimais ir liepos 22 d. Sovietų Rusijos vyriausybei parašė atitinkamą notą. Vis dėlto Lenkijos nepriklausomybę išgelbėjo ir karo eigą nulėmė ne diplomatinės priemonės, bet "Vyslos stebuklu" prasidėjusi lenkų kariuomenės pergalė.

Spa sutarties reikšmė. Lenkijos ministro pirmininko Grabskio Spa mieste pasirašytoji sutartis tiek diplomatų, tiek istorikų yra nevienodai vertinama. Istorikas Sennas visai teisingai pastebi, kad "Vilniaus klausimas nebūtų laikomas tuo (kalbamąja sutartimi, A.R.) išspręstas ir visos sienos, imtinai su Vilnium, būtų vėliau išspręstos Aukščiausios Tarybos". Pacitavęs šiuos britų užsienių reikalų ministro Lordo Curzono žodžius, Sennas taip pat teisingai pamini, kad "todėl ta linija nereiškė galutinai nustatytos sienos, kaip kai kurie lietuviai tvirtino".[98] Vis dėlto negalima visai sutikti su Senno tvirtinimu, kad "tačiau sekantieji įvykiai tą sutartį pavertė iš esmės vispusiškai bereikšme".[99]

Spa sutartis buvo toks skaudus lenkų diplomatijos pralaimėjimas, jog ministras pirmininkas Grabskis, tiek savo ataskaitoje Valstybės Gynimo Tarybai liepos 13 d., tiek ir per interviu su žurnalistais liepos 16 d., Vilniaus klausimo sprendimo pavedimą Antantei aiškiai vengė minėti. Jis juto, kad sutarties teksto paskelbimas pakirstų tautos moralę ir susilpnintų jo politinę padėtį.[100]

Sovietų Rusijai liepos 17 d. nota atmetus britų siūlymą, kai kurie Spa sutarties punktai atpuolė savaime.[101] Kiti Grabskio įsipareigojimai Spa, britų vyriausybės nuomone, galiojo ir toliau. Britų užsienių reikalų ministras Curzonas rugsėjo

2 d. telegrama britų atstovui Varšuvoje Rumboldui pavedė priminti Lenkijos vyriausybei apie Spa sutartį dėl "Lietuvos sienų ir kitų klausimų". Rumboldas turėjo pareikšti britų vyriausybės pageidavimą, kad lenkai nespręstų Lietuvos klausimo, kol sudarys taiką su Rusija. "O tada, abiem kraštams negalint draugiškai susitarti, paves klausimą spręsti didžiosioms valstybėms, kaip reikalauja jų įsipareigojimai".[102] Britų vyriausybės nuomone, britų tarpininkavimo nepasisekimas neatpalaidavo Lenkijos nuo Spa konferencijoje ministro pirmininko Grabskio duotų ir Valstybės Gynimo Tarybos patvirtintų įsipareigojimų.

Kai Varšuvoje rugsėjo 4 d. Rumboldas, atsiklausdamas lenkų užsienių reikalų ministro Sapiegos apie lenkų projektuojamas naujas taikos sąlygas Rygos derybose su Sovietų Sąjunga, priminė Spa sutartį, Sapiega pareiškė nusistebėjimą, kad remiamasi sutartimi, kuri nustojusi galios, "nes nebuvo priimtas pagrindas, kuriuo ji rėmėsi". Taip sakydamas, Sapiega turėjo galvoje, "kad santarvininkai neišgalėjo sutrukdyti bolševikų invazijos į etnografinę Lenkiją. Jų pajėgos išbuvo "etnografinėje Lenkijoje virš mėnesio ir buvo lenkų išstumtos jų pačių pastangomis".[103]

Spa sutarties reikšmę ypatingai pabrėžia pokario Lenkijos istorikai. Tiek P. Losovskis, tiek ir M. Nowak-Kielbikowa lenkų vyriausybės sutikimą Vilniaus likimą pavesti spręsti Antantei laiko "labai esminiu momentu", veikusiu vėlesnę lietuvių-lenkų konflikto eigą.[104]

Diplomatinis Lenkijos pralaimėjimas Spa ir po to sekusi liepos 12 d. Sovietų Rusijos-Lietuvos taikos sutartis, pripažinusi Vilnių ir jo sritį Lietuvai, buvo galutinai užkirtusi Lenkijai kelią diplomatiniu būdu laimėti Vilnių. Užtat, po Vyslos pergalės atgavęs pirmykštį autoritetą, Lenkijos valstybės viršininkas J. Pilsudskis, kilme žemaitis, tikrai žemaitišku užsispyrimu pasiryžęs žūt būt Lenkijai laimėti Vilnių, buvo priverstas nebepaisyti nei Spa įsipareigojimų, nei Antantės valios ir griebtis vėl savo tradicinės, įvykusių faktų, politikos.

IV

LIETUVOS KARIUOMENĖS ŽYGIAVIMAS Į MASKVOS SUTARTIMI LIETUVAI PRIPAŽINTĄ TERITORIJĄ

1920 m. liepos 12 d. taikos sutartis su Sovietų Rusija. Liepos 12 d., t.y. po dviejų dienų nuo Spa sutarties pasirašymo, Lietuvos delegacija Maskvoje pasirašė taikos sutartį su Sovietų Rusijos įgaliotiniais. Nors šios abi sutartys beveik sutampa laiko atžvilgiu ir turi net šį tą bendro savo teritoriniais nuostatais, tačiau šių sutarčių kilmė yra visai skirtinga. Spa sutartis atsirado nepareinamai nuo Lietuvos iniciatyvos ir jai nedalyvaujant,[105] o liepos 12 d. sutartis buvo Lietuvos ir Sovietų Rusijos savitarpio santykių išdava.

Neradusi pakankamai sau pritarimo ir karu nepajėgusi užvaldyti trijų Pabaltijo valstybių, Sovietų Rusija nuo 1919 m. rugpiūčio 11 d. ėmė siūlyti Pabaltijo valstybėms taikos derybas. Pirmieji siūlymu pasinaudojo estai ir jie 1920 m. vasario 2 d. Tartu mieste sudarė su Sovietų Rusija taikos sutartį. Lietuviai tik 1920 m. gegužės mėnesį tepradėjo vesti taikos derybas su bolševikine Rusija ir liepos 12 d. Maskvoje pasirašė sutartį. Lietuvos delegacija, daugiausia Petro Klimo ir Simano Rozenbaumo pastangomis, išsiderėjo tokias sienas, kurios atitiko to meto lietuvių etnografinės Lietuvos siekius.[106] Maskvos sutartimi Sovietų Rusija atsisakė nuo visų Rusijos suvereninių teisių į Lietuvą ir pripažino Lietuvai Vilnių, Vilniaus guberniją, išskyrus Dysnos ir Vileikos apskritis, ir Gardiną. Ši sutartis sudarė Lietuvos ir Sovietų Rusijos vėlesnę santykių bazę. Ji buvo Sovietų Rusijos nekartą pripažįstama galiojančia ligi 1940 m.[107]

Sutartyje buvo daug Lietuvai naudingų straipsnių, tačiau ne visus juos Sovietų Rusija įvykdė. Iš įvykdytų straipsnių, šalia Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo ir sienų nustatymo, svarbiausias yra trijų milijonų aukso rublių išmokėjimas.

Negrąžinti buvo sutartimi pripažintieji archyvai, knygynai, dokumentai, neleista iššikirsti 100,000 dešimtinių miško.[108]

Nors baltieji rusai Pabaltijo tautoms teketino duoti tik aprėžtas autonomijas, tačiau Sovietų Rusija, paveldėjusi iš carinės Rusijos inperialistines tradicijas, sudarydama su Pabaltijo valstybėmis taikos sutartis, ne tik pripažino joms visišką nepriklausomybę, bet netgi per daug nesipriešino ir dėl jų teteritorinių reikalavimų. Lietuvos atveju ši Sovietų Rusijos "gera valia" pirmu žvilgsniu atrodo dar nesuprantamesnė, nes Maskvos sutartis buvo pasirašyta kaip tik tuo metu, kai Raudonoji armija pergalingai žygiavo į Lenkiją. Juk 1939-40 m. Sovietų Rusija ne tik "apkarpė" Lietuvos teritoriją, bet ir visą Lietuvą prijungė prie sovietinės Rusijos.

Šį tariamąjį bolševikų politikos prieštaringumą paaiškino jau pats Leninas, įsakmiai pabrėždamas, kad sudaromosios sutartys esančios provizoriškos. Visų tokių sutarčių tikslas buvo "vesti tautas link būsimos vieningos internacionalinės sovietinės respublikos".[109] 1920 m. sausio 24 d., prieš pat sutarties su estais pasirašymą, spaudos korespondentui apie tos taikos sąlygas Leninas pareiškė: "... mes esame padarę daug nuolaidų, svarbiausia jų yra perleidimas estams ginčijamos srities, kurios gyventojai rusai ir estai yra susimaišę. Bet mes nenorime dėl gabelėlio žemės lieti darbininkų ir raudonarmiečių kraujo, juo labiau, kad šitas (žemės) atidavimas ne amžiams yra daromas ..."[110]

Be šios bendros sutarčių darymo priežasties, su Lietuva tartis Sovietų Rusiją vertė ir jos karas su Lenkija. Nors tada bolševikai ir vijo bėgančią lenkų kariuomenę, tačiau galutinė pergalė dar neatrodė visai garantuota. Bolševikams rūpėjo apsaugoti savo dešinįjį sparną, ir jie bandė versti lietuvius kariauti su lenkais. Anot Maskvos, lietuviai turėję pasirinkti vieną iš dviejų: arba tapti Sovietų Rusijos sąjungininkais, arba pasiduoti lenkų imperializmui. Lietuviai apsisprendė būti neutralūs.[111]

Vis dėlto, bent formaliai, Lietuvos neutralumą šiek tiek ribojo prie sutarties antrojo straipsnio pridėtoji slapta klauzulė. Ji skelbė, kad, kol tebėra būtinas reikalas dėl Lenkų-Sovietų karo, Lietuvos vyriausybė nėra priešinga tam, kad raudonosios armijos daliniai laikinai pabūtų, liepos 12 d. sutartimi nužymėtoje, Lietuvos teritorijoje.[112]

Tiek Spa, tiek ir Maskvos sutartis panaikino virš metų trukusią Lietuvos teritorijos valdymo padėtį. Spa sutartis buvo kompromisinė: ji patvirtino 1919 m. gruodžio 8 d. liniją, Vil-

1919 m. savanorių būrelis

niaus kraštą ir Gardiną palikdama, tiesa, Lietuvos pusėje, tačiau Suvalkų trikampį jau priskirdama Lenkijai. Nors liepos 12 d. sutarties II straipsnio 1 pastaboje nusakoma, kad Lietuvos siena su Lenkija bus nustatyta susitarus su šia valstybe, vis dėlto pagal tą sutartį Suvalkijos pietuose išvestoji siena užima net apie du trečdalius tarpo nuo Nemuno iki Vokietijos, tad ir žymiai šiauriau nuo jos einanti 1919 m. gruodžio 8 d., po Spa sutarties Curzono vardu pavadintoji, linija Suvalkijoje nustojo galios ar bent jau tapo labai ir labai problematiška.[113] Užtat Maskvos sutartis, dėl teritorijos dešinėje Nemuno pusėje dar ir Spa sutarties paremta, sutvirtino tarptautinę Lietuvos padėtį ir padrąsino lietuvius užiminėti, bolševikų spaudžiamų lenkų apleidžiamą, Lietuvos teritoriją ne tik ligi Antantės anksčiau nustatytų demarkacijos linijų, bet ir už jų.

Lietuviai žengia į lenkų apleidžiamą teritoriją. Liepos 3 d. pradėjusi ofenzyvą, Tuchačevskio armija šiaurėje staigiai nubloškė lenkų 1 armijos dalinius nuo Autos upės. Šiaurės vakarinėje Tuchačevskio fronto dalyje buvo sutelktas Gaj-Chano vadovaujamas, iš 10 ir 15 kavalerijos divizijos susidedąs, III kavalerijos korpas ir 55 divizijos 164 šaulių brigada. Gajo uždavinys buvo giliai apeiti lenkų kariuomenės kairįjį sparną Vilniaus kryptimi. Jo kavalerija tuojau sumušė papulkininkio

Savickio grupę ir kelią į Vilnių padarė laisvą. Per pirmąsias keturias ofenzyvos dienas kavalerijos korpas nužygiavo 170 km Vengdamos apsupimo, lenkų divizijos skubiai traukėsi.

Į vakarus nuo 1 armijos, net ligi Prūsijos einančioje, apie 450 km ilgio lietuvių-lenkų demarkacinėje linijoje, stovėjo gen. Boruščako vadovaujama 2 lietuvių-gudų divizija. Liepos 5 d., vyriausiajai vadovybei įsakius, šios divizijos daliniai pradėta nuiminėti nuo demarkacinės linijos ir telkti į Švenčionis Vilniaus gynimo rezervui sudaryti. Pirmu tarpsniu buvo atitraukiama į Focho liniją (12 km atstu nuo geležinkelio linijos).

Lenkų pralaimėjimai fronte suteikė lietuviams viltį atgauti senąją sostinę Vilnių ir jo sritį, ypač kad Kaune buvo žinoma, jog derybos ėjo į sėkmingą pabaigą. Liepos 12 d. Lietuvos armijos vadas gen. ltn. Nastopka išleido specialų įsakymą, kuriame buvo pasakyta, jog atėjo laikas grąžinti Lietuvai jos sostinę Vilnių. Buvo įsakoma pirmiausia užimti teritoriją iki Focho linijos ir duodamas nurodymas Vilniaus grupės vadui įžengti į Vilnių prieš rusų dalinius. Įsakyme nurodoma, kad lenkų daliniai nesipriešins Lietuvos kariuomenei. Tik Marijampolės grupė turėjo stovėti vietoje ir akyliai stebėti lenkų laikyseną Suvalkijoje. Įsakyme numatyta, kad liepos 13 d. traukiniu iš Kauno į Vilnių važiuos Vilniaus komendantūra. Traukinio judėjimas turėjo būti derinamas su kariuomenės žygiavimo pažanga.[114]

Bolševikų spaudžiami, liepos mėn. pirmojoje pusėje lenkai pradėjo trumpinti savo frontą, ir demarkacinė linija veikiai pajudėjo nuo Daugpilio iki Vievio. Liepos 6 d. 4 val. lenkai pasitraukė iš Daugpilio miesto ir tvirtovės ir pradėjo trauktis nuo bolševikų ir Lietuvos teritorijoje. Liepos 7 d. įsakyta mūsų kariuomenei, susitikus su bolševikais, skirti karininkus parlamentarus, vengiant kruvinų susirėmimų, ir užimti lenkų apleistas vietas tik lig linijos Laukesa - Temen - Toržek - Drūkšiai.

Pirmieji peržengė demarkacijos liniją, kairiajame Lietuvos kariuomenės sparne stovėję, 9 pėst. pulko daliniai. Jau liepos 7 d. jie užėmė geležinkelio liniją nuo Kalkūnų iki Smalvų ežero. Kalkūnų stotį užėmė latviai.

Liepos 9 d. mūsų kariuomenė užėmė Dūkšto, Tauragnų, Kuktiškių, Skudutiškio ir Aluntos miestelius. Žagarinės-Dūkšto rajone mūsiškiai paėmė į nelaisvę 7 lenkus su kulkosvaidžiu. Dūkšto stotį užėmė bolševikai. Į Daugpilį buvo pasiųsta delegacija tartis su latviais dėl neutralės zonos tarp lietuvių ir latvių kariuomenės.

Liepos 10 d. mūsų kariuomenė užėmė Šašuolių dvarą, Širvintas, Musninkus, Kazitiškį.

Liepos 11 d. buvo pareikalauta, kad lenkai atsitrauktų iš Vievio iki Focho nustatytosios demarkacinės linijos. Mūsų kariuomenė užėmė Kernavę, Molėtus, Anturkę (Inturkę), Dubingius, Giedraičius, Paberžę. Šiaurės bare mūsų kariuomenė pasistūmėjo iki Laukesos miestelio.

Liepos 13 d. Lietuvos kariuomenė užėmė tolesnį geležinkelio tarpą su Ignalinos stotimi ir Kaltinėnus, Maišiagalą, Pabradę. 16:30 val. buvo išleistas iš Vievio pirmas ešelonas Lentvario link, 17 val. — antras, bet pakeliui buvo lenkų užpultas ir priverstas kautis su lenkais. Maišiagalos rajone mūsiškiai nuginklavo atsilikusią lenkų brigadą.

Liepos 15 d. mūsiškiai užėmė Rykantus ir Lentvarį. Į Lentvarį įėjo ir bolševikų raitininkai. Mūsų kariuomenės dalys įėjo į Vilnių. Liepos 16 d. Lietuvos kariuomenė užėmė Merkinę, Varėną ir Marcinkonių stotį.[115]

Kazimieriškių kautynės. Siekdama, kad mūsų kariuomenė įžengtų į Vilnių anksčiau už bolševikus, kariuomenės vadovybė įsakė Vilniaus link liepos 13 d. vakare siųsti traukiniu du kariuomenės ešelonus. Pirmuoju ešelonu turėjo vykti tik ką sudarytoji Vilniaus komendantūra ir šarvuočiai, antruoju — 5 pėst. pulko daliniai. Vilniaus karo komendantu buvo paskirtas kpt. Kurkauskas, jo padėjėju teisininkas Petronaitis, kuopos vadu E. Berentas. Komendantūros sudarymo pobūdį ir išvykimo laiką tiksliai nusako šis kpt. Kurkausko pasirašytas tekstas:

Vilniaus m. ir apskr.
karo komendantas
Liepos 13 d. 1920 m.
N 2793

(Kaune) Vilniaus štampas — Leitenantui Jurgelevičiui

Šiuo įsakau Tamstai tuojau paimti iš Kauno miesto ir apskr. komendantūros: 1. Mokomąją komandą, 2. Komandą karo milicijos ir 3. Komandą nerikiuotės kareivių, visus naujai apmundiruotus ir apšarvuotus.

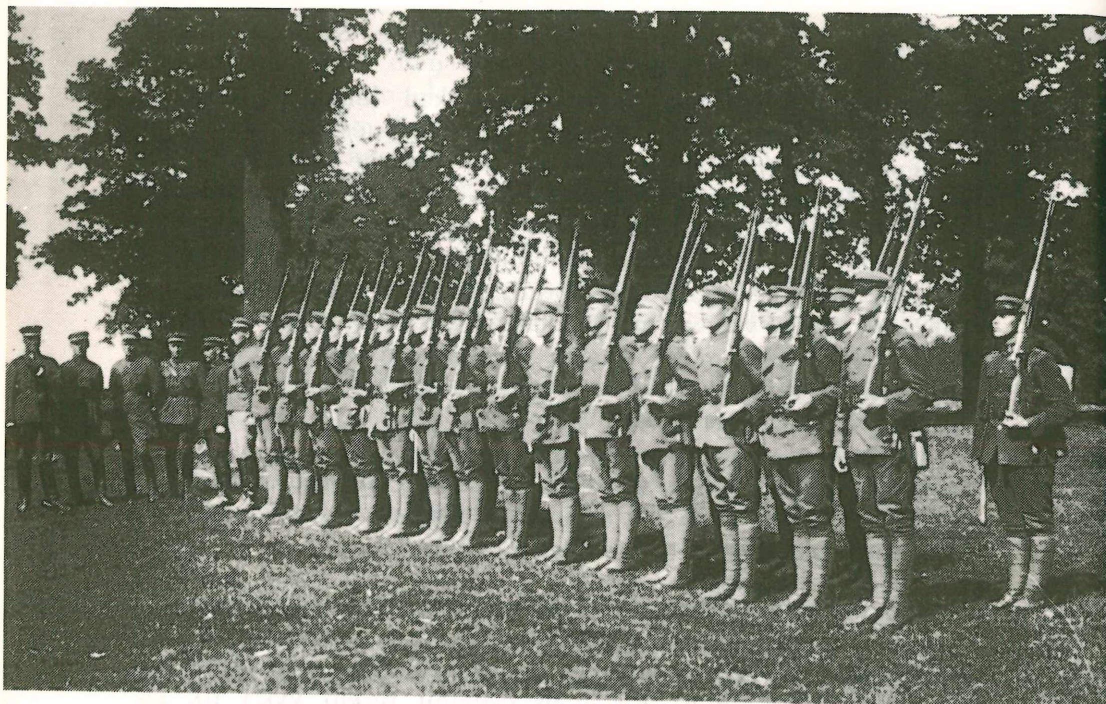
Maistą ir likusius komplektus apmundiravimo priims kapit. Raščius.

19 val. šią dieną būti ant stoties išvažiavimui geležinkeliu.

Atėjus išrikiuoti prieš stotį apžiūrėjimui.

Pamatas: Įsak. Liet. Kariuomenei N 381.[116]

Tą pačią liepos 13 d. ir šarvuočių būrys gavo generalinio štabo viršininko įsakymą išsiųsti 3 šarvuočius Vilniaus

Karo mokyklos I laidos grupė rikiuotės užsiėmimuose

link. Tą dieną vakare geležinkeliu į Vievį išvyko ltn. Asevičius su šarvuočiu "Šarūnas", ltn. Jakulis su "Aru" ir ltn. Tuskenis su "Perkūnu". Būriui vadovavo kpt. Musteikis.[117]

Kitą dieną, liepos 14 d., pavakariop ešelonas su šarvuočiais ir Vilniaus komendantūra atvyko į Vievio stotį. Ten, lenkų pusėje, buvo pertvarkyta traukinio sudėtis: šarvuočių vagonai buvo pastatyti traukinio priešakyje. Traukinys iš stoties išvažiavo 16:30 val. (už pusvalandžio iš Vievio ta pačia kryptimi išvyko ir kitas ešelonas — 5 pėst. pulkas.[118] Buvo važiuojama prisilaikant visų atsargumo taisyklių.

Važiuojant netrukus pasigirdo šautuvų šūviai. Iš žiemių rytų pusės, tarp Kazimieriškių kaimo ir Joteliūnų dvaro, buvo pastebėta lenkų grandinė, kuri, išbėgusi iš miško, artinosi prie traukinio. Kai tarp šarvuočių ir grandinės tebuvo apie 900 metrų, šarvuočių kulkosvaidžiai paleido smarkią ugnį. Lenkai sugulė, bet, staiga pakilę, subėgo atgal į mišką. Iš ten atskiri šauliai pradėjo perbėginėti į artimuosius griovius, apaugusius tankiais krūmais. Kai čia lenkai susitiko su mūsų pėsti-

ninkais, šarvuočiams pasidarė labai sunku šaudyti, nes buvo pavojus kliudyti savus pėstininkus. Šarvuočiai pradėjo apšaudyti tik pirmosioms grandinėms padėti slinkusias lenkų grupes. Kovojančios pusės taip susimaišė, jog nebegalima buvo beatskirti, kur buvo lenkai ir kur mūsiškiai. Šarvuočiams nebuvo kelių manevruoti, tad ir nebuvo tikslu juos nukrauti nuo platformų. Slapstydamiesi prie pat ešelono esančiuose javuose ir naudodamiesi išilgai geležinkelio linijos augusiomis eglaičių tvoromis, lenkai keletą kartų bandė artintis prie šarvuočių, tačiau kulkosvaidžių ugnimi buvo nuvejami atgal.

Kautynės truko apie 4 valandas, ir visos lenkų pastangos apsupti ešeloną sugniužo. Tatai buvo pirmos kautynės, kuriose pirmą kartą prieš lenkų kariuomenę buvo pavartoti mūsų šarvuočiai. Lietuvių duomenimis, "lenkai turėjo virš 100 užmuštų ir apie 200 sužeistų, jų tarpe 6 karininkus".[119] Lenkų duomenimis, lenkai netekę "gurguolių dalies, 1 karininko ir 13 eilinių užmuštų, 27 sužeistų ir 11 eilinių, paimtų į lietuvių nelaisvę".[120]

Tarp Kazimieriškių ir Joteliūnų pasislėpęs lenkų batalionas užpuolė ne tik traukiniu važiavusią, bet ir pėsčiomis žygiavusią mūsų kariuomenę. 8 pėst. Kauno Kunigaikščio Vaidoto pulko adjutantas vyr. ltn. Namikas šitaip aprašo, kaip žygiavo tas pulkas į Vilnių ir kaip to pulko 4 kuopa buvo priversta įsivelti į kautynes.[121]

"Kautynes prie Rykantų (Kazimieriškių kautynės dažnai vadinamos artimesnių stočių vardais, kaip Vievio, Lazdėnų, Rykantų, A.R.) stebėjau ir vėliau mačiau tų kautynių aukas . . . 1920 m. liepos mėn. (dienos nebepamenu) 8 p. Kunigaikščio Vaidoto pulkas gavo įsakymą žygiuoti į Vilnių, o iš Vilniaus — į Ašmeną ir pasiekti nustatytą sutartyje su Sovietų Sąjunga sieną, ją užimti ir saugoti. Duotame įsakyme kaimynai, t.y. kas mum bus iš dešinės bei kairės, nebuvo nurodyta.

Tuomet 8 p. stovėjo: pulko štabas ir III batalionas Kaišiadoryse ir artimiausiuose kaimuose; II batalionas — Žiežmariuose, o I batalionas — Žasliuose.

Pagal duotą įsakymą pulko vadas mjr. Čaplikas įsakė II batalionui žygiuoti Vievis - Lentvaris - Vilnius kryptimi, I batalionui — Žasliai - Rykantai - Novosiolkai - Vilnius, o III batalionas liko rezerve ir žygiavo iš paskos. Štabas vyko vieškeliu Kaišiadorys - Žiežmariai - Vievis - Lentvaris - Vilnius.

Prie pulko buvo priskirtas gusarų eskadronas, su kuriuo vyko gusarų pulko vadas plk. Litvinas. 8 p. vadas ir plk. Litvinas važiavo, o jų priekyje jojo būrys gusarų ir aš — pulko adjutantas. Pražygiavus Vievio miestelį ir įjojus į iškaseną per plokštikalnio pakili-

mą, staiga vieno gusaro žirgas išvirto. Gusaras spėjo nušokti. Akimirkoj visi sujudome. Paaiškėjo, kad žirgas nušautas. Stebėtina! Niekas negirdėjom nei šaudant, nei kulkas zvimbiant. Matomai paklydus kulka pataikė į žirgą.

Tuojau pulko vadas, plk. Litvinas ir aš užlipome į plokštikalnį ir čia išgirdome šaudymą ir pamatėme pačias kautynes. Mums bestovint ir stebint vykstančias kautynes, privažiavo prie mūsų automobilis ir sustojo. Vienas iš važiavusių painformavo, kad esą Anglijos ir Prancūzijos atstovai vykstą iš Vilniaus į Kauną. Prašė jis paaiškinti, kas čia kaunasi ir su kuo?

Kadangi ir mums patiems dar nebuvo aišku, su kuo čia kautynės vyksta, pulko vadas pasišaukė čia pat esantį rezerve su būriu ltn. Burokevičių ir įsakė nuvykti pas kuopos vadą sužinoti, su kuo kaunasi, ir tuojau pranešti mums.[122] Ltn. Burokevičius tuojau nuvyko, išaiškino ir pranešė, kad 4-tai kuopai bežygiuojant, staiga ji buvo apšaudyta. Kuopa pasipylė grandinėn, ir užvirė kova. Per kautynes paaiškėjo, kad besitraukiantieji nuo bolševikų lenkai užpuolė mūsų bežygiuojančią kuopą. Visa tai buvo perduota Anglijos atstovui.

Atstovai nuvažiavo. Mes aiškinomės toliau. Paėjėję kiek į šiaurę nuo vieškelio, priėjome geležinkelį. Čia stovėjo ešelonas, kuriuo, berods, vyko šarvuočių būrys.[123] Tai buvo ties 151 aukštuma. Į šiaurės rytus nuo aukštumos matėsi miškai. Šitame miške buvo pasislėpęs lenkų batalionas, kuris ir užpuolė bevykstančius mūsų dalinius į Vilnių.

Kur ešelonas stovėjo, buvo mažas geležinkelio tarnautojams namiukas, žemėlapyje pažymėtas mažu apskritimu. Prie namuko gulėjo eilėje nuogai išrengti devyni lavonai. Tai buvo šių kautynių aukos. Iš jų buvo 7 lietuviai ir du lenkai. Kautynės matomai buvo žiaurios, nes priešai buvo suėję į durtuvų kovą: vienas lenkas ir vienas lietuvis buvo durtuvais persivėrę per krūtinę. Lietuvių čia buvo daugiau nukautų, nes jie buvo netikėtai iš pasalų užpulti. Be to, dalis jų buvo nukauti bešokant iš vagono. Ar visi nukautieji lietuviai buvo šarvuočių, ar buvo ir komendantūros kuopos, tvirtinti negaliu. Kai mes atvykome į įvykio vietą, ten buvusieji ir man nepažįstami kariai kalbėjo, kad žuvusių dalis buvę Vilniaus komendantūros kariai.

8 pulko kuopai įsivėlus į kovą (kaip jau minėjau, patys lenkai ją išprovokavo), lenkai pradėjo skubiai trauktis. Kautynėse 4-ta kuopa paėmė lenkų virtuvę. Vėliau tuos pačius lenkus radome besiilsinčius miškelyje netoli Lentvario. Buvo tik vieni eiliniai, ir jie pasakojo, kad juos užpuolusi bolševikų kavalerija, suėmusi visus karininkus ir kitus turinčius laipsnius karius ir vietoje juos sušaudę".[124]

Karinė lietuvių literatūra paprastai nepraleidžia progos užsiminti apie Kazimieriškių kautynes, kaltindama lenkus, kad jie žodžiais užleido Vilnių lietuviams, o veiksmais juos iš pasalų užpuolė ir tuo sukliudė jiems anksčiau už bolševikus įžengti

į Vilnių. Lenkų literatūra, priešingai, šias kautynes minėti vengia. Retą išimtį tesudaro P. Losovskis, juk vis dėlto, kad ir nevisai tiksliai, jas paminėjęs.[125] Gi plk. J. Smolenskis, remdamasis 76 lenkų pėst. pulko karinės istorijos apybraiža, davė tiek iškreiptą tų kautynių vaizdą, jog jas sunku net beatpažinti.[126] Anot jo, "liepos 12 d. apie 22:30 val. 1 lietuvių divizijos daliniai atakavo Lydos pulko I batalioną prie Vievio (į šiaurės vakarus nuo Vilniaus). Tas batalionas liepos 13 d. turėjo prasiveržti Joteliūnų apylinkėje, nustodamas dalies gurguolių (čia išskaičiuojami jau minėti lenkų nuostoliai)". Šios kautynės čia paimtos net pavyzdžiu, įrodančiu, kad lietuviai nesilaiko neutralumo.

Kiek kuri pusė turi tiesos, bus aiškiau matyti iš tolesnio skirsnio.

Pavėluotas lietuvių įžengimas į Vilnių. Gajo vadovaujamam trečiam bolševikų korpui pradėjus žaibišku greičiu veržtis pirmyn, jau liepos 6 d. karinė lenkų vadovybė susirūpino Vilniaus likimo klausimu. Tą dieną 19:00 val. kpt. Koscialkovskis, vyriausios vadovybės II skyriaus viršininkas Vilniuje, telegrafiškai klausė vyriausios vadovybės II skyriaus poručniko Smigielskio, ar vyriausioji vadovybė "turi beatodairišką tendenciją ginti Vilnių" ir "ar Vilniaus atidavimo atveju atiduosime jį lietuviams . . ."[127]

Į šį paklausimą vyriausioji vadovybė atsakė: "Vyriausias vadas paveda: Vilniuje bus laikomasi iš paskutiniųjų . . . Galiausiai Vilnius bus atiduotas lietuviams . . ."[128] Lenkų šiaurės vakarų fronto vadas gen. Šeptickis negalėjo suprasti tikrosios šio prieštaringo, keletą kartų ir vėliau vyriausios vadovybės kartoto įsakymo. Pagaliau fronto vadą visai dezorientavo liepos 11 d. 18 val. gauta einančio vyriausiojo štabo viršininko pareigas gen. Hallerio instrukcija.[129] Toje instrukcijoje nurodoma, kad

> "Vilniaus rajone kariuomenę reikia taip sugrupuoti, jog, jei kartais lietuviai siektų užimti Vilnių, bolševikams nesudarant jam rimtos grėsmės, negalint šio antpuolio atlaikyti, galima būtų atitraukti mūsų kariuomenę iš šio rajono į bendrą liniją nuo 4-sios ir 1-sios armijos sandūros iki Varėnos. Tuo atveju, reikėtų įtekti oficialų ir iškilmingą protestą prieš tai, kad lietuviai neteisėtai užėmė Vilnių, pabrėžiant, kad lietuviai, stodami prieš mus mūsų užnugaryje, padeda bolševikams jų operacijose".

Gavęs šią instrukciją, gen. Šeptickis jau po dviejų valandų išsiuntė gen. Halleriui raportą nr. 510/III, kuriame jis pareiškia, kad

"juk gindami Vilnių iš paskutiniųjų, negalime jo nei savanoriškai apleisti, nei, žinoma, laiku pranešti lietuviams, kad esame pasiruošę jiems atiduoti, kaip to reikalauja šio mėnesio 7 d. instrukcija... Dėl milžiniškumo karinės, ir ypač politinės, atsakomybės, kurią įsakymas nr. 7369/III uždeda fronto vadovybei, prašau šiuo atžvilgiu tikslaus, bet kurias abejones pašalinančio įsakymo, pasirašyto vyriausiojo vado ir valstybės viršininko. Jeigu bus padarytas sprendimas savanoriškai atiduoti Vilnių lietuviams, labai prašau, kad šis aktas, kaip nepaprastai politinis, būtų atliktas vyriausybės".[130]

Liepos 12 d. Pilsudskis išsiuntė gen. Šeptickiui šį įsakymą[131]:

"Į Fronto vadovybės Nr. 510/III: Kartoju savo įsakymą *ginti Vilnių nuo bolševikų ir lietuvių* (mano pabraukta, A.R.). Jei kartais lietuviai pultų mūsų sparną, visada bus galima atitraukti armiją Lydos kryptimi. Tada būtinai protestuoti. Pažadas lietuviams įspėti juos apie eventualų planingą Vilniaus apleidimą *teturi tikslą vien tik juos nuraminti*... (mano pabraukta, A.R.). Pilsudskis, Vyriausias Vadas".

Kitą dieną, liepos 13, Belvederyje per Valstybės Gynimo Tarybos posėdį, kuriam pirmininkavo Pilsudskis, Grabskis darė pranešimą apie Spa konferenciją ir buvo svarstoma karinė bei politinė Vilniaus padėtis. Tame posėdyje vyriausio štabo viršininkas gen. Halleris pareiškė: "Šiaurėje padėtis kritiška... 1 armija Vilniaus neišlaikys, nes strategiškai sunku išlaikyti. Stovime prie Vilniaus kaip prie politinio taško".[132] Tad karinei vadovybei buvo jau visai aišku, kad Vilniaus lenkai nebeišlaikys. Beliko svarstyti, kam geriau Vilnių užleisti — lietuviams ar bolševikams. Pilsudskis, vertindamas padėtį, kalbėjo: "Blogiausia yra Vilnius. Jei lietuviams atiduosime, tai bus labai sunku. Jeigu aš būčiau Vilnius, pasirinkčiau lietuvius..."[133]

Kaip matyti, Pilsudskis, nors ir pripažino, kad patiems vilniečiams būtų geriau pasirinkti lietuvius, tačiau Vilniaus atidavimą lietuviams politiškai laikė labiausiai nepageidajamu atveju. Vis dėlto Valstybės Gynimo Taryba, nerasdama geresnės išeities, nutarė Vilnių pavesti lietuviams. Pasirašius Spa sutarties įsipareigojimus, kitokio nutarimo vargu ar bebuvo galima laukti, ypač kad fronto padėtis pasidarė nepaprastai kritiška ir Antantės parama buvo būtinai reikalinga.

Liepos 14 d. 6 val. ryto iš Belvederio buvo pasiųsta tokio turinio telegrama:

"Šiaurės rytų fronto vadovybė. Prašau tuojau įteikti gen. Šeptickiui. Remdamasis Valstybės Gynimo Tarybos nutarimu, įsakau: Vilnius reikia atiduoti lietuviam... Pilsudskis, Vyriausias Vadas".[134] Telegrafistas prie telegramos priklijavo juostelę su užrašu: "šis įsakymas

buvo telefonu perduotas į Vilnių Lydos pėst. pulko vadovybei" (plk. Hupertas).[135]

Kaip gen. Borščako grupės štabo viršininkas gen. št. kpt. Mitschke savo duotame parodyme tvirtina, šis įsakymas pasiekė Vilnių liepos 14 d. švintant. Būdamas tuo metu Vilniaus geležinkelio stotyje, gen. Boruščakas, gavęs įsakymą, išsiuntė karinį-politinį įgaliotinį gen. št. plk. Rylskį automobiliu į Kauną susitarti tuo reikalu su lietuviais.[136]

Plk. Rylskis, liepos 14 d. apie 11 val. nuvykęs automobiliu į Kauną, pranešęs krašto apsaugos ministrui ir kariuomenės vadui plk. Žukui, kad "ponas maršalas atiduoda Vilnių broliams lietuviams". Plk. Žukas tuomet jau žinojęs, kad Vilnių jau buvo užėmę bolševikai, tad tik ironiškai paklausęs, ar Vilnius ir vėl lenkų rankose.[137]

Apie 11 val. Lydos pulko vadas plk. Hupertas pranešinėjo telefonu 1 armijos štabo viršininkui, kad Vilniuje nesą nieko iš lietuvių, su kuo galima būtų derėtis.[138] Vis dėlto, kaip rašo M. Biržiška,[139] lenkų kariuomenės vadas Vilniuje plk. Hupertas nusiuntęs legionininkę į lietuvių komitetą prašyti, kad du to komiteto nariai atvyktų pas jį. Nuvykęs, legionininkės lydimas, Laikinojo lietuvių komiteto sekretorius Ignas Jonynas iš plk. Huperto išgirdęs tą patį nelauktą pareiškimą kaip ir plk. Žukas: "Iš Varšuvos gavau įsakymą — atiduoti Vilnių lietuviams". Tačiau plk. Hupertas nebespėjo nei raštu patvirtinti savo patvarkymo, nei duoti žadėto automobilio Jonynui, kad tasai susisiektų su Kaunu ar artimiausia Lietuvos kariuomenės dalimi, nes įbėgusi į komendantūrą legionininkė pranešė, kad raudonarmiečiai jau Vilniuje.

Ir lietuvių diplomatija darė žygių atgauti iš lenkų Vilnių. Liepos 8 d. Lietuvos užsienių reikalų ministras Purickis kreipėsi į britų įgaliotinį Pabaltijo valstybėms S. Tallentsą, prašydamas jo padėti lietuviams užimti Vilnių. Sekančią dieną Tallentsas Vilniuje kalbėjo su lenkų užsienių reikalų ministerijos atstovu Kamienieckiu, neseniai Kaune nesėkmingai bandžiusiu lietuvius įtikinti padėti lenkams, ir — su specialius Pilsudskio įgaliojimus turėjusiu, plk. Rylskiu. Rylskis tuojau pareiškė, kad lenkų požiūriu *būtų geriau turėti Vilniuje bolševikus, negu lietuvius,* nes tada lenkams būtų žymiai lengviau kontratakuoti.[140]

Kaip matyti iš čia pateiktos Vilniaus perleidimo lietuviams klausimo apžvalgos, Lenkijos vyriausias kariuomenės vadas ir valstybės viršininkas pirmasis Lenkijos maršalas Juozapas Pil-

sudskis buvo nuomonės, kad lenkų interesai reikalauja Vilnių perleisti ne lietuviams, bet bolševikams. Tatai aiškiai rodo liepos 12 d. Pilsudskio įsakymas gen. Šeptickiui, kuriame tvirtinama, kad pažadas įspėti lietuvius apie planingą Vilniaus apleidimą tėra skirtas tik lietuviams nuraminti. Panašią nuomonę, tik kiek miglotai, Pilsudskis yra pareiškęs ir liepos 13 d. Valstybės Gynimo Tarybos posėdyje. Aiškių aiškiausiai betgi vyriausios Lenkijos karinės vadovybės pažiūrą į Vilniaus perleidimą lietuviams yra pareiškęs liepos 10 d. pokalbyje su Tallentsu Rylskis. Tačiau dvi priežastys vertė Pilsudskį dėtis norinčiu atiduoti Vilnių lietuviams. Viena — "lietuviams nuraminti", jiems įsiteikti, reikėjo apsimesti norinčiu Vilnių užleisti veikiau jiems, negu bolševikams. Antra priežastis — Antantės akyse neatrodyti laužančiu Spa sutartį. Tikrajam nusistatymui nuslėpti ir buvo davinėjami tokie dviprasmiški vyriausios vadovybės įsakymai — kovoti ginant Vilnių iš paskutiniųjų ir užleisti jį lietuviams.

Ši dvilypė Vilniaus atidavimo lietuviams linija buvo nuosekliai vykdoma iki galo, netgi ir tada, kai bolševikai buvo jau įsiveržę į Vilnių. Iš vienos pusės — Valstybės Gynimo Taryba nutaria Vilnių atiduoti lietuviams, be to, nors ir pavėluotai, vis dėlto apie tą atidavimą informuojami ir lietuviai. Iš kitos vėl pusės — net ir tada, kai Vilnių jau buvo užėmę bolševikai, lenkai neatitraukė nuo lietuvių fronto vieno bataliono, užėmusio patį svarbiausią strateginį tašką, kur kertasi geležinkelis ir vieškelis — pačios svarbiausios tarp Kauno ir Vilniaus susisiekimo arterijos. Ir tatai buvo Lydos pulko batalionas, t.y. to pulko, kurio vadas liepos 14 d. 6 val. ryto perėmė įsakymą užleisti Vilnių lietuviams ir kuriam lengviausia buvo tuojau įsakyti atitraukti tą batalioną nuo lietuvių fronto. Tasai batalionas, pasislėpęs miške tarp Kazimieriškių ir Joteliūnų, liepos 14 d. į pavakarę iš pasalų užpuolė, jau turėjusiu būti laisvu keliu į Lietuvos sostinę vykusią, lietuvių kariuomenę ir tuo sutrukdė jai žygiuoti į Vilnių bent tą pačią dieną, kurią ten įėjo be kovos ir bolševikai.[141]

Pirmieji lietuvių kariuomenės daliniai teįžengė į Vilnių tik liepos 15 d., visą parą vėliau už bolševikus. Pirmas į Vilnių įžygiavęs pėstininkų dalinys buvo 7 pėst. Žemaičių Kunigaikščio Butegeidžio, pulko ltn. Černiaus vadovaujama, 7 kuopa.[142]

Dar liepos 10 d. 7 pėst. pulkas, gavęs divizijos vado įsakymą pasiruošti užiminėti atsitraukiančių lenkų paliekamas vietoves, tą pačią dieną apie 13 val. pradėjo slinkti pirmyn.[143]

Karo mokyklos II laidos kariūnai grįžta iš pratimų 1919 m. (Nuotr. gauta iš kpt. Petro Jurgėlos)

Žygiuoti buvo įsakyta Svierių ir Naročiaus kryptimi, kairėje turint Molėtus, Lakajų ežerą, dešinėje — Musninkus, Maišiagalą, Nemenčinę, Bistryčią. II batalionas, vadovaujamas kpt. Kerbelio, kaip avangardas ėjo kryptimi Musninkai - Širvintos - Giedraičiai. Ta pat kryptimi išžygiavo ir pulkas. Kadangi žygiuojant pulko baras pasidarė labai platus, tai tą barą užėmęs II batalionas buvo papildytas dar ir 7 kuopa. Liepos 13 d. 11 val. pulko vadas plk. ltn. Adomkavičius įsakė 7 kuopos vadui vykti į Paberžę ir pakeisti 4 kuopą. Prie 4 kuopos buvusieji 5 husarai įsakyta palikti prie kuopos.

Vakare pulkas buvo taip išsidėstęs: pulko štabas Giedraičiuose, ten pat I batalionas, 8, 9 ir mokomoji kuopa, viena art. baterija Martiniškių dvare, 4, 5, 6 ir 7 kuopa bare.

Liepos 14 d. 14 val. pulkas vėl pradėjo slinkti pirmyn. Tą dieną apie 12-13 val. 7 kuopos vadas gavo tokį pulko vado įsakymą:

"Sulig gautų žinių lenkai visu frontu traukiasi atgal. Jums su kuopa tuojaus vykti Nemenszyn link . . . Užėmus paskutinį punktą, apsaugoti tiltą per Viliją. Jeigu sutiktumėt lenkus, reikalauti, kad jie atsitrauktų, nes bolševikai jau jiems užpakalyje apie Vilnių. Su tuo pačiu raiteliu praneškit, kokias turit žinias apie lenkus. Štabas pulko šiąnakt pereis į Dubinką. Darykit tankesnius pranešimus. Žygiuokit su pilna apsauga ir žvalgyba. Susitikę su bolševikais, venkit nesusipratimų ir laikykit ryšius. Pulk. leit. Adomkavičius".

Nors pulko vado įsakyme 7 kuopai kryptis buvo nurodyta Nemenčinė, tačiau ta kuopa žygiavo, kaip matyti iš paties kuopos vado straipsnio, kryptimi Pikeliškės - Raudondvaris - Riešė - Verkiai - Vilnius. Apie 22 val. kuopa atėjo į Raudondvarį. Apie 24 val. grįžo iš Giedraičių ryšio palaikyti siųstas raitininkas. Jis ten pulko štabo jau neberado ir nesužinojo, kur štabas išsikėlė. Siųstas į Dubingius raitininkas taip pat pulko štabo nerado. Tuo būdu ryšys su pulku nutrūko. Kuopa nakvojo Raudondvaryje. Liepos 15 d. siųstieji raitininkai pulko irgi nerado. Iš bolševikų buvo patirta, kad lenkai visur traukiasi. Lietuviai buvę Dubingiuose, bet dabar išėję į Vilnių. Pasitaręs su ltn. Šidlausku ir su ltn. Babarskiu, su 4 husarais priskirtais prie 7 kuopos, ltn. Černius nusprendė žygiuoti į Vilnių, juoba kad ir iš anksčiau buvę žinoma, jog pulkas turės užimti Vilnių.

Liepos 15 d. apie 14 val. kuopa įžygiavo į Vilnių.[144] Kuopos vadui teko kreiptis į bolševikų užimto Vilniaus įgulos viršininką, kad leistų pasilikti Vilniuj, kol jis susiriš su savo dalimi ir gaus tolesnius įsakymus. Įgulos viršininkas nurodė kuopai kareivines prie Neries kranto Gedimino kalno papėdėje ir norėjo dar priversti kuopą eiti sargybas, tačiau kuopos vadas atsikalbėjo, aiškindamas, kad neturi savo viršininkų įsakymo.

Ltn. Černius gatvėje sutiko divizijos vadą plk. Ladigą su palyda ir priėjo prie jo su raportu. Divizijos viršininkas pasakė: "Tai labai gerai, kaip tik laiku".

Po keletos minučių plk. Ladiga vėl atėjo su tais pačiais palydovais ir su nemažu bolševikų viršininkų būriu. Ltn. Černius sukomandavo ir priėjo su raportu, plk. Ladiga pasisveikino su kuopa. Po to jis pasakė kalbą ir buvo sušukta "valio" ir sugiedotas Lietuvos himnas. Iš bolševikų tarpo išėjęs komisaras (gal pats Gaj-Chanas? A.R.) savo kalboje priminė Vilnių, kurį bolševikai išvalę nuo lenkų ir kurį atiduos lietuviams, kai tik jiems operaciniams reikalams nebebus reikalingas. Po kalbos bolševikai sugiedojo "Internacionalą". Vėl kalbėjo mūsų divizijos vadas, vėl himnas, ir vėl komisaro kalba ir "Internacionalas".

Toliau vesdamas savo kuopą, ltn. Černius susitiko vyr. ltn. Labučio vedamą mūsų husarų eskadroną. Iš džiaugsmo abudu pasibučiavo.[145]

Taip tad ltn. Černius, užuot vykdęs pulko vado įsakymą žygiuoti pietryčių kryptimi į Nemenčinę, veikiausiai per apsirikimą pasuko pietų kryptimi per Riešę ir Verkius tiesiai į

Vilnių ir tuo atliko svarbų uždavinį — užfiksavo Lietuvos kariuomenės įžengimą į Vilnių.

Tą pačią dieną ir veikiausiai beveik tuo pačiu laiku į Vilnių įjojo ir lietuvių kavalerijos daliniai.

Mūsų kavalerijos įžygiavimą į Vilnių šitaip aprašo kavalerijos kpt. Kraunaitis.

"Išaušus (tai buvo liepos 15 d. Rykantuose, A.R.) eskadronai vėl pradėjo žygiuoti Lentvaravo link, kur jau buvo sutikti bolševikai, kurie vakar užėmė Vilnių. Netoli Lentvaravo pulkas sutiko lenkų brigadą (iš tikrųjų Lydos pulko batalioną, A.R.), kuri taip nelemtai įsivėlė į kautynes su mūsų dalimis ties Rykantais. Kelios lenkų kuopos buvo nuginkluotos. Per Lentvaravą pulkas nužygiavo Vilniaus link, į kurį įėjo pasivėlavęs beveik visą parą. Sustojus pulkui Jurgio prospekte, apie jį susirinko daugybė žmonių, kurie dalino kareiviams papirosus ir kaišiojo arklius gėlėmis. Majorui Goštautui kas tai ant lėkštės padovanojo vainiką ir jub. 300 metų "doma Romanovych" rublį.

Pulkas sustojo Domininkonų kareivinėse. Bolševikų buvo pilnas miestas. Naktis praėjo ramiai, bet kitą dieną pasklido gandai, kad bolševikai nori husarus nuginkluoti . . . Kitą dieną plk. Litvinas įsakė eskadronams išeiti iš Vilniaus . . ."[146]

Tą pačią liepos 15 d., drauge su 1 divizijos vadu plk. Ladiga, į Vilnių atvyko ir Vilniaus komendantūra.[147] Veikiausiai jau liepos 16 d. į pavakarę į Vilnių įžengė, pvz., ir 8 pėst. pulkas.[148] Apie trumpalaikį 8 pėst. pulko stovėjimą Vilniuje taip rašo to pulko adjutantas vyr. ltn. Namikas:

"Atžygiavę Vilniun, išsirikiavome katedros aikštėje. Pulko vadas įsakė man vykti pas įgulos viršininką, 7 pulko vadą plk. Adomkavičių, ir pranešti, kad pulkas atvyko ir išsirikiavo katedros aikštėje. Nespėjus man atraportuoti, Adomkavičius davė įsakymą: "Tuojau paskirti vieną kuopą ir apsupti "Črezvyčaiką". Tikslas — priversti bolševikus paleisti visus suimtus civilius gyventojus ir miesto burmistrą, kurie bolševikų buvo suimti kaip įkaitai.

Kai "Črezvyčaika" buvo apsupta, įgulos viršininkas pareikalavo paleisti suimtuosius ir patiems bolševikams per 24 val. iš Vilniaus išvykti. Per 24 val. suimtieji buvo paleisti. Bet bolševikų Vilniuje ir po to nestigo, ir Rasikas organizavo mitingus, viliodamas mūsų karius į tuos mitingus".[149]

Į Vilnių įžygiavusios mūsų kariuomenės dalys, netrukus, viena po kitos, iš Vilniaus pasitraukė, nes norėta išvengti nesusipratimų su bolševikais dėl jų varytos propagandos mūsų karių tarpe. Vilniuje tebuvo likusi tik mūsų Vilniaus komendantūra su labai taktišku, vilniečiams daug gero padariusiu, komendantu kpt. Kurkausku.[150]

Liepos 16 d., t.y. sekančią dieną po to, kai į sostinę buvo įžygiavę pirmieji mūsų kariuomenės daliniai, laikinojoje Lietuvos sostinėje Kaune buvo suruošta milžiniška džiaugsmo dėl Vilniaus atgavimo demonstracija.[151] Iš tikrųjų vis dėlto tada tiek Vilniaus, tiek ir nepriklausomos Lietuvos, apskritai, likimas tebebuvo dar visai neaiškus.

Istorinėje mūsų literatūroje yra prigijusi nepagrįsta nuomonė, kad Kazimieriškių kautynės sutrukdžiusios lietuviams anksčiau už bolševikus įžengti į Vilnių. Iš tikrųjų Kazimieriškių kautynės, nors ir sulaikė mūsų kariuomenės žygiavimą, tačiau tada jau, net ir nesutrukdyta, ji nebegalėjo įžengti į Vilnių anksčiau už bolševikus, nes tų kautynių metu Gaj-Chanas Vilnių jau buvo užėmęs. Tatai aiškiai matyti iš lenkų 1 armijos II skyriaus viršininko W. Jędrzejewicziaus, šaltinine medžiaga paremto, lenkų pasitraukimo iš Vilniaus šio aprašymo[152]:

"Tuo tarpu Vilniuje padėtis keitėsi kas valandą. 6 val. iš ryto rotmistro Dombrovskio dalinio rotmistras Grobickis pranešė gen. Boruščakui geležinkelio stotyje, kad bolševikų kavalerijos patruliai yra Antakalnyje, miesto pakraštyje, ir kad mūsų daliniai apleidžia savo barus. Dėl šio, vis dėlto netikslaus, pranešimo gen. Boruščakas 8 val. ryto apleido Vilnių, nepranešęs apie tai nei 1 armijos vadui, nei savo žinioje esantiems daliniams, ir persikėlė į Lentvarį. Jo štabo viršininkas kpt. Mitschke dar grįžo į Vilnių 12:00 val., sutikdamas papulkininkio Huperto (Lydos pulkas) ir plk. Zavistovskio (Kauno pulkas) dalinių paskiras kareivių grupes. Pabuvęs valandą Vilniuje, kpt. Mitschke grįžo į Lentvarį, o 20:00 val. gen. Boruščakas su artimu štabu išvažiavo traukiniu į Varėną.

Keliu nuo Panerių į Lentvarį slinko gurguolės, Lydos, Kauno, 13 ulonų pulko įvairūs daliniai, lauko artilerijos baterijos, skautų batalionas, Vilniaus savigyna, moterų legionas, Kauno ir Vilniaus pulkų atsargos batalionai. Vilniuje tebevyko smulkūs susirėmimai, *po vidudienio miestas,* tiesą sakant neginamas, *jau buvo bolševikų rankose* (mano pabraukta, A.R.)".

Iš šio aprašymo aiškėja, kad bolševikai Vilnių buvo užvaldę jau liepos 14 d. tuoj po vidudienio, o Kazimieriškių kautynės teprasidėjo tą pačią dieną vos 17 val. Vadinasi, ir jau nebetrukdomi, lietuvių kariuomenės daliniai būtų įžygiavę tik į bolševikų užimtą mūsų sostinę.

Galima pagrįstai tvirtinti, kad jeigu Kazimieriškių kautynės politiškai kam ir pakenkė, tai tik ne lietuviams, bet patiems lenkams, ypač Pilsudskio vestai federalistinei politikai. Žodžiais Vilniaus atidavimas lietuviams, o kariniu smūgiu to atidavimo sutrukdymas, iš esmės, tėra lietuviškosios Pilsudskio politikos ilgos ankstesnių ir vėlesnių dvilypių veiksmų grandinės tik

viena ryški grandis. Ši grandis tik dar labiau pagilino lietuvių tautos įsitikinimą, kad lenkų politika negalima pasitikėti, ir tuo dar labiau pasunkino Pilsudskiui siekti beveik ir šiaipjau neįvykdomo jo išsvajoto gyvenimo tikslo — sukurti Lenkijos globojamą ir lenkų interesams tarnaujančią didžiąją Lietuvą.

Lenkų brigados internavimas. Liepos mėnesio viduryje lietuvių kariuomenė nuginklavo ir internavo plk. Paslavskio vadovaujamą IV lenkų brigadą. Karinėje lietuvių literatūroje gan gausios apie šį įvykį užuominos teteikia tik vienas kitam prieštaraujančių tvirtinimų įspūdį. Vienur tvirtinama, kad ši brigada buvusi nuginkluota Maišiagalos rajone,[153] kitur — apie Kaišiadoris ar Kruonį.[154] Dar labiau supainioja šį klausimą kai kurie užsiminimai, kad brigada buvusi nuginkluota tiek vienur, tiek ir kitur.[155] Šios painiavos neišnarpliojo, ir net nė nebandė narplioti, ir plk. Petruitis, savo atsiminimų knygos ilgokame straipsnyje aprašinėdamas, kaip jo batalionas nuginklavo lenkų brigadą.[156]

Sudaryti pilnesnį, bent apytikrį, brigados nuginklavimo vaizdą žymiai padėjo 1 lenkų armijos II skyriaus viršininko kpt. W. Jędrzejewicziaus jau nekartą cituotas rašinys, paremtas daugiausia kalbamosios brigados pačios vadovybės raportais.[157]

Liepos 14 d. plk. Paslavskio IV brigada buvo tik už keletos kilometrų į šiaurę nuo Vilniaus. Nors brigados vadovybė savo informaciniame pareiškime tvirtina, kad liepos 13 d. brigados pasitraukimo į Vilnių kelias buvęs laikomas nesaugiu, nes jį galėję atkirsti nuo Punžonių ir Bistryčios link Bezdonių ir Vilniaus slinkusieji bolševikų kavalerijos daliniai,[158] tačiau patikimesnė atrodo plk. Huperto versija, kad plk. Paslavskis liepos 13 d. gavęs įsakymą trauktis į Vilnių, bet to įsakymo neįvykdęs, pranešdamas, kad jis "yra tvirtoje pozicijoje netoli nuo Vilniaus".[159]

Liepos 14 d. 13:00 val. gavęs telefonu pranešimą, kad Vilnių bolševikai jau užėmė, Paslavskis suprato, kad negalima eiti pietų ir pietryčių kryptimi, ir įsakė brigadai susitelkti prie Vilniaus-Maišiagalos vieškelio Bondarų apylinkėje. Čia Paslavskiui tekę pasirinkti vieną iš dviejų galimybių: žygiuoti Rykantų kryptimi, tikintis, kad lietuviai jam leis ginkluotam rasti lenkų dalinius, ar, numatant, kad lietuviai brigadą nuginkluos, kreiptis į lietuvių vadovybę. Jis pasirinkęs antrąjį atvejį ir, savo pavaduotoju palikęs papulkininkį Modelskį, pats nuvykęs į Maišiagalą ir Vievį tartis su lietuvių valdžios atstovais.[160]

1919 metais Lietuvos kariai pas valstybės prezidentą Antaną Smetoną. Iš kairės prie prezidento sėdi gen. Liatukas, o dešinėje kar. P. Saladžius.

Pagaliau, liepos 15 d. Vievyje buvusi pasirašyta kapituliacijos sutartis, kurią vykdyti buvę įsakyta papulkininkiui Modelskiui. Kareiviai turėję padėti ginklus ir žygiuoti į lietuvių stovyklas.

Plk. Modelskio vedamą pagrindinę vorą, žygiavusią į lietuvių stovyklas, prie Geišiškių bažnytkaimio (5 km į pietvakarius nuo Kernavės, netoli Neries upės) užpuolę bolševikai. Lietuvių konvojus pabėgęs, ir brigados daliniai, dar tebeturėdami ginklus ir artileriją, susikovę su bolševikais ir atmušę jų atakas.

Pagal brigados informacinį pranešimą, brigados padėtis iš pagrindų pasikeitusi: sutartys su lietuviais nebetekusios teisinės galios. Plk. Modelskis tariamai

"galėjo laisvai rinktis: arba keltis per Nerį ir ginkluotas siekti susijungti su mūsų armija, arba, nepaisydamas bolševikų įsiveržimo

į neutralią teritoriją, prisiderinti prie plk. Paslavskio pasirašytos sutarties. Jis pasirinko pastarąjį atvejį, galvodamas, kad sutartis, jeigu jau pasirašyta, tai, nepaisant nieko, turi būti ir vykdoma".

Taip tad, dar tebeginkluoti, plk. Modelskio daliniai dvi dienas žygiavę į Lietuvą, veltui ieškodami lietuvių dalinių, kuriems jie būtų galėję pasiduoti ir padėti ginklus. Pagaliau liepos 18 d. 16:00 val. jie sutikę lietuvių 2 pėst. pulko I batalioną (iš tikrųjų III bat., A.R.) Žiežmarių apylinkėje, ir ten jie padėję ginklus. Brigados daliniai buvę nuvesti į netolimus Kaišiadoris, po to karininkai buvę nugabenti į karininkų stovyklą Panemunėje prie Kauno, kareiviai — į Kazlų Rūdą ir Vilkaviškį, kur stovykloje buvę apie 2,000 eilinių iš viso.[161]

Plk. Petruičio ir kpt. Jędrzejewicziaus pasakojimai apie brigados nuginklavimą bendrais bruožais vienas kitą maždaug atitinka. Petruitis pradeda pasakoti apie nesėkmingą "dingusios" brigados ieškojimą. Apie ankstesnį brigados likimą teužsiminta tiek, kad ji "Vievio rajone prasimušė pro bolševikus ir žygiavo pro Kaišiadoris, Kruonį Kauno kryptimi" (brigada prasimušė veikiausiai ties Geišiškėmis, kiek toliau nuo Vievio, A.R.). Ir, pagal Petruitį, brigada buvusi nuginkluota liepos 18 d., nugabenta į Kaišiadoris, iš ten į Kauną, iš Kauno į Vilkaviškį. Šie brigados nuginklavimo aprašymai esmingiausiai skiriasi vienas nuo kito tuo, kad pagal kpt. Jędrzejewiczių, brigada pati ieškojusi progos pasiduoti ir pati geruoju padėjusi ginklus, o pagal plk. Petruitį, ji gudrumu buvusi priversta pasiduoti.

Kaišiadoryse tuo metu stovėjo II pėst. divizijos štabas ir armijos rezerve — 2 pėst pulkas. Kadangi kitos mūsų kariuomenės dalys buvo nužygiavusios Vilniaus link, tai lenkų brigada buvo atsidūrusi tolimame mūsų kariuomenės užnugaryje.

Divizijos ir pulko vadovybė žinojo, kad lenkų brigada žygiuoja mūsų kariuomenės užnugaryje, ir buvo įsakyta 2 pėst. pulko raitųjų žvalgų komandai sekti brigados judėjimą. Žvalgai ieškojo brigados į rytus nuo Kaišiadorių ir Žiežmarių, o brigada apėjo Kaišiadoris iš vakarų pusės. Brigada tebuvo pastebėta, kai ji, perėjusi geležinkelio kelią Kaišiadorys-Kaunas, pasuko į pietus Kruonio link. Liepos 18 d. anksti rytą 2 pėst. pulko III bataliono vadas kpt. Petruitis gavo įsakymą brigadą pasivyti, ją nuginkluoti ir pristatyti į Kaišiadoris.[162]

Gavęs įsakymą, bataliono vadas tuojau pasišaukęs "audringąjį" kpt. Noreiką ir įsakęs jam tučtuojau paimti visas Gu-

dienos kaimo, kuriame tada stovėjo batalionas, pastotes, ištuštinti visą bataliono gurguolę, susodinti į ją lengvai ginkluotus bataliono kareivius, paimti visus kulkosvaidžius ir vytis lenkų brigadą. Važiuodami "kaip gaisrininkai į gaisrą", jie paėmė Žiežmariuose dar mokomąją kuopą ir susilaikė prie Vekonių kaimo (3 km nuo Kruonio), kur aptiko, didelėje pievoje tarp kalniukų apsistojusią poilsio, brigadą.

Toliau pasakoja Petruitis su visomis smulkmenomis, kaip jo batalionas užėmęs aplinkinius kalniukus ir nušalinęs lenkų sargybas, kaip jis, rodydamas į ant kalniukų išstatytus lietuvių kulkosvaidžius, "įtikinęs" brigados vadą, lenkų pulkininką, pasiduoti lietuviams.

Į Kaišiadoris brigada buvo atgabenta apie 2 val. ryto. Tą dieną, liepos 19, atėjo iš Kauno du traukiniai, kuriais brigada buvo nuvežta į Kauną, iš Kauno į Vilkaviškį.

Kiek iš viso buvo internuota karininkų ir kareivių, Petruitis nebeatsiminė, kai rašė knygą. Buvusios paimtos 8 patrankos, 300 arklių, labai daug kulkosvaidžių, ypač lengvųjų, vežimų, šovinių, sviedinių ir kitokio turto.

Po keletos dienų nuo šio įvykio į Kaišiadoris buvo atvažiavę prancūzų karininkai, mjr. Merkio lydimi, kvosti bataliono vado, kaip buvo lenkų brigada nuginkluota.

Pabandykime išaiškinti kai kuriuos svarbesnius abiejų versijų, vaizduojančių brigados nuginklavimą, prieštaravimus. Visų pirma tenka pastebėti, kad tiek buvusio 2 pėst. pulko III bn vado kpt. Petruičio atsiminimai, tiek ir lenkų brigados vadovybės informacinis raportas turėjo pirmiausia tą patį tikslą — pavaizduoti brigados nuginklavimo vyksmą sau palankioje šviesoje.

Kritiškai vertinant, nelabai patikima atrodo plk. Modelskio raporto versija, kad jo vedamą pagrindinę, "vyriausią", brigados vorą ties Geišiškiais užpuolę bolševikai. Geišiškės tada buvo jau lietuvių kariuomenės užnugaryje, be to, bolševikams žygiuoti į šiaurę, į Lietuvos gilumą, nebuvo prasmės, juoba drįsti pulti ištisą brigadą. Galima net prileisti, kad lenkai, patyrę, kad juos telydėjo labai negausus lietuvių konvojus, apsisprendė ištrūkti iš to konvojaus "globos" ir bandyti, savo jėgomis pasitikint, prasiveržti link savųjų. Tatai rodytų ir ta aplinkybė, kad vyriausioji brigados vora, perėjusi Kaišiadorių-Kauno geležinkelio liniją, pasuko pietų, lenkų fronto link ir nėjo per didesnius miestelius ar miestus, pvz. per Kaišiadoris, bet juos aplenkdavo, kad neaptiktų didesnių lietuvių kariuomenės jėgų. Tad, ši vora ne "ieškojo" lietuvių, kad jiems pasi-

duotų, bet vengė su jais susitikti, kad išvengtų susirėmimų su lietuviais. Užtat ir patikimesnė atrodo Petruičio versija, kad jo batalionas privertęs brigadą pasiduoti.[163]

Tenka išaiškinti, dar prieštaraujančią informaciją dėl kalbamosios brigados sudėties ir karių skaičiaus. J. Petruitis tvirtina, kad brigados voros "ilgis siekia trijų kilometrų — keletas tūkstančių ginkluotų pėstininkų, raitelių ir kelios baterijos artilerijos". Kitur vėl jis sako, kad toje voroje galėję būti apie 3,000-3,500 vyrų.[164] Pagal brigados nuginklavimo dalyvį plk. K. Ališauską "šioje brigadoje buvo vienas pėstininkų batalionas ir 4 patrankų baterija. Vadovavo lenkų pulkininkas.

Viso apie 60 karininkų ir 800-900 kareivių. Nebepamenu kuriame tai lenkų žurnale radau, kad brigadoje buvo 2,000 karių. P. Žilys nurodo 3,500 karių. Tai netiesa".[165]

Tikslesnių duomenų tenka laukti iš lenkų literatūros. Losovskis rašo, kad "tas dalinys turėjo virš 3.5 tūkstančių kareivių su 16 patrankų", tačiau šį vertinimą bus veikiausiai nusvėręs Petruičio veikalas.[166]

Iš turimos lenkų karinės literatūros nustatyti prie Vekonių internuotų IV brigados batalionų skaičių, negalima. Remdamasis dokumentine medžiaga, lenkų pirmosios armijos II skyriaus viršininkas kpt. Jędrzejewicz rašo: "Liepos 5 d. 2 lietuvių-gudų diviziją sudarė: ... IV lietuvių-gudų brigada (plk. Steponas Paslavskis), štabas Švenčionėliuose, sudėties: Balstogės šaulių pulkas (2 batalionai), papulkininkis Izidorius Modeskis demarkacinėje linijoje nuo Neries upės iki Tauragnų. Slucko šaulių pulkas (2 batalionai), vadas papulkininkis Karolis Hauseris demarkacinėje linijoje net iki Daugpilio. Vadovybė Širvintose".[167]

Paraidžiui šį tekstą suprantant, abu IV brigados pulkai tada teturėję tik po 2 batalionus, tačiau kitoje vietoje[168] jau minimas ir Balstogės pulko III batalionas. Iš to tenka daryti išvada, kad IV brigada tada turėjo daugiau negu 4 batalionus, tik tie kiti batalionai, matyt, stovėjo atsargoje ir todėl į juos nebuvo atsižvelgta. Be to, nuo liepos 8 d. kai kurie tos brigados daliniai būdavo bolševikų atkertami, netekdavo ryšio su brigados vadu, paskiau vėl susijungdavo.

Artilerijos 4 baterijų ta brigada jokiu būdu negalėjo turėti, nes išilgai visos administracinės linijos testovėjusios 4 baterijos, paimtos iš įvairių pulkų.[169] Tad kartu su brigada lietuviams veikiausiai tebuvo patekusios tik dvi ar viena baterija, kaip tvirtina plk. Ališauskas.

Dėl Ališausko paduoto internuotų kareivių skaičiaus (800-

900) tenka abejoti. Ar tik ne arčiau prie tikrovės bus plk. Modelskio pateiktas internuotųjų skaičius — apie 2,000. Jei prileistume, kad, kaip tvirtina Ališauskas, kareivių buvę apie 900, o karininkų apie 60, tai išeitų, kad 15 kareivių tenka vienas karininkas. Tad proporcingai pagal kareivių skaičių būtų buvę per daug karininkų, ypač karo metu, kai kuopas stengiamasi turėti dideles, o pakankamai karininkų prisiauginti greitai ne taip jau lengva.

Ne visa IV brigada buvo prie Vekonių kaimo lietuvių internuota.

"Kitoks likimas", kaip rašo Jędrzejewicz, "ištiko Balstogės pulko II bataliono karininkus ir kareivius. Nuginkluotas Maišiagaloje,[170] atskirai nuo kitų batalionų, buvo jisai liepos 15 d. nukreiptas, lietuvių kavalerijos lydimas, per Airėnus (tuo vardu yra du kaimai prie Geišiškių, į pietus nuo jų, A.R.) į Vievį. Ten puolė jį trys bolševikų kariuomenės eskadronai. Lietuvių konvojus pabėgo, batalionas, prieš tai nuginkluotas, išsisklaidė, tačiau bolševikai iš jo sudarė vorą (15 karininkų ir 860 kareivių) ir nuvedė į Vilnių. Sutikau tuos kareivius Lukiškių kalėjime ir vėliau, liepos 22 d., kai bolševikai atidavė visus savo belaisvius lietuviams, drauge žygiavome iš Vilniaus į Lentvarį. Kaip skelbia minėtasis IV brigados pranešimas, į Kauną lietuviai teatvežė tik 5 karininkus ir 640 kareivių. Kiti tikriausiai pabėgo, keletas karininkų dingo".[171]

Lenkų 1 armijos II skyriaus viršininkas kpt. Jędrzewicz liepos 14 d. apie 17 val. lėktuvu buvo siunčiamas iš Lydos į Vilnių su armijos vadovybės raštišku įsakymu gen. Boruščakui, kad užleistų Vilnių lietuviams. Nežinodamas, kad Vilnius bolševikų jau buvo paimtas, Jędrzejewicz nusileido į tuščią aerodromą ir kartu su lakūnu buvo, angare pasislėpusių kazokų, staiga užpultas ir paimtas į nelaisvę. Patekęs į Lukiškių kalėjimą, jis patyręs iš kalinių apie kalbamo bataliono likimą.[172]

Ši IV brigados Balstogės pulko III bataliono nuginklavimo versija išaiškina karinės mūsų literatūros palaidas, prieštaraujančiai atrodančias užuominas, kad ta pati brigada buvusi nuginkluota tiek Maišiagalos, tiek ir Kaišiadorių ar Kruonio rajone. Tik vis dėlto kiek keista, kad apie kalbamojo nuginkluoto bataliono tolesnį likimą karinėje mūsų literatūroje niekur neužsimenama.

Traukiantis lenkams nuo bolševikų, lietuviai, žygiuodami pirmyn, buvo internavę, veikiau paėmę į nelaisvę, ir daugiau smulkesnių lenkų dalinių. Po Suvalkų sutarties buvo kuo pasikeisti karo belaisviais.

Maskvos sutarties ratifikavimas. Po Spa ir Maskvos sutarties, po lenkų pasitraukimo iš Vilniaus ir tolesnių bolševikų laimėjimų lenkų fronte, Lietuvos pietryčių kaimyną Lenkiją pakeitė Sovietų Rusija. Dabar jau tiek okupuotų Lietuvos plotų, tiek ir krašto nepriklausomybės likimas priklausė nebe nuo tolesnės lietuvių-lenkų diplomatinių ir militarinių santykių raidos, bet nuo to, ar Sovietų Rusija vykdys Maskvoje pasirašytą sutartį. Reikšmingiausiais su šia sutartimi susijusiais rugpiūčio mėnesio įvykiais tenka laikyti Maskvos sutarties ratifikavimą, sutartį dėl perdavimo Lietuvai okupuotos teritorijos, Sovietų Rusijos užmojį sužlugdyti nepriklausomą Lietuvą iš vidaus ir ją okupuoti, ir Vilniaus grąžinimas.

Liepos 12 d. Maskvos sutartis buvo ratifikuota Steigiamojo Seimo rugpiūčio mėnesio 6 d. I sesijos 36 posėdyje.[173] Krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų atstovai kalbėjo už sutarties ratifikavimą, socialdemokratų dalis buvo už, kita dalis prieš ratifikavimą. Frakcijų kalbėtojai pasisakė prieš nepatenkinamą okupuoto Lietuvos krašto padėtį. Krikščionių demokratų atstovas Čarneckis, pvz., pareiškė:

"Dar vos tik kelios savaitės praėjo sutartį pasirašius, o Vilniuj ir kitose rusų kariuomenės paimtose Lietuvos vietose jau yra įvykę nemaža giliai mus įžeidžiančių faktų. Mūsų civilinės valdžios atstovams neleidžiama eiti jiems pavestų pareigų, vietoj to kuriami įvairūs revkomai, įvedama smarki šmeižiamoji agitacija prieš Steigiamąjį Seimą, vyriausybę, prieš mūsų kariuomenę; lietuvių laikraščiai Vilniuj uždaromi, mūsų piliečiai areštuojami, žmonių turtas plėšiamas . . ." Ir socialdemokratas Kairys pripažino, kad "rusų kariuomenė ir rusų sukurtieji civilinės valdžios organai elgiasi Lietuvai pripažintoj teritorijoj kaip savo priešo teritorijoj: naikina gyvavusias savivaldybių įstaigas, daro rekvizicijas, atima iš gyventojų turtą ir visai nepripažįsta paskelbtąją taikos sutarty nepriklausomybę . . ."

Kalbėjusių už sutarties ratifikavimą paprastai buvo pabrėžiami du pagrindiniai motyvai: 1. sutartis yra nepriklausomybės pripažinimo aktas ir 2. ji deda juridinį pagrindą mūsų santykiams su Sovietų Rusija, duodama mūsų valdžiai teisę reikalauti tą sutartį vykdyti.

Seime kalbėjusių politikų nuomonė apie rusų ištikimybę sutarčiai buvo daugiau ar mažiau skeptiška. Užsienių reikalų ministras Purickis, pvz., pabrėžė, kad "Imperialistinė dvasia, kuri buvo caro laikuose, negalėjo taip veikiai užgesti. Su ja teks mum dar ir šiandien kovot, nes ji apsireiškia net kitos pakraipos valdžiose, t.y. bolševikinėse". Tiktai "tarptautinė padėtis verčia rusus tos sutarties laikytis". Daugiausia pasitikėjimo rusų politika parodė savo kalboje socialdemokratas Plečkaitis.

2 p. D.L.K. Algirdo pulkas 1919.IV.18 priima iš A. Penemunės piliečių vėliavą.

Prileisdamas vis dėlto, kad Lietuvą rusai galėtų pagrobti, tik, sutartį sudarius, nebe taip patogu būtų ją okupuoti, toliau šis atstovas pareiškia: "Dėl to, kad iš Tarybų Rusų mūsų nepriklausomybei nei dabar nei ateity negresia pavojus, mes siūlome ratifikuoti tuojau taikos sutartį".

Tolesni įvykiai vis dėlto parodė, kad iš Sovietų Rusijos tikrai jau net ir tada grėsė didelis pavojus tuo atveju, jeigu jie būtų Lenkiją visai parbloškę. Sutartis buvo priimta visais balsais, trims susilaikius.

Sovietų Rusijos-Lietuvos konvencija dėl Raudonosios armijos dalių išvedimo iš Lietuvos teritorijos. Keleta savaičių karinė ir politinė Lietuvos vadovybė derėjosi su raudonosios armijos vadovybe dėl tos armijos evakuavimo, iš Maskvos sutartimi Lietuvai pripažintų sričių, pagreitinimo. Atsikalbinėdama kariniais argumentais, bolševikų armija neskubėjo trauktis iš jos užimtų Lietuvos sričių, juoba kad toks armijos nusistatymas atitiko Karo Revoliucinio Komiteto ir vietinių bei nevietinių komunistų norą ko ilgiau veikti prieš lietuvius ir pagrobtą turtą vežti į Rusiją ar vietoje prisiplėšti.[174] Pagaliau, tą pačią rugpiūčio mėn. 6 d., kurią Kaune buvo ratifikuota ir liepos 12 d. sutartis su Rusija, buvo sudaryta ši konvencija tarp Lietuvos ir Rusijos[175]:

1920 m. rugpiūčio 6

Konvencija tarp karinės rusų vadovybės ir Lietuvos vadovybės, sudaryta 1920 m. rugpiūčio 6 Kauno m. įgaliotinio Rusijos vardu

RKT (Revoliucinės Karinės Tarybos, A.R.) nario I. Mežlaukio, Lietuvos vardu krašto apsaugos ministro K. Žuko, dėl evakuacijos Lietuvos teritorijos, užimtos rusų kariuomenės pagal 1920 m. liepos 12 susitarimą.

1. Rusų kariuomenės užimtos teritorijos evakuavimas pradedamas tuoj pasirašius konvenciją ir vyksta tokia tvarka.

2. Visa minėtoji teritorija evakuavimo tikslu daloma į tris zonas:

a) Šiaurinė, su Švenčionių mst.,

b) Vidurinė, su Vilniaus mst.,

c) Pietinė, su Lydos ir Gardino mst.

Šiaurinė zona apima šias stotis: Pastovius, Švenčionėlius, Pabradę.

Vidurinė zona apima stotis: Vilnių-Varėną, Vilnių-Inturkę ir Vilnių-Jašiūnus.

Pietinė zona apima visą kitą teritoriją.

P a s t a b a: Tikslios sienos nustatomos ne vėliau kaip po trijų dienų nuo konvencijos pasirašymo.

3. Šiaurinėje ir vidurinėje zonoje evakuavimas pradedamas tuojau po konvencijos pasirašymo ir baigiamas šiaurinėje per tris dienas, o vidurinėje ne vėliau kaip š.m. rugsėjo 1. Pietinės zonos evakuavimo pradžia ir pabaiga nustatoma atskiru rusų ir lietuvių karinės vadovybės susitarimu.

4. Pasirašius konvenciją, tuojau sudaroma mišri komisija priimti ir perduoti evakuojamai teritorijai.

5. Be armijos įstaigų, evakuojamas tiktai Rusijos valstybei priklausantis turtas. Bet kurie nesusipratimai, kylantieji ryšium su evakuavimu, pagal šį punktą, sprendžiami mišrių komisijų.

6. Evakuavimui pagreitinti Lietuvos vyriausybė duoda 1 garvežį ir 60 prekinių vagonų mainais už šiaurinėje zonoje gaunamą siaurojo geležinkelio turtą.

7. Nepriklausomai nuo taikos sutarties tarp Lietuvos ir Rusijos ratifikavimo termino rusų karinė vadovybė įsipareigoja ją taikyti laikinai užimtojoje teritorijoje.

Revkartararm-4 narys I. Mežlauk

Krašto apsaugos ministras pulk. ltn. Žukas

Tuojau buvo sudaryta Evakuacinė Lietuvos ir Rusų Komisija, kuri veikė Vilniuje nuo rugpiūčio 8 iki rugpiūčio 27 d. Rusiją čia atstovavo žydas M. Rafesas, lietuvis Mickevičius-Paprūsis ir Lagofetas (taipgi ne rusas, paprastai kitų pavaduojamas), Lietuvai — komendantas kpt. Kurkauskas (kartais savo padėjojo Vl. Petronaičio pavaduojamas), Ignas Jonynas ir Zigmas Žemaitis, be to dar, juriskonsulto teisėmis, advokatas T. Vrublevskis.[176]

Derantis šioje komisijoje lietuviams teko atkakliai kovoti su komunistais ir jų vadovu Rafesu, kurie bemaž visą turtą

Vilniuje laikė karo grobiu. Komisijai buvo ypatingai naudingas geras miesto reikalų ir vietos žmonių žinovas T. Vrublevskis.[177]

Sovietų Rusijos užsimojimas sugriauti iš vidaus Lietuvą ir ją okupuoti. Sovietų Rusija 1920 m. vasarą Lietuvos atžvilgiu vedė dviveidišką politiką. Tą pačią liepos 12 d., kai Sovietų Rusija Maskvos sutartimi pripažino visišką Lietuvos nepriklausomybę ir tos sutarties IV straipsniu apsiėmė "neleisti savo teritorijoj kurtis ir būti vyriausybėm, organizacijom arba grupėm, kurios statosi sau tikslą ginklu kovoti prieš antrąją susitariančių pusę",[178] "Lietuvos komunistų partija (pavaldi Rusijos komunistų partijai, A.R.) iškėlė ginkluoto sukilimo lozungą. Liepos 12 d. išleistame atsišaukime partija kvietė Lietuvos darbininkus, kaimo varguomenę, eilinius kareivius sukilti prieš buržuazinę valdžią ir atkurti Lietuvoje tarybinę santvarką".[179]

Kaip, Maskvos diriguojama, Lietuvos komunistų partija ruošė prieš Lietuvos teisėtą vyriausybę, su kuria Rusijos vyriausybė sudarė sutartį, sukilimą, rašo toliau tas pats autorius L. Truska[180]:

> Į išvaduotąją sostinę Vilnių persikėlė Lietuvos komunistų partijos CV su V. Mickevičiumi-Kapsuku ir Z. Aleksa-Angariečiu priešakyje ir pradėjo tiesiogiai ruošti sukilimą. Partinės organizacijos sudarinėjo revoliucinius komitetus, organizavo ginkluotus kovos būrius, kurie turėjo likviduoti vietinius buržuazinės valdžios organus, policiją. Rugpiūčio mėn. partijos Centro Komitetas išleido vietinėms organizacijoms instrukciją dėl revoliucinių veiksmų, organizuojant buržuazinės valdžios nuvertimą ir tarybų valdžios atkūrimą".

Tas pat sovietinės Lietuvos istorikas apie ruošimosi sukilti pabaigą taip rašo:

> ". . . Tarybinė kariuomenė Varšuvos nepaėmė ir buvo priversta atsitraukti. Susidėjus labai nepalankiai tarptautinei padėčiai ir paaiškėjus, kad Lietuvos darbininkų klasė dar nebuvo reikiamai pasiruošusi kovai už buržuazinės valdžios nuvertimą, Lietuvos komunistų partijos CK rugpiūčio mėn. pabaigoje sulaikė ginkluoto sukilimo rengimą".[180]

Tačiau komunistinį perversmą Lietuvoje ruošė ne tik, Maskvos įsakyta, Lietuvos komunistų partija. Sukilimui vadovauti ir jam vykdyti ir Rusija pati siuntė į Lietuvą kariškai paruoštus komunistus instruktorius. Tatai dabar jau nebepaslaptis, ypač po to, kai lietuvis čekistas Vaupšas, surusinęs savo pavardę į Vaupšasovą, paskelbė savo veiklos atsiminimus. Apie savo veiklos Lietuvoje pradžią šitaip rašo tas čekistas:

"Partinė vadovybė skyrė didelę reikšmę kariniam parengimui sukilimo, kuris buvo paskirtas 1920 m. rugpiūčio mėnesiui. Padėti vietinėms partinėms organizacijoms į Lietuvos teritoriją buvo siunčiami komunistai, mokantieji kalbą ir kariškai paruošti. Kitų tarpe buvo nuspręsta siųsti ir mane. Man buvo pavesta vadovauti nelegaliai grupei, kuri turėtų nugabenti iš Vilniaus į Kauną ginklus ir amuniciją Lietuvos sukilėlių būriams. Į grupę buvo parinkti patikimi draugai, prityrę partiečiai ir įgudę pogrindininkai: latvis Jurgensonas, lenkas Metlickis ir mano kovos bičiulis Kolia Riabovas. Bet lietuvis tebuvau tik aš".[181]

Šie, kaip ir kiti, į Lietuvą atvykę pogrindininkai buvo paskirstyti į įvairius Lietuvos rajonus "steigti kovos grupių, mokyti jų valdyti ginklą ir nužymėti puolimo ir užėmimo objektus sukilimo dienomis". Vaupšas-ovas buvo paskirtas ruošti ir vadovauti sukilimui Šiaulių ir Telšių apskrityse.

"Ruošdami sukilimą, darbavosi dešimtys ir šimtai pogrindininkų ... Paskutiniems lemiamiems pasiruošimams mums buvo duota iš viso dešimt parų ... Kurjeriai atvyko nustatytu laiku, bet su bloga žinia". Kurjeris niūriai pratarė: "CK pavedė pranešti, kad sukilimas atšaukiamas".[182]

Ir šis autorius, kaip ir minėtasis istorikas, sukilimo atšaukimą panašiai apibūdina, tik kiek labiau išryškindamas šiame įvykyje raudonosios armijos vaidmenį:

"... Lietuvos ir Gudijos Kompartijos CK nutarė atšaukti sukilimą, nes Raudonoji armija, kurios parama buvo pasikliovęs pogrindis, atsitraukė nuo Varšuvos, ir padėtis iš pagrindų pasikeitė. Ginkluota tautos akcija, kad ir kaip gerai ji bebūtų paruošta, šioje padėtyje neturėjo šansų pasisekti, nes be tiesioginės sovietinės kariuomenės paramos ji buvo iš anksto pasmerkta milžiniškoms aukoms ir žlugimui".[183]

Kad Sovietų Rusija, žygiuodama su savo kariuomene Varšuvos link, buvo rimtai užsimojusi ne tik Lenkiją, bet ir Lietuvą paversti sovietine respublika ir ją prijungti prie Rusijos, matyti netgi ir iš to, kad, užėmusi Vilnių, ji ten tuojau pat nusiuntė ir lietuvių bolševikų vadus — V. Mickevičių-Kapsuką, Z. Aleksą-Angarietį, R. Rasiką ir kitus. Tiek lietuviai komunistai, tiek ir daugybė rusų kariuomenės agitatorių, labai energingai varė plačią bolševikinę propagandą prieš Lietuvą ne tik Vilniaus civilių, bet ir lietuvių karių tarpe. Tačiau nei propagandinė bolševikų literatūra, nei agitatorių kalbos nė kiek nepaveikė mūsų karių. Net priešingai — lietuviai kareiviai savo pačių akimis pamatė, kaip skiriasi bolševikų skelbtasis "rojus" nuo skurdžios sovietinės tikrovės, ir pasidarė dar atsparesni komunistinei įtakai.[184] Ir vis dėlto nuo

užsimojimo sutriuškinti nepriklausomą Lietuvos valstybę Sovietų Rusiją sulaikė ne Lietuvos gyventojų masių nepritarimas ir mūsų kariuomenės atsparumas bolševizmui, bet skaudus raudonajai armijai suduotas smūgis prie Varšuvos.

Lenkų pastangos įtraukti Lietuvą į karą su Rusija. Dėl sėkmingai prasidėjusios bolševikų armijos ofenzyvos radikaliai sušvelnėjęs lenkų lietuviškosios politikos kursas nesikeitė tolesnėmis savaitėmis. Politiniai Varšuvos sluoksniai palankiai sutiko liepos 24 d. lietuvių atsakymą į Lietuvos pripažinimą "de facto", nors ta nota, be mandagaus palankumo pareiškimų, nieko konkretaus lenkams nebuvo davusi. Netgi nebuvo pasiūlyta užmegzti su Lenkija diplomatinių santykių.

Matydami grėsmingą Lenkijos padėtį, ir prancūzai stengėsi sulipdyti prieš Sovietų Rusiją bendrą lenkų-lietuvių frontą. Tuo rūpinosi ypač karinės prancūzų misijos Lietuvoje viršininkas plk. Reboul, kuris reguliariai informuodavo prancūzų misijos šefą Varšuvoje gen. Henrysą apie tai, kad nepaisant su Maskva sudarytosios liepos 12 d. sutarties, priešsovietinės nuotaikos Lietuvoje augančios.[185]

Priešsovietinių Lietuvos visuomenės nuotaikų stiprėjimą rodė ir lenkų turėtieji lietuviški šaltiniai. Lietuvos kariuomenės Vilniaus grupės 1920 m. liepos 21 d. operaciniame įsakyme buvo kalbama apie neaiškius santykius su Sovietų Rusija ir netgi apie galimumą kilti karui. Tas įsakymas reikalavo telkti dalinius, laikytis atsargiai ir vykdyti žvalgybą.[186] Liepos 23 d. visoje Lietuvoje buvo įvesta karo būklė.[187] Lietuvos vyriausiojo štabo operacinė-politinė apžvalga laikotarpiui 1920 m. liepos 29 d. — rugpiūčio 19 d. tvirtino, kad Lietuvos santykiai su Rusija nėra geri. Apžvalgos autoriai daugiausia baiminosi dėl lietuvių komunistų veiklos Vilniaus krašte.[188]

Kad vadovaujantieji Lietuvos politiniai ir kariniai sluoksniai suprato iš Rusijos pusės grėsusį Lietuvai pavojų, rodo ir tiesioginiai, ne lenkų perteikti, lietuviški šaltiniai. Krašto apsaugos ministras plk. Žukas, liepos 23 d. savo kalboje Steigiamajame seime, grįsdamas karo padėties įvedimą Lietuvoje, nurodė, tiesa, daugelį įvairių priežasčių.

"Liepos mėn. 14, 15 d. ir paskiau", kalbėjo plk. Žukas, "pralaužus bolševikams frontą, daug lenkų pabėgo į Lietuvą. Jau suimta apie 3,000, bet dar daugiau slapstosi jų miškuose. Taip pat ir bolševikų. Pastarieji pasirodė net Marijampolėj, labai daug jų plėšikaudami slapstosi miškuose ... Iš Kauno ir kitur paskutinėmis dienomis dideliame skaičiuje pradėjo eiti produktai į Vilnių ir kitas

bolševikų paimtas vietas. Kaune visai maža beliko duonos, sviesto, mėsos, cukraus — viskas eina į Vilnių ir kitus miestelius, ir sustabdyti to negalima, nes pas mus yra laisva prekyba..."[189] Vis dėlto pirmiausią, tad ir svarbiausią, karo būklės įvedimo priežastį krašto apsaugos ministras paminėjo reikalą užkirsti kelią bolševikinei propagandai: "Politinė ir militarinė padėtis Lietuvoje išgyvena negerą laiką. Iš Vilniaus atvažiavo ir važiuoja daugelis agitatorių; jie vežasi daug literatūros ir pinigų, juos susekti sunku, nes jie atvažiuoja kartu su pabėgėliais".[190]

Prancūzų patarimą tartis su Lietuva lenkų generalinis štabas sutiko su dideliu džiaugsmu, nes jam rūpėjo bet kuria kaina įgyti sąjungininkų kariaujant prieš bolševikus. Generalinio štabo II skyrius pasiūlė siųsti į Kauną, su specialia misija, gen. E. de Henning-Michaelį, lydimą buvusio ryšių karininko prie Lietuvos kariuomenės vadovybės ltn. W. Dunin-Vonsovičiaus. Liepos 30 d. Lenkijos vyriausioji kariuomenės vadovybė kreipėsi į gen. Henrysą klausdama, ar negalėtų jis gauti lietuvių vyriausybės užtikrinimo, kad lietuviai sutiks derėtis su lenkų delegacija ir suteiks jai visas eksteritorialumo teises.[191]

Rengdamiesi siųsti į Lietuvą delegaciją, lenkai darė žygių paveikti lietuvius ir eilinėje Pabaltijo valstybių konferencijoje Rygoje. Ten rugpiūčio 12 d. konferencijos politinė komisija vienu balsu nutarė kreiptis į lietuvių ir lenkų atstovus, kad jie pasiūlytų savo vyriausybėms pradėti derėtis visais ginčijamais klausimais. Konferencija svarstė tą patį klausimą ir rugpiūčio 23 d., kai bolševikų-lenkų fronte padėtis iš pagrindų pasikeitė. Lenkų atstovas konferencijoje pareiškė, kad Lenkija norinti su Lietuva užmegzti draugiškus santykius, tačiau ta sąlyga, jei ji nesudarys jokios prieš Lenkiją nukreiptos sutarties; pranešė jisai, kad lenkų misija važiuos į Kauną ir pareiškė, kad Lenkija stengsis konfliktą su Lietuva spręsti taikiu būdu. Lietuvių atstovas Šaulys (lenkų atstovas buvo Kamienieckis) pareiškė, kad Lietuva sutinka sudaryti karinę gynimosi sąjungą su Pabaltijo valstybėmis, bet su Lenkija tik tada, kai ši pasirašys sutartį su Sovietų Rusija. Tad Lenkijos pageidavimas Lietuvą įtraukti į karą su Rusija Lietuvos atstovo buvo apeitas.

Nors lenkai ir siuntė rugpiūčio antroje pusėje savo delegaciją į Kauną, tačiau dabar, po to, kai lenkams fronte pradėjo sektis, derybas su lietuviais jie laikė nebe taip jau svarbias. Užtat ir delegacijos pirmininku paskyrė nebe gen. Michaelį, bet plk. M. Mackevičių. Jam davė padėjėją ltn. A.

Romerį. Prieš išvykdamas į Kauną, Mackevičius rugpiūčio 20 d. nuvyko pas Pilsudskį ir iš jo gavo reikiamus nurodymus.[191]

Rugpiūčio 26 d. atvykusi į Kauną, lenkų delegacija pareikalavo paleisti internuotą Paslavskio brigadą ir protestavo prieš bolševikų kariuomenės dalinių ėjimą iš Prūsijos per Lietuvos teritoriją. Lenkai, be to, reikalavo užmegzti abiem valstybėm diplomatinius santykius, bet lietuviai pareiškė sutinką tik tada, jei lenkai pripažins Vilnių Lietuvai. Lenkai atsisakė išpildyti tą sąlygą ir savo ruožtu pasiūlė lietuviams sudaryti su jais karinę konvenciją.[192]

Ši konvencija numatė du galimumus — vieną, jei lietuviai savo valdyme pasilaikytų sau liepos 12 d. sutartimi skirtą teritoriją. Tada prieš bolševikų kariuomenę jie turėtų pastatyti 3 divizijas, kurios remtų lenkų kairįjį sparną į šiaurę nuo linijos Gardinas-Ašmena, Naročiaus ežeras. Pagal antrą galimumą lenkai būtų užėmę geležinkelio liniją Gardinas-Vilnius. Tada lietuviams tektų veikti tik į šiaurę nuo Pabradės.[193]

Lenkų delegacijos pirmininkas plk. Mackevičius per pirmą susitikimą su Lietuvos kariuomenės vadovybe — krašto apsaugos ministru plk. Žuku, vyriausiojo štabo viršininku plk. Kleščinskiu ir armijos vadu plk. Ladiga pasiūlė sudaryti karinę konvenciją, bent gynimosi, apsaugoti kairiajam lenkų kariuomenės sparnui ir naudotis Lietuvos teritorija ofenzyvos metu.[194] Galutinį atsakymą lenkams davė plk. Žukas rugpiūčio 29 d. Apie praleidimą lenkų kariuomenės per Lietuvos teritoriją negali būti nė kalbos. Lenkų brigados grąžinimas lenkams prieštarautų liepos 12 d. sutarčiai su Maskva.

Derėdamasis su lietuviais, plk. Mackevičius klydo, manydamas, kad mūsiškiai, paveikti lenkų laimėjimų fronte ir tariamai tebetrunkančių nesusipratimų su Sovietų Rusija, bus nuolaidesni. Lietuviai tuo metu buvo atgavę savo senąją sostinę, ir jiems labiausiai rūpėjo ją išlaikyti.

Lietuvos neutralumas. Tiek lenkai, tiek ir bolševikai, tarp savęs bekariaudami, darė pastangų įtraukti ir Lietuvą į tą karą savo pusėje. Lietuvių politikams buvo aišku, kad, kariaudami lenkų pusėje, lietuviai nieko gero Lietuvai nebūtų laimėję, nes lenkai apie Lietuvos sostinės Vilniaus pripažinimą Lietuvai nenorėjo nė kalbėti. Didesnė pagunda buvo tapti rusų sąjungininkais, tačiau, rusams karą pralaimėjus, Lietuvai grėsė nepriklausomybės netekimas. Mūsų politikai apsisprendė laikytis neutraliai.

Lietuvos kariuomenė turėjo ne visai lengvą uždavinį: iš vienos pusės, buvo norima kuo greičiau užimti lenkų apleidžiamą okupuotos Lietuvos teritoriją su sostine Vilniumi, iš antros — vengti susirėmimų tiek su viena, tiek ir su kita kariaujančia šalimi. Nepaisant dėtų pastangų laikytis neutraliai, vis dėlto buvo susilaukta daug priekaištų dėl neutralumo pažeidimo, ypač iš lenkų pusės. Pats Lenkijos valstybės viršininkas J. Pilsudskis taip atsiliepė apie lietuvių nesilaikymą neutraliteto:

"... po kautynių dėl Vilniaus 1920.VII.14[195] Lietuva išėjo iš ligšiolinio neutralumo ir dalyvavo Sovietų pusėje. Vėlesnių karinių įvykių svarstyklių lėkštėje, net iki pabaigos karinio susirėmimo, šis faktas buvo papildomas svoriu, nekartą dideliu, spaudžiančiu mūsų lenkišką lėkštę žemyn istorinėse svarstyklėse".[196]

Ištisą eilę tikrų ar tariamų iš lietuvių pusės neutralumo laužymo faktų duoda savo monografijoje plk. Smolenskis.[197] Šio tvirtinimo istorinėje lenkų literatūroje buvo laikomasi ir vėlesniais laikais, bet ir po II Pasaulinio karo. Lenkų politikas Katelbachas, pvz., tvirtina: "... Šio traktato (Maskvos, A.R.) pasekmė buvo sovietinės ir lietuvių kariuomenės bendradarbiavimas prieš lenkų kariuomenę".[198]

Lietuviai rašytojai, priešingai, tvirtina, kad Lietuva per lenkų-rusų karą laikėsi griežto neutraliteto. Būdingu neutralios lietuvių laikysenos pavyzdžiu gali būti laikomas krašto apsaugos ministro plk. Žuko nepaprastai aštrus susikirtimas su aukštu bolševikų pareigūnu Mežlaukiu dėl leidimo bolševikams žygiuoti prieš lenkus per nepriklausomos Lietuvos teritoriją.[199]

Lenkų, ypač Lenkijos valstybės viršininko Pilsudskio, lietuviškoji politika buvo paremta įvykusių faktų metodu. Lenkai nesilaikė Santarvininkų nustatytų demarkacinių linijų ir vis brovėsi, kur tik galėdami, gilyn į Lietuvą. Vėliau, rugsėjo 22 d., lenkai jau visai atvirai puolė lietuvius, padarydami jiems žymių nuostolių, po to, sulaužė Suvalkuose spalio 7 d. pasirašytą sutartį. Jau vien iš to galima suprasti, dėl ko lenkai taip uoliai stengėsi įtikinti pasaulį, ypač santarvininkus, kad jiems taikomi priekaištai nesvetimi ir jų priešininkui Lietuvai. Jau matėme, kad net ir pasalus lietuvių užpuolimas ties Kazimieriškėmis karinės vadovybės buvo išaiškintas kaip priekaištas lietuviams, kad čia jie pažeidę neutralitetą.

Kai kurie lenkų rašytojai, įrodinėdami, kad lietuviai pažeidinėję neutralitetą, cituoja tam tikslui kai kuriuos sovietinių memuarų pasisakymus. Istorikas Sennas, nuodugniai susipažinęs su kalbamais memuarų tvirtinimais, šitaip apie juos pasisako:

"Savo reikšmingoje studijoje apie lenkų-lietuvių santykius Julijonas Makovskis pacitavo keletą sovietinių memuarų kaip teikiančių įrodymą, kad lietuviai pažeidę neutralitetą. Šitos citatos — Tuchačevskio, Sergejevo, Gaj-Chano, Kakurino ir Melnikovo — vis dėlto visos turi reikalą su anksčiau aprašytais įvykiais, susijusiais su Vilniaus evakuavimu.[200] Makovskis pasirodė nieko nežinąs apie diplomatines derybas dėl evakuacijos, ypač fakto, kad prancūzų ir britų pareigūnai lydėjo lietuvius ir tatai turėtų pakeisti iš pagrindų jo visišką sutikimą su Sovietų tvirtinimais".[201]

Lenkams kaltinti Lietuvą neutraliteto laužymu atsirado dar viena proga. Masė raudonarmiečių, apie 10 divizijų, buvo lenkų prigrūsta prie Rytprūsių, priversta pereiti sieną ir internuota. Šį Lietuvos kaltinimą taip nusako Smolenskis:

"Vienas iš tolesnių, apsunkinančių Lietuvą priekaištų šiuo reikalu (neutraliteto pažeidimu, A.R.), yra konstatavimas, kad ji per savo teritoriją perleidinėjo mases sovietinių kareivių, kilusių iš dalinių, kurie perėjo į Rytprūsius, traukdamiesi nuo Varšuvos. Drauge su rusais pereidinėjo tada ir vokiečiai spartakininkai. Tikslių duomenų dėl skaičiaus rusų ir vokiečių, kurie buvo lietuvių praleisti, nėra, tačiau pats peržygiavimo faktas nekelia abejonių . . ."[202]

Smolenskis čia pat išnašoje nusako Lenkijos vyriausios kariuomenės vadovybės skundo, įteikto Santarvininkų komisijai, turinį.[203]

Visų pirma tenka skirti dvi lenkų-rusų karo raudonarmiečių bėglių rūšis. Vieni jų, bėgdami nuo Varšuvos, stengėsi pereiti Lietuvos sieną iš pietų, kiti — iš Rytprūsių. Daugiausia turėdamas galvoje čia kalbamos pirmosios rūšies bėglius, to meto krašto apsaugos ministras plk. Žukas taip rašo:

"Gavusi prie Vyslos smūgį, bolševikų kariuomenė, didelės panikos apimta, masiškai metėsi bėgti atgal. Visam jos dešiniam sparnui patogiausias bėgimo kelias ir užuovėja tai buvo Lietuva: ir sunaikinimo pavojaus nėra, ir bus geriau pavalgydinti, negu savo kariuomenėje, o juo labiau Rusijoje. Taigi artimiausi prie Lietuvos daliniai jos kryptimi ir pasuko.

Mūsų dalių vadai prašė instrukcijų ir gavo tokią: prisiartinus prie mūsų sienos bolševikų daliniams, grupėms ar pavieniams kariams, reikalauti sudėti ginklus, o po to duoti jiems kryptį išilgai mūsų fronto, Gardino link. Jų nuginklavimas buvo reikalingas, nes beginkliai plėšikai buvo mažiau pavojingi, negu ginkluoti, net jei jie ir prasiveržtų į mūsų kraštą. Taip ir buvo vykdoma.

Rusų kareiviai atbėgdavo klausdami: "a gdie tut plien?" (kur čia nelaisvė?). Daug jų buvo internuota, bet vis dėlto buvo milžiniškos masės norinčių internuotis pavyko atsikratyti visai į Lietuvą neįsileidžiant. Jei nebūtų buvę griebtasi griežtesnių priemonių, tai mažiausia šimto tūkstančių masė būtų atsidūrusi pas mus.

Ačių už tokį malonumą: kur ir kaip padėti juos nešvarius, utėlėtus, ištvirkusius ir kaip juos tvarkyti? Svarbiausias gi būtų klausimas, tai kuo juos valgydinti, kai mes patys dar taip maža maisto turėjome.

Nežiūrint visų mūsų savisaugos priemonių, vis dėlto bolševikų karių prasiskverbė keli tūkstančiai, su kuriais turėjome nemaža vargo ir rūpesčių. Vėliau jie nelabai norėjo į savo "tėvynę" grįžti".[204]

Apie bėglių iš Rytprūsių į Lietuvą bėgimą šitokių žinių suteikė rugpiūčio mėn. pabaigoje, drauge su 2 pėst. pulku į Seinų apylinkę perkeltas, tame pulke tarnavęs plk. Ališauskas:

"... Rytprūsiuose internuoti rusų kariai buvo silpnai saugomi, jie bėgdavo grupelėmis po 5-7 asmenis, daugumoje komunistai. Paimdavo Rytprūsiuose ūkininkų vežimus ir priversdavo vežti į rytus. Kai kurie iš jų turėjo lengvus ginklus — pistoletus. Lietuvos siena su Rytprūsiais buvo silpnai saugoma, čia jokių netikėtinumų nebuvo laukiama, tad bėgliai sieną lengvai pereidavo. Pakelėje jie buvo gaudomi policijos ir kariuomenės ir siunčiami į Kauną, kur buvo rusų karių stovykla. Jų tarpe pasitaikydavo vienas kitas lietuvis arba latvis, pastarieji būdavo paleidžiami į namus. Šis rusų karių per Lietuvą bėgimas nebuvo masinis. Jis prasidėjo rugpiūčio mėn. pabaigoje ir baigėsi rugsėjo mėn. pradžioje. Rytprūsiuose buvo sustiprintas rusų internuotų karių saugojimas, lietuviai sustiprino pasienio saugojimą ir ėmėsi stropiau gaudyti. Kiek jų buvo sulaikyta, nėra tikrų žinių, bet ne daugiau kaip 200 asmenų.

Dėl šių bėglių Lenkijos vyriausybė įteikė Vakarų Sąjungininkams ir, berods, Tautų Sąjungai skundą. Lietuvos vyriausybei šį priekaištą nebuvo sunku atremti, nes bėglių visuomet būna į neutralius kraštus. Svarstant šį skundą, bėgimas jau liovėsi. Lenkai nusiramino ir daugiau šio klausimo nekėlė".[205]

Verta dėmesio yra istoriko Senno baigiamoji pastaba Lietuvos neutralumo klausimu:

"Tad nebuvo bolševikų-lietuvių sąjungos, tačiau lietuviai negali pretenduoti, kad jie buvę "griežtai neutralūs". Lietuvių kariuomenė peržengė gruodžio 8 d. liniją Suvalkų srityje liepos pabaigoje, kai lenkų kariuomenė evakuavo šį rajoną. Po kovų išilgai geležinkelio į vakarus nuo Vilniaus, kad ir nebuvo žymesnių susirėmimų tarp Lenkijos ir Lietuvos kariuomenių, lietuviai neturėtų būti nustebinti, kai rugpiūčio pabaigoje Varšuva atsisakė pripažinti Kauno neutralitetą".[206]

Lietuviai tiesą sakant, į rytus drąsiau žygiavo, negu į pietus Suvalkijoje, nes lenkų okupuotos Lietuvos sritis į rytus nuo Nemuno buvo Lietuvai skirta tiek Maskvos sutarties, tiek

ir santarvininkų nustatytosios Curzono linijos, o pietinė Suvalkija Lietuvai tebuvo pripažinta tik Maskvos sutarties.

Okupuotų plotų atgavimas liepos mėn. antrojoje pusėje ir rugpiūčio mėnesį. Liepos mėn. 17 d. rusų kariuomenė pradėjo žygiuoti į vakarus nuo Augustavo perkaso. Bijodama apsupimo ir atkirtimo, lenkų kariuomenė pradėjo trauktis iš pietinės Suvalkijos dalies. Taip tad, rusams vis tolyn stumiant lenkus, belikęs mūsų su lenkais tik tarp Vištyčio ir Nemuno ties Augustavo perkasu frontas pradėjo dar labiau trumpėti. Mūsų mjr. Motiejūno-Valevičiaus vadovaujamos Marijampolės grupės dalys buvo telkiamos, kad žygiuotų į lenkų apleidžiamas vietas.

Liepos 17 d. ties Merkine mūsiškiai nuginklavo dvi lenkų kuopas.[207] Tą pačią dieną mūsų kariuomenė užėmė Druskininkų ir Ratnyčios miestelius.[208]

Okupuotoje Lietuvos dalyje bolševikai plėšikavo ir kartais grobimo tikslais pereidavo net į mūsų kariuomenės užimtą teritoriją. Šiems ir kitiems nesusipratimams su bolševikais pašalinti ir tartis dėl okupuotų Lietuvos sričių perdavimo lietuviams, liepos 19 d. lietuviai sudarė komisiją iš gen. ltn. Katchės, mjr. Bylos, kpt. Zubrio ir kpt. Rusecko. Ši komisija nustatė skyrimo liniją tarp mūsų ir rusų kariuomenės.[209]

Tą pačią liepos 19 d. rusai užėmė Gardiną ir nužygiavo Balstogės link. Taip pat liepos 19 d. Marijampolės grupei buvo įsakyta užimti liniją: vokiečių siena Vižainio ež. — kelias — Vižainis - Cipliškiai - Lazdijai - Šeivų ež - Ramanauskai - Morgiai - Kukliai - Želva - Būdvietis - upė Mara - Augustavo perkasas - Nemunas. Grupės dalys visu frontu pradėjo slinkti pirmyn, ir vakare jos jau užėmė Vištytį, Vižainį, Liubavą, Punską, Seinus ir Gibus. Ties Seinais teko susiremti su lenkų partizanais. Šiaipjau lenkų partizanai, nesitikėdami iš bėgančios lenkų kariuomenės pagalbos, mūsų kariuomenei didesnio pasipriešinimo nepareiškė.[210]

Vengiant sukelti įtarimą, kad mūsų kariuomenė kovoja išvien su bolševikais, Marijampolės grupei buvo įsakyta vengti susirėmimų su lenkais ir nuo žygiavimo pirmyn susilaikyti.

Liepos 25 d. prie Marijampolės grupės buvo priskirtas 2 eskadronas.[211]

Liepos mėn. 29 d. Marijampolės grupei buvo įsakyta pasiekti Augustavo perkaso liniją. Apie 14 val. 2 eskadronas užėmė lenkų apleistus Suvalkus. Gyventojai mūsų kariuomenę

sutiko su džiaugsmu, nes miestas buvo likęs be jokios valdžios, ir jame buvo kilusi netvarka.[212]

Rugpiūčio 1 d. Suvalkuose buvo įsteigta karo komendantūra. Tą pat dieną 1 atsargos batalionas buvo performuotas į pulką ir pavadintas 10 pėst. pulku.[213]

Rugpiūčio 1 d. mūsų pėstininkai užėmė liniją: Račkos - Plotičino - Vygrių ež. - upė Juodoji Ančia, iki Aukštatiltis (Wysoki Most) - Gibai - Būdvietis.[214]

Rugpiūčio mėn. 3 d. Marijampolės grupės dalys pasiekė Augustavo perkasą ir priėjo vokiečių sieną. Tuo būdu Marijampolės grupė neteko sąlyčio su lenkais. Rugpiūčio mėn. 8 d., sužinojusios, kad Augustave bolševikų kariuomenės nėra, o veikia tik vietinis "revkomas", grupės dalys užėmė miestą.

Rugpiūčio mėn. 16 d. lenkai perėjo į priešpuolį ir privertė bolševikus iš Lenkijos trauktis. Tada mūsų vyriausybė pradėjo iš bolševikų reikalauti, kad jie mūsų teritoriją Suvalkijoje apleistų ir duotų patiems ją ginti nuo lenkų.

Rugpiūčio 17 d. Marijampolės grupei buvo įsakyta pasiekti mūsų valstybės sieną Suvalkijoje. Rugpiūčio mėn. 20 d. grupės dalys išėjo į Grabavo - Augustavo - Raudonšilio (Krasnybór) - Lipsko - Gardino liniją. Gardine buvo bolševikai.

Rugpiūčio 25 d. lenkų kariuomenė, vydama bolševikus, priartėjo apie 30 km nuo mūsų kariuomenės užimtos linijos.[215]

Liepos mėnesio antrojoje pusėje mūsų kariuomenė užėmė dar visą eilę vietovių šiaurės rytų Lietuvoje: 21 d. užėmė Brėslaują ir Apsą, 22 d. — Lintupį, Kliuščionis, Svierionėlius, 23 d.— Tverečių, 28 d. — Kazionis.[216]

Remdamasi rugpiūčio 6 d. Lietuvos — Sovietų Rusijos konvencija, mūsų kariuomenė rugpiūčio 8 d. užėmė Švenčionėlius, Švenčionis ir Adutiškį.[217]

Rugpiūčio mėn. 25 d. Lietuvos kariuomenė užėmė Varėnos - Marcinkonių - Valkininkų geležinkelio liniją, Senuosius Trakus, Lentvarį ir visai priartėjo prie Vilniaus.[218]

Fronto pralaimėjimų paveikti, bolševikai darėsi nuolaidesni, o lietuviai įgijo daugiau drąsos reikalauti, kad raudonarmiečiai greičiau trauktųsi iš Lietuvai pripažintos teritorijos. Pagal konvenciją, bolševikų paskutinis terminas išeiti iš Vilniaus buvo rugsėjo 1 d., tačiau Lietuvos vyriausybė pareikalavo, kad jų armija su savo įstaigomis pasitrauktų anksčiau. Kraustytis iš miesto buvo duotas 3 dienų terminas.[219]

4, 7 ir 8 pėst. pulkui, 1 ir 6 baterijai, šarvuočiams "Arui" ir "Šarūnui" buvo įsakyta užimti Vilnių.[220]

Gavęs įsakymą keltis į Vilnių, 4 pėst. pulkas, šarvuočio

Sunkiai sužeistųjų 1919 m. gabenimas į lauko ligoninę.

lydimas, iš Vievio, per Rykantus rugpiūčio 26 d. įžygiavo į Vilnių. 7 pėst. pulkas į Vilnių atvyko iš Pabradės. 8 pėst. pulkas rugpiūčio 24 d. traukiniu iš Jonavos išvyko į Vievį, iš ten į Lentvarį ir Vilniuje rugpiūčio 26 d. išsikrovė.

1 baterija rugpiūčio 25 d. išvyko iš Arnionių dv. (į šiaurę nuo Pabradės) Vilniaus kryptimi drauge su 7 pėst. pulku ir rugpiūčio 26 d. 17 val. buvo jau prie Gedimino pilies. Tą pačią dieną į Vilnių atvyko ir 6 baterija.

Rugpiūčio 25 d. Šarvuotis "Aras" ir "Šarūnas" išvyko geležinkeliu iš Vievio į Lentvarį, ten nusikėlė nuo platformų ir vieškeliu, drauge su kitomis mūsų dalimis, traukė Vilniaus link. Į Vilnių atvyko rugpiūčio 26 d. apie 17 val. Šarvuotis "Perkūnas" jau nuo rugpiūčio pradžios buvo Vilniuje komendanto žinioje.

Rugpiūčio 26 d. popietinėmis valandomis čia išvardytos kariuomenės dalys (nebent tik be 8 pėst. pulko, kuris atvyko traukiniu) per Naująją Vilnią ir Antakalnį įžygiavo į Vilniaus miesto centrą. Kad ir buvo lietinga diena, tačiau gyventojai

mūsų žygiuojančią su orkestru kariuomenę sutiko entuziastingai, net dar su didesniu džiaugsmu, negu pirmuosius mūsų dalinius liepos 15 d., nes 43 bolševikų šeimininkavimo dienos Vilniuje gyventojams buvo jau iki gyvo kaulo įgrįsusios. 18:15 val. Gedimino pilies bokšte vėl buvo iškelta mūsų Trispalvė,[221] saliutuojant 1 baterijai 21 šūviu. Vilniaus įgulos viršininku buvo paskirtas 7 pėst. pulko vadas plk. ltn. Adomkavičius.

Tą pačią rugpiūčio 26 d. Lietuvos kariuomenė (komendantas Kozmianas) atėmė iš raudonarmiečių išvežamus iš Vilniaus 62 kalinius, daugiausia lenkus. Rytojaus dieną mūsų komendantas išvadavo iš kalėjimo 43 kalinius, kuriuos, komendanto pavedamas, perėmė Tadas Vrublevskis.

Vilniaus miestas nuo seno buvo daugelio tautybių apgyventas. 1920 m. labai žymią gyventojų dalį sudarė žydai ir lenkai bei sulenkėję lietuviai. Lietuvos vyriausybė, siekdama išlaikyti Lietuvai savo senąją sostinę, užėmusi Vilnių, vykdė jame labai tolerantišką politiką. Tuo būdu ji susilaukė palankumo net ir iš dalies sulenkėjusių ar lenkiškų gyventojų sluoksnių.[222]

Gardino operacija. Į rugpiūčio mėn. pabaigą, lenkams vejant bolševikus ir frontui artėjant prie Lietuvos sienų, mūsų karinei vadovybei pradėjo labiau rūpėti nebe rusų pašalinimas iš Lietuvos teritorijos, bet dėl pasikeitusios padėties naujai iškylantieji uždaviniai. Reikėjo tiems uždaviniams pasiruošti ir pirmiausia sutvarkyti kariuomenės vadovybę. Krašto apsaugos ministrui ir laikinai einančiam kariuomenės vado pareigas plk. Žukui pasiūlius du kandidatus — plk. Ladigą ir mjr. Musteikį, kariuomenės vadu buvo paskirtas plk. Ladiga. Plk. Kleščinskis buvo paskirtas vyriausiojo štabo viršininku, mjr. Šumskis operacijų ar rikiuotės skyriaus viršininku. Iš šių karininkų nebent tik rusų plk. K. Kleščinskį tektų laikyti kvalifikuotu naujai paskirtoms pareigoms. Jis buvo baigęs karo akademiją ir jau ėjęs bent divizijos štabo viršininko pareigas per Pirmąjį Pasaulinį karą. Plk. ltn. Ladiga per Pirmąjį Pasaulinį karą išbuvo fronte ir buvo pasiekęs kpt. laipsnį, Lietuvos kariuomenėje buvo jau pasižymėjęs kovose su bolševikais ir bermontininkais, galėjo būti pavyzdingu bataliono, gal ir pulko vadu. Tačiau, didesnėms dalims vadovauti, tada dar neturėjome prityrusių karininkų, išskyrus gen. Žukauską, kurio tuo metu negalima buvo skirti kariuomenės vadu už jo nevykusį straipsnį lenkų spaudoje dėl Lietuvos-Lenkijos unijos.

Latviai buvo laimingesni už mus. Jie turėjo pakankamai karininkų, kvalifikuotų eiti aukštoms pareigoms. Ir lietuviai norėjo pasinaudoti latvių aukštais karininkais. Iš latvių buvo gautas plk. Ozolis, tačiau iš jo naudos nebuvo. Jis buvo mums atsiųstas, arba neturint kur jo dėti, arba kuriais specialiais sumetimais.[223]

Plk. Grigaliūnas-Glovackis buvo paskirtas Marijampolės grupės vadu. Jo štabo viršininku buvo mjr. Giedraitis, adjutantu vyr. ltn. Žutautas. Marijampolės grupei skirtas baras buvo nuo Vokietijos sienos iki Gardino ir dar 20 km į pietryčius, kur prasideda Maskvos sutarties nustatyta Lietuvos-Rusijos siena.

Plk. Grigaliūnas-Glovackis grupei vadovauti pradėjo rugpiūčio 25 d. Iš pradžių jo grupę sudarė 10 ir 2 pėst. pulkai, 6 pėst. pulko vienas batalionas, 5 ir 9 batarija ir 2 husarų eskadronas. Vėliau jo grupę papildė ir visa antroji divizija — 5 ir 8 pėst. pulkai. Grupės štabas buvo Seinuose.[224]

Į kairę nuo Marijampolės grupės, bare prieš bolševikus į rytus nuo geležinkelio Vilnius-Gardinas, stovėjo gen. Nastopkos vadovaujama I divizija. Į kairę nuo I divizijos ligi Latvijos sienos pasienį saugojo mjr. Musteikio vadovaujama III divizija.

Marijampolės grupė buvo papildoma tuo tikslu, kad ji užimtų Gardiną, kai tik bolševikai iš jo pasitrauks. Kaip buvo planuojama užimti Gardinas, matyti kad ir iš šio Marijampolės grupės vado įsakymo:

"Operatyvinis, slaptas

Marijampolės grupei
Įsakymas
13 Nr.
Rugpiūčio 25 d. 1920 m. Seinai

1

Žinios apie priešą, duotos įsakyme Nr. 11, nepasikeitė. Mūsų Vilniaus grupė pasiekė Landvarovo — N. Vileika linijos. Šiandien būtinai užims Vilnių ir eis iki mūsų sienos su rusais, taikos sutartimi nustatytos. Skyrimo linija tarp mūsų ir Vilniaus grupės eina šiais punktais: Rotnica, Porietsche, Jeziory, Skidel, Rusinowice, Kniazwice. Visi punktai dėl mūsų imtinai.

Mūsų grupei paliepta pasiekti ir apsaugoti liniją: Grabovo - Augustow - Lipsk - Grodno - Skidel. Visi šitie punktai imtinai.

Santykiai mūsų su bolševikais besitraukiančiais ir lenkais — neutralūs, t.y. mes privalom jų neleisti ant mūsų teritorijos. Visus perėjūnus nuginkluoti, išvengus ginkluoto susirėmimo, bet turi būtina apsauga pavesto baro, nuo kurio pasitraukti negali būti minties.

Iki atvykimo 2 pulko barą dalinu nuo Grabovo per Augustavą,

Krasnybor, Lipsk imtinai ir nuo Gardino išimtinai iki Skidel imtinai — 10 pulkui, nuo Lipsko išimtinai iki Gardino imtinai — 6 pulko pirmam batalionui.

2 eskadronui apsistoti Seinuose ir būti mano žinioje dėl kovos su vietiniais partizanais.

5 baterija pereina žinion 10 pulko vado ir įsakau pereiti į Gibų rajoną.

Visas permainas įvykdyti iki 26 d. šio mėnesio ne vėliau 12 val. Visiems viršininkams susirišti su manim telefonu. Priešakinę sanitarijos ligoninę perkelti į Seinus.

Intendantūrai sudaryti priešakinius maisto sandėlius Augustave ir Sapockine. Centralinius — Suvalkuose ir Seinuose, baziruotis ant Marijampolės. Pristatinėti produktus iš bazės į Suvalkus pavedu Marijampolės komendantui, nuo Suvalkų iki Augustavo ir Seinų — Suvalkų komendantui, nuo Seinų iki Sapockinės — Seinų komendantui. Atvykus divizijos intendantui, sutvarkyti visus sandėlius ir aprūpinti grupę maistu su išskaitliavimu, kad visi turėtų išteklių šešioms dienoms. Dalims gi pasirūpinti turėti maisto prie savęs minimum trims dienoms.

Dalims apsirūpinti šovinių skaičium.

2 pulkas ir 9 baterija skaitomi grupės atsargoj ir ryt, t.y. 26 d. privalo apsistoti Kapčiamiesčio rajone. Štabas pulko Kapčiamiestyje. Atvykus tuojau susirišti su manim telefonu.

Štabui divizijos, ryšių komandai ir komendantui, divizijos ligoninei apsistoti Seinuose. Divizijos veterinarijos ligoninei apsistoti sulyg komendanto nurodymo.

Mano pavaduotojai: majoras Jakaitis ir kap. Gerulaitis.

Marijampolės grupės vadas

Pulk. Grigaliūnas-Glovackis".[225]

Šitai plačiai užsimotai operacijai turėta per maža jėgų. Juk vienas 10 pulkas su vienu 6 pulko batalionu negi galėjo užimti 120 km ilgio barą. Neturint jėgų, mažos jėgos turėjo būti dar labiau koncentruojamos. Neužimamuose baruose reikėjo organizuoti žvalgybą.

Buvo siekiama užimti liniją Grabava - Augustavas - Krasnyboras - Lipskas - Gardinas - Skidlius ir ji saugoti. Iš nurodytos tarp 10 pulko ir 6 pulko 1 bataliono skyrimo linijos ir rezervui paskirtos vietos matyti, kad vadovybei labiausiai rūpėjo paimti Gardinas.

Neaišku, kuriam reikalui 6 pėst. pulko baras buvo įterptas į 2 pėst. pulko barą. Tos pačios dalies skaldymas po įvairius barus apsunkina vadovavimą.

Visam frontui taikytas reikalavimas "būtina apsauga pavesto baro, nuo kurio pasitraukti negali būti nei minties"

yra visai nevykęs, iš rusų vartotos per Pirmąjį Pasaulinį karą taktikos perimtas ir taikytinas kartais poziciniame kare, bet ne manevriniame, kurį tada dideliuose plotuose mažomis pajėgomis teko kariauti.[226]

Lietuvai paskelbus, kad ji griežtai laikysis neutraliteto, reikalavimas vengti susirėmimų buvo savaime suprantamas, tačiau jis galėjo statyti mūsų dalinius ir į labai keblią padėtį, nes, "nuginkluojant perėjūnus", nelengva išvengti ginkluoto susirėmimo.

Priskirtas prie Marijampolės grupės, 2 pėst. pulkas rugpiūčio 24 d. iš Kaišiadorių išvyko į lenkų frontą ir rugpiūčio 26 d. atžygiavo į Seirijus. Tik kpt. Petruičio vadovaujamas III batalionas buvo nusiųstas į Kauną įgulos tarnybai. Į Kauną atvyko ir ltn. Andriūno 9 kuopa iš Mažeikių. 7 kuopa buvusi paskirta į Vilkaviškį saugoti belaisvių.[227]

Rugpiūčio mėn. 26 d. kpt. Petruitį iššaukė į generalinį štabą vyriausias kariuomenės vadas plk. ltn. Ladiga. Ten plk. Ladiga įsakė kpt. Petruičiui važiuoti su batalionu iš Kauno per Vilnių į Gardiną, įspėjęs jį, kad atsargiau važiuotų, nes geležinkelis tarp Vilniaus ir Gardino galįs būti sugadintas. Nuvažiavęs Petruitis turėjo sudaryti Gardino įgulą ir užimti 30 su viršum km poziciją nuo Lašišinės upės (Lososna) ties Kuznicos mstl., toliau Indūros upeliu iki Svisločiaus įtakos į Nemuną ir dešiniu Nemuno Krantu iki Ružanovcų. Šis baras ėjo pietuose ir pietryčiuose nuo Gardino kaip tik Maskvos sutarties nustatyta siena tarp Lietuvos ir Rusijos.

Nieko nepadėjo ir kpt. Petruičio atsikalbinėjimas, kad vienu batalionu negalima ir Gardino įgulą sudaryti ir kartu užimti virš 30 km ilgio poziciją. Petruitis grįžęs iš štabo "kaip karti vedamas".

Tą pačią dieną Petruitis su batalionu nebegalėjo išvažiuoti, nes traukinys tebuvo paduotas tik visiškai sutemus, be to, kol buvo susikrauta ir susitvarkyta, ir išaušo. Ir rugpiūčio 27 d. batalionas negalėjo anksti iškeliauti, nes prieš jį turėjo dar išvažiuoti specialus traukinys į Vilnių su Aukštais karininkais, kai kuriais ministrais, žurnalistais. Prie Marcinkonių stoties traukinys turėjo sustoti, nes ten naktį bolševikų traukinys, pritrūkęs bėgių, nuvažiavo pabėgiais, o antras traukinys, su komisarais, užvažiavo ant pirmojo. Bolševikai, kas kur gali, išsilakstė po Marcinkonių miškus.

Nebegalėdamas traukiniu važiuoti, batalionas pėsčias nužygiavo į Pariečę. Čia kiek pailsėjęs ir papietavęs, batalionas

rengėsi toliau žygiuoti, ir kaip tik tuo laiku iš grupės štabo per raitelį buvo gautas šis įsakymas:

"Oper.-slaptas

Marijampolės grupei

Seinai 26-VIII-1920 m. 20 val.

Žem. 1:100.000

14 Nr.

1. Paskutinėmis žiniomis lenkų reguliari kariuomenė yra atstu 25 verstai į pietų-vakarus nuo Gardino, kur eina mūšiai. Dalis raitelių pasirodė ties Raigardu. Gardine ir į rytus nuo jo, būtent Adomaviče yra dar žymios bolševikų kariuomenės jėgos — 4-tos armijos ir demoralizuotos dalys 15 armijos. Miškuose, Augustavo rajone, išsisklaidę 15 armijos demoralizuotų bolševikų gaujos, prieš kurias aktyviai veikia vietiniai partizanai.

Žymi dalis vietos gyventojų (mozūrai), kaip matyti, yra prielankūs lenkams ir, jiems prisiartinus, gali prieš mus sukilti, neatsargiai ir netaktiškai elgiantis su jais.

2. Nuo mūsų iš kairės Vilniaus grupė yra užėmusi Vilnių ir eina iki antros demarkacijos linijos, nustatytos rugpiūčio m. 6 d. sutartimi. Skyrimo linija tarp mūsų ir Vilniaus grupės: Rotnica - Porjetsche - Jeziory - Skidel - Rusinowce - Kniazewce.

Iš dešinės nuo mūsų vokiečių siena ties Grabowo.

Pavestai man grupei įsakyta užimti liniją: Grabowo - Augustowo - Stabin - Krasnybor - Lipsk - Grodno - Skidel.

Išpildymui šio įsakau:

3. Majorui Jakaičiui
10 p. du batalionai
ir 5 baterija.

Užimti barą nuo Grabowo — Augustow - Stabin ir Lipsk imtinai. Nuo Stabin ir Lipsk pasistengti prieiti prie mūsų valstybinės sienos su rusais, nustatytos taikos sutartimi, kuri eina nuo Stabin - Czasnylas - Gorodnienka - Liewski - Weselowo - Nerastna - Szesztaki - Sidra. Atkreipti dėmesio, ypač į Dombrowo, kaip kelių mazgą.

4. Kap. Mackevičius
6 pulk. 1 batalionas.

Užimti barą nuo Lipsk išimtinai iki Grodno imtinai. Nuo Golynka praslinkti iki Rygalówka - Jaczno - Sidra, o nuo Skryniki plentu iki gut Labno ant Trycze — Karolin iki Kuznica, pasiekiant, sulyg galimybės, valstybės rubežių ties Ciuprinowo. 10 pulko kuopą, perėmus nuo jos barą, pasiųsti į Suvalkus su tokiu išskaičiavimu, kad ji pribūtų ne vėliau 30-VIII š.m.

5. Majoras Laurinaitis
2 pulko 1 batalionas.

27-VIII apsistoti Kapciovo, 28-VIII — Sapockine, išsiuntus apsaugą tiltui ties Gosha per Nemuną, turint ryšius su 6 pulko 1

batalionu. Sekti jo užpakalį ir prie mažiausios progos užimti Gardiną, kur ir sudaryti jo įgulą.

6. Kap Petruitis

2 pulko 1 batalionas.

Išlipus iš traukinio ties Porjetcze žygiuoti tarp geležinkelio Gardinas — Vilnius ir linijos Porjetzce - Jeziory - Skidel - Rusinowcy. Užėmus Jeziory pasistengti pasiekti liniją Gardinas išimtinai, Skidel imtinai, iš kur išstatyti sargybas ant mūsų valstybės rubežiaus tarp Cziuprinowo išimtinai Lusz, Indura, kairiu krantu upelio Swislocz, dešiniu Namuno krantu iki Rushanowcy. Nuo linijos Gardinas - Skidel pereiti į priekį tik mūsiškiams užėmus Gardiną.

6. Majoras Ramanauskas

2 pulko 1 bat., žvalgų k-da.

Apsistoti, kaip grupės atsarga, Seinų rajone ne vėliau 27-VIII-20 val.

7. Leit. Labutis

1 eskadronas.

Apsistoti Frencki — Taturczyski ir užsiimti išgaudymu išsisklaidžiusių miškuose bolševikų partijų tarp Augustavo ir Gardino . . ."[228]

Šiame įsakyme operatyvinis tikslas jau žymiai tiksliau nusakytas. Iš jo matyti, kad svarbu ko greičiau užimti Gardinas ir pasiekti taikos sutarties nustatyta siena su rusais. Petruičio nuomone, "mes tada nors ir turėjom pakankamai ginkluotų pajėgų, kad galėtume pasakyti, jog mes esam neutralūs arba kariausime, tačiau, kaip matyti iš mūsų operatyvinių įsakymų, mūsų tos pačios pajėgos taip pat buvo išmėtytos, išsklaidytos, kad visiškai nustojo bet kurios kariškos vertės . . ."

Gavęs šį įsakymą, Petruitis buvo atpalaiduotas nuo Kaune gauto uždavinio. Vis dėlto ir dabar jam buvo pavesta užimti daugiau kaip 30 km linija su vienu ir tuo nepilnu batalionu.

Tebebūnant Pariečėje, buvo sužinota, kad Ežeronyse ir Gardine dar tebestovi bolševikų kariuomenė. Bataliono vadas Petruitis nutarė likti Pariečėje, nes įsakymas buvo neįvykdomas.[229]

Karinė lenkų vadovybė nebuvo tiksliai informuota apie lietuvių jėgas, stovinčias pietų Suvalkijoje ir Gardino rajone. Pagal 2 lenkų armijos II skyriaus žinias, į šiaurę nuo Gardino ir Suvalkijoje turėję būti 3-4 pėst. pulkai, iš kurių dauguma į šiaurę ir į šiaurės vakarus nuo Gardino. Suvalkijoje tebuvę tik Suvalkuose apie 50 kareivių ir Augustave 100.[230] Lenkų žvalgybos informacija nedaug kuo skyrėsi nuo tikrovės, ypač kad ir 2 ir 8 pėst. pulkai netrukus pradėjo žygiuoti į frontą.

Siekdama užimti pietinę Suvalkiją, lenkų 2 armijos vado-

vybė rugpiūčio 27 d. išleido operacinį įsakymą nr. 45 šio turinio[231]:

"III. 2 armijos vadovybės tikslas yra išlaisvinti nuo bolševikų užpuolio Suvalkiją ir pasiruošti tolesniam puolamajam veiksmui, išstumiant savo kairįjį sparną šiaurės rytų kryptimi tuo tikslu, kad būtų galima anksti užimti perėjimus per Nemuną į šiaurę nuo Gardino.

IV. Vykdymas:

b) 4 raitininkų brigda VIII.27 dienos bėgyje sutelks visus savo dalinius (be a) punkte minėto 3 ulonų pulko diviziono[232]) Balstogės rajone ir VIII.28 auštant pradės žygiuoti išilgai ašies Balstogė - Koricynas - Augustavas, su užduotimi užimti rajoną Augustavas - Suvalkai - Seinai ir taip susigrupuoti, kad, gavus įsakymą, per 24 valandas galima būtų užimti tiltus per Nemuną ties Merkine ir Druskininkais. Be to, reikia žvalgyti link Gardino ir išvalyti savo rajoną nuo priešo armijos likučių.

Akcijos metu 4 raitininkų brigados vadovybės žinion pereina: 41 pėst. Suvalkų pulkas ir 9 lauko artilerijos pulko 2 baterijos, kurios VIII.27 atvyks į Balstogę. 41 pėst. pulkas reikia nukreipti į Suvalkus.

c) 1 legionų divizija VIII.27 d., pagal instrukcijas žodžiu, vienu pėst. pulku puls Augustavą su užduotim persekioti atsitraukiančius bolševikų pajėgų likučius ir palengvinti išeiti 4 raitininkų brigadai.

Pulkas ir toliau yra 1 legionų divizijos žinioje.

V. Ryšiai:

4 raitininkų brigada palaiko ryšį su armijos vadovybe per radiją ir per 1 leg. div. (Osoviecas — Balstogė)".

Iš šio įsakymo matyti, kad ir lenkų jėgos, skirtos užimti Suvalkiją, nebuvo didelės. Daugiau jėgų čia 2 armijos vadas sutelkti negalėjo, nes jam reikėjo visas pėstininkų divizijas panaudoti prieš bolševikus, kurie gavo papildymų ir kai kuriose vietose bandė pereiti į priešpuolį. Lenkai tada buvę įsitikinę, kad lietuviai geruoju pasitrauks iš pietinės Suvalkijos ligi santarvininkų nustatytosios gruodžio 8 d. linijos. Tam atvejui, jei lietuviai priešintųsi, armijos vadovybė, remdamasi vyriausios kariuomenės vadovybės nurodymais, įsakymui nr. 45 papildyti išleido tokio turinio instrukciją[233]:

Priedas prie operacinio įsakymo nr. 45.

VI. Santykis su lietuviais:

Armijos vadovybė remiasi prielaida, kad tie plotai, kurie prieš bolševikų ofenzyvą buvo lenkų valdomi, priklauso ir toliau Lenkijai.

Jeigu bolševikai perleido valdžią lietuviams, tai reikia susitarimo būdu priversti juos pasitraukti, duodant jiems trumpo termino ultimatumą, grasinant nuginkluoti.

Kraštutiniu atveju reikia visu griežtumu nuginkluoti tuos lietuvių dalinius, kurie geruoju neapleidžia lenkiškų plotų.

Lietuvių valdžios skundus ir siūlymus kreipti per parlamentarus į armijos vadovybę.

Koalicijos karininkus, veikiančius lietuvių pusėje ir norinčius tarpininkauti, reikia ko didžiausiu mandagumu, tačiau atkakliai siųsti į armijos vadovybę.

Gauna vien tik asmeniškai informacijai:

1 legionų divizija, kalnų divizija ir 4 raitininkų brigada

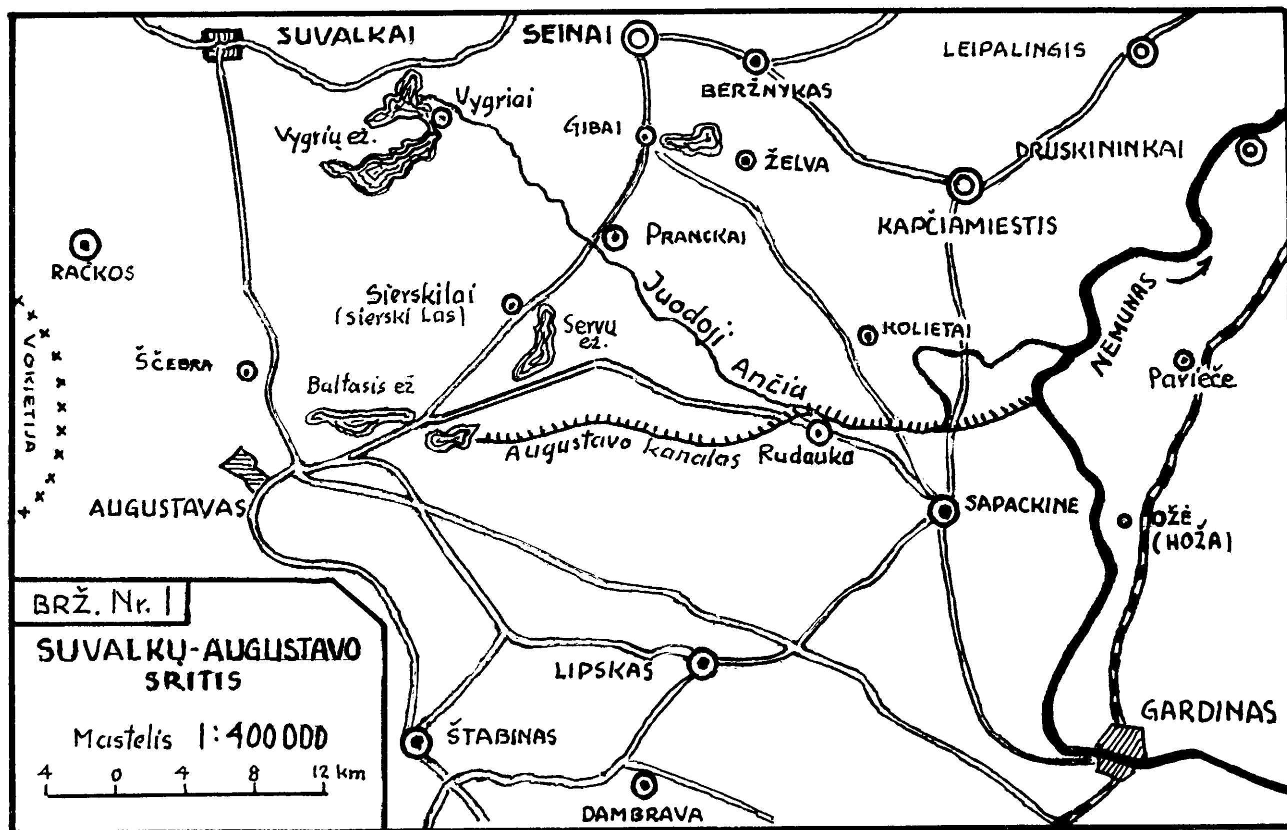
Tikra

(—) *Kutrzeba*
gen. št. paplk. ir štabo viršininkas

(—) *Smigly-Rydz*
gen. ltn. ir armijos vadas"

Rugpiūčio mėn. 26 d. lenkų delegacija derėtis su lietuviais buvo jau atvykusi į Kauną, ir rugpiūčio 27 d., t.y. tą pačią dieną, kai 2 armijos vadovybė išleido įsakymą nr. 45, tos derybos buvo jau prasidėjusios. Be to, lenkai buvo užtikrinę santarvininkus, kad jie nepulsią lietuvių, tad formaliai lenkams, norint pulti lietuvius, reikėjo atrodyti, kad jie laikosi neutraliteto. Mūsų karinė vadovybė, patikėjusi santarvininkų užtikrinimui, kad lenkai lietuvių nepuls, buvo nukreipusi visą dėmesį į Gardiną, palikdama pietinėje Suvalkijoje visai nežymias karines dalis. Šitos aplinkybės ir vertė lenkus, pasinaudojus silpna lietuvių gynyba, išstumti lietuvius iš pietinės Suvalkijos, apsimetus, kad žygiuojama ne prieš lietuvius, bet prieš bolševikus. Užtat operaciniame įsakyme nr. 45 tekalbama apie veiksmus prieš bolševikus, o slaptame priede prie to įsakymo atskleidžiamas jau tikras šios operacijos tikslas — priversti lietuvius pasitraukti iš Augustavo, Suvalkų, Seinų, Druskininkų.

Tą pačią rugpiūčio 27 d. ir lenkų Valstybės Gynimo Taryba taip pat svarstė Lenkijos santykių su Lietuva klausimą ryšium su lenkų kontrofenzyva. Tarybos narių dauguma pasisakė už tai, kai tuos santykius reikia spręsti taikiu būdu. Vis dėlto tarybos priimtame pasiūlyme vyriausiajai kariuomenės vadovybei duodamos laisvos rankos pašalinti lietuvius iš "lenkiškosios" Suvalkijos dalies. Pilsudskis tame posėdyje santykių su Lietuva klausimą siejo su puolančios lenkų armijos kairiojo sparno saugumu.[234]

SUVALKAI
SEINAI
LEIPALINGIS
BERŽNYKAS
Vygriai
Vygrių ež.
GIBAI
ŽELVA
DRUSKININKAI
KAPČIAMIESTIS
PRANCKAI
RAČKOS
Sierskilai
(sierski Las)
Servų
ež.
Juodoji Ančia
KOLIETAI
NEMUNAS
Pavieče
VOKIETIJA
ŠČEBRA
Baltasis ež.
Augustavo kanalas
Rudauka
AUGUSTAVAS
SAPACKINE
OŽĖ
(HOŽA)
BRŽ. Nr. 1
SUVALKŲ-AUGUSTAVO
SRITIS
Mastelis 1:400 000
4 0 4 8 12 km
LIPSKAS
ŠTABINAS
GARDINAS
DAMBRAVA

Suvalkijai užimti buvo skirtos šios lenkų kariuomenės dalys: 4a raitininkų brigada — vadas mjr. Bystramas ir 4b raitininkų brigada — vadas mjr. Piaseckis. Visai operacinei grupei vadovavo paplk. Nienievskis. 4a raitininkų brigadą sudarė: 3 ulonų pulkas, 16 ulonų pulkas, kombinuotas pulkas ir 7 raitosios artilerijos divizionas.

4b raitininkų brigadą sudarė: 7 ulonų pulkas, mjr. Javorskio raitininkai ir 2 raitosios artilerijos divizionas.[235]

Be to, operacinei grupei buvo priskirtas dar 41 Suvalkų pėst. pulkas su 9 artilerijos pulko II divizionu.

Ne visos operacinės grupės dalys buvo pilnos. Iš viso grupėje buvo: 85 karininkai, 900 durtuvų, 1500 kardų, 81 kulkosvaidis, 19 artilerijos pabūklų, 1 šarvuotis, 274 vežimai.[236]

Kaip matyti iš Marijampolės grupei įsakymo nr. 14 rugpiūčio 26 d., mūsų kariuomenės bare, nuo Vokietijos sienos iki Gardino, buvo sutelkta: 10 pėst. pulko 2 batalionai (740 durtuvų[237]), 6 pėst. pulko 1 batalionas, 2 pėst. pulko 2 batalionai (iš jų mjr. Laurinaičio batalionas turėjo rugpiūčio 27 d. apsistoti Kapčiamiestyje, kad jo paskirtis buvo ginti Ašužos tiltą per Nemuną, Mjr. Ramanausko batalionas — Seinų rajone atsargoje), 5 baterija ir 1 eskadronas (72 kardai[238]).

Kaip aiškėja iš čia pateiktų duomenų, mūsų sutelktosios Suvalkijoje jėgos viršijo lenkiškąsias tik pėstininkų skaičium (maždaug dvigubai), tačiau lenkai čia turėjo daug kavalerijos, su kuria mūsų vienas nedidelis eskadronas nė iš tolo negalėjo lygintis.

4 raitininkų brigada tebuvo padalyta į dvi (a ir b) tik laikinai, taktiniais sumetimais. Padalinimo tikslas buvo apsaugoti grupės žygį iš rytų, kad negrėstų bolševikų daliniai iš Gardino pusės. Vis dėlto pavojus iš rusų pusės čia neatrodė didelis, nes rusai, netekę Balstogės ir pasitraukę į Gardiną, tuo tarpu laukė papildymų ir nerodė ketinimų pulti. Lenkai iš dalies tikėjosi, kad lietuviai nesipriešindami apleis pietinę Suvalkiją, tačiau nebuvo visiškai dėl to tikri. Lietuvių pasipriešinimo teko laukti prie gamtinę kliūtį sudarančios, Suvalkiją iš pietų pusės atitveriančios Bebro upės. Šitą kliūtį numatydama, lenkų 2 armijos vadovybė įsakė pirmam pėst. legionų pulkui (be vieno bataliono, išsiųsto į Ščiutiną kaip I brigados atsargą) su 1 lauko artilerijos pulko 2 baterija pulti Augustavą, kad palengvintų 4 raitininkų brigados žygiavimą į Suvalkiją.

Šis pulkas (I ir III batalionas), su 4 kulkosvaidžių kuopa, technikos kuopa, raitųjų žvalgų daliniu ir su priskirtąja

artilerija rugpiūčio 28 d. 3 val. ryto, iš Bogušių (kokie 5 km į šiaurę nuo Grajevo) išžygiavo į Grajevą, iš ten plentu į Augustavą, į kurį atvyko 21 val., nužygiavę per dieną 44 km.[239]

Lietuvių duomenimis,[240] šis lenkų pulkas išvaikė mūsų sargybas bei užtvaras prie Augustavo ir visą įgulą — 10 pėst. pulko kuopą (3 karininkus ir 90 kareivių) internavo. Pagal Smolenskį, lenkų pulko vadas kpt. Venda pareikalavo, kad lietuviai vienos paros bėgyje iš miesto pasitrauktų. Lietuvių kuopos vadas protestavo prieš lenkų kariuomenės įžengimą į miestą, reikalaudamas reikiamų šiuo reikalu paaiškinimų, ir nenorėjo geruoju apleisti miesto. Lenkų pulko vadas dėl tokios lietuvių laikysenos ir dėl tariamai pasitaikiusio mūsų kareivių plėšikavimo bei prievartos, pavartotos prie civilinius gyventojus, įsakė kuopą nuginkluoti, ir tatai buvo atlikta.[241]

Lietuvos vadovybė visai nesitikėjo lenkų karinių veiksmų prieš Lietuvą, nes rugpiūčio 28 d. Kaune dar tebevyko derybos su lenkais ir, be to, tą pačią dieną Santarvės atstovai užtikrino mūsų vyriausiąjį štabą, kad lenkai nepulsią: jie gavę griežtą santarvės notą, kad neitų ten, kur yra mūsų kariuomenė.[242]

Rugpiūčio 28 d. vakare mūsų dalys stovėjo linijoje Mozūrų Grabava - Mėtos ir Baltojo ež. tarpežeris - Studenična - Lašišinė (Lososna).[243]

Lenkų operacinės grupės žygiavimas į Suvalkiją. Operacinė raitininkų grupė rugpiūčio 27 d. gavo iš savo grupės vado paplk. Nienievskio įsakymą žygiuoti iš Balstogės dviem vorom. Vienai vorai buvo įsakyta žygiuoti per Koryciną, Suchovolą, Augustavą į Suvalkus. Šiai vorai vadovavo mjr. Piaseckis. Kitai, mjr. Bystramo vadovaujamai, vorai buvo įsakyta žygiuoti dešiniau nuo Piaseckio voros ir lygiagrečiai su ja kryptimi Jonava (Janów) - Zwierzyniec - Komaszówka - Studenična.

Vykdydama įsakymą, mjr. Piasecko brigada išžygiavo rugpiūčio 28 d. 5:30 val. rytą, brigada mjr. Bystramo — tą pačią dieną 5 val. rytą. Rugpiūčio 29 d. 7 ulonų pulko techninis eskadronas nuo ryto pradėjo taisyti tiltus per užvanką prie Štabino. Tiltai buvo labai sunaikinti, ir juos buvo sunku sutaisyti.

Lietuvių sargyba draudė lenkams keltis per upę. Lenkų žvalgybinio eskadrono vadas, tuo tarpu neturėdamas nurodymų, kaip elgtis su lietuviais, laukė tolesnių įsakymų. Taip pat

ir kitos voros žvalgybinio eskadrono vadas, neturėdamas nurodymų, kaip laikytis lietuvių atžvilgiu, iš pradžių nesikėlė per Bebrą. Apie 10 val. gavęs nurodymų iš operacinės grupės vadovybės, jis atkėlė savo eskadroną prie Novokamiennos kaimo ir užėmė tiltus, perkeldamas į kitą pusę vieną būrį su kulkosvaidžiu. Jastrzębnos dvare esančiam lietuvių dalinio vadui eskadrono vadas tuojau įsakė per dvi valandas pasitraukti. Lietuvių dalinio vadas buvo susinervinęs, nes neturėjo jokių savo vadovybės nurodymų tokiam atvejui.

Rugpiūčio 28 d. to paties eskadrono vienas būrys vakare buvo atvykęs į Dambravą ir ten nakvojo. Rugpiūčio 29 d. auštant į Dambravą atvyko lietuvių kapitonas su pėstininkų daliniu užimti šios vietovės rusams pasitraukus. Lenkų ulonų būrys atsitraukė. Lietuviai užėmė Dambravą ir dalį savo pajėgų nusiuntė į Olšę (Olsza). Gavęs iš savo grupės vadovybės nurodymų, eskadrono vadas mjr. Slonimskis davė dviejų valandų ultimatumą lietuvių vadams pasitraukti ne tik iš Jastrzębnos, bet ir iš Dambravos. Ultimatumą nuvežė specialiai tam reikalui skirtas karininkas. Derybų metu atskubėjęs lietuvių karininkas pranešė, kad rusai įžengė į miestą.[244]

Tuo tarpu vyriausios Piaseckio brigados jėgos priartėjo prie Bebro upės. Grupės vadas pasikvietė lietuvių karininką iš Štabino, ir tasai sutiko praleisti lenkų kariuomenę per Bebro upę. Šis karininkas vadovavo kuopai, kuri sargybomis buvo užėmusi liniją Stabina - Kolnica - Ponizie - Bialobrzegi.[245]

Žygiuodama į Augustavą, mjr. Piaseckio brigada sutiko smulkius lietuvių dalinius Kolnicoje ir Bialobrzeguose. Tik Poniziuose buvo sutiktas didesnis, apie 30 vyrų, dalinys su karininku. Ultimatyviai verčiamas, dalinys sutiko pasitraukti. Tik pradėjus daliniui trauktis, iš Sainelio atvyko pasiuntinys su vadovybės įsakymu jokiu būdu nesitraukti. Dalinį lenkai nuginklavo, ir jis žygiavo kartu su brigada, o ginklai buvo vežami kartu.[246]

Tą pačią rugpiūčio 30 d., kai lenkų operacinė raitininkų grupė, rytą 8 val. perėjusi per pataisytus tiltus Bebro upę, žygiavo Augustavo link, ten pat iš Kauno važiavo automobiliu iš santarvininkų misijos prancūzas karininkas Pijaul[247] su lietuvių 10 pėst. pulko vadu mjr. Jakaičiu. Pijaulis į Augustavą atvyko ištirti lenkų puolimo ir Augustavo užėmimo priežasties ir pareikalauti, kad lenkai paleistų internuotą lietuvių kuopą. Ties Ščebra jie sutiko lenkų raitininkų pulką, kuris Mėtos ir Baltojo ežerų tarpeklyje, paėmęs į nelaisvę 10 pėst. pulko užtvarą, žygiavo Suvalkų kryptimi. Lenkų raitininkų pulko

1919 m. lapkričio mėn. atvykę iš kautynių su lenkais Ukmergės komendantūros kareiviai.

vadas, paklaustas Pijaulio, kodėl jisai braunasi į Lietuvos teritoriją, atsakė, kad jis turįs savo vadovybės įsakymą užimti Suvalkus.

Karininkas Pijaulis ir mjr. Jakaitis Augustave kalbėjosi su lenkų operacinės raitininkų grupės vadu paplk. Nienievskiu. Nienievskis, vykdydamas savo vadovybės nurodymus, Pijaulį nukreipė į 2 lenkų armijos vadovybę. Derybos jokių teigiamų vaisių nedavė. Lenkai savo užsimojimo žygiuoti į Suvalkus ir Seinus nepakeitė. Buvo paleista tik 10 pėst. pulko internuota kuopa. Karn. Pijaulis išvyko į lenkų 2 armijos štabą, mjr. Jakaitis grįžo į Suvalkus.[248]

Iš Suvalkų lietuviai pasitraukė rugpiūčio 31 d. 5:30 val. ryto. Lenkų sargybos viršininkas pareikalavo, kad lietuviai apleistų miestą. 3 lietuvių karininkai prašė, kad lenkai nežygiuotų į miestą kol grįš 10 pėst. pulko vadas į Suvalkus. Kai vadas atvyko, lietuviai nutarė išvykti iš miesto. Lenkai tuojau po to įžengė į Suvalkus.

Žinią apie tai, kad lenkai užėmė Suvalkus, paplk. Nienievskiui perdavė prie lenkų 2 armijos vadovybės priskirtas prancūzų misijos Lenkijoje narys gen. Manneville.[249]

Rugpiūčio 31 d. rytą mjr. Skrzynskio vadovaujams 16 ulonų pulkas (2 eskadronai ir 4 kulkosvaidžiai) išvyko plentu iš Siersko miško Seinų link. Ties Gibais pulko žygiavimą

sulaikė 2 pėst. pulko mokomoji kuopa su trim kulkosvaidžiais. Ši kuopa buvo užėmusi tarpeklį tarp Giereto ir Maros ežerų. Lenkų pulko vadas pareikalavo, kad lietuviai pasitrauktų iš užimtos pozicijos. Lietuvių kuopos vadas pareiškė, kad jis pasitrauks tik savo vadovybės įsakytas.[250]

Vengdamas ginkluoto susirėmimo, mjr. Skrzynskis nuvyko į Seinus tartis su aukštesne lietuvių kariuomenės vadovybe dėl užleidimo lenkams Seinų. Seinuose jis rado tik lietuvių vietos komendantą ir gen. Manneville su keletu prancūzų karininkų. Jie į Seinus buvo atvykę iš lenkų užimtų Suvalkų. Mjr. Skrzynskis kalbėjo telefonu su Seirijuose apsistojusiu lietuvių 2 divizijos vadu plk. Grigaliūnu-Glovackiu. Pastarasis pareiškė lenkų pulko vadui, kad jis įsakė savo daliniams trauktis tik lenkų kariuomenės spaudžiamas.[251]

Grįžęs į savo dalį, mjr. Skrzynskis prie Gibų lietuvių kuopos jau neberado: kuopos vadas buvo gavęs įsakymą pasitraukti į Berzninką. Tą pačią dieną lenkų pulkas įžygiavo į Seinus, kur tebebuvo vienas lietuvių karininkas su keletu kareivių, saugojusių lietuvių kariuomenės dar nebaigtą gabenti karišką turtą. Lietuvių gurguolei buvo leista iš miesto išvažiuoti.[252]

Išmėtytos mūsų kariuomenės dalys pasitraukė į liniją: Vižainis - Cipliškės - Žagariai - Berzninkas - Rudauka - Holynka. Marijampolės grupės štabas apsistojo Seirijuose.

Gardino operacija savo tikslo nepasiekė. Apginti Suvalkijai ir užimti Gardinui negausingai Marijampolės grupei buvo per sunkus uždavinys. Per operaciją atlikti grupės dalių žygiavimai nuvargino kariuomenę, ir tatai neigiamai atsiliepė tolesniam jos veikimui. Mūsų kariuomenė turėjo šiek tiek ir nuostolių: 5 nukauti, 12 sužeistų ir 48 pateko į nelaisvę. Buvo nustota šiek tiek ir turto.[253]

Pastabos dėl liepos ir rugpiūčio mėnesio Lietuvos kovų. Nuo 1920 m. liepos mėnesio pradžios prasidėjo naujas Lietuvos kovų dėl nepriklausomybės tarpsnis, kurio pobūdį lemiamai apsprendė lenkų-rusų karas ir to karo laimės svyravimai. Žygiuojant rusams pirmyn ir artėjant prie Lietuvos sienų, jau tą pačią liepos 4 d., kai rusai įveikė lenkus prie Autos upės, Lenkija pripažino Lietuvą "de facto". Šis pripažinimas, tiesą sakant, jokios praktiškos reikšmės neturėjo, tačiau jis rodė dėl pralaimėjimų fronte prasidėjusį Lietuvos atžvilgiu švelnesnį lenkų politikos kursą.

Po šio tariamo diplomatinio laimėjimo netrukus sekė kiti

Mūsų komendantūra Gardine 1919 m. Šią komendantūrą ir visą Gardino lietuvių kariuomenės įgulą klastingai puolė ir nuginklavo įsiveržusi lenkų kariuomenė.

du, tuojau vienas po kito, labai reikšmingi Lietuvos politiniai laimėjimai — liepos 10 d. Lenkijos įsipareigojimai dėl Vilniaus Spa konferencijoje ir liepos 12 d. Lietuvos — Sovietų Sąjungos taikos sutartis. Spa sutartim Lenkija įsipareigojo tuojau užleisti Vilnių ir Vilniaus sritį Lietuvai ir sutiko, kad Lietuvos — Lenkijos sienas galutinai nustatys Aukščiausioji Santarvės Taryba. Tai buvo didelis Lenkijos pralaimėjimas, nes ta sutartis varžė Pilsudskį turėti laisvas rankas Lietuvos atžvilgiu ir vykdyti jo jau tradicija tapusią įvykusių faktų politiką.

Tačiau, pats didžiausias politinis laimėjimas buvo Maskvos sutartis. Pagal šią sutartį, buvęs Lietuvos suverenas Rusija atsisakė nuo visų to suvereniteto buvusių Rusijos teisių į Lietuvą ir pripažino ją visiškai nepriklausoma, suverenine valstybe. Nepaprastai svarbus yra ir tos sutarties Lietuvos sienų nustatymas. Maskvos sutartis automatiškai anuliavo ne tik visas demarkacines linijas dešinėje Nemuno pusėje, bet ir Sūduvoje. Juk 1919 m. gruodžio 8 d. demarkacijos liniją Sūduvoje santarvininkų karinė vadovybė nustatė tam, kad būtų išvengta karo veiksmų tarp Lietuvos ir Lenkijos. Kas kita yra Maskvos sutartis. Čia buvęs Sūduvos suverenas visai

teisėtai ir visiškai, be jokių apribojimų, beveik visą Sūduvą perleido Lietuvai, jos visiškam suverenumui.

Abidvi kariaujančios pusės stengėsi Lietuvą padaryti savo sąjungininke. Dėtis su Lenkija Lietuvai nebuvo jokios prasmės, nes Lenkija, ir karo laimėjimo atveju, nieko gero Lietuvai net nežadėjo. Dėtis su Sovietų Rusija buvo Lietuvai pražūtinga. Jei rusai būtų laimėję karą, tai jie vistiek būtų žygiavę į Lietuvą jos okupuoti. Juk tam tikslui jie ruošė Lietuvoje ir sukilimą, kuris buvo numatytas vykdyti jau rugpiūčio mėnesį. Nuo šios nelaimės Lietuvą išgelbėjo tik rugpiūčio 16 d. prasidėjęs rusų armijos pralaimėjimas. Rusų pralaimėjimo atveju lenkai, be abejo, būtų žygiavę į Lietuvą tariamai nubausti savo priešo sąjungininkės.

Lietuva nesidavė viliojama nė vienos kariaujančios pusės ir pasiskelbė, kad ji laikysis griežto neutraliteto. Sprendimas buvo visai teisingas. Visa bėda čia ta, kad Lietuvai, net ir pasiskelbusiai neutralia, buvo reikalinga stipri kariuomenė ir tuo atveju, kai du jos žemių pretendentai tarp savęs kariavo. Juk išlikti neutraliam reiškė neleisti žygiuoti į Lietuvos teritoriją ar per ją nė vienos kariaujančios pusės kariuomenei, tad ir reikėjo turėti kariuomenę, pajėgią ir šį uždavinį atlikti. Čia tenka dar kartą pabrėžti, kad šis reikalas kaip 1919 metais, taip ir dabar, nebuvo pakankamai Lietuvos vadovaujančių sluoksnių įvertintas. 1920 m., net ir tada, kai jau buvo aišku, kad tarp Rusijos ir Lenkijos kils karas, mūsų kariuomenė nebuvo didinama, bet net dar mažinama. Nauji naujokai tebuvo pašaukti tik rugsėjo mėn. pradžioje, kai jau kiekvienam buvo aišku, kad Lietuvai grėsė nauji pavojai. Didžiausias kariuomenės trūkumas buvo raitininkų neturėjimas. Tebuvo suorganizuotas tik vienas kavalerijos pulkas, kurio smulkūs dalinėliai buvo išskirstyti po pėstininkų pulkus žvalgybai ir ryšiams. Net eskadrono dydžio dalinys retai tegalėjo būti atskirai panaudotas kuriam taktiniam uždaviniui.[254] Tad apie kavalerijos panaudojimą bent kiek reikšmingesnėms kautynėms, juoba platesnio masto operacijoms, netenka nė kalbėti.

Tačiau ir turimos karinės jėgos paprastai nebūdavo tikslingai panaudojamos, dažniausiai dėl per menko prityrimo, kartais ir dėl per mažo rūpestingumo. Tatai ryškiai matyti, kad ir iš mūsų kariuomenės dislokacijos paskutinėmis 1920 m. rugpiūčio mėn. dienomis, kada dėl vėl priartėjusio prie Lietuvos lenkų-rusų fronto karinei mūsų vadovybei teko spręsti nauji uždaviniai.

Raudonajai armijai įžengus į Lietuvos teritoriją, pagrindinis

Lietuvos politinės bei karinės vadovybės siekimas buvo ko greičiau ir ko daugiau atgauti buvusios lenkų okupuotos Lietuvos teritorijos. Šis uždavinys tebebuvo vykdomas net iki rugpiūčio mėnesio pabaigos. Vis dėlto į rugpiūčio mėnesio galą, lenkų kariuomenei pasiekus pietinę Suvalkiją, atsirado Lietuvos kariuomenei ir naujas uždavinys — ginti nuo lenkų Maskvos sutartimi Lietuvai pripažintas sienas pietų Suvalkijoje.

Norėdami spręsti, ar tikslingai buvo kalbamuoju metu išdėstyta fronte mūsų kariuomenė, pirmiausia susipažinkime su klausimu, kuri mūsų fronto dalis tada buvo svarbesnė. Lenkams artėjant prie Lietuvos sienų, turėjo būti savaime suprantama, kad pavojus iš lenkų pusės didėjo ir kad lenkai darėsi agresyvesni. Rusai, priešingai — traukdamiesi darėsi nuolaidesni. Tai viena. Antra, ir tai svarbiausia — lenkai niekada nėra išsižadėję nei pietinės Sūduvos, nei Seinų, kur jie jau 1920 m. organizavo POW ir net buvo surengę vadinamąjį Seinų "sukilimą", be to, dar tokiu metu, kada Pilsudskio vestai POW sukiliminei politikai nepriklausomos Lietuvos teritorijoje tas "sukilimas" buvo nepaprastai žalingas. Iš to tenka daryti savaime suprantamą išvadą, kad dešiniajame Lietuvos kariuomenės užimto baro sparne, nukreiptame prieš priartėjusius lenkus, reikėjo ko daugiausia kariuomenės, viduriniame sparne kiek mažiau, o silpniausiomis jėgomis derėjo tenkintis kairiajame sparne.

Mūsų kariuomenės vadovybė nė kiek nebuvo atsižvelgusi į čia aptartas politines aplinkybes ir į 1920 m. rugpiūčio mėnesio pabaigą ji mūsų kariuomenę dislokavo visai priešingu šiam principui būdu. Kairiajame sparne ji sutelkė stipriausias jėgas, siųsdama į Vilnių net tris pėstininkų pulkus su stipriomis pagalbinėmis dalimis, fronto vidurį, nukreiptą prieš Gardiną, apstatė silpniau, o dešiniajame sparne, nukreiptame prieš artėjančius lenkus, ji pasitenkino sargybomis ir kur-ne-kur retai išmėtytomis silpnomis užtvaromis. Šitokios nevykusios mūsų kariuomenės dislokacijos pasekmė buvo ta, kad lenkai per tris dienas be jokio bent kiek žymesnio pasipriešinimo užėmė visą pietinę Suvalkiją su mūsų širdžiai brangiu lietuvybės centru Seinais.

Vykdydama iš inercijos ir į rugpiūčio pabaigą tą patį uždavinį — atgauti ko daugiau bolševikų užimtų plotų — ir nepaisydama vėl pradėjusio grėsti iš lenkų pusės pavojaus, Lietuvos kariuomenės vadovybė, tiesa, šį tą laimėjo. Masyviai telkta žygiui į Vilnių, mūsų kariuomenė bolševikus stumte išstūmė iš mūsų sostinės penkiom dienom anksčiau,

negu kad to reikalavo sutartas galutinis terminas.[255] Per tas penkias dienas bolševikai būtų išvežę į Rusiją dar daug suimtųjų ir turto, dar būtų įvykę daug sauvaliavimo ir plėšikavimo veiksmų. Vis dėlto šis laimėjimas toli gražu neatstoja patirto pralaimėjimo — užleidimo visos pietinės Suvalkijos su Seinais lenkams, praradimo patogių pozicijų ginti Seinus ir visą pietų Suvalkiją. Juk pietų Suvalkijoje mūsų kariuomenė į rugpiūčio mėn. pabaigą buvo jau beveik visai užėmusi Maskvos sutartimi nustatytos sienos liniją, ypač dėl Bebro upės pelkių patogią gintis. Tad mūsų kariuomenės vadovybei, ypač mėgusiai nepajudinamai laikytis gynimosi linijoje, kaip tik ir turėjo labiausiai rūpėti neužleisti, palyginti, trumpos gynimosi linijos, be to, apsaugotos gan gerų gamtos kliūčių.

Ši mūsų karinės vadovybės klaida įvyko, arba dėl nepakankamo kalbamosios linijos strateginės ir politinės reikšmės įvertinimo, arba dėl jau nuo 1918 m. tradicija tapusio per didelio pasikliovimo diplomatija.

Mūsų kariniai rašytojai sutartinai tvirtina, kad lietuvių karo vadovybė buvo sutelkusi visą dėmesį į Gardino užėmimą, bet ne į Augustavo gynimą dėl to, kad kaip tik tuo metu Kaune vyko lietuvių-lenkų derybos ir kad santarvininkai užtikrinę lietuvius, kad lenkai Lietuvos nepulsią. Jeigu taip iš tikrųjų buvo, tai tatai rodytų, jog mūsų kariniai ir politiniai vadovaujamieji sluoksniai tuo metu dar nesugebėjo visiškai perprasti ir tinkamai įvertinti tikrųjų Pilsudskio vadovaujamos lenkų politikos ir strategijos tikslų ir metodų. Tiek Kaune vykusios lenkų-lietuvių derybos, tiek ir lenkų pažadas santarvininkams nepulti Lietuvos buvo skirtas veikiausiai užmigdyti lietuvių budrumui, lengviau, be kraujo praliejimo, užimti pietinę Suvalkiją.

Ir turėtos jėgos pietinėje Suvalkijoje buvo per daug išsklaidytos po visą frontą, be sutelktų kiek žymesnių rezervų. Vis dėlto lietuvių jėgų pietinėje Suvalkijoje buvo mažoka atlaikyti lenkų spaudimui. Tačiau, be kiek žymesnės žalos, tada galima buvo, į tą frontą permetus, turėti dar kokius du-tris pulkus, kurių būtų pakakę sulaikyti lenkams nuo žygiavimo į Suvalkiją. Tuo metu ir lenkai tame fronte negalėjo sutelkti bent kiek žymesnių jėgų. Ši mūsų karo vadovybės klaida pasunkino mūsų kariuomenės padėtį per vėlesnes kovas pietinėje Suvalkijoje.

THE LITHUANIAN WARS FOR INDEPENDENCE

THE WAR AGAINST THE POLES

1918 - 1920

SUMMARY

Translated by

ALGIS RUKŠĖNAS

LIETUVOS, LENKIJOS, UKRAINOS IR RUSIJOS KOVŲ SRITYS
Mastelis 1 : 4.500000

PART I

Lithuanian-Polish Relations up to 1919

In order to defend itself from a two-front threat posed by the Crusaders, Lithuania in 1385 joined into a personal union with Poland. Grand Duke Jogaila of Lithuania married Poland's Princess Jadvyga, thus becoming the ruler of both states and accepting Christianity.

In 1569 Lithuania and Poland joined into a formal union which lasted until 1795 when both states were partitioned by their neighbors. Nevertheless, the effect of the union was felt long afterwards.

One of the union's important consequences was the submergence of the Lithuanian nation into the Polish nation. Each country's power relationships changed as well. Prior to the union the territory of the Lithuanian State was four times larger then that of Poland. Territorial quarels between the two states only arose over distant areas. But by 1918-1920, they were fighting over the territory of ethnographic Lithuania.

Lithuanians surrendered to Polish cultural influence. Having become the ruler of both countries Jogaila settled not in the Lithuanian Capital, but in Poland's, Crakow, and the manners of the Polish court were emulated by the upper classes of both states. In this atmosphere, it was easy for the Lithuanian language to disappear. Pagan Lithuania had not created its own literature and therefore the Lithuanian language was not the official language of the state. While associating with the Poles the Lithuanian nobility came under their influence and in time adopted their language.

At first the Lithuanian nobility became Polonized, later it was the barony and people in the larger urban-cultural centers, especially in the capital city of Vilnius.

One of the major priorities of the University of Cracow which had been revived in 1400 by Jogaila, was the Christianizing of Lithuania. Since the University of Cracow had the privilege of being the only university catering to both nations,

and was founded in 1579, the same time as the University of Vilnius, it did nothing to engender the maintenance of Lithuanian culture, so its role in Lithuanian culture was not one of national enlightenement, but assimilation.

Priests who came from Poland took stipends from the parishes, but did not carry out their functions, because they did not speak the Lithuanian language. In order to avoid competition, the clerics of Vilnius' preparatory schools limited the number of pupils in middle schools.

Lithuania was being Polonized through the Church when priests forced the people to pray in Polish. Polonization through the schools began in 1773 with the formation of an Educational Commission for both Lithuania and Poland. The goal of the schools was to inculcate Polish patriotism. The spirit of unification was also dominant in the imperial phase at the University of Vilnius (1803-1832).

With the abolition of serfdom (1861-1863) the Lithuanian village became prone to cultural waves. In western Lithuania the national revival was dominant, whereas in eastern Lithuania, where there were few Lithuanian intellectuals, there developed entire areas that spoke Polish.

There had been separatist Lithuanian tendencies in the political, cultural, and religious sphere from the very beginning of the Lithuanian-Polish union. The real "separatist" movement began in 1883 with the publication of the newspaper "Aušra" (The Dawn). Activists who contributed to that newspaper clearly stated that the Lithuanian nation was different from the Poles. The Poles, however, did not want to accept such principle.

In establishing an independent state, the Lithuanian activists tended to hold as its lands the gubernatorial territories of Kaunas, Vilnius, Gardinas, and sometimes that of Suvalkija, which had previously been Lithuanian and earlier Jotvingian. The area of these gubernatorial territories was $132{,}989^2$ km. The historical character of Lithuania Proper (an area of $99{,}000^2$ km. also had an influence on the establishment of Lithuania's borders.

The standard formula in the wording of resolutions at various conferences dealing with the question of borders was: "Lithuania within its ethnographic boundaries." Ethnographic Lithuanian areas were considered those where the people either spoke Lithuanian or were of Lithuanian origin, even if they had adopted a foreign language. According to that rationale, Lithuania had to include all of the Kaunas *gubernia,*

all of the Vilnius *gubernia* (although sometimes without the Disna and Vileika areas), all of the Suvalkai *gubernia*, (although in rare occurences excluding its southern portion), and sometimes the entire or sometimes a larger or smaller portion of the Gardinas *gubernia*. Some maximalists required that the Minsk *gubernia* be included in Lithuania as well.

Some Poles, particularly the Dmovski national democrats wanted to annex Lithuania to Poland, while others, particularly Pilsudski and his Belvedere camp, sought to have a federation with Poland. Pilsudski's desire was to reestablish the Grand Duchy of Lithuania (with Belorussia and the Ukraine) and to unite it with Poland. His allies had created a plan, whereby Lithuania was to be divided into three cantons: Vilnius, Kaunas and Minsk. According to Dmovski, a nation of two million Lithuanians was too small to constitute a state. He was not even inclined to consider Lithuania a nation, and claimed it was a tribe.

According to the German conducted census of Lithuanian inhabitants held on March, 9, 1916, there were only 2.6% Lithuanians in Vilnius while the Poles constituted 50.5%. The Lithuanians protested these statistics, which were biased, because Poles from Poznan were involved in the census taking.

In June of 1916 the Lithuanians had presented the Germans a memorandum stating their desire for an independent Lithuanian state and protesting against the Polish pretensions to annex Lithuania — or at least Vilnius — to Poland. The Poles had presented papers to the Germans declaring that Vilnius was Polish and should belong to Poland.

With the permission of the German occupational government the Lithuanians were allowed to call a conference in September of 1917, which concluded that there should be created an independent Lithuanian state that would have certain relationships with Germany.

The Vilnius conference elected as its steering group a 20 member Lithuanian Council.

On December 11, 1917 the Lithuanian Council came to an agreement with Germany that the latter will recognize Lithuania as an independent state and that Lithuania will form a close military and economic union with Germany. Since Germany did not want to carry out this agreement, the Lithuanian Council, on February 16, 1918 declared that it was reestablishing an independent Lithuanian state without any kind of restrictive ties to any other state.

When the Council again agreed to recognize the declaration of December 11, 1917, the Kaiser declared that the Lithuanian state was reestablished, although this declaration only became relevant in the fall of 1918 when the Germans capitulated.

The Council never protested against the fact that the Germans supported the Poles.

Lithuanian efforts succeeded in having the Lithuanian, Jurgis Matulaitis, selected as the Bishop of Vilnius, however the Polish capitula of Vilnius hindered his efforts to carry out his duties without bias.

Pilsudski had already formed military groups to fight czarist Russia during the Revolution of 1905. In 1908 he formed various military organizations in Austria and studied the military arts himself. When the World war began, Pilsudski started to form Polish legions there. Since Russia, Austria, and Germany wanted to avail themselves of the Polish military potential, they each began to lure the Poles with increasingly larger political promises and thereby made the Polish question an international one. In September of 1914, Pilsudski had formed a secret Polish military organization *Polska Organizacja Wojskowa* (POW), which sought to unite all the former Polish-Lithuanian lands to an independent Poland.

Attempts to form larger Polish units in Russia were begun only after the revolution of March, 1917. In June of that year a committee elected by Polish military men started to organize Polish military forces in Russia and selected as their leader Gen. Dowbor-Musnicki, who hailed from the Lithuanian barony. His Corps was the largest. He had 12 infantry regiments, four uhlan regiments, three artillery brigades, and very large support groups. This Corps surrendered to the Germans without any opposition when the Germans arrived in the vicinity of Minsk.

After the catastrophe of the Corps following May of 1918 only small remnants found their way back to Poland.

In June of 1917 a Polish army was being formed in France. In November of that year this army, supported by the French, had four full divisions. In April of 1919 it arrived in Poland.

The Poles started to organize their national army in the beginning of November, 1918. From April of 1919 Poland began to systematically receive all its required war material from the Entente. This allowed for a vigorous increase in the

army. At the end of 1919 the Polish Army had about 600,000 men, and by the fall of 1920 — one million.

When the Corps led by Dowbor-Musnicki capitulated, its members went en masse to Vilnius where in July they formed an association the purpose of which was to fight for the union of the Vilnius Territory to Poland. By the end of October the association had registered 130 officers and about 500 men.

On October 28th, the Polish military command selected Gen. Wejtko to be the leader of a Polish "Defense" organization to be formed in Lithuania and Belorussia. On December 8th, Gen. Wejtko was accepted into the Polish army and chosen commander of all the Polish army and militia formations in Lithuania and Belorussia. On December 29, 1918 he dismissed the "Defense" organizations and ordered their members to join into the Polish Army. Wejtko issued a mobilization order, that all Poles fit for military duty join the army. More than 2,000 registered into the army as a result.

On November 26, 1918, Pilsudski named Gen. Ivaškevič as head of the Lithuanian-Belorussian division which was being formed. This formation was no longer being formed in secret, nor on Lithuanian territory, but its purpose, as that of the "Defense" organizations, was to take over Lithuania by military force. This division was being formed from polonized barons, and from inhabitants living either in Poland or in areas bordering Poland. By March of 1919, the Lithuanian-Belorussian division had 1,761 soldiers from the "borderlands" and 1,967 from the Kingdom.

At the end of 1918 there were four "governments" in Vilnius: the German occupation; the Lithuanian National Council; the "Temporary Lithuanian Revolutionary Peasants and Workers Government" formed by V. Mickevičius-Kapsukas who had been sent from Moscow on December 8th and was following its directives; and the Polish Army which had taken over Vilnius and was carrying out orders from the Polish High Command in Warsaw.

On December 3rd, the Commandant of Vilnius recognized the Polish elements in Vilnius as an accomplished fact. Through all of December Poland held as the highest goal of its Eastern politics, the control of Vilnius and an area between Vilnius and Balstogė. The means to accomplish this goal were the elements under Gen. Wejtko and the Lithuanian-Belorussian Division.

In reply to a Polish proposal to allow an expeditionary Corps to go from Poland to Vilnius and supply the Vilnius defense forces with 2,000 rifles and 13 heavy machine guns, the German defense ministery said it had no authority to make any treaties after the Armistice without the participation of the Entente.

On December 21st and 29th Poland turned to the Western nations to get an agreement for military intervention. In seeking the support of the West, the Polish leadership claimed it would act cooperatively under non-existent Lithuanian-Polish agreements.

At the same time the Lithuanian and German leadership had agreed to the defense of the territory of Vilnius and Lithuania itself. The German leadership had promised to remain in Lithuania for several more months and to provide arms to the Lithuanian army which was forming at that time. However, due to a number of circumstances this treaty could not be carried out.

By the end of December the leaders of the Polish elements realized that they were the total masters of the situation in Vilnius. At the same time the communist-led Vilnius Workers Representative Council declared itself the sole legal government in Vilnius. On January 1, at 2 p.m. the Poles took over the offices of the Workers Council after a fight and thereby took over control of Vilnius. On the evening of January 5th, after several skirmishes with the approaching bolsheviks, the Poles finally retreated from Vilnius.

PART II

Polish Attempts to Occupy Lithuania during 1919 and the First Part of 1920

In February of 1919 a delegation appointed by the Lithuanian government arrived in Paris. Its purpose was to see that it would be allowed to represent Lithuania at the peace conference, gain the recognition of Lithuanian independence, and receive aid to fight against Bolshevik aggression. In a letter presented to the peace conference on March 17, 1919 prof. Voldemaras detailed the Lithuanian territorial requirements and declared that Lithuania had no intention of joining with Poland.

On February 28th and March 3rd, 1919 Dmovski, who was head of the National Polish Committee which represented the Poles in Paris, presented the peace conference two notes which demanded that all of Lithuania be united with Poland. On April 4th, the Polish *seim* voted to take over the Vilnius Territory and unite it with Poland as soon as possible. The result of Polish propaganda in Paris was such that during the first months of the conference the member states of the Entente looked favorably at a Polish-Lithuanian Union.

Nothing came of certain attempts by the Lithuanians to negotiate with the Poles during 1918-1919, because the Poles demanded Vilnius for themselves and a union with Lithuania. The Lithuanians protested against the fact that Gen. Wejtko had taken over Vilnius.

According to a German-Polish Treaty made in Balstogė on February 5, 1919 the Polish Army was allowed to march into Belorussia and Lithuania in its battles with the Bolsheviks. Although Polish military and political circles were against Pilsudski's march into Vilnius, nevertheless, he himself, on April 13th, took over personal command of the operation and on April 19-21, took over Vilnius.

Having taken Vilnius, Pilsudski published an announcement "To the people of the former Grand Duchy of Lithuania" wherein he declared that the inhabitants themselves will decide

the fate of their country. The majority in the Polish *seim* was prepared to attack Pilsudski for the fact that he did not annex Vilnius to Poland outright, but the Entente, and particularly England, showing its displeasure over Polish expansion, helped Pilsudski's situation.

An April 1, J. Šaulys arrived in Warsaw with a delegation for negotiations with the Poles. The most important goal of a Polish-Lithuanian agreement was the struggle against Soviet Russian aggression. Both sides maintained their positions and the negotiations were fruitless. The Poles merely tried to couch the negotiations in such a way that the Entente would get the impression that some sort of progress was being made.

The Poles also sent two delegations to Lithuania for negotiations. The delegation headed by M. Römeris offered to reestablish the Grand Duchy of Lithuania and form a union with Poland. The offer was rejected. The delegation headed by Minister Staniševski remained in Kaunas from May 28th to June 12th. During that time this delegation gathered information about the situation in Lithuania and fueled unrest among the Polish minority there. They were urged not to abandon work with the Lithuanians because in that way they could better hinder Lithuania and serve Polish interests.

On April 23rd, the Chief Commissar of the Eastern Lands, Osmolovsky, offered the Lithuanians of Vilnius all sorts of priorities through M. Biržiška, who had been invited into the city administration. In replying to Osmolovsky, Biržiška declared and was later reenforced by letter from the Lithuanian committee of Vilnius, that Lithuanians only wanted equality. How Osmolovsky carried out his promised "priority status" for Lithuanians is evident in his secret letter to the heads of the railroads, where he declared that out of 4,000 railroaders there be allowed only 30 Lithuanians.

Soon after the Poles occupied Vilnius the Lithuanians began publishing a daily newspaper "Independent Lithuania" which successfully defended Lithuanian affairs and worked for Lithuanian political and national interests.

In order to counteract the provocations found in Polish brochures and among the people, the Lithuanians in Vilnius on May 15, 1919 started to publish a Polish language newspaper "Głos Litwy", which was printed until January 28, 1922.

Having occupied Vilnius the Poles began persecuting other nationalities. During Easter of 1919 they arranged a Jewish "pogrom". Several score were killed, hundreds were injured,

and thousands beaten. Lithuanian intellectuals were arrested without cause, searched, and otherwise persecuted. Secret reports and accounts of Polish organizations themselves verified the fact that the Polish administration in occupied Lithuania acted in a freewheeling and malevolent fashion.

When the Poles who were battling the Bolsheviks approached areas being held by the Lithuanian army, the lines of demarcation between the Polish and Lithuanian armies became very actual. Officers of both armies discussed the situation in Vilnius on May 20-21, but could not reach an agreement That same issue was discussed by various parties in Paris.

On June 18, 1919 the proposal for the first Lithuanian-Polish demarcation line made by the French military attaché in Vilnius, Col. Reboul, was accepted. The line was drawn from the Prussian border eastward toward Augustavas (a city on the Polish side), through Ratnyčia to the south of Varėna, then parallel at a five kilometer distance to the Varėna- Vilnius - Daugpilis railroad line.

Persuaded by Gen. T. Rozvadovski, the Polish military attaché in Paris, Marshall Foch offered the Supreme Council a new line which the Council accepted. This line was drawn from Prussia southward to Vištytis, then northward from Vižainis, to the north of Punskas on the northern shore of the Galadusis lake, to the east from Berzninkas to the Mara River. From there it extended up to the Igorka River and along that to the Nemunas River. It continued 12 km to the west from the Gardinas - Vilnius - Daugpilis railroad line. This demarcation line, just as the first, was drawn without any participation by the Lithuanians. The Poles did not abide by the first, nor the second, for them more advantageous line, and consistently step by step forced themselves deeper into Lithuania.

During July 23-25 the Poles forced their way toward Alytus on a wide front, and there was a battle near Seirijai on July 26th.

Poland had a much larger army than Lithuania and conducted its politics based on the principle of the *fait accompli,* so it seemed very natural that Poland would openly attack Lithuania and occupy it. However, Poland did not do this mainly because the priciple of self-determination of nations was very popular. To openly attack its "ally" against the common enemy — the Russian Bolsheviks, would have invited universal criticism against the Poles in the international arena. Besides, Pilsudski

himself believed he could find Lithuanian activists who would support his idea and he therefore tried to avoid antagonizing the Lithuanians.

Polish politicians sought their goal through intensified propaganda, trying to discredit the organs which were reestablishing the Lithuanian state, and trying to convince the world that the Lithuanian nation wanted to throw in its lot with Poland.

Within the boundaries of Independent Lithuania, the Poles published announcements criticizing the Lithuanian leadership and boasting about their own and organized secret organizations whose purpose was to overthrow the Lithuanian leadership.

The idea to form a leadership in Lithuania that was sympathetic to Poland arose in the spring of 1919. In the summer of 1919, when the situation became better for Poland and worse for Lithuania, Pilsudski at the end of July and beginning of August concentrated all his attention on the Lithuanian question. He sent L. Vasilevski to Lithuania, who together with Slawek the head of the Army's Section II under Gen. Šepticki and that Section's divisional head Koscialkowski were to prepare and carry out an overthrow of the Lithuanian government.

The overthrow was to be carried out by the Polish POW organization (Polska Organizacja Wojskowa) which was formed in Kaunas at the end of 1918. The Poles could not find a single influential Lithuanian to participate in their overthrow. They were only able to recruit a small number of Polish officers who in turn, didn't have a single soldier. Monetary support in the amont of three million rubles was brought from Warsaw for the new Lithuanian leadership. Since rubles were not legal tender in Lithuania, the courier was sent back to Warsaw to bring German marks. Without the money the attempted overthrow was postponed from the night of August 28-29 to that of August 31 - September 1.

Even though the date of the overthrow had been postponed, 24 hours prior to the first deadline on August 27-28, the insurrectionists initiated action by cutting telephone lines and carrying out other action in several localities.

Since the government ministry took no steps against the conspirators, 18 Lithuanian officers agreed among themselves and with the knowledge of the Defense Minister took their own initiative to arrest 30 suspected Poles. By August 30th the number of arrested reach 150 persons.

Although the purpose of the overthrow by the POW was

a Lithuanian-Polish union, nevertheless there were persecutions of Lithuanians in Vilnius during the time of the contemplated overthrow.

A courier by the name of Vrublevskis worked in the office of Koscialkowski in Vilnius. He considered himself a Lithuanian and decided to help Lithuania by informing about the Polish conspiracy.

On August 20th, when Koscialkowski had gone to Warsaw, Vrublevski took important documents from his files and gave them to a Lithuanian woman, Kubiliūtė who worked for the Lithuanian committee, so she could pass them on to the necessary, people. On August 21, Vrublevskis went toward the demarcation line from where the Lithuanians took him by automobile to Kaunas. On August 23 Voldemaras, who had arrived in Vilnius with two British officers, received the Vrublevskis-Daukantas papers and brought them to Kaunas.

During the night of September 22-23 the conspirators' documents were found in the Nekrasas estate on Putvinskis Street, full of the POW organization's membership in code. Vrublevskis also provided the code and with it the entire POW organizations makeup and activity in Lithuania was uncovered.

Meanwhile, on September 10, the forest steward of Graf Tiškevičius was arrested with material detailing the owerthrow in the Trakai area. More than 100 persons were arrsted.

Having failed in their overthrow the Poles tried to balance this loss with a vigorous propaganda campaign against Lithuania and a policy of encirclement and isolationism. Sternly denying that the Poles undertook a conspiracy in Lithuania, their press portrayed the arrest of the conspirators in Lithuania as persecution of the Poles. Certain Polish politicians and estate holders in Lithuania demanded that all of the country be occupied.

Vasilevski with great difficulty was able to piece together a kind of Lithuanian opposition, however that undertaking ended in complete failure.

In the spring of 1920 Pilsudski's Lithuanian politics experienced another failure. A Lithuanian Constituent Assembly gathered on May 15th, and 91% of the seats were won by Lithuanians. The Poles managed to gain only three representatives of the 30 to 35 expected. With the election of the *seimas,* it became more difficult for the Poles to spread their news about the Lithuanian leadership. Pilsudski carried out his policy of encircling and isolating Lithuania through Latvia.

During 1919-1920 the Poles helped the Latvians occupy Daugpilis. After that Pilsudski tried to pressure Lithuania through Latvia, Estonia, and Finland. However this approach no longer worked. In the beginning of 1920 Lithuania was already isolated on four sides: from the north it was surrounded by the Latvian and Polish armies, and when the Polish army took over Pamariai in the beginning of 1920, Lithuania was surrounded from the east and the south and its path to the west was cut off.

On February 22-23, 1920 there was a soldiers' uprising at Aukštoji Panemunė, a suburb of Kaunas. The premise for it was monotonous food and the lack of various supplies, but it gave an opportunity for the enemies of the state to agitate the soldiers against the government. The leadership of the rebels was comprised mainly of non-commissioned officers who had served in the Russian army. Only the two most radical rebel leaders were unknown and soon disappeared. They had agitated for the arrest of the head of the army, Gen. Liatukas and officers of the 8th battery. It was suspected that these principal leaders of the committee were not even soldiers and most likely were Polish agents.

The major elements of the rebellion were the Kaunas reserve battalion and the 8th battery. The rebels were supported by other elements stationed in Kaunas, except the 8th Infantry Regiment and 9th battalion of the 6th Infantry Regiment. These elements had already been at the front, while all the other elements had not been at the front.

The rebellion died out rather than was put down. Major Šumskis, the head of the operations section of the general staff took over the Kaunas telephone central with a group of officers and ordered that all calls be routed throug the headquarters.

From 10 p.m. on February 22nd, auntil 2 p.m. February 23rd, Major Šumskis, speaking in the name of the various sections of the revolt, found out the rebels' precise plans and ruined their morale.

On February 23rd in the hours before noon, surrounded by the 8th Infantry Regiment, the battalion from the 6th Infantry Regiment, and two infantry companies called up from Kaišiadorys, the rebels dispersed with hardly any resistance. Two armored cars, until then unused, took part in the suppression of the rebellion. During the uprising there were several killed and wounded.

The more radical heads of the rebellion demanded that a

soviet system be established in Lithuania, like the one in Russia. If the rebels had won, Lithuania would most probably have been occupied by Poland. It would have had a pretext to fight supposedly not with Lithuania, but with Bolshevism. That is why the theory that the two unknown persons leading the rebelion were Polish agents, has the most credence, because they carried out its most radical phase and then disappeared.

From April 1919 until the middle of 1920 the Poles, while avoiding open war, slowly, but continually encroached deeper into Lithuania. There were several more prominent Lithuanian-Polish battles The Battle for Seinai was particularly intense.

The political conditions were somewhat different in Suvalkija then the portion of Lithuania east of the Nemunas. Southern Suvalkija had long been settled by Jotvingians. Because of the wars with the crusaders in the 14th century, southern Sūduva (Suvalkija) had been abandoned and grew over with forests. Later this section was colonized by people of various nationalities. Long ago it had become a well-known center of the Lithuanian national revival.

Toward the end of 1918, when the Germans had not yet retreated, parish committees had started to organize. On December 10, 1918 the parish representatives gathered in Seinai where they elected a county committee. One of its main purposes was to organize a military force to maintain order and to defend against the Poles. In the latter part of July two commandant companies were organized from the militia.

Besides the volunteer militiamen and soldiers, a number of partisan groups were organized as well.

The Poles were also organizing in the southern part of Sūduva. Warsaw became concerned about that. In January of 1919 Capt. Koc, the commandant of the POW, chose Rudnicki to lead the Suvalkija and Kaunas POW. In order to "Liberate" Sūduva Rudnicki was accompanied by Polish instructors for whose operations Poland had provided some funds.

Although the POW was a Pilsudski-oriented organization, it nevertheless clearly carried out a more radical policy of incorporation. The entire northern area of Lithuania up to Palanga was included in Rudnicki's sphere of operations. Rudnicki boasts that after a month and a half of activity he organized 1,200 people in the Suvalkija area and about 600 in the Kaunas area. Here the number of Polish spies or partisans in the Kaunas area is extremely exaggerated. Even by May that area

only had 100 members of POW and by the ends of August, just before the uprising, it had barely 435 members.

In order to show the Polishness of southern Sūduva and to fight for that region's annexation to Poland, a Polish weekly, "Ziemia Suwalska", was established on May 8th, 1919. Its two editors and strongest collaborator were sent in from Poland.

A convention of Poles in Suvalkija declared on August 12th, that the Polish army should take over all of Lithuania. This convention coincided with the final move by the Kaunas POW to revolt.

In concert with the German preparations to evacuate Suvalkija and with Marshall Foch's newly declared demarcation line, the Lithuanians evacuated the Suvalkija area, but did not want to pull back from the Seinai area. Two companies of the Seinai Commandant, Asevičius, on August 10th, took over a long 50 kilometer sector from Tartokas to the Nemunas.

Rudnicki with his partisans on the night of August 22-23 carried out a so-called Seinai "uprising". He pushed two Lithuanian companies along the entire front to the north. In order to accomplish this task Rudnicki was helped by the betrayal of one of the companies' chief officers, Bardauskas. That same night Rudnicki also took over Seinai which was guarded by about 40 soldiers of the Lithuanian command. Having taken over Seinai, the Poles found themselves lists of "untrustworthy elements", and cleaned those "untrustworthy elements" out; that is, they arrested and evacuated them to Poland together with prisoners.

When the Lithuanians found out that on the evening of August 24th, the Polish POW elements in Seinai had decided to refresh themselves, a Lithuanian infantry company, dividing itself into three platoons, attacked Seinai early in the morning of August 25th and took it over. They released Bardauskas' company from captivity, took out military hardware, and that same day about 1 p.m., evacuated Seinai, because they learned that Polish forces many times superior to them were coming to take back the city. During the Lithuanian attack on Seinai the Poles lost 3 officers and 45 soldiers killed, and several score Polish soldiers were wounded. (According to Polish sources, one Polish officer was killed, one was wounded twice, one became unfit for duty", 16 soldiers were killed and about 30 wounded.)

On August 28th the Lithuanians again attacked Seinai with three infantry companies and 200 partisans. It was defend-

ed by two companies of the Polish 41st Infantry Regiment and partisans. This time the Lithuanians were unsuccessful in reclaiming Seinai.

With the agreement of the military commands, the Lithuanian army pulled back on September 6th and took over the Foch line. The Poles continued their skirmishes with Lithuanian pickets. On the night of October 11-12 the Lithuanians routed the Poles from Kadišas.

On May 16th the command of the Suvalkija front was taken over by the head of the 5th Infantry Regiment, Captain Škirpa. The Lithuanian army elements operating in Suvalkija were named the Marijampolė Group, which was comprised of the 5th Infantry Regiment, a reserve batalion (later the 10th Infantry Regiment) and the 7th Battery.

The uprising at Seinai was particularly upsetting to the Lithuanian community, especially the Lithuanians in the Seinai region.

The county *seim* of Seinai discussed events at Seinai under the Polish occupation, and made various representations at Lithuanian offices and the French and British missions concerning the persecution of Lithuanians and the stifling of their cultural life. Even a year after the incidents, on June 18, 1920, the representatives to the *seim* presented an appeal regarding the incidents at Seinai. The Poles, through their actions at Seinai, suffered a political setback. The Demarcation Line, later Administrative Line, was not changed through the actions of Rudnicki: it was set by Marshall Foch. The Polish attacks only evoked a greater Lithuanian contempt for the Poles.

On the right side of the Nemunas Pilsudski did not accept the demarcation line set by higher authorities and sought primarily to occupy a line he determined himself — Alytus - Stakliškės - Kaišiadorys - Čiobiškis - Vileikiai. Pilsudski ordered Gen. Šepticki, the head of the Lithuanian-Belorussian front, to occupy the areas held by weaker Lithuanian elements, and wanted to give the impression that it was the Lithuanians, and not the Poles, who were the attackers.

In carrying out this tactic, the Polish elements, in July of 1919, had taken over not only Merkinė, but had forced their way nearly to Alytus.

The Polish army forced its way deeper into Lithuania according to Pilsudski's plan and held a strategic sector of the front according to the Širvintai Command which was established

in May of 1919 and liquidated in March of 1920. On September 9, 1919 strong Polish forces forced the Širvintai Command to evacuate Širvintai. On the night of September 24-25 strong Polish forces after a battle, took over Gelvonai. This battle was a part of the offensive staged by the Poles on a larger scale to the south of Ukmergė.

Forced out of Gelvonai, the Širvintai Command moved to Vepriai and took over a sector along the Šventoji River. Soon the Širvintai Command was reinforced by a trained company that was sent from Pasvalys. The Šventoji River was a difficult natural obstacle for the Poles to overcome. There wasn't a single bridge in the sector held by the Command. However, there was a single ferry at Vepriai but all Polish attempts to force a crossing were stymied by the Širvintai Command.

The Polish general staff was inclined to "take care" of the Lithuanians prior to marching into the Ukraine. An opportunity to attack Lithuania could have come in March of 1920 in the Lithuanian-Polish battle in the Turmantas district. The threat was eliminated by the involvement of the British missions in Kaunas and Warsaw.

Up to July 1, 1920 the Poles had grabbed an area of Lithuanian territory 180 km long and 30 km wide beyond the demarcation line. Only on the left side of the Nemunas did they more or less hold to the Foch line.

In July of 1919 the standing army of Lithuania had three infantry regiments, and 7 separate battalions. It was divided into two brigades. By January of 1920 there were three brigades, later called divisions. In the second half of 1920 the Lithuanian army has 10 infantry regiments, a total of 608 officers, 16,000 bayonets, and 274 mashine guns. When the Polish offensive started against the Ukraine, the Lithuanian leadership did not listen to advice to increase the size of the army. An attempt to form a Lithuanian brigade in America did not succeed.

PART III

The Recapture of Occupied Lithuanian Territory July and August, 1920

Poland, the primary antagonist of the recent Lithuanian State, hindered Lithuania's efforts to gain recognition from other states. Strongly supported by the Entente, and especially France, the Poles created an army 40 times larger than that of Lithuania's. The Lithuanian state did get some measure of support only from Germany and Great Britain.

On April 25, 1920 the Poles attacked Soviet Russia along a southern front and on May 7 occupied Kiev. At the end of May the Russians began a general offensive in the Ukraine. Budenny with his cavalry attacked the center of the Polish front and forced his way behind the Polish army lines. All Polish efforts to stabilize the front along rivers failed. During August 13-15, through a deciding battle by Warsaw, the Polish army held the Russians and penetrated their lines. This Polish victory is known as the "Vistule miracle".

On August 22nd, the Poles began to flank the Russian right wing through Lithuanian territory in southern Suvalkija. They beat the Russians at Lyda and pushed them eastward along the entire front. On October 18, all belligerent action ceased.

On July 4, 1920 with the beginning of the great Bolshevik offensive, Poland recognized Lithuania "de facto". This recognition was motivated by Polish setbacks at the front and British pressure, and since belated, was coldly received.

Toward the end of 1917 a number of experts formed a group called "The Inquiry" which gathered information about Eastern Europe for the upcoming peace conference. According to the report of F. Golder, the chairman of the commission on the Lithuanian question, Lithuania was extended to the east: its territory was to include Vilnius, a small part of the Gardinas

gubernia and the Minsk *gubernia,* besides the Suvalkai Triangle. The territory of Lithuania was divided into two equal parts, the western ethnic Lithuanian and the eastern "mixed speech".

A "Study Commission" to investigate borders was formed in France. The report on the Lithuanian situation was made by Prof. A. Meillet, a linguist. He was a Polish sympathizer and recomended a Polish, Lithuanian union.

British experts had envisioned an independent Lithuania which would include Balstogė, Gardinas, and Lithuanian Brasta.

Pilsudski's efforts to warm up to Great Britain were fruitless since the British were seeking a balance of power in Europe and a lasting peace and they viewed Poland as a center of unrest.

Pressed by the lack of success with the war with Soviet Russia, the Polish Prime Minister Grabski signed a treaty in the Belgium resort of Spa on July 10, by which Poland, among other concessions, promissed to give Vilnius back to the Lithuanians and agreed that the Lithuanian-Polish borders would be determined by the allies in exchange for their help. Grabski's promises at Spa and the July 12 treaty with Soviet Russia, which recognized Vilnius as Lithuanian, stifled Poland's diplomatic efforts to win Vilnius.

By the Soviet Russian-Lithuanian Treaty of July 12, 1920, Moscow renounced all claims of sovereignty over Lithuania and recognized as Lithuanian the Vilnius Territory, Gardinas, and the Suvalkai Triangle.

With the Bolshevik army approaching Vilnius, the Polish army retreated from the demarcation line. The Lithuanians occupied the areas abandoned by the Poles. Pilsudski wanted the Bolsheviks to enter Vilnius prior to the Lithuanians, but he issued orders which left the impression that the Poles were giving Vilnius over to the Lithuanians in good faith. Even several hours after the Bolsheviks had taken Vilnius, a Polish battalion had blocked the road at Kazimieriškiai where Lithuanian columns were marching toward Vilnius. The Bolshevik army entered Vilnius on July 14th, the Lithuanian army — July 15th.

At 1 p.m. on July 14, the head of the Polish brigade, Col. Paslavski, found out that Vilnius had already been taken over by the Bolsheviks. Unable to march to the south Paslavski turned north, and there, near Kruonis, his brigade was disarmed by the IIIrd Battalion of the Lithuanian 2nd Infantry Regiment.

The Lithuanian Constituent Assembly ratified the July 12th Treaty with Moscow at a meeting on August 6th. That same day Lithuania signed a convention with Soviet Russia regarding the escort of Red Army elements from Lithuanian territory. Three stages of evacuation were agreed upon.

In August of 1920 Soviet Russia was planning a Communist takeover in Lithuania and had designs to annex Lithuania to Russia. This plan was interrupted by the "Vistula miracle".

In the second half of August Lithuania rejected Poland's offer to form a military convention against Soviet Russia.

Lithuania decided to stay neutral. In joining with the Poles it had nothing to gain since the Poles did not want to recognize Vilnius as Lithuanian anyway. If Lithuania joined with the Russians, it would have lost its independence in the event of defeat.

In occupying the areas evacuated by the Poles the Lithuanian army in Suvalkija on August 20th reached the boundaries of Lithuania as established by the treaty with Moscow. It took over Vilnius on August 26th, not waiting for September 1, the deadline for the Bolshevik evacuation of the city.

The Marijampolė Group was formed from elements of the Lithuanian army in Suvalkija. Its leader was Col. Grigaliūnas-Glovackis. This group was comprised of the 10th and 2nd Infantry Regiments, one battalion of the 6th Infantry Regiment, the 5th and 9th Batteries and the 2nd Hussar Squadron. The group was soon reinforced by the 5th and 8th Infantry Regiments. The group was reinforced for the purpose of being able to take over Gardinas as soon as the Bolsheviks evacuate it. The plan to take Gardinas did not succeed, because the force was still too small.

The Lithuanian military leadership had given all its attention to the takeover of Gardinas, bot not to the defense of Augustavas, near which the Poles had come at the end of August, because Lithuanian-Polish negotiations were going at that time in Kaunas and because the Allies had assured the Lithuanians that the Poles would not attack Lithuania. The result of the Lithuanian concentration of forces in the direction of Gardinas was such that the Poles, in three days with hardly any significant resistance, took over all of southern Suvalkija, which was weakly defended.

IŠNAŠOS

I-JI DALIS

1 Plg. L.E., XXX, 58 psl., XIV, 235 psl.

2 *P. Lossowski,* Stosunki Polsko-Litewskie w latach 1918-1920, Warszawa, 1966, 7 psl.

3 *J. Smoleński,* Walki Polsko-Litewskie na Suwalszczyźnie we wrześniu 1920 r., Warszawa, 1938 10 psl.

4 *J. Ochmański,* Historia Litwy, Wroclaw-Kraków, 1967, 5 psl.

5 Tas pat, ten pat, 60 psl.

6 Plg. *A. Rukša,* Romanizacija (L.E., XXV, 445 tt.), Romėnai, ten pat, 461 tt., Romėnų literatūra, ten pat, 467 tt., Romėnų religija, ten pat, 477 tt., Romos imperija, ten pat, 494 tt. ir kitus tame pačiame L.E. tome straipsnius apie romėnus.

7 "Iš kartos į kartą einantis kruvinas "palikimas" iš visų išgalių kovoti prieš riterį su kryžiumi, kuris lietuviui reiškė tik kraują ir jungą, nukreipė Lietuvą labiau *militarinės* kultūros kryptimi. Likiminė kova reikalavo ieškoti *atramos plačiuose rytiniuose plotuose* (mano pabraukta, A.R.), kur nuostabiai sėkmingai buvo nešamas Lietuvos valstybingumas. Ta - dabar sakytume — *totalitarinė* kova įstatė valstybę į tą neišvengiamą kelią, kuriame nuo Vytenio iki Gedimino laikų *svarbiausi* valstybinio gyvenimo rūpesčiai buvo — sutelkti šimtų šimtus rankų gausioms pilims statyti, gerus ginklus bei karo žirgus turėti ir, apskritai, visas krašto jėgas ir išteklius mobilizuoti karui". *Z. Ivinskis,* Merkelis Giedraitis arba Lietuva dviejų amžių sąvartoje (Aidai, Nr. 3, 1951, 115 psl.). Plg. tas pat, Lietuvos valstybingumo išplėtimas slavų erdvėje (Tautos Praeitis, Chicago, Ill., 1962, I, 4, 501 t.).

8 *J. Jakštas,* Pavėluotas Lietuvos krikštas (Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos "Suvažiavimo Darbų" VI t., Roma, 1969, 177 psl.).

9 Tas pat, ten pat, 177 psl.

10 Tas pat, ten pat, 178 psl.

11 Tas pat, ten pat, 179 psl.

12 Tas pat, ten pat, 179 psl.

13 Tas pat, ten pat, 182 tt.

14 Plg. tas pat, ten pat, 179 tt.

15 Plg. *K. Pakštas,* Lietuvių tautos plotai ir gyventojai (L.E., XV, 434 psl.).

16 *J. Ochmański,* Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku, Bialystok, 1965, 48 psl.

17 *Z. Ivinskis,* A. Šapokos redaguota Lietuvos istorija, 141 psl.; *J. Ochmański,* ten pat, 48 psl.

18 Plg. tas pat, ten pat, 48 psl.; *Z. Ivinskis,* ten pat 158 psl. Plačiau: Tas pat, Metraščiai (L.E., XVIII, 307 tt.); *M. Jučas,* Lietuvos metraščiai, Vilnius, 1968.

19 *Mykolas Lietuvis,* Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius, Vilnius, 1966, 49 t.; *Z. Ivinskis,* Rotundas (L.E., XXVI, 16 t.). Lietuvių kilmės iš romėnų teorija ne kartą buvo nagrinėjama kad ir XX amžiaus istoriografijoje,

pvz.: A. *Brückner,* Starožytna Litwa, Ludy i Bogi. Szkice historyczne i mitologiczne, Warszawa, 1904; *J. Jakubowski,* Studja nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed Uniją Lubelską, 1912 (lietuviškas vertimas: Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją, Kaunas, 1921); *W. Kamieniecki,* Geneza Państwa Litewskiego, Warszawa, 1915, *I. Jonynas,* Vytauto ženklas (Vairas, 1930, nr. 6); *K. Avižonis,* Lietuvių kilimo iš romėnų teorija XV ir XVI a., Kaunas, 1939; Z. *Ivinskis,* Metraščiai (L.E., XVIII, 1959); tas pat, Palemonas (L.E., XXI, 1960); *R. Sealey,* Bendros mintys apie lietuvių kalbos kilmę (Tautos Praeitis, 1961, I, 3); *M. Zachara-Wawrzyńcyk,* Geneza legendy o rzymskim pochodzeniu litwinów (Zeszyty historyczne, t. III, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, 1963); *J. Jurginis,* Renesansas ir humanizmas Lietuvoje, Vilnius, 1965; tas pat, Legendos apie lietuvių kilmę, Vilnius, 1971; *A. Rukša,* Humanizmo apraiškos Lietuvoje (Aidai, 1967, 4 nr.); *M. Jučas,* ten pat.

20 *J. Ochmański,* ten pat, 50 t.

21 *J. Lebedys,* Mikalojus Daukša, Vilnius, 1963, 15 psl.

22 Tas pat, ten pat, 15 psl.

23 Tas pat, ten pat, 15 t.; *J. Ochmański,* ten pat, 53 psl.

24 *K. Jablonskis,* Mažvydo gyvenimas ir aplinka (Senoji lietuviška knyga, Kaunas, 1947, 99, 102 psl.). Ir pagal Zalenskį "... iki Liublino unijos 1569 m. lenkų kalba labai mažai tebuvo vartojama Lietuvoje, net magnatai kasdieniniame gyvenime šnekėjo lietuviškai". *S. Załęski,* Jezuici w Polsce, Lwów, 1900, t. I, d. I, 70 psl. Plg. *J. Lebedys,* ten pat, 16 psl.; *J. Ochmański,* ten pat, 49 psl. Lietuvių kalba kartais buvo vartojama ir santykiaujant su svetimų valstybių atstovais, pvz. 1492 m. su Dancigo atstovais didžiojo kunigaikščio taryba kalbėjo lenkiškai, lietuviškai ir rusiškai. Plg. *J. Ochmański,* ten pat, 49 psl.

25 *J. Lebedys,* ten pat, 16 t.

26 Tas pat, ten pat, 17 psl.

27 *J. Ochmański,* ten pat, 53 psl.

28 *K. Korsakas ir J. Lebedys* (red.), Lietuvių literatūros chrestomatija, Vilnius, 1957, 65 psl.

29 *Mykolas Lietuvis,* ten pat, 49 psl. (lotyniškojo originalo 23 psl.).

30 *J. Ochmański,* ten pat, 52 psl.

31 Tas pat, ten pat, 53 psl.

32 *J. Lebedys,* ten pat, 17 psl.

33 Tas pat, ten pat, 17 psl.

34 *K. Avižonis ir Z. Ivinskis,* Lenkinimas ir lenkėjimas Lietuvoj (L.E., XIV, 437 psl.).

35 Tas pat, ten pat, 438 psl.

36 *J. Lebedys,* ten pat, 17 psl.

37 *J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius,* Vilniaus miesto istorija, Vilnius, 1968, 56 psl.

38 *S. Sužiedėlis,* L.E. XXXIV, 228 psl.; Plg. *P. Reklaitis,* Die Stadt Kaunas in Litauen (Acta Baltica, 1967, 305 psl.).

39 *P. Reklaitis,* ten pat, 305 psl.

40 *J. Jurginis ir kiti,* ten pat, 57 psl.

41 *P. Pauliukonis,* L.E. XXXV, 288 psl.

42 *J. Jurginis ir kiti,* ten pat, 58 psl.

43 Plg. tas pat, ten pat, 58 psl.; *J. Ochmański,* ten pat, 55 psl.

44 Plg. tas pat, ten pat, 55 psl.; *J. Jurginis ir kiti,* ten pat 56 t.

45 Tas pat, ten pat, 57 psl.

46 Tai matyti kad ir iš Lenkijos ir Lietuvos jėzuitų viceprovincijolo ispano Pranciškaus Sunierio (Sunyer) jėzuitų ordino vadovybei skirtos informacijos apie naujai įsteigtą Vilniaus kolegiją (1570 M.(. Plg. *P. Rabikauskas,* Medžiaga senojo Vilniaus Universiteto istorijai (L.K.M. Akademijos Metraščio III t., Roma, 1967, 229 psl.).

47 *J. Jurginis ir kiti,* ten pat, 57 psl. Pasitaiko šiek tiek ir vokiečių kalba rašytų aktų. Tas pat, ten pat, 57 psl.

48 Tas pat, ten pat, 57 psl.
49 Z. *Ivinskis,* Lietuvių kalba viešajame Lietuvos 16-17 amž. gyvenime (Aidai, 1953, 8, 362 psl.).
50 *A. Rukša,* "Diarium Societatis Jesu" ir lietuvių kalba Vilniuje (1710-1723) (Tautos Praeitis, I, 3, Chicago, Ill., 1961, 412 tt.).
51 *J. Jurginis ir kiti,* ten pat, 304 psl.; *P. Klimas,* Mūsų kovos dėl Vilniaus, Kaunas, 1923, 54 psl.
52 Tas pat, ten pat, 54 psl.; *J. Jurginis ir kiti,* ten pat, 304 psl.
53 Tas pat, ten pat, 378 psl.
54 Paradoksiškai atrodo, kad Vilniuje, beveik pačiame etnografinės Lietuvos centre ir krašto sostinėje, prieš Pirmąjį Pasaulinį karą ir karo metu statistikos paduoda lietuvių skaičių tik tarp 2-4 tūkstančių ir lietuviai jame tesudarę vos apie 2%, kai oficiali 1913 m. Rygos statistika rodo, kad ten tada gyvenę 35.156 lietuviai, kurie sudarę 6,8% miesto gyventojų. Iš tikrųjų tada jų Rygoje gyventa dar daugiau, nes iš 45.495 lenkais užsirašiusiųjų kone visi buvo kilę iš etnografinės Lietuvos, tad buvo daugiausia sulenkėję lietuviai. *S. Sužiedėlis,* L.E., XXV, 267 psl.
55 *A. Kučas,* L.E., XI, 206 psl.; *P. Reklaitis,* ten pat, 305 psl.
56 Tas pat, ten pat, 305 psl.
57 *J. Lebedys,* ten pat, 23 psl.
58 *P. Reklaitis,* ten pat, 309 psl.
59 Tas pat, ten pat, 312 psl.; *A. Kučas,* ten pat, 209 t.
60 *P. Reklaitis,* ten pat, 133 psl.
61 Tas pat, ten pat, 131 psl.; *A. Kučas,* ten pat, 210 t.
62 Tas pat, ten pat, 215 psl.; *P. Reklaitis,* ten pat, 314 psl.
63 *A. Kučas,* ten pat, 215 psl.
64 *P. Reklaitis,* ten pat, 316 psl.
65 *J. Smoleński,* ten pat, 12 psl., 2 išnaša.
66 *S. Sužiedėlis,* L.E., XIV, 253 psl.
67 Pagal 1970 m. sausio mėn. visuotinio Sovietų Sąjungos gyventojų surašymo duomenis Vilniuje gyveno *lietuvių* 42,8%, rusų 24,5%, lenkų 18,3%, gudų 6,5%, žydų 4,4%, ukrainiečių 2,5%. Plg. *P. Gaučas,* Lietuvos gyventojai (Mokslas ir gyvenimas, Vilnius, 1971, 6, 19 psl.).
68 *J. Fijalek,* Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę į zachowanie w niej języka ludu (Polska i Litwa w dziejowym stosunku, 1914, 258 psl.). Plg. *J. Ochmański,* ten pat, 57 psl., 193 išnaša; *A. Rukša,* ten pat, 419 psl.
69 K. Prapuolenis jau 1911 m. išspausdino knygelę "Polscy apostolowie Litwy", 1913 m. — knygą "Polskie apostolstwo w Litwie". Plg. L.E., XXIII, 502 psl.
70 Plg. *S. Bednarski,* Geneza Akademji Wileńskiej, (Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocnicy založenia i X wskrzeszenia Universytetu Wileńskiego, I, Wilno, 1929, 3 psl.). *Z. Ivinskis,* Merkelis Giedraitis . . . (Aidai, 6, 1951, 254 psl.); *A. Rukša,* ten pat, 420 psl.
71 Bažnytinę padėtį panašiai aprašo 1595 m. savo pranešime popiežiaus legatas Kumulėjus, lankęs Vilniaus vyskupijos Neries krantų lietuviškas parapijas, ir kiti. Plg. *Z. Ivinskis,* Lietuvių kalba viešajame Lietuvos XVI-XVII amžiaus gyvenime (Aidai, 1953, 8, 361 psl.); *A. Rukša,* ten pat, 420 t.
72 *S. Bednarski,* t.p., 3 psl. Plg. *A. Rukša,* t.p. 420 psl.
73 Plg. *Z. Ivinskis,* t.p., 360 psl.
74 Tas pat, ten pat, 360 psl.
75 *K. Jablonskis,* Vilniaus Akademija (Lietuvių kultūra ir jos veikėjai, Vilnius, 1973, 310 psl.).
76 *Z. Ivinskis,* ten pat, 360 psl.
77 Tas pat, ten pat, 362 psl.
78 Tas pat, ten pat, 362 psl.
79 Tas pat, ten pat, 362 psl. Plg. L.E., XXXIV, 141 psl. 1583 m. įvairiose Vilniaus miesto vietose kalbėjusių jėzuitų originalaus dokumento fotokopiją.

80 Tas pat, ten pat, 362 psl.
81 Plg. tas pat, ten pat, 362 psl.; A. *Rukša,* ten pat 417 417 t., 34 išnaša.
82 Z. *Ivinskis,* ten pat, 364 psl.
83 Tas pat, ten pat, 365 psl.
84 Plg. A. *Rukša,* 1570 m. Vilniaus kolegijos ir 1583-84 m. akademijos laisvųjų menų pamokų lentelės ir humanistinė jėzuitų mokykla Tautos Praeitis, II, 3-4, Roma, 1967, 119 tt.); tas pat, Lietuvos universitetų istorija (Lietuvos Universitetas, Chicago, 1972, 46 tt).
85 Tas pat, Diarium.., 417 psl., 33 išnaša. Plg. tas pat, Vilniaus kolegijos.., 120 t.; Lietuvos univ. ist., 50 psl.
86 K. *Jablonskis,* Vilniaus akademija — 1579-1773 (Vilniaus Universitetas, Vilnius, 1956, 24 psl.). Plg. A. *Rukša,* Vilniaus kolegijos.., 121 psl.; tas pat, Lietuvos univ. ist., 47 psl.
87 K. *Jablonskis,* ten pat, 24 psl.
88 Z. *Ivinskis,* ten pat, 365 psl.
89 Tas pat, ten pat, 365 psl.
90 Tas pat, ten pat (Aidai, 1953, 9, 412 t.).
91 A. *Rukša,* Diarium.., 422 psl.
92 Z. *Ivinskis,* ten pat, 408 psl. Kaip J. Fijalekas paskutinio XVI amžiaus dešimtmečio Vilniaus kapitulą apibūdino, iš 11 prelatų ir 18 kanauninkų vos 3, geriausiu atveju 4, buvo lietuvių kilmės. Plg. *J. Lebedys,* ten pat, 200 psl. 1570 m. tik vienintelis gudas M. Karizna, ir tas net neturįs pilnų šventimų, buvo vietinis, kilęs iš didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos Vilniaus kapitulos narys. Plg. *J. Lebedys,* ten pat, 200 psl.; Z. *Ivinskis,* ten pat, 408 psl.
93 Z. *Ivinskis,* ten pat, 408 psl.
94 Tas pat, ten pat, 409 psl.
95 Tas pat, ten pat, 410 psl.
96 Tas pat, ten pat, 410 psl.
97 Tas pat, ten pat, 412 psl.
98 Tas pat, ten pat, 412 psl. Taip pat ir vokietis jėzuitas Adomas Brocus 1595 m. rašė jėzuitų generolui Akvavivai, kad reikia būtinai priimti į popiežinę seminariją bent 6 tikrus lietuvius, mokančius lietuviškai. Tas pat, ten pat, 412 psl.
99 Tas pat, ten pat, 361 psl.
100 A. *Rukša,* Dėstomosios kalbos ir lietuvių kalbos klausimas senajame Vilniaus Universitete (Lietuvių Tautos Praeitis, III, 2(10), Chicago, 1973, 58 psl.).
101 Tas pat, Diarium.., 421 psl.
102 Vilniaus vyskupijos teritorija tuo metu, tiesa, dar tebebuvo apėmusi Vilniaus, Trakų, Vitebsko, Polocko, Minsko, Naugarduko, Mstislavlio ir dalį Brastos vaivadijos, tad daugiau gudiškų, negu lietuviškų žemių ir tiktai mažą vakarinės Brastos vaivadijos lenkiško etnografinio ploto ruoželį, betgi pats Vilniaus kraštas tais laikais dar kaip ir nebuvo aplenkintas, išskyrus, žinoma, patį Vilniaus miestą, bajorus ir daugiau ar mažiau miestelius. Lietuviškai kalbančių gyventojų to meto Vilniaus vyskupijoje vis dėlto turėjo būti žymiai daugiau už lenkiškai kalbančiuosius.
103 A. *Rukša,* Diarium.., 422 psl.
104 K. *Jablonskis,* Lietuvių ūkininkų baudimas dėl nemokėjimo poterių lenkiškai (Tas pat, Lietuvių kultūra ir jos veikėjai, Vilnius, 1973, 305 t.).
105 Lenkiškai kalbamų poterių iškraipymo pavyzdžių davė, pvz., "Aušra" 1884, 10-11, 373 psl. ir vėlesnieji lietuviški laikraščiai. Vieną tokio poterių iškreipimo įvykį aprašė pats to įvykio liudytojas Mykolas Römeris. Römerio dvare Bagdoniškyje savo motinos, neturtingos bajoraitės, išmokytas lenkiškai poterių bernas, kalėdojančio kunigo klausiamas, ėmė kalbėti: "Wierzę w Boga Ojca *truciciela* nieba i ziemi", tad vietoje "dangaus ir žemės kūrėją" pasakė "dangaus ir žemės *nuodytoją*". *M. Römer,* Litwa. Studyum

o odrodzeniu narodu litewskiego, Lwów, 1908, 23 psl. Plg. *J. Ochmański,* ten pat, 57 psl., išnaša 195.

106 *A. Rūkas* (red.), Mykolas Sleževičius, Chicago, 1954, 134 psl.

107 *H. Turska,* O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie, Wilno, 1939, 53 t. plg. *A. Rukša,* ten pat, 419 psl., 42 išnaša.

108 Plg. *V. Maciūnas,* L.E., VII, 252 psl.

109 Plg. *A. Merkelis,* Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla, New York, 1964, 52, 83 psl., *P. Klimas,* ten pat, 19 t.; *P. Reklaitis,* L.E., XVIII, 402 psl.

110 *A. Merkelis,* ten pat, 97 t.

111 Plg. *A. Rukša,* Dėstomosios kalbos . . , 70 psl.

112 *J. Palionis,* Keletas naujų duomenų lietuvių kalbos gramatikų istorijai (Anoniminė rankraštinė "Grammatices Litvanicae") (Vilniaus . . . universiteto Mokslo darbai, V. Istorijos-Filologijos fakulteto Mokslo darbai, I, Vilnius, 1955, 210 psl.). Plg. *J. Lebedys,* Y-a-t-il eu à l'université de Vilnius une chaire de Lituanien aux XVIIe - XVIII siècles? (Acta Baltico-Slavica III, Bialystok, 1966, 105 psl.).

113 Plg. tas pat, ten pat, 102 t.; *A. Rukša,* ten pat, 67 t.

114 *K. Jablonskis,* Vilniaus Universitetas, Vilnius, 1956, 24 psl. Plg. *J. Lebedys,* ten pat, 104 psl.; *A. Rukša,* ten pat, 69 t.

115 *M. Lukšienė,* Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, Kaunas, 1970, 139 psl.

116 Ta pati, ten pat, 219 t.

117 *A. Rukša,* Lietuvos Universitetų istorija (Lietuvos Universitetas, 1579-1803-1922, red. *Pr. Čepėnas,* Chicago, 1972, 106 psl.).

118 *M. Lukšienė,* ten pat, 140 tt.

119 *P. Klimas,* ten pat, 51 psl.

120 *K. Pakštas,* Gudijos santykis su Lietuva (Aidai, 1956, 3, 120 psl).

121 *Vilniškis,* Lietuviai Vilniaus krašte (Tautos Praeitis, tomas II, knyga 1(5), Chicago, Ill. — Roma, 1964, 49 psl.).

122 *H. Turska,* ten pat, 33 psl. Plg. *Vilniškis,* ten pat, 49 t.

123 Tas pat, ten pat, 50 psl.

124 *K. Pakštas,* L.E., XV, 438 psl. K. Pakštas šia statistika naudojasi iš "Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obščestva", Sanktpeterburg, 1861 (knižka tretja, psl. 131-160) *K. Pakštas,* Lietuvių tautos plotai ir gyventojai (Aidai, 1957, 3 (98), 106 psl.). Vilniškis šią statistiką ėmė iš *N. Stolpianskij,* Deviat gubernij Zapadnorusskago kraja, S. Peterburg, 1866. Kadangi ši statistika tebuvo paskelbta tik keliuose nelabai paplitusiuose leidiniuose, tai daugelio mokslininkų nebuvo net pastebėta.

125 *Vilniškis,* ten pat, 50 psl.

126 *K. Pakštas,* L.E., XV, 439 psl.

127 Plg. *P. Klimas,* ten pat, 43 psl.; *Vilniškis,* ten pat, 51 psl.

128 Plg. *P. Klimas,* ten pat, 41 psl.; *Vilniškis,* ten pat, 51 psl.

129 *K. Pakštas,* L.E., XV, 441 psl.

130 Tas pat, ten pat, 440 psl.

131 Tas pat, ten pat, 438 psl.; tas pat, Lietuvių tautos plotai . . . ten pat, 106 psl.

132 Tas pat, ten pat, 107 psl.; tas pat, L.E., XV, 439 psl. Tenka paminėti dar Lebedkino rastus 9.744 lietuvius Naugarduko apskrityje. Tas pat, ten pat, 438 psl.; tas pat Lietuvių tautos plotai . . , ten pat, 106 psl. Įdomu, kad Lebedkino statistika atsekė 38.026 lietuvius kolonistus Kijevo gubernijoje ir 16.055 Volinijos gubernijoje. Be to, tikrojoje Gudijoje rasta 55.617 lietuvių. Daugiausia jų rasta Slucko (20.721), Borisovo (19.082), Minsko (7.858), Pinsko (5.309) apskrityje. Išskyrus Slucko apskrities 9.026 lietuvius stačiatikius, visi kiti tiek

Minsko, tiek ir Mogiliavo bei Vitebsko gubernijų lietuviai buvo katalikai, tad jie veikiausiai ten kolonizavęsi jau gerokai po Lietuvos krikšto. Plg. tas pat, L.E., XV, 439 psl.; tas pat, Lietuvių tautos plotai . . , ten pat, 107 psl.

133 Tas pat, ten pat, 106 psl.

134 Tas pat, ten pat, 104 psl.

135 Plg. *Vilniškis*, ten pat, 54 t.

136 Tas pat, ten pat, 54 psl.

137 Tas pat, ten pat, 54 psl.

138 Tas pat, ten pat, 54 t.

139 Tas pat, ten pat, 61 psl.

140 Tas pat, ten pat, 55 psl.; *B. Kviklys*, Mūsų Lietuva, Boston, 1964, I, 280 psl.

141 *H. Turska*, ten pat, 15 t. Plg. *Vilniškis*, ten pat, 55 t.

142 Tas pat, ten pat, 61 tt. Pridėjus iš kitų apskričių ir Vilniaus miesto surinktus statistinius duomenis, Vilniaus mieste ir 1939 m. Lietuvai grįžusioje Vilniaus srityje ir mieste rasta lietuvių 51%, lenkų 27%, gudų ir rusų 7%, žydų 12%, kitų 0,7%. Vilniškis neabejoja, kad ir tada neįėjusiose į Lietuvos respublikos teritoriją, bet etnografiškai susijusiose su Lietuva srityse būtų atsiradęs toks pat lietuvių nuošimtis. Iš tikrųjų betgi tektų laukti net ne 51, bet dar didesnio lietuvių gyventojų nuošimčio, nes, kaip ir ši statistika rodo, juo toliau nuo Vilniaus, tuo daugiau gyventojų pasisako lietuviais. Atgautosios Vilniaus srities lietuvių nuošimtį smarkiai numušė ir šiaipjau nuo seno labai sulenkėjęs, be to dar pasipildęs keletu dešimčių tūkstančių lenkų karo pabėgėlių ir karių Vilniaus miestas, kuriame iš 270.000 gyventojų lietuviais tepasisakė 65.800 (24,03%), lenkais 113.100 (41,88%). Vilniaus apskrityje, kaip matėme, jau žymiai daugiau lietuvių (64%), kai lenkų tik 18%, gudų 12%. Visose kitose atgautosios Vilniaus srities apskrityse (Trakų, Švenčionių, Švenčionėlių) lietuviais pasisakė dar didesnis nuošimtis: iš bendro 268. 248 gyventojų skaičiaus lietuviais pasisakė 188.728 (70,3%), lenkais 52.318 (19,5%), gudais ir rusais 13.848 (5,1%). Plg. tas pat, ten pat, 61 tt.

143 *J. Ochmański*, ten pat, 16 T.

144 Tas pat, ten pat 127 psl.

145 Tas pat, ten pat, 127 psl.

146 *M. Römer*, Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie, Kraków, 1906, 22 psl.

147 Tas pat, ten pat, 23 psl.

148 Tas pat, Litwa, 99 psl.

149 Plg. tas pat, ten pat, 99 t.

150 Tas pat, ten pat, 99 psl.

151 Tas pat, 69, 100, 102 psl.; *J. Ochmański*, ten pat, 178 t.

152 *M. Römer*, ten pat, 105 psl.

153 Tas pat, ten pat, 174 psl.

154 Tas pat, ten pat, 106 psl.

155 Lenkų politikas Erazmas Piltzas, pvz., Krokuvos literatų-menininkų suvažiavime 1883.IX.15 kėlė tostą už "bundančio tautinės lietuvių literatūros sąjūdžio sėkmę". "Kraj", 1883, 37. Plg. *J. Ochmański*, ten pat, 178 psl. Supratęs, kad lietuvių atgimimo sąjūdžio pagrindas yra tautinė lietuvių idėja ir nepalankumas lenkams, Piltzas tapo tautinio lietuvių judėjimo priešu. Lietuvių tautiniam judėjimui iš pradžių buvo palankus ir tada Tilžėje gyvenęs lenkas advokatas Alfonsas Parčevskis, išmokęs lietuviškai ir užsiprenumeravęs "Aušrą". Po Šliūpo ir kitų lietuvių veikėjų Varšuvos generalgubernatoriui O.V. Gurkai įteikto memorandumo, siūlančio bendradarbiauti su rusais prieš lenkus, Parčevskis nustojo simpatijų lietuviams. Tas pat, ten pat, 180 psl. Į memorandumą buvo atsakyta nepaprastai ciniškai, siūlant patiems lietuviams save rusinti. Plg. *M. Römer*, ten pat, 130 tt.; *J. Ochmański*, ten pat, 148 t.

156 *J. Ochmański*, ten pat, 179-190 psl.

157 Iš tikrųjų pirmasis "Aušros" numeris buvo pažymėtas kovo mėn., tačiau iš spaudos išėjo balandžio mėn. L.E. I, 467 psl. Plg. pirmojo "Aušros" nr. nuotrauką Encyclopedia Lituanica, I, 217 psl.

158 *J. Ochmański,* ten pat, 180 psl. Ochmanskis prileidžia, kad šios pastabos inspiratorius, o gal ir autorius gali būti jau minėtasis A. Parčevskis.

159 Tas pat, ten pat, 182 psl.

160 Tas pat, ten pat, 182 psl.

161 Tas pat, ten pat, 183 psl.

162 Tas pat, ten pat, 186 psl.

163 Tas pat, ten pat, 188 t.

164 Tas pat, ten pat, 178 psl.

165 Apie brošiūrą "Glos Litwinów . . ." jau anksčiau buvo užsiminta. Kitoje brošiūroje "Jedność czy separatyzm", 1903, autorius įrodė, kad separatistai yra ne lietuviai, skirdamiesi nuo lenkų, bet Lietuvos bajorai, skirdamiesi nuo savo tautos.

166 *A. Merkelis,* ten pat, 97 t.

167 Lietuvių kovą su lenkais buvo asmeniškai išreiškęs dailininkas Petras Rimša skulptūroje, vaizduojančioje Lietuvos Vytį, kovojantį su Lenkijos Ereliu. Ši skulptūra buvo išstatyta šeštojoje lietuvių dailės parodoje Vilniuje 1912 m. gegužės 12 d. Parodą lankęs lenkas dailininkas St. Jarockis ir abu Vilniaus lenkų dienraščiai šią skulptūrą palaikė lenkų tautos įžeidimu ir griežtai dėl jos užprotestavo, reikalaudami ją pašalinti iš salės. Kai ir lietuvių dailininkų dalis pradėjo pulti skulptūros kūrėją, Rimša sudaužė parodos salėje "Kovą" ir dar dvi savo skulptūras. Užsistodamas už Rimšą, Smetona "Viltyje" tuo klausimu parašė net tris straipsnius. *A. Merkelis,* ten pat, 94 t.

168 XIX amžiaus pabaigoje ir XX pradžioje būta ir draugiškų santykių tarp paskirų lietuvių ir lenkų. Tokius atvejus suregistravo lenkų istorikas J. Ochmanskis savo studijoje "Z dziejów wspólpracy polityczno-kulturalnej Polaków i Litwinów w końcu XIX i Początku XX wieku (Rocznik Olsztyński, IV, 1964, 367-380 psl.). Šiame darbe neminimas per Pirmąjį Pasaulinį karą slapta į Lenkiją išvykęs ir Austrijoje stojęs į Pilsudskio organizuojamus lenkų legionus, beveik iki savo mirties, bent formaliai, save tebelaikąs lenku daug nusipelnęs lietuvių tautai ir valstybei teisininkas prof. Mykolas Römeris, nors dar 1908 m. paskelbto, bet iki šiandien dar niekieno kito neparašyto tokio lygio veikalo apie lietuvių tautos atgimimą autorius. Ir patį Römerio veikalą Ochmanskis linkęs skirti veikiau lietuvių istoriografijai. Tas pat, Litewski ruch . . , 22 psl.

169 *K. Pakštas,* L.E., XV, 459 t.

170 Pagal K. Pakštą 1430 m. Lietuvos plotas buvo 930.000 km² ar kiek daugiau. Tas pat, ten pat 452 psl.

171 Tas pat, ten pat, 457 psl.; tas pat, Gudijos santykis su Lietuva, (Aidai, 1956, 3, 114 psl.); tas pat, Lietuvių tautos plotai . . , ten pat, 103 psl. Mano duotas Lietuvos plotas 300.000 km² tėra apytikris, nes pagal Leono Vasilevskio minimą po Liublino unijos Lietuvos plotą 5.866 kvadratinių mylių išeitų 322.630 km², kai pagal kitaip apskaičiuotą plotą išeina 294.000 km². Tas pat, ten pat, 103 psl.

172 Tas pat, Gudijos santykis su Lietuva, ten pat, 114 t. Dėl skirtingo istorinio kelio Mažoji Lietuva šioje knygoje paprastai apeinama, juoba kad ji nebuvo ir čia aprašomų kovų su lenkais objektu.

173 Plg. tas pat, L.E., XV, 458 t.; tas pat, Lietuvių tautos plotai . . , ten pat, 103 tt.

174 Tas pat, L.E. XV, 459 psl.

175 Plg. tas pat, Lietuvių tautos plo-

tai . . , ten pat, 105 psl.
176 Tas pat, L.E. XV, 459 psl. Plg. L.E., XX, 357 (Pietkiewicz).
177 *K. Pakštas,* Gudijos santykis su Lietuva, ten pat, 123 t.
178 Plg. tas pat, L.E., XV, 460 psl.
179 Plg. *A. Merkelis,* ten pat, 58 psl.
180 Draugija, 1907, 1. Plg. *S. Kairys,* Tau, Lietuva, 1964, Boston, 363 psl.
181 *A. Merkelis,* ten pat, 65 psl.; *S. Kairys,* ten pat, 91 t.
182 Tas pat, ten pat, 187 psl.
183 Plg. tas pat, ten pat, 388 psl.
184 *A. Merkelis,* ten pat, 183 psl.
185 *S. Kairys,* ten pat, 244 psl.
186 Tas pat, ten pat, 247 psl.
187 *A. Merkelis,* ten pat, 170 psl. Plg. *K. Bielinis,* Gana to jungo, New Yorkas, 1971, 92 psl. Ir Centrinės Ukrainos Rados 1917 m. rugsėjo 6-15 d. Kijeve sukviestas tautinių sąjūdžių atstovų suvažiavimas irgi tik bendrais posakiais aptarė būsimos nepriklausomos Lietuvos teritoriją: "Tautų suvažiavimas vienbalsiai nutarė: "Kreipti Laikinosios vyriausybės dėmesį, kad yra būtina skelbti aktą, kuriuo būtų pripažinta lietuvių tautai teisė sudaryti suvereninę Lietuvos valstybę iš Rusijos, iš Prūsų Lietuvos dalių ir iš lietuviškosios Suvalkų gub. dalies, laikantis tautų apsisprendimo principų". Tas pat, ten pat, 95 psl.
188 *A. Merkelis,* ten pat, 155 psl. Plg. *S. Kairys,* ten pat, 250 psl.
189 *A. Merkelis,* ten pat, 173 psl. Plg. *S. Kairys,* ten pat, 254 psl.
190 *A. Merkelis,* ten pat, 173 t. Plg. *S. Kairys,* ten pat, 255 psl.
191 Tas pat, ten pat, 251 psl. Berno konferencijoje dalyvavo: Lietuvos Tarybos prezidiumas — A. Smetona, S. Kairys ir dr. J. Šaulys, Lietuvos Tarybos nariai — kun. A. Petrulis ir kun. J. Staugaitis. Amerikos Tautos Tarybos atstovas kun. V. Bartuška, Šveicarijos Tautos Tarybos nariai — kun. J. Purickis, kun. V. Daumantas (Dzimidavičius), kun. K. Olšauskis, informacijos biuro Berne vedėjas J. Gabrys, šalpos organizacijos "Lituania" pirmininkas kun. A. Steponaitis ir svečias, tuomet Šveicarijoje lankęsis, poetas Maironis. Plg. tas pat, ten pat, 251 psl.; *A. Merkelis,* ten pat, 173 psl.
192 *P. Klimas,* ten pat, 63 psl.
193 *S. Kairys,* ten pat, 255 psl.
194 Tas pat, ten pat, 254 psl.
195 Tas pat, ten pat, 254 psl.
196 *P. Klimas,* ten pat, 62 psl.
197 *A. Deruga,* Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Bialorusi i Ukrainy (1918-1919), Warszawa, 1969, 5 t.
198 Plg. tas pat, ten pat, 17 t.
199 Tas pat, ten pat, 18 t.
200 Plg. tas pat, ten pat, 19 psl.
202 *W. Kamieniecki,* Państwo litewskie, Warszawa, 1918.
203 *A. Deruga,* ten pat, 20 t.
204 *E. Maliszewski,* Żywil polski na Litwie, Warszawa, 1918.
205 *A. Deruga,* ten pat, 21 t.
206 Plg. tas pat, ten pat, 21 psl.
207 *K. Pakštas,* Keletas samprotavimų apie Lietuvos ribas (Aidai, 1950, 2, 82 psl.).
208 *M. Swiechowski,* Żywiol polski na ziemiach litewskich ze szczególnym uwzględnieniem obszarów okupowanych przez mocarstwa centralne, Zakopane, 1917.
209 Tas pat, ten pat, 44 psl. Plg. *A. Deruga,* ten pat, 22 t. Remdamasis 1912 m. rusų statistika, Sviechovskis paruošė specialią lentelę, kad įrodytų, jog Lenkija turinti teisę į "lenkiškai-gudišką" Lietuvą ir į vakarinę Gudiją. Sviechovskis visus valstiečius gudus katalikus palaikė "baltalenkiais" ir penkias šiaurines Gardino gubernijos apskritis "Baltąja Lenkija". Tuo būdu jis gavo ginčytinose teritorijose žymią lenkų žemės savininkų persvarą:

Apskritys	Lenkų grupei priklausąs plotas	"Stačiatikių" grupei priklausąs plotas
	Procentais	
Penkios vakarinės Vilniaus gubernijos apskritys	71,4	16,8
Penkios šiaurinės Gardino gubernijos apskritys	62,6	31,1
Minsko gubernijos Naugarduko apskritis	67,6	27,9
Keturios pietinės Gardino gubernijos apskritys	47,9	50,8

M. Swiechowski, ten pat, 27 psl. Plg. *A. Deruga,* ten pat, 44 t.

210 Tas pat, ten pat, 23 psl.

211 Tas pat, ten pat, 23 psl.

212 Tas pat, ten pat, 23 psl. Ten pat, 11 išnašoje nurodoma literatūra gudų klausimu.

213 *R. Dmowski,* Polityka polska i odbudowanie państwa, Warszawa, [1]1926, 407 psl.

214 *A. Deruga,* ten pat, 37 psl.

215 *R. Dmowski,* ten pat, 494 psl.

216 Lenkiškas teksto iš anglų kalbos vertimas — tas pat, ten pat, 506-525 psl.

217 Šios prancūzų kalba rašytos notos lenkiškas vertimas — tas pat, ten pat, 526-528 psl.

218 Tas pat, ten pat, 494 psl.

219 Tas pat, ten pat, 526 psl.

220 Tas pat, ten pat, 525 psl.

221 Tas pat, ten pat, 525 psl.

222 Tas pat, ten pat, 527 psl.

223 Tas pat, ten pat, 527 psl.

224 Tas pat, ten pat, 519 psl.

225 Tas pat, ten pat, 527 psl.

226 *A. Deruga,* ten pat, 41 psl.

227 Tas pat, ten pat, 41 t.

228 Tas pat, ten pat, 42 psl.

229 Tas pat, ten pat, 34 psl.

230 Tas pat, ten pat, 31 psl.

231 Tas pat, ten pat, 46 psl.

232 Tas pat, ten pat, 47 psl.

233 Tas pat, ten pat, 48 psl.

234 *M. Yčas,* Rusijos lietuvių pastangos kovose už Lietuvos nepriklausomybę (*P. Klimas ir kiti,* Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis, I, [2]1955, London, 23 t.). Tuo klausimu ir pats M. Yčas buvo paskelbęs du ilgokus straipsnius kadetų dienraščiuose "Reč" ir "Russkija Vedomosti". Tas pat, ten pat, 34 psl.

235 *M. Biržiška,* Dėl mūsų sostinės, I, 1960, London, 20 t. *S. Kairys,* Tau, Lietuva, 1964, 235 t. Prieš pasitraukiant rusams iš Lietuvos sostinės Vilniaus lenkai dvarininkai ėmėsi iniciatyvos sudaryti vadinamąjį "Vilniaus-Kauno Piliečių Komitetą", kuris, vokiečiams okupavus Vilnių, perimtų administracines funkcijas. Iš lietuvių tiek S. Kairys, tiek M. Biržiška čia minėtuose atsiminimuos tekalba tik apie šio komiteto žinioje sudarytą piliečių miliciją. Tik P. Klimas savo minėtame veikale 65 psl., matyt, turėdamas galvoje tą komitetą, rašo, kad "Vilniuje rinkdavosi, iro ir vėl susirinkdavo mišras žydų, lenkų socialistų, gudų ir mūsiškių socialistų "consortiumas" su neaiškia "Lietuvos tautų valstybės" kūrimo programa. Lenkai emigrantai tačiau pasigėrėdami prisimena tą komitetą ir, pavyzdžiui Zigmantas Jundila (Jundzill), laiko jį net pavyzdingu lietuvių-lenkų ginčui spręsti modeliu,

galėjusiu, aplinkybėms palankiai susidėjus, pasukti istorijos ratą visai kita kryptimi.

Rusams iš Vilniaus traukiantis, Vilniaus gubernatorius Veriovkinas oficialiai perleidęs valdžią tam "piliečių komitetui", kurį tuo tarpu tesudarę tik 12 lenkų narių, nes su kitomis tautybėmis nebuvo baigta derėtis. Vis dėlto naktį prieš okupuojant vokiečiams Vilnių iš rugsėjo 17 į 18 komitetas pradėjęs veikti. Komitetą sudarė 24 asmenys: 12 lenkų, 5 lietuviai, 4 gudai ir 3 žydai. Iš lietuvių į komitetą įėjo adv. Jonas Vileišis, dr. Jurgis Šaulys, inž. Steponas Kairys, adv. Vladas Stašinskas ir adv. Jonas Kymantas. Keista, kad gudams, šalia trijų gudų, atstovavo dar ir jų įprašytas lenkas P.P.S. narys A. Zoštautas (Zasztowt), nes gudai neturėję tinkamo gudo atstovo.

Šią lenkų vadovaujamą ir lenkams naudingą instituciją sugriovė patys lenkai. 1916 m. lapkričio mėn. lenkų komitetas Vevey mieste (Šveicarijoje) atsiuntė apie 250.000 vokiškų markių nukentėjusiems nuo karo Lietuvos gyventojams šelpti. Komitetas parašė, kad pašalpos turėjo būti išdalytos lenkams, lietuviams ir gudams. Vilniškio komiteto nariai lenkai slaptai nutarė tuos pinigus padalyti tik lenkams. Paslaptis išėjo aikštėn, ir šis komitetas turėjo savaime iširti. Plačiau apie tai žr. Z. *Jundzill*, Z dziejów polskiej myśli politycznej na Litwie historycznej (Niepodległość, VI, London, 1958, 61-77 psl.). Lenkų-Lietuvos-Lenkijos unijos šalininkų lūkesčiai, net ir tam komitetui išsilaikius ir iš viso pačiomis palankiausiomis galimomis aplinkybėmis, nebūtų galėję įsikūnyti jau vien dėl to, kad lenkų tautoje, ypač lenkiškoje Vilniaus visuomenėje, labai žymų vaidmenį vaidino nacionalistiškai nusiteikę endekai ir šovinistinė dvasiškija, kurie šiokią ar tokią federaciją būtų pavertę paprastu Lietuvos prijungimu prie Lenkijos, jau nekalbant apie tai, kad ir lietuviai, istorijos pamokyti, kaip įmanydami kratėsi nuo unijos su galingesniu ir agresyvesniu kaimynu.

236 *P. Klimas*, ten pat, 56 t.

237 Tas pat, ten pat, 58 t.

238 Tas pat, ten pat, 61 t.

239 Tas pat, ten pat, 62 t.

240 Tas pat, ten pat, 64 psl.

241 Tas pat, ten pat, 66 psl.

242 Tas pat, ten pat, 67 psl.

243 Tas pat, ten pat, 67 psl.

244 Tas pat, ten pat, 67 t.

245 Tas pat, ten pat, 68 t.

246 Tas pat, ten pat, 71 tt.

247 Tas pat, ten pat, 80 psl.

248 Tas pat, ten pat, 81 psl. Čia P. Klimas nurodo, kad ši citata esanti imta iš straipsnio "Mažumų ir daugumos teisės", skelbto "Lietuvos Aide" 1917.I.29, Nr. 9. Tad išeitų, kad ši pažiūra į valstybės kūrimą buvusi nusakyta dar prieš šaukiant Vilniaus konferenciją, tačiau čia, matyt, yra spaudos riktas, nes šis laikraštis tepradėjo eiti 1917.IX.6. Žr. L.E., XVI, 94 psl.

249 Tas pat, ten pat, 81 t.

250 Tas pat, Lietuvos valstybės kūrimas 1915-1918 metais Vilniuje (Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis, I, ²1955, London, 15 t.). S. *Kairys*, ten pat, 250 psl.

251 Nors S. Kairys (ten pat, 251 psl.) griežtai tvirtina, kad "tomis vietomis Taryboje tautinės mažumos niekuomet nepasinaudojo, vis dėlto vėliau Tarybą, matyt, papildė ir kai kurių mažumų atstovai. Pagal S. Sužiedėlį (L.E., XVI, 156 psl.), "1919 I 16 pakviesti į tarybą įvairiems darbams ir mažumoms atstovauti dar 8 asmenys". A.E. Sennas tvirtina, kad "gudų vadai turėjo savo vals-

tybines ambicijas, bet 1918 m. lapkričio mėn. jų pastangos atrodė tuščios. Dabar, vokiečių paskatinti, 6 gudai įėjo į Tarybą. Tuo pat metu trys žydų atstovai buvo kooptuoti nariais". *A.E. Senn,* The Great Powers, Lithuania and the Vilna Question 1920-1928, Leiden, 1966, 12 psl.).

252 *P. Klimas,* Mūsų kovos dėl Vilniaus . . , 83 psl.

253 Tas pat, ten pat, 83 psl.

254 Tas pat, ten pat, 84 psl.

255 *P. Lossowski,* ten pat, 41 psl.

256 Neue Züricher Zeitung, 1918. XI.4. *A. Voldemaras,* Lithuanie et Pologne, Berlin, apie 1919 m., 31 psl. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 42 psl., išnaša 80.

257 *P. Lossowski,* ten pat, 43 psl.

258 *P. Klimas,* ten pat, 86 tt.

259 Čia A. Smetona taktikos sumetimais rėmėsi ne 1918 m. Vasario 16 aktu, apie kurį tada vokiečiai dar nenorėjo nieko nė žinoti, bet jau Vokietijos oficialiai pripažinta 1917 m. gruodžio 11 d. Tarybos deklaracija.

260 Čia 1916 m. gyventojų surašinėjimas, matyt, sumaišytas su pasų registracija, nes M. Yčas į Lietuvą teparvyko tik 1918 m.

261 1919 m. gruodžio mėn. gyventojų surašymą buvusios Vilniaus gubernijos teritorijoje vykdė "Civilinė Rytinių Žemių Valdyba" (Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich), globojama "Pakraščių Sargybos" (Straż Kresowa) aiškiai iš anksto užsibrėžtu tikslu įrodyti šių sričių lenkiškumą. Tendencingai buvo didinamas lenkų skaičius, priskiriant prie lenkų visus gudus katalikus ir vartojant kitas lenkų skaičiaus dirbtinio didinimo priemones. Vis dėlto ir tas nepaprastai tendencingas, pačių lenkų darytas buvusios Vilniaus gubernijos gyventojų surašymas dar toli gražu nebuvo pasiekęs tokio aukšto lenkų procento, kaip 1916 m. surašymas. Kai 1919 m. surašymas lenkų procentą buvusioje Vilniaus gubernijoje tebuvo pakėlęs tik iki 53,6%, 1916 m. sąrašas rodo Vilniaus mieste 50,1%, provincijoje net 89,8%. *E. Romer,* Spis ludności na terenach administracyjnych przez Zrząd Cywilny Ziem Wschodnich (w 1919) z mapą, Lwów, 1920, 49 psl.; *P. Lossowski,* ten pat, 19 psl.; *A.E. Senn,* ten pat, 7 psl.

262 1918 m. kovo 23 d. nepriklausomybės pripažinimo akte.

263 *P. Klimas,* ten pat, 90 psl.

264 Tas pat, ten pat, 91 t.

265 Rašant šį memorialą vokiečių valdžiai, veikiausiai buvo pasinaudota *R. Krasausko* L.E. XVIII, 333 psl. minimu panašiu 80 Vilniaus vyskupijos kunigų memorialu, siųstu dar popiežiui Pijui X (1903-1914).

266 L.E., IX, 367 psl.

267 *M. Kukiel,* Zarys historji wojskowości w Polsce, Londyn, [5]1949, 226 psl. paduoda, kad tas jungtines Pilsudskio karo pajėgas sudarė 5 batalionai, apie 3000 kariškai apmokytų vyrų, pagal straipsnį "Formacje polskie w wojnie światowej" (Dziesięciolecie odrodzenia polskiej sily zbrojnej 1918-1928, Warszawa, 1928, 134 psl.) buvo 6 batalionai. Rugpiūčio viduryje su šiais daliniais Pilsudskis užėmė Kielcus.

268 Formacje polskie w wojnie światowej, ten pat, 159 psl.

269 Tas pat, ten pat, 160 psl. Ivan Longinovič Goremykin, 1914-1916 vasario mėn. ministras pirmininkas Goremykinas buvo reakcinės Rusijos politikos atstovas.

270 Sadova yra kaimas Čekijoje netoli Hradec Kralove. Kautynėse ties Sadova 1866 m. liepos 3 d. prūsai nugalėjo austrus su saksais. Sedanas — Šiaurės Prancūzijos miestas, ties kuriuo 1870 m. rugsėjo 1 d. vokiečiai nugalėjo prancūzus. Šios kautynės nulėmė

vokiečių-prancūzų karą ir Prancūzijos imperatoriaus Napoleono III nušalinimą.

271 Tas pat, ten pat, 160 t.

272 Tas pat, ten pat, 162 psl. Vis dėlto revoliucinis laikinosios Rusijos vyriausybės entuziazmas, ypač kiek vėliau, ne kiek daugiau laisvės težadėjo Rusijos pavergtoms tautoms, negu carinė Rusija, kaip rodo visos Rusijos suvažiavime Maskvoje Kerenskio pasakyta kalba Suomijos nepriklausomybės reikalu: "Tegul Suomija nemano, kad ta Rusijos demokratija, kuri, smarkiausiai reakcijai, Bobrikovo ir von Seimo režimui viešpataujant, visais būdais užtardavo Suomijos tautą, dabar, nuvertus caro režimą, pati išsivadavusi iš carizmo pančių, yra bejėgė. Ne, ji pakankamai turi jėgų ir gana patrankų, kad galėtų atgręžti jas link Helsinkio, priversti suomius, o sykiu ir kitas tautas, kurios panorėtų nuo Rusijos skirtis". Tuos žodžius jis pasakė "su atitinkamais gestais i trependamas koja, isteriškai daužydamas kumščiu per stalą". *M. Yčas,* Rusijos lietuvių pastangos kovose už Lietuvos nepriklausomybę, ten pat, 46 t. Tad laikinoji vyriausybė Lenkijos nepriklausomybę paskelbė, žinoma, ne vien revoliucinio entuziazmo pagauta, bet daugiausia dėl susidariusios lenkams palankios politinės padėties.

273 Formacje polskie.., ten pat, 162 psl.

274 Tas pat, ten pat, 162 psl.

275 Tas pat, ten pat, 163 psl.

276 Tas pat, ten pat, 164 psl. Gen. M. Kukiel tvirtina, kad 1919 m. balandžio mėnesį į Lenkiją atvykusi Hallerio armija pradžioje turėjusi 6 divizijas, tik, kadangi senesnio amžiaus vyrus, kurių Lenkijos mobilizacija nebuvo apėmusi, teko atleisti, tai armija sumažėjusi iki 4 divizijų. *M. Kukiel,* ten pat, 230 psl.

277 Bene ryškiausiai savo politinės veiklos metodą Pilsudskis bus apibūdinęs 1923 m. rugpiūčio 24 d. savo paskaitoje Didžiajame Vilniaus teatre, kalbėdamas apie Vilniaus okupavimą: "Aš laikiausi savo pastovių gairių — sudarinėti įvykusius faktus, kad vėliau gaučiau pripažinimą de iure... Vilniaus klausimu visada stengiausi pirma — sudaryti įvykusius faktus, turinčius tikslą sujungti tą žemę su Lenkija, antra — sugriauti pažiūrą viso pasaulio, siejančio tą kraštą su Rusija". Sprawa wileńska (Józef Pilsudski. Pisma zbiorowe. Wydanie prac dotychczas drukiem ogloszonych. Tom VI, Warszawa, 1937, 122, 125 psl.).

278 Veikiausiai jau tikėdamasis užimti Sovietų Sąjungos okupuotą Vilnių, Pilsudskis 1919 m. balandžio 8 d. laiške savo patikėtiniui L. Vasilevskiui, tarp kitko, pasisako: "Prileidžiu, kad artimiausiu laiku galėsiu truputį praverti duris su Lietuva ir Gudija susijusiai politikai. Žinai mano pažiūras šiuo atžvilgiu, kurių esmė ta, jog nenoriu būti nei imperialistu, nei federalistu, kol šiais reikalais galėsiu kalbėti su šiokiu tokiu orumu, na, ir revolveriu kišenėje". *L. Wasilewski,* Józef Pilsudski jakim Go znalem Warszawa, 1935, 175 psl.).

279 M. Kukiel, ten pat, 228 psl.

280 *B. Waligóra,* Dzieję 85 pulku strzelców wileńskich, Warszawa, 1928, 12 psl.; *R. Mienicki,* Wilno w polskim wysilku zbrojnym (Wilno i ziemia wileńska, t. I, 1930, 32 psl.); *A. Deruga,* ten pat, 132 psl. taip pat paduota 130 karininkų, tačiau 5000 kareivių. Šis neįtikėtinai perdėtas skaičius bus veikiausiai spaudos riktas.

281 *B. Waligóra,* ten pat, 18 psl.

282 Tas pat, ten pat, 18 psl.

283 *A. Deruga,* ten pat, 127 psl.

284 Tas pat, ten pat, 128 psl.

285 Tas pat, ten pat, 129 psl.

286 *W. Wejtko,* ten pat, 9, 57 psl.; *A. Deruga,* ten pat, 130 psl. Minske susidaręs "Ginkluotų Pajėgų Komitetas", vadovaujamas V. Račkevičiaus, rinko ginkluotoms pajėgoms lėšas ir užmezgė glaudžius santykius su gudų komitetu, kuriam daugiausia atstovavo gen. Kondratavičius, vėlesnis Lietuvos krašto apsaugos viceministras, ir su rusų komitetu. Vis dėlto lapkričio 27 d. visuotinis "Ginkluotų Pajėgų Komiteto" susirinkimas pripažino, kad apginti Minską nuo bolševikų invazijos nebuvo vilties. Gruodžio pradžioje plk. Kabarda (Kobordo) su savo savigynos organizacija išvyko į Zambrovą Lomžos gubernijoje, kur buvo steigiama vadinamoji lietuvių-gudų divizija. Pagal Veitką, Kabarda laimingai nuvyko į lietuvių-gudų diviziją su 1929 kareiviais, 200 arklių ir su šiek tiek ginklų, bet, pagal A. Derugą, iš Minsko teišvyko tik 64 karininkai ir 922 eiliniai, kurių dauguma kažkur išsisklaidė. Lietuvių-gudų divizijoje 17 gruodžio pradėtame formuoti "Minsko pulko" batalione net iki vasario mėnesio tebuvo tik 300 kareivių, tad net ir pats batalionas dar nebuvo pilnas. *W. Wejtko,* ten pat, 17 psl.; *A. Deruga,* ten pat, 131 psl. Iš šio prieštaravimo tenka daryti išvada, kad lenkų šaltinių duodamais skaičiais nevisada galima pasikliauti.

287 *W. Wejtko,* ten pat, 65 t.

288 Tas pat, ten pat, 18 tt. Pilsudskis, kaip "gente Lituanus", karštai, nepalyginti labiau už Varšuvą, mylėjo Vilnių ir siekė atkurti buvusią Didžiąją Lietuvos Kunigaikštiją su sostine Vilniuje, tačiau, kaip "natione Polonus", jis troško, kad Lietuvoje, ypač Vilniaus krašte, ir toliau vyrautų kultūrinė ir politinė lenkų įtaka ir kad Lietuva būtų vienokiu ar kitokiu būdu sujungta su Lenkija ar prijungta prie jos. Šitas Lenkijos valstybės viršininko ir vyriausiojo kariuomenės vado troškimas ne tik lemiamai veikė Vilniaus, iš dalies ir visos Lietuvos, politinį likimą, bet jis apsprendė ir patį pagrindinį tikslą, kuriuo Pilsudskis vadovavosi savo politinėje ir karinėje veikloje ir kurio įvykdymą jis laikė net pačiu svarbiausiu savo gyvenimo tikslu.

289 Tas pat, ten pat, 20 psl.

290 Tas pat, ten pat, 21 psl.

291 Tas pat, ten pat, 21 psl. Toks yra paties Vilniaus savigynos vado gen. Veitkos pasisakymas apie Vilniaus gynimo tikslą. Čia tenka pastebėti, kaip neobjektyviai kartais vertina politinę lietuvių laikyseną kai kurie lenkų istorikai. Kpt. B. Valigura *(B. Waligóra,* ten pat, 22 psl.), pvz., tvirtina, kad iš lenkų-lietuvių derybų Vilniaus gynimo klausimu nieko neišėjo "dėl aiškaus nenoro ir lietuviško šovinizmo". Keista, kad lietuvių nesutikimą besąlygiškai stoti į kovą už tautiniams lietuvių siekimams priešingą Vilniaus lenkiškumo pademonstravimą Valigura laiko "lietuvišku šovinizmu".

292 *A. Deruga,* ten pat, 133 psl. Veitka tvirtina, kad tiek kareivių (apie 500) turėjęs ne 1 pulkas, bet vien tik Vilniaus batalionas, kai kituose batalionuose tebuvę vos po porą šimtų. *W. Wejtko,* ten pat, 29 psl. Ar tik nebus arčiau teisybės A. Deruga, nes, pagal jį, po gruodžio 24 d. "padėtis buvo įvertinta realistiškiau. Vilniaus gubernijos teritorijoje formuotės buvo padalintos į 4 pėstininkų batalionus ir vieną ulonų pulką . . ." *A. Deruga,* ten pat, 133 psl. Tad buvusieji 6 pėstininkų batalionai buvo performuoti į 4 batalionus, matyt, dėl dar nepakanka-

mo batalionuose kareivių skaičiaus.
293 W. *Wejtko,* ten pat, 33 psl.
294 Tas pat, ten pat, 69 psl.
295 *B. Waligóra,* ten pat, 30 t.
296 Tas pat, ten pat, 31 psl.; *W. Wejtko,* ten pat, 34 psl.; *A. Deruga,* ten pat, 133 psl.
297 *(W. Wejtko?),* Zarys rozwoju Samoobrony Litwy i Bialej Rusi, Ostrów Lomžyński, 1919. Plg. *A. Deruga,* ten pat, 133 psl.
298 *S. Aleksandrowicz,* Zarys historii wojennej 13 pulku ulanów wileńskich, Warszawa, 1929, 6-9 psl. Plg. *A. Deruga,* ten pat, 1333 psl.
299 *B. Waligóra,* Walka o Wilno. Okupacja Litwy i Bialorusi w 1918-1919 przez Rosję Sowiecką, Wilno, 1938, 22 psl. Plg. *A. Deruga,* ten pat, 149 psl. Šis "Pakraščių Gynimo Komitetas" tik tariamai tebuvo "visuomeninis", kad spaudai, savo kraštui ir užsieniui reklamuotų Lietuvos ir Gudijos lenkų visuomenės patriotinę iniciatyvą. Šiaipjau tas komitetas buvo veikiau valstybinė institucija, vykdžiusi tam tikrus patarnavimus vyriausiam štabui. Tas pat, ten pat, 151 psl.
300 *B. Waligóra,* Dzieje 85 pulku strzelców wileńskich, 26 psl.
301 Tas pat, ten pat, 26 t.
302 *A. Deruga,* ten pat, 150 psl.
303 Tas pat, ten pat, 152 psl.
304 Tas pat, ten pat, 153 psl.
305 Tas pat, ten pat, 153 psl.
306 Tas pat, ten pat, 153 psl.
307 Tas pat, ten pat, 153 psl.
308 Tas pat, ten pat, 154 psl.
309 Tas pat, ten pat, 152, 154 psl.
310 *S. Aleksandrowicz,* ten pat, 7 psl.; Zarys historii wojennej 76 lidzkiego pulku piechoty, Warszawa, 1928; *S. Bayer,* Zarys historii wojennej 4 pulku ulanów zaniemeńskich, Warszawa, 1929. Plg. *A. Deruga,* ten pat, 155 psl.
311 Vilniuje tuo metu būta ligi 10.000 į Rusiją grįžtančių rusų belaisvių. *B. Waligóra,* ten pat, 24 psl.
312 Tas pat, ten pat, 25 psl. Plg. *S. Kairys,* ten pat 285 psl.
313 *W. Wejtko,* ten pat, 22 t.
314 Tas pat, ten pat, 23 psl.
315 Tas pat, ten pat, 25 psl.
316 Tas pat, ten pat, 25 psl.
317 Tas pat, ten pat, 26 psl.
318 Tas pat, ten pat, 31 psl.
319 Tas pat, ten pat, 31 psl.
320 *A. Deruga,* ten pat, 135 psl.
321 Tas pat, ten pat, 135 psl.
322 *B. Waligóra,* Walka o Wilno . . , 35 psl. Plg. *A. Deruga,* ten pat, 136 t.
323 *A. Deruga,* ten pat, 136 t.
324 Gavusi iš krašto apsaugos ministerijos šią telefonogramą, Generalkommando Reservekorps Balstogėje 1918 m. gruodžio 28 d. 9 val. 45 min. perdavė Balstogės lenkų karo apygardai Lapuose. Iš ten, žymiai pavėlavusi, telefonograma pasiekė Varšuvą. *B. Waligóra,* Dzieję 85 pulku . . , 28 psl.; *A. Deruga,* ten pat, 162 psl.
325 *A. Deruga,* ten pat, 137 psl.
326 Tas pat, ten pat, 137 psl.
327 Tas pat, ten pat, 137 psl.
328 Kartą, pvz., vokiečiams pareikalavus, kad lenkų savigyna veiktų Tarybos vardu, lenkai su tuo nesutiko ir pasiūlė, kad lietuvių gyvenamose apskrityse lietuviai steigtų savo savigyną, lenkai — lenkų apgyventuose centruose. Pasitarime iš lenkų pusės dalyvavo mjr. Bobiatinskis, iš lietuvių — gen. Kondratavičius ir plk. Nastopka. Derybos nedavė jokių vaisių. *B. Waligóra,* ten pat, 22 psl. Paskutinį kartą rotmistras Gurka bandė derėtis su Tarybos atstovais. Lietuviai pareiškė, kad "tada gali derėtis, jeigu Lenkija pareikš, jog ji Vilnių pripažįsta Lietuvos sostine". Tas pat, ten pat, 28 psl. Plg. *M. Biržiška,* ten pat, 43 t., 65 tt.; *A. Rūkas* (red.), Mykolas Sleževičius, 1954, Chicago, Ill., 220 psl.
329 1918 m. gruodžio 29 d. lenkų

telegrafo agentūra telegrafavo: "Volfo biuras skelbia: "Deutsche Allgemeine Zeitung" praneša, jog Berlyne vykstančios Lietuvos vyriausybės narių su vokiečių vyriausybe gynybos nuo bolševikų pavojaus vykdymo derybos baigėsi susitarimu ta kryptimi, kad kiekvienu atveju būtų ginamos sienos, taip pat ir Vilnius, kuriam gresia pavojus, taipgi kad būtų palikta vokiečių kariuomenė dar keletą mėnesių. Be to, Tarybai bus duoti ginklai ir visos priemonės organizuoti stipriai gynybai". *B. Waligóra,* ten pat, 28 t.

330 Valigura tvirtina, kad, nepaisant to susitarimo, "vokiečiai pažado ginti Vilnių Lietuvai netesės, nes Kareivių Taryba veikiausiai jau susitarė su Sovietais ir prižadėjo jiems atiduoti Vilnių". Tas pat, ten pat, 29 psl. Vis dėlto tenka labai abejoti, ar tokį Lietuvos-Vokietijos susitarimą vykdyti sukliudė Kareivių Taryba, ypač turint galvoje, kad Obostas, kiek nuo jo priklausė, visada buvo priešingas lietuvių apginklavimui, kai Kareivių Taryba dėl tokios Obosto politinės krypties net atsistatydino ir parašė tuo klausimu išsamų memorandumą. Šalia kitų galimų priežasčių, pažado ginti Vilnių Vokietijos vyriausybė negalėjo tesėti veikiausiai dar ir dėl to, kad ji, turėdama krašto viduje daug sunkiai sprendžiamų aktualių reikalų, negalėjo tinkamai atsidėti komplikuotiems rytų klausimams ir nesuskubo deramai įvertinti padėties rimtumo.

331 *A. Deruga,* ten pat, 138 psl. 1918 m. gruodžio 28 d. gen. Hofmano telegramoje Vokietijos užsienių reikalų ministerijai "policinės lietuvių kariuomenės ir milicijos" ginklavimo reikalu tvirtinama: "tolesnis ginklų davimas — kaip Latgalijoje ir Vidžemėje — teduotų tik Sovietų kariuomenei ginklus į rankas". Tas pat, ten pat, 139 psl.

332 Tas pat, ten pat, 162 psl.

333 *W. Wejtko,* ten pat, 36 t.

334 Pagal Valigurą ir Biržišką, lenkai pradėjo pulti Varnų lizdą naktį iš sausio 1 į sausio 2 d., pagal Veitką ir Derugą — iš gruodžio 31 į sausio 1 d. *B. Waligora,* ten pat, 32 psl.; *M. Biržiška,* ten pat, 58 psl.; *W. Wejtko,* ten pat, 39 psl.; *A. Deruga,* ten pat, 139 psl. Antroji versija laikytina patikimesne, nes ją patvirtina pats kpt. Klingeris savo raporte Varšuvai: "miestą užėmiau 1-I-19, prieš tai užvaldęs nuslopinto bolševikų dalinio postą Varnų gatvėje". *W. Wejtko,* ten pat, 45 psl. Kadangi visi autoriai sutinka, kad lenkų kariuomenė užėmė Vilnių sausio pirmą dieną į pavakarį, tai Varnų lizdas buvo užpultas naktį iš gruodžio 31 į sausio 1 d.

335 Pagal Veitką "Rytą 4 valandą bolševikai iškėlė baltą vėliavą ir pasidavė". Visi kiti autoriai kaip pasidavimo laiką paduoda arba 14 valandą, arba atitinkamai po keliolikos kovos valandų.

336 *W. Wejtko,* ten pat, 40 t.; *A. Deruga,* ten pat, 139 t. Pagal Veitką, lenkų užmuštų nebuvę, sužeistų buvę 4. Pagal Derugą — žuvęs vienas Veitkos dalinių eilinis. *M. Biržiška,* ten pat, 59 psl. rašo: "Į lenkų rankas pateko 110 šautuvų (pasak gen. Veitkos), kurie tokiam R. Mienickiui (Wilno w polskim wysilku zbrojnym, 1930 m.) užaugo ligi 1000". Čia Biržiška apsirinka, matyt, rašė iš atminties, nepasitikrinęs šaltinių. Veitka kaip tik tvirtina, kad buvę paimta 1100 šautuvų ir 600 granatų (ten pat, 40 psl.). Mienickis Biržiškos minėtame veikale paimtų šautuvų skaičiaus nepaduoda. Šautuvų skaičių "(apie 1000)" mini Valigura (ten pat, 33 psl.). Vis dėlto tenka rimtai pa-

abejoti, ar Varnų lizdo gynėjai iš tikrųjų buvo sudarę tokias dideles ginklų atsargas.

337 *W. Wejtko*, ten pat, 45 t.

338 *M. Yčas*, Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai (Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918-1928, Pirmoji knyga, 1955, London, Gt. Britain, 88 psl.).

339 Tas pat, ten pat, 89 t.

340 Tas pat, ten pat, 92 t.

341 Kad ir kitokių politinių pažiūrų veikėjai kariuomenės steigimo reikalu panašiai galvojo, rodo ir lapkričio 15 d. Valstybės Tarybos posėdyje kitų frakcijų pareiškimai dėl šios prof. Voldemaro kalbos. Buvo pareikšta kritiškų pastabų įvairiais klausimais, tik ne pačiu pagrindiniu — krašto gynimo reikalu. Tas pat, ten pat, 101-108 psl. Kairiosios lietuvių partijos Rusijoje, pvz., buvo tiek susižavėjusios Rusijos revoliucija, jog 1917 m. gegužės-birželio mėn. lietuvių seime Petrapilyje net patį lietuvių tautos likimą norėjo sieti su rusų demokratija ir griežtai pasipriešino priimti rezoliuciją, reikalaujančią Lietuvai nepriklausomybės. Daugumai seimo dalyvių nubalsavus už nepriklausomybės reikalaujančią rezoliuciją, kairiosios partijos, giedodamoas marseljetę, su raudonomis vėliavomis demonstratyviai išėjo iš seimo salės. Išimtį tesudarė M. Sleževičius, bet dauguma jo bendraminčių nepalaikė jo laikysenos. Tačiau ko iš tikrųjų vertas buvo to meto mažųjų tautų pasitikėjimas rusų demokratija, parodė Kerenskio kalba visos Rusijos suvažiavime Maskvoje. Kreipdamasis į Suomiją dėl jos noro atsiskirti nuo Rusijos, Kerenskis pasakė: "Tegul Suomija nemano, kad ta Rusijos demokratija, kuri smarkiausiai reakcijai, Bobrikovo ir von Seimo režimui viešpataujant, visais būdais užtardavo Suomijos tautą, dabar, nuvertus caro režimą, pati išsivadavusi iš carizmo pančių, yra bejėgė. Ne, ji pakankamai turi jėgų ir gana patrankų, kad galėtų atgręžti jas link Helsinkio, priversti suomius, o sykiu ir kitas tautas, kurios panorėtų nuo Rusijos skirtis". Plg. *M. Yčas*, Rusijos lietuvių pastangos kovose už Lietuvos nepriklausomybę (Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis, I, 45 tt.).

342 Su nuostabiu užsispyrimu okupacinė karo valdžia Lietuvoje laikėsi savo aneksionistinio nusistatymo net ir tada, kai buvo jau visai išryškėję, kad Vokietija karą pralaimėjo. Vokietijos interesai aiškiai reikalavo lietuvių-lenkų ginče palaikyti lietuvius, juoba kad, šalia geopolitinių ir kitokių sumetimų, vokiečiai buvo nusivylę lenkais dėl jų karinės pagalbos, dėl vokiečių kariuomenės nuginklavimo Varšuvoje ir dėl Poznanės lenkų sukilimo. Ir vis dėlto Obostas buvo daug palankesnis lenkams, negu lietuviams. Dėl šio Obosto nuolat reikšto palankumo lenkams ir jiems Vilniaus užleidimo 10 vokiečių armijos Kareivių Taryba net atsistatydino ir parašė platų memorandumą, įrodinėjantį, kaip Obostas visada, tiek atvirai, tiek ir maskuotai stengėsi palaikyti lenkus. Žr. Wilnas Auslieferung an die Polen. Denkschrift des zurücktretenen Soldatenrates der 10. Armee, Stuttgart, Januar, 1919. Kad vokiečiai geruoju sutiko užleisti Vilnių lenkams, patvirtina ir vokiečių karo ministerijos, keletui metų po karo praėjus, išleista knyga "Die Rückführung des Ostheeres", I tomo 122 psl., kur parašyta: "Pagaliau Reicho Vyriausybė telefoniniu liaudies įgaliotinio (Volksbeauftragten) Scheidemann pasikalbėjimu su Generaliniu Įgaliotiniu prie Lietuvos vyriausybės Zimmerle pareiškė,

kad ji sutinkanti perleisti valdžią į Vilniuje esančių lenkų rankas". A. Rūkas (red.), *M. Sleževičius*, 227 psl. Tiesiog sunku suprasti, dėl ko Obostas taip atkakliai iki galo laikėsi šios ne tik Lietuvai, bet ir pačiai Vokietijai žalingos politikos. Viena tokios laikysenos priežastis galėjo būti vyriausios vokiečių karo vadovybės priešiškumas užsienio politiką vedančiai Vokietijos Užsienių Reikalų ministerijai: nenorėta nusileisti Užsienių Reikalų ministerijos politikai net ir tada, kai jau buvo visai paaiškėję, kad pastarosios užimtoji pozicija buvo teisinga. Šiek tiek čia galėjo prisidėti ir tam tikras inertiškumas. Įvedusi okupuotuose kraštuose kietą karo režimą ir pripratusi žiūrėti į tų kraštų gyventojus kaip į kokius vergus, okupacinė valdžia iš įprasto inetriškumo nebuvo linkusi staigiai keisti savo nusistovėjusios politinės linijos. Galimas dalykas, kad tokią okupacinės valdžios politiką iš dalies lėmė ir luominis bei socialinis momentas. Juk aukštąją vokiečių karo vadovybę sudarė iš dvarininkų kilę generolai. Jiems Lietuvos lenkai bajorai savo socialine padėtimi ir galvosena buvo žymiai artimesni už daugiausia iš ūkininkų kilusius lietuvius inteligentus. Užtat ir pati lietuvių tauta šiems generolams atrodė tik "ein Bauernvolk", kaimiečiai, neturinti aukštesnio, kultūringesnio luomo, tad ir nepajėgi savarankiškai tvarkytis. Būdingas šiai galvosenai yra Obosto štabo viršininko gen. Hofmano pasakymas, kad lietuviai esą tiek pajėgūs patys valdytis, "kiek mano mažoji dukrytė Ilzė (jai tada buvo 6 metai, A.R.) save auklėti". Z. *Ivinskis,* Lietuvos padėtis (Židinys, XXVII, 1938, 629 psl. Plg. *A.E. Senn,* The Emergence of Modern Lithuania. New York, 1959, 21 psl.

343 Liūdną mūsų kariuomenės organizavimo pradžios padėtį šitaip aptaria plk. K. Škirpa: "Buvo nuspręsta pradėtuosius organizuoti kariuomenės dalinius skubiai iš Vilniaus iškelti į jiems numatytas vietas provincijoje. Pulkininkas Galvydis-Bykauskas su 1-jo pulko branduolėliu, kuris susidėjo tik iš paties pulko vado ir keliolikos karininkų su keliadešimt kareivių, gruodžio 15 d. išsikėlė į Alytų. Pirmajam gudų pulkui, kuris taip pat teturėjo tik karininkų kadrą, bet dar mažiau kareivių, buvo įsakyta keltis į Gardiną. 2-ram lietuvių pulkui, kuriame, be paties pulko vado plk. Liatuko, dar visai nieko nebuvo, buvo įsakyta keltis į Kauną. O antrasis gudų pulkas teegzistavo tik popieriuje. Tad šių dviejų "pulkų" nebuvo ko ir gelbėti. Pačiame Vilniuje tebuvo palikta tik vadinamoji Etapų komendantūra su būreliu kareivių, ėjusių sargybas prie Lietuvos Tarybos rūmų ir Apsaugos štabo. Šiai komendantūrai buvo nurodyta, kad ji visus, kas dar atvyktų iš provincijos stoti į kariuomenės eiles, persiųstų į pulkų formavimosi vietas". *A. Rūkas* (red.), Mykolas Sleževičius, 200 psl.

344 Jau pats Vytautas Didysis, vienas unijos kūrėjų, pasirašęs ir Krevo aktą, gyvenimo pabaigoje Lietuvą buvo padaręs iš esmės, de facto, nepriklausomą. Jis buvo sumanęs net karūnuotis ir tuo padaryti savo valdomą valstybę ir formaliai, de iure, nepriklausoma valstybe, politiškai visai lygiu partneriu su Lenkija, tik tą jo užmojį sukliudė lenkai. Kol Lietuvą ir Lenkiją dar tebevaldė Jogailos dinastija, valdovui mirus, lietuviai paprastai apšaukdavo savo didžiuoju kunigaikščiu kurį Jogailaitį. Bijodami, kad unija neiširtų ir tuo Lietuva visai neišslystų iš lenkų globos, tą patį

valdovą lenkai vainikuodavo ir savo karalium. Paskutinis Jogailaitis buvo Žygimantas Augustas — 1544-72 didysis Lietuvos kunigaikštis ir 1548-72 ir Lenkijos karalius. 1569 m. Liublino unija buvo prievartos aktas. Nors lietuviai dvejus metus tai unijai priešinosi, tačiau, nepaisant didelės Maskvos grėsmės ir karaliaus spaudimo, jie tenusileido tik tada, kai karalius pavartojo prievartą, Lietuvai priklausiusias ukrainiškas žemes priskirdamas Lenkijai. Ir po Liublino unijos Lietuva gynė savo politinę nepriklausomybę. Liublino unijos nuostatai reikalavo, kad ir Lietuvoje galiotų Lenkijos įstatymai, tačiau lietuviai netrukus atsikovojo pirmykštę padėtį ir ligi pat paskutinio Lietuvos-Lenkijos padalinimo vartojo savo teisyną — Lietuvos Statutą, draudžiantį svetimšaliams, tad ir lenkams, pirkti žemes Lietuvoje ir užimti tarnybos vietas. Tautinis ir valstybinis aukštesniųjų Lietuvos sluoksnių atsparumas į Respublikos pabaigą, tiesa, silpnėjo. Buvo įvesta bendrų abiem valstybėm institucijų. Gegužės 3 d. (1791 m.) seimo priimtoji valstybės konstitucija teisiškai buvo panaikinusi net ir pačią Lietuvos valstybę, įjungdama ją į Lenkiją, tačiau praktiškai ta konstitucija tebuvo surašyta tik popieriuje, bet jos nebeteko įgyvendinti, ir Lietuva kaip valstybė buvo išlikusi iki pat paskutinio Lietuvos-Lenkijos padalinimo 1795 m. Jau vien čia suminėti faktai rodo, kad Lenkija per visą abiejų valstybių unijos laiką stengėsi Lietuvą paversti savo kolonija ir ją pagaliau net visai įjungti į Lenkiją. Plačiausia politinės Lietuvos istorijos apžvalga lietuvių kalba (neminint perdėm tendencingų šių dienų okupuotos Lietuvos istorinių veikalų) iki šiol tebėra populiarus kolektyvinis veikalas — *A. Šapoka,* Lietuvos istorija, 1936, [3]1950, Fellbach/Württemberg.

II-JI DALIS

1 Kaip 1919 metų pradžioje pasisekė apginti Kauną nuo bolševikų invazijos, iš dalies atskleidžia paties to meto Lietuvos ministro pirmininko Mykolo Sleževičiaus išlikusių atsiminimų šios nuotrupos: "Vyriausybės dideliu rūpesčiu buvo paveikti vokiečius, kad jie, kol bus suorganizuotos reikalingos jėgos, pasiliktų Kaune ir neužleistų jo komunistams. Vokiečių vyresnieji valdininkai su p. Zimmerle, p. Volfu ir kitais prieškyje aiškina negalį Kauno prieš bolševikus atlaikyti, nes jų neklausą kareiviai. O kada mes kreipiamės į Soldatenratą, tai šio atstovai, p. Verle ir kiti, aiškina, kad jų tiesioginė vyriausybė įsakanti jiems, kareiviams, trauktis atgal ir užleisti Lietuvą bolševikams. Dideliausiomis pastangomis pasisekė Vyriausybei suvesti p.p. Zimmerlę, Volfą ir kitus su Soldatenrato atstovais, p. Verle ir kitais, akis į akį. Soldatenrato atstovai, ypač p. Verle, griežtai ir kategoriškai pareiškia p.p. Zimmerlei, Volfui ir kitai savo vyriausybei, kad jie ne tik galį atsilaikyti prieš bolševikus, bet net ir atgal juos išvyti iš visos Lietuvos, taigi ir iš Vilniaus, jei tik bus toks vokiečių vyriausybės įsa-

kymas. Mūsų atstovui Berlyne p. Šauliui taip pat buvo duotos atitinkamos instrukcijos daryti visa, kas tik galima, kad tik įtikinus vokiečius nesitraukti iš Kauno ir neužleisti Lietuvos teritorijos bolševikams. Tuo tarpu: pirma, kiek pasunkėjo ir užsitęsė vokiečių reevakuacija iš Ukrainos; antra, užėmusių Rygą bolševikų teroras, kurs be galo įgąsdino Kuršo vokiečius ir verste vertė juos spirti vokiečių valdžią ir rytų fronte dar esančią vokiečių kariuomenę apginti juos nuo bolševikų gaujų; trečia, prisiartinančių prie vokiečių sienos bolševikų baimė; pagaliau, vokiečių komunistų sukilimas Berlyne, — visa tai, draug su mūsų savanorių kariuomenės pasipriešinimu ir vyriausybės spaudimu į vokiečių valdžią per Soldatenratą, kuris šį kartą atstovavo vokiečių kareivių nenorą kraustytis iš Lietuvos, kur visa ko buvo pilna, į Vokietiją, kur maža tebuvo kas valgyti, nusvėrė vokiečių nuosprendį likti Kaune... Ir, štai, sausio 8 ar 10 d., apie 2-4 val. nakties, kada aš, p. Vileišis ir p. Šimkus pustamsiame "Metropolio" kambarėlyje statėme planus dėl tolimesnių darbų ir kovos, netikėtai gauname iš Berlyno žinią, kad Vokiečių valdžia nusprendė Kauno neapleisti ir davė įsakymą iš nauja užimti Radviliškį, Šiaulius, Telšius ir t.t., atstumiant bolševikus nuo Kaišiadorių-Mažeikių geležinkelio linijos į rytus drauge su Lietuvos kariuomene. Dalyvavimas Lietuvos kariuomenės — buvo viena pirmyn ėjimo sąlygų. Tai buvo, galima sakyti, pirmas ir visą Lietuvos likimą nulėmęs mūsų Vyriausybės laimėjimas. Mūsų vyriausybė gavo galimybę susitvarkyti ir suorganizuoti savo karinę pajėgą. Vokiečiai pasiliko Kaune ir ilgai netrukus drauge su Lietuvos kariuomenės savanoriais pradėjo vyti bolševikus į rytus nuo geležinkelio linijų Kaišiadorys - Šiauliai - Mažeikiai". A. *Rūkas* (red.), Mykolas Sleževičius, 100 t.

2 *P. Lossowski,* ten pat, 69 psl.; *M.K. Dziewanowski,* Joseph Pilsudski a European Federalist, 1918-1922, Stanford, California, 1969, 118 t.

3 *A.E. Senn,* ten pat, 93 psl.; *P. Lossowski,* ten pat, 71 psl.

4 *A.E. Senn,* ten pat, 91 psl.

5 Tas pat, ten pat, 91 t.

6 *P. Lossowski,* ten pat, 72 psl.

7 Tas pat, ten pat, 72 t.

8 Plačiau apie teritorinius atgimusios lietuvių tautos siekius žr. I-ją šios knygos dalį, III-jį skyrių.

9 O. Milašius savo 1919 m. kovo 29 d. pranešime Paryžiuje Geografijos draugijos salėje pareiškė, kad ir Minsko gubernija turinti priklausyti Lietuvai. *A.E. Senn,* ten pat, 92 psl.

10 Už tokias pat, kaip ir Milašiaus, Lietuvos sienų pretenzijas S. Rozenbaumas buvo Lietuvos politikų smarkiai kritikuojamas. Tai matyti iš Kopenhagoje rašyto A. Smetonos laiško J. Šauliui į Berlyną 1919 m. kovo 9 d. Tas pat, ten pat, 92 psl.

11 Šis projektas paskelbtas labai retoje knygoje *D.H. Miller,* My Diary of the Conference at Paris with documents. Vol. IV, New York, 1924. Žr. *K. Pakštas,* Amerikos oficialioji nuomonė Lietuvos ribų klausimu 1919 m. (Aidai, 1959, nr. 5 (120), 193 psl.).

12 K. Pakštas tvirtina, kad jis tais laikais niekur nebuvo matęs tiek daug surinktų žemėlapių, raštų ir kitokios Lietuvos klausimais medžiagos, kiek prof. F. Golderio kambaryje. Tas pat, ten pat, 193 psl.

13 *P. Lossowski,* ten pat, 73 psl.

14 Tas pat, ten pat, 71 psl.

15 *A.E. Senn,* ten pat, 102 psl.; *P.*

Lossowski, ten pat, 68 psl.

16 *P. Lossowski*, ten pat, 74 psl.

17 Tas pat, ten pat, 74 psl.

18 *A. Deruga*, ten pat, 255 tt. Plg. *M.K. Dziewanowski*, ten pat, 120 psl.

19 *A.E. Senn*, ten pat, 95 psl.; *M.K. Dziewanowski*, ten pat, 120 psl.

20 *A.E. Senn*, ten pat, 96 psl.

21 *Times*, 1919 m. balandžio 25 d. Plg. *A.E. Senn*, ten pat, 96 psl.

22 Losovskis nemini lenkų dalyvio Stanevičiaus, tačiau jis tose derybose veikiausiai dalyvavo, nes jį mini ne tik K. Škirpa, bet ir savo atsiminimuose pats tų pasitarimų dalyvis Jundzila, *P. Lossowski*, ten pat, 52 psl.; *A. Rūkas* (red.), M. Sleževičius, 220 psl.; Z. *Jundzill*, Niefortunna wyprawa kowieńska (Niepodległość, t. 5, 1955, 206 psl.).

23 *P. Lossowski*, ten pat, 52 t.

24 Tas pat, ten pat, 53 psl.

25 Tas pat, ten pat, 54 psl.

26 *M. Biržiška*, ten pat, 60 tt.; *K. Škirpa*, Mykolas Sleževičius, 224 t.

27 *P. Lossowski*, ten pat, 87 psl.

28 Tas pat, ten pat, 87 psl.

29 *Z. Jundzill*, ten pat, 207 psl.

30 *M.K. Dziewanowski*, ten pat, 131 psl.

31 Tas pat, ten pat, 131 psl. Šalia būtinumo kovoti dėl Lvovo, buvo keliamas aikštėn dar ir pakartotinio čekų įsibrovimo į Tiešino Sileziją pavojus. *A. Przybylski*, Wojna Polski odrodzonej 1918-1921 r. (Dziesięciolecie odrodzenia polskiej sily zbrojnej, część III, 187 psl.).

32 *M.K. Dziewanowski*, ten pat, 132 psl.

33 Pasikalbėjimo turinys pagal 1923 m. rugpiūčio 24 d. Pilsudskio paskaitą Vilniuje. Žr. Sprawa wileńska (Józef Pilsudski, Pisma zbiorowe, Tom VI, Warszawa, 1937, 121 t.). Plg. *M.K. Dziewanowski*, ten pat, 133 psl.

34 Tas pat, ten pat, 133 psl.

35 *Lord Howard of Penroth*, Theatre of Life.., London, 1936, vol. II, 333 psl. Plg. *M.K. Dziewanowski*, ten pat, 127 psl.

36 Tas pat, ten pat, 127 psl.

37 Niepodległość, VII, 1962, Londyn, 28 psl., 7 išnaša.

38 *A.E. Senn*, ten pat, 103 psl.

39 Lietuvos valdžia pareiškė vokiečiams, kad lietuviai patys paims Vilnių, ir prašė vokiečius duoti du pėstininkų batalionus ir dvi baterijas paremti puolimui. Vyriausioji vokiečių kariuomenės vadovybė nesutiko duoti pagalbos dėl dviejų priežasčių: 1. vokiečiai nenorėjo veltis į Vilniaus klausimą, nes Antantė pritarė lenkų kovai prieš bolševikus, ir 2. vokiečiams kilo įtarimas, kad karinė prancūzų misija Kaune gali pakreipti lietuvius prieš vokiečius. Kovo 30 d. Vokietijos vyriausybė įsakė vokiečių kariuomenei nutraukti karo veiksmus prieš bolševikus ir vengti konflikto su lenkais. Tas pat, ten pat, 103 psl. Apie lietuvių vykdytą operaciją Vilniui užimti žr. *K. Ališauskas*, Siekiame atsiimti Vilnių (Karys, 1966, 9, 258 tt.); tas pat, Lietuvos kariuomenė (Karys, 1958, 9, 279 psl.). Plačiau: šio veikalo I t., 185-193 psl..

40 Niepodległość, VII, 25 psl.

41 Pilsudskio laiškas gen. Septickiui, 1919 m. balandžio 7 d. (Niepodległość, VII, 25, 27 psl.).

42 Žr. šios knygos I-sios dalies 278 išnašą.

43 Ši Vilniaus operacija jau plačiau aprašyta šio veikalo I tome, 193-196 psl.

44 Józef Pilsudski, Pisma zbiorowe, Warszawa, 1937, tom. V, 81 t. Savo paskaitoje Vilniuje 1923 m. rugpiūčio 24 d. Pilsudskis skundėsi, kad tada Vilniuje "bijota sudaryti vyriausybę, kaip savo pačių šešėlio". Józef Pilsudski, Pisma zbiorowe, VI, 122 psl.

45 *P. Lossowski*, ten pat, 78 psl.

46 Lietuviškas tekstas — *J. Urbšys*, Medžiaga Vilniaus ginčo diplomatinei istorijai, Kaunas, 1932, 9 psl.; lenkiškas tekstas — Józef Pilsudski. Pisma zbiorowe, V, 75 t.

47 "Gazeta Warszawska", 1919 m. balandžio 28 d. *P. Lossowski*, ten pat, 79 psl.

48 Tas pat, ten pat, 79 psl.

49 Tas pat, ten pat, 80 psl.

50 Tas pat, ten pat, 80 psl.

51 Tas pat, ten pat, 80 psl.

52 Tas pat, ten pat, 80 psl.

53 Tas pat, ten pat, 80 t.

54 Tas pat, ten pat, 81 psl.

55 Laikraštis "Žaibas" taip kandžiai užpuolė vyriausybę, jog Sleževičius šį laikraštį uždarė, o jo redaktorių Amerikos lietuvį kun. Bartušką (tarp kitko, Gabrio šalininką) areštavo. *A.E. Senn*, ten pat, 108 psl.; *P. Lossowski*, ten pat, 81 psl. Kai kurie komunistiniai Lietuvos istorikai tvirtina, kad net pats M. Sleževičius bendradarbiavęs su lenkais jų žygyje į Vilnių. Žr. *J. Žiugžda*, Draugas J.V. Stalinas ir lietuvių tautos kova dėl nacionalinės nepriklausomybės (Lietuvos Istorijos Instituto Darbai, I, 18). Plg. *A.E. Senn*, ten pat, 108 psl. Tenka stebėtis dėl tokio keisto tvirtinimo. Juk argi galima prileisti, kad Sleževičius kirstų šaką, ant kurios jis pats sėdėjo?

56 *J. Šaulio* archyvas, f. 30. Plg. *A.E. Senn*, ten pat, 108 psl.; *P. Lossowski*, ten pat, 82 psl.

57 Krikščionių demokratų laikraštis "Laisvė" balandžio 24 d. savo korespondento iš Vilniaus pranešime rašė: "Apie tai, kad lenkai Vilnių apleistų, negali būti kalbos. Jų kariuomenė stipri ir jos yra daug". Plg. *P. Lossowski*, ten pat, 82 psl.

58 "Ziemia Suwalska", 1919 m. gegužės 16 d., nr. 2. Plg. *P. Lossowski*, ten pat, 82 psl.

59 Tas pat, ten pat, 83 psl.

60 *A.E. Senn*, ten pat, 106 t. Notos tekstą lietuviškai žr. *A. Rūkas*, ten pat, 113 t.

61 Voldemaras rašė Sleževičiui: "Dabar lenkai nori su mumis sudaryti sutartį, kad parodytų Antantei, jog jie nesą agresoriai, bet veikiau jog mes, lietuviai, labai norime sudaryti sutartį ir gyventi su jais vienoje valstybėje". *A.E. Senn*, ten pat, 112 psl. Kaip tik tuo metu lietuviai derėjosi su lenkais tiek Varšuvoje, tiek ir Kaune.

62 *P. Lossowski*, ten pat, 84 psl.

63 Tas pat, ten pat, 84 psl.

64 Tas pat, ten pat, 84 tt. Plačiau apie gudų pulką žr. šio veikalo I tome, 111 tt.

65 *P. Lossowski*, ten pat, 89 psl.

66 Tas pat, ten pat, 89 t.

67 Tas pat, ten pat, 90 psl.

68 *A.E. Senn*, ten pat, 114 psl.

69 Tai — 1919 m. gegužės 15 d. iš Varšuvos Dolbeare rašytas Lordui į Paryžių laiškas. Tas pat, ten pat, 114 psl.

70 *P. Lossowski*, ten pat, 91 psl.; *A.E. Senn*, ten pat, 112 t.

71 Tas pat, ten pat, 113 psl.

72 "Nepriklausomoji Lietuva", 1919 m. gegužės 20 d., nr. 21. Plg. *A.E. Senn*, ten pat, 113 psl.

73 Tas pat, ten pat, 113 t.; *P. Lossowski*, ten pat, 92 psl.

74 *A.E. Senn*, ten pat, 114 psl.

75 Tas pat, ten pat, 114 t. Tiek derybų metu, tiek ir po to Šaulys buvo nekartą smarkiai puolamas lenkų spaudos. "Kurjer Polski" 1919 m. gegužės 24 d. nr. 128 užsipuolė Šaulį už jo pasikalbėjime su to laikraščio korespondentu pareiškimą, kad jis balandžio 22 d. Pilsudskio atsišaukimą laiko "ne manifestu, bet užkariautojo kreipimusi". Tiek "Kurjer Polski", tiek ir prancūzų "Le Temps" smarkiai kririkavo Šaulį už jo "nediplomatinį metodą išsireikšti apie lenkų politiką". "Kurjer Polski", 1919 m. gegužės 25 d., "Le Temps", 1919

m. gegužės 31 d. "Le Temps" korespondentas smarkiai kritikavo Šaulį, kad tas savo pasiūlymuose nepadaręs jokių nuolaidų. *A.E. Senn*, ten pat, 115 psl.

76 *Z. Jundzill*, ten pat, 210 psl. Jundila rašo, kad Pilsudskis "savo širdies gilumoje svajojo apie Lietuvos monarchiją ir apie didžiojo kunigaikščio karūną savo dukteriai". Ten pat, 211 psl. Plg. *P. Lossowski*, ten pat, 78 psl. Savo prakalboje Vilniuje 1923 m. rugpiūčio 25 d. Pilsudskis pats užsimena, jog jo Vilniaus atsišaukimas sukėlęs kalbų, kad jis Vilniuje ruošiąs didžiojo Lietuvos kunigaikščio sostą savo dukteriai. Józef Pilsudski, Pisma zbiorowe, VI, 130 psl.

77 Delegacijos paskirtis įgaliojimo tekste taip nusakyta: "pour entrer en relations avec les représentants de la nation lithuanienne". *P. Lossowski*, ten pat, 95 psl.

78 Ši lietuvių plačiai vartota praktika labai erzindavo lenkus, kurie tvirtindavo, kad beveik visi lietuvių politikai puikiai kalba lenkiškai ir kad tai esąs įrodymas, jog Lietuvoje vyraujanti lenkų kultūra. Vengdami derybose vartoti lenkų kalbą, lietuviai, priešingai, norėdavo pabrėžti lietuvių tautos ir kultūros savitumą.

79 *A.E. Senn*, ten pat, 117 psl.

80 Tas pat, ten pat, 117 t.; *P. Lossowski*, ten pat, 95 t.

81 Tas pat, ten pat, 96 psl.

82 Tas pat, ten pat, 96 t.

83 Tas pat, ten pat, 97 t. Notos tekstą žr. A. *Rūkas*, ten pat, 114 t.

84 *P. Lossowski*, ten pat, 98 psl.

85 Tas pat, ten pat, 98 t.

86 Tas pat, ten pat, 99 psl.

87 Tas pat, ten pat, 99 psl.

88 Apie šį Pilsudskio sumanymą M. Römeris painformavęs M. Biržišką bene 1919 m. gale. *M. Biržiška*, ten pat, 160 t.

89 Tas pat, ten pat, 161 tt.

90 "Jei lenkas — puiku, jei ne — už snukio", pasakęs Osmolovskis tame uždarame posėdyje ir davęs tokį pamokymą: "Lenkas karys ima šią žemę mainais už kraują. Ši žemė tik lenkui. Ar supratote? Ponai, pasirašykite šį raštą". Kiekvienas dalyvis, kurių tarpe buvo ir Vilniaus kurijos atstovas, turėjo pasirašyti raštą, kad tylės ir vadovausis tomis gairėmis "pagal garbę ir sąžinę" ("wedlug honoru i sumienia"). *J. Cicėnas*, Vilnius tarp audrų, Chicago, Ill. 1953, 61 psl.

91 *M. Biržiška*, ten pat, 164 t.

92 Rašto tekstas buvo išspausdintas "Nepriklausomoje Lietuvoje", 1919 m. balandžio 30 d., nr. 5. Tas pat, ten pat, 167 t.

93 Tas pat, ten pat, 171 t.

94 Tas pat, ten pat, 208 t.

95 Tas pat, ten pat, 217 t.; *V. Steponaitis*, Vilniaus lietuvių spauda ir josios persekiojimai (1919-ųąęė). (Mūsų Žinynas, 1930, Kaunas, IXI t., 67 nr., 275 t.).

96 *M. Biržiška*, ten pat, 218 psl.; *V. Steponaitis*, ten pat, 274 psl.

97 Tas pat, ten pat, 275 psl.; *M. Biržiška*, ten pat, 218 tt.

98 Tas pat, ten pat, 215 tt.

99 Tas pat, ten pat, 225 psl. Tartum patvirtindamas kai kieno teigimą, kad istorija kartojasi, analoginis reiškinys pasikartojo Vilniuje ir po 20 metų. Ir 1939 m. pabaigoje, taip pat po trumpo bolševikų šeimininkavimo, karo ir grobimų nusiaubtiems, badaujantiems Vilniaus gyventojams buvo gausiai gabenamas maistas. Tik šiuokart tą maistą siuntė nebe Amerika, bet nepriklausomosios Lietuvos sukurtos ir išugdytos ekonominės organizacijos, kaip "Maistas", "Pienocentras". Ir ta proga Vilniuje buvo plačiai skleidžiami melagingi gandai, buvo skelbiama, kad tas gėrybes siuntęs ne Kaunas, bet Anglija.

100 Tas pat, ten pat, 225 t.

101 Tas pat, ten pat, 235 psl.

102 Tas pat, ten pat, 235 t.
103 *V. Steponaitis,* ten pat, 330 psl.
104 *M. Biržiška,* ten pat, 240 t.
105 Kovos su klaidinančių žinių skleidimu pavyzdžiu gali būti kad ir šiame laikraštyje Lietuvos vyriausiojo štabo pranešimo paskelbimas. "Dziennik Wileński" balandžio 30 d., "Nasz Kraj" net gegužės 13 d. vis dar tebeskelbė, kad Ukmergė laukianti lenkų kariuomenės, o Lietuvos vyriausiasis štabas jau 1919 m. gegužės 5 d. pranešė, kad Lietuvos kariuomenė Ukmergę iš bolševikų atsiėmė. Po to lenkų spauda dėl Ukmergės nebegalėjo klaidinti Vilniaus visuomenės. Tas pat, ten pat, 247 psl.
106 Tas pat, ten pat, 245 psl.
107 Tas pat, ten pat, 185 tt.
108 Tas pat, ten pat, 187 t.
109 Tas pat, ten pat, 188 t.
110 Tas pat, ten pat, 189 t.
111 Tai — ištrauka iš Laikinojo lietuvių komiteto protesto, 1919 m. gegužės 12 d., įteikto Generalinio Rytų Žemių Komisaro pavaduotojui M. Jomantui. Šis protestas buvo paskelbtas ir "Nepriklausomojoje Lietuvoje" 1919 m., nr. 17. Tas pat, ten pat, 192 t.
112 Tas pat, ten pat, 281 psl.
113 Šiek tiek tokių faktų mini *M. Biržiška,* ten pat. Žymiai daugiau šių faktų teikia Vilniuje leistoji "Nepriklausomoji Lietuva", ypač *B. Šėmis* (M. Biržiška), Vilniaus Golgota (okupuotosios Lietuvos lietuvių darbo ir kančių 1919-1918 metų dienoraštis), Kaunas, 1930 (per 650 psl.) ir kiti šaltiniai.
114 *P. Lossowski,* ten pat, 169 psl.
115 Tas pat, ten pat, 169 psl.
116 Tas pat, ten pat, 169 psl.
117 Tas pat, ten pat, 169 psl.
118 Tas pat, ten pat, 169 psl.
119 Tas pat, ten pat, 168 psl.
120 *A. Ružancovas,* Lenkų pulkai mūsų fronte 1919-1920 metais (Karo Archyvas, VI tomas, 1935, 10 psl.; *P. Lossowski,* ten pat, 101 psl.
121 Tas pat, ten pat, 101 psl.
122 *P. Ruseckas,* Mūsų kariuomenės bei krašto gynimo ir kovų dėl Lietuvos nepriklausomybės svarbieji įvykiai prieš 10 metų (Karys, 1929 m., 1-20 nr.); (Autorius nepažymėtas). Trumpa nepriklausomybės karo veiksmų apžvalga (Karys, 1938, nr. 9, 268 psl.); *K. Ališauskas,* Lietuvos kariuomenė (Karys, 1958, nr. 9, 286 psl.). Pagal Ališauską, lenkai tą dieną užpuolė mūsų sargybas prie Vievio.123 *P. Ruseckas,* ten pat.
124 *P. Lossowski,* ten pat, 102 psl.
125 Tas pat, ten pat, 102 psl.; *A.E. Senn,* ten pat, 129 psl.
126 *P. Lossowski,* ten pat, 99 t.
127 Tas pat, ten pat, 100 psl.
128 *L. Wasilewski,* ten pat, 187 t.; plg. *P. Lossowski,* ten pat, 101 psl.
129 Tas pat, ten pat, 101 psl.
130 *A.E. Senn,* ten pat, 129 psl. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 103 psl.
131 Tas pat, ten pat, 103 psl.
132 Tas pat, ten pat, 103 t.
133 Tas pat, ten pat, 104 psl.
134 *H. Chambon,* La Lithuanie pendant la Conférence de la Paix 1919, Paris-Lille, 1931, 91 psl. Plg. *A.E. Senn,* ten pat, 129 psl.
135 *H. Chambon,* ten pat, 91 t. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 104 t.
136 Tas pat, ten pat, 105 psl.; *A.E. Senn,* ten pat, 129 psl. Notos tekstas: "Laikinoji Lietuvos vyriausybė mus įpareigoja tučtuojau pranešti štai ką: "Lenkai veržiasi į Lietuvos žemes į vakarus nuo Vilniaus ir užėmė dalį Kaišiadorių ir Alytaus apskričių, kur tačiau nėra bolševikų dalinių. Mes prašome Santarvės vyriausybes teiktis paraginti Lenkijos vyriausybę sustabdyti invaziją į Lietuvos teritoriją ir sudaryti su Lietuvos vyriausybe sutartį dėl provizorinės demarkacijos linijos tarp Lietuvos ir Lenkijos kariuo-

menių". *A. Rūkas,* ten pat, 118 psl.
137 *P. Lossowski,* ten pat, 105 t.
138 *A. Rūkas,* ten pat, 116 t.
139 Tas pat, ten pat, 118 t.
140 *P. Lossowski,* ten pat, 107 psl.
141 Tas pat, ten pat, 107 psl.
142 Tas pat, ten pat, 107 t.
143 Lenkams okupavus Vilnių, lietuviams sutrumpėjo frontas prieš rusų bolševikus.
144 *A.E. Senn,* ten pat, 128 psl.
145 Tas pat, ten pat, 128 psl.
146 Paryžiaus "Le Temps", 1919 m. balandžio 29 d. Tas pat, ten pat, 127 t.
147 "Monitor Polski", 1919 m. birželio 25 d. nr. 139. Plg. *A.E. Senn,* ten pat, 128 psl.
148 Amerikos misijos Pabaltijui šefas plk. Greene net skundėsi, kad Pabaltijo tautos pradeda nebepasitikėti Antante dėl jos neveiksmingumo kontroliuoti vokiečius. Tas pat, ten pat, 128 psl.
149 Tas pat, ten pat, 128 psl.
150 Tas pat, ten pat, 128 psl.
151 Tas pat, ten pat, 132 psl.
152 *P. Lossowski,* ten pat, 108 psl.
153 *A.E. Senn,* ten pat, 131 psl.
154 Be jau minėto gegužės 8 d. įvykio Vievyje (žr. 122 išnašą), kiek vėliau, birželio mėnesį, atžymėta keletas susirėmimų su lenkais. Birželio 15 d., pvz., "lenkai puolė mūsų užtvarą Narucionikų kaime ir ją paėmė nelaisvėn"; birželio 17 d. "naktį lenkai kėsinosi pulti mūsų užtvarą Olesnikų kaime"; birželio 18 d. "Vievio rajone lenkai apsupo mūsų sargybą Pagaciškiuose ir ją paėmė nelaisvėn"; Birželio 23 d. "Pastruvio kaime (Semeliškio valsčiaus) 30 lenkų puolė 5 mūsų žvalgus; vieną paėmė nelaisvėn, o 4 pabėgo". *P. Ruseckas,* Karys, 1929, nr. 21-25.
155 Tas pat, ten pat (Karys, 1929, nr. 26 t.); *P. Lossowski,* ten pat, 109 psl.; *V. Vitkauskas,* Mūsų pėstininkai (Mūsų Žinynas, 1928, nr. 45, 236 psl.).
156 Tas pat, ten pat, 236 psl.; *P. Lossowski,* ten pat, 109 psl.
157 Tas pat, ten pat, 109 t.
158 Tas pat, ten pat, 110 psl.
159 *A.E. Senn,* ten pat, 131 psl. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 110 psl.
160 *A. Rūkas,* ten pat, 119 t.
161 *P. Lossowski,* ten pat, 110 psl.
162 *E. Senn,* ten pat, 132 psl.; Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 110 psl.
163 Tas pat, ten pat, 110 t.; *A.E. Senn,* ten pat, 132 psl.
164 Tas pat, ten pat, 132 psl.
165 *P. Lossowski,* ten pat, 111 psl.
166 Tas pat, ten pat, 111 psl.
167 Tas pat, ten pat, 111 t.
168 *A.E. Senn,* ten pat, 132 psl. Losovskis tvirtina, kad tą dieną Fochas iškėlęs aikštėn ir demarkacinės linijos keitimo klausimą Suvalkijoje, tačiau pagal Senną to ruožo linijos keitimo reikalą jisai tekėlęs liepos 26 d. *P. Lossowski,* ten pat, 112 psl., *A.E. Senn,* ten pat, 133 psl.
169 Tas pat, ten pat, 132 psl.
170 Tas pat, ten pat, 132 psl.
171 Tas pat, ten pat, 133 psl.
172 Tas pat, ten pat, 133 psl. Iš tikrųjų "Seinai yra piečiausias Užnemunės miestas, ligi šiol išlikęs grynai lietuviškoj aplinkumoj", be to, jie "buvo, šalia Vilniaus ir Kauno, vienas žymiausių lietuvių tautinio-kultūrinio ir politinio veikimo centrų". LE, XXVII, 132 psl. Net 1916 m. vokiečių atlikto, kiek tendencingo, bet lenkams daugiau naudingo gyventojų surašymo duomenimis Seinuose būta 51% lietuvių, tad lenkai, kartu su gausingais žydais ir kitomis mažumomis, tesudarę vos 49%, dar toli gražu nesiekė pusės gyventojų. Taigi, Seinuose tuo metu lietuvių procentas buvo žymiai aukštesnis, negu tuometiniame Kaune, nekalbant jau apie Vilnių. Plg. *A.E. Senn,* ten pat, 133 psl., 16 išnaša. Apie Seinų lietuviškumą plačiau žr. *B. Kviklys,* Mūsų Lie-

tuva, III, 1966, Boston, Mass., 453 tt.

173 *A.E. Senn,* ten pat, 133 psl.

174 Tas pat, ten pat, 134 psl., išnaša 17.

175 Tas pat, ten pat, 133 t.

176 Tas pat, ten pat, 134 psl.

177 Tas pat, ten pat, 134 psl., išnaša 18. Sakysim, plk. ltn. Vitkauskas rašo: "Apie rugpiūčio mėn. vidurį lenkams pataikaujant Santarvė nustatė dar kitą demarkacijos liniją... Ši linija, vadinama Fošo linija, atskyrė nuo Lietuvos Seinus ir jo apylinkes". *V. Vitkauskas,* ten pat ir minėtoje nepriklausomybės karo veiksmų apžvalgoje, Karyje, 1938, 9, 268 psl. kalbama apie "rugpiūčio mėn. naują liniją". Kiek panašią informaciją duoda ir LE, IV, 433 psl.: "1919 VIII.3 santarvininkų kariuomenės vadas marš. Foch nustatė a n t r ą j ą demarkacinę liniją . . . 1919 VIII viduryje nustatyta t r e č i o j i demarkacijos linija". Šios versijos laikosi ir nepriklausomybės kovų istorikas *K. Ališauskas:* "Rugpiūčio 3 d. buvo nustatyta antroji demarkacijos linija, o rugpiūčio mėn. viduryje buvo nustatyta dar ir trečioji demarkacijos linija". *K. Ališauskas,* Žvilgsnis į lietuvių-lenkų karą 1920 metais (Karys, 1970 m., nr. 10, 291 psl.). Kitur, LE, XV, 100 psl., tas pat autorius išsireiškia, tiesa, teisingai, kad "VIII 3 Lietuvos vyriausybei buvo pranešta, kad nustatyta antroji demarkacijos linija", tik ta "antroji" linija iš tikrųjų ir buvo jau 1919 m. liepos 26 d. Aukščiausios Tarybos priimtoji Focho linija, o rugpiūčio viduryje nebebuvo nustatyta jokios naujos linijos. Ir dr. Ladas Natkevičius dėl Focho linijos nustatymo vis dėlto kažkodėl, nors ir tik viena diena, apsirinka. Pagal jį, ta linija buvusi nustatyta ne liepos 26, bet liepos 27 d. *L. Natkevičius,* La ligne administrative Polono-Lithuanienne (Revue Générale de Droit International Public, nr. 5, vol. 38, 1931, 634 psl.).

178 *H. Chambon,* ten pat, 108 psl.; *A.E. Senn,* ten pat, 134 psl.

179 Tas pat, ten pat, 134 psl.

180 Tas pat, ten pat, 134 psl.

181 *H. Chambon,* ten pat, 108 psl.; *P. Lossowski,* ten pat, 114 psl.; *A.E. Senn,* ten pat, 134 psl.

182 *H. Chambon,* ten pat, 117 psl. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 114 psl.

184 *A. Rūkas,* ten pat, 121 psl.

185 Tas pat, ten pat, 121 t.

186 Lenkų propagandininkai matė visur tariamą Lietuvos gyventojų prisirišimą prie Lenkijos, kartais dargi ir ten, kur kaip tik prieš lenkų kėsinimąsi į Lietuvos teritoriją buvo reiškiamas net aiškus, griežtas protestas. Sakysim, kai Antantė "leido lenkams užimti Seinus su aplinkiniais valsčiais", tai "Lietuvos vyriausybė, tie valsčiai ir visa nepriklausomoji Lietuva rugpiūčio 17 d. prieš tai protestavo. Kaune įvyko milžiniškas protesto mitingas". *M. Biržiška,* Dėl mūsų sostinės (Iš Vilniaus darbo atsiminimų), II. Nuo 1919 m. liepos 1 d. ligi 1920 m. spalio 9 d., London, 1962, 29 t. Kitur vėl apie tą patį protesto mitingą Kaune taip rašoma: "Lenkijai užpuldinėjant Lietuvos žemes, mūsų visuomenė dėl to kėlė audringus protestus ir demonstracijas. Vienas jų, 1919 m. rugpiūčio 17 d." *A. Rūkas,* ten pat, 122 psl. Demonstracijos pobūdis aiškiai matyti ir iš jos aprašymo oficioze "Lietuva", ypač iš minios kalbėtojo dr. Draugelio kreipimosi į ministrą pirmininką M. Sleževičių, prašant, kad jis drąsiau varytų priešus iš Lietuvos žemės, ir iš Sleževičiaus atsakymo, kad "Lietuvos valdžia yra pasiryžusi geriau žūti, negu atsižadėti Lietuvos nepriklausomybės". Tas pat, ten

pat, 123 psl. Tad tenka tiesiog stebėtis, kad šią, neabejojamai prieš lenkų brovimąsi į Lietuvos teritoriją nukreiptą demonstraciją, lenkų inspiruotas, "Pays de France" apibūdino kaip Lietuvos gyventojų "širdingų ryšių su lenkų tauta" patvirtinimą. *H. Chambon,* ten pat, 125 psl. Plg. *A.E. Senn,* ten pat, 148 psl.

187 Kadangi vokiečių okupacijos metu Vilniuje labai stigo maisto, tai daugelis vilniečių maisto ieškoti ėjo į kaimus, ypač į šiaurę, kur žmonės turtingiau gyveno. Šitie maisto ieškotojai būdavo dažniausiai lenkų propagandos paveikti ir paprastai skelbė žmonėms įvairius pramanytus Lietuvai kenksmingus gandus, pvz., kad Lietuvos Taryba nebeegzistuojanti, kad esanti jau sudaryta Lietuvos-Lenkijos unija, ir panašiai. Tokius skleidžiamus gandus man pačiam teko nekartą girdėti.

188 Nepasisekus Kauno perversmo bandymui, lenkai nepriklausomoje Lietuvoje stengėsi savo propagandą dar labiau sustiprinti. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 152 t.

189 *M. Šalčius,* Lenkų sąmokslas Lietuvoje, Chicago, Ill., 1921, 55 t.

190 Tas pat, ten pat, 51-73 psl.

191 Pati Lenkija niekada nėra buvusi "nuo jūros ligi jūros". Tik Vytauto Didžiojo ir Kazimiero laikų Didžioji Lietuvos Kunigaikštija tęsėsi nuo Baltijos iki Juodosios jūros.

192 M. Biržiškos redaguojamas laikraštis "Glos Litwy" buvo prikišęs šiai Pakraščių Sargybos leistai Vankavičiaus brošiūrai, kad joje esąs pareikštas dvarininkų apetitas kolonizuoti Lietuvą. "Nasz Kraj" puolė dėl to straipsnio laikraštį "Glos Litwy", tvirtindamas, kad Varšuva tokių siekimų neturinti. Vėliau "Nasz Kraj" paskelbė kažkokio St. A.K. atraipsnį, kuriame buvo rašoma, jog Lietuvoje ir Gudijoje 6-7 milijonai hektarų priklausą lenkams, tad Lenkija ir turinti teisę tą žemę išdalyti lenkams. "Glos Litwy" 1919 m. lapkričio 7 d., 145 nr. į tą straipsnį atsakė, kad "Nasz Kraj" dabar pats palaiko Vankavičių, ir šį lenkų politikų siekimą prilygino Obosto politikų siekiams, tačiau cenzūra šį prilyginimą išbraukė. *M. Biržiška,* ten pat, 88 t.

193 *M. Šalčius,* ten pat, 23 t.

194 Tas pat, ten pat, 20 psl.

195 Be Šalčiaus, apie POW sąmokslą rašė dar: *J. Rainys,* POW Lietuvoje, Kaunas, 1936; *A. Šapoka* (red.), Lietuvos istorija, 557 tt. Šis straipsnis beveik ištisai pacituotas ir *A. Rūko* redaguotoje knygoje apie Mykolą Sleževičių (123 t.). Apie peoviakų sąmokslą nevieną žinią suteikė ir *M. Biržiška,* ten pat.

196 Tokios linijos laikosi, pvz., brošiūra: *S. Burhardt,* POW na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego 1919-34. Szkice i wspomnienia, Wilno, 1934, 5 psl. Plg. *P. Lossowski,* Próba przewrotu polskiego w Kownie w sierpniu 1919 r. (Najnowsze Dzieje Polski, 1914-1939, t. VIII, Warszawa, 1964, 51 psl.).

197 Sakysim, *W. Wielhorski,* Polska a Litwa, Londyn, 1947, 318 psl.; *K. Okulicz,* Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego 1915-1923-1940 (Dzieję Wielkiego Księstwa Litewskiego, Londyn, 1953, 108 psl.); *W. Pobóg-Malinowski,* Najnowsza historia polityczna Polski, t. II, cz 1., Londyn, 1956, 191 psl.

198 *W. Pobóg-Malinowski,* ten pat, 191 psl.

199 *J. Lewandowski,* Federalism. Litwa i Ruś w polityce obozu belwederskiego. Warszawa, 1962, 183-189 psl.

200 Šios studijos antraštė jau duota 196 išnašoje. Pati studija, tik su labai nežymiais, kur-ne-kur pasitaikančiais pakeitimais, pakarto-

ta to paties autoriaus po dvejų metų spausdintame, daug kartų čia minėtame veikale "Stosunki polsko-litewskie . . .".

201 Pagal minėtą 1964 m. Losovskio studiją, 54 psl., telegrafavęs Aleksandras Skrzynskis (nuo 1922 m. Lenkijos užsienių reikalų ministras), tačiau pagal to paties autoriaus veikalą "Stosunki . . .", 119 psl., - Vladislovas Skrzynskis, Lenkijos užsienių reikalų ministro pavaduotojas. Ar tik nebus pastaroji versija, kaip vėliau skelbta, teisinga.

202 Tas pat, Stosunki . . , 119 t.; Próba przewrotu . . , 54 psl.

203 Rytų Žemių generalinio komisaro įgaliotinis Varšuvoje Mykolas Kossakovskis 1919 m. liepos 18 d. savo "Dienoraštyje" atžymėjo: Kauno Lietuvoje kils prieš "Tarybą" sukilimas. Sukilimas pašauks lenkus . . . Susidarys įvykęs faktas, ir, jei pasiseks, Gordijaus mazgas bus jau beveik atmegztas . . ." *M. Kossakowski,* Diariusz, 16 psl. *P. Lossowski,* Stosunki . . , 120 psl.

204 Memorialo antraštė: "Podstawowe založenia polskiej polityki na ziemiach litewsko-bialoruskich i program dzialania". Tas pat, ten pat, 120 psl.

205 *M. Yčas,* Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai . . , 116 psl. To ministrų kabineto ir šiaip per mažai paisyta valstybinių lėšų taupumo, pvz.: "P. Sleževičiui į Berlyną atvykus, galutinai buvo nustatytas sąstatas Taikos Kongreso delegacijos į Paryžių. Jei ji būtų nuvažiavusi to sąstato, tai savo gausingumu būtų viršijusi Did. Britanijos, Amerikos ir Italijos gausingas delegacijas. Ten buvo atsižvelgta, kad visos partijos turėtų bent 3-4 atstovus". Tas pat, ten pat, 116 psl.

206 Šitą kabineto krizę taip apibūdina A. Merkelis: "Tuo Lietuvai nepaprastai sunku ir didžios įtampos metu prasidėjo ir Mykolo Sleževičiaus koalicinės vyriausybės krizė, kurią kėlė kelios priežastys. Pirmoji iš jų — smarkiai įsivyravęs partinis politikavimas. Partijos, siekdamos valdžioj didesnės įtakos, politikavimą buvo perkėlusios net į kariuomenę. Karių politikavimas buvo tiek žalingas, jog buvo net išleistas specialus įstatymas, draudžiąs kariams dalyvauti politinėje veikloje. Sunku buvo rasti bendrą kalbą kraštutiniams dešiniesiems su kraštutiniais kairiaisiais. Kiekviena didesnė socialinė reforma kraštutiniams dešiniesiems atrodė bolševizmas, o kiekvienas smarkesnis bei griežtesnis veiksmas prieš vidaus bolševikus kraštutiniams kairiesiems atrodė neleistinas žiaurumas, laisvės gniaužimas, kurio kaltininkai turį būti nubausti. Daugiausia skundų susilaukdavo karininkai: Sedos komendantas Povilas Plechavičius, veikęs Žemaičiuose, Motiejūnas-Valevičius, veikęs Suvalkų krašte, ir antrojo pulko vadas Vincas Grigaliūnas-Glovackis". *A. Merkelis,* Antanas Smetona, 227 psl. Kiek panašiai apie tą krizę pasisakė ir 1919 m. ėjęs S. Kairio redaguojamas "Socialdemokratas": "IV-sis kab. susidėjo iš įvairių grupių žmonių, ir įvairius nusistatymus sunku buvo suderinti. Dešinieji siekė vadovaujamos rolės gyvenime ir stiprinosi įvairiose pozicijose . . . Dešinieji iš karto pasistengė įgyti kariuomenėj kuo daugiausia įtakos. Kabinete prasidėjo abiejų kraštutinumų varžybos, kurios kliudė kab. darbui". *A. Rūkas,* ten pat, 126 psl.

207 *P. Lossowski,* ten pat, 120 psl.

208 Tas pat, ten pat, 121 psl.

209 Tas pat, ten pat, 121 psl. Kad tokia klaidinga nuomonė apie politines lietuvių valstiečių nuotaikas tais laikais buvo lenkų tarpe

labai paplitusi, rodo ir toks prieš Lietuvą nukreiptos propagandinės L. Janovskio brošiūros samprotavimas: "Apie lietuvių liaudies Lietuvoje įsitikinimus nieko nežinome, girdime tik balsus tų, kurie dedasi jos išreiškėjais; kas tačiau pažįsta žemaičių kaimą, gali tvirtinti, jog tenykščiai valstiečiai jokio nepalankumo lenkams nejaučia, bet jeigu pasitaiko tokių reiškinių, tai čia tėra tik kurstomosios propagandos dalykas". *L. Janowski,* Litwa i Polska, Lausanne, 1916, 12 t.

210 1919 m. spalio 1 d. laiške Vasilevskiui M. Sviechovskis šitaip apibūdino pilsudskinę lenkų rytų politiką: "Visa mūsų rytų politika ... kaip vyrium, paremta etnografine Lietuva ir šituo Kaunu". *P. Lossowski,* ten pat, 117 psl.

211 *L. Wasilewski,* ten pat, 203 psl.

212 *M. Kossakowski,* Diariusz, 42 psl. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 118 psl.

213 *L. Wasilewski,* ten pat, 204 psl.

214 *P. Lossowski,* ten pat, 119 psl. "Pasikeitusiomis sąlygomis" čia Vasilevskis laikė sąlygas, susidarysiančias po pavykusio lenkų perversmo Kaune.

215 *L. Wasilewski,* ten pat, 204 psl.

216 *P. Lossowski,* ten pat, 119 psl.

217 Tas pat, ten pat, 121 psl.

218 Tas pat, ten pat, 121 psl. A. Rudnickis vadovavo Suvalkų apygardai nuo 1919 m. sausio vidurio. *A. Rudnicki,* Okręg Suwalski Polskiej Organizacji Wojskowej (Polska Zbrojna, 1929 m. rugsėjo 1 d., nr. 239). Oficialiai Kauno sritis vadinosi "Podokręg Kowno — Dowóztwa Obrony Kresów". *P. Lossowski,* ten pat, 121 psl.

219 Šis veikimo planas nustatytas 1919 m. balandžio 28 d. Juzviko raporte Beniovskiui. Plg. tas pat, ten pat, 121 t.

220 Rudnickis rašo, kad dėl organizacijos išplitimo ir susisiekimo sunkumų jis pats pasiūlęs ir net jau gegužės 6 d. Kauno apygardą pavedęs "tiesiog išvaduotam Vilniui, prie kurio ji buvo labiau linkusi, negu prie Suvalkų". *A. Rudnicki,* ten pat, Polska Zbrojna 1929 m. rugsėjo 5 d.). Tačiau tie pakeitimai įvyko veikiausiai gegužės pabaigoje, kaip rašo Losovskis, nes visos POW organizacijos viršininkas Adomas Kocas tik 1919 m. gegužės 24 d. raštu pranešė Koscialkovskiui apie padarytus pakeitimus. *P. Lossowski,* ten pat, 122 psl.

221 Tas pat, ten pat, 122 psl.

222 Tas pat, ten pat, 122 psl.

223 Pilsudskis rašė: "Grįždamas prie lietuvių, manau, jog galima ir reikia, neatsakinėjant į jų protestus, derėtis su jais toliau ir surasti jų tarpe mūsų atžvilgiu labiau susitaikėliškų tipų". *L. Wasilewski,* ten pat, 191 psl.

224 Tas pat, ten pat, 191 psl.

225 *P. Lossowski,* ten pat, 124 psl.

226 Tas pat, ten pat, 124 psl.

227 Tas pat, ten pat, 124 psl.

228 Jurgis Aukštuolaitis, Mažosios Lietuvos lietuvis, buvęs vokiečių karinis cenzorius, puskarininkis (pagal Losovskį karininkas — tas pat, ten pat, 125 psl.). 1918 m. gruodžio 23 d., naudodamasis dėl kritiškos politinės padėties kilusiu sąmyšiu, Aukštuolaitis buvo pasisiūlęs veikiausiai ne diktatorium, kaip kai kieno tvirtinama (pvz. K. Škirpa, žr. *A. Rūkas,* ten pat, 206, 233 psl.), bet kariuomenės vadu. *Vyr. ltn. Gužas,* Atsiminimai apie pirmąsias dienas (Mūsų Žinynas, nr. 15, 434 t.); *A. Merkelis,* ten pat, 216 psl.; Vėliau Aukštuolaitis Antantės komisijoje darė žygių, kad prie Lietuvos valstybės būtų prijungta Mažoji Lietuva, po to pradėjo steigti Tilžėje lietuvių dalinį; persikėlęs į Telšius, tarnavo Žemaičių batalione. Apkaltintas piktnaudžiavimu, 1919 m. liepos 3 d. atsistatydino. *P. Lossowski,* ten pat,

125 psl.

229 Tas pat, ten pat, 125 psl. 1919 m. vasario mėnesį Aukštuolaitis su V. Grigaliūnu-Glovackiu ruošė sukilimą prieš Sleževičiaus vyriausybę. Jų užnugarį sudarė krikščionių demokratų sluoksniai. Tai buvo pirmas sukilimas atsikūrusios Lietuvos valstybės istorijoje. V. Grigaliūnas-Glovackis ir šiaip buvo pasireiškęs sauvaliavimo ir nedrausmingumo veiksmąis. *K. Škirpa,* Pakeliui su Mykolu Sleževičium (*A. Rūkas,* ten pat, 233 psl.); *A. Novickis,* Atsiminimų žiupsnelis *(A. Rūkas,* ten pat, 322 psl.).

230 *P. Lossowski,* ten pat, 125 psl.

231 *M. Biržiška,* ten pat, 33 t.

232 *P. Lossowski,* ten pat, 126 psl.

233 Tas pat, ten pat, 126 psl.

234 *M. Biržiška,* ten pat, 34 psl. Įdomu, kad "ne tik Vilniaus lenkų spauda skelbė Sleževičių bolševiku, Joną Vileišį dar 1917 vokiečių samdytu šnipu ir pan., bet dar liepos mėn. sudarytame suimtųjų Lietuvos veikėjų sąraše peoviakai į jį įtraukė Sleževičių, Vileišį, J. Tūbelį, St. Kairį, P. Leoną, L. Noreiką, J. Šimkų, Al. Stulginskį, T. Petkevičių, Donatą Malinauskį, kun. Olšauską ir kitus". Tas pat, ten pat, 34 psl.

235 Tas pat, ten pat, 35 psl.

236 Tas pat, ten pat, 57 psl.

237 *P. Lossowski,* ten pat, 126 psl.

238 Plg. tas pat, ten pat, 132 psl.

239 *M. Biržiška,* ten pat, 35 psl.

240 "Dar tik "vokiškajan" Vilniun atvykęs, jis (Aukštuolaitis, A.R.) pasigyrė dr. Domaševičiui Berlyne buvęs traukinin į Lietuvą savo draugų palydėtas linkėjimu virsti Lietuvos ministeriu. Negudriai ambicingas, jis dabar jau siekė virsti nebe vokišku (vokiečius dabar jau keikė), tik lenkišku "Lietuvos ministeriu". Tas pat, ten pat, 41 psl.

241 Iš visų kiek žymesnių lietuvių, su kuriais lenkams teko tartis dėl perversmo ir iš visų 20 Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarų artimiausias lenkams buvo, be abejo, iš žemaičių bajorų kilęs alsėdiškis Stanislovas Narutavičius. Jis vienintelis net ir Lietuvos nepriklausomybės skelbimo Akte savo pavardę pasirašė lenkiškai ("S. Narutowicz"). Jo brolis buvo Lenkijos ministru ir net vieną savaitę valstybės prezidentu (nužudytas). M. Biržiška S. Narutavičiaus nepriskiria prie sąmokslininkų. Tačiau, rašydamas atsiminimus apie savo Vilniaus veiklą, M. Biržiška kai kurių duomenų apie perversmininkus dar nežinojo, nes gausiai archyviniais šaltiniais paremta P. Losovskio studija apie Kauno peoviakų ruoštą perversmą dar nebuvo paskelbta. Vis dėlto, kaip matysime toliau iš P. Losovskio pateiktų lenkiškųjų šaltinių duomenų, bent iš pradžių, Narutavičius buvo sutikęs įeiti į naują vyriausybę net ministru pirmininku, tik vėliau po nepasisekusio perversmo, kiek atlyžo, nors visai ir nemetė bendrauti su Aukštuolaičiu.

242 Tas pat, ten pat, 35 t.

243 *P. Lossowski,* ten pat, 126 t.

244 Tas pat, ten pat, 127 psl. Pagal M. Biržišką, S. Narutavičius tebuvo nuvykęs į Varšuvą pas savo brolį Gabrielių ir ten kalbėjosi su Lenkijos valstybės viršininku Juozapu Pilsudskiu kaip savo giminaičiu ir jaunystės draugu. Grįždamas iš Varšuvos, Vilniuje Narutavičius pasipasakojo Biržiškai, kad jis "labai karštai apibūdinęs Sleževičiaus kabinetą" ir kad Pilsudskis į tai pasakęs: "kad aš nors vieną turėčiau tokį ministerį, kaip lietuviai tiek jų kad turi". *M. Biržiška,* ten pat, 34 t.

245 *P. Lossowski,* ten pat, 127 psl.

246 Tas pat, ten pat, 127 t.

257 Tas pat, ten pat, 128 psl.

248 Tas pat, ten pat, 128 psl.

249 Tas pat, ten pat, 133 t.

250 Tas pat, ten pat, 134 psl.

251 Tad Narutavičiaus kelionės į Varšuvą tikslas, kaip matyti, buvo visai kitoks, negu iš M. Biržiškos atsiminimuose perteikto paties Narutavičiaus pasipasakojimo atrodo. Be to, iš čia aiškiai matyti, kad vyriausias POW rengto Kaune perversmo organizatorius buvo pats Pilsudskis.

252 Dažnas Aukštuolaičio lankymasis Vilniuje atkreipė ne tik lietuvių, bet ir lenkų, ypač endekų, dėmesį, kurie aštriai ginčydavos su pilsudskininkais. Rugpiūčio pabaigoje endekų "Gazeta Warszawska" paskelbė E. W(enslavskienės) korespondenciją, kurioje Lietuvos vyriausybei buvo prikišama, kad derybose su Lenkija Lietuvai atstovauja buvęs slaptosios vokiečių policijos agentas Aukštuolaitis. Dienraštyje "Glos Litwy" rugsėjo 3 d. nr. 92, Biržiška mėgino atsikirsti, kad Aukštuolaitis Vilniuje lankydavosi be Lietuvos vyriausybės žinios ir kad grįžusį į Kauną jį lietuviai kratė ir netgi suėmė, tad tenka klausti, kas naudojosi buvusiais vokiečių policijos slaptais agentais — lietuviai ar lenkai. Šio Biržiškos atsikirtimo cenzūra nepraleido. *M. Biržiška,* ten pat, 41 psl.

253 *P. Lossowski,* ten pat, 134 t.

254 Tas pat, ten pat, 135 psl.

255 Tas pat, ten pat, 134 psl.

256 Tas pat, ten pat, 135 psl. Atsišaukimo tekstą Losovskis paskelbė pagal Vasilevskio užrašus antrašte: "Spisek litewski przeciwko rządowi Taryby".

257 Tas pat, ten pat, 136 psl.

258 Atsišaukimo originalo pradžia: "Le peuple et l'armée Lithuanienne viennent de renverser aujord'hui le gouvernement issu de la Taryba, instrument honni de l'oppression étrangère..." Tas pat, ten pat, 136 psl.

259 "Lietuva", 1929, rugsėjo 14 d., nr. 202. Tekstas pagal Losovskio lenkišką vertimą. Tas pat, ten pat, 137 psl.

260 Tas pat, ten pat, 137 psl.

261 *P. Ruseckas,* Savanorių žygiai. Nepriklausomybės karų atsiminimai, Kaunas, 1937, I, 258 tt. Suimtasis karininkas Vaitiekūnas buvo laikomas vienu iš pavojingiausių lenkų sąmokslininkų. Per tardymą jokia Vaitiekūno kaltė nebuvo įrodyta, ir jis po kurio laiko buvo iš kalėjimo paleistas, kartu atleistas ir iš kariuomenės. Tą naktį buvo suimtas ir vyriausiojo štabo ypatingiems reikalams karininkas Otockis, kuris vėliau vadovavo lenkų kariuomenės brigadai. Tas pat, ten pat, 260 t.

262 *J. Bobelis,* L. sostinės ir visos valstybės sargyboje (*P. Ruseckas,* Savanorių žygiai, I, 252 psl.). Plk. Bobelis čia pasakoja ir apie R. Kavaleco suėmimą. Paties Kauno POW apygardos vado suėmimo visos smulkmenos gal ir visai teisingai papasakotos, tik čia plk. Bobelis primiršo, kad Kavalecas buvo suimtas po trijų savaičių, kai iš Vilniaus į Kauną atvyko Vrubliauskas-Daukantas ir atvežė smulkesnių informacijų apie peoviakus.

263 *P. Lossowski,* ten pat, 139 psl.

264 *M. Biržiška,* ten pat, 14, 20 psl.

265 Tas pat, ten pat, 25 psl.

266 "Pivašiūnuose VIII.15 buvo suėmę Valstybės Tarybos narį — Daugų kleboną kun. Vl. Mironą, o po kelių dienų — VIII.18 — patį Pivašiūnų kleboną — Valstybės Tarybos narį kun. Alf. Petrulį; VIII.19 Skudutišky kleboną kun. J. Svirskį, VIII.25 Giedraičiuose kleboną kun. Slapšinskį

ir nuvežė į Vilnių į vyskupo kiemą; tą pat mėnesį suėmė Balninkų ir Suginčių klebonus". Tas pat, ten pat, 22 psl. Truputį vėliau "Straž Kresowa išsivežė į Vilnių Gegužinės kun. Būčį ir Semeliškių kun. Steponavičių, o vyskupas buvo priverstas Širvintų kun. Verbicką perkelti į Kernavę". Tas pat, ten pat, 39 psl.

267 Tas pat, ten pat, 22 t.
268 Tas pat, ten pat, 37 t.
269 Tas pat, ten pat, 48 t.
270 Tas pat, ten pat, 16 tt.
271 Tas pat, ten pat, 18 psl.
272 Tas pat, ten pat, 33, 36 psl.
273 Tas pat, ten pat, 55 psl.
274 *P. Lossowski,* ten pat, 139-144 psl.
275 *M. Biržiška,* ten pat, 39 t.
276 Apie šį Pilsudskio buvimą Vilniuje Biržiška taip atsiliepia: "Būdamas Kaune, patyriau iš M. Sleževičiaus, jog J. Pilsudskio gan paslaptingas buvimas Vilniuje per porą savaičių, žmonių siejamas su laukimu iš Kauno atvyksiant Voldemaro pasitarimui, Pilsudskio įvairinamas čia "kariniais žaidimais", čia išvykomis į Vilniaus apylinkes, drauge ir kauninių peoviakų reikalų sekimu . . . nebuvo iš piršto išlaužtas. Tikrai, bene Leono Vasilevskio sukinėjimosi tarp Varšuvos, Vilniaus ir Kauno išvadoje, buvo sutarta, jog Voldemaras atvyksiąs į Vilnių ir kalbėsiąsis su Pilsudskiu. Voldemaras delsė — ir nenuvažiavo, tad, jo nesulaukęs, Pilsudskis pagaliau grįžo Varšuvon". Ten pat, 63 t. Kiek vėliau, susitaręs su Sleževičium, Biržiška nuvyko į Varšuvą Pilsudskio atsiprašyti, kad Voldemaras pažado pasimatyti su Pilsudskiu Vilniuje negalėjo įvykdyti. Tas pat, ten pat, 64 t.
277 Tas pat, ten pat, 55 psl.
278 Tenka prileisti, kad gen. Žukauskas buvo iš tikrųjų gan palankus lenkams, bent jis, atrodo, nebuvo priešingas geriems Lietuvos santykiams su Lenkija. Jis nevengė su lenkais kad ir jiems rūpimais, netgi iš esmės ir prieš Lietuvą nukreiptais klausimais "kalbėtis". Tačiau vis dėlto pagal išlikusius šaltinius tegalima tvirtinti, kad jis su lenkais pasikalbėt tai pasikalbėdavo, bet prieš savo vyriausybę ne tik kad nebuvo rankos pakėlęs, bet iš tikrųjų netgi nematyti, kad jis kada nors būtų buvęs rengęsis tai daryti. Kad perversmo vadovai gen. Žukauską buvo numatę naujos, perversminės vyriausybės diktatorium, tatai dar neįrodo, kad jis jau būtų Lietuvos valstybę išdavęs, nes ir tų pačių vadovų numatyto naujojo kabineto daugumą turėjo sudaryti senos, Sleževičiaus vyriausybės ministrai, dėl kurių lojalumo Lietuvos valstybei niekam nekyla abejonių. Taip pat ir užsistojimas už kai kuriuos perversmininkus ir pastangos palengvinti jų padėtį yra juk ne valstybės išdavimas, bet tik taktikos reikalas elgiantis kad ir net su savo priešais. Netgi ir patys žymieji lietuvių veikėjai, ėjusieji tada aukščiausias valstybines pareigas, taktikos klausimu čia nebesutarė. Vieni jų, pvz. ministras pirmininkas M. Sleževičius, buvo už griežtą perversmo slopinimą, kiti, pvz. valstybės prezidentas A. Smetona, tam tikrais politiniais sumetimais buvo masiniams lenkų perversmininkų suėmimams priešingi. Plg. *A. Rūkas,* ten pat, 124 t. Šalia čia minimų argumentų, kalbamąją tezę apie politinį gen. Žukausko nusiteikimą dar lyg ir patvirtina ir net kai kuo dar ir papildo ir M. Biržiška savo atsiminimuose. Atvykęs iš nepriklausomos Lietuvos, gen. Žukauskas 1920 m. Vilniuje buvo atsilankęs į Vasario 16 d. minėjimą

lietuvių gimnazijoje. Ryšium su tuo, Biržiška šitaip apie jį atsiliepia: "Iš kauniečių girdėjęs visokių kalbų apie gen. Žukauską, o dar kaip tik tuo metu "Wschód Polski" žurnalui palaikius mūsų generolą lenku, kad ir pagerbiau jį kaip Lietuvos armijos vadą, bet nesistebėjau, jog viešbučio, kuriame jis sustojo, valdytojas lietuvis sutiko mūsiškiams įleisti į gretimą su generoliniu numerį (viešbučio kambarį, A.R.) stebėtoją, kuris betgi nieko įtartino neišgirdo, tik jaunų lenkų karininkų mandagias, bet nereikšmingas šnekeles. Raiteliui generolui patikę lenkų raiteliai, o šiaip jis buvo susirūpinęs pargabenti iš Kijevo savo žmoną ir dukterį, kas jam vėliau pavyko, kai V.8 — VI.10 laikotarpyje lenkai Kijevą buvo užėmę. Šiaip prie jo sukinosi J. Aukštuolaitis, kuris iš jo — *jokio politiko ir svetur gyvenusio, tad nesiorientuojančio nei Lietuvos, nei tautinio lietuvių sąjūdžio, nei XIX-XX a. lietuvių bei lenkų santykių istorijoje* (mano pabraukta, A.R.), išprovokavo savo "Suvienytai Lietuvai" negudrų straipsnį, jog Lietuva ir Lenkija galinčios būti viena valstybė". Tas pat, ten pat, 133 t. Kad apie nenusimanantį politikoje gen. Žukauską iš tikrųjų "sukinėjosi" perversmininkai ir stengėsi jį įvelti į savo planus, tikriausiai patvirtina ir tai, kad net ir į Biržiškos minėtą Vasario 16 šventę gen. Žukauskas buvo atvykęs su "rotmistru" Vaitiekūnu (pagal Biržišką "rotmistras", pagal Losovskį "mjr.", A.R.), veikiausiai tuo pačiu, kuris 1919 m. gruodžio 8 d. dalyvavo Vilniuje naują Lietuvos perversmą planavusios "iniciatorių grupės" konferencijoje. Plg. *P. Lossowski*, ten pat, 161 psl.

279 *M. Biržiška*, ten pat, 58 psl.

280 Tas pat, ten pat, 59 t.

281 *J. Bobelis*, ten pat, 253 tt. Klysta J. Rainys, sakydamas, kad "žvalgybos skyrius padarė kratą Niekrašo namuose ir sode". *J. Rainys*, ten pat, 23 psl. Kas iš tikrųjų darė kratą ir rado POW archyvą, taip teigia kiti rašytojai, pvz. *A. Novickis*, Atsiminimų žiupsnelis (A. Rūkas, ten pat, 322 psl.): "Kar J. Bobeliui pavyko, pagal gautus davinius, surasti POW dokumentus, užkastus Kalnų gatvės šlaituose". *P. Ruseckas*, ten pat, 260 psl.: "... kratą padarė ir peoviakų archyvą surado Kauno komendantūros mokomoji kuopa su karininku J. Bobeliu pryšaky, kaip teisingai pažymi ir pulk. J. Bobelis. Apskritai peoviakai buvo beveik vienų karininkų su kareiviais likviduoti". Pagal M. Biržišką, kasinėjimuose dalyvavo ir Daukantas, kuris buvo labai susirūpinęs, kai jo nurodytoje vietoje iš karto nebuvo rastas archyvas. *M. Biržiška*, ten pat, 60 psl. Ar šioje lemiamoje akcijoje dalyvavo ir Daukanto "konkurentas" Liudas Gira, plk. Bobelis neužsimena. Suimtasis "Jonas Nekrašas buvo Kauno apygardos POW organizacijos žvalgybos skyriaus viršininkas ir iš Lenkijos buvo atestuojamas kaip gabiausias darbininkas bei vyriausioji visos organizacijos spyruoklė (glówna sprężyna)". *J. Bobelis*, ten pat, 256 psl. Baigęs kratą, karn. Bobelis paskyrė sodui slaptą sargybą išaiškinti, kas ten ateidinėja. Sargyba turėjo visus ateinančius įleisti, bet nieko neišleisti. Einant ištisą savaitę savo pareigas, sargybai pasisekė suimti dar 6 įvairias pareigas ėjusius peoviakus. Du ar trys buvo tarp nepriklausomos ir okupuotos Lietuvos siuntinėjami POW organizacijos kurjeriai. Visi jie turėjo kaip legitimaciją POW ženklą — mažytį gabaliuką plono papirosinio popieriaus su Jono Niekrašo slapyvardiniu "J. Jelski" parašu,

patvirtintu antspaudu su įrašu: "Polska Organizacja Wojskowa" ir baltu ereliu viduryje. Šios legitimacijos būdavo arba skverno apačioje po pamušalu, arba apykaklės viduryje įsiūtos. "Dokumentų tarpe buvo ir 369 peoviakų šifruotas sąrašas. Kadangi šifras taip pat buvo rastas, tad, sąrašą iššifravus, paaiškėjo pilnos organizacijos dalyvių pavardės. Sąraše buvo visų slapyvardės, amžius, mokslo cenzas, pareigos ir atestacija. Pagal šį sąrašą per kelias dięnas iš visų Lietuvos kampų buvo surinkti tie vorai, kurie taip atkakliai pynė Lietuvai pragaištingas pinkles. Buvo ir lenkams simpatizuojančių 122 lietuvių sąrašas. Buvo sąrašas ir asmenų, kuriuos lenkai sukilimo pradžioje turėjo nužudyti. Iš dokumentų paaiškėjo, jog viskas buvo paruošta ir tik reikėjo duoti paskutinį įsakymą vykdyti". Tas pat, ten pat, 257 psl.

282 *P. Lossowski,* ten pat, 144 t. Kaltinamame akte, tarp kitko, buvo pasakyta, kad POW ir OSN nariai, "siekdami sukurti Lenkiją su išėjimu į jūrą, troško tą išėjimą įgyti Lietuvos teritorijoje ir tam sumanymui įvykdyti stengėsi išduoti Lietuvos valstybę Lenkijai. Tad visą Lietuvą apipynė išdavikiškų organizacijų tinklu, platino Lietuvos piliečių tarpe griaunamąsias idėjas, kurstydami ir agituodami už Lietuvos prijungimą prie Lenkijos vadinamosios unijos dingstimi. Jie demoralizavo Lietuvos kariuomenę ir ruošė sukilimą. Naktį iš 1919 m. rugpiūčio 28 ir 29 d. jie stengėsi sukelti ginkluotą sukilimą, kad nuginkluotų Lietuvos kariuomenę ir pastatytų savo valdžią". Tas pat, ten pat, 145 psl. Pagal A. Šapoką, 1920 m. gruodžio 11-24 d. kariuomenės teismas teisė ne 21, bet 117 kaltinamųjų. *A. Šapoka,* ten pat, 558 psl. Pagal Losovskį, Raimundas Kavalecas ir Jonas Niekrašas buvo suimti rugsėjo 23 d. Čia, atrodo, mažas netikslumas: J. Niekrašas buvo suimtas naktį 21-22 rugsėjo. Tik R. Kavaleco suėmimo datą Losovskis duoda teisingesnę, negu Bobelis, o veikiausiai ir visai teisingą. Visai natūralu, kad 21-22 rugsėjo naktį Bobelis dar negalėjo Kavaleco suimti, nes visą naktį buvo užimtas krata Niekrašo namuose ir sode. Visai nuoseklu yra laukti, kad jis tai padarė sekančią naktį. Suimant Kavalecą dalyvavo kam. Bobelis, kam. Mačiulaitis ir Liudas Gira su kareiviais, kurie buvo apsupę Kavaleco gyvenamus namus. R. Kavalecas, Kauno apygardos POW komendantas, buvo lenkų kariuomenės poručikas ir lenkų gimnazijos mokytojas, gerai išsilavinęs žmogus ir gabus organizatorius. Maskuodamasis jis dėjosi skurdžiu komiso krautuvėlės pardavėju. *J. Bobelis,* ten pat, 252 t.

283 *P. Lossowski,* ten pat, 144 psl. Vilniuje atsirado ir Karo Mokykloje kalintas pabėgęs Stanislovas Niekrašas, POW Kauno apygardos organizacinio skyriaus komendantas. Vakare kariūnas sargybinis vedė S. Niekrašą ir kitą suimtąjį į išvietę Karo Mokyklos kieme. Naudodamasis tamsa, Niekrašas sugebėjo pabėgti. Užaliarmuotam vienam Karo Mokyklos būriui nepasisekė pabėgusio kalinio rasti.

284 *M. Biržiška,* ten pat, 60 t. Pačiam Daukantui visa ši jo akcija baigėsi nelaimingai. Daukanto "varžovas" Liudas Gira nenorėjo pripažinti Daukantui jo užtarnautų nuopelnų, tarydamas, kad Lietuvos žvalgyba ir be jo būtų POW likvidavusi. Ambicingas Daukantas pasijuto nepripažintu didvyriu. Pasinaudodami tuo, lenkai pasiūlė Daukantui grįžti į Lenkiją ir pažadėjo jo nebausti. Einantį iš

Kauno į Vilnių per demarkacijos liniją lietuviai jį sulaikė. Remdamasis Daukanto dienoraščio užrašais, iš kurių matyti, kad jis palaikė ryšius su kariškomis lenkų įstaigomis, Lietuvos teismas jį nuteisė. M. Biržiškai, jau Kaune gyvenusiai "Elzei" bei kitiems, kurie jo reikalą žinojo, pasisekė paveikti prezidentūrą, kad bent jo ilgai nekalintų. Vėliau Daukantas dirbo miškų tarnyboje. Tas pat, ten pat, 60 t.

285 *B. Stosiūnas*, Rytų Lietuvai besikuriant (Karo Archyvas, IX t., Kaunas, 1938 m., 297 t.).

286 Tas pat, ten pat, 297 t. Suimtųjų skaičių nurodo Losovskis. *P. Lossowski*, ten pat, 142 psl.

287 Ištrauka iš Trakų Apskrities Seimelio 1919 m. gruodžio 9 d. protokolo: "1. Už prigulėjimą prie priešvalstybinių organizacijų — "Polska Organizacja Wojskowa" ir "Organizacja Strzelców Nadniemeńskich", kurios turėjo tikslą nuversti Lietuvos valdžią ir išduoti mūsų valstybę Lietuvą Lenkijai, — nutarė pašalinti iš Trakų apskrities šiuos, tuo žvilgsniu nusikaltusius, — būtent (čia duodamos 29 pavardės, A.R.).

2. Reikalauti, kad šie nusikaltėliai būtų teisiami sulig visiško statuto žiaurumo.

3. Reikalauti, kad tų nusikaltėlių valdžios paimti turtai nebūtų grąžinami nei jiems, nei jų giminėms, nei jų įgaliotiniams. Neperimtieji turtai, kurių savininkų apskrityje nėra, privalo būti paimti valdžios žinion. Tų žmonių paimtieji turtai privalo būti valdžios žinioje ligi Kuriamajam Seimui galutinai žemės ir turtų klausimą išrišus.

4. Pilietį Liudą Girą už tų maištininkų išgaudymą seimelis renka savo garbės nariu; visiems, kas pasidarbavo minėtųjų maištininkų susekime ir išgaudyme, seimelis pareiškia savo pagarbą ir padėką". *B. Stosiūnas*, ten pat, 298 t. 1922 m. kovo 2 d., apskrities viršininkui pasiūlius, Kaišiadorių valsčiaus taryba Naująją gatvę pavadino Liudo Giros gatve. Šioje gatvėje pirmiausia buvo suimti POW organizacijos nariai. Tas pat, ten pat, 299 psl.

288 Veikiausiai paleistieji vėl buvo suimti ir teisiami, kai iš Daukanto išgautų dokumentų tiksliau buvo paaiškėjus paleistųjų asmenų priešvalstybinė veikla.

289 *P. Lossowski*, ten pat, 145 psl.

290 Tas pat, ten pat, 145 psl.

291 "Ziemia Suwalska", 1919 m. rugsėjo 12 d., nr. 11.

292 *L. Wasilewski*, ten pat, 206 psl.

293 *A.E. Senn*, ten pat, 115 psl.

294 *M. Biržiška*, ten pat, 39 psl.

295 *P. Lossowski*, ten pat, 150 t.

296 Tas pat, ten pat, 151 psl.

297 Tas pat, ten pat, 151 psl.

298 Tas pat, ten pat, 151 t.

299 Plg. tas pat, ten pat, 152 t. *M. Biržiška*, ten pat, 100 t.

300 *P. Lossowski*, ten pat, 160 psl.

301 Tas pat, ten pat, 160 t.

302 Kun. Viskantas buvo lietuvių šv. Mikalojaus parapijos Vilniuje vikaru. Palangos Tiškevičių remiamas, jis keliolika metų studijavo ir gyveno Šveicarijoje. Ten jis buvo su lenkais, ypač su aristokratais, susidraugavęs. Karo metu buvo veiklus lietuvių emigrantų tarpe, ir jo vardu buvo paskelbta knyga "La Lithuanie religieuse", Paryžius-Ženeva, 1918, 350 psl. Šioje knygoje, tarp kitko, buvo prikišama lenkams, kad jie nori Lietuvą kolonizuoti. Vis dėlto ši knyga buvusi ne tiek Viskanto, kiek S. Šalkauskio parašyta. Nuo 1919 m. vidurio Viskantas užmezgė santykius su lenkų atstovais — su M. Seyda ir ypač su B. Krzyžanovskiu, naudodamasis jų parama. Pirmą kartą savo prolenkišką nusistatymą Viskantas, susitaręs su Krzyžanovskiu ir Špokauskiu, viešai pareiškė savo

straipsniu, skelbtu Paryžiaus laikraštyje "Le Temps", 1919 m. liepos 23 d. Pagal slaptą Krzyžanovskio raportą 1919 m. rugpiūčio 21 d., Viskantas svajojęs apie vyskupo pastoralą. Iš Prancūzijos Viskantas grįžo į nepriklausomą Lietuvą, kur jis išbuvo keletą savaičių. Tuo metu jis labai įsižeidė, kai Romoje delegatu buvo paskirtas ne jis, bet kitas asmuo. 1919 m. lapkričio mėnesį, labai susikrimtęs, jis atvyko į Varšuvą, iš ten į Vilnių, kur 1919 m. lapkričio 11 d. jis parašė popiežiaus nuncijui A. Ratti platų memorialą, reikšdamas pasipiktinimą dėl kai kurių lietuvių kunigų agitacijos už dvarininkų žemių dalinimą valstiečiams. Tuo metu jis užmezgė santykius su Vasilevskiu. Plg. Tas pat, ten pat, 159 t. *M. Biržiška,* ten pat, 113 psl. M. Biržiška savo atsiminimuose apie Viskantą, tarp kitko, rašė, kad jis buvo "lenkų politikų į savo spąstus traukiamas, kuriais jis ne visai net vėliau nusikratė, kai . . . vilniečių buvo pastatytas šv. Kazimiero draugijos priekyje. Nepraleistame straipsnyje sakėmės mielai bet kam Aukštuolaitį atiduosią, bet kun. Viskantą, kelių rašinių apie Lietuvą prancūzų kalba autorių, norėtume lietuvių darbui pasilaikyti, tik, deja, kun. Viskantas, "kaip tipingas knygius atsiskyrėlis, neturėtų savarankiškai politikuoti, nes čia, kaip ir nenoromis, virsta lietuvių darbo priešų įrankiu, prityrusių ir pergudrėjusių (bieglych i przebieglych) nelietuviškų politikų". Tas pat, ten pat, 113 psl.

303 Karininkas Vaitiekūnas buvo Apsaugos Ministerijos Rikiuotės Skyriaus viršininku, tad ėjo gan atsakingas pareigas, kaip tik tuo metu, kai, mjr. P. Gudelio žodžiais, "nematoma ir galinga ranka globojo tada lenkų reikalus Kaune. Pradedant įtakingiausiomis ir baigiant menkiausiomis tarnybomis, iš Kauno einantieji tuo metu paskyrimai pradėjo brukti arba abejotino nusistatymo asmenis, arba aiškius lenkus". 1919 m. liepos 4 d. Apsaugos Ministerijos Rikiuotės Skyriaus Vietinės Kariuomenės Dalies įsakymu nr. 2488, pvz., su Biržų apskritim jungiamosios Pasvalio apskrities komendantu buvo paskirtas uolus POW organizatorius karininkas Šilkarskis, kuris, kaip vėliau paaiškėjo, ir POW organizacijos buvo paskirtas Biržų apskrities komendantu. Apie priešvalstybinę Šilkarskio veiklą gerai žinojo lietuviškos Biržų įstaigos, tačiau tik po atkaklios vieningai veikusių Biržų įstaigų prieš šį paskyrimą kovos tepasisekė pagaliau jį atšaukti. *P. Gudelis,* Lietuvos vasaros rytuose 1919 m. (Karo Archyvas, 1929, V t., 260 tt.). Ar tik ne priešvalstybiniu karininko Vaitiekūno nusistatymu tektų aiškinti ir jo aplaidų reagavimą į aliarmuojančius Širvintų komendanto raštus, apie kuriuos bus vėliau kalbama.

304 *P. Lossowski,* ten pat, 161 psl.

395 Tas pat, ten pat, 161 t.; *M. Biržiška,* ten pat, 103 psl.

306 "Laikinosios Vyriausybės Žinios", 1920 m. kovo 4 d., nr. 20.

307 *M. Biržiška,* ten pat, 115 tt.

308 Tas pat, ten pat, 148 psl. Vilniaus lietuvių "Echo Litwy" nr. 76/90 straipsnio apie rinkimus į seimą cenzūros išbrauktoje vietoje buvo parašyta: "Nustokime žaisti inscenizuodami "gausingą lenkų skaičių Kaunijoje. Daugumas tų "lenkų" balsavo už lietuviškas partijas, nes jie iš tikrųjų nėra lenkai, tik aiškiai jaučiasi tokie pat lietuviai kaip ir lietuviškai kalbantieji. Net lenkiškai nusiteikę darbo žmonės bevelijo balsuoti už aiškiai demokratines partijas, negu palaikyti artimesnį jiems kalbos atžvilgiu sąrašą, kuriame

nebuvo reikšmingų demokratų arba socialistų ir kurio programa pasitenkino vien bendrais tautiškais posakiais. Tuo tegalime aiškinti lenkų ne pralaimėjimą, nes jo nėra, tik jų politikų prasiskaitymą, nors jų gi naudai buvo tarpupartinis lietuviškųjų balsų susiskaldymas". Tas pat, ten pat, 148 t. Lenkų rašytojai nurodo dvi lenkams sudarytas nepalankias rinkimų aplinkybes: kovo mėnesį Kaune buvo uždarytas vienintelis lenkų laikraštis "Ziemia Kowieńska" ir kai kurios rinkiminės apygardos buvusios lenkams nepalankiai sudarytos, pvz. prie Kauno apygardos buvo prijungta Vilkaviškio apskritis, prie Raseinių apygardos buvo prijungta Kėdainių apskritis. Tiek Kauno, tiek ir Kėdainių apskrities lenkiškieji telkiniai buvę nustelbti kitų apskričių lietuviškos daugumos. Rinkimų išdavas lenkų mažuma Lietuvoje palaikiusi juos skriaudžiančiomis, ir išrinktieji atstovai net buvo bepradedą tartis, ar kartais ne geriau būtų savo mandatų atsisakius. *P. Lossowski,* ten pat, 201 t. Pagal statistines žinias, politinė Steigiamojo Seimo sudėtis buvo tokia: krikščionių bloko (krikšč. dem., darbo federacijos, ūkininkų sąjungos, moterų sąjungos ir p.) 59, valstiečių sąjungos 20, socialdemokratų 13, socialistų liaudininkų demokratų 9, žydų 6, lenkų 3, vokiečių 1, darbo žmonių 1, iš viso 112. "Laisvė", 1920 m. gegužės 4 d., nr. 95.

309 *P. Lossowski,* ten pat, 149 psl.

310 Kad panašių prasimanymų apie lietuvius lenkų spauda propagandiniais sumetimais vis dar tebuvo nenustojusi kartoti, rodo ir šis Vilniaus lietuvių laikraščio lenkų kalba "Echo Litwy" tuo reikalu pasisakymas: "Varšuvos ir Vilniaus lenkų spaudai tebekartojant senus pliauškalus prieš Lietuvą ir lietuvius — 1883 m. "Aušra" buvus leista rusų arba vokiečių pinigais, tautinis lietuvių sąjūdis tebuvusi rusų intriga prieš lenkus, Lietuvos Taryba vokiečių buvus papirkta, Lietuvos vyriausybė tarnaujanti bolševikams ir pan . . ."E.L." II.7, nr. 30/44 lengvai metus atmetė". *M. Biržiška,* ten pat, 132 psl.

311 Liekanti Vilniuje ir susitelkusi apie leidinį "Suvienytoji Lietuva" Didžios Lietuvos šalininkų Lenkijai palanki partija su Aukštuolaičiu ir kun. Viskantu priekyje yra negausi, ir ji įtakos Lietuvoje neturi". Przegląd polityczny MSZ nr. 24, 1920.VII.5. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 162 psl.

312 Vasilevskis buvo išsikvietęs į Vilnių ir bandė į savo akciją įkinkyti dar ir unijos šalininką lietuvį, veikiau, Biržiškos žodžiais tariant (žr. *P. Lossowski,* ten pat, 156 psl.), "lenkiškąjį lietuvį ir lietuviškąjį lenką" Joną Albiną Herbačiauską, kuris, tikėdamasis sutaikyti lietuvius su lenkais, drauge su M. Biržiška buvo nuvykęs į Kauną ir rugpiūčio 25 d. valstybės teatre drauge su jį atlydėjusiu M. Biržiška laikė viešą paskaitą. Vasilevskio įtaigotas ir tebeįsitikinęs jo argumentų teisingumu, Herbačiauskas kalbėjo apie reikalingumą lietuviams geruoju susitarti su lenkais, apie Tarybos germanofiliškumą, įtikinėjo, kad unija Lietuvai naudinga. Publika jį išsvilpė, nedavus baigti laikyti paskaitos. Pabuvęs kiek Kaune, Herbačiauskas pats įsitikino, kad Vasilevskis jam buvo prikalbėjęs daug netiesos apie Lietuvą, ir jis atlyžo. Pats Biržiška, vykdamas rugsėjo 23 d. su Herbačiausku į Kauną, iš Herbačiausko akcijos jokių teigiamų vaisių nelaukė, tačiau jis sutiko Herbačiauską lydėti į Kauną ir tariamai tarpininkauti jo akcijai tik tam, kad gautų iš Koscialkovskio leidimą vykti į Kauną ir suteikti svarbių informacijų ry-

šium su Daukanto kaip tik tada išgautais slaptais POW dokumentais. Plačiau apie tai — tas pat, ten pat, 156-159 psl.; *M. Biržiška,* ten pat, 51-62 psl.

313 Plačiau apie tai žr. šio veikalo I t., 372 t., 370 psl.

314 *L. Wasilewski,* ten pat, 176 psl.

315 1919 m. rugsėjo 25 d. rotmistras Radvilas rašė iš Vilniaus Lenkijos Užsienių Reikalų ministerijos viceministeriui: "Viso lietuvių klausimo raktas ne čia, bet Rygoje ir Taline. Ten mūsų bylą stipriai pastačius, lietuvių byla, nebeturėdama pasirinkimo, turi būti mūsų dvasia išspręsta". *P. Lossowski,* ten pat, 185 psl. Šią naują Lenkijos politiką ir su ja susijusius lūkesčius nusako ir vėlesnės karinės bei civilinės Lenkijos valdžios paruoštos politinės padėties apžvalgos. 1919 m. gruodžio 1 d. Vyriausios Lenkų Kariuomenės Vadovybės II Skyriaus Lietuvos ir Latvijos karinėje apžvalgoje "Sytuacja wojskowa na Litwie i Lotwie, opracowanie Referatu Informacyjnego NDWO z 1.XII.1919" rašoma, kad tik Lietuvos valstybė kliudo įvykdyti Lenkijos politiką Pabaltijy, tačiau tikimasi, kad Lietuva, "palikta pati sau, netekusi Lenkijos ir Latvijos, kaimyninių valstybių, paramos, izoliuota nuo vokiečių įtakos, bus priversta su laiku lenkų-lietuvių ginčą likviduoti ir susitarti su Lenkija". Tą Lenkijos politiką dar ryškiau apibūdina Lenkijos Užsienių Reikalų ministerijos 1920 m. sausio 12 d. politinė apžvalga, Przeglą polityzcny MSZ: "Mūsų politika santykiuose su Lietuva pradeda įgauti jos visiško ignoravimo taktiką. Nurodytas yra toliau jos siekimas visiškai ją atskirti, sukurti aplink ją ankštą žiedą, iš kurio tėra išeitis: savo noru ir padoriai susitarti su kaimynais".

316 *L. Wasilewski,* ten pat, 209 tt. Vasilevskis, tarp kitko, šitaip aprašo Pilsudskio pasikalbėjimą su latvių delegacija. Pilsudskio paklausti apie karinę padėtį, latviai atsakė, kad padėtis labai sunki, nes vokiečių-rusų ginkluotosios pajėgos stovėjo Rygos priemiesčiuose ir grėsė pačiai Rygai. Tuojau buvo pradėta kalbėtis apie latviams reikalingus ginklus ir amuniciją: "Sužinojęs (Pilsudskis, A.R.), kad jie turi patrankas ir šautuvus tokio ir tokio kalibro, jis pradėjo skaičiuoti, kuriuo būdu Lenkija gali tas atsargas papildyti ir sustiprinti. Kalbėjo tuo būdu: "Galiu jums duoti tiek ir tiek šovinių to kalibro, tiek kulkosvaidžių, tiek artilerijos šovinių, tiek šovinių šautuvams ir t.t.". Kadangi, nuolat augant pažadams ir vis labiau aiškėjant efetyviai jų vertei, latvius aiškiausiai pradėjo apimti nustebimas, tam tikru momentu, matomai susijaudinęs, Meierovicius paklausė: "Lenkija mums duoda tiek . . . Bet ką gi Latvija gali už tai duoti?" Prisiminiau tą momentą latvių pasakojimą, kad estai, jų sąjungininkai, liepė gan riebiai mokėti už bet kuriuos pagalbos pasireiškimus, už kiekvieną šautuvą, už kiekvieną amunicijos porciją. Atsakydamas į Meieroviciaus klausimą, komendantas gyvai atkirto: "Betgi juk Latvija bus stipresnė". Tatai latviams padarė nepaprastą įspūdį. Mačiau aiškiai jų akyse ašaras . . . Atsisveikinus su komendantu, apačioje, Meierovicius kreipėsi į mane šiais, mano gerai atsimintais žodžiais: "Esu girdėjęs, kad jūsų valstybės viršininkas nuostabiai žavinga asmenybė, bet niekados negalvojau, kad iki tokio laipsnio". Tas pat, ten pat, 211 tt. Kaip matome, Pilsudskis tikrai nešykštėjo latviams pažadų ir karinės pagalbos, kad tik paverstų latvius Lietuvos priešais, kurie paspaustų Lietuvą nusileisti poli-

tiniams Pilsudskio reikalavimams. Spalio mėnesį Meierovicius buvo atvykęs ir į Kauną. Meieroviciaus siūlymą panaudoti lenkų kariuomenę prieš bermontininkus Lietuvos vyriausybė svarstyti atsisakė. Meierovicius, be to, primygtinai reikalavo, kad Lietuvos kariuomenė tuojau pultų bermontininkus ir kad duotų latviams šaudmenų. Bermontininkų pulti Lietuvos vyriausias kariuomenės vadas gen. Pr. Liatukas neatsisakė, tačiau šaudmenų duoti latviams nepažadėjo, nes Lietuva tada jų mažai teturėjo, ir, pablogėjus santykiams su Vokietija, daugiau jų gauti tebuvo maža vilties. Plg. šio veikalo I t. 373 psl.

317 *P. Lossowski*, ten pat, 185 t.

318 Einančio lietuvių operacinės grupės vado pareigas mjr. Jakučio 1920 m. sausio 12 d. įsakyme nr. 1 pasakyta, kad lietuviai apie veiksmus prieš Daugpilį nebuvo informuoti, "matyt, bijant, kad mes nedalyvautume lenkų-latvių kariuomenės sėkmingame žygyje". Tas pat, ten pat, 187 psl.

319 Dokumenty i materialy do historii stosunków polsko-radzieckich, t. II, 521-522 psl.

320 *P. Lossowski*, ten pat, 187 psl.

321 Przegląd polityczny MSZ (Užsienių Reikalų ministerijos Politinė apžvalga) 1920 m. vasario 2 d.

322 1920 m. sausio 12 d. Przegląd polityczny MSZ rašo: "Lenkų-latvių santykiai darosi vis glaudesni, greta su tuo vėsta latvių-lietuvių santykiai. Tatai pasireiškė visa eile incidentų, tarp kitko, draudžiant Lietuvos atstovams Latvijos teritorijoje agituoti prieš lenkus, ribojant Lietuvos konsulato Rygoje kompetenciją . . ."

323 Vilniškiame "Echo Litwy" 1920 m. sausio 14 d. nr. 10 M. Biržiška rašė: "Lietuviai su tuo (Mažeikių atidavimu latviams, A.R.) niekada nesutiks, nors juos ir ne iš trijų, bet iš keturių pusių uždarytų "maiše". Latviai reikalavo etnografiškai lietuviškų Mažeikių dėl to, kad per juos ėjo Mintaujos-Liepojos geležinkelis. Kaip tik tuo metu, kai Latvijos talkininkai lenkai kurstė latvius, kad užimtų Mažeikius ir kitas pakuršės vietoves, Londone buvo išleistas naujosios Lenkijos žemėlapis, kuriame į Lenkijos valstybę, šalia visos Lietuvos, didžiosios Gudijos dalies ir kitų kraštų, buvo įjungta ir didžioji Latvijos dalis, su visu Kuršu ir Latgalija. Kauno spauda rašė apie šį žemėlapį. Į Vilniaus lenkų kalba lietuvių laikraštį "Echo Litwy" sausio 27 d. nr. 21/35 apie tą žemėlapį antrašte "Dziwna mapa" ("Keistas žemėlapis") buvo įdėta kronikos žinutė, tačiau cenzūra ją išbraukė. Savaime suprantama, kad lenkai norėjo nuslėpti žinią, skelbiančią apie jų pretenzijas į kaip tik to meto savo sąjungininko teritoriją. *M. Biržiška*, ten pat, 128 psl.

324 1920 m. sausio 20 d. oficiozas "Lietuva" rašė: "Latvijos spaudoje nekartą aptinkami lenkų išgalvoti tauškalai, kad mūsų vyriausybė esanti vokiečių padaras. Ir nekartą girdėti latvių patarimas, kad Lietuva sudarytų su Lenkija uniją arba kad latviai bent neturi jokio intereso remti Vilniaus siekiančio lietuvių imperializmo".

325 1919 m. lapkričio 12 d. Lenkijos atstovo Taline Bufalo (Bouffal) raštas Lenkijos Užsienių Reikalų ministerijai. *P. Lossowski*, ten pat, 189 psl.

326 *L. Wasilewski*, ten pat, 214-217 psl.

327 Przegląd polityczny MSZ 1920 m. sausio 12 d.

328 Konferencijos eigą L. Vasilevskis aprašė savo 1920 m. sausio 20 d. pranešime Lenkijos Užsienių Reikalų ministerijai. Tiek šis pranešimas, tiek kiti su Helsinkio konferencija susiję dokumentai saugomi Tautinėje Lenkijos Bib-

liotekoje (Biblioteka Narodowa), rankraščių skyriuje. *P. Lossowski,* ten pat, 190 psl.

329 "Echo Litwy" 1920 m. vasario 11 d. nr. 33.

330 Dokumenty i materialy do historii stosunków polsko-radzieckich, t. II, dok. 346, 645-663 psl.

331 Politinei Latvijos laikysenai galėjo turėti įtakos taip pat ir Didžiosios Britanijos nusistatymas. Latvijos pasiuntinys Londone Bisenieks 1920 m. vasario 12 d. rašė savo Užsienių Reikalų ministerijai: "Anglija nepalankiai žiūri į tai, kad Latvija prasideda su Lenkija. Ji mielai matytų Pabaltijo sąjungą, susidedančią iš trijų tikrų Pabaltijo kraštų, t.y. Estijos, Latvijos ir Lietuvos. Galėtų prie jos prisidėti ir kiti tikrieji Pabaltijo kraštai, tik jokiu atveju ne Lenkija . . . Su kuriuo anglu tik kalbama, kiekvienas pataria nesirišti su Lenkija". *V. Sipols,* Die auslädische Intervention in Lettland 1918-1920, Berlin, 1961, 211 psl.

322 Lenkų pasiuntinybės Berlyne bylose yra, pvz., išlikęs 1920 m. m. gegužės 8 d. Lietuvos pasiuntinybės raštas Lenkijos pasiuntinybei Berlyne, kuriuo buvo prašoma išduoti vizą Voldemarui ir jį lydėjusiems asmenims. Tame rašte įrašyta rezoliucija: "Ponui Pasiuntiniui pavedus, vizų neduoti. Lietuvos pasiuntinybę Lenkija ignoruoja". 1920 m. birželio mėn. Lenkijos Užsienių Reikalų ministerija nusistatymą kiek pakeitė, patvarkiusi "apdairiai davinėti vizas pagal realų reikalingumą". Tačiau diplomatinės vizos ir toliau nebuvo davinėjamos, tad Lietuvos diplomatai keliauti į vakarus buvo priversti jūros keliu. *P. Lossowski,* ten pat, 186 psl.

333 Kad Lenkijos diplomatija šio užsibrėžto tikslo nepasiekė, 1920 m. balandžio mėnesį, tiesa, kiek švelninančiu, pridengtu pavidalu, pripažino ir pati Lenkijos Užsienių Reikalų ministerija: "Santykiai tarp Lietuvos ir Latvijos kaip ir gerėja . . . Latvija yra kryžkelėje ir, galimas daiktas, dar negreit galutinai palinks prie kurios nors politinės kombinacijos". Tas pat, ten pat, 192 psl.

334 Prieškariniai pogrindiniai komunistų spaudiniai apie Panemunės sukilimą: "Komunistas" (partijos, tada Lietuvos ir Baltarusijos komunistų partijos, organas), 1920 m. kovo 17 d., nr. 6/122); *Revoliucijos Kareivis* (V. Mickevičius-Kapsukas), Didysis Lietuvos kareivių sukilimas Panemunėje 1920 m. vasario 22-23 d., 39 psl. brošiūra. Pokario sovietinės Lietuvos istorikų raštai: *J. Jurginis,* Kauno įgulos kareivių sukilimas 1920 metais, Vilnius, 1955, 69 psl.; *S. Lazutka ir A. Kuliešiuvienė,* Kauno įgulos kareivių sukilimas 1920 m. (Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija, X, Vilnius, 1969, 79 tt); *S. Lazutka,* 1920 m. Kauno įgulos kareivių sukilimo revoliucinio komiteto narys Mykolas Rožėnas (Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija, XII, Vilnius, 1972, 2 sąs., 49 tt.). Archyvinė sukilimo medžiaga: Ypatingojo karo lauko teismo bylų 8 tomai (tardymų protokolai) ir vieno tomo byla "Įvykiai Kauno įguloje 22-23 vasario 1920 m.". Lietuvos TSR Centrinis Valstybinis Archyvas (CVA), 59 fondas, 1 apyrašas, 117 byla.

335 *J. Petruitis,* Laisvę ginant. Mūsų žygiai. Atsiminimai iš kovų su lenkais 1920 metais. II tomas, II laida, 1953, Stamford, Conn., 23 t.

336 *M. Biržiška,* ten pat, 107 t.

337 Tas pat, ten pat, 136 psl. Ir seimo atstovai savo kalbose pabrėždavo kitataučių vaidmenį ruošiant sukilimą ir jam vadovaujant, pvz. *P. Ruseckas* (Steigiamo-

jo Seimo Darbai, (1920 m. gegužės 20 d., I sesijos ketvirtasis posėdis, 20 psl.): "Sukilime dalyvavo lenkiškai kalbantieji agitatoriai, daug jų lietuviškai nekalba. Vadovavo nelietuvių elementas, be to, taip pat ir bolševikų. Jie pasinaudojo mūsų kariuomenės trūkumais ir mūsų žmonių nesusipratimu. Mūsų kareiviuose buvo visai kitoks ūpas: gana buvo nurodyti lenkus, kad kareiviai nurimtų ir eitų į savo darbą. Sukilime apsireiškė keli elementai: provokatoriai ir nepasitenkinusieji". *M. Krupavičius,* ten pat, 1920 m. birželio 16 d., I sesija, 16 posėdis, 132 psl. — ryšium su prasidėjusiu svetimšalių antplūdžiu į Lietuvą: "Jau atstovas Ruseckas buvo pažymėjęs, kad Lietuvoje nei vienos riaušės neapsiėjo be svetimšalių aktingos įtakos tom riaušėm, kurstymam, priešvalstybinei agitacijai, visur jie vadovauja. Daug išrodymų nereik. Per daug jau jie aiškūs ir visiems žinomi. Primínsiu tik liūdnus Panemunės atsitikimus. Kas juos įstatė į priešvalstybines vėžes ir pridavė jiem tokio pobūdžio, kurio kareiviai nei manyt nemanė priduoti? — svetimšaliai svečiai. Paimkim paskutinius atsitikimus Kaune. Svetimšaliai pasijuto pilnais šeimininkais Lietuvoj esą ir drąsiai pakėlė galvas aukštyn. Prisiminkim paskutinius mitingus, įvykusius Rotušės aikštėj, Miesto Teatre, "Darbininkų Klube" ir kitur, kurie šaukė: "Lai gyvuoja trečias internacionalas, šalin Lietuvos valdžia, šalin Steigiamasis Seimas, lai gyvuoja proletariato diktatūra". Kas ten visa veda? Visi jų vadai ir kalbėtojai lietuviškai kalbėti nemoka. Vienas vokiečių spartakininkas ir Berlyno agentas, kitas neblogesniu už Pilsudskį varšuvišku akcentu kalba, trečias gražiai Lenino kalbą vartoja. Visa tai svetimšaliai-svečiai . . . Jie (lenkai, A.R.), norėdami per mus pačius mus pražudyti, siunčia Lietuvon daug savo agentų. Jų veikimas mums yra žinomas. Prisiminkim POW, "Strzelcus" ir kitus. Kiti iš ten ateina su Trockio įgaliavimais ir savo darbą dirba".

338 ". . . tuo metu (apie vasario 17 d., A.R.) palei demarkacijos liniją buvo sugrupuota daugiau lenkų kariuomenės". *M. Biržiška,* ten pat, 135 psl. "Vis dėlto buvo nustatyta, jog Vilniaus ir Seinų pafrontėje lenkų daliniai laukė "sukilimo" vasario 16 d.". Tas pat, ten pat, 136 psl.

339 "Lenkų pafrontėj dar kelios dienos prieš vasario 22 d. buvo parengtos legioninkų dalys žygiuoti į Kauną. Kelioms dienoms praslinkus, jau buvo gaunama . . . laiškų Hallerio armijos karininkams, kurie jau turėjo Kaune būti".*J. Peruitis,* ten pat, 27 psl. "Vasario pradžioje Lietuvos žvalgyba pranešinėjo, kad lenkų karinės pajėgos demarkacijos linijoje rimtai padidėjusios . . . Iš 1919 m. gruodžio pabaigoje buvusių 12 tūkst. išaugusios į 40 tūkstančių su 50 patrankų ir 18 tankų. Ryšium su tuo Lietuvos kariuomenės vadovybė skaitėsi su galimumu, kad lenkai gali pulti Kauną. 1920 m. vasario 10 d. Lietuvos kariuomenė vadas gen. Liatukas buvo netgi išleidęs brigadų vadams specialų įsakymą, nurodantį, kaip reikia organizuoti gynybą. Jis numatė, kad svarbiausios lenkų smogimo kryptys būsiančios išilgai geležinkelio linijų. Pagrindiniu uždaviniu laikė neprileisti, kad Lietuvos armija būtų suskaldyta ir apsupta. Gen. Liatukas įsakinėjo priešo persvaros atveju trauktis su visomis pajėgomis į Kauno rajoną, iš kur eventualiai galima būtų pradėti daryti priešpuolį. Lenkų užnugaryje turėjo veikti partizanai. Paskirų lietuvių pulkų

operaciniuose pirmųjų kovo mėn. dienų įsakymuose taip pat buvo kalbama apie grėsmę iš lenkų pusės ir buvo tiksliai nurodinėjami dalinių gynimosi uždaviniai. Tačiau lenkų vadovybė, jau pasinėrusi į ofenzyvinius planus Ukrainoje, galvojo pirmiausia apie nukreipimą ten kaip galima didesnių pajėgų, tarp kitko, lietuviųgudų fronto sąskaita". *P. Lossowski,* ten pat, 197 psl. Vis dėlto tas pats Losovskis prileidžia ir kitą galimybę, kad ryšium su 1920 m. kovo viduryje demarkacinės linijos šiaurės ruože dėl nežinomų priežasčių įvykusio aštraus ginkluoto susirėmimo "Lenkijos vadovybė, teieškodama tik dingsties, norėjo susidoroti su lietuviais prieš balandžio ofenzyvą Ukrainoje". Tas pat, 197 t. Kad kariniuose lenkų sluoksniuose būta tuo metu tokių pažiūrų, rodo ir kiek vėliau, 1920 m. gegužės 5 d., Lenkijos generalinio štabo viršininko pavaduotojo plk. M. Kulinskio laiškas Pilsudskiui, kur rašoma: "Po dabartinių mūsų pergalių lietuviai tikriausiai mūsų nepuls, vis dėlto manau, kad lietuvių klausimą išspręsti anksčiau ar vėliau tebus galima vien tik mums žygiuojant į Kauną". CAW, O II, t. 148, p. t. 352.

340 Kovai su caro režimu vadovavo socialistai, kurie buvo pasidarę tiek populiarūs, jog žodis socialistas virto žodžio idealistas sinonimu — būti socialistu pradėjo reikšti beveik tą pat, kaip ir būti idealistu apskritai. Rusų filosofas N. Berdiajevas savo raštuose pasakoja, kaip vienas Pabaltijo baronas, negalėdamas dėl savo įsitikinimų tapti socialistu, buvo tiek susikrimtęs, jog suvalgė su duona stiklų skeveldrų ir taip kančiose baigė savo gyvenimą.

341 Liepojoje 1914 m. tiek absoliučiu skaičium (17.567 iš 94.000 miesto gyventojų), tiek ir procentais (19%) lietuvių gyveno net šiek tiek daugiau, negu to meto Kaune, nekalbant jau apie Vilnių, kuriame oficialios statistikos lietuvių tepaduoda 2000-4000 asmenų, apie 2%. *A. Rukša,* Kai kurios šių dienų Lietuvos švietimo problemos (atspaudas iš "Europos Lietuvio" 1972 m. nr. 40-50 ir 1973 m. nr. 1-6, London, 20 t.).

342 Pagal 1913 m. statistiką, Rygoje gyveno 35.156 lietuviai, kurie sudarė 6,8% miesto gyventojų. Be to, tada Rygoje lenkais užsirašiusių buvo 45.495. Jie kone visi buvo kilę iš etnografinės Lietuvos, tad buvo daugiausia sulenkėję lietuviai. Tas pat, ten pat, 20 t.

343 Kaip tvirtina M. Yčas, "dėl tos keblios finansinės padėties Sleževičiaus kabinetas ėmė braškėti". Dėl nesutarimo su Taryba Sleževičiaus kabinetas atsistatydino, ir 1919 m. spalio 7 d. E. Galvanauskas sudarė naują kabinetą. Tuo metu "iždas buvo tuščias, buvo ne tik tuščias, bet dirbo su dideliu deficitu. Algos valdininkams bei karininkams jau už 2-3 mėnesius nebuvo mokėtos". Nuo visiško finansinio suirimo Lietuvos valstybė šį, jau antrą kartą buvo išgelbėta tuo, kad naujo kabineto finansų, prekybos ir pramonės ministrui M. Yčui, kad ir nelengvomis sąlygomis, pasisekė gauti iš anglų Tilden Smidt ir Gordono Bankų grupės 200.000 svarų sterlingų (10.000.000 litų). Tie pinigai buvo gauti 1919 m. gruodžio mėnesį. Baigiamąjį šių dėl avanso derybų epizodą taip aprašo Yčas. Paklaustas p. Fortingtono, kaip Yčas vertina dabartinę Lietuvos padėtį, "Kaip tvirčiausią", atsakė Lietuvos ministras: "mes nesame savo kariuomenei ir savo valdininkams užmokėję jau už 3-4 mėnesius algą". Kaip tą tamstos pareiškimą suprasti?" paklausė jis. "O taip reikia suprasti, kaip iš tiesų yra.

Nežiūrint to, kad algos jiems nemokėtos, jie juk nei įstaigų savo nemeta, nei iš kariuomenės neišeina, bet priešingai, prisiėmė didelį patriotizmą, kantriai kenčia ir sąžiningai su dideliu pasišventimu eina jiems uždėtas pareigas. Aš nežinau, kas atsitiktų didžiosiose valstybėse, — kaip Prancūzijoje ir Did. Britanijoje, — jei valdininkams ir armijai nebūtų užmokėtos bent už 2 mėnesius algos? Į šitą klausimą, Mr. Fortington, aš norėčiau, kad jūs patys atsakytumėt, bet jei pas mus niekas nestreikuoja, tai tas liudija, jog žmonės yra įsitikinę geresne Lietuvos ateitimi, tiki savo valdžia ir dirba ne tiek už pinigus, kiek iš pasišventimo, jausdami pareigą prieš savo tautą. Bet visam yra ribos. Dar mėnesį, dar du galima užtęsti su algų nemokėjimu, bet toliau taip tęsti nebegalima. Jei jūs norit iš tikrųjų gauti linų, kurių žmonėse pakankamai yra, jūs turit avansuoti mūsų vyriausybei 200 ar 300 tūkstančių svarų sterlingų. O kitaip jau bus vėlu, mes neturėsim savo valstybės, o jūs neturėsit linų". Anglas tuojau telegrafavo į Londoną, ir kitą dieną buvo gautas teigiamas atsakymas. *M. Yčas*, Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai (Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis, Pirmoji knyga, 124 tt).

344 1935 m. Latvija vis dėlto turėjo dar 11,2% beraščių, tačiau Latvijos beraščių vidurkį žymiai kėlė Latgalija, kurios istorinis likimas turėjo daugiau bendro su Lietuva. 1935 m. Kurše ir Vidžemėje tebuvo jau tik 5% beraščių, bet užtat Latgalijoje jų tada buvo net 40%. *A. Rukša*, ten pat, 25 t.

345 *P. Lossowski*, ten pat, 370 t. Stambių dvarininkų, turėjusių per 800 ha žemės, 450 šeimų valdė apie 22% visos žemės. Tačiau krašte buvo daugiau kaip 100.000 bežemių ir mažažemių, kurie visą arba dalį laiko dirbdavo dvaruose. LE XXXV, 242 psl.

346 *J. Petruitis*, ten pat, 31 psl.

347 LE, XI, 70 psl.

348 Plg. ten pat, 70 psl. Abiejų pirmųjų Lietuvos karo mokyklos laidų karininkus šitaip apibūdina plk. Žukas: "Daug ypatingai gerų karininkų davė 1 ir II karo mokyklos laida. Ten generolas Galvydis-Bykauskas ir pulkininkas Tvaronas daug pasidarbavo karininkus patriotus ruošdami. Abu jie buvo dideli keistuoliai, bet jų keistenybės pasireiškė tik gerojon pusėn". *K. Žukas*, Žvilgsnis į praeitį. Žmogaus ir kario atsiminimai. Medžiaga istorikams. Chicago, Ill., 1959, 268 psl.

349 Dėl ko buvo nepaprastai sunku, tiesiog neįmanoma, tuo metu sudaryti tinkamą Lietuvos kariuomenės vadovybę, pasakoja savo atsiminimuose plk. K. Žukas, 1920 m. birželio 19 d. pakviestas krašto apsaugos ministru, liepos 7 d. perėmęs ir vyriausiojo karo vado pareigas. "Iš esamos medžiagos reikėjo daryti didelį kariuomenės pertvarkymą, o ta medžiaga buvo gana prasta . . . Tiesa, turėjome daug gerų žmonių, karštų patriotų, pasižymėjusių kovos laukuose, bet kokią teisę turėjau "apnuoginti" karinius dalinius, kad visą geriausią elementą sutraukus čia į Kauną?" Didelis rūpestis plk. Žukui buvo "sutvarkyt karininkus, kurie masiškai susispietė Kaune . . . Geriausias, patriotiškai nusiteikęs elementas buvo fronto dalyse, čia gi visokiais būdais, įvairiomis protekcijomis sulindo tas, kas buvo Rusijoje I pasaulinio karo metu, vadinamieji "užnugario didvyriai". Iš karinių dalinių visas netinkamas elementas buvo siunčiamas į "kariuomenės rezervą". O tie "rezervininkai" savo likimu buvo labai patenkinti: ir algą moka, ir gyventi linksma,

ir jokio pavojaus nėra". Kaip sunku buvo sutvarkyti generalinį štabą, matyti jau vien iš to, kad net tinkamo generalinio štabo viršininko nebuvo galima surasti. Generalinio štabo viršininku plk. Žukas paskyrė latvių-vokiečių kilmės biržietį gen. Katche. Jis buvo laikomas "griežtumo, tvarkingumo ir karingumo pavyzdžiu", tačiau buvo "neabejotinas alkoholikas". "Perėmęs generalinį štabą, generolas Katche energingai pradėjo jo pertvarkymą. Džiaugiausi, labai džiaugiausi. Bet neilgai tas mano džiaugsmas truko, nes netrukus pradėjo praleidinėti tarnybą ne tik pats viršininkas, bet ir jo bendradarbiai. Ką daryti? Reikėjo kęsti, nes kito vertingesnio ir tai vietai tinkamesnio karininko mes tuomet neturėjome. *Mūsų tragedija buvo ta, kad savo kariuomenėje teturėjome tik vieną akademiką, ir tas buvo rusas . . . Kleščinskas* (mano pabraukta, A.R.), vėliau sušaudytas kaip bolševikų šnipas. Teko pavydėti latviams, kurie savo kariuomenėje turėjo per 70 akademikų: generalinio štabo, artilerijos, inžinerijos ir intendantūros". Tas pat, ten pat, 264, 267, 268 psl.

350 *J. Petruitis,* ten pat, 23 psl.

351 *A. Novaitis,* 1920 metų kareivių sukilimas (Karys, 1961, nr. 4). Kad tuo metu kareivių maistas ir aprūpinimas buvo blogas, matyti iš oficialių kariuomenės dalių inspektavimų. 1920 m. vasario 9 d. vyriausias kariuomenės vadas inspektavo aviacijos specialistų komandą ir rikiuotės kuopą. Inspektavimo akte rašoma, kad viralas blogas, valgis nuo katilų pajuodęs. Rikiuotės kuopoje viralas esąs kiek geresnis, negu komandoje, bet vistiek nuo katilų pajuodęs. Patalpose labai nešvaru, oras jose blogas. Patalynės kareiviai neturi. Gindamiesi nuo šalčio, kareiviai kerta Aleksoto medžius ir juos kūrena. Lietuvos kariuomenei įsakymas nr. 244, 1920 m. Plg. *J. Jurginis,* ten pat, 25 t. Net dar blogiau buvo aprūpintos kai kurios kitos kariuomenės dalys. "Inspektuojant 6-jį pėst. pulką, 1-je to pulko kuopoje buvo 140 kareivių, iš jų 4 negalėjo stoti į apžiūrą, nes neturėjo viršutinių kelnių. 15 vilkėjo visai nudriskusias, nebetinkamas nešioti kelnes, 7 neturėjo batų, visi 140 kareivių neturėjo tinkamų apatinių baltinių. Apie 6-jo pėst. pulko kareivių maitinimą inspektavimo protokole sakoma: "Maisto produktai dažnai būna netikę — duona žalia su ašakomis, kruopos su šiaudeliais ir sėlenomis, išduodamos vietoje mėsos silkės supuvusios". Panašūs apsivilkimo ir apavo trūkumai buvo rasti ir per 8 pėst. pulko apžiūrą. Be to, 5 kuopoje 27 kareiviai sirgo, 6 kuopoje (111 kareivių) miegodavo ant plikų grindų, nes kareivinėse nebuvo narų. Žr. Lietuvos kariuomenei įsakymas nr. 282, 1920 m. Plg. tas pat, ten pat, 26 psl. Dėl blogo kareivių maitinimo seime buvo net įteiktas vyriausybei toks paklausimas: "Mum yra žinotina, kad kareivių maitinimas nėra vedamas nustatyta kariuomenės įsakymuose (nr. 266, kovo m. 10 d. 1920 m.) maitinimo norma. Kareiviai kai kuriose dalyse maitinami tik vienais žirniais: nei riebalų, nei mėsos skiriamos porcijos negauna. Produktai dažnai duodami sugedę. Duona, ypač Kauno įguloj, yra gaminama ir duodama kareiviam pusiau su ašakom . . ." Steigiamojo Seimo Darbai, 1920 m. birželio 2 d. I sesija, 10 posėdis, 76 psl.

352 *J. Petruitis,* ten pat, 22 psl.

353 Plg. *K. Žukas,* ten pat, 112 tt. Viršininkų įsakymus kareiviai tevykdė tiek, kiek jie jiems patiems atrodė naudingi. Į viršininkų įsakymus kareiviai dažnai atsakyda-

vo: "Pagėrėte mūsų kraujo — ir gana!" arba: "Apkasus patys kaskite. Anksčiau mes jums kasėme, dabar jūs mums kaskite!" Kareiviai vadovavosi tik žvėrišku savisaugos instinktu. "Savo viršininko asmenyje jie matė priešą, kuris jį prievarta laiko, neleidžia važiuoti namo, o tie namai tokie mieli". Tas pat, ten pat, 120 psl.

354 Tas pat, ten pat, 127 tt. Šalia šitų šūkių, bolševikai 1917-1918 m. savo propagandoje vartojo dar ir šūkį "taika, duona ir žemė", tuo žadėdami tuojau duoti visa, ko masės tuo metu labiausiai pageidavo. Visi šie trys propagandiniai pažadai iš tikrųjų apvylė minių lūkesčius. Užuot keletą mėnesių kariavus su Vokietija rusams teko net keletą metų kariauti vidaus, pilietinį karą. Maisto trūkumo bolševikai nepašalino. Net priešingai: kur tik bolševikai paimdavo valdžią, maisto trūkumas tuojau paaštrėdavo. Užuot gavę daugiau žemės valstiečiai, įvedus kolchozus, neteko ir turėtosios.

355 Rusijos kumunizmo kūrėjo Lenino pačiais artimiausiais bendradarbiais ir žymiausiais Rusijos komunistais buvo visa eilė žydų, kaip Trockis, Sverdlovas, Zinovjevas, Kamenevas, Joffe, Litvinovas, Kaganovičius ir kiti. Užimdami aukštas vietas ir būdami vieningi, žydai ilgą laiką visose Sovietų Rusijos gyvenimo srityse vaidino ypatingai svarbų vaidmenį. Tik vis labiau įsigalint Rusijoje nacionalizmui ir antisemitizmui, žydai su laiku neteko pirmykštės savo reikšmės. Įsigalėti Sovietų Rusijoje žydams padėjo jų žymiai aukštesnis už kitų tautų išsimokslinimo lygis (žr. LE, XXXV, 287 psl.), veržlumas, vieningumas ir siekimas ne valstybės gerovės, bet savo asmens ir ypač savo tautiečių naudos. Žydams gyvenamojo krašto gerovė paprastai nerūpėdavo dėl to, kad jie, kaip savo raštuose tvirtina filosofas N. Berdiajevas, ilgus šimtmečius gyveno tik svetimose valstybėse ir todėl jiems terūpėjo tik asmens, ne jiems svetimos valstybės interesai. Pagal Berdiajevą, vienas turtingiausios žydų Rotšildų giminės atstovas kreipėsi į Paryžiuje viešėjusį Rusijos carą, siūlydamas sumokėti visas Rusijos skolas Prancūzijai, jei caras savo valstybėje žydams suteiks lygias su rusais teises. Caras atsakęs, kad rusų tauta dar nepriaugusi ligi to, kad jis galėtų su tokiu siūlymu sutikti. Gavę lygias su rusais teises, žydai, be abejo, jau ir carų laikais būtų nustelbę rusus savoje valstybėje. Netenka tad stebėtis, kad ir Lietuvos komunistiniame sąjūdyje vyravo žydų kilmės atstovai.

356 Kaip Rusijoje lietuviai bolševikai užgrobė šalpos ir kultūrinėje srityje plačiai veikusį Centrinį Komitetą ir pakirto vyriausiojo politinio lietuvių organo Tautos Tarybos veikimą, pasakoja M. Yčas, šalpos organizatorius ir Tarybos narys. "Kadangi Tautos Taryba (šis organas oficialiai vadinosi "Vyriausioji Lietuvių Taryba Rusijoj", kartais ir "Aukščiausioji visos Rusijos lietuvių tautos taryba", A.R.) buvo sudaryta iš tų žmonių, kurie daugiausia buvo veikę pabėgėlių tarpe, būtent Centralinio Komiteto priešaky, tad ir visos kolonijos pripažino už pirmąjį organą Tautos Tarybą, o ne bolševikų lietuvių Komisariatą . . . Suprantama, kad Komisariatas nerimavo ir nutarė prievarta perimti lietuvių Centralinį Komitetą su visomis jo įstaigomis. Pirmiausia užgrobė Komiteto skyrių ir visas įstaigas Petrograde, kurios buvo pavestos, Komitetą į Voronežą evakuavus, įgaliotiniui Liudui Noreikai. Neilgai trukus, Kapsukas-Mickevičius, C. Petruškevičius, V.

Bielskis ir V. Požela atvyko į Voronežą ir perėmė prievartos keliu Centralinio Komiteto įstaigas, neatsižvelgdami į griežtą Komiteto pirmininko protestą. Kadangi pasilikusi neišardyta Lietuvių Tautos Taryba ėmė rinkti aukas ir tvarkyti grįžimą tremtinių atgal į Lietuvą ir kadangi pabėgėlių organizacijų buvo pripažintas . . . jos autoritetas, tad lietuvių Komisariato reikalavimu beveik visi Tarybos nariai, išskyrus jos pirmininką Pr. Mašiotą, buvo susodinti Voronežo kalėjime, kur išsėdėjo daugiau kaip mėnesį, ir, tik atpirkus už 15.000 rublių iš revoliucinio komiteto sekretoriaus bolševiko Plepio, buvo 1918 m. vasario mėn. 27 d. išleisti. Tuo būdu Lietuvių Tautos Tarybos Rusijoje darbas buvo suparaližuotas". *M. Yčas,* Rusijos lietuvių pastangos kovose už Lietuvos nepriklausomybę (Pirmasi nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis, pirmoji knyga, London, 1955, 47 t.). Formaliai Taryba likviduota 1918 m. balandžio 19 d. liaudies komisaro tautų reikalams J. Stalino ir lietuvių reikalams komisaro V. Mickevičiaus-Kapsuko nutarimu. LE, XVI, 88 psl.

357 Likviduojant lietuviškas institucijas Voroneže, "netrukus prasidėjo kratos ir areštai, kuriuos vykdė revoliucinio tribunolo vardu bolševikai moksleiviai visuomenininkai V. Griškelis, J. Bendorius, Pr. Valaitis ir kt. Buvo suimti (1918. II.24-25 naktį) Voroneže gyvenę Vyriausios tarybos nariai ir kiti žymūs asmenys: M. Yčas, M. Sleževičius, dr. E. Draugelis, kun. J. Jasienskis, kun. Pr. Penkauskas, L. Daukša, J. Vokietaitis, Ad. Varnas ir Z. Žemaitis". LE, XXXIV, 535 psl.

358 Plačiau apie Sibiro Vytauto Didžiojo bataliono išdavimą ir pražudymą žr. šio veikalo I tomą, 30-35 psl. Kaip žiauriai buvo nužudyti 8 to bataliono kariai, aprašo Marija Kasakaitytė, vieno tų kankinių sesuo. "Tai buvo gruodžio 9 dieną, anksti rytą. Steponaitis ir kiti jo draugai atsivedė kalėjiman sužvėrėjusių Azijos bolševikų gaują. Budeliai, įėję kalėjiman, perskaitė pasmerktųjų pavardes. Tie puolė draugams ant kaklo ir raudodami prašė: "Atsisveikinkit su giminėmis Lietuvoj"! Budeliai pasiėmė tris kareivius: Turskį, J. Silevičių ir K. Norvilaitį ir penkis karininkus: Vytautą Kasakaitį, Alfonsą Naviką, J. Malerį, Br. Šukevičių ir Joną Eiduką. Nusivarė juos į čia pat greta kalėjimo buvusį kapinyną ir didžiausiame Sibiro šaltyje bolševikai išvilko juos iš rūbų ir gyvus kardais sukapojo. Į tą šiurpią egzekucijos sceną žiūrėjo kariai iš kalėjimo langų. Matė, kaip sukapotos jų kūnų dalys dar šokinėjo . . . Girdėjo jų siaubingą riksmą, matė sužvėrėjusių budelių veidus". *M. Kasakaitytė,* Sibiro lietuvių batalionas ir jo tragedija (Dirva, Cleveland, Ohio, 1969 m. gruodžio 3 d., nr. 95). Apie šio bataliono likimą buvo gan plačiai rašoma jubiliejiniais 1969 metais, po 50 metų nuo tragiško jo likimo, Vakaruose gyvenančių lietuvių. Be to, pasitaiko ir šiaip tuo klausimu rašytų straipsnių, pvz.: *J. Rūgis,* Iš. pulk. K. Rumšos atsiminimų kovose prieš bolševikus 1918 m. (Tautos Praeitis, t. I, knyga 4, Chicago, Ill., 1962, 630 tt.); tas pat, Sibiro lietuvių batalionas 1918-1919 m., ten pat, t. III, knyga 1(5), Chicago, Ill.-Roma, 1964, 138 t. Buvo užsimota nužudyti dar daugiau karininkų ir kareivių, tačiau tas užmojis nebuvo įvykdytas dėl partizanų tarpe kilusios dezorganizacijos. LE, XXVII, 364 psl. Kaune Vytauto Didžiojo bažnyčioje žuvusių bataliono karių atminimui pagerbti 1924 m. gruodžio 9 d.

buvo prikalta lenta su jų vardais. Ten pat, 364 psl.

359 Kartais ir sovietinėje spaudoje šiek tiek rašoma apie Sibiro lietuvių batalioną. Leonora Kalasauskienė, pvz., "Gimtajame Krašte" rašė apie tai, kaip Skotijoje leisto socialistų laikraščio "Rankpelnis" buvęs redaktorius Steponaitis su keliais šimtais lietuvių atvyko į Archangelską, iš ten su atvykusių dalimi nuvyko į Sibirą kovoti su baltaisiais, kaip ši subolševikėjusių lietuvių grupė įstojo į Sibiro lietuvių batalioną. Šios lietuvių komunistų kuopelės pirmininkas Steponaitis pasiuntė telegramą pačiam užsienių reikalų liaudies komisarui Čičerinui, kurioje pranešama apie Skotijos lietuvių kovas su baltaisiais, apie jų įstojimą į lietuvių batalioną. "Tris mėnesius", sakoma, tarp kitko, telegramoje, "dirbome, kol pavertėme visą batalioną raudonu batalionu ir galėjome nuvykti pas savo draugus partizanus, kurie veikė Čumišo rajone. Eidami nuo Čerepanovo stoties, paėmėm 6 kulkosvaidžius, 5100 japonų šautuvų, pusę milijono patronų, bombų ir daug kito turto, areštavome 20 oficierių . . ." *L. Kalasauskienė,* Buvęs "Rankpelnio" redaktorius ("Gimtasis Kraštas", Vilnius, 1972 m. rugsėjo 21 d.). Apibūdindamas šią Steponaičio telegramą, dr. J. Jakštas teisingai pastebi: "Lietuviškieji Škotijos komunistai gyrėsi telegramoje dideliais darbais, bet nutylėjo kaip jie padarė sukilimą Čerepanovo stotyje prieš savo batalioną, pirma užėmę ginklų sandėlį. Neminėjo taip pat telegramoje, kaip žiauriai, sadistiškai jie nukankino oficierius ir kareivius". *J. Jakštas,* Naujovė prie Sibiro Lietuvių Bataliono tragedijos ("Dirva", 1972 m. spalio 11 d., nr. 78).

360 *K. Škirpa,* Pasigendame Sleževičiaus (*A. Rūkas,* ten pat, 199 psl.).

361 Tokią Lietuvos istorijos periodizaciją aiškiai pabrėžia jau pati Lietuvos TSR istorijos III tomo antraštė: "III tomas. Nuo 1917 iki 1940 metų, Vilnius, 1965". Tą pačią periodizaciją rodo ir to tomo I dalies antraštė (3 psl.): "Didžioji Spalio socialistinė revoliucija ir Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos įkūrimas".

362 *J. Ochmański,* Historia Litwy, 8 psl.

363 *P. Gudelis,* Bolševikų valdžios atsiradimas Lietuvoje 1918-1919 metais jų pačių dokumentų šviesoje, Londonas, 1972, 108 psl.

364 Pagrinde laikino sovietų valdžios Lietuvoje žlugimo priežastimi sovietinės Lietuvos istorikai, pvz. Bronius Vaitkevičius, telaiko vadinamąsias intervencijas. *Br. Vaitkevičius,* Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918-1919 metais (disertacija). Tačiau amerikiečių istorikas A.E. Sennas pagrįstai tvirtina, kad Mickevičiaus-Kapsuko vyriausybė Vilniuje buvo ne "revoliucinio" judėjimo Lietuvoje padarinys, bet ji buvo Lenino patvarkymu įsodinta. *A.E. Senn,* Die bolschewistische Politik in Litauen 1917-1919 (Forschungen zur osteuropaeischen Geschichte, 1957, t. V, 106 psl.). A.E. Senno ir kitų teigimą, kad bolševikai 1918-1919 m. Lietuvoje nebuvo giliai įleidę šaknų, negrinėdamas komunistinę Lietuvos literatūrą, plačiai išryškino P. Gudelis minėtoje savo studijoje.

365 Kaip lengvai agitatoriai gali suvilioti tamsius gyventojus, rodo šis pavyzdys. 1919 m. grįžęs carinės Rusijos mobilizuotas Babtų valsčiaus Pepalių kaimo gyventojas Urlikis buvo labai susižavėjęs Rusijos revoliucija. Jis sukvietė pas save savo kaimo gyventojus, išaiškino jiems sovietinės santvarkos pranašumą prieš kapitalistinę, surašė Babtų valsčiaus sovietų

vardu protokolą, į kurį įtraukė visų dalyvių pavardes. Protokole buvo pareikšta, kad "Babtų sovietinė respublika" nesutiks mokėti Lietuvos "baltagvardiečių valdžiai" mokesčių ir neduos vyrų į kariuomenę. Visi dalyviai (jų buvo 21), išskyrus Urlikį, buvo beraščiai ir protokolą pasirašė trimis kryžiukais. Atvykęs į Babtus su 30 kareivių, Kauno komendantas Mikuckis, užuot baudęs pasirašiusius už tėvynės išdavimą sunkiomis bausmėmis, pavartojo lengvas fizines bausmes ir privertė suagituotus ūkininkus pripažinti nepriklausomą Lietuvą. Vėliau to kaimo gyventojai buvo pavyzdingi Lietuvos piliečiai. *Br. Kviklys*, Mūsų Lietuva, II tomas, Boston, Mass., 1965, 350 t.

366 Kauno įgulos kareiviai dažnai susitikdavo su civiliais, ypač Šančių darbininkais. Kareivių tarpe buvo atsiradusios net kelios komunistų partijos kuopelės, kaip P. Mickeliūno vadovaujama kuopelė artilerijos pulke, J. Gobio — elektrotechnikos batalione. Tos kuopelės palaikė ryšius su komunistų partijos Šančių ir Kauno organizacijomis. *Revoliucijos Kareivis*, ten pat, 34 psl. Plg. *J. Jurginis*, ten pat, 35 t. Ryšium su 1920 m. antrojoje vasario mėn. pusėje Kauno kalėjimo politinių kalinių streiku vasario 16 Lietuvos Komunistų Partija išleido į kareivius atsišaukimą, ragindama užstoti politinius kalinius. Atsišaukime antrašte "Lietuvos kareiviai"' buvo sakoma: "Jūs tylit, kada kalėjimai pilni darbininkų, mažažemių ir kareivių, jūs tylit, nors politinius kalinius Lietuvos budeliai negailestingai kankina . . . Kareiviai, jūsų rankose ginklai ir nuo jūsų priklauso Lietuvos ateitis. Gana bernauti ponų ir bagočių reikalams, laikas stoti į revoliucijos karžygių eiles su obalsiu: tegyvuoja revoliucija Lietuvoje. Nuversti ponų ir bagočių valdžią". Lietuvos TSR Mokslų akademijos centrinė biblioteka. Komunistinių atsišaukimų rinkinys, I d., 2 sąs. Plg. *P. Jurginis*, ten pat, 36 psl.

367 Lietuvos TSR CVA, 59 f., 1920 m., 7 ap., 117 b., 134-150 l., rankraštis, originalas. Kovo 5 d. vyriausias kariuomenės vadas buvo įsakęs dalių vadams į gen. štabo viršininko padėjėjo valdybą atsiųsti smulkias reliacijas apie vasario 22-23 d. įvykius, "nurodant, kaip įvykiai dalyse vystėsi valanda po valandai, ką veikė dalis ir t.t.". Iš gautųjų dalių vadų reliacijų medžiagos plk. Kleščinskis ir vyr. ltn. Urbaitis ir surašė šį pranešimą vyriausiam kariuomenės vadui. *Z. Ivinskis*, Šarvuotų automobilių dalinys iki jo įjungimo į šarvuočių rinktinę (1924. I.1), (Karo Archyvas, 1940, XII t., 162 psl.).

368 Auto bataliono vado kpt. Daugirdo pranešime gen. štabo viršininko padėjėjo valdybai (iš III.5) pasakyta: "Vasario 21 d. š.m. buvusis auto-bataliono vadas nuo Vyriausio Kariuom. Vado gavo įsakymą priruošti du broneviku. Vadas pats likdamas prie bronevikų, savo vieton paskyrė vyr. ltn. Radavičių ir davė jam įsakymą: 1) pristatyti į Karo Mokyklą benziną . . . 2) . . . "Auto bataliono vadas vyr. ltn. Fanstilis Kariuomenės Teismui davė tokį parodymą: "21 d. vasario vakare apie 5 val. aš buvau iššauktas į Generalinį Štabą ant posėdžio, kur buvo susirinkę visi vadai atskirų dalių. Gavau paliepimą nuo Vyriausio Karo Vado prirengti tuojau du šarvuotu automobiliu, kurie stovėjo prie Karo Mokyklos. Įsakymu Vyriausio Karo Vado aš pasilikau prie šarvuoto automobilio, iššaukiau iš auto bat. kapitoną Vyšniauską . . . "Ypatingojo Karo Teismo byla apie 1920 m. vasa-

rio 22-23 d. sukilimą Aukšt. Panemunėje. Kalt. auto bataliono kareiviai, byla 4, 71 (Kariuomenės Teismo prokuratūra). Plg. Z. *Ivinskis*, ten pat, 165 psl.

369 Vasario 21 d. 20 valandą Karo Mokyklos kieme stovintieji trys šarvuoti automobiliai, išskyrus ketvirtąjį, buvo paruošti veiksmams. Kulkosvaidininkais prie šių automobilių buvo priskirti kariūnai, šoferiauti turėjo atvykę iš auto bataliono karininkai. Savo viršininko įsakytas, vyr. ltn. Fanstilis drauge su jo priskirtu prie šarvuočio kulkosvaidininku ltn. Pašiu vasario 22 d. naktį antrą valandą iš Karo Mokyklos išvažiavo į Šančius į 8 pėst. pulko štabą ir dar naktį ar rytą buvo grįžęs į Kauną, veikiausiai prie vyriausiojo štabo. Plg. tas pat, ten pat,, 166, 169 psl.

370 Kas buvo tie mįslingi "nematyti žmonės", ir ligi šiol ne visai išaiškinta. Apie tai teks dar toliau kiek plačiau išsitarti.

371 Komitete buvo daugiau, negu keturi nariai. Komiteto sudėties klausimu bus toliau kalbama.

372 Vakarop (veikiausiai ne 18, bet dar 16 valandą) į Šančius su vienu šarvuotu automobiliu atvažiavo kpt. Vyšniauskas. Jis atvyko į 8 pėst. pulko štabą. Kadangi šarvuočio žvakės nedirbo, Vyšniauskas nuėjo į netoliese esantį (už kokių 200 žingsnių) auto batalioną jų pasiimti. Sužinoję apie "broneviko" pasirodymą, auto bataliono kareiviai gyvai sujudo ir rengėsi kpt. Vyšniauską suimti, tačiau kareivius pasisekė nuraminti. Šaltiniai perteikia, kaip šarvuočio pasirodymas paveikė maištaujančius kareivius. "Tuo laiku iš Kauno buvo pasiųstas į Šančius bronevikas. Kas tai pamatęs jį ateinant, pranešė apie tai kareiviams. Kareiviai matomai persigando manydami, kad atvažiavo juos nuginkluoti ir sušaudyti. Kareivinėje kilo triukšmas . . . (išsibėgiojo) . . . "Auto bataliono vado kpt. Daugirdo reliacija. "(Nedėlios dieną po pietų) . . . aš atėjęs į kazermes išgirdau, kad visi šaukia "Atėjo bronevikas mus sušaudyti", tada ir aš pasigriebęs šautuvą išbėgau linkon elektros stoties . . ." Auto bataliono raštininko kareivio Karitonovo Stasio parodymas (Kar. Teismo Prok. vasario mėn. sukil. byla 4, 19 1). Kitas kareivis parodo: "(sekmadienis 5 v.v.). Kada Aleksandravyčius sušvilpė, ir visi pradėjo šaukti, kad ateina bronevikas, tada pasigriebiau šautuvą ir kartu su kitais bėgom į kalną . . ." Ten pat, byla 4, 21 1) Plg. Z. *Ivinskis*, ten pat, 170 t.

373 Istorikas Ivinskis taip rašo apie šiuos automobilius ir jų veikimą: "18 val. 50 min. kpt. Vyšniausko valdomas šarvuotas automobilis buvo paleistas per tiltą į Panemunę. Bet jis į ją nepateko. Automobiliui užvažiavus ant tilto ir pamėgimus šaudyti, "kulkosvaidžiai atsparos dėlei nustojo veikti ir automobilis grįžo atgal". Taigi, kulkosvaidžiuose atsitiko kliūtys, jie nešaudė. Platesnių žinių apie šarv. automobilio veikimą neturime. 6 p.p. 1-mo bataliono vado reliacijoje yra pasakyta: ". . . Iš mūsų pusės buvo manyta tą dieną (vasario 22 d.) paimti Panemunę, bet atėjo vėlai broniruotas automobilis ir dar atakai nepasiruošęs, užtat ataka tapo atidėta rytojui . . ." Karo mokyklos viršininkas savo reliacijoje kalba bendrai apie šarv. automobilio, kuriame kulkosvaidininkais buvo kariūnai, pagedimą. Reikia abejoti, ar visi keturi automobilio kulkosvaidžiai galėjo taip staiga sugesti. Gal būt prisidėjo ir tas, kad tamsa pirmą kartą šarvuotyje sėdinčią įgulą ir pro šarvų plyšiukus nepratusią žiūrėti, baugino. Pagesti šarvuotis negalėjo, nes juo įgula grįžo prie

8 p. pulko štabo. Kpt. Vyšniausko šarvuočiui pamainyti vakare buvo pasiųstas kitas šarv. automobilis, kurį valdė vyr. ltn. Fanstilis. Pirmutinio šarvuočio kulkosvaidžiai buvo pataisyti. Jis buvo pastatytas prie Generalinio Štabo". Tas pat, ten pat, 171 t. Visuose šiuose kulkosvaidžių neveikimo aiškinimuose tenka pasigesti dar vienos, veikiausiai pačios pagrindinės versijos, išsprendžiančios kulkosvaidžių neveikimo priežastį. Reikia turėti galvoje, kad tuometinės trečiosios laidos kariūnai dar nebuvo išėję nė dviejų mėnesių Karo Mokyklos kurso ir buvo dar visai neparuošti šaudyti iš kulkosvaidžių. Sėkmingai šaudyti iš kulkosvaidžių gali tik gerai paruošti kulkosvaidininkai, moką reguliuoti ataranką ir įgudę šalinti kitas kulkosvaidžio kliūtis. Matyt, dėl nesureguliuotos atatrankos ("atsparos dėlei") kulkosvaidžiai ir neveikė.

374 "1920-II-23, 8 val. Telefonograma Nr. 142. Maj. Bilminiui. Čaplikas daro viską, kaip buvo susitarta, jam vyksta. Jis už pusantros valandos mano paimti visą Panemunį. Yra žinių, kad atsklydusi dalis artileristų nuvyko į Linksmadvarį. Apsaugojimui nuo jų yra išstatyta 2 kulkosvaidžiai ant Aleksoto tilto. Prie to, kad ten esantiems artileristams nepasisektų susprogdinti ten esančių sandėlių, pasiųsta būrys pėstininkų į Linksmadvarį. Užduotis būriui — paimti sandėlį į savo rankas ir norint priešui eiti į miestą, laikytis po Aleksotą. Kiek yra artileristų apie Linksmadvarį žinių tikrų nėra ir galima, kad jie pasitraukė Alytaus link arba išbėgiojo. Ant kiek galima padarykit žvalgybą. (Pas.) Pulk. ltn. Ladyga". Tas pat, ten pat, 173 psl.

375 ". . . Kuomet (sukilėliai) išgirdo, kad visas operacijas prieš sukilėlius veda Ladyga ir kad sukilėliai be abejo bus nugalėti, ūpas staiga persimainė . . ." K.A. 1920 m. Nr. 1309, 89 l. Tas pat, ten pat, 173 psl.

376 Artilerijos pulko vado plk. ltn. Gedgaudo reliacija gen. št. plk. Kleščinskiui, 1920-IV-20: "(Vasario 23 d.) 9 val. perėjo per tiltą iš Šancų broniruotas automobilis ir su juom kuopa pėstininkų. Perėję tiltą, prisiartino prie kazarmių ir įėjo į artilerijos pulkorajoną. Pirmiausia įėjo keli kareiviai pėstininkai, puolė į kazermes štabo, tenai niekas nesipriešino. Paskui įvažiavo bronevikas. Iš jo išėjo karininkas ir su pulko Vadu ėjo pirma broneviko į rajoną 7-os ir 8-os baterijų kareivinių. Pėstininkai tuojaus puolė į kareivines . . . Toliau prasidėjo areštai . . ." Plg. K.A. 1920 m. Nr. 1309, 102 l (6 p. pulko 1-mo bat vado reliacija): ". . . Neužilgo buvo numanyta, kad sparnai užeina, buvo padaryta ataka drauge su broniruotu automobilium . . ." Žr. tas pat, ten pat, 174 psl.

377 "Šarvuoto automobilio, to "broneviko", pervažiavimas per tiltą, jiems (sukilėliams, A.R.) buvo labai netikėtas pasirodymas, nors kai kurie dar mėgino į jį šaudyti, dar daugiau nuslopino jau ir taip puolusią sukilėlių dvasią. Net apsiginklavę auto bataliono kareiviai, pamatę, kad šarvuotis pervažiavo per tiltą į Panemunę, visi grąžino ginklus į sandėlį". Tas pat, ten pat, 174 psl. Auto bat. vado kpt. Daugirdo reliacija: ". . . Ant rytojaus š.m. vasario 23 d. iš karto dar ginklų (autobat. kareiviai) nenorėjo atiduoti, bet kada pamatė, kad bronevikas perėjo per tiltą į Panemunę, visi ginklus sunešė į sandėlį ir batalijone prasidėjo ramus darbas . . ." K.A. 1920 m. Nr. 1309, 99 l. Žr. tas pat, ten pat, 174 psl.

378 Buvo išsiųstas ir kitas šarvuotis. Karo Mokyklos viršininko reliacija: "Vasario mėn. 23 dieną 12 val. du šarvuoti automobiliai, kuriuose kulkosvaidininkais buvo dauguma Karo Mokyklos mokiniai, išvažiavo link Aleksoto, kur buvo įsistiprinę aviacijos sukilusios dalys". K.A. 1920 m. Nr. 1309, 87 l. Tas pat, ten pat, 175 psl.

379 Pirmajame šarvuotyje važiavo anglų karininkas instruktorius Pereiza. Važiuojančiam prieš kalną automobiliui teko atlaikyti iš cepelino angaro smarkią ugnį, kuri nesiliovė net ir automobiliui atvažiavus tarp aerodromo trobesių. Tada paaiškėjo, kad į sukilėlių pusę perėjo dar daugiau aviacijos kareivių. "Iš pradžių buvo sukilusi tik dalis lakūnų specialistų kuopos. Pasistatę kulkosvaidžius ant aukšto Nemuno kranto, jie niekam nedavė pereiti per Nemuną. Be to, sukilėliai buvo gerai įsistiprinę lakūnų kareivinėse Aleksote. Čia sukilėlius vedė vienas Judeničo kariuomenėje tarnavęs rusas puskarininkis ir jo draugai lenkai ir rusai. Plg. Bandymas sukilti Kauno įguloj (iš "Kariškių žodis"), "Lietuva", 1920 m. Nr. 47". Tas pat, ten pat, 175 psl.

380 "Sukilimą numalšinant aktyviai prisidėjo anglų karininkai instruktoriai, betarpiškai dalyvaudami ištikimos kariuomenės tarpe. Mes turime jų anglų kalba rašytus pranešimus apie sukilimo eigą Aleksote (K.A. 1920 m. Nr. 1309, 4, 12 l.). Įdomus yra šiuo atžvilgiu kap. Preizos (Pereizos) pranešimas: ". . . Kuomet jis atėjęs į Krašto Aps. Ministeriją, radęs šarvuotą automobilį tik pradedant važiuoti, jis pats tuojau įsėdęs ir nuvažiavęs į aerodromą. Važiuojant jiems keliu pagal kalną, automobilis buvęs smarkiai apšaudytas iš Cepelino angaro. Automobiliui įvažiavus į aerodromo trobesių tarpą, jis irgi buvęs smarkiai apšaudytas. Pasirodė, kad aerodrome išleidęs apie 2000 ar 3000 šovinių ir tuomet padėtis bišką aprimusi. Kapitonas Pereiza ir 5 iš įgulos, išlipę iš šarvuočio ir pamatę kareivį ir du vyrus, rodosi, bolševikus belaisvius, stovinčius gale laiptų, einančius į kalną, prie krūvos rankinių granatų. Jie juos tuojau užpuolę. Per visą tą susirėmimą, trys sukilėliai buvę užmušti (tikresnė atrodo gen. štabo viršininko pranešimo versija, kad vienas buvo užmuštas, o du sužeisti, A.R.) ir tuomet pasipriešinimas pairęs, tada jau buvę galima nuginkluoti visus sukilėlius. Šautuvai ir bombos rasta visur išmėtytos, liudija, kad daugumas sukilėlių pamatę, kad jie nelaimės, numetė savo ginklus kur kas stovėjo. Kapitonas Pereiza kalba labai pagirdamas šarvuoto automobilio įgulos drąsumą . . ." (K.A. Nr. 1309, 14 l.)". Tas pat, ten pat, 175 t.

381 Žr. "Per komunistų sukilimą žuvo amerikietis — karininkas Harris. Trumpi gyvenimo bruožai" ("Lietuva", 1920 m. Nr. 46). Plg. tas pat, ten pat, 176 psl.

382 Sukilimo metu sukilėliai telefonu ar kaip kitaip susisiekti su kitų miestų įgulomis negalėjo. Jie tebandė susisiekti tik su Alytaus ir Kaišiadorių įgulomis. Kitų įgulų kareiviai apie sukilimą tegalėjo numanyti tik iš karininkų laikysenos ir kai kurių skubių priemonių sukilimui malšinti. Radviliškyje stovėjusios geležinkelių kuopos karininkams Baubliui ir Brazauskui, pvz., buvo įsakyta su sprogdintojų komanda ir dideliu kiekiu sprogstamosios medžiagos atvykti į Kaišiadoris 4-jo pėst. pulko vado Variakojo žinion. Variakojo įsakymu ši komanda užminavo geležinkelio bėgius. Karo technikos dalių dvidešimtmetis

1919-1939, Kaunas, 1939, 153 psl. Plg. *J. Jurginis,* ten pat, 57 psl.

383 Šiokiu tokiu atgarsiu Kauno kareivių sukilimas buvo atsiliepęs Radviliškyje stovėjusioje geležinkelių kuopoje ir 2-jo pėst. pulko 6 kuopoje. Sužinoję tik vasario 25 d. apie sukilimą, kai sukilimas buvo jau numalšintas, šių dalinių kareiviai vasario 26 d. vakare apsiginklavo ir miestelyje išstatė ginkluotas šautuvais ir granatomis sargybas. 21 valandą įvykęs net susišaudymas tarp sukilėlių ir karininkų. CVA, 59, f., 1 ap., 117 b., 64 l. Kitą dieną Radviliškio įguloje buvo jau visai ramu. *J. Jurginis,* ten pat, 57 psl. Buvo kiek sujudusi ir Panevėžyje stovėjusi geležinkelių apsaugos kuopa. Ją sudarė 45 kareiviai, ir tie patys buvo išskirstyti po stotis. Kareiviams besitariant, kaip prisidėti prie sukilimo, buvo skubiai atsiųsta nauja apsaugos kuopa. Nuimtieji nuo postų kareiviai buvo nuginkluoti ir uždaryti į stovyklą, keli kareiviai buvo areštuoti ir uždaryti į kalėjimą. Vienas iš suimtųjų buvo nuteistas ir išsiųstas į drausmės batalioną. Kiti šio dalinio kareiviai buvo išskirstyti po stotis ir pulkus. Tas pat, ten pat, 57 t. Bandęs sukilti ir Marijampolės atskiras batalionas, bet plk. ltn. Žukas veikiai be jokių incidentų tą bandymą likvidavęs. *J. Petruitis,* ten pat, 24 psl.

384 *J. Jurginis,* ten pat, 46 psl.

385 Apie to meto 8 pėst. pulko karininkų sudėtį šiek tiek galiu spręsti iš savo paties atsiminimų, nes per sukilimą teko tarnauti kaip tik tame pulke. Baigęs 1919 m. gruodžio 16 Lietuvos Karo Mokyklą (II laida) jaunesniuoju leitenantu (tada "leitenantu"), 1919 m. gruodžio pabaigoje atvykau į fronte netoli Daugpilio stovėjusį 8 pėst. pulką.

386 Šią informaciją suteikė ats. kpt. Jonas Jankus, baigęs Lietuvos Karo Mokyklos pirmąją laidą ir tarnavęs 8 pėst. pulke. J. Jankaus laiškas Rukšai, Brooklyn, 1976. V.11.

387 Jų pavardės: Alekna, Balceras ?, Baltokas, Bartkus, Beniušis, Juozas Gineitis, Juodelis, Petras Kamarauskas, Juozas Linartas, Maneika, Maželis, Mikas Mikalajūnas, Matas Piliponis, Antanas Raudonikis, Antanas Rukša, Bronius Striuoga, Balys Svilas, Jonas Tinteris, Juozas Žemaitis, Petras Žemaitis ir dar viemas kitas. Iš jų trys, būtent Beniušis, Linartas ir dar vienas, Karo Mokyklą buvo baigę puskarininkiais, bet vėliau buvo pakelti į karininkus.

388 Vienas jų — kpt. Kalininas buvo nuo Jonavos kilęs sentikis, lojalus Lietuvai karininkas, kitas — rusas kpt. Tiutriumovas, mobilizuotas į rusų Raudonąją armiją, fronte buvo perėjęs į lietuvių pusę, trečias — ltn. Šmitas. Tiutriumovas buvo baigęs Rusijoje kadetų korpą, tad buvo išėjęs gerą karinį išmokslinimą. Jis ir fronte buvo pasireiškęs kaip tinkamas karininkas. Šmito neturėjau progos arčiau pažinti, tačiau sukilėlių tai jau jis tikrai nepalaikė. Dar prisimenu ltn. Drabatą, neaiškios man tautybės ir iš viso neaiškaus nusiteikimo. Bet jis ar tik nebuvo paskirtas į 8 pėst. pulką vėliau, jau po sukilimo. Kiek panaši tautybės atžvilgiu buvo ir kitų pėstininkų pulkų karininkų sudėtis. Kitose, nepėstininkų, dalyse buvo didesnis nelietuvių karininkų procentas. Vis dėlto, kad Lietuvos kariuomenėje kada nors būtų buvę ligi 60% lenkų karininkų, kaip lenkai prieš Kauno POW sukilimą kad skaičiavo, nė kiek nepanašu į tiesą. Be to, kaip jau anksčiau ir minėjau, kitataučių karininkų dauguma Lietuvos kariuomenėje tada sudarė ne lenkai, bet rusai.

389 Sukilimo metu Aukštojoje Pane-

munėje besiformuojančios pirmosios gaubicų baterijos buvęs jaunesnysis karininkas A. Novaitis (plk. A. Novickis) apie lietuvių karininkų bendravimą su kareiviais taip rašo: "Nepriklausomos Lietuvos karininkai niekad nesišalino nuo kareivių. Tuo metu buvo įpareigoti būti kareivinėse dar arčiau kareivių, kalbėti su jais, bendrauti ir atidžiai sekti jų nuotaikas ir veiksmus. Nelengva buvo, tačiau, įžvelgti kareivių galvoseną. Kareivių agentinio sekimo mes neturėjome". *A. Novaitis,* ten pat, 103 psl.

390 Pulko vadas, eidamas taip pat tiltu į Panemunę, pastebėjo kulkosvaidininkui karininkui, kad kulkosvaidžiui reikalinga pėstininkų apsauga. Mat, rusų kariuomenė per Pirmąjį Pasaulinį karą turėjo dar nedaug kulkosvaidžių, tai juos rusai labai brangindavo ir labai saugodavosi, kad kulkosvaidis nepatektų priešui. Lietuvos Karo Mokykloje buvo aiškinama, kad ši pažiūra esanti klaidinga, kad reikia laikytis buvusio vokiečių kariuomenės nusistatymo — žiūrėti pirmiausia, kad kulkosvaidis atliktų savo kovos paskirtį, nors jis po to ir atitektų priešui. Karo Mokykloje buvo aiškinama, kad šiuo atveju reikia daryti išimtį — nepaisyti viršininkų nuomonės (tad net nesilaikyti drausmės!).

391 Tas pat, ten pat.

392 "Komunistas", 1920 m., nr. 6 (122), Smolenskas. Plg. *J. Jurginis,* ten pat, 56 psl.

393 "Suvienytoji Lietuva", 1920 m. nr. 2, Vilnius. Plg. tas pat, ten pat, 56 psl.

394 *J. Petruitis,* ten pat, 25 psl.

395 *J. Jurginis,* ten pat, 49 psl.

396 Tas pat, ten pat, 56 psl.

397 Plg. *S. Lazutka ir A. Kuliešiuvienė,* ten pat, 89 psl.

398 CVA, f 483, ap. 1, b. 547, 1 4-5. Plg. *S. Lazutka ir A. Kuliešiuvienė,* ten pat, 87 psl.

399 CVA, f 483, ap. 1, b. 547, l. 53. Plg. *S. Lazutka ir A. Kuliešiuvienė,* 87 psl.

400 CVA, ten pat, l. 25. Plg. *S. Lazutka ir A. Kuliešiuvienė,* ten pat, 87 psl.

401 Tas pat, ten pat, 88 psl.

402 *Revoliucijos Kareivis,* ten pat, 7 psl. Plg. *S. Lazutka ir A. Kuliešiuvienė,* ten pat, 84 psl.

403 "Komunistų partija, 1919 m. patyrusį smūgį kovoje prieš kontrrevoliuciją ir užsienio imperialistus, nuslopinusius tarybų valdžią Lietuvoje, buvo labai nusilpusi". *S. Lazutka ir A. Kuliešiuvienė,* ten pat, 82 psl.

404 Lietuvos ir Baltarusijos Komunistų partijos Centro biuro (L ir BKP CB) sekretorius B.A. Jakševičius savo 1920 m. kovo 26 d. pranešime apie komunistų užimtą poziciją sukilimo atžvilgiu taip rašė: "Vasario 22-23 dienos įvykiai mūsų buvo numatomi anksčiau (kareivių nepasitenkinimas pasiekdavo kraštutinės ribos), tačiau, turėdami galvoje pasaulinę situaciją ir Lietuvos padėtį, mes naudojome visą savo laiką tam, kad neprileistume ko nors panašaus, tai iš dalies sukėlė net nepasitenkinimą mumis net sąmoningų kareivių tarpe. Ir tik todėl, kad tuo metu mes neturėjom ypatingos įtakos (kareiviams, A.R.), nesugebėjom sulaikyti įvykių . . . Mūsų draugai (kariuomenėje, A.R.) stengėsi taikiai išspręsti klausimą ir siekė suteikti (kareivių mitingui, A.R.) organizuotą pobūdį. Deja, mūsų įtaka buvo ne tiek stipri, kad pilnai užvaldytume (kareivių, A.R.) nuotaikomis". PA, f. 77, ap. 3, b. 21, l. 7-8. Plg. Tas pat, ten pat, 82 psl. Tad ir akylesnieji komunistai, kaip L ir BKP CB Kaune sekretorius Jakševičius, numanė, kad, pasisekus Panemunės sukilimui, galų gale laimėtų ne Lietuvos

komunistai ir jų dievinamoji Rusija, bet Pilsudskio Lenkija.

405 S. *Lazutka,* 1920 m. Kauno įgulos kareivių sukilimo revoliucinio komiteto narys Mykolas Roženas (Lietuvos TSR Aukštųjų Mokyklų Mokslo Darbai, Istorija, XII, Vilnius, 1971, 53 psl.).

406 Tą kareivių atstovų susirinkimą šitaip aprašo J. Jurginis: "Kauno komendantūros kuopoje vasario 21 (originale 20, A.R.) dieną prasidėjo streikas. Komunistų iniciatyva kareiviai tą dieną nusprendė sušaukti Kaune stovinčių dalių kareivių pasitarimą ir apsvarstyti padėtį. Delegatų pasitarimą buvo numatyta suruošti elektrotechnikos kareivinėse pas kareivį Gobį, komunistą, turėjusį ryšių su LKP Centro Biuru Kaune (išnašoje pažymėta, kad LKP Centro Komitetas tuomet buvo Smolenske, A.R.). Elektrotechnikos bat. dirbtuvės pasirodė esančios susirinkimui per mažos. Tuomet visi delegatai, apie 200 žm., centrine Šančių gatve nuėjo į 8-to pėst. pulko kareivines ... Suėjus delegatams į 8-jo pėst. pulko kareivines, ten buvęs viršila pakėlė triukšmą, pareikšdamas, jog jis neleisiąs jo žinioje esančiose kareivinėse mitinguoti. Dalių delegatai, kurių tarpe buvo ginkluotų žmonių, viršilos triukšmo nepaisė, užėmė kareivinių patalpą, išstatė gerai ginluotas sargybas ir pradėjo pasitarimą. Į susirinkimo prezidiumą buvo išrinkti pirmininku artilerijos pulko 8-tos baterijos puskarininkis Petras Mickeliūnas, komunistas, sekretoriumi — to paties pulko štabo puskarininkis Domininkas Vizgirda. Susirinkime dalyvavę kareivių delegatai nutarė, kad reikia įteikti vyriausybei ir kariuomenės vadovybei savo reikalavimus, ir pradėjo svarstyti, kokie tie reikalavimai turėtų būti ..." *J. Jurginis,* ten pat, 37 t.

407 Tas pat, ten pat, 39 psl.

408 CVA, 59 f., 1920 m., 7 ap., 117 b., 153 l., rankraštis, originalas.

409 Plg. *J. Jurginis,* ten pat, 47 psl.

410 "Laikinosios vyriausybės žinios", 1920 m. kovo 4 d., Nr. 20.

411 "Laikinosios vyriausybės žinios", 1920 m. kovo 4 d., Nr. 20.

412 CVA, 154 f., 1920-1940 m., 1 ap., 908 b., 33 l., mašinraštis, nuorašas.

413 Šis teismas buvo sudarytas 1920 m. vasario 29 d. įsakymu Nr. 254 Lietuvos kariuomenei. Teismo pirmininku buvo paskirtas Kauno miesto komendantūros kpt. Žvinys, nariais — eletrotechnikos bataliono majoras Slapčinskis, aviacijos dalies vyr. puskarininkis Čiurlys, 8-jo pėst. pulko vyr. leitenantas Leonas ir artilerijos pulko vyr. puskarininkis Strumila. CVA, Lietuvos kariuomenės įsakymas Nr. 254, 1920 m. Plg. *S. Lazutka ir A. Kuliešiuvienė,* ten pat, 90 psl.

414 Centrinio valstybinio archyvo karo teismo byloje yra mirties nuosprendžio šiems Revoliucinio komiteto nariams įvykdymo akto originalas. Pats aktas rašytas 1920 m. kovo 12 d. Tą pačią dieną 5 valandą ryto įvykdyta ir mirties bausmė. Sušaudant kareivius, dalyvavo Kauno miesto ir apskrities pavaduotojas kpt. Mačiulaitis, karo milicijos mokyklos viršininkas ltn. Rudaitis, kunigas Palubinskas ir 20 kareivių. CVA, f. 483, ap. 1, b. 547, l. 93. Plg. Tas pat, ten pat, 90 psl.

415 "Lietuva", 1920 m. kovo 28 d., Nr. 71. 1920 m. kovo 2 d. karo teismas nagrinėjo sukilėlių artileristų grupinę bylą. Buvo teisiami šie artileristai: Eduardas Jarmokas, Augustas Cimermanas ir Maksas Perlis. Už aktyvų dalyvavimą kareivių sukilime šie artileristai buvo nuteisti mirti, tačiau mirties nuosprendis jiems buvo pakeistas kalėjimu iki gyvos galvos. 1920 m. kovo 17 d. karo

teismas nagrinėjo aviacijos dalies sukilimo dalyvių grupinę bylą. Rikiuotės kuopos kareivis Antanas Ingaunis, 19 m. amžiaus, buvo kaltinamas tuo, kad vasario 23 d., sukilus kareiviams, atėjo į specialistų komandą, suagitavo apie 8-9 kareivius eiti į cepelinų angarą, nuginklavo budintį komandos karininką, išplėšė ginklų sandėlį. Mirties bausmė dėl amžiaus buvo jam pakeista kalėjimu iki gyvos galvos. Rikiuotės kuopos kareivis Danielius Petras buvo kaltinamas už aktyvų dalyvavimą, nuginkluojant budintį karininką, ir ryšių palaikymą su panemuniečiais. Už tuos nusikaltimus jam buvo atimta laisvė 4 metams. Buvo nubausti ir kiti jo bendrininkai. Tais pačiais metais balandžio 15 d. už aktyvų dalyvavimą sukilime buvo perduoti ypatingam karo teismui 8-jo pėst. pulko ir atsargos bataliono kareiviai. Toje pačioje byloje yra dar 2-jo atsargos bataliono 39 kareivių, atiduotų karo teismui, sąrašas. Gegužės 10 d. karo teismas teisė 2-jo atsargos bataliono kareivius. Eilinis Antanas Kamarkevičius buvo nubaustas šešerius metus, o jaunesnysis puskarininkis Jonas Slykas — penkerius metus kalėti. Kiti kareiviai gavo ketverius, trejus ir vienerius metus. 1920 m. gegužės 24 d. karo teismas prie 1-ojo raitelių pulko nagrinėjo 17 raitelių bylą ir kaltuosius atitinkamai nubaudė. Tais pačiais metais gegužės 27 d. Kauno komendantūros karo teismas nagrinėjo dar vienos artileristų grupės bylą. Pagrindinis šios bylos kaltininkas buvo 7-osios baterijos ūkvedis Vaclovas Ivaškevičius, 36 m. amžiaus, gimęs Šiaulių apskrityje, Bučiūnų kaime. Teismo protokole parašyta: "Ivaškevičius Vaclovas kaltinamas tuo, kad buvo maištininkų komiteto narys ir dėjosi prie ginkluoto valdžiai pasipriešinimo organizavimo, kurstė kareivius griebtis ginklo, išdavė iš baterijos sandėlio ginklus sukilėliams ir priruošė šaudymui patranką". Karo teismas nuteisė Ivaškevičių sušaudyti, tačiau mirties sprendimas nebuvo įvykdytas, nes šis teismo procesas vyko jau įsigalėjus amnestijos įstatymui. 1920 m. kovo 10 d. karo teismas nagrinėjo daugumos revoliucinio komiteto narių bylą. Svarbiausias kaltinamasis buvo Petras Mickeliūnas. 1920 m. vasario 21 d. Mickeliūnas pirmininkavo kareivių delegatų susirinkimui. Prasidėjus sukilimui, jis buvo išrinktas Revoliucinio komiteto nariu ir tapo pagrindiniu sukilimo organizatorium. Kiti teisiamieji komiteto nariai buvo D. Vizgirdas, B. Banišauskas ir M. Kušneris. Karo teismas pripažino juos kaltais, kad jie vasario 22 d. suagitavo 7-osios ir 8-osios baterijų kareivius, juos apginklavo ir paruošė eiti į Kauną. Be to, artilerijos pulke jie suorganizavo mitingą, kuriame išrinko Revoliucinį komitetą, "įeidami į jo sąstatą su atsakingomis pareigomis, ir vadovavo sukilimui". Šiems pagrindiniams sukilimo vadovams mirties bausmė nebuvo dovanota. S. *Lazutka ir A. Kuliešiuvienė*, ten pat, 90 tt.

416 Kad šie plk. Petruičio tvirtinimai teisingi, turėjau progos ir pats tuo įsitikinti. Po Panemunės sukilimo iš 8 pėst. pulko pirmos kulkosvaidžių kuopos buvau perkeltas į to paties pulko naujai formuojamojo trečiojo bataliono trečią kulkosvaidžių kuopą, ir man teko laikinai eiti tos kuopos vado pareigas ir tą naują kuopą steigti. Į kuopos sudėtį įėjo ir apie 20 į pulką atsiųstų buvusių "sukilėlių". Jie pasirodė puikūs, pavyzdingi kareiviai. Nesant kuopoje tinkamų puskarininkių, du iš jų buvau paskyręs net puskarininkių pareigoms eiti: vieną būrininku,

kitą skyrininku. Turėjau įspūdį, kad tie "sukilėliai" tik iš draugiškumo ir solidarumo buvo pasekę sukilimą kursčiusiais vadais, patys gerai nenumanydami tokios savo laikysenos reikšmės ir pasekmių.

417 *S. Petruitis*, ten pat, 25 psl.

418 Tas pat, ten pat, 25 t.

419 Tas pet, ten pat, 28 psl.

420 *J. Jurginis*, ten pat, 61 psl. Plg. *S. Lazutka ir A. Kuliešiuvienė*, ten pat, 94 psl.

421 CVA, 1919-1940 m. buržuazinės Lietuvos teismuose teisiamųjų revoliucinio ir antifašistinio judėjimo dalyvių sąrašas. Plg. tas pat, ten pat, 94 psl.

422 Ten pat.

423 "Lietuva", 1920 m. kovo mėn. 4 d., Nr. 51.

424 Steigiamojo Seimo Darbai, 1920 m. gegužės 20 d., I sesijos ketvirtasis posėdis (20 psl.).

425 Ten pat, 1920 m. gegužės 22 d., I sesijos šeštasis posėdis (42 t.). Amnestijos įstatymas turėjo dar dvi dalis: III ir IV. III dalis buvo skirta kriminaliniams kaliniams, IV — administracijos nubaustiesiems.

426 Ten pat, 1920 m. gegužės 28 d., I sesijos aštuntasis posėdis (62 psl.).

427 Plačią ir vertingą informaciją apie Sūduvą (Užnemunę) duoda B. Kviklys savo veikalo Mūsų Lietuva III tome nuo 115 psl. Apie pietinę Sūduvą informuoja 115-144, ypač 595-658 psl. Informacinių žinių apie pietinę Užnemunę teikia ir atitinkami LE bei Encyclopedia Lithuanica straipsniai. Mažoji Lietuviškoji Tarybinė Enciklopedija paprastai apsiriboja į šių dienų Lietuvos TSR teritoriją įeinančių vietovių aprašymu. Kiek gausesnės informacijos apie pietinę Sūduvą tenka nebent laukti iš dabar pradėtosios leisti Lietuvoje platesnės enciklopedijos.

428 *B. Kviklys*, ten pat, III, 642 psl.

429 Mažoji Lietuviškoji Tarybinė Enciklopedija, III, 621 psl.

430 *B. Kviklys*, ten pat, III, 628 t.

431 Slownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów slowiańskich, Warszawa, 1890, t. XI, 613 psl. Plg. *T. Lewińska*, Zmiany w strukturze rzemioslą miasta Suwalk w pierwszej polowie XX wieku (Rocznik Bialostocki, tom XI, Warszawa, 1972, 184 t.).

432 *B. Kviklys*, ten pat, 590 psl.

433 Plg. tas pat, ten pat, 589 psl.

434 *S. Nowalski*, Monografia miasta Suwalk, Kraków, 1880, 8 t. Plg. *T. Lewińska*, ten pat, 185 psl.

435 *B. Kviklys*, ten pat, 589 psl.; LE, XXIX, 238 psl.

436 *J. Wiszniewski*, Nieznany oryginal dokumentu lokacji Augustowa a. 1557 roku (Racznik Bialystocki, t. III, Bialystok, 1962). Plg. *B. Kviklys*, ten pat, 637 psl. Naujai įkurtoji gyvenvietė buvusi vadinama Mostkais, 1546 m. karalienė Bona ją pavadino Zigmantavu, tačiau vėliau naujam miestui prigijo kitas karaliaus Žygimanto Augusto vardas. Plg. Tas pat, ten pat, 637 psl.

437 Augustavo miesto numirėlių lavonus gabendavo į Lietuvos pusę, tad miestiečiai apie mirusius ir sakydavo: "Wyjechal na Litwę" (išvažiavo į Lietuvą). Tas pat, ten pat, 638 psl.

438 Tas pat, ten pat, 638 psl.

439 Tas pat, ten pat, 635 psl. Istorikas T. Narbutas savo XIX a. pirmojoje pusėje rašytoje Lietuvos istorijoje lietuvių kalbos pietinę ribą vedė nuo Vokietijos sienos prie Bakalariavos (19 km į vakarus nuo Suvalkų, 10 km į pietus nuo Pilypavo), į pietryčius Rospudos upe iki Baltojo ežero prie Augustavo, toliau į rytus Studena, Juodąja Ančia iki Nemuno. Plg. tas pat, ten pat, 116 psl. Plačiau apie Lietuvos, tad ir pietinės Sūduvos sienas, žr. tas

pat, ten pat, I, 17-26 psl.

440 Slownik geograficzny Królestwa Polskiego . . . XI, 619 psl. Plg *T. Lewińska*, ten pat, 186 psl.

441 Plg. *S. Zaskevičius*, Kelią istorijos teisingumui (1919 metų kovas dėl Seinų prisiminus), (Mūsų Žinynas, 67 nr., 1930 m., Kaunas, 357 psl.).

442 Tas pat, ten pat, 357 psl.

443 Vis dėlto ir Suvalkuose būta nemaža lietuviškumo apraiškų. Suvalkų bažnyčioje anksčiau buvo lietuviškos pamaldos. Prieš Pirmąjį Pasaulinį karą jų liekana buvo lietuviškos giesmės, lietuvio vargonininko giedamos šv. Kazimiero šventėje anksti rytą. 1907 m. įkurtoji "Vienybės" draugija ruošė vakarus, koncertus, kursus suaugusiems, suorganizavo chorą, instrumentalistų orkestrą. Buvo įsteigtas knygynas-skaitykla, buvo ruošiamos paskaitos, šokiai. Miestas nebuvo, tiesa, lietuviškas, bet apylinkėje buvo gausu lietuvių. XIX a. gale ir XX a. pradžioje Suvalkų turguose buvo daugiau kalbama lietuviškai, negu lenkiškai ar gudiškai. *S. Sužiedėlis*, Suvalkai (LE, XXIX, 240 psl.); *B Kviklys*, ten pat, III, 595 psl.

444 *S. Zaskevičius*, ten pat, 358 psl. Po 1863 m. sukilimo Suvalkų gimnazijoje buvo įvestos neprivalomos lietuvių kalbos pamokos. 1866 m. liepos 26 d. potvarkiu lietuviai, baigę Suvalkų ar Marijampolės gimnaziją su lietuvių kalbos pažymiu, galėjo gauti 360 rublių metinę stipendiją aukštajam mokslui eiti. Suvalkų gimnazijoje mokydavosi apie 50 lietuvių. *S. Sužiedėlis*, ten pat, 240 psl.; *B. Kviklys*, ten pat, 594 psl.

445 *S. Zaskevičius*, ten pat, 358 psl.

446 Draugija vardu "Laukaitis, Dvaranauskas, Narjauskas ir Bendrovė" nupirko namus už 8000 rublių, įrengė spaustuvę už 15.000 rublių. Ligi Pirmojo Pasaulinio karo buvo išleista keletas šimtų įvairių lietuviškų leidinių. L.E. XXVII, 182 psl.; *B. Kviklys*, ten pat, 455 psl.

447 LE, XX, 527 psl.; *B. Kviklys*, ten pat, 140 psl.

448 *J. Ramanauskas*, 1918-1920 metai Seinų krašte (Karo Archyvas, XII t., 212 t.). Apie tą patį laiką buvo išrinktas ir Rudaminos, gruodžio 4 d. Leipalingio, 1919 m. sausio 1 d. Budviečio, apie tą patį laiką ir Punsko parapijos komitetas. Tas pat, ten pat, 213 psl.

449 Tas pat, ten pat, 215 t. Seinų apskrities komitetui rinkti buvo atsiuntę savo įgaliotinius Kapčiamiesčio, Veisiejų, Šventežerio, Seinų, Kučiūnų ir Lazdijų parapijų komitetai. Tas pat, ten pat, 215 t.

450 Tas pat, ten pat, 217 tt.

451 Tas pat, ten pat, 220 psl.

452 Tas pat, ten pat, 220 psl. Pagal vadovybės paskelbtas sąlygas, eilinis milicininkas per mėnesį gauna 300 markių, bet negauna išlaikymo, o kareivis savanoris gauna 100 markių ir visą išlaikymą, be to, nepasiturinčio kareivio šeimai dar 50 markių. Tad atlyginimo atžvilgiu skirtumo kaip ir nebuvo, tačiau skyrėsi pareigos: kareiviai, esant reikalui, kovoja su išoriniu priešu, o milicininkai žiūri tik vidaus tvarkos, tad ir pavojus gyvybei mažesnis. tas pat, ten pat, 220 psl.

453 Plk. Zaskevičius Seinų komendantūros ir milicijos kūrimą kiek kitaip nupasakoja: "1919 m. sausio 9 dieną Seinų komendantas skelbia karo stovį ir pradeda rinkti savanorius . . . Sausio 13 dieną steigiama apskrities policija kurios postai instaliuojami Lazdijuose, Veisėjuose, Kapčiamiestyje, Beržininkuose, Raudonlaukyje (Krasnopol) ir t.t. Sausio 15 dieną susisiekta su mūsų krašto apsaugos ministerija, kuri ak-

ceptuoja komendantūrai net dvi apsaugos kuopas". *S. Zaskevičius*, ten pat, 359 psl. Pagal plk. Zaskevičių susidaro įspūdis, kad pirma buvo suorganizuota komendantūra, o po to milicija, tačiau J. Ramanausko versija bus teisingesnė, juo labiau, kad ir pats Ramanauskas tarnavo milicijoje, iš kurios perėjo savanoriu į tik ką suorganizuotą komendantūrą.

454 *B. Kviklys*, ten pat, III, 494 t.; *K. Žukas*, ten pat, 198 tt. Plk. Žukas kun. Juozaitį laiko Rudaminos vikaru, tačiau pagal LE, X, 97 psl. šis kunigas 1918-1919 m. vikaraudamas Lazdijuose pasižymėjo kaip partizanų organizatorius. Veikiausiai jis vikaravo Lazdijuose, tik partizanų būrį bus gal suorganizavęs ir Rudaminoje.

455 *J. Ramanauskas*, ten pat, 227 tt. Kaip J. Ramanauskas tapo partizanų organizatorium, pasakoja jis pats savo čia minimame rašinyje. Pats sumanymas pradėti organizuoti partizanus kilo viename pasitarime pas apskrities komiteto narį Antaną Pečiulį, kurio knygynas vokiečių okupacijos metu buvo tapęs lietuvių pasitarimo centru. Vienas iš svečių papasakojo, kad lenkų veikimas buriasi apie jų steigiamas mokyklas. Miškuose lenkai daro karinius pratimus, ir jų štabas esąs Sumavo kaime. Ir lietuviams reikėtų pradėti panašiai veikti, nes paramos iš kitur netenka laukti. Geriausiai esą apsaugoti tik Seinai, bet apylinkėse lenkai uoliai veikia ir steigia savo organizacijas. Po tų žodžių Pečiulis pasiūlė buvusiam mokytojui kareiviui savanoriui Jurgiui Ramanauskui mokytojauti ir kartu organizuoti kaimo savanorius (tada taip vadino kaimo miliciją, partizanus). Tas pat, ten pat, 225 tt.

456 LE, IV, 454 psl. Apie J. Dereškevičių šitaip atsiliepia J. Ramanauskas: "Kartą mane aplankė mokyklų instruktorius (inspektorius) Dereškevičius. Tą vakarą vyrai mankštinosi. Atvažiavęs instruktorius juos pamatė ir manęs užklausė, iš kur čia tiek daug kareivių. Viską sužinojęs, labai nudžiugo, nes ir jis buvo partizanų organizavimo šalininkas, o vėliau ir organizatorius. J. Dereškevičius labai daug prisidėjo prie Seinų šaulių įsteigimo ir apginklavimo". *J. Ramanauskas*, ten pat, 228 psl.

457 Šalia etatinės milicijos, buvo organizuojama ir kaimo milicija, kurią tuo metu vadindavo dar ir kaimo savanoriais, nes partizanų vardas dar nebuvo įprasta vartoti. Apie šią Seinų apskrities "kaimo miliciją — partizanus" šitaip mus informuoja J. Ramanauskas: "Kaimo milicija — partizanais ėmė daugiau pasitikėti ir apskrities valdžia Seinuose. Seinų milicijos vadas kar. Liaukevičius 1919 m. kovo 13 d. raporte — žiniose V. R. Ministerijai rašė, kad apskrityje yra 500 kaimo milicijos žmonių, kurie eina pareigas be atlyginimo, tam tikrą dalį maisto produktais gauna tik iš sugautos kontrabandos javais. Kaimo milicija ginkluota kuo kas turi, daugiausia visai beginkliai, nes ir etatinės milicijos (kurių apskrityje yra 65) negalima tinkamai apginkluoti. Tame pačiame rašte toliau rašoma, kad Seinų apskrityje 65 žmonių etatinių milicininkų jokiu būdu neužtenka, nes pietinės apskrities dalys nenori pripažinti mūsų valdžios ir iš lenkų gresia vis didesnis pavojus". Tas pat, ten pat, 229 psl.

458 Tas pat, ten pat, 216 t.

459 A. *R(udnicki)*, Okręg suwalski Polskiej Organizacji Wojskowej. Praca į walka (Styczeń — październik 1919) (Polska Zbrojna, 1929 m. rugsėjo 1 d., nr. 239).

460 Tas pat, ten pat, nr. 239.

461 Tas pat, ten pat, nr. 239.

462 Tas pat, ten pat, 1929 m. rugsėjo 3 d., nr. 241.

463 Tas pat, ten pat, nr. 241.
464 Tas pat, ten pat, nr. 242.
465 Tas pat, ten pat, nr. 241.
466 Tas pat, ten pat, nr. 241.
467 Tas pat, ten pat, 1929 m. rugsėjo 4 d., nr. 242.
468 Tas pat, ten pat, nr. 242.
469 Tas pat, ten pat, nr. 242 ir 1929 m. rugsėjo 5 d., nr. 243.
470 Rudnickis, pvz., rašo: "Naujos iš Varšuvos atsiųstos instruktorių pajėgos, nors menkame kiekyje, sudarė šviežių, su užsidegimu dirbančių elementų injekciją". Ten pat, nr. 241. "Varšuva negalėjo įstengti patenkinti reikalavimų, o vietinis instruktorių elementas buvo visiškai išnaudotas". Tas pat, ten pat, nr. 243. Teisingai pastebėjo jau ir plk. Zaskevičius, kad ir iš Rudnickio pasisakymų matyti, jog "Sūduvos "laisvinimo" iniciatyva ėjo ne iš čiabuvių, o iš Varšuvos". *S. Zaskevičius*, ten pat, 359 psl. Pietinės Sūduvos lietuviai kalbamuoju metu buvo daug blogesnėje padėtyje, ir jie negalėjo iš niekur sulaukti reikiamos pagalbos, kaip aiškina lietuvių partizanų organizatorius J. Ramanauskas: "Mūsiškiai susirūpino dėl vietinių dvarininkų vedamos agitacijos, be to, kad lenkai nepradėtų žygiuoti toliau Marijampolės kryptimi. Taigi tuo reikalu buvo kreiptasi į organizacinius mūsų valdžios ir savanorių centrus (net ir Kaune), prašant pagalbos, bet visur be suraminimų ir padrąsinimų nieko nelaimėjome, nes ir ten dar tik organizavosi, o priešai jau iš visų pusių mums grėsė. Buvo kreiptasi net į ministrus, bet ir iš jų gautas toksai pat atsakymas: organizuokitės ir laikykitės, o vėliau ir mes padėsime. Tuo būdu liko pasitikėti tik savimi ir vietoje organizuotis. Bet tam įvykdyti trūko pinigų ir ginklų. Be to, reikėjo ir patyrimą turinčių karininkų, kurių irgi nedaugiausia buvo. Iš Rusijos grįžusių inteligentų tarpe buvo ir tokių, kurie dar nebuvo nusistatę prie kurių prisidėti ir kurio darbo imtis. Tenka pažymėti, kad iš viso tur būt niekur kitur nebuvo tiek maža prasilavinusių žmonių, kaip Seinų apskrity, o iš kitur niekas nenorėjo vykti į kovos ir neramumų zoną. Mes turėjome tik keletą vyresnio amžiaus ir labiau patyrusių lietuvių inteligentų, bet jiems pakako darbo organizuojant valdymo aparatą pačiame centre, — Seinuose. Tačiau jie, kiek galėdami, lankė ir instruktavo ir visą Seinų kraštą. Pirmomis dienomis dar daug prisidėjo vietiniai kunigai, bet buvo ir tokių, kurie lenkams simpatizavo. Tuo būdu organizacinio darbo teko imtis ir mums, jauniesiems, nors tam reikalui trūko išsilavinimo ir patyrimo". *J. Ramanauskas*, ten pat, 224 t.
471 *A. Rudnicki*, ten pat, nr. 241.
472 "Ziemia Suwalska", 1919 m. gegužės 8 d., nr. 1.
473 Ten pat, 1919 m. rugpiūčio 24 d., nr. 9. Plg. *Z. Filipowicz*, Tygodnik "Ziemia Suwalska" z 1919 r. (Rocznik Bialostocki, tom X, 1970, Warszawa, 1971, 196 t.).
474 Tas pat, ten pat, 197 psl. Z. Kmita ėjo, be to, ir lenkų vyriausybės komisaro pareigas, T. Katelbachas dirbo Pakraščių Sargybos vadovybėje, bet pagrindinis šio gabaus žurnalisto darbas buvo dienraščio redagavimas. Ten pat, 197 psl.
475 *T. Katelbach*, W ważnej sprawie ("Ziemia Suwalska", 1919 m., nr. 1). Plg. *Z. Filipowicz*, ten pat, 198 t.
476 Dzieje unii polsko - litewskiej ("Ziemia Suwalska", 1919 m. gegužės 16 d., nr. 2). Plg. *Z. Filipowicz*, ten pat, 200 psl.
477 Dwie odezwy ("Ziemia Suwalska", gegužės 16, nr. 2 ir gegužės 23, nr. 3). Plg. *Z. Filipowicz*, ten pat, 200 t.

478 Nowa odezwa ("Ziemia Suwalska", gegužės 23, nr. 3). Plg. Z. *Filipowicz,* ten pat, 201 psl.

479 S. *Zaskevičius,* ten pat, 359 psl.

480 J. Ramanauskas vis dėlto pasakoja apie vieną atvejį, kada vokiečiai raitininkai trukdė steigti lietuvių komitetą: "1918 m. lapkričio 17 d. Kapčiamiesčio parapijos klebonas kun. Urbanavičius sušaukė pirmąjį parapijos susirinkimą, kuriame skaitant Valstybės Tarybos atsišaukimą į tautą, atjojo vokiečių raitininkų būrys, kuris puolė mušti ir vaikyti susirinkusius lietuvius. Okupacijos laikais žiauraus elgesio įbauginti, vokiečiams grasinant, kai kurie gyventojai ėmė skirstytis ir pasileido bėgti. Tačiau Valentų kaimo ūkininkas Lisauskas, nors neturėdamas ginklo, drąsiai stojo prieš ginkluotų vokiečių raitininkų būrį, kviesdamas ir kitus nepasiduoti, o mušamas ėmė gintis. Keli vokiečiai apstojo Lisauską ir vietoje nukovė. Nors Seinų kraštas ir nemaža sudėjo partizaninių aukų atgimstančiai Lietuvai, tačiau Lisauskas savo krauju pašventino pirmuosius žingsnius, — pirmąjį susirinkimą . . ." *J. Ramanauskas,* ten pat, 212 psl. Tačiau tai vyko dar 1918 m. ir tas atvejis tebuvo labai retas, laikytinas gal vienintėle išimtimi.

481 Z. *Filipowicz,* ten pat, 192 psl.

482 Rudnickis šitaip vaizduoja vokiečių politikos Suvalkijoje pasikeitimą: "Nuo 1918 m. lapkričio ligi to meto, kai aš perėmiau apygardos vadovybę, buvo tiek okupacinių valdžių, tiek ir vietinės visuomenės dezorientacijos ir svyravimo laikotarpis. Išgąsdinti nuginklavimu visame Lenkijos plote, dar nesiorientuodami dėl naujai kilusios valstybės galimybių ir jos ketinimų Suvalkijos atžvilgiu, vokiečiai davė laikinai lenkų visuomenei didesnę laisvę veikti . . . Tuo tarpu diena iš dienos matydami, kas darosi, vokiečiai pradėjo "prisukinėti varžtą". Represijos didėjo sistemingai, pralenkdamos buvusio "Ober-Osto" prisiminimus. Atsirado tankus kordonas, atskiriąs Suvalkiją nuo Lenkijos, revizijos punktai svarbesniuose kelių mazguose teritorijos viduje, revizijos geležinkeliuose, stotyse ir gatvėse — imta griežtai reikalauti leidimų. Atgabenti nauji slaptosios policijos daliniai. Tuo pačiu laiku aiškiai išryškėjo "Lietuviška" politika. Vokiečiai įteisino "Tarybos" valdžią visoje teritorijoje ir lietuvių valdininkai bei kariuomenė pradėjo skverbtis vis labiau į pietus, į jau išimtinai lenkų apgyventą plotą". *A. Rudnicki,* ten pat, nr. 241.

483 Rudnickis rašo: "Pirmomis gegužės dienomis Suvalkuose pasirodė pirmi lietuvių karininkai ir kareiviai — o birželio viduryje lietuviai čia įvedė kariuomenės batalioną (Geležinis Vilkas) — atvyko taip pat "Tarybos" skirtasis miesto komendantas ir valdžios komisaras Asevičius (originale "Asiewiczas")". Tas pat, ten pat, rugsėjo 6 d., nr. 244. Į Suvalkus buvo nukeltos dvi kuopos. S. *Zaskevičius,* ten pat, 360 psl.: "Pavasariui įpusėjus, turime vieną kuopą Seinuose ir dvi Suvalkuose". "Geležinio Vilko" vardu jokio pėstininkų dalinio Lietuvos kariuomenėje nebuvo. Šiuo vardu tebuvo pavadintas tik 1920 m. įsteigtasis 3 dragūnų pulkas. Lenkų kareiviai mėgdavo paskirus Lietuvos kariuomenės pulkus vadinti "geležiniais", ypač jeigu tie pulkai jiems atrodydavo kovingi. Suvalkų komendantu karininkas Asevičius buvo paskirtas birželio 1 d. *P. Ruseckas,* ten pat (Karys, 1929 m., nr. 21).

484 Rudnickis tvirtina: "Okupantų represijos sukeldavo tiesiog, kaip refleksą, masinį gyventojų glaudi-

mąsį prie POW, kuri buvo laikoma vienintelė jėga visame Suvalkijos plote". *A. Rudnicki*, ten pat, rugsėjo 5, nr. 243. Vis dėlto ir pats Rudnickis pripažįsta, kad POW akcija ne visur vienodai buvo sutinkama: mažiausiai paveiki ji buvo pačiame Suvalkų mieste ir apskrityje, tiek renkant parašus už dėjimąsi prie Lenkijos (tas pat, ten pat, nr. 244), tiek ir organizuojant partizanus. "I Suvalkų apskritis (obwód) — istoriškai seniausia dabar turėjo mažiausią kovinę vertę". Tas pat, ten pat, 1929, rugsėjo 8 d., nr. 246.

485 *Z. Filopowicz*, ten pat, 202 psl.

486 Ir pietų Suvalkijoje, kaip ir lenkų okupuotame Vilniaus krašte, buvo šaukiami mitingai, susirinkimai, skelbiamos rezoliucijos už prisijungimą prie Lenkijos. Protesto deklaracijai buvę surinkta net 28.000 su viršum parašų, daugiausia iš Seinų krašto, kuriam labiau grėsusi "lietuvių okupacija". Slaptame Suvalkijos atstovų susirinkime buvo išrinkta delegacija, aprūpinta žemėlapiais, statistine medžiaga. Liepos 15 d. atvykusi į Varšuvą, delegacija tarėsi su Pilsudskiu ir ministrų tarybos pirmininku. Liepos 22 d. šie atstovai atvyko į Paryžių ir tenai konferavę su gen. Le Rondu, ambasadorium Cambonu, prof. Lordu ir kitais ir dvisavaites laukę, kol buvo nustatyta demarkacijos linija. *A. Rudnicki*, ten pat, nr. 244. Lenkijos seimo atstovas kun. S. Ščensnavičius savo brošiūroje rašo, kad jo pastangomis seimas priėmė tokią rezoliuciją: "Vyriausybė prašoma, kad skubiai imtųsi ko energingiausių priemonių išvaduoti nuo vokiečių okupacijos Suvalkijai, žlungančiai nuo klaikaus ir beatodairiško vokiečių teroro". Šios rezoliucijos pasekmė buvusi ta, kad Lenkijos užsienių reikalų viceministeris Skrzynskis kreipėsi į Aukščiausiąją Tarybą Paryžiuje, ir ta pavedė vyriausiam sąjunginių armijų vadui nubrėžti demarkacijos liniją tarp Suvalkijos ir "okupantų kraštų". Pagal Ščensnavičių, lenkų delegacija iš Suvalkų ir Augustavo apskrities į Varšuvą atvykusi ne liepos 15, bet 18 d. "Kai išvažiavo į Paryžių (lenkų delegacija, A.R.), kaip vėliau pasirodė, Suvalkijos klausimas jau buvo išspręstas". S. *Szczęsnowicz*, Lomža, 1934, 13 t. Nežinodamas apie gen. Rozvadovskio intervenciją pas maršalą Fochą, tad sekdamas Rudnickio versija, plk. Zaskevičius pabrauktu šriftu teikia tikrąją padėtį ne visai atitinkančią išvadą: "Dabar jau aiškiai matome, kad ne vietos gyventojai, ne peoviakai ir net ne Pilsudskio legionininkai išplėšė mums Dzūkijos avantpostus, o . . . krūvelė politinių intrigantų - dvarininkėlių, kurie Fošo prieškambariuose išlaukė" oficialaus Santarvės įsakymo atstumti Lietuvos pasienį net už Punsko ir Seinų ribų..." *S. Zaskevičius*, ten pat, 362 psl. Kad ne lenkų delegacijos Paryžiuje paveiktas Fochas nustatė demarkacijos liniją, pripažįsta ir lenkų seimo atstovas Ščensnavičius. Tatai dar tvirčiau pagrindžia Losovskio tezę, kad ne lenkų delegacijos Paryžiuje, bet gen. Rozvadovskio paveiktas Fochas nubrėžė savo demarkacijos liniją.

487 *P. Lossowski*, ten pat, 111 t.

488 Zjad przedstawicieli polskiej ludności pólnocnej powiatów Suwalszczyzny ("Ziemia Suwalska", rugpiūčio 24 d., nr. 9). Plg. *P. Lossowski*, ten pat, 130 psl.; *Z. Filipowicz*, ten pat, 203 psl.

489 Tas pat, ten pat, 204 psl. Viename straipsnyje, pvz., rašoma: "Jeigu tad skriauda tautiečiams toliau bus daroma, jeigu besikurianti Lietuva toliau rodys lig-

šiolinę tolerancijos stoką, kultūros stoką, valstybinio brandumo stoką, tai tegu neužmiršta, kad lenkų durtuvas mokės pareikalauti mums priklausančių teisių". A. *Mackiewicz,* Litwa ("Ziemia Suwalska", wydanie nadzwyczajne, 1919 m. rugsėjo mėn.). Plg. Z. *Filipowicz,* ten pat, 204 psl.

490 *J. Ostrowski,* Dosyć krzywdy ("Ziemia Suwalska", rugpiūčio 24 d., nr. 9). Plg. Z. *Filipowicz,* ten pat, 204 psl.

491 Čia Katelbachas, matyt, turi galvoje Kąuno peoviakų tuo metu intensyviai ruoštą perversmą.

492 *T. Katelbach,* Kwestia polsko-litewska ("Ziemia Suwalska", birželio 27 d., nr. 7-8). Plg. Z. *Filipowicz,* ten pat, 205 psl.

493 *S. Zaskevičius,* ten pat, 362 t.; A. *Rudnicki,* ten pat, 1929, rugsėjo 10 d., nr. 248.

494 Lietuvių pasitraukimą iš Suvalkų į naują liniją lenkai aiškina kiek kitaip, negu lietuviai. Pagal lietuvišką versiją, "Tuo būdu Santarvė, bepataikaudama Pilsudskiui, išstumia mus iš Suvalkų ir artimiausios jiems apylinkės, tačiau Seinų forpostas su aiškiausiai lietuviškomis parapijomis liekasi mūsų rankose. Pagaliau, *jos oficiali rugpiūčio 14 dienos nota tą tvirtina, aiškiai pabrėždama, kad tikrą liniją pravesiąs, girdi, maršalas Fošas"* (autoriaus pabraukta). *S. Zaskevičius,* ten pat, 363 psl. Pagal lenkų istorikus, "Tačiau lietuviai, apleisdami Suvalkus, sustojo netoliese linijoje Juodoji Ančia — Vygrių ežeras ir Pertų ežeras. Tuo būdu jie demonstravo nedviprasmiškai, jog kiek sutinka atsisakyti Augustavo apskrities ir didesniosios Suvalkų apskrities dalies — tiek siekia išlaikyti Lietuvai Seinų apskritį su jos vakarine, lenkiškąja dalimi". *P. Lossowski,* ten pat, 130 psl. Panašiai rašo ir kiti lenkų rašytojai, pvz. Z. *Filipowicz,* ten pat, 203 psl., A. *Rudnicki,* ten pat, nr. 248. Lietuviai iš tikrųjų vis dar tebekovojo už Focho demarkacinės linijos pakeitimą. Rugpiūčio 17 d. Kaune buvo suruošta net protesto prieš šią liniją demonstracija. Ryšium su ta demonstracija oficiozas "Lietuva" rašė: "Lenkai sudarinėja vis naujus dalinius, kurie veršis tolyn į Lietuvą, ir kas žino, ar Santarvininkai nenustatys naujos demarkacinės linijos, atiduodami lenkams Marijampolę, o gal ir mūsų senąjį Kauną". "Lietuva", 1919 m. rugpiūčio 19 d., nr. 180 (cituota pagal *Lossowski,* ten pat, 132 psl.). Šiaip ar taip, lietuviams traukiantis iš Suvalkų ir užimant naują liniją, Focho linija buvo jau galutinai nustatyta, ir visos lietuvių pastangos ją pakeisti nieko nebepadėjo.

495 *S. Zaskevičius,* ten pat, 364 psl. Pagal vyr. ltn. Tarasovą, to meto Seinų įgulą sudarė 25 kareiviai ir 17 milicininkų. *Vyr. ltn. Tarasovas,* Marijampolės grupės operacijos (1919-1920 m.) (Karo Archyvas, III t., 1926 m., 230 psl.). J. Ramanauskas rašo: "Apie 1919 m. Seinų įvykius V.R.M. Piliečių Apsaugos Dep-to (1930 Vytauto Didžiojo metais) leidinyje, kuriam medžiaga buvo renkama iš archyvų ir dalyvių atsiminimų (106 p.) parašyta, kad, rugpiūčio 10-15 d. iš Suvalkų pasitraukė mūsų kariuomenės kuopos, o su jomis drauge ir mūsų milicija, kuri persikėlė į Seinus ir buvo laikoma rezerve". *J. Ramanauskas,* ten pat, 238 psl. Tad visai menkos Seinų įgulos jėgos buvo sustiprintos, nors ir nežymiai, ir milicijos.

496 Tas pat, ten pat, 229 t. Plg. LE, XXVII, 184 psl.

497 Sukilimo paskirtį taip nusako pats POW komendantas: "Politiniu atžvilgiu akcija turi tikslą sukiliminiu gyventojų veiksmu už-

valdyti neginčijamai lenkiškus Suvalkijos plotus. Pirmiausia numetant lietuvių jungą mums koalicijos pripažintoje ir, nepaisant jos įsakymų, "Tarybos" jėga okupuotoje teritorijoje — sukilimas išsiplės į šiaurę ir paduos ranką lenkiškajai daugumai, gyvenančiai juostoje net iki Simno aukščio". *A. Rudnicki*, ten pat, 1929, rugsėjo 11 d., nr. 249. Tad POW planavo okupuoti dar 30-40 km platumo ruožą ir už demarkacinės linijos.

498 Tas pat, ten pat, nr. 249.

499 Tas pat, ten pat, nr. 249.

500 Tas pat, ten pat, nr. 249.

501 Tas pat, ten pat, 1929 m. rugsėjo 12 d., nr. 250.

502 *S. Zaskevičius*, ten pat, 364 t.

503 Plk. Zaskevičius aiškina, kad peoviakai Seinuose dėl to ėjo "devyni prieš vieną", kad "jie bijojo vietos gyventojų". Minėto Žubro įsakymo 5-jame punkte pasakyta, kad Seinų "ramumui" išlaikyti reikalinga visa pėstininkų kuopa ir lauko žandarmerijos būrys. Tas pat, ten pat, 365 psl. Lietuviai rašytojai paprastai laikosi versijos, kad lenkai bandę pulti Seinus jau ir rugpiūčio 22 d. vakare. Laikydamasis šios versijos, vyr. ltn. Tarasovas, pvz., šitaip aprašo rugpiūčio 22-23 d. kautynes dėl Seinų: "Norėdami užimti Seinus, partizanai, 270 žmonių skaičiuje, susigrupavo Sumovų kaime. Iš tenais 18 val. partizanai puolė Seinus. Seinų įgula (25 kareiviai, ir 17 milicininkų), laiku įspėta apie partizanų užpuolimą, sutiko partizanus smarkia šautuvų ir kulkosvaidžių ugnimi ir juos išvaikė. Išvaikius partizanų gaujas, Seinų komendantas karininkas Asevičius pasiuntė Sumovų ir Lapukavo kryptimi žvalgybą. Tuo pasitenkindamas ir nežinodamas, kad komendantūros kuopa jau buvo paimta nelaisvėn, jis neskubėjo griebtis geresnių gynimosi priemonių, net ir paspirties nereikalavo. Rugpiūčio mėn. 23 dieną apie 4 val. partizanai, gavę iš lenkų kariuomenės paspirties žmonėmis ir ginklais, antrą kartą puolė Seinus. Šiame puolime partizanai buvo geriau sutvarkyti ir turėjo du kulkosvaidžiu. Įvyko atkaklios kautynės. Tiršto partizanų eilės buvo didžiai naikinamos mūsų kulkosvaidžių ir šautuvų ugnimi. Tačiau partizanai iš vakarų ir žiemių ėmė siausti miestą. Susidarius tokioms pavojingoms aplinkybėms, norėdama išvengti apsiautimo pavojaus, Seinų įgula pasitraukė Lazdijų kryptimi, o partizanai užėmė Seinus". *Vyr. ltn. Tarasovas*, ten pat, 230 psl. Pagal Ramanauską, tos pat versijos laikomasi ir jo minėtame 1930 m. Vidaus reikalų Ministerijos leidinyje. Vienas to leidinio aurorių rašąs, kad "... rugpiūčio 23 dieną lenkų partizanai, lenkų karininkų vadovaujami, užėmė Seinus. Šaudymas prasidėjo apie 20 val., bet po kurio laiko aprimo. Rugpiūčio 24 d., 3 val. vėl prasidėjo puolimas ir Seinuose mažam milicijos ir kariuomenės skaičiui nepavyko atsilaikyti prieš lenkų partizanus ir todėl mūsiškiams teko pasitraukti į Lazdijus". Kiek panašiai rašoma ir kito to paties leidinio autoriaus: "1919 m. rugpiūčio 22 d. lenkų kariuomenė, persirengusi civiliniais rūbais, puolė iš pasalų Seinus ir po kautynių, rugpiūčio 23 d. 8 val. užima miestą ir paima į nelaisvę keletą milicininkų. Suimtuosius milicininkus lenkai padėjo Seinų kalėjiman". *J. Ramanauskas*, ten pat, 238 psl. Plk. Zaskevičius laikosi Tarasovo versijos. *S. Zaskevičius*, ten pat, 230 psl. Galima būtų dar prileisti, kad Šumavoje lenkų partizanai iš tikrųjų minėtą vakarą šaudė, bet kad tas

jų šaudymas buvo ne puolimas, bet tik tam tikras partizanų nedrausmingumo pasireiškimas.

504 Seinų "Žiburio" gimnazijos moksleivis, buvęs partizanas, vėliau stojęs savanoriu ir tapęs "Geležinio Vilko" karininku, Vladas Gražulevičius, pats tada patekęs į tą kalėjimą, pasakoja: "Atsidūrėme kalėjime, kuriame buvo ir daugiau moksleivių, civilių valdininkų ir karių belaisvių". "Karys", 1936 m., nr. 19. Plg. *J. Ramanauskas,* ten pat, 232 psl.

505 *S. Zaskevičius,* ten pat, 366 psl. Įrodymu, kad čia sužeistų lietuvių skaičius perdėtas, Zaskevičius, net pabrėždamas, laiko ir paties Rudnickio žodžius apie keletą užmuštų ir keliolika sužeistų lietuvių, "kurių daugumą jie išsiveda". Tas pat, ten pat, 366 psl. Pagal Tarasovą, užimdami Seinus, lenkų partizanai turėję apie 40 nukautų ir sužeistų. Mūsų pusėje 1 užmuštas ir 4 sužeisti. *Vyr. ltn. Tarasovas,* ten pat, 230 psl.

506 Rudnickis net visai nemini Bardausko išdavystės. Losovskis, bent išnašoje, užsimena apie tai, kad lietuviai savo nesėkmę aiškina užklupimu ir kai kurių karininkų išdavyste, ir nurodo į oficiozą "Lietuva", 1919 m., rugsėjo 13 d., nr. 201. *P. Lossowski,* ten pat, 131 psl. Lietuviai rašytojai sutartinai rašo apie karn. Bardausko išdavystę ir paprastai cituoja, ar bent mini, ir jo raštelį viršilai, pvz. *J. Ramanauskas,* ten pat, 230 t.; *Vyr. ltn. Tarasovas,* ten pat, 229 psl.; *J. Petruitis,* ten pat, 18 psl.; *S. Zaskevičius,* ten pat, daugelyje vietų nuo 360 ligi 366 psl.

507 Vykstantį į Seinus tarnybos reikalais vadą (bene karn. Galvydį) lenkų partizanai paėmė į nelaisvę. Apie vado patekimą į nelaisvę buvo patirta iš vietos žmonių. Padėtis buvo neaiški, niekas nežinojo, kas atsitiko Seinuose. Nors ir nebuvo įsakyta trauktis, tačiau, pasitarus, kas daryti, balsuojant buvo nutarta trauktis, nes ir šiaipjau neaiškią padėtį sunkino dar ir tai, kad už Nemuno stovėjo lenkų pulkas. *J. Ramanauskas,* ten pat, 231 psl. Rudnickis sakosi rugpiūčio 23 d. apie 10 val. pradėjęs gauti pranešimus apie sėkmingus lenkų partizanų veiksmus. Atskira pakaružio Lankevičiaus kuopa apie 1 val. nuginklavusi Krasnapolį, paimdama 1 karininką ir 40 belaisvių. Palikusi ten įgulą, kuopa po trumpos kovos paėmusi Ryžuvėlėje (Ryžówka) lietuvių kapitoną ir 20 kareivių, po to apsupusi ir be nuostolių paėmusi Tartoką su 50 kareivių įgula. Krasnapolyje ir Tartoke palikęs kartu vieną būrį apsaugai, Lankevičius su kuopa pastotėmis nuvažiavęs į pietus Juodosios Ančios linija. Vygriuose po atkaklios kovos kuopa paėmusi keliolika belaisvių. Toliau kuopa žygiavusi palei Juodąją Ančią iki Aukštatilčio (Wysoki Most), iš ten per Baltakalnį (Bialogóri) į Seinus. Atskira pakaružio Rosinskio kuopa paėmusi keliolika belaisvių. Toliau kuopa žygiavusi palei Juodąją Ančią iki Aukštatilčio (Wysoki Most), iš ten per Baltakalnį (Bialogóri) į Seinus. Atskira pakaružio Rosinskio kuopa, kurios didumai vadovavęs Dominінkas Miškelis, nuginklavusi lietuvius Gibuose, Paseinėliuose ir Beržininkuose, paimdama kartu apie 100 belaisvių ir karo medžiagos. Palikusi Gibų apsaugai būrį, didžioji kuopos dalis vyko į Seinus. *A. Rudnicki,* ten pat, nr. 250. Kapčiamiesčio vietos POW komendantas po atkaklios kovos paėmė Kapčiamiestį su 40 lietuvių ir, įsakytas, liko vietoje su savo vyrais saugoti teritorijos iš pietryčių. Apie 11 val. buvusios gautos žinios apie Veisiejų paėmimą, 12 val. raštiškas rapor-

tas pranešęs, kad jaun. ltn. Vaičiulionis vietinėmis peoviakų jėgomis po atkaklaus susirėmimo užėmęs Lazdijus. Tame pat raporte buvę pranešta ir apie sėkmingą susirėmimą ties Seirijais. Tuo būdu 12 val. pirmojo tarpsnio programa buvusi įvykdyta. Tas pat, ten pat, 1929, rugsėjo 13 d., nr. 251.

508 Rudnickis rašo: "12 val. Lazdijus atakavo dvi lietuvių kuopos su kulkosvaidžiu. Kadangi vos pusė mūsų įgulos buvo ginkluota, po pusantros valandos trukusios atkaklios kovos Vaičiulionio dalinys turėjo trauktis, nustodamas keleto užmuštų ir keliolikos sužeistų". Tas pat, ten pat, nr. 251. Zaskevičius pastebi, kad faktiškai jų buvo 3 užmušti. S. *Zaskevičius*, ten pat, 366 psl.

509 A. *Rudnicki*, ten pat, nr. 251.

510 S. *Zaskevičius*, ten pat, 367 psl.

511 A. *Rudnicki*, ten pat, nr. 251.

512 Tas pat, ten pat, nr. 251. Užėmus lenkams Seinus, kaip rašo kun. dr. Mykolas Ražaitis, "Prasidėjo kratos, geriau pasakius "karo" grobio ieškojimas. Iškrėtė ir vyskupą Karosą. Iš katedros pagrobė mišių vyną. Visą naktį nugalėtojai lėbavo ir šūkavo". *Kun. Dr. Mykolas Ražaitis*, Seinų įvykiai nuo 1918 m. pabaigos iki 1919 m. pabaigos (mašinraštis, be datos, 3 psl.).

513 S. *Zaskevičius*, ten pat, 368 psl. Pagal Tarasovą, karn. Asevičiui buvo įsakyta užimti Seinus. *Vyr. ltn. Tarasovas*, ten pat, 230 psl.

514 S. *Zaskevičius*, ten pat, 368 t.

515 Karys, 1938, nr. 36. Plg. *J. Ramanauskas*, ten pat, 235 tt.

516 A. *Rudnicki*, ten pat, nr. 251. Plk. Zaskevičius dėl šio pasakojimo pastebi, kad, jei tikėti, kad Rudnickis su savo kavalerija naktį nujojo priešingon pusėn, tai jis "kaip vadas padarė 3 klaidas: 1) neišstatė tolimos apsaugos, 2) apleido savo vietą ir 3) visus turimus raitininkus, kurie juk dienos metu turėjo priešą žvalgyti, išsivedė bala žino kam savųjų link: ar neužtektų tam "žygiui" 2-3 vyrų? O gal jis savo užpakalio nuotaika nepasitikėjo?" S. *Zaskevičius*, ten pat, 368 psl. Toks Rudnickio pasakojimas labai primena senovės graikų teatre vartotą dirbtinę priemonę "deus ex machina", kai tragedijos gale natūraliu būdu nebeišnarpliojamą konfliktą sakmę atitinkančia kryptimi išspręsdavo keliamąja mašina krepšyje nuleistosios dievybės liepimas.

517 A. *Rudnicki*, ten pat, 1929, rugsėjo 14 d., nr. 252.

518 Tas pat, ten pat, nr. 252.

519 Pats plk. Žukas rašo, kad jis buvęs paskirtas "fronto vadu Suvalkijoje" netrukus po to, kai ministras pirmininkas M. Sleževičius balandžio pabaigoje lankė pietų Suvalkiją. Iš tikrųjų tačiau Sleževičius Suvalkiją lankė ne balandžio, bet rugpiūčio mėnesį, keletą dienų prieš Seinų "sukilimą". *J. Ramanauskas*, ten pat, 229 t.; *B. Kviklys*, ten pat, 456 psl.; LE, XXVII, 184 psl. Fronto vadu plk. Žukas buvo paskirtas rugpiūčio 24 d. Žr. *Vyr. ltn. Tarasovas*, ten pat, 230 psl.; *P. Ruseckas*, ten pat.

520 Tiek tebuvo vokiečių karių Lietuvos kariuomenėje 1920 m. liepos mėnesį. Apie juos to meto krašto apsaugos ministras plk. Žukas taip rašo: "Aš priėmiau į mūsų kariuomenę specialistą kulkosvaidininką Hinnentalį, minosvaidininką Austą ir buvusį Marijampolės vokiečių komendantūros raštvedį Haškerį, gi gen. Nagevičiaus prašymu buvo priimtas dar menininkas batalistas Jeneris. Tai buvo ir visi". *K. Žukas*, ten pat, 303 psl.

521 A. *Rudnicki*, ten pat, nr. 252.

522 Kun. dr. M. Ražaitis rašo: "Išdalinęs kareiviams po 15 šovinių,

nes tik tiek teturėjo, jis puolė Seinus sekmadienio į pirmadienį naktį (rugpiūčio 24-25 d. A.R.). Deja, lietuviai skubėjo trauktis, nes visai neturėjo amunicijos. Už kelių dienų sakė Seinus pulsią didesnėmis jėgomis". *M. Ražaitis,* ten pat, 3 psl.

523 *Vyr. ltn. Tarasovas,* ten pat, 231 psl. Pagal plk. Zaskevičių, Suvalkų įgulos viršininkas karn. Asevičiui telefonu pasakęs, kad jis iš Tartoko siunčiąs į Seinus vieną batalioną. *S. Zaskevičius,* ten pat, 369 psl.

524 Pagal Tarasovą, "mieste buvo rasta nukautų: 3 lenkų kariuomenės karininkai, jų skaičiuje lenkų Seinų komendantas, 18 kareivių ir 27 partizanai. *Vyr. ltn. Tarasovas,* ten pat, 231 psl. Pagal Zaskevičių, Rudnickis paliko, "mūsų žiniomis, vien užmuštais 3 karininkus ir 45 kareivius, neskaitant užmuštų ir sužeistų ties kapais. Mūsų pusėje buvo 8 sužeisti". *S. Zaskevičius,* ten pat, 369 psl. Pagal Ražaitį, "Žuvo apie 40 Suvalkų gimnazistų, kokia 80 buvo sužeistų. Buvo nušautas vaistininkas Domoslawskis ir broliai Mieszczinskiai". *M. Ražaitis,* ten pat, 3 psl. Rudnickis rašo, kad "keletas vietinių lenkų, kitų tarpe vaistininkas — nužudyti, daugelis šeimų primuštų, lenkų namai apgrobti". *A. Rudnicki,* ten pat, nr. 252.

525 Tas pat, ten pat, nr. 252. Versijos, kad buvę užmušta 16 lenkų partizanų, laikosi ir Ščensnavičius. *S. Szczęsnowicz,* ten pat, 14 t. Vis dėlto Ramanauskas mini Suvalkuose išleistą lenkų brošiūrėlę, kurioje buvusios priskaitytos kelios dešimtys nukautų lenkų. Lenkai brošiūrėlėje lietuvius vadinę "vanagais", o lenkus "viščiukais". Buvęs nukautas ir lenkų partizanų vadas, kuris vykusiai vedęs sukilimą Galicijoje. *J. Ramanauskas,* ten pat, 239 psl.

526 *K. Žukas,* ten pat, 199 tt.; *Vyr. ltn. Tarasovas,* ten pat, 231 psl.; *J. Petruitis,* ten pat, 19 psl.

527 *Vyr. ltn. Tarasovas,* ten pat, 231 psl.; *S. Zaskevičius,* ten pat, 371 psl. Pagal Rudnickį, lietuvių puolamąją grupę sudarę: "du lietuvių 1 pėst. pulko batalionai su 12 sunkiųjų kulkosvaidžių ir patrankų baterija bei gausūs šaulių daliniai, sustiprinti vokiečių savanoriais (keletas jų paimta į nelaisvę)". *A. Rudnicki,* ten pat, 1929, rugsėjo 16 d., nr. 253. Tad Rudnickis čia, kaip tvirtina ir plk. Zaskevičius, tikrai blefuoja, padvigubindamas lietuvių pėstininkų ir artilerijos kiekį, pagausindamas šaulius ir pridėdamas nebūtus vokiečių savanorius.

528 Tas pat, ten pat, nr. 253.

529 *Vyr. ltn. Tarasovas,* ten pat, 231 psl.; *S. Zaskevičius,* ten pat, 371 psl. Lyg teisindamas laikiną sukilėlių nesėkmę, Rudnickis čia, tarp kitko, rašo: "Dėl laikinos amunicijos stokos momentą susvyravo kairysis sukilėlių sparnas — "taisydamas" padėtį, gerokai gaunu į kairią koją . . . Tačiau sekasi man likti iki galo kovos, kurią baigia energingas kairiosios 41 pėst. pulko ir mūsiškės dešiniojo sparno kuopos priešpuolis. Lietuviai traukiasi į šiaurę, palikdami nukautus, sužeistus ir belaisvius". *A. Rudnicki,* ten pat, 253 nr.

530 Tas pat, ten pat, nr. 253.

531 *Vyr. ltn. Tarasovas,* ten pat, 232 psl.

532 Tas pat, ten pat, 232 psl.

533 *K. Žukas,* ten pat, 198 psl. Veikiausiai tai ir bus tas pat žemėlapis, apie kurį jau buvo rašyta šios veikalo dalies 323 išnašoje.

534 *Vyr. ltn. Tarasovas,* ten pat, 232 t.

535 Tas pat, ten pat, 233 psl.; *K. Žukas,* ten pat, 207 t. Karn. Žukas atvyko į derybas su raštišku prancūzų kalba įgaliojimu, bet jis nebuvo gavęs jokių instrukcijų ir žemėlapio su nubrėžta Focho

demarkacijos linija. Nesulaukęs žadėto žemėlapio, kam. Žukas pasiuntė motociklistą Petrą Guberį į Kauną skubiai jo atvežti. Po keletos valandų Guberis grįžo iš generalinio štabo su žemėlapiu, tačiau, pradėjus nagrinėti nubrėžtą demarkacijos liniją papunkčiui, pasirodė, kad tik pirmas punktas — pradedant Vištyčio miesteliu atitiko. Kiti visi punktai pradėjo nebeatitikti. Pagaliau mjr. Mickevičius tarė: "Bet kodėl jūs, ponai lietuviai, taip save skriaudžiate?" Pasirodė, kad mūsų žemėlapyje nužymėtoji linija ėjo pro pat Kalvariją Simno ir Alytaus link, palikdama visą Dzūkiją lenkams. Mjr. Mickevičiui sutikus, mūsiškiai Focho liniją nusikopijavo iš jų žemėlapio. Kaip tik tuo metu generalinio štabo operacijos skyriuje tarnavo POW organizacijos narių. Šis pokštas ir buvo veikiausiai jų darbas. Kas čia buvo kaltas, plk. Žukui neteko nei tada, nei vėliau sužinoti. Dėl demarkacinės linijos smulkmenų derėtasi iki vėlyvos nakties. *J. Petruitis*, ten pat, 20 t.; *K. Žukas*, ten pat, 207 tt.

536 *Vyr. ltn. Tarasovas*, ten pat, 233 t.

537 Pagal plk. Žuką, ten atvykęs visas batalionas lenkų. *K. Žukas*, ten pat, 233 psl.

538 Pagal Tarasovą, "lenkų buvo 10 užmušta ir tiek pat sužeista. Mūsų pusėje 3 sužeisti", pagal Rusecką, "mūsiškių vienas sužeistas, kuris tuojau mirė", pagal Žuką, lenkai "panikoje pabėgo, palikę vietoje 23 lavonus". *Vyr. ltn. Tarasovas*, ten pat, 233 psl.; *P. Ruseckas*, ten pat; *K. Žukas*, ten pat, 233 psl.

539 Tas pat, ten pat, 233 t.

540 *Vyr. ltn. Tarasovas*, ten pat, 234 psl.

541 Tas pat, ten pat, 234 psl.

542 *J. Ramanauskas*, ten pat, 244 tt.

543 Tas pat, ten pat, 247 t.

544 Tas pat, ten pat, 249 psl.

545 Tas pat, ten pat, 250 t.

546 Tas pat, ten pat, 252 psl. Kaip lenkai persekiojo Seinų lietuvius kunigus, taip rašo kalbamųjų įvykių dalyvis kun. dr. M. Ražaitis: "Kai šūviai aprimo (tai buvo 1919 m. rugpiūčio 23 d., A.R.), nuėjau į seminarijos rūmus patikrinti, ką veikia mano klebonas kun. Sivickas ir pirmasis vikaras kun. P. Dvaranauskas. Radau juodu suimtus ir ginkluotų vaikėzų lenkučių stipriai saugomus. Ir mane į kompaniją prijungė. Buvo šaltas rytas, o atėjau be apsiausto ir plika galva. Paprašiau, kad kuris ginkluotas palydėtų mane į profesorių namą, kur gyvenau, šilčiau apsirengti. Man pastebėjo, kad viskas tęsis neilgai, nesušalsiu. Netrukus išsivarė mus per katedros šventorių komendantūros linkui. Tieš šv. Agotos koplyčia buvo susirinkus didelė minia. "Ich prowadzą rozstrelać" (juos veda sušaudyti, A.R.), pusbalsiu išgirdau iš minios. Atseit, bus karšta, sušaudys! Tik nežinau, kodėl aš tuomi visai netikėjau ir jokios baimės nejaučiau. Nejaugi, maniau, tie vaikėzai drįs mus, kunigus šaudyti. Minia sujudo. Jai visai nepatiko, kad Polska Seinuose kunigų krauju būtų pakrikštyta. Netrukus jau šaukte šaukė, kad neleis kunigų žudyti. Vadai tarėsi komendantūroje, o mus visą valandą laikė sargybų apsuptus šv. Agotos aikštėj. Įsisiūbavusi minia pradėjo veržtis į komendantūrą. Pagaliau išėjo komendantas ir pranešė, kad visi kunigai bus laikomi namų arešte. Atseit, nesušaudė. Sargybos parvedė mus namo ir įsakė iš kambario kojos nekelti. Namų arešte laikė visus kunigus, neišskyrus nei vyskupo Karoso. Leido tik nueiti, kurie gyvenome profesorių namuose, į seminarijos

rūmus pavalgyti. Pas ligonius tik man leido važiuoti, ginkluotam kareiviui lydint . . . Mums, kunigams, atėjo sunkios dienos. Išsivedė mane sargybos pas sužeistus lenkus. Kelios ilgadrobynės jų buvo priguldytų Suvalkų gatvėje. Pakeliui jau tikrai galėjau būti įtužusio lenkų kareivio nušautas, jeigu kitas kareivis jo šautuvo vamzdžio nebūtų nuo manęs nukreipęs . . . Tuoj po nevykusio ketvirtadienio (rugpiūčio 28 d., A.R.) puolimo lenkai suėmė kunigus A. Sivicką ir P. Dvaranauską ir išvežė į Suvalkus . . . Namų areštas tęsėsi. Kratos dažnėjo. Jos daugiausia būdavo vykdomos naktį, tad ypač buvo įkyrios. Mane kratė apie dvidešimt kartų, kitus mažiau. Vyskupą Karosą tris kartus. Vis ieškojo lietuvių kareivių, bet knisosi po visus kampus. Man tekdavo nemaloni pareiga kratas po butus vedžioti. Tačiau ir nauda iš to buvo: pavykdavo iš anksto kitus įspėti, kad kas reikia paslėptų. Nei vienas neįkliuvome, nors lenkai net provokacijų griebdavosi. Namų areštas tokis buvo aštrus, kad vyskupą Karosą, mėginusį vieną popietę sode pasivaikščioti, sargybinis grasino nušauti, jeigu tučtuojau negrįš į kambarį. Pas ligonį vis dar su ginkluota sargyba važiuodavau. Visi žmonės, net lenkai, tuomi piktinosi . . . Vogčiomis sugrįžo iš atostogų seminarijos profesoriai ir klierikai. Bet nespėjo seminarija nei darbo pradėti, kai atėjo iš komendantūros raštiškas įsakymas profesoriams ir klierikams iš Seinų išsikraustyti. Motyvavo tuomi, kad profesoriai ir klierikai nelegaliai perėjo sieną ir privalo grįžti iš kur atėję. Laiko davė tik 12 valandų. Iš anksto suvarė ūkininkų pastolius, kurie turės seminariją išvežti už linijos ir paleisti. Nebuvo kada kreiptis į aukštesnes instancijas, o su vietine komendantūra derybos žodžiu ir raštu kaip į sieną atsimušė į tą patį atsakymą "taki rozkaz" (toks įsakymas, A.R.). Pavakare seminariją išvežė . . . Daugiau čia jos niekas, net patys lenkai, nesistengė atkurti. Išvežė prievarta kunigus profesorius P. Bielskų, P. Kuraitį, J. Stankevičių, J. Naujoką ir rektorių kun. V. Vizgirdą. Kanauninkai Laukaitis ir Narjauskas buvo negrįžę iš atostogų. Su profesoriais išvežė apie 30 klierikų. Likome Seinuose tik trys kunigai: kan. A. Grigaitis, d-ras M. Gustaitis ir aš, na ir vyskupas Karosas . . ." *M. Rcžaitis,* ten pat, 3 t. Kaip kun. Dvaranauskas krn. Žuką informavo, lenkai, užėmę Seinus, visokiais būdais pradėjo vyskupą Karosą persekioti ir primygtinai jam siūlė išvažiuoti į nepriklausomą Lietuvą. Lenkų dvasiškija rūpinosi vysk. Karosą iškelti iš Seinų, bet Roma su tuo nesutikusi. Tada vysk. Karosas, kaip "pavojingas lenkų valstybei", administraciniu būdu buvo iš Seinų ištremtas ir pats pasirinko gyvenamąją vietą Punske. Apsigyvenusį Punske vyskupą lenkai ir toliau persekiojo. "Kelis kartus klebonija buvo apšaudyta sufanatizuotų lenkų kareivių, ir mediniai klebonijos namai buvo kiaurai peršauti (kaip tik ten gyveno Karosas, A.R.)". *K. Žukas,* ten pat, 236 psl. 1920 m. vysk. Karosas ir iš Punsko buvo ištremtas į nepriklausomosios Lietuvos dalį. LE, XI, 82 psl. Vyskupo Karoso išgyvendinimui iš Seinų daugiausia pastangų dėjo prel. R. Jalbžykovskis, nuo 1926 m. pagarsėjęs lietuvybės naikinimu ir lietuvių persekiojimu Vilniaus krašte Vilniaus arkivyskupas. *B. Kviklys,* ten pat, 457 psl.

547 *J. Ramanauskas,* ten pat, 251 psl.

548 Documents diplomatiques. Con-

flit polono-lithuanien. Question de Vilna 1918-1924. République de Lithuanie, Ministère des Affaires Etrangères, Kowno, 1924, aneksas, 37 psl. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 132 psl.

549 Jau pateiktame kalbamojo seimelio suvažiavimo protokolo nuoraše J. Ramanauskas, jo paties pasisakymu, išleido "tik aštresnius punktus, kuriuose smarkiai puolamas vieno mūsų karinės vadovybės, tada Seinuose, (įgaliotinių įsitikinimu) apsileidimas ir nesirūpinimas iš anksto lenkams užkirsti kelią". *J. Ramanauskas,* ten pat, 244 psl. Seiniškių lietuvių tarpe buvo paplitusi nuomonė, kad karn. Asevičius buvęs nepakankamai apdairus. Kun. dr. Ražaitis taip apie jį atsiliepia: "Mūsų komendantas buvo nebudrus. Net įspėjamas, tyčia ar netyčia nieko nenorėjo matyti, o nuolat svečiavosi pas aplinkinius Seinų lenkų dvarininkėlius. Bet kokius gandus apie lenkų pasiruošimą laikė bobų plepalais. Vieną rugpiūčio mėnesio penktadienio popietę tos pačios "bobos", kurioms rūpėjo lietuvių likimas Seinuose, man pranešė, kad tikrai mačiusios Štabingių kaime (Suvalkų pusėje) lankose apie tris šimtus ginkluotų vyrų, su jais kunigus Wądolowskį ir Kuklevičių. Pakrūmėmis prisėlinusios, nugirdo kun. Wądolowskio ugningą prakalbą, raginančią dar šią naktį Seinus pulti. Paskui ėjo kariškos pratybos. Pats pranešiau komendantui ką girdėjau. Ir šį kartą pulkininkas S. Asevičius palaikė tai bobų plepalais. Lengvai juk galėjo padaryti žvalgybą ir žinias patikrinti" (o gal jis tai ir buvo padaręs, juk šiokio tokio šaudymo būta jau ir kalbamąjį vakarą? A.R.). *M. Ražaitis,* ten pat 2 t.

550 Steigiamojo Seimo darbai, 1920 m. birželio 18 d., I sesijos 17 posėdis.

551 Ten pat.

552 Tatai pripažįsta ir Losovskis: "Taip tad, bendrai imant, paskutinėje 1919 m. rugpiūčio mėn. dekadoje lenkų-lietuvių santykiai — vis dėlto ir prieš tai įtempti ir priešiški — toliau dar pablogėjo. Įsiviešpatavo atmosfera, toli gražu ne palanki "įtikinti lietuviams dėl unijos, ką nepaisydamas nieko, ketino įvykdyti Vasilevskis". *P. Lossowski,* ten pat, 133 psl.

553 Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznyn, Akta POW, t. 476. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 133 psl.

554 Lossowskis šitaip giria Focho liniją Suvalkijoje: "Reikia pripažinti, kad Focho siūlymas skirti lenkus nuo lietuvių Suvalkijoje buvo geriausias iš visų galimų. Dėl išpaišytos etnografinės linijos ir dėl buvimo dar toliau į šiaurę nedidelių lenkiškų telkinių, ypač miesteliuose, glaudžiai gyvenančių lietuvių gyventojų tarpe — 18 liepos linija atsižvelgė į maksimalinius abiejų pusių interesus. Paliko ji, tiesa, lenkų pusėje į šiaurę nuo Seinų Punsko rajone nedidelį lietuvišką etnografinį plotą, o lietuvių pusėje miestelius Vištytį, Kapčiamiestį ar Liubavo valsčių, rodančius tam tikrą lenkų gyventojų nuošimtį. Tačiau tai buvo neišvengiama, kai norėta, kad skiriamoji linija būtų daugiau ar mažiau išlyginta". Tas pat, ten pat, 112 t. Kad Seinų krašto lietuvių pusėje esama tam tikro nuošimčio "lenkų", ypač miesteliuose, tai čia tėra, galima sakyti, bendras to meto beveik visos etnografinės Lietuvos teritorijos reiškinys, kaip vadinamosios "unijos", arba kultūrinės lenkiškosios ekspansijos Lietuvoje, padarinys. Juk lenkėjo daugiausia bajorai, miestai, miesteliai. Be to, lietuviai etnografiniu krašto bruožu laiko ne vien tik gyven-

tojų kalbą ir neatsisako nuo anksčiau lietuviškai kalbėjusių, bet dėl nelemtų istorinių sąlygų savo kalbą užmiršusių sričių.

555 Didžioji Lietuva ribojasi su etnografine Lenkija tik pietų Sūduvoje. Čia lietuvių apgyventasis kraštas betarpiškai susisiekia su lenkų tautos šaka mozūrais. Gal ir dėl to ir okupavę prie mozūrų prieinančią lietuviškąją krašto dalį, lenkai taip beatodairiškai ją lenkino ir persekiojo. Užėmę Seinus, "lenkai daužė lietuviškas įstaigas, suiminėjo sau nepalankius asmenis, nuo vyskupo, kunigų ir visuomenės veikėjų iki lietuviškai kalbančių elgetų. Lenkai naikino, uždarinėjo lietuviškas organizacijas ir mokyklas: "Žiburio" dr-ją (500 narių), "Pavasario" kuopą (215), Blaivybės draugiją (300). Šv. Zitos dr-ją (93), Dailės dr-ją "Lyrą" (30), Liet. katalikių moterų sąjungą (20), "Artojo" kooperatyvą (120); iš viso 9 draugijas su 1300 narių. Taip pat uždarė lietuvių berniukų ir mergaičių gimnazijas su 223 mokiniais, pradžios mokyklą su 75 vaikais, uždarė visas laikraščių redakcijas, spaustuvę, skaityklą, iš lietuvių vaikų prieglaudos (40 vaikų) atėmė karves ir jas atidavė lenkiškai prieglaudai, uždraudė gatvėse lietuviškai kalbėti. 1919 m. rugsėjo mėn. sudegino lietuvių mokyklų ir bendrabučio knygynėlių knygas. Represijos palietė ir atskirus asmenis, nukentėjo kunigai, mokytojai ir kt. asmenys . . . Eilė veikėjų nubausta kalėjimu ir piniginėmis bausmėmis. Teroro banga palietė ir kitas Seinų aps. vietoves. 1919 m. uždarytos lietuviškos mokyklos (čia išvardyta 14 mokyklų, A.R.); ten iš viso mokėsi 657 liet. vaikai . . ." *B. Kviklys*, ten pat, 457 psl.

556 Niepodległość, tom 7 (po wznowieniu), 1962, Londyn, 47 psl.

557 Kad politinė to meto Lietuvos padėtis buvo sunkiai bepakeliama, pripažino ir patys kai kurie Lietuvos politikai. 1920 m. sausio 12 d. laiške Šauliui Smetona, pvz., sarkastiškai pareiškė, kad Lietuvos padėtis "tarpe naujai susikūrusių valstybių gali būti pavadinta "splendid isolation" (puiki vienatvė)". Šaulio Archyvas, f. 77. Plg. *A.E. Senn*, ten pat, 197 psl.

558 Tą nesaugumo jausmą kėlė ir sausio 15 d. Lenkijos Vyriausios Vadovybės II Skyriaus Padėties Vertinimo Biuro informacinis referatas, kuriame kalbama apie "lietuvių visuomenės dalies aklą šovinizmą" ir apie "garsiai skelbiamus ketinimus pulti Vilnių". Dok. i materiały, 533 psl., dok 292. Plg. Niepodległość, t. 7, 78 psl.

559 Ten pat, 74 tt.

560 Anglų karinė misija Pabaltijy siūlė sudaryti 20 km neutralinę juostą išilgai demarkacinės linijos, kad būtų užbėgta už akių ginkluotiems lietuvių-lenkų susirėmimams. Ten pat, 78 psl.

561 Čia turimi galvoj gen. Denikino pralaimėjimai Ukrainoje 1919 m. lapkričio ir gruodžio mėn.

562 Pilsudskis buvo įsitikinęs, kad jo Lietuvos supimo politika buvo jau visai pavykusi ir kad Lietuvai būtų naudinga pačiai pulti į Lenkijos glėbį. Iš tikrųjų betgi ir šie politiniai sunkumai tada Lietuvos nepaklupdė.

563 *Br. Balčiūnas*, Kaip 1919 metais lenkai paėmė Merkinę (Karo Archyvas, X, Kaunas, 1938, 189-206 psl.).

564 Šitas pranešimas buvo paskelbtas oficioze "Lietuva", 1919 m., nr. 161. Plg. *Br. Balčiūnas*, ten pat, 189 psl.

565 "Lietuva", 1919 m., nr. 162; *Br. Balčiūnas*, ten pat, 189 psl.

566 "Lietuva", 1919 m., nr. 163; *Br. Balčiūnas*, ten pat, 189 t.

567 "Lietuva", 1919 m., nr. 164; *Br. Balčiūnas*, ten pat, 190 psl.

568 "Lietuva", 1919 m., nr. 167; *Br. Balčiūnas*, ten pat, 190 psl.
569 Karys, 1929, nr. 29; *Br. Balčiūnas*, ten pat, 190 t.
570 Tas pat, ten pat, 191 psl.
571 Tas pat, ten pat, 192 psl.
572 Merkinės komendanto Grebliausko 1919 m. birželio 2 d. pranešimas Alytaus miesto ir apylinkės komendantui. Kariuomenės Archyvas, 1919 m., nr. 881, lap. 5. Plg. *Br. Balčiūnas*, ten pat, 193 psl.
573 "Lietuva", 1919 m., nr. 166. Plg *Br. Balčiūnas*, ten pat, 200 t.
574 *P. Ruseckas*, Mūsų kariuomenės bei krašto gynimo ir kovų dėl Lietuvos nepriklausomybės svarbieji įvykiai prieš 10 metų (įvairūs "Kario" numeriai), gegužės 7 d.; LE, XXX, 17 psl.
575 LE, XXX, 17 psl.
576 Pagal viršilą Antaną Užpalį, su 7 ar 8 kareiviais atvykęs į Širvintas, ltn. Antanas Pošiūnas pasiskelbęs vietos komendantu. Pagal plk. Antaną Mačiuiką, mūsų kareivių kuopa, išėjusi iš Širvintų, paliko karininką Pošiūną su penkiais kareiviais. *A. Užpalis*, Lietuvos rytų sargyboje, I (*P. Ruseckas*, Savanorių žygiai, I, Kaunas, 1937, 261 psl.); *A. Mačiuika*, Lietuvos rytų sargyboje, II (*P. Ruseckas*, savanorių žygiai, I, Kaunas, 1937, 277 psl.).
577 Tas pat, ten pat, 281 t.
578 1919 m. rugpiūčio mėn. 14 d. pareiškimas, nr. 636. Tas pat, ten pat, 283 psl.
579 Čia kuri nors data klaidinga: rugpiūčio 14 d. raštas negalėjo sulaukti 8.VIII rezoliucijos. Veikiausiai pranešimas rašytas ne 14, bet 4 d.
580 Pagal A. Mačiuiką, karn. Gudelis buvęs atvykęs į Širvintas rugpiūčio mėn. 15 ar 17 d. Tas pat, ten pat, 284 psl. Pats mjr. Gudelis rašo, kad jis iš Kauno į Širvintas buvęs išvažiavęs arkliais dar liepos 20 d. Jis ten radęs "karn. Pošiūną ir apie 10 apdriskusių, neginkluotų kareivių". *P. Gudelis*, Lietuvos vasaros rytuose 1919 m. (Karo Archyvas, V t., 1929, 262 psl.).
581 *A. Mačiuika*, ten pat, 284 psl. Pagal Užpalį, į Širvintas tada atvyko 30 kareivių. *A. Užpalis*, ten pat, 262 psl.
582 Tas pat, ten pat, 263 psl. Plg. *A. Mačiuika*, ten pat, 284 psl.
583 Tas pat, ten pat, 283 t.
584 Šiuos įvykius aprašė *A. Užpalis*, ten pat, 263 tt. Tas sekmadienis buvo veikiausiai rugsėjo 8 d., nes, pagal A. Mačiuiką, sekanti diena, t.y. komendantūros pasitraukimo iš Širvintų diena, buvusi rugsėjo 9. *A. Mačiuika*, ten pat, 285 psl.
585 Tas pat, ten pat, 287 psl.
586 *A. Užpalis*, ten pat, 267 t.
587 *Plk. ltn. V. Vitkauskas*, Mūsų pėstininkai (Mūsų Žinynas, nr. 45, 1928 m., 238 psl.).
588 Pagal mūsų gen. št. pranešimą: "Rugsėjo 18 d. Naktį mūsiškiai išvijo lenkus iš Musninkų miestelio ir paėmė grobio: 12 šautuvų, 4 kardus, 1 revolverį, 1 žiūroną, 4 durtuvus". *P. Ruseckas*, Mūsų kariuomenės bei krašto organizacijos ir kovų . . . svarbieji įvykiai prieš 10 metų (Kario nr.: 34-38, 1929).
589 Čia plk. Vitkauskas tikriausiai kalba apie kautynes su lenkais į pietryčius nuo Ukmergės esančiame Vaitkuškio dvare. Kariuomenės vadovybės įsakytas, 3 pėst. pulkas buvo atsiuntęs į Vaitkuškio dvarą kareivių kuopą saugoti baro. Veikiausiai dar nesužinoję apie atvykusią kuopą, lenkai puolė Vaitkuškio įgulą ir buvo atmušti. Apie šių kautynių pasekmes mūsų karinėje literatūroje duotos prieštaringos žinios. Pagal gen. št. pranešimą, "mūsiškių užmuštas vienas karininkas, 7 kareiviai ir vienas kareivis paimtas nelaisvėn". *P. Ruseckas*, ten pat

(rugsėjo 25 d. įvykiai). Apie prie-šo nuostolius neužsiminta. Tačiau pagal J. Šateikį, "Laikraštyje buvusi paskelbta žinutė, kad susi-šaudymo su lenkais metu Vait-kuškyje buvo nukauta 18 lenkų, žuvo vienas lietuvis ir vienas lengvai sužeistas". Be to, pagal Šateikį, buvęs užmuštas ne lietu-vių karininkas, bet lenkų vadas, ir net buvę ilgai ginčytasi dėl jo lavono grąžinimo lenkams. *J. Šateikis,* Kovos dėl Vaitkiškio (čia Vaitkuškį autorius klaidingai vadina Vaitkiškiu, A.R.) ("Europos Lietuvis", Londonas, 1968 m. birželio 25 d., nr. 25 ir liepos 2 d., nr. 26).

590 Gen. št. pranešimas: "1919 m. rugsėjo 19 d. Naktį lenkai labai didelėmis jėgomis puolė Bagasla-viškį, Gelvonus, Viesus, Šašuolius. Mūsiškiai buvo priversti atsitrauk-ti į Veprius ir Vaitkuškį. Vėliau lenkų puolimas sulaikytas ir mū-siškiai užėmė Pabaisko mieste-lį. Mūsų nuostoliai: 3 kareiviai užmušti, 5 sužeisti ir 2 karinin-kai ir 98 kareiviai dingę be ži-nios". *P. Ruseckas,* ten pat. P. Gu-delis šios lenkų ofenzyvos datą atkelia net į pirmąją rugsėjo mėn. pusę: "Pirmoje rugsėjo mėn. pu-sėje lenkai plačiu baru puolė Uk-mergės link ir užėmė Širvintas (Širvintos buvo jau anksčiau už-imtos, būtent rugsėjo 9 d., A.R.), Giedraičius, Šašuolius. Prie Ly-duokių bandė perkirsti Ukmergės — Utenos plentą, kuriuo iš Kauno ėjo aprūpinimas prie Dauguvos su bolševikais bekovojančios mūsų kariuomenės". *P. Gudelis,* Širvintų miesto ir apskrities karo komendantūra (Karys, 1967, nr. 2, Brooklyn, N.Y., 41 psl.).

591 Tas pat, ten pat, 39 t. Lanky-damasis Širvintose, karn. Gudelis nakvojo pas kleboną kun. Navic-ką, iš kurio patyrė, kad vietos gyventojai simpatizuoja Lenkijai ir kad Širvintų komendantūros savanorių tarpe pasitaikydavo net lenkų šnipų, kurie, kiek patar-navę ir pasiinformavę, pabėgdavo. Tatai patyręs, karn. Gudelis pasi-ryžo sutikti būti paskirtas Širvin-tų komendantu tik su sąlyga, jei jam bus leista suorganizuoti naują komendantūrą Pasvalyje. Forma-liai karn. Gudelis Širvintų karo komendantu buvo paskirtas nuo 1919 m. rugpiūčio 7 d. Tas pat, ten pat, 39 psl.

592 Tas pat, ten pat (Karys, 1967, nr. 3, 70 psl.).

593 Tas pat, ten pat, 70 t.

594 *A. Užpalis,* ten pat, 271 t.

595 Užėmę Veprius, rusai bolševikai buvo apiplėšę dvaro rūmus ir apnaikinę tuose rūmuose buvusią biblioteką. Daugiausia buvo nu-kentėjusios grožinės literatūros knygos, kuriomis naudojosi ne tik rusai kareiviai, bet ir vietiniai gyventojai. Mokslinės literatūros rinkiniai buvo rasti pilni. *P. Gu-delis,* ten pat, 70 tt.

596 Veprių parapija tuo metu buvusi labai sulenkinta, nebent seniai dar nebuvo spėję visai nutausti. Vis dėlto ir jaunimas, "pirma kiek svyravęs, vėliau ėmė lenkų kal-bos stačiai gėdytis. Tas jaunimas paskum, — po sueigų, susirinki-mų, iškilmių, vieno kito mitingo, — pasidarė didelė parama mūsų civilinei ir karo vyresnybėms . . . Paskum, įgilinę savo šaknis žmo-nėse, apsčiai apginklavom šau-lių iš vietinio jaunimo. Šauliai dažnai padėdavo priešą žvalgyti, vietomis jie mėgdavo legioni-ninkams baimės įvaryti, kariuome-nei padėdavo gaudyti spekulian-tus, tuomet labai gabenusius į len-kų užgrobtas sritis kvietinius mil-tus ir cukrų. Šauliai apsaugodavo kai kurias Šventosios upės bras-tas. Šventoji upė, palyginti, dide-lė ir gili upė. Tad be laivelio nepersikelsi per ją, o brastų irgi reta yra. Šauliai padėdavo, jei reikėdavo, ir priešą pulti". *P. Bū-*

tênas, Pirk bonų — bus duonos! (*P. Ruseckas*, Savanorių žygiai, I, Kaunas, 1937, 308 t.).

597 *P. Gudelis*, ten pat, 73 psl.

598 *V. Vitkauskas*, ten pat, 239 psl.

599 Tas pat, ten pat, 239 psl.

600 1919 m. spalio mėn. atrinkti lenkų užpuldinėjimo pavyzdžiai: "1 d. Lenkai, perėję per Nerio upę, užėmė Gegužinės miestelį... 3 d. Įvyko smarkesnės su lenkais susirėmimas ties Gegužine. Vievio rajone lenkai du kartu puolė mūsų sargybas Kazokiškių - Juodelių - Jurzdikos bare. Mūsų sargybos iš Zabožės ir Streipūnų atsitraukė. Vėliau mūsiškiai granatomis lenkus išvaikė ir užėmė senas vietas. Puolimo metu lenkai užmušė 1 mūsų kareivį ir 1 sužeidė . . . 5 d. Lenkai užpuolė Salako miestelį, paėmė nelaisvėn 10 gusarų, nuginklavo policiją ir išvežė. Komendantui pasisekė pabėgti. Lenkų žvalgai pasiekė Degučių rajoną; kita lenkų žvalgų grupė slinko Daugailių link ir pakeliui labai plėšė gyventojus. Paimti 2 lenkų raiteliai nelaisvėn. Vievio rajone įvyko mūsų žvalgų su lenkų žvalgais smarkus susirėmimas. 6 d. Lenkai, užėmę Rusteikių kaimą (4 km į v. nuo Smalvų miestelio), pradėjo plėšti gyventojus. Mūsiškiai lenkus išvaikė. Per susirėmimą vienas mūsų kareivis sužeistas. 8 d. Lenkai didelėmis jėgomis puolė Skiemonių miestelį. Mūsiškiai kareiviai ir policija iš miestelio atsitraukė. Vėliau mūsiškiai, gavę daugiau jėgų, lenkus iš Skiemonių išvaikė. Paimtas 1 lenkas nelaisvėn . . . Lenkai puolė mūsų užtvarą Balcariškių kaime (3,5 km į p. nuo Strėvininkų), bet buvo atmušti . . . 10 d. Ties Salako miesteliu lenkai savavaliai užėmė Jakiškių, Sabalankos kaimus. Bendrai tame rajone lenkai įsiskverbė iki linijos: Noriūnai- Vyželiai - Gateliai. Paimtus spalių 5 d. gusarus lenkai sugrąžino, tik pasiliko 5 arklius su balnais, 6 šautuvus ir dvi milines. Tauragnų - Kuktiškių - Pakalnių linijoje lenkai sugrupavo 2 pėst. pulkus. Kaišiadorių rajone lenkai po kautynių užėmė Kazokiškių miestelį . . . 13 d. Suvalkijoje lenkai 200 žmonių skaičiuje, užpuolė mūsų sargybą Kučiūnų bažnytkaimy. Mūsų kareiviai su vietos gyventojais lenkų puolimą atrėmė . . ." *P. Ruseckas*, Mūsų kariuomenės bei krašto gynimo . . . svarbieji įvykiai . . .

602 *J. Urbšys*, Medžiaga Vilniaus ginčo diplomatinei istorijai, Kaunas, 1932, 16 psl.

603 Originale "Galinčius", tačiau čia veikiausiai rikta. 3 km į rytus nuo Punsko yra Valinčių kaimas.

604 Originale "Pikelėnus". Žemėlapyje — "Pikelionys".

605 Originale "Auseniškius", žemėlapyje — "Ausieniškės".

606 Originale "Plaštakius", žemėlapyje — "Plaštokas".

607 *V. Vitkauskas*, ten pat, 239 psl.

608 Žr. šios veikalo dalies išnašas 338 ir 339.

609 Žr. išnašą 339.

610 Žr. išnašą 339.

611 République Polonaise, Ministère des Affaires Etrangères. Documents diplomatiques concernant les relations polono-lithuaniennes (décembre 1918 — septembre 1920), Warszawa, 1920, 26, 37 psl. Plg. *P. Lossowski*, ten pat, 198 psl.

612 *V. Vitkauskas*, ten pat, 239 psl.; *P. Lossowski*, ten pat, 198 psl.

613 *V. Vitkauskas*, ten pat, 239 psl.; *P. Lossowski*, ten pat, 198 psl.

614 Tas pat, ten pat, 198 psl.

615 *A. Voldemaras*, Les relations russo-polono-lithuaniennes, Paris, 1920, 32 psl.; *A.E. Senn*, ten pat, 209 psl.

616 *V. Vitkauskas*, ten pat, 239 psl.; Plg. *P. Lossowski*, ten pat, 198 psl.

617 1920 m. kovo mėn. 20 d., pvz.

lenkai buvo pasinešę net užimti Zarasus. Šį žygį turėjęs atlikti 1 pėst. legionų pulkas. Tik karinė sąjungininkų misija sulaikiusi lenkus nuo šio užmojo. *A.J. Borkiewicz,* Dzieje 1-go pulku piechoty legionów (Lata wojny polsko-rosyjskiej 1918-1920, Warszawa, 1929). Plg. *A. Ružancovas,* Lenkų pulkai mūsų fronte 1919-1920 m. (Karo Archyvas, VI t., 1935, Kaunas, 108 psl.).

618 République Polonaise.., dok. 27, 39 psl. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 198 t.

619 CAW, Zdobyczne akta litewskie, 250.1/41. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 199 psl.

620 *A.E. Senn,* ten pat, 209 psl.

621 Centralne Archivum Wojskowe, zespól akt Oddzialu II Sztabu Generalnego W P, t. 136. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 199 psl.

622 *S. Szeptycki,* Front litewsko-bialuruski (10.III.1919 - 30.VII. 1920), Kraków, 1925, 36 psl. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 199 psl.

623 Karys, 1930, nr. 28, 542 psl. Plg. *P. Ruseckas,* Mūsų kariuomenės...

624 *V. Vitkauskas,* ten pat, 222 t.

625 Pagal plk. Vitkauską tatai įvyko vasario 14 d., pagal mjr. P. Rusecką — vasario 10 d. Tas pat, ten pat, 223 psl.; *P. Ruseckas,* Savanorių Žygiai, I, 37 psl.

626 *V. Vitkauskas,* ten pat, 223 psl.

627 *P. Ruseckas,* ten pat, 38 t.

628 Tas pat, ten pat, 39 psl.

629 Tas pat, ten pat, 39 psl.

630 *A.E. Senn,* ten pat, 195 t.

631 *P. Ruseckas,* ten pat, 39 psl.

632 LE, VII, 62 psl. 1919 m. gruodžio mėn. Gedgaudas važinėjo į Angliją, kviesdamas anglų kariuomenėje tarnavusius lietuvius vykti į Lietuvą. Jam pasisekė įtikinti grupę britų demobilizuotų karininkų vykti į Lietuvą padėti organizuoti Lietuvos armiją. Dar spalio mėn. į Kauną atvyko atsargos brigados gen. Frank Percy Crozier, kuris buvo paskirtas gen. št. nariu. *A.E. Senn,* ten pat, 166 t.

633 Tas pat, ten pat. Plk. Swarthout pagal vokiečių "Schwartzhaut" lietuvių buvo pramintas "Juododžiu". Tas pat, ten pat, 166 psl.

634 Tas pat, ten pat, 196 t.

635 Tas pat, ten pat, 197 psl. Tik šie brigados organizatoriai Voldemaro tokio nusistatymo priežastį aiškina skirtingai. Pagal Swarthout-Juododį Voldemaro galvosena buvusi paveikta vokiečių, pagal Bielskį Voldemaro požiūris atitikęs jo asmeninį politinį įsitikinimą. Dr. Bielskis savo šią nuomonę buvo pareiškęs istorikui Sennui per pasikalbėjimą su juo 1956 m. rugpiūčio 15 d. mieste Los Angeles. Žr. Swarthout's report to Gade, February 11, 1920, United States, National Archives, 860M.00/19. Plg. *A.E. Senn,* ten pat, 196 psl.

636 Tas pat, ten pat, 196 psl.

637 LE, X, 58 psl. Plačiau apie šią lietuvių brigadą: *K.R. Jurgėla,* Amerikos lietuvių legionas (P. Ruseckas, red.), Pasaulio lietuviai, Kaunas, 1935); tas pat, History of the Lithuanian Nation and Its Present National Aspirations, Philadelphia, 1919; tas pat, Lithuania and the United States: the Establishment of the State Relations, 1954; *K. Pakštas,* Lietuvių amerikiečių kovos (Židinys, XXVII, 1938); *R. Šarmaitis,* Amerikos-Anglijos imperialistų intervencija Lietuvoje 1918-1920, Vilnius, 1955; *S.A. Bačkis,* Lietuvos — JAV santykiai dviejų šimtmečių (1776-1976) laikotarpyje (Karys, 1976, nr. 6); *V. Liulevičius,* Užsienio lietuvių kariniai daliniai (Karys, 1961, nr. 4 (1371).

III-JI DALIS

1 Report of Coolidge commission, United States, National Archives, 184-P1101/96. Plg. *A.E. Senn*, ten pat, 227 psl.

2 *K. Žukas*, ten pat, 301 psl. "Prancūzai Lietuvoje turėjo gana didelį šnipų tinklą, kuriuo ėjo visas šnipinėjimas lenkų naudai". Tas pat, ten pat, 303 psl. Plačiau apie karo misijas Lietuvoje žr. šio veikalo I t., 328-331. Apie šias misijas buvo rašyta ir Karyje: *P. Dirkis*, Paskolos ir misijos atsikuriančiai Lietuvai (Karys, 1963, 3/1390) nr.; tas pat, Santarvės karo misijos Lietuvoje, Karys 1966, 2(1419); *R. Liormanas*, Karinės misijos Lietuvoje 1919-1920 m. Karys, 1969, 1(1448).

3 1925-26 m. dirbdamas karininkų organe "Kardas" redakcijoje, skaičiau lenkų karių žurnale "Polska Zbrojna" šios knygos recenziją. Dėl knygos autoriaus pasakymo, kad ateis laikas, kada Lenkija bus ketvirtą kartą padalinta ir kad jos likimą spręs Maskva, Berlynas ir, gal būt, ir Kaunas, nebetverdamas apmaudu, recenzentas sušuko: "O Dieve mielas, net ir Kaunas!" Vis dėlto tas prancūzo karininko pranašavimas 1939 m. buvo įvykęs.

4 *P. Lossowski*, ten pat, 173 t A.M. Andrejevas, tariamai remdamasis lietuvių archyvų duomenimis, tvirtina, kad Lietuvos valdžia gavusi iš anglų 15 tūkstančių šautuvų, 500 kulkosvaidžių, 12 tankų, 10 lėktuvų, 50 milijonų šovinių ir t.t. *A.M. Andrejev*, Borba litovskogo naroda za sovietskuju vlast (1918-1919), Moskva, 1954, 128 psl. Plg. *P. Lossowski*, ten pat, 174 psl. Čia Andrejevas, matyt, prasilenkia su tiesa. Paimkime kad ir tokią reikšmingą ginklo rūšį kaip tankai. Visuotinai žinomas faktas, kad tankai kovose už nepriklausomybę nebuvo pavartoti. Jie tų kovų metu dar nebuvo nė įsigyti. Kada, kaip ir iš kur tie 12 tankų buvo įsigyti, šitaip tiksliai aiškina kpt. Osvaldas Žadvydas: "1923 m. rugpiūčio mėnesį Krašto Apsaugos Ministerija nupirko iš Prancūzijos "Renault" lengvo tipo 12 tankų. Tankai buvo seni, vartoti I Pasauliniame kare. Kiekvienas tankas buvo ginkluotas 1 pabūklėliu, šaudančiu šrapnelių sviediniais. Parvežus, tankai buvo atiduoti Ginklų dirbtuvėms kapitaliniam remontui. Buvo pakeistas jų apginklavimas. Pabūklėliai buvo išimti ir jų vieton įdėti vokiški Maximo sunkieji kulkosvaidžiai". *O. Žadvydas*, Šarvuočių rinktinė (Karys, 1970, 8(1465), 236 psl. Kad tankai tebuvo įsigyti tik 1923 m. patvirtina ir kiti mūsų kariniai rašytojai: "1923 m. rugpiūčio mėn. vyriausybė įsigijo keletą senų tankų, kurie buvo atiduoti į ginklų dirbtuves sutaisyti ir apginkluoti . . ." *Kapitonas Budzilas*, Šarvuočių rinktinė (Mūsų Žinynas, nr. 45, 1928 m., 347 ps.). Plg. dar: *Z. Ivinskis*, Šarvuotas auto divizionas (Karo Archyvas, XII t., 140, 156 psl.). Taip pat veikiausiai neatitinka tiesos, kad anglai bus Lietuvai dovanoję ir kitus ginklus. Šautuvai nepriklausomybės kovose tebuvo vartojami vokiški, daug rečiau rusiški, kulkosvaidžiai buvo daugiausia vokiečių Maksimo tipo, rečiau rusiški Maksimai. Vėliau, nepriklausomybės kovoms pasibaigus, Lietuvos kariuomenėje

buvo įvesti angliški šautuvai, bet ir tie bus buvę ne veltui gauti, bet pirkti. Mat, Lietuva eksportavo daug ūkio produktų į Didžiąją Britaniją, tai turėjo ką nors ir pirkti iš jų. Be to, pablogėjus santykiams su Vokietija dėl Klaipėdos krašto, gal būt, norėta atsipalaiduoti nuo tam tikros Vokietijos įtakos ir mūsų kariuomenės ginklavimo srityje.

5 *A.E. Senn*, ten pat, 227 psl.

6 Documents Relating to the Lithuanian National Movement under the names ... Joseph Hertmanowicz ... Hoover Library on War, Revolution, and Peace, Stanford University, Calif. Plg. *A.E. Senn*, ten pat, 229 psl.

7 Tas pat, ten pat, 230 psl.

8 Lietuvai kitų valstybių suteiktoji karinė pagalba buvo daug menkesnė ne tik už Lenkijos, bet ir už kai kurių kitų kraštų, pvz. Latvijos, gautąją. Latviai gavo iš lietuvių pinigų (3 milijonus markių), Lietuva iš rusų bolševikų atkovojo Alūkstos kraštą, kurį latviai paveržė iš Lietuvos 1920 m. spalio 12 d., kai visos mūsų ginklo jėgos buvo sutrauktos prieš lenkus (vėliau už šį kraštą Lietuva mainais gavo iš latvių Palangą). Latviams padėjo kovoti su bermontininkais estai ir ypač anglai, atsiuntę į Rygos įlanką savo laivų. Lenkai ne tik davė latviams daug ginklų ir amunicijos, bet ir labai veiksmingai parėmė latvius savo pačių kariuomene kovojant su rusų bolševikais dėl Daugpilio ir Latgalijos.

9 Rinkimų į seimą duomenys įsakmiai parodė, kad Lietuva nelinkusi dėtis su Lenkija į uniją, bet siekia krašto nepriklausomybės. Išrinkimas 90% lietuviškųjų partijų atstovų patvirtino masių pasitikėjimą lietuviškomis partijomis. Be to, labai aukštas turinčiųjų teisę balsuoti dalyvavimo rinkimuose procentas (90%) liudijo, kad kraštas buvo politiškai susipratęs. 1920 m. birželio 19 d. laikinąją E. Galvanausko vyriausybę pakeitė koalicinis K. Griniaus ministrų kabinetas. Tad, nuo Steigiamojo Seimo susirinkimo, iki kabineto sudarymo praėjo daugiau kaip mėnuo. Tai buvo jau neigiamas reiškinys — ilgai neturėta pastovios vyriausybės, kai Lietuvos pašonėje jau vyko lemtingos, ir Lietuvą palietusios grumtynės.

10 Kaip jau teko minėti, ūkinė Lietuvos valdomuosiuose plotuose būklė, net ir pagal lenkų šaltinius, jau 1919 m. rudenį buvusi gera, taip pat buvusi gera ir žemdirbystės būklė. Visa žemė buvusi apsėta, ir derlius buvęs visur geras. Plg. *P. Lossowski*, ten pat, 168 psl.

11 *K. Ališauskas*, Kovos su lenkais prieš 50 metų (Draugas, II, 1970 m. spalio 3 d., nr. 232(40).

12 Artėjant ir Lietuvą grėsusiai paliesti lenkų-rusų karo audrai, K. Griniaus ministrų kabineto krašto apsaugos ministrui plk. K. Žukui neįmanoma buvo rasti tinkamo kandidato į kariuomenės vadus. Jisai prezidentui A. Stulginskiui kandidatais pasiūlė plk. Ladigą ir plk. Musteikį, abu kovose su rusų bolševikais pasižymėjusius divizijų vadus. Prezidentas tik susiraukęs dėl tokio pasiūlymo. Mat, abu kandidatai tebebuvo dar per jauni tokioms aukštoms ir atsakingoms pareigoms. Tuo laiku, tiesa, buvo jau grįžęs iš Lenkijos gen. S. Žukauskas. Ten jis buvo nuvykęs parsivežti savo žmonos, bet per ilgai buvo užtrukęs ir, patekęs avantiūristo Aukštuolaičio įtakon, pasirašė kaip vyriausias Lietuvos kariuomenės vadas po jam pakištu straipsniu apie Lietuvos-Lenkijos unijos reikalingumą. Tad pagrįstai karininkų tarpe prieš jį buvo varoma akcija, ir jis tebuvo paskirtas ar-

mijos inspektorium. Stingant tinkamų kandidatų, laikinai, sunkios ir atsakingos, kariuomenės vado pareigos buvo pavestos pačiam krašto apsaugos ministrui plk. Žukui. *K. Žukas,* ten pat, 279 t.

13 Kpt., vėliau gen. št. plk., Izidorius Edvardas Kraunaitis šitaip aiškina pirmojo Lietuvos nepriklausomybės kovų kavalerijos pulko (1 gusarų D.L.E. Kun. J. Radvilos p.) atsiradimą. Tas pulkas atsiradęs vėliau ir augęs daug lėčiau, negu pirmieji pėstininkų pulkai iš dalies dėl blogos to meto politinės ir finansinės padėties. "Bet svarbiausia lėto kavalerijos formavimo priežastim bene bus pas kai kuriuos asmenis (tais laikais užimančius atsakomingas vietas) susidariusioji nuomonė, būk mums, nedideliai ir su nieku kariauti nesiruošiančiai valstybei, vidaus tvarkai palaikyti pilnai pakaks mažutės kariuomenės saujelės. 1918 m. apie kavaleriją, kaip brangią kariuomenės ginklo rūšį, mažai buvo manyta, dar mažiau dirbta. Buvo manyta, kad mums pilnai pakaks vieno kito eskadrono, todėl jau 1919 m. pradžioje Kaune pradedama formuoti ne kavalerijos pulką, bet tik atskirą eskadroną, kiek vėliau buvo nuspręsta suformuoti ir kitą tokį atskirą eskadroną. Nežiūrint to, kad nuolatinis bolševikų veržimasis Lietuvos gilumon ir smarkios kautynės aiškiai rodė mūsų gausingesnės kavalerijos reikalingumą, visgi apie kavalerijos pulko formavimą nebuvo nei kalbos. Pagaliau, atrėmus priešo puolimą ir net atmetus jį, karo vadovybė aiškiai pamatė, kad mūsų salygose kariauti be kavalerijos yra nelengva, o be to nėra kuo persekioti sumušto priešo, nėra kam priversti greičiau jį trauktis, kad dėl kavalerijos stokos daug karo grobio išsprunka iš mūsų rankų. Tik tą pamačius, pradėta formuoti kavalerijos pulką, bet bolševikų karui tas jau buvo per vėlu: nei vienas iš naujai suformuotų eskadronų bolševikų fronto nepasiekė". *Kpt. Kraunaitis,* Mūsų kavalerijos organizavimas ir jos veikimas pirmame nepriklausomybės dešimtmetyje (Mūsų Žinynas, 1928, nr. 45, 353 t.). Plk. K. Ališauskas, užsimindamas apie lenkų ir mūsų kavaleriją, kelia aikštėn dar vieną svarbią mūsų kavalerijai organizuoti kliūtį. "Lenkai turėjo gerą ir skaitlingą kavaleriją, kuri gerai pasireiškė kovose dėl Lenkijos nepriklausomybės, taipgi ir II Pasaulinio karo metu. Iš viso buvo 40 kavalerijos pulkų. Per Pirmąjį Pasaulinį karą Lenkija buvo mažiau nualinta negu Lietuva. Ten užsiliko daugiau arklių, tinkamų kavalerijai. Iš Lietuvos generolas Ludendorfas, kuris 1915-1916 m. rezidavo Kaune, paėmė ir išgabeno visus geresnius arklius į Vokietiją karo reikalams. Tad 1919 m. mes tegalėjome suorganizuoti vos tik vieną kavalerijos pulką. Svarbiausia kliūtis — nebuvo tinkamų kavalerijai arklių. Tuo metu lenkai sugebėjo suorganizuoti stiprius kavalerijos vienetus". *K. Ališauskas,* Lenkai apie Lietuvos karius, šaulius ir gyventojus (Karys, 1972, nr. 2(1479), 58 psl.). 2 ulonų L.D.K. Birutės pulkui formuoti tik 1920 m. spalio 30 d. karo vadovybės buvo išleistas slaptas įsakymas nr. 12, ir tik tais pat metais lapkričio 16 d. pulkas buvo pradėtas steigti. *Kpt. Kraunaitis,* ten pat, 368 psl. 1920 m. spalio 6-7 d. buvo pradėta steigti 3 dragūnų Geležinio Vilko pulko 1-oji šimtinė. Tas pat, ten pat, 371 psl.

14 *M. Kukiel,* Zarys historii wojskowści w. Polsce, Londonas, 1949, 236 psl.

15 Tas pat, ten pat, 241 psl.

16 *T. Kutrzeba,* Bitwa nad Niemnem,

Warszawa, 1926, 46 psl. Gal čia lenkų vadai ir neapsirinka, kad lenkų kariai buvo drąsesni už rusus, bet man atrodo, kad kartais ir rusams nestigdavo drąsos ir karinio entuziazmo, ypač puolant. Vienas svarbiausių, jei ne pats svarbiausias, to meto lenkų kariuomenės pranašumas prieš rusus bene bus buvęs geresnis jų to meto ginklavimas. Pats mačiau to meto raudonąją armiją, jojusią "na Aršavu". Gal koks dešimtas raitininkas teturėjo karabiną. Daugumas buvo ginkluoti kas kardu, kas ietim. Matant taip ginkluotus rusus, teko tiesiog stebėtis, dėl ko lenkai nuo jų bėgo. To meto kiekvienas, pvz., mūsų pėstininkas turėjo šautuvą, diržą su šovinių pilna šovinine, be to, dažnai dar ir granatų. Matydami šitaip ginkluotus mūsų kareivius, rusai sakydavo: "Jeigu mes būtume taip ginkluoti, tai visą Europą užkariautume". Ano meto lenkų pėstininko ginklavimas nedaug kuo tesiskyrė nuo mūsiškio. Tik lenkai dažniau už mūsiškius prie šautuvų turėdavo ir durtuvus ir puolamosiose kautynėse nevengdavo ir durtuvų kovos.

17 Tas pat, ten pat, 46 tt.

18 *Gen. W. Mariański, A. Mniszek, K. Przybyslawski, M. Rey, plk. Wl. Tyszkiewicz, gen. R. Žaba, plk. A.J. Rozwadowski,* General Rozwadowski, Kraków, 1929, 101 t. Plg. *J. Giertych,* Sprawa litewska, Vilnius, 1938, 17 t.

19 Przegląd polityczny MSZ, nr. 24, 5.VII.1920, Paryž, w. 5, t. 9. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 166 psl.

20 *K.W. Kumaniecki,* Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 — styczeń 1924. Warszawa - Kraków, 1924, 295 t.

21 Archiwum Akt Nowych, kolekcja odpisów dokumentów Stanislawa Baczyńskiego, t. IV, dok. 34. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 208 psl.

22 Archiwum Akt Nowych, archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznycz, zespól akt poselstwa RP w Berlinie, w. 2, t. 2. Plg. tas pat, ten pat, 207 t.

23 Centralne Archiwum Wojskowe, kolekcja dokumentów pplka Stanislawa Laudańskiego, 440, 12/V, 120 tt. Plg. tas pat, ten pat, 208 psl.

24 Tas pat, ten pat, 208 t.

25 The Times, London, July 8, 1920; *Woodward, E.L. and Rohan Butter* (eds.), Documents on British Foreign Policy, First Series, London, 1947 to date, XI, 350-51. Plg. *A.E. Senn,* The Great Powers, Lithuania, and the Vilna question 1920-1928, Leiden, 1966, 30 psl.

26 *J. Urbšys,* Medžiaga Vilniaus ginčo diplomatinei istorijai, Kaunas, 1932, 16 psl.

27 Tas pat, ten pat, 17 psl.

28 *J. Purickis,* Seimų laikai (Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis, 1918-1928, London, [2]1955, 137 psl.

29 Centralne Archiwum Wojskowe, Zdobyczne akta litewskie, 250. 1/40. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 209 psl.

30 Echo Litwy, 10.VII.1920, nr. 124. Plg. tas pat, ten pat, 209 psl.

31 *M. Biržiška,* Dėl mūsų sostinės (iš Vilniaus darbo atsiminimų), II. Nuo 1919 m. liepos 1 d. ligi 1920 m. spalio 9 d., London, 1962, 174 psl.

32 "The Inquiry" (Tyrimas) istoriją žr. *L.E. Gelfand,* The Inquiry: American Preparations for Peace, 1917-1919, Yale Univ. Press, 1963. Plg. *V. Širvydas,* Lietuva amerikiečiuose I Pasaulinio karo metu (Aidai, 1965, nr. 8, Boston, Mass.).

33 Tas pat, ten pat, 360 psl.

34 Tas pat, ten pat, 360 psl.

35 Tas pat, ten pat, 360 t.

36 Outline of Tentative Report and Recommendations Prepared by

the Inteligence Section, in Accordance with Instructions, for the President and the Plenipotentiaries, January 21, 1919 (*David Hunter Miller*, My Diary of the Conference at Paris with documents. Vol. IC, New York, 1924, 225 t.). Plg. *K. Pakštas*, Amerikos oficialioji nuomonė Lietuvos ribų klausimu 1919 m. (Aidai, 1959, nr. 5, 193 psl.).

37 Tame žemėlapyje rytinė Lietuvos siena, šiaurėje apėmusi Dysną prie Dauguvos, eina tiesiai į Berezinos miestelį, toliau - Berezinos upe, apimdama Bereziną ir Borisovą, nuo ten į pietus Slučės link, Slučės upe ligi Pripetės, pietuose — Pripetės upe ligi Jaseldos, keliolika km Jaseldos upe, nuo ten į šiaurę Oginskio kanalu, Šventyčio ež., Ščaros upe iki Nemuno, Nemunu pro Gardiną iki Ašužos, nuo čia siena eina į vakarus per Seinus, Smalėnus, Vižainį, toliau į šiaurę buvusia vokietijos-Rusijos riba iki Kudirkos Naumiesčio; nuo ten siena suka į Mažąją Lietuvą ir eina beveik tiesiai į vakarus iki Kuršių marių, truputį į pietus nuo Rasytės pasiekdama Baltijos jūrą (20 km į pietus nuo Nidos). Siena su Latvija dabartinė, tik nuo Alūkstos iki Dysnos eina Dauguvos upe. Tas pat, ten pat, 193 tt.

38 Tas pat, ten pat, 193 tt.

39 *M. Pruszyński*, Rozmowa historyczna ze St. Grabskim (Zeszyty Historyczne, t. 36, Instytut Literacki, Paryž, 1976, 43 t.). Šis straipsnis perspausdintas iš dvisavaitinuko "Bunt Mlodych", Warszawa, 1935, lapkritis-gruodis.

40 *V. Širvydas*, ten pat, 361 psl.

41 Tas pat, ten pat, 361 psl.

42 *K. Pakštas*, ten pat, 193 psl.

43 *V. Širvydas*, ten pat, 360 psl. Širvydas čia tvirtina, kad "šio komiteto darbai, kiek liečia Lietuvos bylą, .. rodos, mūsiškių dar nėra apžvelgti". Vis dėlto dr. K. Pakštas jau kiek anksčiau, kad ir labai glaustai, buvo šio komiteto veiklą apžvelgęs. Žr. *K. Pakštas*, Keletas samprotavimų apie Lietuvos ribas (Aidai, 1950, nr. 3, 123 t.). Šia apžvalgėle čia ir pasinaudojau.

44 Travaux du Comité d'Etudes.., 333 psl. Plg. *K. Pakštas*, ten pat, 124 psl.

45 Travaux du Comité d'Etudes . . , 337 psl.

46 *K. Pakštas*, ten pat, 124 psl.; tas pat, Gudijos santykis su Lietuva (Aidai, 1956, 4, 176 psl.).

47 *V. Širvydas*, ten pat, 360 psl.

48 Tas pat, ten pat, 360 psl.

49 *K. Pakštas*, Gudijos santykis su Lietuva (Aidai, 1956, 4, 174 psl.).

50 *G.W. Prothero*, Russian Poland, Lithuania and White Russia, London, 1920, 60 psl. Plg. *K. Pakštas*, ten pat, 175 psl.

51 *G.W. Prothero*, ten pat, 142 psl.

52 Tas pat, ten pat, 61 psl.

53 Tas pat, ten pat, 62 psl.

54 *K. Pakštas*, ten pat, 175 psl.

55 *G.W. Prothero*, 19 psl.

56 Tas pat, ten pat, 60 psl.

57 Tas pat, ten pat, 60 psl.

58 *K. Pakštas*, ten pat, 175 t. Tuojau po to, kai buvo išspausdintas čia aptartasis britų ekspertų veikalas, jame nužymėtoji Lietuvos teritorija pirmą kartą politinėje lietuviškoje kartografijoje buvo tiksliai nubrėžta prie Jono Žiliaus brošiūros pridėtame ryškiai spalvotame žemėlapyje, žyminčiame atkuriamos Lietuvos sienas. Šią brošiūrą su lydraščiu, kaip oficialų memorandumą, Lietuvos atstovas Amerikoje Jonas Vileišis 1920 m. balandžio 3 d. įteikė Amerikos valstybės sekretoriui B. Colby. J. Žiliaus žemėlapyje siūlomos Lietuvos sienos pietuose atsiremia į Bugą prie senovės Jotvingių sostinės Drohičino, Lietuvos Brasta lieka Ukrainos pusėje, Baltvyžio giria — Lietuvoje. Toliau riba eina prie pat Pružanų (Uk-

rainos pusėje), Jaseldos upe iki Šventyčio (Vygonovskoje) ežero, per Baranavičius, Stolbcus, Maladečiną, Naručio upe, rytiniu Naročiaus ežero krantu, pas Pastovį, Kazionis į Drują. Šios sienos atitinka 1793 m. Lietuvą, išskyrus iš jos aukštutinės Pripetės baseiną, kaip ukrainišką ir Ukrainai jau priskirtą rusų-vokiečių Lietuvos Brastos sutarties, pasirašytos 1918 m. kovo 3 d.

59 Vykusiam į Paryžiaus taikos konferenciją savo bičiuliui L. Vasilevskiui Pilsudskis pasakęs, "kad visa tai, ką Lenkija sienų prasme gaus vakaruose, bus Koalicijos dovana, nes ten savo pajėgoms nė kiek neturime dėkoti". L. Wasilewski, Józef Pilsudski jakim Go znalem, Warszawa, 1935, 172 psl.

60 Dar 1918 m. gruodžio 26 d. pokalbyje su V. Baranovskiu Pilsudskis pareiškė: "Šiuo metu Lenkija, tiesą sakant, yra be sienų, ir visa, ką tuo atžvilgiu galime gauti vakaruose, priklauso nuo Antantės, kiek ji mažiau ar daugiau panorės suspausti Vokietiją. Rytuose čia jau kitas reikalas . . . čia yra durys, kurios atsiveria ir užsiveria, ir priklauso nuo to, kas ir kaip plačiai jėga jas atidarys". *T. Komarnicki,* Pilsudski a polityka wielkich mocarstw zachodnich (Niepodległość, t. czwarty (po wznowieniu), Londyn, 1952, 22, 30 psl.).

61 Siučiamas atstovu į pirmąją Helsinkio konferenciją L. Vasilevskis taip rašo apie 1919 m. gruodžio 31 d. Pilsudskio jam duotą nurodymą, kaip laimėti britus: "Komendantas skyrė didelį dėmesį Anglijai ir man specialiai pavedė, kad, susitikdamas su anglų diplomatais ir publicistais, kaskart pabrėžčiau, jog vaidmuo kurį Lenkija nori vaidinti Pabaltijo valstybių atžvilgiu, ne tik nėra priešingas anglų interesams, bet, priešingai, jiems palankus, nes Pabaltijy Lenkija gali Anglijos politikai padėti". *L. Wasilewski,* ten pat, 217 psl.

62 Į Paryžiaus taikos konferenciją atvykusios britų delegacijos atvežtame pagrindiniame 1918 m. gruodžio 9 d. užsienių reikalų ministerijos (Foreign Office) memorandume buvo pabrėžta, kad reikia siekti "pajėgios ir glaudžios Lenkijos", apimančios neabejotinai lenkiškas teritorijas, iš kurių turėtų būti išskirtos, kiek galima, žymesnės mažumos, galinčios susilpninti Lenkijos valstybę ir darančios ją "nebeišlaikytiną". Jeigu taikos konferencija "pripažintų Lenkijai didelius grynai rusiškus ir vokiškus plotus", sakoma memorandume, "būtų rizikuojama sudaryti sąlygas, kurios XVIII amžiuje privedė prie Lenkijos nuopuolio". Juk tiek Rusija, tiek ir Vokietija "turi kada nors atsisteigti ir dėl savo gausumo turi tapti stipriausiomis rytų Europos valstybėmis". Bet jeigu jų tautinė vienybė būtų pažeista ir jų gyvybiniai interesai nukentėtų, tai "jos, be abejonės, susijungs, kad atitaisytų patirtas skriaudas, o tada Lenkija galėtų nukentėt netgi savo teisėtų reikalavimų srityje". Dėl to, memorandumas tvirtino, kad pačios Lenkijos naudai "reikia priešintis perdėtiems lenkų reikalavimams". *T. Piszczkowski,* Anglia a Polska 1914-1939, Londyn, 1975, 73 tt.

63 Iš visai kitokių, negu britiškasis, prielaidų išeidamas, visai kitokį ir požiūrį į atsikuriančią Lenkiją išreiškė 1918 m. gruodžio 20 d. Prancūzijos užsienių reikalų ministerijos memorandumas antrašte "Veikimo metodas Lenkijoje. Reikalingumas stiprios Lenkijos". Memorandume tvirtinama, kad 1. Vokietija nebus galutinai nugalėta, jei ji nepraras savo lenkiškų provincijų. 2. Prancūzijos saugumui prie Reino reikia, kad už

Vokietijos ribų būtų galinga valstybė. Bet kadangi "Rusija susilpninta, gal būt, ilgam laikui ir nebeturės bendros sienos su Vokietija", tai tokia stipri valstybė tegali būti tik Lenkija, sąjungoje su Čekija ir Rumunija. "Juo labiau sustiprinsime Lenkiją Vokietijos sąskaita, tuo labiau laiduosime, kad ji bus Vokietijos priešas". Memorandume linkima, kad Lenkija būtų didelė ir kiek tik galima stipri gerbianti tautų teises". *J. Pajewski,* Wokól sprawy polskiej, Paryž-Lozanna-Londyn, 1914-1918, Poznań, 1970, 229-238 psl. Plg. *T. Piszczkowski,* ten pat, 81 t. Vis dėlto Prancūzijos užsienių reikalų ministerijos memorandumo numatytos rytinės Lenkijos sienos siekė ne tiek toli, kaip Pilsudskis, ar net ir Dmowskis, buvo pageidavęs. Pagal memorandumą, Lenkijai rytuose turėjo priklausyti visa Karalystės teritorija, išskyrus šiaurinę Suvalkijos dalį, platus Gardino gubernijos ruožas, vakarinė-vidurinė Vilniaus krašto sritis su pačiu Vilnium, kurį lietuviai galėtų gauti nebent sutikę įeiti į federaciją su Lenkija, Galicija, taip pat ir rytinė, tačiau pastaroji tik kaip autonominė provincija su atitinkamomis rusinų gyventojų teisėmis.

64 Archiwum Akt Nowych (AAN), Warszawa, Archiwum Paderewskiego (AP), Filipavičiaus pastaba 747, 978, 2630. Plg. *M. Nowak-Kielbikowa,* Polska-Wielka Brytania w latach 1918-1923, Warszawa, 1975, 102 t.; *T. Piszczkowski,* ten pat, 107 psl.

65 AAN, AP, 550 (777), 1919 m. gegužės 31 d. Pilsudskio laiškas Paderevskiui. *M. Nowak-Kielbikowa,* ten pat, 104 psl.; *T. Piszczkowski,* ten pat, 127 psl.

66 Documents on British Foreign Policy (DBFP) 1919-1939, First Series, London, 1947-1961, volume II, 782 psl. Plg. *M. Nowak-Kielbikowa,* ten pat, 161 t.

67 AAN, Akta Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Zespól Poselstwa RP w Londynie, ryšulėlis 8, aplankas 3, raportas nr. 22,23; DBFP, serija I, t. III, 778-779, 800-801, 764-766, 803-805 psl.; Dokumenty i materialy do historii stosunków polsko-radzieckich, Warszawa, 1961-1965, t. II, dok. 339. Plg. *M. Nowak-Kielbikova,* ten pat, 170 psl.

68 Tas pat, ten pat, 199 t. Lordas Curzonas tame laiške rašė, kad jeigu britai leido lenkams laisvai pasirinkti taiką ar karą, tai dabar nebedera kreiptis į Tautų Sąjungą. "Toks bandymas būtų tikriausiai suprastas kaip intervencija bolševikų naudai ir prieš mūsų sąjungininkus". Be to, Tautų Sąjunga atsidurtų keblioje padėtyje, kadangi Sovietų Rusija nėra jos narys. *T. Komarnicki,* Rebirth of the Polish Republic, London, 1957, 590 psl.; *T. Piszczkowski,* ten pat, 150 psl.

69 Foreign Office aktai (FO), Public Record Office, London, 371, 3914/200341; *M. Nowak-Kielbikowa,* ten pat, 207 psl. Į užsienių reikalų viceministro lordo Hardinge pastabą, kad ar tik lenkai galų gale nebus nugalėti ir kad "tatai sudarytų labai rimtą padėtį", ministras Curzonas pastebėjo, kad "tatai nebūtų neužtarnauta". *T. Piszczkowski,* ten pat, 154 psl.

70 Rumboldo telegramos Curzonui birželio 7, 25, 28 ir liepos 3 d. — Documents on British Foreign Policy 1919-1939, vol. XI, nr. 288, 302, 304, 308. Plg. *R.H. Ullman,* Anglo-Soviet Relations, 1917-1921, Vol. III, The Anglo-Soviet Accord, Princeton, New Jersey, 1972, 136 psl.

71 *R.H. Ullman,* ten pat, 137 t.

72 Tas pat, ten pat, 139 psl.

73 FO, 371, 3914/207178; *T. Piszczkowski,* ten pat, 154 t.

74 H. Wilsono dienoraštis, 1920 m. liepos 3 d. įrašas; Documents on British Foreign Policy, vol. XI, nr. 310; FO, 371, 3914/207181; *R.H. Ullman,* ten pat, 140 psl.; *T. Piszczkowski,* ten pat, 155 psl.

75 *R.H. Ullman,* ten pat, 140 t.

76 Tas pat, ten pat, 141 psl. H. Wilsonas netikėjo Lenkijos nepriklausomybe. Savo dienoraščio 1920 m. liepos 3 d. įraše jis sako: "Aš niekada netikėjau, kad Lenkija pati viena pajėgtų laikytis tarp šių didelių šalių (Rusijos ir Vokietijos, A.R.) ir visos sudarytos (civilinių politikų, A.R.) schemos lenkiškajam Dancigui ir Koridoriui visada atrodė man vaikiškos". Fochui ir Weigandui jis pareiškęs: "Visada buvau priešingas šioms prakeiktoms mažoms valstybėms". Ten pat.

77 Tas pat, ten pat, 141 tt.

78 AAN, AMSZ, Pos. Paryž, r. 8, ap. 2, Sapiegos telegrama VII.3; Dokumenty, t. II, dok. 70 *M. Nowak-Kielbikowa,* ten pat, 209 t.

79 *H. Nicolson,* Peacemaking, 1919, London, 1933, 203 psl.; *F. Tommasini,* Odrodzenie Polski, Warszawa, 1928, 123 psl. Plg. *M. Nowak-Kielbikowa,* ten pat, 211 psl.

80 Tas pat, ten pat, 210 psl.

81 "Notes of a Meeting held at the Hotel Britannique, Spa, Tuesday, 6th July, 1920" — British Documents, vol. VIII, nr. 46, 441-42 psl.; FO, 371, 3914, 16 psl.; *R.H. Ullman,* ten pat, 145 t.; *T. Piszczkowski,* ten pat, 156 t.

82 *R.H. Ullman,* ten pat, 146 psl.

83 FO, 371, 3915/207772; *T. Piszczkowski,* ten pat, 156 psl.

84 "Notes of a Meating held at the Villa Neubois, Spa, 9 July 1920, 3 PM — British Documents, vol. VIII, nr. 55, 502-06 psl.; *Général M. Weygand,* Mémoires, vol. II, Mirages et réalité, Paris, 1957, 89 tt. *R.H. Ullman,* ten pat, 146 t.

85 British Documents, vol. VIII, 505 psl.; *R.H. Ullman,* ten pat, 147 psl.

86 Tas pat, ten pat, 147 psl.

87 Britai pastoviai vadovavo santarvininkų politikai su Sovietų Rusija, tad jie beveik visada vieni paruošdavo, santarvininkų vardu pasirašomų, raštų metmenis. Tas pat, ten pat, 147 psl.

88 Tas pat, ten pat, 148 psl.

89 Tas pat, ten pat, 148 t.

90 Millerandas pareiškė, kad jis, pasirašydamas notą, tuo pačiu pripažintų bolševikų režimą Rusijoje, tačiau padėtis nepasikeistų. Kai Lloyd George atkirto, kad jo tikslas esąs gelbėti Lenkiją, Millerandas švelniai tepasiteisino, kad jo problema esanti "suderinti prieštaraujančius interesus — gelbėti Lenkiją ir garantuoti prancūzų interesus". British Documents, vol. VIII, nr. 57, 515 t.; *R.H. Ullman,* ten pat, 149 psl.

91 Tas pat, ten pat, 149 tt. Plg. *M. Nowak-Kielbikowa,* ten pat, 214 psl.

92 British Documents, Vol. VIII, 526 t.; *R.H. Ullman,* ten pat, 151 psl.

93 Tas pat, ten pat, 151 t.

94 Grabskio paklaustas, kokios pagalbos Lenkija sulauktų, jei Sovietų Rusijos vyriausybė atmestų santarvininkų siūlymus ir nesustotų puolusi Lenkijos, Lloyd George atsakė, kad Santarvininkai turėtų tuos klausimus aptarti su kariniais patarėjais. Jis tuo tarpu negalėtų tiksliau pasakyti, tačiau tai galėtų būti suteikta medžiagos ar karininkų pavidalu. Į Grabskio klausimą, ar santarvininkai galėtų siųsti kariuomenės ir karininkų, Lloyd George ir Millerandas atsakė, kad negalėtų. Lenkija turi "šimtus tūkstančių tinkamų karo tarnybai vyrų", tarė Lloyd George, ir todėl turėtų užpildyti visą kariuomenę. Tačiau santarvininkai, gal būt, galėtų pasiųsti aviacijos ar net pilotų. British Documents, vol. VIII,

528 psl.; *R. Ulman*, 152 psl.

95 AMSZ, P. III, r. 8 ap. 2, Grabskio sutarties Spa nuorašas; Historia Polski, IV t., I d., 373 psl.; *M. Nowak-Kielbikowa*, ten pat, 215 psl. Grabskio pasirašytos sutarties testas — British Documents, vol. VIII, 530 psl.; *R.H. Ullman*, ten pat, 152 psl., išnaša 35.

96 Kas yra atsakingas už notoje siūlytos paliaubų linijos Galicijoje nesutapimą su sutartyje numatytąja, iš išlikusių dokumentų negalima aiškiai nustatyti. Plačiau tuo klausimu žr. *R H. Ullman*, ten pat, 153 tt.; *M. Nowak-Kielbikowa*, ten pat, 216 tt.; *T. Piszczkowski*, ten pat, 157 tt.

97 Tas pat, ten pat, 159 t.

98 *A.E. Senn*, ten pat, 30 psl. ir ten pat 12 išnaša.

99 Tas pat, ten pat, 30 psl.

100 *P. Lossowski*, ten pat, 211 psl. 11 išnaša. Plg. *R.H. Ullman*, ten pat, 156 psl. Kai už savaitės nuo sutarties pasirašymo Britų Žemiesiems Rūmams buvo pateiktas sutarties turinys ir paskelbtas Varšuvos spaudoje, "Lenkijos vyriausybė atsisakė pareikšti, ar spaudos pranešimai tikslūs". Tas pat, ten pat, 156 psl.

101 Tokie punktai buvo: kariuomenių pasitraukimas už 1919 m. gruodžio 8 d. linijos, lenkų delegacijos į Rygos konferenciją siuntimas. Plg. *T. Piszczkowski*, ten pat, 167 psl.

102 Tas pat, ten pat, 167 psl.

103 Tas pat, ten pat, 167 psl.; FO, 3919/213697.

104 *P. Lossowski*, ten pat, 211 psl.; *M. Nowak-Kielbikowa*, ten pat, 216 psl. Aukščiausioji Taryba, tiesa, nebuvo padariusi atitinkamo nutarimo dėl Lietuvos-Lenkijos sienų, "tačiau neformaliai britų ir prancūzų vyriausybė tylomis davė Lietuvai tam tikrus pažadus, kad tuo būdu išlygintų naudą, kurią ji gavo iš 1920 m. liepos 12 d. sutarties su Rusija. *T. Piszczkowski*, ten pat, 173 psl. Plg. FO, 371, 5401, N 606.

105 Net "neturime duomenų, iš kurių matytųsi, ar Lietuvos vyriausybė buvo sąjungininkų, sovietų arba lenkų painformuota apie Spa sprendimą ir apie Curzono demaršą". *J. Urbšys*, ten pat, 19 psl.

106 P. Klimas sėkmingai įrodinėjo, kad Lietuvai turi priklausyti ne tik tie plotai, kur dabar tebekalbama lietuviškai, bet ir tie, kurių gyventojai anksčiau kalbėjo lietuviškai, bet ilgainiui sugudėjo. Delegacijos narys, ministras žydų reikalams, S. Rozenbaumas Klimo tezes parėmė. Bolševikų delegatams nenorint su lietuvių reikalavimais sutikti, Rozenbaumas pasiūlė rusų delegacijos pirmininkui A. Joffei "pasikalbėti kaip žydas su žydu". Tas pokalbis išsprendė klausimą lietuvių naudai. Plg. *Z. Ivinskis*, Lietuvos ir Sovietų Sąjungos santykių dvidešimtmetis (1919-1939) — Aidai, 1969, nr. 6, 258 psl.

107 Lenkams pretenduojant, kad preliminarinė 1920 m. spalio 12 d. ir vėlesnioji 1921 m. Lenkijos-Rusijos Rygos sutartis anuliavusi Maskvos sutartį, Sovietų Rusijos užsienių reikalų komisaras Čičerinas 1921 m. sausio 30 d. jau laišku Lietuvos diplomatiniam atstovui Baltrušaičiui patvirtino, "kad spalio 12 d. Lenkijos-Rusijos Rygos sutartis jokiu būdu nenaikina liepos 12 d. Lietuvos-Rusijos sutarties ir nestabdo jos įgaliojimo". *B. Kubilius*, Diplomatinė kova dėl Vilniaus (Židinys, 1939, 535 psl.). 1923 m. balandžio 5 d. Sovietų Rusija atskira nota Lenkijos užsienių reikalų ministrui protestavo prieš Ambasadorių Konferencijos nutarimą prikirti Vilnių ir jo kraštą Lenkijai. Lietuvos istor. šaltiniai IV, 154 t. Liepos 12 d. sutartis buvo dar patvirtinta 1926 m. rugsėjo 28 d.,

1931 m. gegužės 6 d., 1934 m. balandžio 4 d. Plg. Z. *Ivinskis*, ten pat — Aidai, 1969, nr. 8, 346, 352 psl.; *B. Kaslas*, Sovietinės Rusijos užsienio politika (Varpas, 1976, nr. 14, 17 t.). "Tačiau 1939.X.10 sutartimi Lietuva buvo priversta atsisakyti Sovietų Sąjungos naudai didelės dalies teritorijos, kuri 1920.VII.12 sutartimi tos pačios Sovietų Sąjungos buvo pripažinta Lietuvos teritorija. Todėl 1939 padarytas Vilniaus grąžinimas buvo iš esmės ne kas kita, kaip dalies Lietuvos teritorijos pasisavinimas, į kurį Sovietų Sąjunga jokių teisių neturėjo". LE, XV, 345 psl.

108 Sutarties I ir II straipsnis — pilnas sutarties tekstas: Dokumenty vnešnei politiki SSSR (DVP SSSR), Moskva, nuo 1957 m., III, 28-42 psl.; *P. Dailidė* (red.), Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis, I, Kaunas, 1930, 30-52 psl.

109 Lenino raštų rusiško teksto XXX t, 284 psl. Žr. *Z. Ivinskis*, ten pat — Aidai, nr. 6, 260 psl.

110 Lenino raštai, XXX, 281 t.; *Z. Ivinskis*, ten pat, 260 psl.

111 Plg. *A.E. Senn*, ten pat, 32 t.

112 DVP, 1959, III, 41 psl. Plg. *P. Lossowski*, ten pat, 212 psl. Ši slapta klauzulė iš tikrųjų buvo Lietuvos vyriausybės taip slepiama, jog tenka sutikti su plk. Konstantino Žuko, krašto apsaugos ministro pasisakymu, jog "keista, kad tokio svarbaus dalyko krašto apsaugos ministeris visai nežinojo", nors jis pats buvo ministrų kabineto narys. *K. Žukas*, ten pat, 287 t.

113 Pagal Maskvos sutarties 2 straipsnį pietinė Lietuvos siena prasideda vakaruose "nuo tos vietos, kur Gorodniankos upė įteka į Bebro upę", o ta vieta yra apie 2 km į pietvakarius nuo Štabino, tad ne tik žymiai į pietus nuo Seinų ir Suvalkų, bet net ir nuo Augustavo. Tarp nustatytosios sienos pradžios ir Vokietijos sienos belieka 30 km tarpas.

114 Įsakymas Lietuvos armijai, nr. 1, 1920.VII.12, 23:00 val. (Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Zdobyczne akta litewskie, 250 (1/31). *P. Lossowski*, ten pat, 213 psl.

115 Pažymėtini įvykiai prieš 10 metų (Karys, 1930 m. liepos 10 d., nr. 28, 542 psl.).

116 Šio rašto nuorašą parūpino plk. K. Ališauskas iš Br. Kviklio archyve esančio originalo.

117 *Kapitonas Budzilas*, Šarvuočių rinktinė (Mūsų Žinynas, 1928, nr. 45, 342 psl.). 1920 m. kovo 1 d. pradėta formuoti šarvuotas būrys. Jo vadu buvo paskirtas buvęs Lietuvos Karo Mokyklos kuopos vadas kpt. Kazys Musteikis. Tais pat metais kovo mėnesį būrys gavo ltn. Gerdvilį, Asevičių, Jakulį ir Tuskenį ir apie 30 kareivių. Šarvuočiai buvo jau išbandyti ir aprūpinti reikiamais technikos įrankiais ir ginklais; kareiviai buvo jau išmokyti veikti šarvuočiuose prie kulkosvaidžių. Tas pat, ten pat, 511 t. Ešelono kautynės su lenkais vaizduojamos pagal šį kpt. Budzilo straipsnį.

118 Pažymėtini įvykiai . . . (Karys, 1930, nr. 28, 542 psl.). Tik čia duota klaidinga data, būtent liepos 13 d. Kaip Vilniaus komendanto raštas neabejotinai rodo, liepos 13 d. 19 val. traukinys teišvyko iš Kauno.

119 *Kapitonas Budzilas*, ten pat, 343 psl.; Mūsų nepriklausomybės karų kai kurios svarbesnės kautynės ir operacijos, Kaunas, 1936, 27 t. (Kariuomenės Štabas, Spaudos ir Švietimo Skyrius).

120 *J. Smoleński*, Walki polsko-litewskie . . . 21 psl.

121 *A. Ringys* (vyr. ltn. Namikas), Dėl pulkininko Žuko atsiminimų (Karys, 1960, nr. 1, 14 t.).

122 Tai buvo tas pat ltn. Burokevičius, kuris 1923 m. didvyriškai

krito Klaipėdoje per sukilimą.
123 Tuo ešelonu vyko ne tik šarvuočių būrys ir Vilniaus komendantūra, bet dar ir 1 raitelių pulko 3 eskadrono būrys, priskirtas prie Vilniaus komendantūros. *Kapitonas Kraunaitis,* Mūsų kavalerijos organizavimas ir jos veikimas pirmame nepriklausomybės dešimtmetyje (Mūsų Žinynas, 1928, nr. 45, 363 psl.).
124 Šiuos lenkus ties Lentvariu buvo sutikę ir mūsų kavaleristai. Tas pat, ten pat, 363 psl.
125 *P. Lossowski,* ten pat, 214 psl.
126 Zarys historii wojennej 76 p. p. Wojskowe Biuro Historyczne, Warszawa, 1929, 24 psl. *J. Smoleński,* ten pat, 21 psl.
127 Sprawa gen. Aleksandra Boruszczaka, b. d-cy obrony Wilna (Boruszczak), I, 187. Plg. *W. Jędrzejewicz,* Sprawa Wilna w lipcu 1920 roku (Zeszyty Historyczne, Paryž, 1970, 132 t.). Šio straipsnio autorius — buvęs 1 lenkų armijos II skyriaus viršininkas. Jo naudoti šaltiniai yra daugiausia imti iš Varšuvos Generalinės Apygardos Karo Teismo bylų "Sprawa gen. Aleksandra Boruszczaka . . .", iš Aukščiausios Karinės Ekspertų Komisijos prie Vyriausiojo Vado aktų "Sprawa gen. broni St. Szeptyckiego" (Szeptycki) ir iš Vyriausios Vadovybės Generalinės Adjutantūros dokumentų. Visi šie šalutiniai šaltiniai yra Pilsudskio Institute New Yorke.
128 *W. Jędrzejewicz,* ten pat, 133 psl.
129 Boruszczak, III, 23; *W. Jędrzejewicz,* ten pat, 139 psl. Intrukcija nr. 7369/III.
130 Boruszczak, III, 22. Tas pat, ten pat, 139 psl.
131 Įsakymas nr. 7401/III. Boruszak, I, 184; tas pat, ten pat, 140 t.
132 Tas pat, ten pat, 149 psl.
133 Tas pat, ten pat, 149 psl.
134 Boruszczak III, 38; tas pat, ten pat, 149 t.
135 Boruszczak I, 183; tas pat, ten pat, 150 psl.
136 Boruszczak I, 136; tas pat, ten pat, 150 psl.
137 *K. Žukas,* ten pat, 282 psl. Tenka pastebėti, kad plk. Žukas savo atsiminimus rašė iš atminties, nesinaudodamas nei šaltiniais, nei literatūra, užtat jo veikale daug klaidinančios informacijos. Pvz. kad ir tame pačiame 282 psl. parašyta, kad Vilniaus komendantūra iškeliavusi į Vilnių liepos 19 ar 20 d. (iš tikrųjų 13 d.), plk. Rylskis atvykęs pas jį liepos 20 (ne 14 d.), 11 val. jis turėjęs žinių "apie mūsiškių laimėjimą ties Rykantais (kautynėsteprasidėjo apie 17 val.), bolševikai paėmę Vilnių 6 val. (iš tikrųjų kiek vėlesnėmis valandomis), plk. Rylskis pas jį atvažiavęs iš Varšuvos (iš tikrųjų iš Vilniaus), Vilniaus komendantūra nuo Vievio stoties ėjusi pėsčia, nes geležinkelis tarp mūsų ir lenkų buvęs nutrauktas (iš tikrųjų traukinys su komendantūra ir šarvuočiais buvo privažiavęs iki Lazdėnų stoties, ir juo važiavę su komendantūra šarvuočiai iš ten šaudė į puolančią lenkų grandinę).
138 Boruszczak III, 42; *Jędrzejewicz,* ten pat, 150 psl.
139 *M. Biržiška,* ten pat, 185 t.
140 *A.E. Senn,* ten pat, 31 psl.
141 Britų įgaliotinis Tallents savo raporte į Londoną lenkų užpuolimą palei geležinkelį pavadino "nedovanotinu" ir skelbtą susitarimą atiduoti Vilnių lietuviams "bereikšmiu". Tas pat, ten pat, 31 psl.
142 *Kpt. Černius,* Iš mano atsiminimų (Karys, 1928, nr. 32). Šiuo kpt., vėliau mjr., Černiaus straipsniu naudojausi perrašytu mašinraščiu, tad negalėjau cituoti puslapių.
143 Prieš išžygiuodamas, 7 pėst. pulkas buvo užėmęs demarkacinėje linijoje barą nuo Veprių iki Kurk-

lių. *Kpt. P. Baltrūnas,* Trumpa istoriška apžvalga (Karys, 1928, nr. 32). Naudojausi mašinraščiu.

144 *V. Vitkauskas,* ten pat, 240 psl.; *J. Petruitis,* ten pat, 36 psl.

145 Tą dieną Vilniuje susitikę iš džiaugsmo pasibučiavo ir plk. Ladiga su Gaj-Chanu. *M. Biržiška,* ten pat, 187 psl.

146 *Kapitonas Kraunaitis,* ten pat, 363 psl. Kad mūsų gusarų daliniai liepos 15 d. jau įžygiavo į Vilnių, dar mini ne tik kpt. Černius, bet ir M. Biržiška. *M. Biržiška,* ten pat, 187 psl.

147 *K. Ališauskas,* Žvilgsnis į lietuvių-lenkų karą 1920 metais (Karys, 1970, nr. 10, 292 psl.); *M. Biržiška,* ten pat, 187 psl.

148 Visiškai, garantuotai tikros šio pulko įžygiavimo į Vilnių datos iš turimos medžiagos nepasisekė nustatyti. Pagal jaun. ltn. Bardzilauską, pulkas "liepos 15 d. vakare įėjo į Vilnių, kuriame išgyvenęs apie dvi savaites, buvo atitrauktas į Trakų-Lentvario rajoną". *J. ltn. Bardzilauskas,* Vaidotėnų pirmosios dienos ir kovų žygiai (Karys, 1939, nr. 39, 840 psl.). Pagal kpt. Namiką, po Kazimieriškių kautynių (liepos 14 d., A.R.) atvykęs į Lentvarį, "po keletos dienų pulkas įžygiavo į Vilnių. Kelyje prie Novosiolkų įsijungė ir I batalionas. Į Vilnių pulkas įžygiavo pilname sąstate". *A. Ringys,* ten pat, 15 psl. Patikimiausia vis dėlto atrodo art. kpt. Šipelio versija, pagal kurią "6 baterija liepos 15 d. atvyko į Rykantus. 16 d. baterija su 8 pėst. pulku įžengė į mūsų sostinę Vilnių. Čia mūsų dalys, išbuvusios porą dienų, turėjo atsitraukti". *Art. kpt. Šipelis,* Artilerijos gyvenimo pirmas dešimtmetis (Mūsų Žinynas, 1928, nr. 45, 275 psl.). Ir man pačiam, kaip 8 pėst. pulko ltn. kulkosvaidininkui, teko tada su pulku žygiuoti į Vilnių. Pulkas atvyko į sostinę pavakariop ir nakvojo ne kareivinėse, bet gatvėje, kuria ėjo kelias į Kauną. Kariai gatvės iškabos užrašą "Ulica Legionów" pakeitė užrašu "8 pėst. pulko gatvė".

149 *A. Ringys,* ten pat, 15 psl.

150 To meto krašto apsaugos ministras ir vyriausias kariuomenės vadas plk. K. Žukas šitaip atestuoja Vilniaus miesto komendantą ir komendantūrą: "Komendantu pasirinkau energingą ir sumanų kpt. Kurkauską, o jam padėjėju — teisininką Petronaitį (vėliau bolševikų žvėriškai nukankintą Rainių miške). Mano samprotavimu, leit. Petronaitis turės atlikti nedėkingą darbą su įvairių tautybių nevisai mums palankiais gyventojais ir nemaža griežtumo rodyti, o kpt. Kurkauskas gerai reprezentuos Lietuvos vyriausybę ir bus lyg apeliacinė instancija. Taip faktiškai vėliau ir buvo. Komendantūros kuopos vadu pasirinkau naujai pakeltąjį į leitenantus Vilkaviškio komendantūros karo vald. Berentą, ypačiai stropų ir sumanų karį, nes buvau tikras, kad jis ir čia savo pareigą gerai atliks. Jam jaunesniais karininkais paskyriau ltn. Putvinskį ir dar tris leitenantus, kurių pavardžių dabar jau nebeatsimenu. Puskarininkiai ir kareiviai buvo rinktiniai iš visų dalių, kurių lietuviškumas ir patriotinis nusiteikimas buvo be mažiausio įtarimo. Visi jie buvo aprengti, kaip kokiam paradui, naujutėliais rūbais ir batais. Maisto ir kitas aprūpinimas buvo be priekaištų". *K. Žukas,* ten pat, 281 psl. Komendantūros veiklą plk. Žukas šitaip apibūdina: "Nuvažiavęs į Vilnių, apžiūrėjau kareivius, patikrinau komendanto potvarkius ir radau, kad viskas daroma kuo geriausiai. Dar išleisdamas iš Kauno, daviau kpt. Kurkauskui instrukciją palaikyti Vilniuje tvarką griežtomis, bet teisingomis priemonėmis, gyven-

tojų skriaudos neleisti, be reikalo jų nevaržyti. Kiekvienas vilnietis gali kreiptis žodžiu ar raštu ir tokia kalba gauti atsakymą. Tam reikalui prie komendantūros buvo atitinkamas kiekis gudų, lenkų ir žydų vertėjų. Iš savo pažįstamo seno Vilniaus gyventojo sužinojau, kad lenkai, kurie smarkiai nuo bolševikų nukentėjo, tiesiog dievino kpt. Kurkauską. Tas dar padidėjo po to, kai lenkai sužinojo, kad jis nedavė išvežti črezvyčaikos (rusų žiaurios slaptos policijos, vėliau NKVD) areštuotų lenkų. Jo paleisti kaliniai ir jų giminės tiesiog nežinojo, kaip jam padėką reikšti". Tas pat, ten pat, 383 t. Plk. Žuko nuomonę apie kpt. Kurkauską patvirtina ir Biržiška, vadindamas jį "taktingu komendantu". *M. Biržiška,* ten pat, 187 psl.

151 Plk. Petruitis taip aprašo tą demonstraciją: "Liepos 16 d. Vilniaus atvadavimo proga Kaune įvyksta manifestacija. Steigiamojo Seimo nariai: kun. Krupavičius, Požėla, kun. Tumas, žydų atstovai — visi sako karštas kalbas. Minia eina nuo Steig. Seimo rūmų prie prezidentūros, Ministerių Kabineto, krašto apsaugos ministerijos, prancūzų ir anglų misijų — visur buvo sakomos kalbos, himnai giedami . . . Ypač įspūdinga buvo prie anglų misijos, kur kun. Tumas pasakė labai jausmingą kalbą, dėkodamas anglams už jų palankumą Lietuvai. Orkestras griežia anglų ir Lietuvos himnus, minia šaukia "Valio Anglijai!" Anglų misijos vardu atsakė pulk. Ward'as". *J. Petruitis,* ten pat, 37 psl. Manifestacijos datą patvirtina ir Biržiška, kuris į Kauną atvykęs "tik ką pasibaigus didžiajai manifestacijai dėl Vilnisus atgavimo". *M. Biržiška,* ten pat, 189 psl.

152 Boruszczak, I, 112; *W. Jędrzejewicz,* ten pat, 151 psl. Už Vilniaus atidavimą bolševikams, be mūšio, Vilnių gynusios grupės vadas gen. Boruščakas ir jo štabo viršininkas kpt. Mitschke buvo paduoti į teismą. Kaltinamieji išsėdėjo du mėnesius kalėjime, tačiau po to byla buvo numarinta. Tas pat, ten pat, 153 psl. Šios bylos aktai, kaip jau buvo minėta, yra Pilsudskio institute New Yorke.

153 Pvz. *V. Vitkauskas,* ten pat, 240 psl.: "Ties Maišiagala mūsiškiai nuginklavo ir internavo visą lenkų brigadą ir paėmė daug turto". *J. ltn. Bardzilauskas,* ten pat, 840 ps.: 8 pėst. pulko "I batalionas (vyr. ltn. Leono vadovaujamas, A.R.) stūmė lenkus Vilniaus kryptimi . . . prie Maišiagalos nuginklavo lenkų brigadą . . ." Pažymėtini įvykiai . . . (Karys, 1930, nr. 28, 524 psl.): "Maišiagalos rajone mūsiškiai nuginklavo atsilikusią lenkų brigadą".

154 Pvz. *J. Petrauskas,* Karys Lietuvos nepriklausomybės atkovojimo laikais (Karys, 1975, nr. 6, 214 psl.): ". . . Vieną dieną sužinojome, kad ties Kaišiadoriais buvo nuginkluota ir internuota lenkų divizija . . ." *J. Petruitis,* ten pat, 44-55 psl. Čia autorius plačiai, su visomis detalėmis, aprašo, kaip lenkų brigada buvo nuginkluota ties Kruoniu.

155 Tuose pačiuose "Pažymėtinuose įvykiuose . . ." — kariuomenės štabo informacijoj spaudai (Karys, 1930, 28, 542 psl.) rašoma: "Maišiagalos rajone mūsiškiai nuginklavo atsilikusią lenkų brigadą", o jau to pat straipsnio tęsinyje (Karys, 1930, 29, 562 psl.) parašyta: "Kruonio apylinkėse mūsiškiai nuginklavo lenkų brigadą". Kario Kalendorius, 1934 m., 73 t.: "Kaišiadorių rajone nuginkluota 1,149 lenkai. 18 d. Kruonio apylinkėse nuginkluota lenkų brigada".

156 *J. Petruitis,* ten pat, 42 tt.

157 *W. Jędrzejewicz*, ten pat, 151 t.

158 Komunikat Informacyjny brygady za czas of 10 lipca 1920 r. do chwili internowania w Kownie. Poniemuń, 26 lipca 1920 r. (Akta Adjutantury Generalnej Nacz. Dowóztwa w Instytucie J. Pilsudskiego w. Nowym Jorku, Teka 10, Nr. 4442(T 1). Plg. *W. Jędrzejewicz*, ten pat, 151 t.

159 *P. Lossowski*, ten pat, 215 psl.

160 Boruszczak, V, 316-317, plk. Paslavskio raportas. Plg. *W. Jędrzejewicz*, ten pat, 152 psl. Netiesa, kaip rašo plk. Žilys, kad ši brigada "ties Kazimieriškiais susidūrė su mūsų komendantūros daliniu". *P. Žilys*, Kaip lenkai 1920 m. liepos mėn. užleido Vilnių rusams ir atidavė lietuviams (Lietuvių Tautos Praeitis, tomas III) knyga 2 (10), Čikaga, 1973, 85 psl. Ten, kaip matėme, kovėsi su lietuviais vienas Lydos pulko batalionas.

161 Papulkininkio Modelskio kovos raportas, Boruszczak, V, 357. *W. Jędrzejewicz*, ten pat, 152 psl.

162 Plg. *K. Ališauskas*, Istorinės pastabos (Karys, 1974, nr. 2, 54 psl.). *J. Petruitis*, ten pat, 444 t.

163 Ir kritiškai vertinąs kai kuriuos Petruičio tvirtinimus brigados nuginklavimo veiksmuose dalyvavęs plk. K. Ališauskas pripažįsta, kad "pasiduoti brigada nenorėjo, bet paaiškinus aplinkybes, kad bolševikai jau prie Gardino ir tt., brigada sutiko padėti ginklus". *K. Ališauskas*, ten pat, 54 psl.

164 *J. Petruitis*, ten pat, 45, 47 psl.

165 *K. Ališauskas*, ten pat, 163 psl.

155 Lossovskis išnašoje nurodo į CAW, *Vitkauskas*, Mūsų pėstininkai . . . 50-51 psl. Tačiau Mūsų Žinyno 45 nr. skelbtajame šia antrašte Vitkausko straipsnyje tik 240 psl. tėra trumpa užuomina apie brigados nuginklavimą. Čia, matyt, apsirikta: 50-51 psl. apie brigados nuginklavimą rašė J. Petruitis cituotame veikale.

167 Boruszczak, Referat, III, 2. *W. Jędrzejewicz*, ten pat, 135 psl.

168 Tas pat, ten pat, 152 psl.

169 Tas pat, ten pat, 135 psl.

170 Kiek vėliau po šio įvykio kolegos man pasakojo, kad 8 pėst. pulko I bat. vadas vyr. ltn. Leonas ties Maišiagala viena kuopa apstatęs aukštumas aplink apsistojusią lenkų brigadą (panašiai, kaip Petruitis!) ir privertęs ją pasiduoti, tačiau didelę masę nuginkluoti buvę sunku. Kita versija — Kaišiadoryse brigada sustačiusi šautuvus gubomis ir prie jų buvusi pastatyta lietuvių sargyba. Lenkų berankis pulkininkas davęs komandą "na bagnety" (durtuvais), bet beginklių kareivių masė nedrįsusi pulti ginkluotos sargybos.

171 Tas pat, ten pat, 152 t.

172 Tas pat, ten pat, 154 tt.

173 Steigiamojo Seimo Darbai (SSD), 1920 m. rugpiūčio mėn. 6 d. I sesijos 36 posėdis (301 tt).

174 *M. Biržiška*, ten pat, 196 psl.

175 Partarchiv CK KP Litvy, f. 77, op. 3, d. 81. 1 i ob. Zaviererennaja kopija. Pagal rusiško teksto išrašą iš knygos: Borba za sovietskuju vlast v Litve v 1918-1920 gg., Izdatelstvo "Mintis", Vilnius, 1967.

176 *M. Biržiška*, ten pat, 198 psl.

177 Tas pat, ten pat, 200 psl.

178 SSD, ten pat (307 psl.).

179 Lietuvos komunistų partijos atsišaukimai, t. I, 222-223 psl. Plg. Lietuvos TSR istorija, III tomas, Nuo 1917 iki 1940 metų, Vilnius, 1965, 153 psl. (L. Truskos straipsnis).

180 Tas pat, ten pat, 153 psl.

181 *S.A. Vaupšasov*, Na trevožnych perekrestkach, Zapiski čekista, Moskva, 1971, 30 t.

182 Tas pat, ten pat, 69 t.

183 Tas pat, ten pat, 70 psl.

184 *Plk. Žukas* taip apibūdina Gaj-Chano kavaleriją: "Prie Lentvario miestelio mačiau, kaip ėjo

bolševikų kariuomenė. Tur būt, totoriai prieš 700 metų tvarkingiau ėjo į Rusiją. Beveik visi kareiviai raiti, žinoma, ant atimtų iš kaimiečių arklių. Jokios rikiuotės ar tvarkos ir panašumo nebuvo. Arkliai be balnų, vietoje pavadžių virvutė. Kaip pakvaišę, dideliais šuoliais visi jie lėkė pirmyn. Daug kas rankose turėjo raudoną vėliavą su įrašu "Dajoš Aršavu!" (Duok čia Varšuvą)". (Ten pat, 283 psl.). *A. Ringys,* ten pat: "... dauguma atrodė kaip baidyklės: dėvėjo moteriškus švarkus (nažutkas), skrybėles su plunksnomis, vietoje balno pagalvę raudonų impilų, o kojoms vietoje kilpų virvutė tarnavo". Teko ir man matyt bolševikų kavaleriją. Gavau įspūdį, kad ji buvo prastai ir ginkluota. Bene tik kas dešimtas turėjo šautuvą. Ginkluoti buvo kas ietim, kas kardu. Šovinius, tiek raiteliai, tiek ir pėstininkai laikė kišenėse. Paklausti, ar į Gardiną žygiuoja, atsakydavo entuziastingai "na Varšavu", kai kurie — "na Berlin, na Pariž". Bolševikų kariuomenė tada buvo visiška priešybė mūsų kariuomenei. Mūsų kiekvienas pėstininkas, pvz., buvo nuo galvos iki kojų aprengtas nauja uniforma, kiekvienas turėjo diržą su šovinine, pilna šovinių, dažnai dar už diržo prikabintų rankinių vokiškų granatų, nebekalbant jau, kad kiekvienas turėjo šautuvą (tik ne visada su durtuvu). Bolševikai mūsų kareiviams sakydavo, kad jeigu jie turėtų taip ginkluotą kariuomenę kaip lietuviai, tai jie užkariautų visą Europą. *Plk. Žukas* aprašo vieną, tam laikui būdingą Aleksos-Angariečio suruoštą didelį mitingą Vilniuje, Lukiškių aikštėje. Svarbiausias mitingo tikslas buvo suagituoti mūsų kareivius. Mitinge dalyvavo ir daug tiek civilinių bolševikų, tiek ir raudonarmiečių, kurie agitavo prieš Lietuvos valdžią. Pasikalbėjimo pavyzdys: "Kiek, tovarišč, tau jūsų buržujai algos moka?" "Šimtą markių". "Vaje, ir jūs tylite? Mums moka po 500 rublių. Jokiu būdu aš jūsų vietoje už tiek netarnaučiau". "O kodėl tu tovarišč batų nenusiperki? Mes už savo 100 markių galėtume gerus batus nusipirkti, bet neturime reikalo, nes iš valdžios gauname. O, žiūrėk, kaip mūsų "buržujai" mus rengia, tur būt, jūsų ir generolai tokių rūbų neturi?" Kai Aleksa-Angarietis, kalbėdamas iš balkono, pradėjo šaukti mūsų kereivius mesti savo karininkus ir prisidėti prie raudonosios armijos, mūsiškiai ėmė kvatoti ir taip vykusiai kalbėtojui replikuoti, jog visos jo pastangos nuėjo niekais. *K. Žukas,* ten pat, 284 t.

185 CAW, O II, t. 136. Rotmistro Romerio paruoštas raštas antrašte "Dzialalność misji wojskowej francuskiej w Kownie w oświetleniu wiadomości udzielanych przez nią NDWP (Naczelnemu Dowóztwu Wojsk Polskich, A.R.) za miesiące VII, VIII, IX, 1920 r. Plg. *P. Lossowski,* ten pat, 217 psl.

186 CAW, Zdobyczne akta litewskie, 250(1)41. Rozkaz operacyjny dowódcy grupy wileńskiej plk. ltn. Ladygi nr. 3/a z 21.VIII. 1920 r. *P. Lossowski,* ten pat, 217 psl.

187 "Vyriausybės Žinios", 1920 m. liepos 24 d., nr. 41. *P. Lossowski,* ten pat, 217 psl.

188 CAW, Zdobyczne akta litewskie, 250(1)40. *P. Lossowski,* ten pat, 217 psl.

189 Į Vilnių ir į Vilniaus kraštą, kuris tuo metu buvo daug skurdesnis už nepriklausomos Lietuvos teritoriją, ir šiaipjau spekuliantai iš nepriklausomos Lietuvos gabendavo daug produktų, bet spekuliacija dar padidėjo, kai bolševikai užėmė Vilnių, nes tais lai-

kais ir apskritai, kur tik bolševikai įžengdavo, tuoj pradėdavo visko, ypač maisto produktų, stigti.

190 SSD, 1920 m. liepos mėn. 23 d., I seseijos 30 posėdis. Kad Lietuvos nepriklausomybei tada grėsė pavojus, matyti ne tik iš bolševikų, bet net ir iš jiems artimų vadinamųjų socialistų liaudininkų atsišaukimų, apie vieną iš kurių čia kalbamajame seimo posėdyje taip atstovas A. Rimka išsitarė: "Štai, kada bolševikų raudonosios ordos paplūdo visas ligi šiol lenkų okupuotas Lietuvos sritis ir skverbte skverbiasi į kitus Lietuvos kraštus, kada patsai lenkų pavojus dar toli gražu nėra pašalintas — "Lietuvos revoliucinių socialistų liaudininkų partija — aš cituoju štai atsišaukimo žodžius — "kviečiu jus (tai yra darbininkus ir kareivius) petys į petį stoti drauge su Raudonąja armija į kovą . . , kad suvienijus su Rusijos ir kitų šalių darbininkais . . . padaryti tai . . . ir Lietuvoj". Baigiamas atsišaukimas šaukimu už Lietuvos darbo tarybų respubliką ir visų šalių darbo respublikų federaciją — kitais žodžiais už sovietų valdžią Lietuvoje ir ryšius su Sovietų Rusija . . ."

191 *P. Lossowski,* ten pat, 219 t.

192 *A.E. Senn,* ten pat, 35 psl.

193 *P. Lossowski,* ten pat, 220 psl.

194 Plk. Mackevičiaus ir ltn. Romerio ataskaitos apie derybas yra archyve CAW, Akta Oddzialu II Naczelnego Dowóztwa Wojsk Litwy Srodkowej, O II, t. 68 antrašte "Sztab Obrony Krajowej". *P. Lossowski,* ten pat, 224 psl.

195 Juk Vilniaus miesto nuo bolševikų lenkai iš tikrųjų negynė, tad dėl Vilniaus ir jokio mūšio su bolševikais nebuvo. Užleisdami bolševikams Vilnių be mūšio, lenkai dėl jo tekovojo tik su lietuviais ties Kazimieriškėmis, ir tai tik po to, kai tą miestą lietuviams jie buvo jau "atidavę".

196 *Józef* Pilsudski, Pisma zbiorowe, Warszawa, 1937, t. VII, 91 psl. Plg. *W. Chocianowicz,* Historia dywizji litewsko - bialoruskiej w świetle listów Jozéfa Pilsudskiego (Niepodleglość, t. VII) po wznowieniu, 1962, Londyn, 209 pl.

197 *J. Smoleński,* ten pat, 19 t.

198 *T. Katelbach,* Rola Pilsudskiego w sprawie polsko-litewskiej (Niepodleglość, t. I (po wznowieniu), Londyn, 1948, 108 psl.).

199 Rusams rūpėjo apeiti lenkus Augustavo miškais iš vakarų pusės. Apėjimo tikslas buvo palaužti laukiamą stiprų lenkų pasipriešinimą prie Nemuno, Gardino ir Augustavo miškuose. Žukui atkakliai nesutinkant praleisti bolševikų, Mežlaukis pagrasė atsiųsiąs sovietinių divizijų ir jėga užimsiąs tiltus Prienuose, Alytuje ir Merkinėje. Žukas įsikarščiavęs atkirto, kad Mežlaukis to nepadarysiąs, nes Žukas jį pakarsiąs . . . Vis dėlto, galų gale, lietuvių delegacijai pasisekė atsispirti prieš bolševikų delegacijos griežtą reikalavimą. Šis karštas Žuko susikirtimas su Mežlaukiu plačiai mūsų karinėje literatūroje aprašytas. Žr. *K. Žukas,* ten pat, 287 tt.; *J. Petruitis,* ten pat, 56 t.; *V. Širvydas,* Bronius Kazys Balutis, Jo gyvenimas ir darbai, Sodus, Michigan, 1951, 59 tt.

200 *J. Makowski,* Kwestja litewska, Varšuva, 1929, 17 t. Kakurino ir Melnikovo veikalą tam pačiam tikslui kaip ir Makovskis cituoja ir Smolenskis, net ir plk. Zaskevičius, tik šis jau kitam reikalui — įrodyti, kad bolševikai nebuvę patenkinti lietuvių laikysena. *J. Smoleński,* ten pat, 19 t.; *S. Zaskevičius,* Pro patria (Mūsų Žinynas, 1928, nr. 45, 216 psl.). Jų cituotasis veikalas: *Kakurin i Melnikov,* Voina s bielopolakami, Moskva, 1925.

201 *A.E. Senn,* ten pat, 33 psl.

202 *J. Smoleński*, ten pat, 23 psl.

203 Documents diplomatiques concernant les relations polono-lithuaniennes (decembre 1918 — septembre 1920). République Polonaise Ministère des affaires étrangères, Varsovie, 1920, 67 psl.

204 *K. Žukas*, ten pat, 299 t.

205 *K. Ališauskas*, ten pat, 55 psl.

206 *A.E. Senn*, ten pat, 34 psl.

207 Pažymėtini įvykiai . . . (Karys, 1930, 29, 562 psl.).

208 Ten pat. Pagal Tarasovą, "liepos mėn. 18 d. Marijampolės grupės dalys užėmė Druskininkus". *Vyr. ltn. Tarasovas*, Marijampolės grupės operacijos (1919-1920), (Karo Archyvas, III t., 235 psl.).

209 Ši linija buvo nustatyta liepos 24 d. Žr. Pažymėtini įvykiai . . ten pat. Ji buvo pravesta taip, jog geležinkelio linija Pastovis-Švenčionėliai - Lentupis - Gardinas liko rusų pusėje. *V. Vitkauskas*, ten pat, 240 psl.

210 Plg. *Vyr. ltn. Tarasovas*, ten pat, 235 psl.; *J. Petruitis*, ten pat, 38 psl.; Pažymėtini įvykiai, ten pat. "Liepos mėn. 20 dieną iš Seinų buvo išsiųsta žvalgyba Krasnapolio link. Netoli Krasnapolio žvalgyba sutiko lenkų partizanus. Vienas mūsų žvalgų, puskarininkis Levickis, pateko į partizanų rankas ir buvo mirtinai subadytas durtuvais". *Vyr. ltn. Tarasovas*, ten pat, 235 psl.

211 Pagal Tarasovą, "liepos mėn. 24 dieną Marijampolės grupei buvo perduotas 6 pėst. pulko vienas batalionas ir 2 raitininkų batalionas. Grupei vadovauti ėmė II-os pėst. divizijos vadas pulkininkas Grigaliūnas-Glovackis". *Vyr. ltn. Tarasovas*, ten pat, 235 psl. Tačiau, tiek pagal ltn. Cininą, tiek ir pagal kpt. Kraunaitį, iš Vilniaus į Suvalkų frontą tas eskadronas atvyko liepos 25 d. *Ltn. Cininas*, 1 gusarų D.L.E.K. Jonušo Radvilos pulkas (Karys, 1939, 35, 1014 psl.); *Kpt. Kraunaitis*, ten pat, 360 psl. Pagal Karyje 1929 m. nr. 48 nepažymėto autoriaus parašytą "6 pėst. Pilėnų Kunigaikščio Margio pulko žygių santrauką", to pulko I batalionas tik liepos 30 d. "iš Kauno per Vilkaviškį išvyko į Marijampolę 1 atsargos bataliono vado majoro Motiejūno-Valevičiaus žinion . . . Rugpiūčio mėn. 24 d. batalionas perėjo Marijampolės grupės vado žinion . . ." Tad ir plk. Petruičio versija, kad "pulk. Grigaliūnas-Glovackis pradėjo grupei vadovauti rugpiūčio 25 d.", atrodo patikimesnė. *J. Petruitis*, ten pat, 51 psl.

212 *Vyr. ltn. Tarasovas*, ten pat, 236 psl. Ir pagal Vitkauską, Suvalkus mūsų raitininkai užėmė liepos 29 d. Pagal generalinio štabo pranešimą, liepos 29 d. lenkai išėjo iš Suvalkų miesto, liepos 30 d. 21 val. mūsų raitininkai užėmė tą miestą. Pažymėtini įvykiai . . . ten pat.

213 Pažymėtini įvykiai . . . (Karys, 1930, 32, 622 psl.).

214 *V. Vitkauskas*, ten pat, 249 psl.

215 *Vyr. ltn. Tarasovas*, ten pat, 236 t.

215 Pažymėtini įvykiai . . . (Karys, 1930, 29, 562 psl.).

217 Ten pat (Karys, 1930, 32, 622 psl.). Vykdydamos rugpiūčio 8 d. konvenciją, bolševikų 4 armijos dalys rugpiūčio 9 d. iš šiaurinės zonos išsikraustė. Šią zoną užėmė mūsų III divizija, mjr. Musteikio vadovaujama. Divizijos štabas persikėlė į Dūkšto dv. *J. Petruitis*, ten pat, 58 psl.

218 1 pėst. pulkas, liepos 17 d. pametęs sąlyti su lenkais, ligi rugpiūčio 28 d. laikė šią skyrimo liniją su bolševikais: Marcinkonys - Varėna - Valkininkai. (Autorius nepažymėtas), 1 pėst. D.L.K. Gedimino pulko žygiai prieš lenkus nepriklausomybės kovose (Karys, 1938, 34, 955 psl.).

219 *M. Biržiška*, ten pat, 210 psl.; *Kpt. Baltrūnas*, ten pat.

220 Įžygiavimui į Vilnių aprašyti panaudota literatūra: *J. Variakojis,* 4 pėstininkų Lietuvos Karaliaus Mindaugo pulkas, 1965, Brooklyn, New York, 61 tt.; *Vyr. ltn. S. Žukaitis,* Pirmas dešimtmetis (4 p. L.K. Mindaugo pulko dešimties metų gyvenimo apžvalga (Karys, 1928, nr. 24); *J. ltn. Šniuolis,* Butegeidėnų pulkui 20 metų (Karys, 1939), 26, 765 psl.); *Kpt. Baltrūnas,* ten pat; *J. ltn. Bardziliauskas,* ten pat; *Art. kpt. Šipelis,* ten pat, 275 psl.; *Kpt. Budzilas,* ten pat, 343 psl.; *M. Biržiška,* ten pat, 210 psl.; *J. Petruitis,* ten pat, 67 psl.

221 Pirmą kartą lietuviška vėliava Gedimino pilies kalno bokšte buvo iškelta 1919 m. sausio 1 d.

222 Lenkė Helena Romer, tenykščių įvykių liudytoja, pvz., pripažįsta, kad lietuvių valdžios atstovai elgėsi su vietos gyventojais visai korektiškai. Lietuvių valdžia buvusi taupesnė už lenkišką valdžią. Lietuvių kariškiai buvę kuklesni ir nepasinešę į blizgantį reprezentatyvumą. Lenkų mokyklose neįvykę atmainų, ir jos galėjo veikti normaliai. Gyventojų aprūpinimas maistu buvo patenkinamas. Mokyklų reikalais lenkų visuomenė tardavosi su buvusiu Vilniaus lietuvių komiteto sekretorium Ignu Jonynu, politiniais — su Biržiška. "Santykiai su šiais ponais buvo visai pavyzdingi", tvirtina Romer. *P. Lossowski,* ten pat, 222 psl.

223 *J. Petruitis,* ten pat, 60 t.; *K. Žukas,* 280, 294 psl.

224 *J. Petruitis,* ten pat, 61 t.

225 Tas pat, ten pat, 62 tt.

226 1919 m. Lietuvos Karo Mokyklos kariūnams lektoriai dėstė ir atsitraukimo manevrą. Buvo aiškinama, kad per Pirmąjį Pasaulinį karą rusų taktika tepripažino žygiavimą pirmyn, tačiau vokiečiai jau ir tada mokė, kaip reikia trauktis.

227 Tas pat, ten pat, 62 psl.

228 Žr. tas pat, ten pat, 62-71 psl.

229 Tas pat, ten pat, 71 t.

230 Dtwo 2. Armii meld. wyw. dn. 28.VIII — Archiwum Wojskowe (Arch. Wojsk), teka nr. 59. *J. Smoleński,* ten pat, 48 psl.

231 Arch. Wojsk., t. nr. 106 *J. Smoleński,* ten pat, 49 psl.

232 2 divizijonas, kurį sudarė 3 ulonų pulko 2 ir 3 eskadronas, buvo perduotas kalnų divizijos žinion veikti Sokolkos link.

233 Arch. Wojsk., t. 106. *J. Smoleński,* ten pat, 50 psl.

234 AAN, protokoly posiedzén Rady Obrony Państwa (ROP), 1920 r., nr. 18, cz. tajna. *P. Lossowski,* ten pat, 231 psl.

235 *J. Smoleński,* ten pat, 52 t.

236 Tas pat, ten pat, 59 psl.

237 *Vyr. ltn. Tarasovas,* ten pat, 238 psl.

238 Tas pat, ten pat, 238 psl.

239 *J. Smoleński,* ten pat, 64 t.

240 Plg. *Vyr. ltn. Tarasovas,* ten pat, 237 psl.; *J. Petruitis,* ten pat, 73 psl.

241 *J. Smoleński,* ten pat, 65 psl. Paplk. Nienievskio raporte 2 armijos vadui minėtas lietuvių kareivių plėšikavimas bei prievartavimas veikiausiai tebuvo tik prasimanytas argumentas pateisinti kuopai nuginkluoti, juoba kad mūsų kariuomenės elgesys su gyventojais paprastai būdavo žymiai santūresnis, negu lenkų kareivių.

242 *Vyr. ltn. Tarasovas,* ten pat, 237 psl.

243 Tas pat, ten pat, 237 psl.

244 *J. Smoleński,* ten pat, 68 tt. Lietuvių dalinio vadas pareiškęs, kad jis traukiąsis iš Lipsko. Jis klausęs, ar galįs tikėtis ryšių su lenkų daliniais eventualaus rusų puolimo atveju. Pagal Arch. Wojsk., t. 107 turimą raportą, lietuvių dalinį sudaręs vienas batalionas, tačiau iš tikrųjų ten tebuvo tik 10 pėst. pulko 3 kuopa.

Tas pat, ten pat, 72 psl.
245 Tas pat, ten pat, 72 psl.
246 Tas pat, ten pat, 73 psl.
247 Lietuvių duomenimis, šio karininko laipsnis buvo plk., lenkų — kpt., be to, jo pavardę lenkai rašo "Puyollo". Plg. *J. Petruitis,* ten pat, 73 t.; *Vyr. ltn. Tarasovas,* ten pat, 237 psl.; *J. Smoleński,* ten pat, 78 psl.
248 Plg. *J. Petruitis,* ten pat, 73 t.; *Vyr. ltn. Tarasovas,* ten pat, 237 psl.; *J. Smoleński,* ten pat, 78 psl.; Mjr. Jakaitis paplk. Nienievskiui pareiškė, kad lenkų įžygiavimą į Suvalkiją ir lietuvių kuopos nuginklavimą Augustave jis laiko lenkų agresija. Tas pat, ten pat, 78 psl.
249 Tas pat, ten pat, 81 t.
250 Tas pat, ten pat, 84 psl.
251 Tas pat, ten pat, 84 t.
252 Tas pat, ten pat, 85 psl.
253 Plg. *Vyr. ltn. Tarasovas,* ten pat, 238 psl.; *J. Petruitis,* ten pat, 74 psl.
254 Kokį svarbų vaidmenį anuo metu galėjo vaidinti net ir nedidelis raitininkų dalinys, rodo kad ir kai kurie mūsų gusarų pulko 2 eskadrono pietų Suvalkijoje atlikti žygiai. Tas eskadronas, "bolševikams stumiant lenkus, apie liepos 29 d. užėmė Suvalkus, paimdamas didelį karo grobį... Liepos 31 d. trečias būrys pasiekė bolševikų užimtą Augustavą, pasikrovė į vagonus ir iš po bolševikų nosies išvažiavo į Suvalkus, traukdamas su savim ilgą vagonų eilę..." *Kpt. Kraunaitis,* ten pat, 360 t. Bolševikams traukiantis nuo Varšuvos, tas pat eskadronas atvyko į Ščebros rajoną, kad sulaikytų besitraukiančių bolševikų veržimąsi į mūsų teritoriją. Šiame rajone, prie Augustavo perkaso, šis eskadronas, vienos pėstininkų kuopos padedamas, nuginklavo bolševikų brigadą. Galutinai ši brigada buvo nuginkluota kitą dieną (rugpiūčio 26). Eskadronas paėmė daugiau kaip 350 arklių, apie 100 vežimų, daug ginklų ir kitokio grobio. Tą pat dieną šio eskadrono trečias būrys nuginkluotus bolševikus nulydėjo Gardino link. Tas pat, ten pat, 361 psl.; *Ltn. Cininas,* ten pat, 1014 psl.
255 Kaip 7 pėst. pulko dalys atvyko į naująją Vilnią ir kaip jos ir ltn. Jokūbo Baublio vadovaujamas geležinkeliečių būrys išlaisvino bolševikų vežamus įkaitus, aprašo savo straipsniuose Naujosios Vilnios komendantūros kuopos kareivis, savanoris Antanas Antanaitis ir ltn. Baublys. Jų aprašymai kai kuriose smulkmenose skiriasi, bet bendrais bruožais sutampa. Naujosios Vilnios bolševikų komendantas nenorėjo mūsų kariuomenės į Naująją Vilnią įsileisti, tačiau pamatęs, kad po geležinkeliečių būrio stoties link važiuoja dar du ešelonai, buvo priverstas nusileisti. Bolševikai nenorėjo atiduoti vežamų sušaudyti Vilniaus miesto įkaitų ir buvo išstatę savo kulkosvaidžius ant lėkštvagonių. Įlipę į lėkštvagonius, mūsų kareiviai išėmė spynas iš bolševikų kulkosvaidžių, nustūmė sargybas nuo vagonų su tariamais "miltais" ir išleido į laisvę įkaitus. *A. Antanaitis,* Kovose dėl Vilniaus (*P. Ruseckas,* Savanorių žygiai, Kaunas, 1937, II, 106 tt.); *J. Baublys,* Geležinkelių būrys Vilniaus kryptimi (Karys, 1961, nr. 2, 42 tt., nr. 3, 76 tt.).

VARDYNAS

I DALIS

ASMENVARDŽIAI

K

R

S

Š

T

U

V

II DALIS

VIETOVARDŽIAI

Š

T

U

V

W

Z

Ž

Knygos "Kovos dėl Lietuvos Nepriklausomybės" išleidimo
MECENATAI

1400 dol.
LKVS "Ramovė
Clevelando skyrius

1015 dol.
Repšys Albinas
Tėviškės atminimui

1000 dol.
Lietuvių Fondas

200 dol. ir daugiau
Gausis Afrozima
Jonaičiai Antanas ir Agna
Karalius Pranas
Šalkauskienė Ona
Maj. Henriko Šalkausko atminimui

100 dol. ir daugiau
Balbotas J.
Čečys V.
Malskis J.
Milašius P.
Nasvytis J.
Paulionis B.
Stankus V.
Stravinskas J.
Šimkus M.
Stimburiai, Algimantas ir Romualdas
Weselowski, Stanley ir Anna

LKVS "Ramovė" skyriai
Adelaidės
Baltimorės
Bostono
Chicagos
Clevelando
Detroito
Elizabetho
Hamiltono
Hartfordo
Los Angeles
Manchesterio
Melbourno
Montrealio
New Yorko
Omahos
Pertho
Philadelphijos
Rochesterio
St. Catharines
Sydney
Waterburio

50 dol. ir daugiau
Astrauskas S.
Dabulevičius K.
Lietuvos Karių Kūrėjų-Savanorių Sąjungos Chicagos skyrius
Jegelevičius V.
Mikoniai, M.J.
Šepetys J.
Šukis, K. P.
Venclauskas K.

Knygos "Kovos dėl Lietuvos Nepriklausomybės" II t.
GARBĖS PRENUMERATORIAI

Po 25 dol. ir daugiau

Ališauskas K.
Benokraitis V.
Bileris L.
D.L.K. Birutės Dr. Clevelando sk.
Blynas M.
Braziulevičienė V.
Butkūnas N.
Butrimas S.
Byla J.
Citulis J.
Dapkus H.
Daugėla S.
Dautas V.
Dilys J.

Gaidelis A.
Gaižutis K.
Glodenis A.
Jegelevičius V.
Jokūbaitis V.
Juodišius V.J.
Kaklauskas J.
Karalis K.
Karsokas A.
Kazėnas J.
Knistautas V.
Kriaučiūnas J.S.
Lakickas V.
Lazdinis S.
Liorentas J.
Lipčius S.
Lukas S.
Mačys S.
Mainelis P.
Maksvytis M.
Masiokas B.
Matukas A.
Meželis V.
Mikoliūnas A.
Mikšys K.
Mikužis P.
Narušas J.
Nasvytis J.
Pabrinkis S.
Pakalnis J.
Pinė J.
Pranskus E.
Prišgintas V.
Puras A.
Puškorius P.
Raulinaitis Z.
Repečka M.
Rugys A.
Ruzgys A.
Sadauskas A.
Sidabras V.
Simanauskas P.
Stankūnaitė I.
Stankūnas J.
Stankus I.
Stankus J.
Starėnas J.
Stuogis V.
Šadeika Č.
Šalkūnas V.
Šarapnickas J.
Šembergas W.
Tamulionis P.
Taparas K.
Tarutienė B.P.
Tatarūnas B.
Trečiokas
Trečiokas V.
Tiškevičius S.
Valenta V.
Vilinskas S.
Virbalis J.
Virpša S.
Vitkus V.
Žitkus P.
Zylė R.

Knygos "Kovos dėl Lietuvos Nepriklausomybės" II t.
PRENUMERATORIAI

Po 15 dol. ir daugiau

Algenis K.
Andriukonis J.
Bačiulis V.
Balsas P.
Beiga Č.
Bulika J.
Bulota A.
Daugėla S.
Daugėla O.
Diminskis V.
Gaižutis J.
Gasis D.
Gradinskas J.
Gužaitis J.
Jackūnas V.
Jonaitienė A.
Juknelis K.
Juškaitis K.
Kasiulaitis A.
Karosas P.
Kenstavičius A.S.
Klinka M.
Kvietelaitis J.
Kvietys-Kvietinskas S.
Laniauskas S.
Leknickas K.
Leonas J.
Litvinas J.
Matulaitis V.
Meškauskas P.
Mikalajūnas K.
Miliūnas A.
Milašauskas M.
Motušis K.
Naurušas P.
Nenortas V.
Noakas E.
Oželis K.
Pautienis A.
Petravičius V.
Pleškūnas V.
Remeikis A.
Šatraitis A.
Simanskis J.
Skinder W.J.
Šimoliūnas S.
Sparauskas P.
Stankus P.
Stasytis A.
Stonys V.
Šukys A.
Tautkus J., kun.
Tveras A.
Valaitis V.
Veiverys S.
Vencius P.
Vengianskas E.
Vizbaras J.
Volkovickas V.
Vyšniauskas J.